

निर्णयसिन्धु

जिसमें

देवप्रतिष्ठा, संक्रांति, मलमास, तिथि, पक्ष, प्रदोष, संध्या, ग्रहण, व्रत, उद्यापन, सूतक, और गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तादि सब कर्मों और ब्राह्मणादि चारों वर्णों और गृहस्थादि चारों आश्रमों के लक्षण कर्मादि तथा और भी जिन वस्तुओं की मनुष्यों को सर्वेव आवश्यकता होती है उन सबका निर्णय विस्तार पूर्वक वर्णन किया है

जिसको

विद्वद्भ्यः शिरोमणि श्रीमद्भक्तकर्मलकरजनि अत्यन्त परिश्रमसे नीति प्रकाशकोंके अनुरोधार्थ रचनाकिया था ॥

लखनऊ

मुशानचनकिशोर के अधिपत्यने मे रूपे

सितम्बर सन् १८८८ ई०

दूसरीबार १००१

२/

इस मतबेमें जो संस्कृत की पुस्तकें छपी हैं उनमें से कुछ नीचे लिखी हैं ॥

लघुसिद्धान्तकौमुदी, सफे १८४ जुज ११ वर्क ४ क्रीमत ॥

व्याकरणवरदराजकृत वृत्तिसहित यह पुस्तक सिद्धान्त कौमुदीसे सुगमताकेलिये चुनकर बालों के प्रथमपाठ के लिये बनी हुई है इसकेपोछे मध्य कौमुदी और फिर सिद्धान्तकौमुदी पढ़ाई जाती है ल-
बानमें १० इंच और चौड़ान में ६½ है कागज सफेदचिकना मोटे अक्षर बहुत सुन्दर छपी हुई
सन् १८८२ ई० और जानना चाहिये कि एक जुज १६ सफे का और वर्क दोसफे का होता है ॥

सिद्धान्तचन्द्रिका, सफे २३६ जुज १४ वर्क ६ क्रीमत ॥

व्याकरण रामाश्रमाचार्यकृत व्याकृति, काव्य, तर्क, अलंकृति, कृदन्त प्रकरण, शब्द साधनरोतिआदि
का वर्णन है- पैमाना १०+६½ छपी हुई सन् १८९५ ई० ॥

समासचक्र, सफे १६ जुज १ क्रीमत ॥

प्रसिद्ध व्याकरणका एक भाग है पैमाना १०+६½ ॥

रूपावली, सफे २४ जुज १ वर्क ४ क्रीमत ॥

संस्कृत व्याकरण का भाग है इसके पढ़नेसे समास और पदके रूपका ज्ञान होता है पैमाना ५+३½
छपी हुई सन् १८८३ ई० ॥

सन्ध्योपासन पंचमहायज्ञ, सफे ४२ जुज २ वर्क ५ क्रीमत ॥

श्रीमद्भयानन्दजी स्वर्गवासी संग्रहीत जिसमें स्थानपर इसकी क्रिया भी संयुक्त की गई है पैमाना १०+६½
छपी हुई सन् १८८५ ई० छपाटेप ॥

संग्रहशिरोमणि, सफे ५३६ जुज ३३ वर्क ४ क्रीमत १)

नौराही ग्रामनिवासि पण्डितसरयूप्रसाद संग्रहीत जिसमें ज्योतिष और पुराणस्मृतिके अनेकग्रन्थों से
अयन, तिथि, बार, नक्षत्र, योग, ताराका शुभाशुभ ज्ञान और उनकाफल, लग्नगोचर, विवाह, यात्रा
गृहप्रवेश, मिश्रतिथि, निर्णयादिप्रकरण व ज्ञातिका परिहारआदि अनेक विषय हैं इसमें वर सव रोजम-
रहकी बातें हैं जिनका काम सबको पड़ता है जिनकेपास यह छोटीपुस्तक है उनको हरसमय बड़ीपुस्तक
के देखनेकी आवश्यकता नहीं है पैमाना ६+४½ छपी हुई सन् १८९५ ॥

लग्नचन्द्रिका सटीक ॥

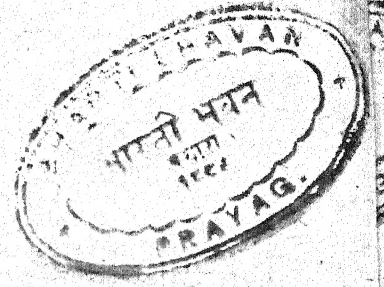
उन्नाम प्रदेशान्तर्गत तारगांव निवासि पण्डित राजबिहारी सुकुलकृत भाषाटीका सहित ॥

मार्कण्डेयपुराण मूल, सफे ३०४ जुज १६ क्रीमत १)

जो बहुत पुस्तकोंसे शुद्धकी गई जिसमें ब्रह्माजीकी उत्पत्ति और पृथ्वीके सातोंद्वीप और पर्वत और
समुद्र और नदियां और मन्वन्तर और वर्षों का वृत्तान्त और देवोंकी माहात्म्य विस्तार पूर्वक कहा
है और दुर्गापाठ भी संयुक्त है पैमाना ११+०½ छपी सन् १८८० ई० ॥

अथनिर्णयसिंधोरनुक्रमणिका ।

—*—

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
१	मंगलाचरणम्	६	स्नानविशेषः	१४	युग्मवाक्यलक्षणद्वैधे	१८	भद्रापुच्छनिर्णयः
१	षोढाकालभेदः	६	कुत्रचित्सायं संध्या		निर्णयः	१६	भद्रासर्पिणीवृश्चिकी
१	अब्दः पंचधा		निषेधः	१५	सामान्यतोद्देशमी	१६	दिनभद्रारात्रिभद्रा
१	चांद्रोद्दः षष्टिभेदः	६	चांद्रादिमासभेदाः	१५	त्रयोदशी	१६	व्रतारम्भविशेषः
२	संवत्सरनामानि	६	ब्राह्मणादीनां मास	१५	प्रतिपदा	१६	खण्डातिथिलक्षणम्
२	संवत्सरप्रवृत्तिः		निर्णयः	१५	खर्वदर्पादिलक्षणं	१६	व्रतारम्भधर्माः
२	अयनस्वरूपं	६	मलमास क्षयमास	१५	एकभक्तम्	१६	व्रतस्थधर्माः
२	अयनयोर्विनियोगः		निर्णयः	१६	कालः पंचधा	१६	व्रतेब्राह्मणभोजनम्
२	तत्रदेवता प्रतिष्ठा नि	७	मलमासे कार्याकार्य	१६	अयनक्तं	१६	सहस्रभोजने विशेषः
	र्णयः		निर्णयः	१६	प्रदोषलक्षणं	२०	द्वित्रियजमानकर्तृके
२	दक्षिणायनेपिप्रतिष्ठा	८	क्षयमासे कार्याकार्य	१६	प्रदोषेनिषेधपदार्थाः	२०	शूद्रस्यविप्रद्वाराव्या-
२	न्यस्तुमासभेदाः		निर्णयः	१६	संध्यालक्षणम्		हृतिहोमः
३	संक्रांतिनिर्णयः	११	गुरुशुक्रास्तादौवर्ज्यं	१६	यतिनक्तविधवानक्तं	२०	प्रतिमास्वरूपम्
४	सर्वसंक्रांतिषुदानानि	१२	सिंहस्थेवर्ज्यविचारः	१६	विधुरनक्तंतल्लक्षणम्	२०	अनादेशद्रव्येआज्यं
४	संक्रांतौउपवासनि	१२	क्षचित्सिंहस्थेभ्यनुज्ञा	१७	सौरनक्तं	२०	अनादेशमंत्रेसमस्त-
	र्णयः	१२	गुरुशुक्रयोर्बालवृद्धत्वं	१७	हरिनक्तं		स्याहृतः
४	संक्रांतौकेषुचिदुप-	१३	अतिचारगतेजीवे	१७	नक्तधर्माचरणम्	२०	अनादेशेदेवताप्रजा-
	वासनिर्णयः	१३	अस्तस्यदेशपर व्य-	१७	अयाचितनिर्णयः		पतिः
४	संक्रांतौआहुम्		वस्था	१७	नक्षत्रव्रतकालः	२०	ग्रहादिपूजायां होम
५	विष्णुपदादिस्वरूप	१३	अस्तादेरपवादः	१७	व्रतपरिभाषा		संख्या
	षडशीत्याख्यम्	१३	मलमासव्रतम्	१७	तदधिकारिणः	२०	अनुक्त संख्यायां
५	विष्णुवलक्षणम्	१३	पक्षनिर्णयः	१७	शूद्रवैश्य वर्णधर्माः		निर्णयः
५	कुत्रचित्पिंडरहितं	१४	तिथिनिर्णयः	१८	स्त्रीणामनुज्ञैव	२०	व्रतोद्यापनानुक्तौ
	आहुम्	१४	तिथेर्वैधनिर्णयः	१८	स्त्रीणांस्नानविशेषः	२०	व्रतोद्यापनाशक्तौ
५	कुत्रचिद्रात्रौज्ञानं	१४	सायंप्रातर्वेधलक्षणम्	१८	व्रतग्रहणप्रकारः	२०	बृथाविप्रवचनग्रहणं
५	जन्मर्क्षसंक्रांतिश्चे	१४	तिथिविशेषवेधविशेषः	१८	व्रतारम्भकालः	२०	दक्षिणानिर्णयः
	त्तर्हितत्र	१४	कर्मकालव्यापिनीति	१८	भद्रानिर्णयः	२०	रजतदक्षिणानिषेधः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२०	परान्नभोजननिषेधः	२४	कुत्र चित्प्रति निधि	३३	एकादशी व्रतेधि का	३६	अष्टौष्टिकालः
२०	क्षारपदार्थनिषेधः		निषेधः		रिणः	३६	इष्ट्याद्यारंभः पौर्ण-
२१	क्षारस्वरूपनिर्णयः	२४	व्रतादयश्चिन्ताते	३४	एकादशी व्रताकरणे		मास्यामेव
२१	गोधूमप्रतिप्रसवः	२४	शिवरात्रौ प्रातः पारण		प्रायश्चित्तम्	४०	अमायां विशेषः
२१	व्रतेश्च ह्यधान्यानि	२४	भूतोष्टम्यादौ दिवा	३५	काम्यव्रतविधिः	४१	मन्वमासः दैनप्रथमा
२१	कूष्मांडादि निषेधः		भोजननिषेधः	३५	दशमीनियमः		रम्भदृष्टः
	प्रतिपदादिषु	२४	संक्रांत्यादौ रात्रिभो-	३५	व्रतघ्नानि तस्य प्राय	४१	मतः तरेकर्तव्यम्
२१	हविष्यपदार्थाः		जननिषेधः		श्चित्तम्	४१	अथ विकृतिः
२१	गृहीतव्रतत्यागे प्राय	२४	चंद्रायणे एकादश्यां	३५	एकादश्यां आहुप्राप्तौ	४२	आग्रयणविशेषः
	श्चित्तं		भोजनं कार्यम्	३६	अव्रतघ्नानि	४२	पशुयोगकालाः
२१	उपवासप्रत्याम्नायाः	२५	प्रतिपदादितिथिनि-	३६	सर्वव्रतेषु नियमः	४२	आधानकालाः
२१	व्रतेनियमाः		र्णयः	३७	उपवाससंखल्पः	४३	आधाननक्षत्राणि
२१	स्त्रीव्रते विशेषः	२५	सर्वतिथिषु वर्ज्यानि	३७	द्वादश्यां वर्ज्यपदार्थाः	४३	सामयागकालः
२२	विधवा विशेषः	२५	द्वितीयादिनिर्णयः	३७	द्वादश्यां निवेदनमंत्रः	४३	अमावास्या आहुका
२२	एकादश्यां ताम्बूल	२५	तृतीयादिनिर्णयः	३७	रजस्वलाया एकादशी	४४	पिण्डपितृयज्ञकालः
	निषेधः	२५	चतुर्थीनिर्णयः	३७	अष्टौ माहाद्वादशयः	४४	पिण्डपितृ यज्ञाकरणे
२२	अशुपातादिनिषेधः	२६	पंचमीनिर्णयः	३८	अथ द्वादशीनिर्णयः		प्रायश्चित्तम्
२२	सूतकादौ निर्णयः	२६	षष्ठीनिर्णयः	३८	आह्निकापकर्षः	४७	वैश्वदेवाकरणे प्राय०
२२	जाताशौचे निर्णयः	२७	सप्तमीनिर्णयः	३८	प्रदोषादिसंकटे नि०	४७	प्रतिताक्षभोजने प्राय०
२३	मृताशौचे निर्णयः	२७	अष्टमीनिर्णयः	३८	हरिवासरलक्षणं	४७	निरगिनकस्य अमा-
२३	क्षतजाशौचे निर्णयः	२७	नवमीनिर्णयः	३८	उपवासातिक्रमे		निर्णयः
२३	गर्भिण्यादीनां व्रते प्रति	२७	दशमीनिर्णयः	३८	द्वादशीनिर्णयः	४७	साग्निकस्यामा निर्ण०
	निर्णयः	२७	एकादशीनिर्णयः	३८	त्रयोदशीनिर्णयः	४७	स्त्रीशूद्राणाममा नि०
२३	पूर्वसंकल्पितव्रते	२७	एकादशीनित्यकाम्य	३८	चतुर्दशीनिर्णयः	४७	आहुतांतरसन्निपाते
२३	रजस्वलासु		उपवासनिषेधे फला-	३८	पूर्णिमा ऽमावास्या	४७	सिनीवा नीलक्षणम्
२३	प्रतिनिधयः		हाराभ्यनुज्ञानिर्णयः		निर्णयः	४७	कुहूलक्षणम्
२३	स्त्रीशूद्रयोर्व्रतादौ नि०	२८	एकादश्या अष्टादशमे०	३८	अमायां सोमवारदि	४७	कुतुपकाललक्षणम्
२४	ब्राह्मणस्य हीनवर्ण	३१	एकादशी व्रतोपयुक्त	३८	योगसंयोग लक्षणं	४७	तुलादानम्
	कर्मकरणनिषेधः		धर्माः		यतीपातः	४७	अमा आहुतातिक्रमे प्र०

निर्यायसिंधोरनुक्रमणिका

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४८	ग्रहणनिर्यायः	५२	सूतकेग्रहणोच		स्नाननिषेधः		जयन्त्यः
४८	वेधनिर्यायः	५२	कर्तव्यविशेषः	५६	अपवाणिस्नाननिषेधः	६४	जन्माष्टम्यादौ विशेषः
४८	चंद्रग्रहणविशेषः	५२	रजस्वलास्नानं	५६	सेतुबन्धादौननिषेधः	६४	तत्रैव शुक्लपचमीक
४८	चंद्रग्रस्तोदये	५२	रात्रावपिआहुति	५६	समुद्रस्नानविधिः		त्पादिः
४८	चंद्रसूर्यग्रस्तास्ते	५२	चंद्रग्रहणदिवाचेत्	५६	समुद्रार्घ्यमन्त्रः	६४	चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवा-
४६	ग्रहणसंध्याहोमादौ	५२	ग्रहणदिने वार्षिक	५६	समुद्रतर्पणम्		न्युत्पत्तिः
४६	बालवृद्धातुराणां		आहुप्राप्तिचेत्	अथ द्वितीयपरिच्छेदानुक्रमणिका			
४६	श्रुतान्ननिषेधः	५३	तत्रमन्त्रदीक्षाकाल				
४६	तक्रघृत पाचितानां	५३	जन्मराश्यादौग्रहणं	६१	अथसम्बत्सरप्रतिपदा	६५	अत्रभवानोयात्रा
	निर्यायः	५३	ग्रहणदृष्टानिष्टफलं	६१	मीनसंक्रांतिनिर्यायः	६७	अत्रैव अशोककलिका
४६	वेधेभोजनादिप्रायः	५४	नागबिम्बदानेमन्त्रः	६१	अथतिथिनिर्यायः	६८	प्राशनम्
४६	ग्रहणकाले भोजने	५४	अचक्षातिशक्ता	६१	अपितुसवत्सरारम्भः	६८	चैत्रशुक्ल नवमीराम
	प्रायश्चित्तम्	५४	ग्रहणहोमादि कर्त-	६२	अस्यामेव वरात्रा		नवमी
४६	उपवासो ग्रहणकैः		व्यता	६२	अस्यामेव रम्भः	६८	चैत्रशुक्लैकादश्यादौ-
	कार्यः	५५	होमाशक्तौ चतुर्गुणो	६२	अत्रप्रपादानम्	६८	लोत्सवः
५०	पुत्रवत्उपवासनि०		जपः	६२	कुम्भदानम्	६८	चैत्रशुक्लद्वादश्यादम
५०	ग्रहणचूडामणियो०	५५	गर्भिण्याग्रहणावलो	६२	चैत्रशुक्लतृतीयायां	७०	नोत्सवः
५०	स्नानदानादि काल		कननिषेधः	६२	गौरीदोलोत्सवः	७०	अथागमोक्तदीक्षावतां
	निषेधः	५५	मंगलकृत्येषुवेधवि-	६२	अत्रैवसौभाग्य शयन	७०	दमनोत्सवविधिः
५०	मुक्तिज्ञानाकरणेदोष		चारः	६२	ब्रतम्	७०	चैत्रशुक्ल त्रयोदश्यां
५०	ग्रहणस्नाने तीर्था	५६	मन्त्रदीक्षाहोमतर्पणं	६२	इयमन्वादिः	७०	मनंगव्रतम्
	निषेधः	५६	कुरुक्षेत्रेप्रतिग्रहेप्रा०	६२	प्रसंगात्सर्व मन्वादि	७०	चैत्रशुक्ल चतुर्दशीपूर्वा
५१	उष्णोदकस्नानेतार	५६	पूर्वसंकल्पित द्रव्योप	६३	निर्णयः	७०	ग्रह्याः
	तायं		ग्रहणविशेषः	६३	अत्रैवआहुमुक्तमात्स्ये	७०	चैत्रशुक्ल पूर्णिमा
५१	तीर्थविशेषे दानवि	५६	मेघाच्छादनेअन्धा-	६३	चैत्रशुक्ल तृतीयायां	७०	अत्रविशेषो निर्णयामृते
	शेषः		दीनाम्	६३	मत्स्यजयन्ती	७०	अत्रसर्वदेवदमनपू-
५१	ग्रहणेश्रादुविधिः	५६	इतिग्रहणनिर्यायः	६३	अत्रैवप्रसंगादृशावतार	७०	जोक्ता
५२	ग्रहणेश्रादु भोजने	५६	अथसमुद्र स्नानम्			७१	इयमन्वादिः
	दोषः	५६	भृगु भौमवारि समुद्र			७१	इतिचैत्रः
						७१	अथवैशाखःमेषसंक्रमः
						७२	अथवैशाखस्नं ना

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
७३	एवंसम्पूर्णस्नानाशक्तौ	८०	अत्रविशेषः काशीखंडे	११०	पूर्वयुता	११०	अत्रैवउपेष्टा पूजाक्ता
७३	वैशाखशुक्ल तृतीया	८०	अस्यामेवसेतुबन्धुरा-	११२	अथोपाकर्म	११२	भाद्र शुक्ल द्वादश्यां
	अक्षय्यतृतीया		मेश्वरपूजा	११३	अत्रैवहयग्रीवोत्पत्ति		पारणम्
७३	इयंयुगादिरपि	८०	उपेष्टशुक्लैकादशीनि-	११३	आवण्यांपौर्णमास्यः	११३	इयमेव अवणद्वा-
७५	अत्रश्राद्धमुक्तं मात्स्ये		र्जला	११४	अवणाकर्म		दशी
७५	अत्रदानविशेषस्तत्रैव	८१	उपेष्टपौर्णमास्यांसा-	११४	इतिआवणः अथभाद्र	११४	बामनावतारनिमित्तो
	भविष्ये		वित्रीव्रतम्		पदः		पवासव्रतम्
७५	अत्ररात्रिभोजनेप्रायः	८१	इयमन्वादिदरपि	११५	सिंहपराषोडशः	११५	भाद्र शुक्लचतुर्दश्या
७६	अत्रश्राद्धाकरणेप्रा०	८१	इतिउपेष्टः अथाषाढः	११५	अत्रगो प्रसवेद्वतसार		मनन्तव्रतम्
७६	अत्रसमुद्रस्नानप्रशंसा	८२	मिथुनसंक्रांतौपरा	११६	नारदः	११६	अगस्त्यार्घः
७६	इयमेवतृतीया परशु	८२	आषाढशुक्ल दशमी	११७	भाद्रपदकृष्णतृतीया	११७	भाद्रपदपौर्णमास्यां
	रामजयन्ती		पौर्णमासीचमन्वादि-		कञ्जलीसंज्ञा		प्रपितामहात्परां स्त्री
७६	वैशाखशुक्ल सप्तम्या	८२	अत्रैव विष्णुशयनो-	११७	भाद्रपदकृष्णचतुर्थी		नुद्विश्यश्राद्धम्
	गंगोत्पत्तिः		त्सवः		बहुलसंज्ञा	११७	इतिभाद्र पदः
७६	वैशाखशुक्ल द्वादश्यां	८३	आषाढशुक्लैकादशी	११७	अत्रगोः पूजा	११७	अथाश्विनः
	योगविशेषः	८३	अत्रैवचातुर्मास्यारंभः	११७	अथजन्माष्टमी	११७	कन्यासंक्रमेपराःषो-
७७	वैशाखशुक्ल चतुर्दशी	८८	अथनदीनारजोदोषः	११७	भाद्र कृष्णामावस्यां		डश
	नृसिंहजयन्ती	८८	इत्याषाढः		कुशग्रहणम्	१२३	अथमहालयः
७८	अथान्नविशेषः	९०	अथआवणः	१०८	भाद्रशुक्लतृतीयाह-	१२३	कपिलाषष्ठी
७८	वैशाखपौर्णमास्यांवि	९०	आवणशुक्ल तृतीयः		रितालिका	१२४	इयमेवचंद्र षष्ठी
	शेषोपारके		मधुस्नवा	१०८	भाद्रशुक्लचतुर्थीवरद	१२४	अष्टम्यांमहालक्ष्मी
७८	अत्रकृष्णाजिनदानम्	९०	आवणशुक्लचतुर्थी		चतुर्थी	१२६	नवम्यामन्वष्टका
७८	इतिवैशाखः	९०	आवणशुक्ल पंचमी	१०८	अत्रचन्द्रदर्शननिषि	१२८	अथत्रयोदशीश्राद्धम्
७८	अथउपेष्टः	९०	नागपंचमी		द्धम्	१३०	अथचतुर्दशी
७८	वृषसंक्रांतौपुण्य०	९०	अत्र विशेषो हेमाद्रौ	१०८	भाद्र शुक्ल पंचमी	१३०	अमायांविशेषः
७८	उपेष्टशुक्ल तृतीयायां		भविष्ये		षिपंचमी	१३०	आश्विनशुक्ल प्रतिप-
	रम्भाव्रतम्	९२	अत्रैवविष्णोः पवित्रा	१०८	भाद्रशुक्लषष्ठीसूर्यषष्ठी		दिदैः हित्र श्राद्धम्
७८	उपेष्टशुक्ल दशमीदश-		रोपणम्	११०	भाद्रशुक्लाष्टमीदूवा	१३०	इतिमहालयनिर्णयः
	हराख्या	९२	आवणशुक्लचतुर्दशी		ष्टमी	१३५	अथाश्विनप्रतिपदि

निर्यासिन्धोरनुक्रमिका ।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
१३८	नवरात्रारंभः	१६३	कार्तिकामावास्या	तथा	अत्रवृषोत्सर्गोति प्र-	१७८	पुण्यकालाः
तथा	अथपूजाविधिः	१६४	माश्वयुजीकर्म	तथा	शस्तः	१७९	मकरसंक्रान्तौ
तथा	आश्विनशुक्लपंचम्या	१६५	तत्रैवभीष्मव्रतम्	तथा	अत्रकार्तिकेय दर्शनं	१८०	दानविशेषः
तथा	सुपांगललिता व्रतं	१६६	कार्तिक शुक्लप्रति-	तथा	इतिकार्तिकः	१८१	माघामायां योगवि-
तथा	सरस्वतीस्थापनं	१६७	पदगोःक्रोडा	तथा	अथमार्गशीर्षः	१८२	शेषः
तथा	अथषष्ठी	१६८	बलिप्रतिपद	तथा	वृश्चिके पूर्वाःषोडश	१८३	माघकृष्ण चतुर्दश्यां
१३९	अस्यामेव देवोत्रिरात्रं	१६९	मार्गबालीबन्धनं	१७०	मार्गकृष्णाष्टमीका-	१८४	यमतर्पणं
१४०	सप्तमीपूजाविधिः	१७०	यमद्वितीया	तथा	लाष्टमी	१८५	माघ शुक्ल चतुर्थी
१४१	अथमहाष्टमी	१७१	कार्तिकशुक्लनवमी	तथा	अत्रकालभैरवपूजा	१८६	तिलचतुर्थी
१४२	महानवमी	१७२	युगादिः	तथा	मार्गशीर्षशुक्ल पंच	१८७	इयमेवकुन्दचतुर्थी
तथा	अथबलिदानम्	१७३	अत्रैवविष्णुचिरात्रं	तथा	म्यांनागपूजा	१८८	माघशुक्लपंचमीश्री
१४३	अथसहस्रचंडो	१७४	कार्तिकशुक्लदशमी	तथा	मार्गशीर्ष शुक्लषष्ठी	१८९	पंचमी
१४४	अथनवरात्रपारणम्	१७५	भीष्मपंचमकव्रतम्	तथा	चम्पाषष्ठी इयमेवस्क	१९०	रथसप्तमी
१४५	विजयादशमी	१७६	कार्तिक शुक्लद्वाद-	१९१	न्दषष्ठीः	१९१	अत्रदानविशेषः
तथा	आश्विनपौर्णमासी	१७७	श्यांरेवती योगरहि-	१९२	मार्ग पूर्णिमायां द-	१९२	इयमन्वादिः
१४६	कोजागरी	१७८	तायांपारणं	१९३	तोत्पत्तिः	१९३	माघशुक्लाष्टमीभी-
१४७	अत्रैवाश्वयुजीकर्म	१७९	अस्यामेव देवोत्था-	१९४	इतिमार्गशीर्षः	१९४	ष्माष्टमीः
तथा	इत्याश्विनमासः	१८०	पनम्	१९५	अथपौषः	१९५	माघ शुक्ल द्वादशी
तथा	अथकार्तिकः	१८१	चातुर्मास्य व्रत स-	१९६	धनुःसंक्रमेपराःषोडश	१९६	भीष्मद्वादशी
तथा	तुलासंक्रमेपराःषोडश	१८२	माप्तिः	१९७	पौष शुक्लैकादश-	१९७	शिवरात्रिः
१४८	अथकार्तिकस्नानम्	१८३	बारहोक्तो बोधनवि-	१९८	मन्वादिः	१९८	माघीपूर्णिमा
१४९	अथमालाधारणम्	१८४	धिः	१९९	पौषा मावास्या यां	१९९	इतिमाघः
१५०	आकाशदीपः	१८५	कार्तिकशुक्ल द्वा-	२००	अर्धादयः	२००	अथफाल्गुनः कुम्भे
तथा	कार्तिक शुक्लचतुर्थी	१८६	दशी पौर्णमासीच	२०१	अत्रदानविशेषः	२०१	षोडश
तथा	करकचतुर्थी	१८७	मन्वादिः	२०२	इतिपौषः	२०२	फाल्गुन कृष्णाष्टम्यां
तथा	कार्तिककृष्णद्वादशी	१८८	बैकुण्ठचतुर्दशी	२०३	अथमाघः	२०३	वि०
तथा	गोवत्सपूजा	१८९	कार्तिकव्रतोद्यापनं	२०४	माघस्नानम्	२०४	अस्यामेवग्रहणे वि-
१५१	कार्तिक कृष्णचतुर्द-	१९०	कार्तिकपौर्णमासी	२०५	मकरसंक्रान्तौपरतश्च	२०५	चारः
१५२	शीनरक चतुर्दशी	१९१	अत्रचिपुरोत्सवः	२०६	त्वारिश्चत घटिकाः	२०६	इयमन्वादिः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
१८७	चैत्रकृष्ण प्रति पदि		संख्याः	तथा	तत्रप्रतिगर्भकर्तव्या	२०२	बालत्रयजनने
	वसन्तोत्सवः	तथा	ऋतौगमनेतिथ्यादि	तथा	सोमन्ता भावे	तथा	षष्ठीपूजा
तथा	अत्रविशेषोहेमाद्रौ		नियमाः	तथा	भोजनप्रायश्चित्तं	२०३	दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः
तथा	अत्रचूतकुसुमप्रकाश	१८१	आहुतादौ स्त्रगमने	१८६	गर्भिणीप्रतिधर्माः	तथा	स्त्रीशूद्रयोर्दत्तकेवि०
	नमुक्तम्		निषेधः	१८७	पत्युः आहु भोजन	तथा	शूद्रकर्तक होमेवि-
तथा	चैत्रामावास्यामन्वा-	१८२	अनेकमार्यस्यर्तुगमनं		निषेधः		चारः
	दिः	तथा	ऋतावगमनेदोषः	तथा	सूतिकागृहप्रवेशः	२०४	दत्तकेविशेषः
तथा	इतिफाल्गुनः	तथा	गर्भाधानविध्यकरणे	तथा	जातकर्म	तथा	यमयोर्ज्येष्ठ कनिष्ठ
तथा	इतिद्वितीयपरिच्छे-	तथा	मलमासशुक्रास्तादौ	१८८	वृद्धिआहु आमहेमावि		विचारः
	दःसमाप्तः	१८३	स्त्रीगमनेशुद्धिः		चारः	तथा	सूतिकास्नानम्
	अथतृतीयपरि-	तथा	रात्रावाशौचैरजसि	तथा	आशौचांतरपातवृद्धि	२०५	नामकर्म तत्काल
	च्छेदःप्रारभ्यते	तथा	सप्तदशदिनमध्येरज		आहुविचारः		विधिः
१८८	मंगलाचरणम्	तथा	सिचेत्	तथा	जन्मदुष्ट कालगण्डां	तथा	खट्वारोहप्रेखारोहौ
तथा	प्रथमरजोदर्शने	तथा	रोगजेरजसि		तस्तद्वानंच	२०६	दुग्धपानम्
तथा	दुष्टतिथ्यादयः	तथा	रजस्वलानामन्योन्य	तथा	आश्लेषाफलम्	तथा	ताम्बूलभक्षणम्
तथा	दुष्टवाराः	तथा	स्पर्श	१८९	उज्येष्ठाफलम्	२०७	निक्रमणम्
तथा	नक्षत्रफलम्	१८४	सर्वार्थानांविशेषः	तथा	मूलफलम्	तथा	अथोपवेशनम्
तथा	लग्नफलम्		रजस्वलायाश्चांडां	तथा	लग्नभेदात्फलम्	तथा	अन्नप्राशनम्
तथा	वस्त्रफलम्	तथा	लादिस्पर्श	तथा	विशाखाफलम्	२०८	अद्वैतपूतिः
तथा	सधिर विन्दुफलम्	तथा	रजस्वलायानैमित्तिक	२००	चित्राफलम्	तथा	उष्णादिकस्नाननिषेधः
तथा	प्रथमतो दोषः स्त्री	तथा	स्नानं	तथा	व्यतीपातादिफलम्	तथा	काटिसूत्रम्
	गमने	तथा	रजस्वलायांरजसिज्व	तथा	विकृतांग सहदन्त	२०९	चौलम्
तथा	योगफलम्	तथा	रोत्प०		जातफलम्	तथा	मातरिगर्भिण्यां नि०
१८९	दुष्टप्रथमतोशांतिः	तथा	रजसोज्ञाने	तथा	पितृध्नात्रैकनक्षत्रजाते	२१०	ज्वरोत्पत्तौ मातूर-
१९०	प्रथमतोविशेषः	तथा	पुंसवनानवलोभनम्	२०१	ग्रहणजननेशांतिः		जसि
तथा	प्रथमतोप्राक्स्त्री ग-	१९५	पुनश्चक्राणि	तथा	अकालप्रसवस्त्री युग	तथा	संकटेमुंडनोत्तरं वि-
	मने निषेधः	तथा	पुंसवनेतिथ्यादि		लक्षणम्		चारः
तथा	ऋतौगमने दिन	तथा	अनवलोभनम्	तथा	उपरिदन्तजनने	तथा	सोदरयोराशौचं
		तथा	सोमन्तोन्नयनं	तथा	त्रिकशांतिः	तथा	चौलभोजने प्राय०

निर्णयसिन्धोरनुक्रमशिका ।

७

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२११	शिखाविचारः	तथा	अतीत संस्काराणां	२२६	सापिंड्यनिर्णयः	तथा	अकालवृष्ट्यादौ
तथा	चौलचौलशास्त्रार्थश्च	तथा	युगपदुपनीत्यासहचौ	तथा	त्रिगेत्रात्ययेविशेषः	तथा	भूकंपादौ
तथा	विद्यारम्भः	तथा	लकरणम्	तथा	मातुलकन्यापरिणयः	२४५	नांदीश्राद्धेभूकंपादे
तथा	धनुर्विद्या	तथा	युगपत्संस्कारे नांदी	२३२	जीवत्पित्रादित्रिकसा	रप०	
२१२	अनुपनीतस्य विशेषः		श्राद्धम्		पिंड्यः	तथा	कन्यावैधव्ययोगे
तथा	उपनयनशिथुलक्षणं	तथा	उपनयनाग्निः	२३३	कन्यासापिंड्यं	तथा	कुम्भविवाहादि
तथा	उपनयनगौणकालः	तथा	उपनयने मध्याह्न	२३७	सापन्नभ्रातामहकुले	तथा	विष्णुमूर्तिदानमुक्तम्
तथा	जन्ममासादि		सन्ध्या	२३८	दत्तकस्यसापिंड्यम्	२४६	कार्यप्रतिकूलादि
२१३	उपनयनेगुरुबलम्	तथा	ब्रह्मयज्ञारम्भः	२३९	अनाचारः	तथा	पित्रादौमृतेविशेषः
२१४	गलग्रहाः नैमित्तिकाः	२१८	ब्रह्मचारीधर्माः	२४०	गोत्रप्रवरनिर्णयः	२४७	तत्रविनायकशान्तिः
तथा	उ्येष्टमासादिविचारः	तथा	गुरुच्छिष्टं	तथा	द्विगोत्राद्यज्ञाते	तथा	प्रतिकूलापवादः
२१५	अचर्यतृतीयादौपुन	तथा	मेखला	२४१	मातृगोत्रनिर्णयः	तथा	मातूरजोदर्शने
	रुपनयनम्	२१९	दण्डाः	तथा	कन्याविवाहकालः	तथा	नांदीश्राद्धानंतरम्
तथा	सोपपदाः	तथा	अजिनम्	तथा	गुर्वर्कबलम्	तथा	एकमातृकयोः क्रिया
तथा	प्रदोषस्वरूपम्	तथा	यज्ञोपवीतम्	२४२	वृहस्पतिशान्तिः	तथा	श्रीपूजनम्
तथा	भूकंपादौ	तथा	तत्संख्या	तथा	शुक्रास्तादिनिमित्तं	तथा	तदपवादः संकटे
तथा	शाखाधिपाः	तथा	ब्रह्मचारीधर्मलोपे	तथा	सिंहस्थगुरोरपवादः	२४८	विवाहमध्येश्राद्ध०
तथा	प्रातःसंध्यागर्जिते	तथा	अग्निकार्यलोपे	तथा	कन्यादातारः	तथा	मुण्डनविचारः
तथा	सायंसंध्या गर्जने	२२१	सन्ध्यालोपे	तथा	भार्तृणांसंस्कृतानां	२४९	मासिकापकर्षः
	शान्तिः	२२३	उपवीतनाशे	तथा	स्वयवरनांदीश्राद्धम्	तथा	भिन्नमातृजयोर्वि-
तथा	उपनयनेनक्षत्राणि	तथा	पुनरुपनयनम्	२४३	मातुर्दातृत्वेनांदीश्रा		वाहः
तथा	उपनयनादि का-	२२४	अनध्यायाः		द्धम्	तथा	प्रत्युद्वाहेविधिनिषेधौ
	रिणः	तथा	महाग्न्यादिब्रतम्	तथा	परकीयकन्यादानम्	२५०	कन्यारजोदर्शने
२१६	षट्मूकादीनांविशेषः	तथा	समावर्तनम्	तथा	गौर्यादिदानफलम्	तथा	तत्रप्रायश्चित्तम्
तथा	कुण्डगोलाकयोगाद्य-	तथा	बटोः पूर्वमृतानां त्र्यहा	तथा	मासनिर्णयः	तथा	तद्विवाहेवरस्यप्राय-
	त्रयुपदेशः		शौचं	२४४	उ्येष्टमासनिर्णयः		श्चित्तम्
तथा	भिचार्याविचारः	२२५	स्नातव्यव्रतानि	तथा	दशदोषाः	तथा	गांधर्वादिविवाहाः
२१७	संस्कारलोपेप्रायश्चि	तथा	कूरिकावन्धः	तथा	गुर्वीतचारे	तथा	बलादपहरणे कन्या
	तम्	तथा	अथविवाहः	तथा	घातचंद्रे	२५१	याः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	विवाहमध्येआशौचे		कार्यः		दिनाचरेत्	तथा	मूर्तिप्रतिष्ठा
तथा	आशौचे नांदीश्राद्ध	२५५	दातरिनिर्णयंरिष्टरत्न	२५७	द्विरागमनम्	२६५	मासक्षणि
	विधिः		क्षयम्	तथा	पुनर्विवाहेकारणम्	तथा	प्रतिष्ठातिथयः
तथा	अन्नादौविशेषः	तथा	कन्यादानविधिः	२५८	स्त्रीबाहुल्येकस्यध-	२६६	नक्षत्राणि
तथा	धर्मार्थविवाहकरणे	तथा	गृहप्रवेशनीयहोमेवि		र्माधिकारः	तथा	वारायनम्
तथा	कन्यागृहभोजने		शेषः	तथा	पुनर्विवाहेअग्निः	तथा	प्रतिष्ठाधिकारिणः
२५२	नूतनवस्त्र धारणेऽर्च	तथा	औपासनेविशेषः	तथा	पुनर्विवाहे निषिद्ध	तथा	शूद्रादिस्थापनंलिंगा
	दोषः	तथा	देवकोट्यापनम्		कालः		दीनाम्
तथा	स्त्रियासहभोजनेऽर्च	तथा	नांदीश्राद्धोत्तरं सर्वेषां	२५९	अग्निद्वयसंसर्गः	२६७	स्त्रीशूद्रैर्विष्णुशिवपु-
	दोषः		सपिण्डानांनियमा	तथा	तृतीयविवाहनिषेधः		जननकार्यम्
तथा	विवाहनक्षत्राणि	तथा	स्पष्टारपृष्टदोषाभावः	तथा	अर्कविवाहकालः	तथा	प्रतिमाकस्यपदार्थस्य
तथा	विरुद्धनक्षत्रेदानानि	तथा	उपनयनविकाहोत्तर	तथा	आधानतन्त्रत्रादि	तथा	प्रतिमायांप्राणप्रतिष्ठा
तथा	विवाहमण्डपहरिद्रा		स्नानम्	२६०	उदितानुदितलक्षणं	तथा	लिंगभेदेनार्चभेदः
	लेपः	तथा	अपूर्वतीर्थयात्रानि-	तथा	अग्निहोत्रकालः	२६८	लिंगकस्यपदार्थस्य
तथा	विवाहवेदिका		षेधः	२६१	आवस्ययाधानम्		कार्यम्
तथा	चुल्यर्थमृत्तिकाहरणं	तथा	प्रथमवर्षे वध्वापितृ	२६२	उपेष्टभ्रातरिपितरिवा	तथा	अथपंचसूत्रीनिर्णयः
२५३	वरवरणम्		गृहे		साग्निके	तथा	गृहेलिंगशालग्रामा-
तथा	वाग्दानम्	तथा	गोपीचन्दनधारणानि	तथा	कनिष्ठस्याभ्यर्चनं		दिकाः
तथा	वाग्दानोत्तरंवरमृतौ		षेधः		दोषः	२६९	कतिपूजनीयाः
तथा	वरस्यदेशांतरगते	तथा	उपनयनविवाहोत्तरं	तथा	उपेष्टे अकृताधानेआ	तथा	स्त्रीभिः शिवविष्णु-
तथा	वाग्दानोत्तरं मरणे		मुण्डननिषेधः		धानंकार्यम्		स्पर्शनकार्यः
तथा	वरस्य	तथा	भर्तृगृहेमासनिषेधः	तथा	परिवेत्तादिविचारः	तथा	ब्राह्मणादिभिः कति
तथा	दोषसत्त्वे अनेकेभ्यो	२५६	विवाहोत्तरं पिण्डदानं	तथा	परिवेत्ताद्यपवादः		संख्याप्रतिमापूज्यः
	बरेभ्यो	तथा	तिलतर्पणनिषेधः	२६३	शूद्रस्यसंस्कारः	तथा	नवधाद्रव्यस्यप्रतिमा
२५४	दत्वाचनिर्णयः	तथा	वधूप्रवेशेवर्षनियमाः	तथा	अथशूद्रकालाः	तथा	शालग्रामशिवनाभिः
तथा	द्वितीयविवाहेनांदी	तथा	मासदिवसनियमाः	तथा	जलाशयस्यकालः		परी०
	श्राद्धम्	तथा	प्रतिशुक्रविचारः	तथा	कूपदेशः	तथा	अथपार्थिवपूजा
तथा	लग्नघटिकास्थापनम्	तथा	ग्रहशुक्रास्तविचारः	तथा	कूपस्योत्सर्गविधिः	तथा	अमुकदेवेअमुकवाद्य
तथा	मधुपर्कान्यशाखीय	तथा	मांगलिकेप्राप्तश्राद्धा	२६४	वृत्तारोपणम्		निषेधः

निर्णयसिन्धोरनुक्रमणिका ।

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
२६६	शिवस्यपुष्पादिकम- र्पणीयम्	तथा	तर्पणम्	२६८	सप्तगोत्राणि		देग्नधिकारः
२७०	त्रिपुण्ड्रधारणं रुद्राच- धारणम्	तथा	अथकृषिः	तथा	एकोत्तरशतकुलं	३०६	ब्रह्मचारिणः पित्रोः श्राद्धाधिकारः
तथा	रुद्राक्षमहिमा	तथा	राजदर्शनम्	तथा	श्राद्धनिषिद्धदेशाः	तथा	विभक्तानां भ्रातृणां विचारः
तथा	रुद्राक्षमभिर्भक्षणम्	तथा	श्मश्रुकर्म	२६९	परगृहे श्राद्धं निषि- द्धम्	तथा	चारजानां विशेषः
तथा	कृतिरुद्राक्षाणां माला	२८६	इन्धनसंग्रहः	तथा	श्राद्धकालः	३१०	धर्मार्थश्राद्धकरणे
तथा	रुद्राक्षमालादानम्	तथा	नवान्नग्रहणम्	तथा	नवान्नश्राद्धम्	तथा	गयायामपितृत्रैव
२७१	रुद्राक्षमालाधारणं	तथा	नवभोजनपात्रम्	तथा	शंखपद्मादियोगः	३११	अन्नस्त्रीशूद्राणां म- मंत्रकंशूद्राणां गोत्रा
२७२	शिवमहास्नानं पंचा- मृतंच	तथा	नवपर्ण फलादिल- क्षणम्	३०७	प्रतिकृष्णपक्षश्राद्धम्	तथा	भावकाश्यपगोत्रम्
२७३	विष्णवादीमहास्ना- नपंचामृतस्य	तथा	होमेश्राहुतिपातः	तथा	व्यतीपाते श्राद्धम्	तथा	राजकार्यं नियुक्तादी- नां श्राद्धनिर्णयः
२७५	विष्वक्सेनादीनां नैवे- द्यादि	तथा	अन्नशांतिस्तुता	तथा	तिथिविशेषश्राद्धम्	तथा	यवनादीनां श्राद्धनि- र्णयः
२७८	पंचायतनस्थापनम्	२८७	उवरादीफलम्	तथा	नक्षत्रश्राद्धयोगः श्रा- द्धम्	तथा	इतिश्राद्धाधिकारिणः
२७९	केशवादिमूर्तीनां ल- क्षणम्	२८९	अन्नशांतिः	३०२	श्राद्धाधिकारिणः	तथा	अथपितरः
तथा	लिंगप्रतिष्ठा	२९०	मेघजम्	३०३	द्विदशपुत्रभेदाः	तथा	पितृणां श्राद्धार्थं यथा उपतिष्ठति
२८०	केशवादि मूर्तीनां प्र- तिष्ठा	२९३	आरोग्यस्नानम्	३०४	अनुपनीतिश्च पुत्रो- धिकारी	तथा	वसुश्रद्धादित्यस्वरूपं
२८१	सर्वतोभद्रदेवतास्था- पनम्	२९४	दन्तधावनम्	३०५	अपुत्रक्रियादि व्यव- स्था	३१२	ब्राह्मणादि वर्णभरः
तथा	पुनः प्रतिष्ठा	२९६	प्रोषितभर्तृकानियमाः	३०६	भगिनोत्तसुतयोर्वि- शेषः	तथा	पितरः
२८२	अथजीर्णाहारः	२९८	आमलकस्नानम्	३०७	ब्राह्मणस्यान्यक्रिया- निषेधः	तथा	विश्वेदेवाः
२८३	मूर्तिप्रासादभेदेन	तथा	तैलस्नाननिषेधः	३०८	दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रा- णां श्राद्धादि	तथा	श्राद्धे कृतदक्षौ देवौ
२८४	अथतुलसी ग्रहणम्	तथा	गृहारम्भः	तथा	पत्न्यादेः सपिण्डना- दाधिकारः	३१३	नांदीमुखश्राद्धे सत्यौ
२८५	पुष्पादेः पर्युषितत्वम्	तथा	गृहप्रवेशः	तथा	सपिण्डनाधिकारिणः	तथा	नैमित्तिके कामकालौ
तथा	शिवमाह्वयनिर्णयः	२९९	कलिवज्र्यानि	तथा	पुत्रक्रियाकरणे पुत्रा-	तथा	काम्ये धूरिलोचनौ
		३००	अथश्राद्धनिर्णयः	तथा		तथा	पार्वणे पुहुरवाद्रौ
		३०१	श्राद्धलक्षणम्	तथा		तथा	श्राद्धत्रिविधम्
		३०२	श्राद्धभेदाः				
		३०३	घृतश्राद्धम्				
		३०४	श्राद्धदेशाः				
		३०५	गयाश्राद्धम्				
		३०६	गयाशिरः प्रमाणम्				

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
३१४	विश्वदेवापवादः	तथा	पिण्डदानांप्राक्स्वगृ-	तथा	वस्त्रेविशेषः	तथा	मन्त्रोहविचारः
तथा	आहुविप्राः		हेवालानांभोजनेनि०	तथा	ऊर्ध्वपुंड्रादिधारणम्	३३६	वृद्धौविशेषः
३१५	द्वयोर्भात्रोरेक आहु-	तथा	अथआहुवस्तूनि	तथा	कर्तुर्भाक्तुर्ऊर्ध्वपुंड्रनि-	३४०	आपस्तंबानांतु
निषेधः		३२२	तत्रदर्भ ग्रहणप्रकारः		विधेः	३४१	मंडलादिपाद्यकर्तव्यं
तथा	आहुभोजने निषि-	तथा	पवित्रदर्भसंख्या	तथा	गृहेरंगवल्लीनिषेधः	तथा	कस्यागौर्गामयंशाह्यं
दुम्		तथा	दर्भग्रहणमन्त्रः	तथा	तिलक करणसमये	तथा	विप्रनियमाः
३१६	मध्यमाः	३२३	दशदर्भाः		दर्भधारणनिषिद्धम्	३४२	आसनानिकीदृशानि
तथा	अत्रविशेषः	३२४	निषिद्धदर्भाः	तथा	आहुारम्भकालः	३४३	अर्घ्यपात्रम्
३१७	वज्र्याविप्राः	३२५	सुवर्णपवित्रंश्रेष्ठम्	तथा	आहुपरिभाषा	तथा	उत्तमान्यर्घ्यपात्राणि
तथा	लम्बकर्णलक्षणम्	तथा	आहुहविः	३३५	जानुपातनम्	तथा	अधमान्यर्घ्यपात्राणि
तथा	सप्तविधाषण्डाः	३२६	शाकादिवस्तूनि	तथा	गोत्रानामोच्चारः	तथा	विश्वदेवावाहने
३१८	कुष्ठिकाणादेरपवादः	३२७	आहुमधुमांसग्रहणम्	तथा	सम्बन्धि गोत्रोच्चार-	३४४	ऊर्ध्वपुंड्रनिषेधः
तथा	गयास्थब्राह्मणः	३२८	आहुमांसनिषेधः		णम्	तथा	तुलसौनिषेधः
तथा	विप्रनिमंत्रणम्	तथा	कालदेशाचारतोय-	तथा	सकारातोगोत्रोच्चारः	तथा	षुष्पाणिग्राह्याणि
तथा	विप्रसंख्या		व्यस्था	तथा	गोत्रपरिज्ञानेकाश्रयं	तथा	वज्र्यानिपुष्पाणि
३१९	ब्राह्मणाभावेऽकोब्रा-	३३०	चीरादौविशेषमाह	३३६	नामोच्चारणविशेषः	तथा	उत्तमोधूपः
ह्मणः		तथा	आहुवेज्यवस्तूनि	तथा	पुत्रादिनामाज्ञाने	तथा	वज्र्यधूपाः
तथा	एकविप्रसाग्रेर्विशेषः	तथा	ताम्रपात्रस्थं वज्र्यं चो-	तथा	विभक्तविचारः	तथा	अथदीपः
३२०	ब्राह्मणाभावेचटश्रा०		रादि	तथा	अनुपनीतस्तोशूद्रा-	तथा	वस्त्रम्
तथा	आहुकर्तुर्भाक्तुर्निर्णयः	३३१	वज्र्यजलम्		देवस्तरीयेण सत्यापस-	३४५	यज्ञोपवीतम्
तथा	निर्मत्रितातिकरणे	तथा	शूद्राहृतं जलं वज्र्यम्	तथा	सत्यापसस्यविचारः	तथा	दीपिकादिदानम्
तथा	गृहीतामन्त्रणत्यागे	तथा	आहुतेतिजादिकुतुपाः	तथा	आचमनविचारः	तथा	स्त्रीआहुते
३२१	आहुभोजनेप्रायश्चित्तम्	३३२	दौहित्रलक्षणम्	तथा	दानाध्ययनादिवज्र्यं	तथा	कमण्डलवादिदानम्
तथा	अमायांनिषिद्धप्रकारः	३३३	आहुदेशवज्र्यानि	३३७	पिण्डदानात्प्राक्नै-	३४८	स्वर्णादि भोजनपात्रं
तथा	वनस्पति गतस्वरूपम्	तथा	आहुदिनकृत्यं	तथा	वेद्यः	तथा	वंदीगृहस्थमोचनेफलं
तथा	कर्तुरशक्त्या प्रति-	तथा	आहुपाकः केनकार्यः	तथा	विश्वदेव पितृणांपू-	तथा	पिच्यकारुडेअर्चा
निधिः		३३४	आहुपाकभांडानि	तथा	जनम्	तथा	अथार्घ्यदानम्
तथा	स्त्रीनियमाः	तथा	आहुपाकमिः	३३८	दर्भविसर्जनं कतिधा	तथा	अर्घ्यसत्यापसस्यम्
		तथा	आहुपाकक्रमः			तथा	अर्घ्यपात्रस्थापनम्

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
३४६	मण्डलानिपात्राणि च	तथा	अगुष्ठनिवेशनं	३६२	मासिकेपिण्डप्रमाणं	तथा	नित्यकर्मरात्रौ कार्यं
तथा	भाजनेकांस्यपात्रम्	३५०	आपोशनं	तथा	तीर्थेपिण्डप्रमाणं	तथा	पात्राभावे
तथा	आदुकांस्यपात्रनि-	तथा	आत्धानसंकल्पः कुत्र	तथा	दर्शेपिण्डप्रमाणं	३५०	आदुशेषभोजनं तन्नि-
षेधः			चित्राहुतिनिषेधः	तथा	महालयपिण्डप्रमाणं		षेधः
३५०	आदुभोजनेपवित्रपा-	तथा	भोजनेलवणादिन	तथा	पत्न्यापिण्डः करणीयः	तथा	विप्रस्य आदुवशेष
त्राणि			पृच्छेत्	३६३	पित्रादीनां नामनोत्रा		भोजननिषेधः
३५१	कदलीपत्रनिषेधः	तथा	अभिवश्रवणं		ज्ञाने	तथा	कुत्रचिच्छादुवशेष
३५२	भस्ममर्यादा	तथा	भोक्तृनियमाः	तथा	कथमूहः कार्यः	तथा	भोजननिषेधः
तथा	अग्नौकरणम्	३५८	ब्राह्मणप्रार्थना	३६४	मात्रादीनां पिण्डदेशः	३५१	आदुदिननियमाः
३५३	पाणिहोमआदुमहा	तथा	ब्राह्मण परस्परस्पर्श	तथा	महालयआदुसर्वेषां	तथा	शूद्रस्य आदुवशेषन-
लये		३५६	विप्राणांगुदस्त्रावे		पिण्डादेशः		देयं
३५४	तीर्थे आदु पाणिहोमः	३६०	विप्राणां वमने	तथा	पश्चिमेदर्भलेपादि	तथा	इति पर्वणश्राद्धम्
तथा	विधुरस्य पाणिहोमः	तथा	एवंविधे जपः पुनः	तथा	पिण्डपूजनादि	तथा	आदुनुकल्पः
तथा	पाणिहोमे प्रश्नादि०		आदु च	३६५	पिण्डानां सर्वाक्षस्य नै	तथा	विप्राभावे दर्भवटुः
तथा	पिच्यविप्रकरे हुतं सर्व	तथा	तृप्तिप्रश्नः		वेद्यः	तथा	आमश्राद्धं द्विदानां
	पितृपात्रेषु निक्षेपः	३६१	पिण्डदानात्प्राग्वमने	तथा	उच्छिष्टपात्रचालनम्	तथा	शूद्रस्यामश्राद्धम्
तथा	आपस्तंबानामग्नौ क-	तथा	विकिरं	३६६	उच्छिष्टपात्राणि कर्त्तुं	तथा	आमं कियत्परिमितं
रणम्		तथा	उच्छिष्टपिण्डः		कासनोयानि		देयं
३५५	अथ परिवेषणम्	तथा	हस्तप्रक्षालनं गण्डूष	तथा	पिण्डप्रवहणं कुत्र कार्यं	तथा	कुत्रचिदामश्राद्धनि
तथा	तत्स्वयं भार्यया कार्यं		करणं	३६७	पिण्डविसर्जनं		षेधः
तथा	आयसपात्रनिषेधः	तथा	अथ पिण्डदानं	तथा	पिण्डप्रतिपत्तिः	तथा	आमश्राद्धे ऊहः कथं
तथा	पवित्रपात्राणि	तथा	पिण्डदानं कुत्र कर्त्तव्यं	३६८	पिण्डोपघाते प्रायश्चित्त	३७२	आमश्राद्धे पिण्डाः कथं
तथा	पंक्त्यां विषमानदानं	तथा	अष्टांगः पिण्डः		तम्		कर्त्तव्यम्
तथा	भोजनपात्रे तिलपतने	तथा	पिण्डेषु माषावज्याः	तथा	पिण्डनिषेधकालः	तथा	आमश्राद्धे निषिद्ध
	निषिद्धम्	तथा	अथ पिण्डप्रमाणं	३६९	महालयादौ पिण्डदानं		पदा
३५६	हस्तेन स्नेहलवणादि	तथा	एकोद्विष्टे पिण्डप्रमाणं	तथा	क्षयाहेविशेषः	तथा	आमश्राद्धे शूद्रैः कथं
नदेयं		तथा	सपिण्डीकरणे पिण्ड	तथा	उच्छिष्टोद्वासनं		कर्त्तव्यम्
तथा	घृतपात्रस्थापनं		प्रमाणम्	तथा	आदुदिनवैश्वदेवादि	तथा	आमश्राद्धे पूर्वाह्णे
तथा	पात्रालम्भनं	तथा	प्रत्यर्द्धे पिण्डप्रमाणं	तथा	अथ नित्यश्राद्धम्		कथं

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	एकोद्दिष्टमध्याह्ने	तथा	अमायां प्रेतपक्षे	तथा	क्षयेदिनमासाज्ञाने	३६८	तिलतर्पणनिषेधकालः
तथा	पार्वणमपराह्णे	तथा	क्षयः	३८४	श्राद्धविघ्नेनिर्णयः	३६९	पित्रौर्वापिर्केनित्यत-
३७३	वृद्धिश्राद्धं प्रातः	तथा	संन्यासिनः किं कार्यं	३८५	श्राद्धादि प्रारम्भेन		र्पणोत्तिलनिषेधः
तथा	शूद्राणामपराह्णे	३७८	संग्रामे मृतानां कदा		दोषः	तथा	श्राद्धदिनेपिनित्यत-
तथा	हेमश्राद्धम्		श्राद्धं	३८६	श्राद्धभोजनसमयेदा		र्पणम्
तथा	हेमश्राद्धं कस्मिंस्थले	तथा	ज्येष्ठभ्रातुः कनिष्ठेन		तुराशौचं चेत्	४००	कार्यप्रत्यंजलिमं-
तथा	हेमश्राद्धं पिंडाः कथं		कथं कार्यं	३८७	दार्तृभोक्त्रेराशौचं चेत्		चाश्च
	कार्याः	३७९	ज्येष्ठेन कनिष्ठस्य कथं	तथा	तत्र भोजने प्रायश्चित्तं	तथा	अथतर्पणनिषेधः
तथा	हेमश्राद्धं पिण्ड नि-	तथा	अपुत्रस्य पित्र्यव्यस्य किं		तम्	तथा	अथ वृद्धिश्राद्धम्
	षेधः	३८०	पत्न्याः कर्तृत्वप्राप्ते	३८८	आशौचमध्ये श्राद्धं चेत्	तथा	अत्राधिकारिणः
३७४	हेमश्राद्धं निषिद्धप-	तथा	अपुत्राणां किं कार्यम्	तथा	अथ भार्यारजोदर्शने	४०१	जीवत्पितृ कस्य वृद्धि
	दार्थाः	तथा	एकोद्दिष्टे केषां कार्यम्	तथा	अन्तरितश्राद्धम्		श्राद्धम्
३७५	शूद्रवेश्मनि भोजना	तथा	क्षयाहृद्द्वेर्निर्णयः	तथा	अन्वारोहणनिर्णयः	तथा	द्वितीयविवाहे वृद्धि
	दिति	तथा	एकोद्दिष्टेतिथिनि-	३८९	एकसमये मृताः स्वामि		श्राद्धं केन कर्तव्यम्
तथा	शूद्र गृहाद्ब्राह्मण		र्णयः		सेवकास्तु स्त्रोभिः सह	४०२	वृद्धिश्राद्धे इति कर्त-
	गृहे आमंशमागतं चे-	तथा	पार्वणेतिथिनिर्णयः		गमनं भर्तुराशौचम्		व्यता
	च्छुचि	तथा	आर्द्धिकेतिथिनिर्णयः	तथा	स्त्रोगमनं चेदनुगमनं	४०४	वृद्धिश्राद्धे दर्भस्थाने
३७६	पात्रांतर्गतदुग्धं शुचि	३८१	मृताहातिक्रमे दोषः	३९१	देशांतरे भर्तृमरणं शु-		दूर्वाः
३७७	सांकल्पश्राद्धम्	तथा	ग्रहणदिने श्राद्धप्राप्तौ		त्वासहगमनं चेत्	४०५	वृद्धिश्राद्धे विप्राभावे
तथा	सांकल्पश्राद्धं किं कार्यं	तथा	अपुत्राणारात्रौ कार्यम्	३९२	सुवासिनो भोजनम्	तथा	नांदीश्राद्धकरणे क्रमा
तथा	द्रव्याभावद्विजाभावे	तथा	अधिकमासप्राप्तेश्रा-	३९३	अथ श्राद्धसम्पाते नि-	४०६	वैश्वदेवः कदा कर्तव्यः
	अनुकल्पाः		दुनिषेधः		र्णयः	तथा	जीवत्पितृकश्राद्धम्
तथा	अथ श्राद्धभोजने प्राय	३८२	एकदिने दर्शश्राद्धं च	तथा	गृहाद्वादिना युष्मं	४०८	जीवत्पितृकस्य गयायां
	श्चित्तं		याह श्राद्धं चेन्नर्णयः		मरणे	तथा	जीवत्पितामहश्राद्धं
तथा	क्षयाह श्राद्धं तद्रूपं च	तथा	वृषोत्सर्गकालः	३९४	एकस्मिन्दिने श्राद्ध-	तथा	विभक्ता विभक्तानि-
तथा	अकरणे दोषमाह	तथा	अथ शुद्धिश्राद्धम्		त्रयम्	तथा	र्णयः
तथा	तत्रैकोद्दिष्टं पार्वणं च	तथा	प्रथमवर्षादारभ्य वर्ष	३९५	अस्य देवताभेदे अप-	तथा	अविभक्तानां वैश्वदेवः
तथा	श्राद्धे देश धर्माविश		त्रयपर्यंतं श्राद्धभोजनं		वादः		विभक्तानां वर्षपर्यंतं
	धर्माः	३८३	क्षयाहाज्ञाने	३९६	श्राद्धांगतर्पणम्	४०९	श्राद्धनिर्णयः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४०६	अथतीर्थश्राद्धम्	४१७	प्रथमषष्ठदशमदिने०	तथा	पुनर्भूषुस्त्रीपुदतस्य	तथा	रोदनेआशौचम्
तथा	विधवायाःपुत्राद्यनु	तथा	अथमृताशौचं		पूर्वापित्रीः	तथा	आशौचान्नभक्षणं
	तीर्थयात्रा विधिःकथं	तथा	दशाहमध्येबालोमृत	तथा	दतकस्यसापिंड्यं	तथा	दासीदासाशौचम्
तथा	यात्रामध्येआशौचे	श्चेत्		तथा	परपूर्वा भर्तृपत्न्योः	४३०	दास्याविशेषः
तथा	यात्रामध्येतीर्थान्तर	तथा	अदंतमृताशौचंदाहे		पुत्रयोश्च	तथा	दसभेदाःपंचदश
	प्राप्ते	तथा	सदंतमृताशौचंदाहे	तथा	ऊढकन्याप्रसवमरणे	तथा	रात्रौजननमरणे
तथा	वाणिज्यार्थगतेसति	तथा	शूद्रबालाशौचं	तथा	श्वशुरमातुलादीनां	तथा	अतिक्रांताशौचम्
४१०	मार्गमहानदीप्राप्तौ	४१८	पितृवेश्मनिकन्याअ-	४२५	पितृमरणेकन्यानामा	तथा	देशान्तरेअतिक्रांता
तथा	प्रथमतीर्थप्राप्ते प्रा-		नूढारजस्वलामृताचेत्		शौचं		शौचम्
	र्थना	तथा	अथानुपनीते	तथा	भातृभगिन्योःकन्या	तथा	दशदिनमध्येश्रुतम्
तथा	तीर्थप्राप्तौ उपवास	तथा	त्रयहाशौचेपिण्डदान		याःपरस्परम्	तथा	दशाहमध्येमासत्रयं
	मुण्डनम्		विधिः	तथा	मातामहादिमृतौ	तथा	षण्मासमध्येश्रुतं चेत्
४११	वर्षमध्ये पुनस्तीर्थे	१६	नाम्नःपूर्वखननम्	तथा	स्वगृहेपरमृतौ	४३१	नवमासमध्येश्रुतं चेत्
	प्राप्तौ	तथा	गर्भपातेसति	४२६	बन्धुत्रयमृतौ		दूर्ध्वश्रुतं चेत्
तथा	जीवत्पितृकस्यमुंडनं	४२०	शिशुलक्षणं	तथा	जामातृमृतौ	तथा	जननेअतिक्रांताशौ-
तथा	तीर्थप्राप्तौसूतकं चेत्	तथा	बाललक्षणं	तथा	श्वशूद्रपतित द्विजगृ		चंश्रुतं चेत्
४१२	तीर्थश्राद्धे अर्घ्यादि	तथा	कुमारलक्षणं		हे मृतौगृहशुद्धिः	तथा	देशान्तरलक्षणम्
	वर्ज्यं	४२१	पौगण्डलक्षणं	४२७	ग्राममध्येश्वस्तिष्ठति	तथा	मातापित्रोर्विशेषः
४१३	पिण्डाःसक्तवादिभिः	तथा	बालानामनुपनीता		चेदाशौचं	तथा	स्त्रीपुत्रयोःपरस्परमा
	कार्याः		नांचक्रियाविधिः	तथा	क्रियाकर्तुर्दशाहादि		शौचम्
तथा	यतीनांगयायांविशेषः	तथा	चतुर्वर्णेषु दशाहादि	तथा	युद्धमृतेआशौचं	तथा	सापन्नमातुरा शौचं
४१४	अथजननाशौचं		महागुरवः	तथा	श्वस्पर्शेआशौचं	तथा	आशौचसन्निपाते
४१५	स्नावाशौचं	४२२	सपिण्डलक्षणम्	४२८	दंष्ट्रिकाभिर्मृतश्चेत्	तथा	जननेजननाशौचम्
तथा	पाताशौचं	तथा	मोदकलक्षणम्	तथा	निर्हराद्याशौचम्	४३२	मरणेमरणशौचम्
तथा	पूर्णाशौचं	तथा	गोत्रजलक्षणं	तथा	प्रेतालंकरणेकृते	तथा	जननाशौचेमरणा
५१६	जाताशौचेविप्रादीनां	४२३	दतक्रीतपुत्राणामा	तथा	अनाथप्रेतहरणे		शौचम्
	सतिकोयाविशेषः		शौचं	४२६	ब्रह्मचारिणोनिर्हरणे	४३३	मरणशौचेजननाशौ०
तथा	कन्यापुत्रप्रसवे आ-	तथा	व्यभिचारिणीमृतौ	तथा	समात्कृष्टानुगमने	४३४	स्वल्पाशौचमध्येदी-
	शौचं	४२४	अनौरसेषुपुत्रेषु	तथा	हीनवर्णस्यदाहादौ		र्घ्याशौचम्

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४३५	दीर्घाशौचमध्ये स्व- ल्पाशौचम्	तथा	गृह्याग्निहोमे आशौ- चसंख्यादीनामपवादः	तथा	सर्पहतेनागपूजनम्	तथा	घटस्फोटविधिः
४३६	जननाशौचस्यगुस्त्व- तथा दशमेहनाशौचांतर- पाते	तथा	आशौचे सतिग्रहणे श्राद्धम्	तथा	उदकमृतानांविशेषः	तथा	पतितसंस्कारविधिः
४३७	पित्राशौचमध्येमात्रा- गौचम्	तथा	भोजने आशौचश्चरणे लवणादिद्रव्ये आशौ- चाभावः	तथा	युच्छिन्नसंततेर्विशेषः	तथा	कृतघटस्फोटस्यापि पुनःसंस्कारविधिः
४३८	मात्राशौचमध्येपित्रा- शौचम्	तथा	सचे आमन्वे दोषा- भावः	तथा	संन्यासिमृतौसंस्कारः	तथा	पतितानांचरितव्रता नांप्रत्युद्धारः
तथा	अन्वारोहणविशेषः	४४३	विवाहेसूतकंचेत्	तथा	अपरोनारायण बलि- विधिः	तथा	अन्यक्रियाविधिः
तथा	भर्तुराशौचांतरमन्वा- रोहणेपुत्रजनादिप्राप्ते	तथा	पुस्तकशुद्धिः आत्मघाते	तथा	कृतजीवच्छ्राद्धे मृते कृतजीवच्छ्राद्धे जी- वति	तथा	तत्राधिकारिणः धर्मपुनः
४३९	आशौचापवादः	४४४	प्रमादमरणे	तथा	आहिताग्नौ प्रोषिते मृते	तथा	योग्निदः सदशाहप- र्यंतं
तथा	अथाशौचापवादः	४४५	चांडालादिभ्योमरणे	तथा	पालाशविधिरस्थना भावे	तथा	मोक्षधेनुदानमंत्रः ऋणधेनुदानमंत्रः
तथा	पत्यादीनामा शौचा- भावः	तथा	पतितानां क्रिया- नास्ति	तथा	पालाशविधिसामग्री प्रोषितस्यकाल वि- चारः	तथा	पापधेनुदानमंत्रः मरणस्यपुण्यकालः वैतरिणोधेनुः उत्क्रांतधेनुः
तथा	ब्रह्मचारिणा माता- पित्रोर्ध्वदेहिंकार्यम्	तथा	आहिताग्नेर्विशेषमाह प्रमादमरणे	तथा	प्रोषितसंस्कारेकालः प्रेतसंस्कारेकालः	तथा	तथा दशदानानि तिलपात्रदानम्
४४०	संध्यादिलोपाभावश्च	४४७	सर्पहतेविशेषः	तथा	आशौचमध्येसंस्कारः	४६०	मरणसमये पुण्यमं- चादिश्रवणम्
तथा	समावर्तनोत्तरंचयहा- शौचम्	४४८	दुर्मरणेदानादि अवैधमरणे	४५६	अभ्यापवादमाह	तथा	अष्टौदानानि
४४१	आपद्गतस्य सूतका- भावः	४४९	तोयमरणे अमशनविधिः	४५७	निषिद्धकालेदाहेदा- नानि	तथा	क्रियाकर्तुरधिकार प्राप्तिः
तथा	आशौचे आकस्मिक- तोयप्राप्तौ	तथा	पतितानांविशेषः आत्मघातप्रायश्चित्त- म्	तथा	कृतौर्ध्वदेहिके जीव- चागच्छेत्	तथा	मुमूर्षामधुपर्कदानम् दुर्मरणेप्रायश्चित्तम्
तथा	सूतकिनः पूजाधि- कारः	तथा	नारायणबलिः पतितोदकविधिः	४५८	अमृतस्यदाहादि स्त्रोसहगमने	४६१	अपृश्यस्पर्शने प्राय- श्चित्तम्
तथा	श्रौतकर्मणि विशेषः	४५१	नारायणबलि प्रयोगः	तथा	सर्पसंस्कारविधिः नागबलिविधिः	तथा	रात्रौप्रेतदाहनिर्णयः

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	रात्रौवपननिषेधः		नमु०	४७२	येनकेनापिक्रियाकृ-		दार्थावज्यः
तथा	प्रेतस्यवपनक्रिया	४६८	शवस्यस्नानादलं-		ताचेत्	तथा	प्रतप्राद्धेअन्नादि
४६२	आशौचांते पुनर्वपनं		काराः	तथा	पुत्रादिभिः पुनःकु	तथा	अन्वारोहणे विशेषः
तथा	रात्रयुषितेप्रेतेप्राय०	तथा	अग्निनाशे		र्यात्	४८०	आशौचांत्यदिनेकृत्यं
तथा	साम्नेविशेषः	तथा	पर्णशरदधेतद्देहला०	तथा	पिण्डः केनद्रव्येणक-		दशमदिने
तथा	प्रेताधानम्	तथा	दम्पत्योरेकदामृतौ		र्तव्यः	तथा	एकादशाहः
४६३	वृष्ट्यादिनाअग्निनाशे	४६६	उदकदानविधिः	७३	दशपिण्डैर्देहोत्पत्तिः	८१	विप्रादीनामेतैः पदा-
तथा	पत्नीपरमरणे	तथा	प्रेतस्नानेविशेषः	था	दशदिनपर्यंतपात्रद्वये		र्यैः शुद्धिः
तथा	प्रथमायां जीवत्यां	तथा	क्लीवादिभिर्नैदकं		उदकं देयम्	तथा	आद्यश्राद्धं मेका-
४६४	द्वितीयायां मृतायां वै-		देयं	तथा	मृतस्थानेतैलदीपः		दशैहनि
	तानाग्निनादाहः	तथा	आशौचेनियमाः	तथा	ओदनपिण्डोदेयः	तथा	विधौ नैऋणकालः
तथा	दम्पत्योर्मध्ये प्रथमं	४७०	प्रेतदाहानंतरंगृहे	४७४	दशहमध्येदर्शश्चेत्	तथा	अग्नैः एकोद्विष्टं विप्रा-
	मृतस्य वैतानामाग्नि		आगत्य किकर्तव्यम्	तथा	मातापित्रोस्तुविशेषः		भावे
	भिर्दाहः	तथा	क्रौतलव्यमन्नं भक्ष	तथा	अथास्थिसंचयनम्	तथा	अथवृषोत्सर्गः
तथा	पश्चान्मृतस्यलौकि-		णोयं	४७५	वर्णपरं अस्थि संचय-	४८२	नीलवृषलक्षणम्
	काग्निनादाहः	तथा	प्रत्यहं जाति भोजनं		नम्	तथा	मृदादिनावृषोत्सर्गः
तथा	अपत्नी कस्याधानम्		कार्यम्	तथा	अस्थिसंचयने श्राद्ध-	४८३	पतिपुत्रवत्या स्त्रिया
तथा	विधुरस्याग्नि स्तस्य	तथा	मृत्युस्थाने प्रत्यहं		त्रयम्		न०
	नाशः		बलिः	४७६	चतुर्थदिवसेऽमशान	८४	सूतकप्राप्तौ इदं कर्मक०
तथा	ब्रह्मचारिपत्योर्दहि	तथा	नग्नप्रच्छादनं श्राद्धे		यागः तद्विधिश्च	तथा	पददानं पदलक्षणं च
	ग्निनाशे		दानानि	तथा	तीर्थे अस्थिच्छेपः	तथा	शय्यादानम्
४६५	उत्तपनाग्नेर्लक्षणम्	तथा	अथप्रेतपिण्डाः	तथा	परस्यास्थिनयने दोषः	तथा	ललाटास्थि भोजने
तथा	निषिद्धाग्निः	तथा	वर्णभेदेन पिण्डदानं	तथा	अस्थिच्छेपः गंहमेमश्राद्धं		दोषः
तथा	साम्नेः पात्रन्यासादि		संकल्पः	४७७	अथास्थिशुद्धिः	४८५	उदकुम्भदानम्
तथा	शवनिर्हरणेनियमाः	तथा	उत्तरोयशिलापात्रम्	तथा	अथनवश्राद्धम्	तथा	अन्नदानं दीपदानं च
तथा	शवनिर्हरणप्रकारः	४७९	कर्तृद्रव्यविपर्यये	४७८	नवश्राद्धकरणदोषः	४८६	अथमासिकानि
४६६	शवसंस्कारविधिः	तथा	क्रियाकर्तुर्नाशे	तथा	अन्नशाखाभेदाद्व्य-	४८७	त्रिपुष्करलक्षणम्
४६७	शअवेग्निदानमंत्रः	तथा	असंस्कृतानां पिण्डः		वस्था	४८८	षोडशश्राद्धानि
तथा	शवस्यषट्पिण्डदा-		कुत्रदे०	४७९	प्रेतश्राद्धे अष्टादश प-	तथा	ऊनमासिकानि

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
४८६	एककालेषोऽङ्ग आद्वानि	तथा	सपिण्डी अपुत्राणां सपिण्डनं तद्विधिः	५०२	ब्रह्मचारिमृतौ कुष्ठिमृतौ कुष्ठिलक्षणा न्यष्टौ अष्टौमहारोगाः	तथा	विधवायास्तर्पणवि० वृषारोहणकंचुकिनि० अथसंन्यासः
तथा	उनमासिकानिच	तथा	ब्रह्मचारिणा मनपत्यानां स्त्रिया सपिण्डनं कार्यम्	५०३	रजस्वलामरणे सूतिकामृतौ गर्भिणीमृतौ अन्वारोहणे	५०८	ब्राह्मणस्याधिकारः संन्यासश्चतुर्धा कुटीचकस्तल्लक्षणम् बहूदकस्तल्लक्षणम् स्त्रिदण्डीतल्लक्षणम्
४९०	वृद्धिआदुसतिमासिकापकर्षः	४९०	ततः पुण्या हवाचनं वृद्धिआदुं च पितृमृतौ प्रथमादौ निषिद्धानि दैवपितृकर्मणि अशुचिः संघातमरणे पितुरव्दमाशौचम् मातुः षण्मासमाशौचम्	५०४	अन्वारोहणप्रयोगः वायनमंत्रः पंचरत्नानि मुखदिस्थाने ततोऽग्निसिद्धिः पृथक्चित्तिरोहणे निषेधः पृथक्चित्तिः क्षत्रियस्त्रियाः पत्यौ देशांतर मृते गमनाविधिः अस्थिदाहे पलाशदाहे पृथक्चित्तिदोषः उदक्या अन्वारोहणं चित्तिभ्रष्टायां प्रायश्चित्तम् अन्वारोहणे गर्भिण्यदीनानिषेधः सहगमने रजस्वला गुट्टिः	५०५	तथा संन्यासविधिः तत्रादौ प्रायश्चित्तविः अष्टौ आदुनि तद्विधयः संन्यासग्रहणे सामग्री पूर्वं नां दी आदु कार्यं पार्वतीनैरष्टैश्च संन्या० नव आदुषोऽङ्ग आदु सपिण्डीनामानि संन्यासग्रहणसंकल्पः ततोऽग्निसिद्धिः विरजाहोमादिः अथयतिधर्माः अथभिक्षा यतिभिक्षादाने फलं यतीनां षट्कर्माणि निषिद्धानि यतीनां षट्कर्माणि पतनम् अन्यानि षट्बन्धकाराणि
४९१	अथसपिण्डीकरणम्	तथा	यतिमृतौ पार्वणम्	तथा	अन्वारोहणं	तथा	संन्यासश्चतुर्धा कुटीचकस्तल्लक्षणम्
४९२	साग्निकानिर	तथा	सपिण्डीकरणविधिः	५०५	अन्वारोहणं	५०६	बहूदकस्तल्लक्षणम्
तथा	सपिण्डी करणं ग्निकयोः	४९८	ततः पुण्या हवाचनं वृद्धिआदुं च	तथा	अन्वारोहणप्रयोगः	तथा	स्त्रिदण्डीतल्लक्षणम्
तथा	अन्तरितसपिण्डीकरणनक्षत्रम्	तथा	पितृमृतौ प्रथमादौ निषिद्धानि	तथा	वायनमंत्रः	तथा	संन्यासविधिः
तथा	सपिण्डीकरणे अष्टौकालाः	तथा	दैवपितृकर्मणि अशुचिः	तथा	पंचरत्नानि मुखदिस्थाने	तथा	तत्रादौ प्रायश्चित्तविः
४९३	सपिण्डीकरणं ज्येष्ठस्याधिकारः	तथा	संघातमरणे	तथा	ततोऽग्निसिद्धिः	तथा	अष्टौ आदुनि तद्विधयः
तथा	वर्षाते सपिण्डीकरणं	तथा	पितुरव्दमाशौचम्	५०६	पृथक्चित्तिः क्षत्रिय	तथा	संन्यासग्रहणे सामग्री
तथा	पितरि देशांतरमृते सतिपुत्रैः किं कार्यम्	४९६	मातुः षण्मासमाशौचम्	तथा	पृथक्चित्तिरोहणे निषेधः	५१०	पूर्वं नां दी आदु कार्यं
तथा	सपिण्डीकरणे कनिष्ठस्याधिकारः	तथा	भार्यायास्त्रि मासमाशौचम्	तथा	पत्यौ देशांतर मृते गमनाविधिः	तथा	पार्वतीनैरष्टैश्च संन्या०
४९४	पुनः सपिण्डी करणं विशेषः	५००	भ्रातृपुत्रयोः षण्मासं प्रथमादौ गया आदु निषेधः	तथा	अस्थिदाहे पलाशदाहे पृथक्चित्तिदोषः	तथा	नव आदुषोऽङ्ग आदु
४९५	व्युत्क्रममृतौ सपिण्डनेगीत्रादिः	तथा	पंचकमृते विधानम्	५०७	उदक्या अन्वारोहणं चित्तिभ्रष्टायां प्रायश्चित्तम्	५११	सपिण्डीनामानि
तथा	सपिण्डनाधिकारः	तथा	त्रिपादक्षमरणे	तथा	अन्वारोहणे गर्भिण्यदीनानिषेधः	५१२	संन्यासग्रहणसंकल्पः
तथा	स्त्रीसपिण्डने विशेषः	५०१	पंचरत्ननामानि	तथा	सहगमने रजस्वला गुट्टिः	५१३	ततोऽग्निसिद्धिः
तथा	आसुरादिविवाहे सपिण्डनम्	तथा	त्रिपादुक्षाणि श्मशानाञ्जीवन्पुन	तथा	विधवाधर्माः	५१४	विरजाहोमादिः
४९६	कोकिल मतानुसारितथा	रागमने	तथा			५१५	अथयतिधर्माः
						५१६	अथभिक्षा
						५१७	यतिभिक्षादाने फलं
						५१८	यतीनां षट्कर्माणि
						५१९	निषिद्धानि
						५२०	यतीनां षट्कर्माणि
						५२१	पतनम्
						५२२	अन्यानि षट्बन्धकाराणि

निर्णयसिन्धोरनुक्रमशिका ।

१७

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
तथा	यतिपात्राणि	तथा	विरजाहोमकर्तुमश-	तथा	यथास्थानं दण्डादि	तथा	एकादशेहनिपार्वणं
तथा	यतीनांनिषिद्धम्		क्तश्चेदिष्टदेवताहोमः		दानम्	तथा	परमहंसानांपार्वणं
तथा	यतीनांपुत्रादिनिधने	तथा	समाधिसंस्कारादि	तथा	प्रोक्षणस्नानम्	तथा	द्वादशेहनिनारायण
	आशौचाभावः	तथा	कुटीचकस्य दहनम्	तथा	शंखेनमस्तकभेदनम्		बलिः
तथा	अथयतिसंस्कारः	तथा	बहूदकस्यपूरणम्	तथा	लवणेनगर्तापूरणम्	तथा	वर्षातेपार्वणश्राद्धं क०
तथा	संन्यासग्रहणे फलम्	तथा	हंसस्यजलेनिक्षेपः	तथा	कुटीचकस्य दहन		इति तृतीयपरि
तथा	आतुरसंन्यासः	५१६	परमहंसंपुरयेत्		विधिः		च्छेदस्यानुक्र-
तथा	आतुरसंन्यासप्रयोगः	तथा	पलाशमूलेनदीतीरे	तथा	अस्थीनांतोर्थेनिक्षेपः		मशिका ॥
तथा	आतुरेअणुहोमः		पूरणम्	तथा	अस्यसूतकाभावः		

इति निर्णयसिन्धोरनुक्रमशिकासमाप्ता ॥

निर्णयसिंधुः प्रारभ्यते ॥

— * —

कास्तथायेकनिकेतंरामंसीतालतायुक्तम् ॥ विश्वामित्रान्ववायव्रततिसमालंविशा
खिनंवंदे १ लक्ष्मीसहायंकल्पद्रुतरलंजितगोकुलम् ॥ बर्हापीडंघनश्यामंमहःकिं
चिदुपास्महे २ वेदार्थधर्मरक्षायैमायामानुयरूपिणाम् ॥ पितामहंहरिंवंदेभट्टना
रायणाह्वयम् ३ यत्पादसंस्मृतिःसर्वसंगलप्रतिभर्मता ॥ तान्भट्टरामकृष्णाख्या
नग्रीतातचरणा*नुमः ४ सर्वकल्याणसंदोहनिदानंयत्पदद्वयम् ॥ द्युनदीसोदरी
संब्रामुमाख्यांनौमिसादरम् ५ विंदुमाधवपादाब्जलोलंबीकृतविग्रहम् ॥ ज्यायां
संध्रातरंभट्टादिवाकरमुपास्महे ६ हेमाद्रिमाधवमतेप्रविचार्यसम्यगालोच्यतत्त्व
मथतीर्थकृतांपरेयाम् ॥ श्रीरामकृष्णातनयःकमलाकराख्यःकालेयथामतिवि
निर्णयमातनोति ७ संतियद्यपिविद्वांसस्तन्निबन्धाप्रचकोटिशः ॥ तथाप्यमुख्यवै
दग्धींकेचिद्विज्ञातुमीशते ८ (तत्रसंक्षेपतःकालःषोढा) अद्दोयनमृतुर्मासःप्रसो
दिवसइति (तत्राद्दोमाधवमतेपंचधा) सावनःसौरप्रचांद्रोनाक्षत्रोबार्हस्पत्यइति
गुरोर्मध्यमराशिभोगेनबार्हस्पत्यः सचज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः हेमाद्रिस्त्वंत्ययो
धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्तिस्रस्त्वविधाआह तत्रवक्ष्यमाणैःसावनादिद्वादशमासेस्त
त्तद्वत्स मलमासेतुसतिषष्टिदिनात्मकएकोमासइतिद्वादशमासत्वमविरुद्धम् ॥
तथाचय्यातः ॥ यद्युद्यत्तुदिवसैर्मासःक्रथितोवादरायणैरिति (तत्रवांद्रोब्दःषष्टि

* इदं व राजसिंहइतीवपूर्वपदार्थगतश्रैष्ठ्यताःपर्यग्राहकं ॥

भेदः । तदाह गार्ग्यः) प्रभवो विभावः शुक्लः प्रमोदो यप्रजापतिः ॥ अंगिराग्नीमुखो
भावो युवाधाते चरस्तथा ॥ बहुधान्यः प्रमाथी च विक्रमोऽथ वृषस्तथा ॥ चित्रमानुः
सुभानुश्च तारणाः पार्थिवो व्ययः ॥ सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ॥
नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुखौ ॥ हेमलंबो विलंबो यविकारी शार्वरीश्वरः ॥
शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वावसु पराभवौ ॥ स्रवंगः कीलकः सौम्यः साधारणा
विरोधकृत् ॥ परिधावी प्रमादी च आनंदो राक्षसो नलः ॥ पिंगलः कालयुक्तश्च
सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती । दुंदुभीरुधिरोद्गारी रक्ताक्षी क्रोधनः क्षय इति (यद्यपि
ज्योतिषे गुरोर्मध्यम * राशिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्रवृत्तिरुक्ता तथापि प्रभ
वादीनां चांद्रत्वमप्यस्ति) चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे इति माधवोक्तेः ते
न चांद्रः प्रभवादिश्चैव सिते प्रवर्तते बार्हस्पत्यस्तु माघादौ (तयोर्विनियोगो ज्योति
निबंधे ब्रह्मसिद्धांते) व्यावहारिकसंज्ञोऽयं कालः स्मृत्यादिकर्मसु ॥ यीज्यः सर्वत्र त
त्रापि जैवो वानर्मदोत्तरे ॥ आष्टिषेणः ॥ स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चांद्रं तं वत्सरं सदा ॥ नान्यं
यस्माद्वत्सरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तितेति (अयनंतु सौरर्तुत्रयात्मकं) सौरर्तुत्रितयं
प्रदिष्टमयनमिति दीपिकोक्तेः तत्तद्विविधसदक्षिणामुत्तरंचेति कर्कसंक्रांतिर्दक्षि
णायनं मकरैत्यम (अनयोर्विनियोगमाह मदतरत्ने सत्यव्रतः) देवतारामवाप्यादि
प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ॥ दक्षिणाशामुखे कुर्वन्तत्फलमवाप्नुयात् ॥ वैखानसः ॥ मा
तृभैरव वाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ॥ महिषासुरहंज्यश्च स्याप्या वै दक्षिणायने ॥
वैश्वदोप्यर्थे न तु दक्षिणायनसर्वेति नियमः पूर्ववचने दक्षिणायने निश्चिद्धाया देव
प्रतिष्ठाया देवविषये प्रतिप्रसवमात्रात् ॥ रत्नमालायाम् ॥ गृहप्रवेशास्त्रिदशप्रतिष्ठा
विवाहचौलव्रतबंधपर्वसु ॥ सौम्यायने कर्मशुभं विधेयं दृढार्हितं तत्तत्खलु दक्षिणे
चेति ॥ अस्यापवादः कौशिके ॥ सदा कृत्युगं चास्तु सदा चास्तुत्तरायणम् ॥ सदा
महोदयश्चास्तु काश्यां निवसतां सतां ॥ इत्ययनं (ऋतुर्मासद्वयात्मा) मलमासे तु मा

* गोक्षिप्यगजारविर्गतिः शाश्वतो भ्रमो भ्रवाः पंचाग्नयोऽथ षड्विंशत्युच्चभुक्तिः ॥ राहोस्त्वयं कुशं शनो सृज
इंदुरामास्तर्काश्विनोच्चचलकेन्द्रजयोर्गहिहत्मा ॥ लिप्ताजिना विकल्पिका यगुरोः शराः खं शुक्राशुकेन्द्रगतिरद्रि
गुणाः शनेर्द्वे ॥

* आदौपुण्यंविज्ञानोपाद्यद्यद्भिभातिथिर्भवेदितिवाक्यैकवाक्यतयार्थोबोध्यःइदमप्यनव्यतिरिक्तमेव ॥

पुराणं त्विति माधवार्यः ॥ अत्र मलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्यादियुद्धव्यानि
 (सर्वासंक्रांतियुदानविशेषो हेमाद्रौ दानकांडे उक्तः । विश्वामित्रः) मेघसंक्रमणोभा
 नो मेघदानं महाफलं ॥ वृषसंक्रमणो दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥ वस्त्राक्षपानदानानि
 मिथुने विहितानि तु ॥ घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेऽपि विशिष्यते समुवर्णां च दानं सिं
 हेऽपि विहितं सदा ॥ कन्याप्रवेशे वस्त्राणां विप्रमनां दानमेव च ॥ तुलाप्रवेशे तिलानां
 गोरसानामपीष्टदम् ॥ अन्नकीचलिते भानौ दीपदानं महाफलम् ॥ अन्नकीटुश्चि
 कः त्रनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलम् ॥ भूषप्रवेशे दासूणां दानमग्नेस्तथैव
 च ॥ कुंभप्रवेशे दानं तु गवां संबुद्धरास्य च ॥ मीनप्रवेशे स्थानानां मालानामपि चोत्त
 ममिति (अत्रोपवासमाह हेमाद्रौ वापस्तंबः) अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥
 स्नात्वा यस्त्वर्चयेद्भानुं सर्वकामफलं लभेत् (अशक्तौ तु वृद्धवशिष्ठः) अयने संक्रमे चै
 व ग्रहणो चंद्रसूर्ययोः ॥ अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत्रोपवासः
 संक्रमदिने दानादितु पुरायकालदिन इत्याचार्यचंडामणिः विधिलाघवात् पुरायका
 लदिनस्योभयमिति वृद्धाः इदं च पुत्रिगृहस्थातिरिक्तविययम् ॥ आदित्ये हनि सं
 क्रान्तिं ग्रहणो चंद्रसूर्ययोः ॥ उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथेति जैमिनिवच
 नात् (अत्र आह मुक्तं हेमाद्रौ विष्णुधर्म) आह संक्रमणो भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते
 अपराके पविष्णुः ॥ आदित्यसंक्रमं चैव विषुवं चायनद्वयम् ॥ व्यतीपातोऽथ जन्मर्षं च
 द्रसूर्यग्रहस्तथा ॥ इति कालादर्शधिकं ॥ जन्मभूमिभ्युदयश्च रातांस्तु आह का
 लान्धैकाग्र्यानाह प्रजापतिरिति द्वादशादिदिनैर्वा गयनां शप्रवृत्तावाप पुरायं वक्तु
 मयनग्रहणम् अन्यथा संक्रमणो सिद्धेरयनग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यपरार्कः ॥ हेमाद्रौ वा
 पि गालवः ॥ अयनां शकतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत् ॥ मृगकर्कादिगोसूर्येणाम्योदग
 यने सति ॥ तदा संक्रांतिकाले स्युस्तुक्ता विष्णुपदादय इति ॥ अयनां शच्युतिरूपे सं
 क्रांतिकालेऽपि विष्णुपदादयः प्रवर्तते तेन तत्प्रयुक्तं पुरायकालादितत्रापि ज्ञेयमिति
 सखव्याचख्यौ तच्च मेयायनं वृषायनमित्यादि सर्वज्ञेयं ॥ माधवो योऽपि जाबालिः ॥

* अथ नृभिः पुत्रीतरैः संक्रमे ॥ प्राच्यतुहात्रितयैषोपवसनं कार्यमिति दीपिकातोयमुपवासः पूर्वमायति ॥
 २, अतएवाभ्युदयकमित्याचक्षते ॥ ३ मकरः सर्वविष्णुपदाद्युक्तविद्यादिहयथान्यथेति तत्रैवाधिकं ॥

संक्रांतियुयथाकालस्तदीयेष्वयने तथा ॥ अयने विंशतिः पूर्वामकरे विंशतिः प
रेति ॥ मकरायणो पूर्वाः विंशतिघटिकाः पुरायाः मकरसंक्रांतौ तु पश्चाद्विंशतिपु
रायाः अत्रायने तत्संक्रांतिवदित्यर्थः (विष्णुपदादिस्वरूपं च दीपिकायामुक्तम्) ह
र्यघ्निर्यसिंहवृश्चिकघटे ठवर्कस्ययः संक्रमः कन्यामीनधनुर्नयुसुषडशीत्याख्यंतु
लामेषयोः ॥ प्रोक्तं द्वियुवं भवेयन्मुदककर्तृके दक्षिणमिति ॥ हर्यघ्निर्यसिंहवृश्चिक
नयुर्कर्मिधुनं अत्र च पिंडरहितं श्राद्धं कुर्यात् (तथा चापरा कर्मात्स्ये) अयनद्वितये श्रा
द्धं विद्युवद्वितये तथा ॥ संक्रांतियुच सर्वासु पिंडनिर्वपणादुत्तरीति ॥ श्राद्धं शूलपाशा
स्तवस्य निर्मूलत्वात् समूलत्वेऽपि ॥ ततः प्रभृतिसंक्रांतावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिंडमा
चरेच्छ्राद्धमेकोऽसिं मृताहनि ॥ इति मात्स्योक्तेर्ग्रहणाग्रहणावद्विकल्पसवेत्याह त-
न्न (अस्य पार्वणानुवादकत्वेन पिंडविधायकत्वात् पिंडोऽव्यक्तिः) अन्यथैकपदेऽपि
डनुवादेऽत्र त्रिविधौ च यत्कर्तुं प्रथमपक्षवद्वैलप्यापत्तेः (तथा चोभयसमूलत्वेऽपि पिंड
रहितं पार्वणां कर्तव्यमित्युभयवचनयोरर्थः) त्रिपिंडशब्देनैकोऽद्विष्टव्यावर्तनमात्रं
(संगलकृत्येषु विशेषमाह ज्योतिर्निबन्धेनारदः) त्याज्याः सूर्यस्य संक्रांतेः पर्वतः पर
तस्तथा ॥ विवाहादियुकार्येषु नाड्यः षोडश षोडशेति ॥ सततपुरायकालोऽपलक्ष
णः ॥ भानोः संक्रांतिभोगश्च कुलिक* पश्चाद्व्यामक इति ॥ ज्योतिः प्रकाशेऽर्ज्येषु
परिगणानात् (अयनव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रांतियुरात्रौ स्नानश्राद्धादिनकार्यं) अ
ह्निसंक्रमणोक्तस्नमहः पुरायं प्रकीर्तितम् ॥ रात्रौ संक्रमणो भानोर्दिनार्धस्नानदान
योः ॥ अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ॥ ऊर्ध्वसंक्रमणोऽधोर्ध्वमुद
यात् प्रहरद्वयम् ॥ पूर्णोऽधोर्ध्वरात्रेतु यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुरायं मुक्त्वा मक
रकर्कटौ ॥ इति वृद्धवशिष्ठादिवचनैरहः पुरायत्वं कथं रात्रौ संक्रमणो भानोर्दिवा
कुर्यात्तु तत्क्रियाम् ॥ पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्यासन्नस्य तत्फलमिति वशिष्ठवचनाच्चा
र्याद्रात्रौ स्नानादिनियेधप्रतीतेः यानितुं ॥ विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु ॥
तथोपरागपातादौ स्नाने दाने निशाशुभेति ॥ राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धि
यु ॥ स्नानदानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यव्रतेषु चेत्यादीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि

* कुलिकः कालवेलाचयमघटपञ्चकण्टकः ॥ वारात् द्विघ्ने क्रमान्मंदे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥

तानिमकरकर्कसंक्रांतिविषयाणिमुक्त्वा मकरकर्कटादिवितितयोर्दिवानुष्ठानस्य
पर्युदस्तत्वादितिहेमाद्रिमाधवादयः वस्तुतस्तुप्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुराय
त्वादेरेवपर्युदासान्मकरकर्कटयोरपिस्नानंदानंपरेहनीत्यादिभिरहः पुरायत्वो
क्तेग्रहः पुरायत्वानुपपत्त्याकल्परान्विनियेधस्यच प्रत्यक्षरात्रिविधिनाबाधात्सर्व
संक्रांतियुरात्रावनुष्ठानविकल्पः सचदेशाचाराद्व्यवस्थितइतियुक्तः पंथाः अयन
योस्तुवक्तव्योविशेषः श्रावणोमाघेचवक्ष्यते (ज्योतिर्निबंधेर्गर्गः) यस्यजन्मर्क्षमा
साद्यरविसंक्रमणंभवेत् ॥ तन्मासाभ्यन्तरेतस्यवैरक्लेशधनक्षयाः ॥ तगरसरारुह
पत्रैरंजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः ॥ स्नानंजन्मर्क्षगतेरविसंक्रमणोनृणांशुभदम् ॥ हे
माद्रौ ॥ अह्निचेद्रात्रियुष्मस्याद्रात्रौचेद्वासरद्वयं ॥ संक्रांतिः पक्षिणीज्ञेयादाना
ध्ययनकर्मसु ॥ (यत्तुगौडाः) संक्रांत्यांपक्षयोरन्तेद्वादश्यांश्राद्धवासरे ॥ सायंसंध्यां
नकुर्वीतकुर्वश्चपितृहाभवेदिति ॥ कर्मापदेशिन्यांव्यासोक्तेः सायंपुरायकाले
संध्यानियेधमाहुस्तन्निर्मूलम् अन्यच्चबहुवक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यते इतिसंक्रां
तिनिर्यासः ॥ पक्षयुगजश्चांद्रोमासः सहेधाशुक्लादिरमांतः कृत्तिकादिः पक्षिमांत
श्चेति (तथा च चक्रांडमंडनः) चांद्रोपिशुक्लपक्षादिः कृत्तिकादिर्वैतिचिद्विधा ॥ इ
त्युक्त्वादेशभेदेनतद्व्यवस्थामाह ॥ कृत्तिकापक्षादिकंमासंनार्गीकुर्वतिकेचन ॥ येपी
च्छंतिनतेयामपीष्टोविंध्यस्यदक्षिणोऽति ॥ विंध्यस्यदक्षिणोऽति कृत्तिकादिनियेधादुत्तर
तोद्वयोरभ्यनुज्ञागम्यतेतत्रापिशुक्लादिमुख्यः कृत्तिकादिर्गौराः शास्त्रे युचैवशुक्ल
प्रतिपदेवचांद्रसंवत्सरारंभोक्तेः तदुक्तं दीपिकायां ॥ चांद्रोब्दोमधुशुक्लप्रतिप
दारंभइतिनहियेकृत्तिकादिमन्यन्तेतेयांवत्सरारंभोभिद्यतेअतः शुक्लादिमुख्यः कृ
त्तिकादिनामलमासासंभवाच्चचंद्रस्यसर्वनक्षत्रभोगेननाक्षत्रोमासः सावनादीनांव्य
वस्थोक्ताहेमाद्रौब्रह्मसिद्धांते ॥ अमावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्याद्ब्राह्मणस्य
तु ॥ संक्रांतिपौर्णिमासीभ्यांतथैव नृपवैश्ययोः (अब्राह्मणादीनांयत्रकर्मवि
शेषेवचनान्तरेणावसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिवन्मासउक्तस्तत्रदर्शांतत्वमात्रं
नियम्यते) नतुसर्वकर्मसुदर्शांतएवेतिवृष्ट्याद्यर्थसौभरेहीयादिनिधननियमवद्भि
धिलाघवात् त्रैवर्णिकानांसर्वकर्मसुमासविशेषविधेः सावनादीनांशूद्रानुलोमा

दिपरत्वापत्तेर्यचेतिशुचरणाः ज्योतिर्गर्गः ॥ सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ साव-
नः स्मृतः ॥ आर्द्धिके पितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यते ॥ ऋष्यशृंगः ॥ विवाहव्रत-
यज्ञेषु सौरमासं प्रशस्यते ॥ पार्वणोत्पद्यकाश्चाद्धे चांद्रमिष्टं तथा र्द्धिके ॥ स्मृत्यंतरे ॥
एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौरमासवर्गः ॥ ज्योतिर्गर्गः ॥ आयुर्दीयविभागश्च
प्राथम्येन क्रिया तथा ॥ सावनेनैव कर्तव्या शूराणां चाप्युपासना ॥ विष्णुधर्म ॥
नक्षत्रसंवासाय यानि चंदो मसि न कुर्याद्भिगवात्संकेनेति ॥ ब्राह्मे ॥ तिथिकृते च कृ-
ष्णादिं व्रतेशु कृत्वादिमेव च ॥ विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्ये विनिर्दिशेत् (अथम-
लमासः) तत्रैकमाससंक्रांतिरहितः सितादिषु चांद्रो मासो मलमासः एकमाससंक्रां-
तिराहित्यमसंक्रांतत्वेन संक्रांतिद्वयत्वेन च भवतीति मलमासो द्वेधा अधिमासः स-
यमासश्चेति ॥ तदुक्तं काठकगृह्ये ॥ यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा ॥ मलमा-
सः सविज्ञेयो मासः स्यात्तु त्रयोदश इति ॥ सत्यव्रतोपराशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत्तदिवा-
करः ॥ नाधिमासे भवेद्देयमलमासस्तु केवलमिति ॥ अधिकमासस्य कालनियममाह वशिष्ठः ॥
द्वात्रिंशद्भिर्मितैर्मसैर्दिनैः षोडशभिस्तथा धातुकाराणां च तुल्येणापत्तयधिकमास-
क इति ॥ एतच्च सावनादिमानेन संभवार्थं न तु नियमार्थं स अन्यथा षोडशदिनाधि-
कद्वात्रिंशन्मासानंतरं कृष्णापक्षनियमेन शुक्लादित्वभंगापत्तेः तेन न्यनाधिककाले
मलमासपातेऽपि न दोषः अतएवोक्तं माधवीये मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति सयस्यापि
ज्योतिः शास्त्रे असंक्रांतिमासोधिमासः स्फुटं स्यात्तद्विसंक्रांतिमासः सयारव्यः
कदाचित् ॥ सयः कार्तिकादित्रयेनान्यतः स्यात्तदावर्षमध्ये धिमासद्वयं च ॥ स-
कः सयात्पूर्वपरतश्चैक इत्यधिमासद्वयं भवतीत्यर्थः अवविशेषमाह ॥ जावलिः ॥
मासद्वयेऽर्द्धमध्ये तु संक्रांतिर्नयदा भवेत् ॥ प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर इ-
ति ॥ उत्तरसवकालाधिक्यं न पूर्वस्मिन्नित्यर्थः ॥ यत्तु ब्रह्मसिद्धांते ॥ चैत्रादर्वाङ्-
नाधिमासः परतः स्त्वधिको भवेदिति तत्र चैत्रात्पूर्वमसंक्रांतद्वये पूर्वो नाधिकः किंतु

* सौरसंवत्सस्यांते मानेन शशिजेन तु ॥ एकादशातिरिच्यते दिनानि भृगुनंदनः ॥ मासद्वये सावमासे
तस्मान्मासोतिरिच्यते इति तु तत्त्वम् ॥ यदि द्वात्रिंशन्मासानंतरमधिकस्तदा एकस्मिन्नपि वर्षे द्वौ मासाव-
धिमासौ शुद्धः कर्माहः † वक्ष्यमाणरीत्या च चैत्रात्पूर्वमसंक्रांतमसद्वये प्रथमो नाधिमासः किंतु पर इत्यर्थः ॥

परइत्यर्थः यच्च ॥ ज्योतिः सिद्धांते ॥ घटकन्यागतेसूर्येष्टप्रिचकेवायधन्विनि ॥ सक
रेवायकुंभेवानाधिसासोविधीयतेइति ॥ तत्तृष्टिकादिचतुष्टयेमलमासेसतिपूर्व
स ॥ तुलाकन्यागतेसूर्येक्षयात्पूर्वकालाधिक्यनियेधार्थनत्वधिकमात्रस्यदर्शनां
फाल्गुनादीनांप्रायोमाघस्यचर्काचित ॥ नपुंसकत्वं*भवतीयेषशास्त्रविनिप्रच
यइतिहेमाद्रौविष्णुधर्मविरोधात् मलमासेष्टकादिनियेधानुपपत्तेप्रचमकरेवा
यकुंभेवेतिदृष्टांतार्थप्राप्त्यभावाच्च क्षयस्यागमनकालउक्तः ॥ सिद्धांतशिरोमणौ ॥ ग
तोब्धद्विनेदैर्गतिशाककालेतिथीशैर्भविष्यत्यथांगाक्षसूर्यैः ॥ गजाद्यग्निभूभिस्त
थाप्रायशोयंकुवेदेदुर्वयैः कचिद्गोकुभिश्चोति ॥ अद्भ्यप्रचत्वारः अद्रयः सप्त
नंदाः नवसर्गाप्रातिलोभ्येनपाते ६ ७४ तैर्मितेवर्षेकप्रिचत्तक्षयसासः पूर्वजातइत्य
र्थः तिथयः पंचदश १५ ईशासकादश ११ १५ एवंमितेयातेकप्रिचद्विष्यतीत्यर्थः
अंगा ६ क्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२ ५६ गजाः ८ अद्रयः ७ अग्रनयः ३ भः १
एकत्र १३ ७८ कुः १ वेदाः ४ इंदुः १ एकत्र १ ४ १ गावः ६ कुः १ एकत्र १ ६ सतै
र्मितेवर्षेयातेकप्रिचद्विष्यतीत्यर्थः (अथमलमासेकार्याकार्यानिरूप्यते । तत्रजा
वातिः) नित्यनैमित्तिकेकुर्याच्छ्राद्धं कुर्यान्मलिम्लुचे ॥ तिथिनक्षत्रवारोक्तं काश्यं
नैवकदाचन ॥ अयंचकाश्यनियेधः आरंभसमाप्तिविधयः ॥ असूर्यानामयेमासान
तेयुमसंसंमताः ॥ वृत्तानांचैवयज्ञानामारंभप्रचसमापनमितिते नैवोक्तत्वात् अस
र्याधिकमासाइत्यर्थः तत्रमंडलंतपतेरविरितिवचनात्कारीयादेः काश्यस्यत्वा
रंभसमाप्तीभवतएवेत्यादिरस्त्यन्यत्रविस्तरः काठकगृह्येपि मलेऽन्यगतिंकुर्या
न्नित्यनैमित्तिकीं क्रियामितितानिनैमित्तिकानिदीपिकायामुक्ता । नित्यनैमित्तिक

* पुंसः सूर्यस्यभावान्नपुंसकत्वं ॥ अरुणः सूर्याभानुस्तपनश्चंद्रोर्विर्गभस्तिश्च ॥ अर्थमाहिरण्यरेता
दिवाकरोमित्रविद्युच्च ॥ एतेद्वादशसूर्यामायाद्येषुदयंतिमासेषु ॥ निःसूर्याधिकमासोमलिम्लुचाख्यस्ततः
पापः ॥ मासेषुद्वादशादित्यास्तपंतेहिययाक्रमं ॥ नपुंसकेधिकेमासिमंडलं तपतेरवेरित्युक्तः ॥ १ यत्तु ॥
प्रवृत्तमलमासात्प्राक्काश्यं कर्मसमापितं ॥ आगतेमलमासेपितत्समाप्तिर्नसंशयइतितत्सावनमासप्रवृत्तकृच्छ्र
चांद्रायणादिपरमितिमाधवः १, यस्यान्यमासेनुष्ठानेकालाति क्रमनिमित्तप्रायश्चित्तापनिर्विहितकाला
लाभेनलोपोवातदित्यर्थः ॥

कमग्नितनूद्यनुगतारग्न्याधानमर्चासुवा संस्कारादिविलोपनेसत्पुनः प्रोक्तं प्रवि
 षादिकमिति गत्यंतरयुतंतुसोमादिकेयमेवतत्रकर्तव्यान्पुक्तानि ॥ कालादर्श ॥ द्वा
 दशाहंसंपिंडांतं कर्मग्रहणाजन्मनोः ॥ सीमान्तेपुंसवेष्टाद्वंदावेतौजातकर्मच ॥
 रोगेशांतरलभ्येच योगेशाद्वृतानिच ॥ प्रायश्चित्तनिमित्तस्य वशात्पूर्वप
 रवच ॥ अद्दोदकुंभमन्वादिमहालययुगादिषु ॥ आद्वंदर्शेप्यहरहः आद्वमनादि
 मासिकं ॥ मलिम्लुवान्प्रमासेषुमृतानां आद्वमाब्दिकं ॥ आद्वनुपूर्वदृष्टेषुतीर्थे
 ठवेवयुगादिषु ॥ मन्वादिषुचयज्ञानं दानंदैनंदिनंचयत् ॥ तिलभीभहिरराया
 नांसंध्योपासनयोः क्रिया ॥ पर्वहोमप्रचाग्रयांसाग्नेरिष्टिप्रचपर्वणि ॥ नि
 त्याग्निहोत्रहोमप्रच देवतातिथिपूजनं ॥ स्नानंचस्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेयव
 र्जनं ॥ तर्पणांवा निमित्तस्य नित्यत्वादुभयवचेति ॥ एतौपुंसवनसीमंतौगतच
 गर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणां ॥ तदुक्तं शीपिकायां ॥ गर्भाधानमुखंच
 चौलविधितः प्राग्जातयागांविना कृच्छ्रेष्वाग्रयां गर्जेंद्रपुरतच्छायासधानंग
 योः ॥ तीर्थेन्दुसययोश्चपिच्यमधिकेमास्येवमाद्याचरेदितिअलभ्ययोगेऽर्धाद
 यपक्षकादौकाश्यान्पि वृतादीनिकायाणीत्यर्थः पूर्वपरत्रमलेगुह्येचेत्यर्थः म
 हालग्रशब्देनमवाग्रयोदशयुच्यतइतिमाधवः दर्शआद्वमलेपिकार्यं (यत्तुमृष्यशृ
 ङ्गः) संवत्तरातिरेकेणामासोयःश्चान्मलिम्लुचः ॥ तस्मिंस्त्रयोदशेष्टाद्वनकुर्या
 दिंदुसंसयइति ॥ तत्रकाश्यदर्शआद्वविप्रयं । काश्यंनैवकदाचनेतिनवचनात् ।
 दर्शचकाश्यंष्टाद्वंकन्यांकन्यावेदिनप्रचेद्यादिनायाज्ञवल्क्येनोक्तं । नित्यंतुम
 लेपिभवत्येव । दर्शेप्यहरहःष्टाद्वंदानंचप्रतिवासरं ॥ गोभतिलहिररायानांमासे
 पिस्यान्मलिम्लुचे ॥ इतिमात्स्योक्तेरितिहेमाद्यादयः (दिवोदासीयेपि) अं
 निंदुरिंदुपूर्णाचहरिवारोबुधाष्टमी ॥ नाधिसासेपरित्याज्याः सीमंताच्चाशनेशि
 शोरिति ॥ अनिंदुर्दर्शः । द्विविधमप्यमाष्टाद्वनकार्यमित्यपरार्कः । अत्रयद्वि
 हितकर्मउत्तरेमासिकारयेदित्युक्तेः । यस्यातुदिवसैर्मासैरितिशुक्लमासकरगो
 पिशास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शआद्वं मलेनकार्यमितिप्राचीनगौडाः (शालपाणिश्चसंव
 त्तरप्रदीपेपि) एकराशिस्थितेनूर्येयदादर्शद्वयंभवेत् ॥ दर्शआद्वं तदादौस्यान्नपर

त्र*मलिम्लुचे ॥ अत्रापिनित्यकार्यभेदेन प्राग्व्यवस्था । यद्यपिकालादर्शसर्ववा
 र्थिकमासद्वयेकार्यमित्युक्तं तथापि हेमाद्रिमाधवापराकर्णिसमतात्प्रथमाब्दिकं
 त्रयोदशमलमासे द्वितीयाद्याब्दिकं शुद्धमाससर्वकार्यं । असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमा
 ब्दिकं प्रथमं द्विजैः ॥ तथैव मासिकं श्राद्धं संपिंडीकरणांत्येति हारीतोक्तेः । आ
 ब्दिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे ॥ चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकमि
 ति स्मृत्यंतरोक्तेषु च पुनराब्दिकं द्वितीयादि वार्थिकं त्रयोदशमासेऽतीते चतुर्दशाद्य
 दिने कुर्यादित्यर्थः (यत्तु सत्यव्रतः) वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेहनि ॥ मलमा
 से न तत्र कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति तद्द्वितीयादि वार्थिकविषयम् । आब्दिकं प्र
 थमं यत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे ॥ इति पूर्वाक्तवचनात् । यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमा
 से भवति तत्र त्रयोदशे अधिकस्रवाद्याब्दिकं कार्यं । यत्र त्वधिकमध्ये द्वादशमासिकं
 तत्र तस्याद्विराट्तिष्ठत्वा चतुर्दशे शुद्धस्रवप्रथमाब्दिकमिति निष्कर्षः (तेन द्विती
 यादि शुद्धमासस्रवंपृथ्वीचंद्रोदये दिवोदासीये मदनपारिजाते चैवं) मलमासमृता
 नांत्यदास्रवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यं (यथापैठीनसिः) मलमासमृतानांतुग्रा
 ह्यं प्रतिवत्सरम् ॥ मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचनेति (हेमाद्रौ व्यासो
 पि) मलमासमृतानांतुसौरमानं समाश्रयेत् ॥ स्रवादिवसस्तस्य श्राद्धपिंडोदका
 दिषु ॥ अत्राधिकमृतस्य न द्वितीयाद्यब्देऽपि सौरविधिः द्वितीयादावन्याधिकेया
 पूर्वनियमविधिवैरूप्यात् किंतु प्रथमाब्दिकस्य मले नियमात् । सत्यव्रते न तद्विच
 स्य सर्वस्याधिके प्रतिप्रसवमात्रं लाघवात् । अतो न द्वितीयादौ सौरमासप्रसंगः ।
 चांद्रसिद्धंत्याब्दिके मासप्रसार्तिथिस्पष्टे इत्यादिविरोधाच्च (यत्तु वृद्धवाशिष्ठः)
 श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यादि ॥ मासद्वयेऽपि कुर्वीत श्राद्धमेवं न मुह्यति
 (यच्च व्यासः) उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि चोभयोरिति तन्मासिकादिवि
 ययं ॥ यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकं । मन्वादि कर्तैर्यथिकं च कुर्यान्मासद्व
 येऽपि चेति स्मृतिर्चांद्रिकोक्तेः । तैर्यिकं तीर्थश्राद्धं तच्च मासद्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थ

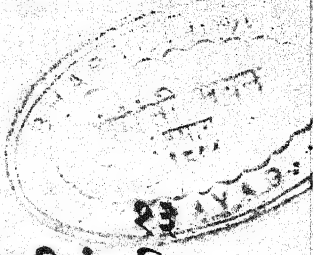
* मेषाधिस्ये सवितरियो यो मासः प्रपूर्यते ॥ चांद्रश्चैत्राद्यः संचेपः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽत्यइति ज्योतिःपिता
 महोक्तेर्मेषाद्यधिकरणदर्शात्तत्त्वादिरूपस्य चैत्रत्वादेर्दृश्ये सत्त्वेऽध्याधिमास इति तदभिप्रायकमेतत् ॥

लोसेतौभट्टः(केचित्तु)प्रतिमासंमृताहेचआङ्ग्यत्प्रतिवत्सरम् । सन्वादौचयुगादौ
चतन्मासोरुभयोरपीतिमरीचिवचनात् ॥ वर्षेवर्षेतुयच्छाङ्गमातापित्रोर्मृतेह
नि ॥ मासद्वयेपितत्कुर्याद्व्याघ्रस्यवचनंयथेतिगालवोक्तेश्च । प्रत्याब्दिकंमा
सद्वयेकार्यमित्याहुः । तत्तुच्छंप्रतिमासं मृताहेक्रियमाणांमासिकं । प्रतिसंवत्स
रंक्रियमाणां कल्पादि*आहमितिमरीचिवचसोमदनरत्नेनव्याख्यानात् । गा
लवीयस्यचमासद्वयात्मकेक्षयमासइतिमाधवेनव्याख्यानात् । यच्चकौशिकदुक्त
म् । प्रथमाब्दिकंमासद्वयेकार्यं । आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिस्तुचे । व
योदशेचसंप्राप्ते कुर्वीतपुनराब्दिकमितियमोक्तेःतदपिचिंत्यंपुनराब्दिकंद्विती
यादिवार्षिकंत्रयोदशे०तीतेचतुर्दशेकुर्यात् । अन्यथा । सांवत्सरंनवर्धेतआङ्गंतत्र
मृतेहनीति पैथीनसिंविरोधःस्यादिति (हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेच) सतेननवर्धेतन
हिंद्याच्छुद्धेपिकुर्यादेवेत्यनंतभट्टव्याख्यामानाभावात्तत्परास्तापूर्वव्याख्यायां
तुहारीतीयेप्रथमग्रहणमवसानंयदपिनिर्णयामृतेपूर्वा कालादर्शवचनात् । म
लमासेआहदिनस्यबंध्यत्वनिरासार्थंपिबुद्देशेनब्राह्मणान्भोजयित्वाशुद्धमासेस
पिंडकंआङ्गंकुर्यात् । पिंडवर्जमसंक्रांतेसंक्रांतौपिंडसंयुतं ॥ प्रतिसंवत्सरंआहमे
वंमासद्वयेपिचेतिवृद्धपराशरोक्तेः । तदपिचिंत्यम् । पूर्वाक्तवचनस्यक्षयपूर्वभा
व्यधिकमासविषयत्वात् । तत्रहिमासद्वयेआहृक्तं (तैदाहसत्यतपाः) एकसंवय
दामासःसंक्रांतिद्वयसंयुतः ॥ मासद्वयगतंआङ्गमलमासेपिशस्यतइति॥ मासद्वयग
तंपूर्वासंक्रांतिगतंक्षयगतंच । मलमासेक्षयमासे (अपिशब्दात्पूर्वाधिसमासेचेतिहे
माद्रिःदीपिकायामपि) तत्प्राक्संख्यधिसमासकोयदिभवेत्तत्रत्यसांवत्सरं तस्मिं
न्कुद्धतयाक्षयेचवचनात्कुर्याद्व्याघ्रयोःकोविदइति (कालादर्शयेतद्विषयस्येत्यलं
बहुना । मलमासेवर्जान्युक्तानिकालादर्शे)अनित्यमनिमित्तंचदानंचमहदादिकं ॥
अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थयात्रामरेक्षणां ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठाभौजिवंधन
म् ॥ आश्विनस्वीकृतिःकाम्यवृषोत्सर्गप्रचनिष्ठक्रमः॥राजाभिषेकःप्रथमप्रचूडा

*स्युःपक्षहयगाःक्रमात्प्रतिपदाद्याश्चैत्रमासक्रमात् ॥ भूतौमाधवगौमधौतुमदनौज्येष्ठस्थितेपर्वणी ॥
आहुत्रिंशदमीशुभाःशुभतराःकल्पादयःशुक्लगाइतिदीपिका ॥

कर्मव्रतानिच ॥ अन्नप्राशनमारंभोगृहाणांचप्रवेशनं ॥ स्नानंविवाहोनामातिपन्न
 देवमहोत्सवः ॥ व्रतारंभसमाप्तीचकर्मकाभ्यंचपाप्मनास ॥ प्रायश्चित्तन्तुसर्व
 स्यमलमासेविवर्जयेत् ॥ उपाकर्मात्सर्जनंच पवित्रदमनार्पणास ॥ अवरोहप्रचहै
 मंतःसर्पाणांवालिखकाः ॥ ईशानस्यबालिर्विष्णोःशयनंपरिवर्तनं ॥ दुर्गेन्द्रस्था
 पनोत्थानेध्वजोत्थानंचर्वाजगाः ॥ पर्वत्रप्रतिषिद्धानिपरवान्यच्चदैविकमिति ॥
 अन्नमलवचनानिहेमाद्रिसाधवादिभ्योज्ञेयानि (दिवोदासीयेपि) यात्रोत्सवंच
 देवादिशपथंदिव्यमेवच ॥ मलमासेनकुर्वीतव्याघ्रस्यवचनंयथेति (अयंनिर्ण
 यःक्षयमासेपिज्ञेयः) रविसंक्रमहीनेयोवज्याविज्याविधिःस्मृतः ॥ सप्तवर्तुहि
 संक्रांते मलमासेषुदीरितइति ॥ काठकगृह्योक्तेः (क्षयमासमृतानांप्रत्याब्दि
 केविशेषोहेमाद्रौ) तिष्ठग्रधे*प्रथमेपूर्वा द्वितीयेर्द्धेतथोत्तरः ॥ मासावितिवुधे
 प्रचंत्यौ क्षयमासस्यमध्यगौ ॥ आब्दिक्वर्धपनेपिज्ञेयं । यन्मलमासेवज्या
 मुक्तं तच्छुक्रगुर्वारस्तादिष्वपिज्ञेयं (तदावृहस्पतिः) बालेवायदिवारुद्धे शु
 क्रेवास्तंगतेगुरौ ॥ मलमासद्वैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥ अनादिदेवतां
 दृष्ट्वा शुचःरघुर्नष्टभागवे ॥ मलमासेष्यनावृत्ततीर्थयात्रांविवर्जयेत् ॥ आवृत्त
 तीर्थदोषाभावमात्रं नतुफलमितिवाचस्पतिसिध्वाः । तन्न । अर्सातिबाधकेफल
 हेतुत्वास्तेः (ललोपि) नीचस्थेवक्रसंस्थेप्यतिचरणागते बालवृद्धास्तगेवा सं
 न्यासोदेवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तुदीक्षा ॥ मौजीबंधांगनानांपरिणा
 यनविधिर्वास्तुदेवप्रतियुक्तवज्याःसद्भिःप्रयत्नात्त्रिदशपतिगुरौसिंहराशिस्थिते
 चेति ॥ दीक्षायागदीक्षाआगमदीक्षाचतथा ॥ उद्यानचडाव्रतबंधदीक्षा वि
 वाहयात्राचबधप्रवेशः ॥ तडागकूपत्रिदशप्रतियुक्तवृहस्पतौसिंहगतेनकुर्यात् ॥
 (दिवोदासीये) गुर्वारित्येगुरौसिंहेनष्टेशुक्रमलिप्तुचे ॥ गृहकर्मव्रतंयात्रांमन
 सापिर्नचिंतयेत् (अस्यापवादस्तत्रैवब्राह्मे) मुंडनंचोपवासश्च गौतम्यांसिंहगे

* यत्तु ॥ मासःसंक्रांतिहीनोधिकइति कथिताशुभ्रवक्तृप्रचारैःसंसर्गोहस्पतिःस्यात्समविषमतयाचालनं
 तत्तुयस्य ॥ पूर्वश्चन्द्रार्कयोगैर्विरहितसंक्रांतितश्चालनस्यादृक्स्यात्कस्यमासेयदिनचइतिवैमासयुग्मंवि
 चिंत्यमिति वटेश्वरसिद्धांतात् स्थलनसंस्कारपक्षे बोध्यम् ॥

गुरौ ॥ कन्यागतेतुक्कयायां नतुत्तीरवासिनां (तथा) आद्यासौगौतमीगंगाहि
तीयाजाहनवीस्मृता ॥ सर्वतीर्थफलंस्नानाद्गौतम्यांसिंहगुरौ (संहिताप्रदीपे)
स्यात्सप्तरात्रंगुरुशुक्रयोश्चबालत्वमहनांदशकंचवार्धस ॥ वृद्धौसितेज्यावशुभौ
शिशुत्वेशस्तौयतस्तावुपचीयमानौ (वशिष्टः) अतिचारगतेजीवेवर्जयेत्तदनंत
रम ॥ व्रतोद्वाहादिकार्येषुअष्टाविंशतिवासरात्र (बाल्यादिलक्षणासुक्तं ब्रह्मसिद्धां
ते) रविणासतिरन्येषांग्रहाणामस्तउच्यते ॥ ततोऽर्वाग्वार्धकंप्रोक्तमूर्ध्वबाल्यंप्र
कीर्तितमिति (बाल्यादिपरिमाणांचवृत्तशते) बालःशुक्रोदिवसदशकंपंचकंचै
ववृद्धः पञ्चदहनांत्रितयमुदितःपक्षमैद्यांक्रमेण ॥ जीवोवृद्धःशुचिरपितथापक्ष
मन्यैःशिशुतौवृद्धौप्रोक्तौदिवसदशकंचापरेःसप्तरात्रम ॥ पश्चिमतउदयेदशदि
नानिबालः । अस्तेपंचदिनानिवृद्धः । पूर्वतोदिनत्रयंबालःपक्षंचवृद्धइत्यर्थः ।
जीवोगुरुः (अन्यत्रत्वन्यथोक्तं) प्राक्पश्चादुदितःशुक्रःपंचसप्तदिनांशिशुः ॥
विपरीतंतुवृद्धत्वंतद्वदेवगुरोरपीति (सयांचपक्षणांव्यवस्थामाहमिहिरः)
बहवोदर्शिताःकालायेबाल्येवार्धकेपिवा ॥ ग्राह्यास्तत्राधिकाःशेषादेशभेदादु
तापदीति (देशभेदप्रचमदनरत्नेगार्ग्यः) शुक्रोगुरुःप्राक्पराक्बालोविंध्येदशाव
तिषुसप्तरात्रम ॥ वंगेषुहूणेषुचयट्चपंचशेषेचदेशेविदिनंवदंतीति ॥ अस्तादेरप
वादःकाशीखंडे-नग्रहास्तोदयकृतौदोयोविश्वेश्वरालये ॥ त्रिस्थलीसेतौवायवी
ये-गोदावर्यागयायांचश्रीशैलेग्रहाद्वये ॥ सुरासुरगुरुणांचमौह्यदोयोनविद्य
ते ॥ ग्रहाद्वयेतन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्यर्थः । तदाहत्रिस्थलीसेतौ
ललः- उपप्लवेशीतलभानुभान्वोरर्धादयेवैकपिलाख्ययठ्यां ॥ सुरासुरेज्या
स्तमोपतीर्थयात्राविधिःसंक्रमणोचशस्तः ॥ नमूढदोयोनचरात्रिदोयोनचा
धिसासीनमृतिर्नसतिः ॥ सवसप्युत्तरार्द्धपठंति । इत्यलंबहुना । (मलमासेचव्रतवि
शेषउक्तोहेमाद्रौपात्रे) अधिसासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पियुंतानिच ॥ त्रयस्त्रिंशदपपा
निदातव्यानिदिनेदिने ॥ साज्यानिगुडमिश्राणिअधिसासेनृपोत्तम ॥ अधिसासे
तुसंप्राप्तेत्रय * त्रिंशत्तुदेवताः ॥ उद्दिष्ट्यापपदानेनपृथ्वीदानफलंलभेत ॥

*अष्टौवसवकादशरुद्राद्वादशाहित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्च

वयस्त्रिंशदपपान्नंकांस्यपात्रेनिधाय च ॥ सघृतं संहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेद-
 येत् ॥ विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥ अपपात्रप्रदानेन समपापं
 व्यपोहतु ॥ नारायणजगद्बीजभास्करप्रतिरूपक ॥ व्रतेनानेन पुत्रांश्च संपदं च
 भिवर्धय ॥ यस्य हस्ते गदाचक्रोगुरुडो यस्य वाहनं ॥ शंखः करतले यस्य समे विष्णुः
 प्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठादिहूपेणानिमेघघटिकादिना ॥ यो वंचयति भूतानि तस्मै
 कालात्मने नमः ॥ कुरुक्षेत्रमयं देशः कालः पर्वद्विजो हरिः ॥ पृथ्वीसममिदं दानं
 गृहाण पुरुषोत्तम ॥ सलानां च विशुद्ध्यर्थं पापप्रशमनाय च ॥ पुत्रपौत्राभिवृद्ध्य-
 र्थं तव दास्यामि भास्कर ॥ संवेणानेन यो दद्यात्तत्र यस्त्रिंशदपपकान् ॥ प्राप्नोति
 विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदं इति ॥ इति निर्णयसिन्धौ मलमासनिर्णयः ।
 (पक्षनिर्णयस्तु) दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यत इति माधवेनोक्तः
 (अथ तिथिनिर्णयः) तत्र तिथिर्द्वधा । शुद्धा विद्धा च । दिने तिथ्यंतरसंबन्धरहिता
 शुद्धा । तद्गहिता विद्धा (तत्र शुद्धायामसंदेहाद्विद्वानिर्णयते) तत्र सामान्यतो
 वेधमाह माधवीये पैठो नसिः । पक्षद्वये पितृतिथ्यस्तिथिर्पर्वतयोत्तराम् ॥ त्रिभि-
 मुहूर्तैर्विध्यंते सामान्यो यं विधिः स्मृत इति ॥ हेमाद्रिमदनरत्नादौ तु द्विमुहूर्तौ प्यु-
 क्तः । उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ॥ द्विमुहूर्तौ त्रिरह* प्रचसति तिथिह-
 व्यकच्ययोरिति विष्णुधर्मोक्तेः द्विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः द्विमुहूर्तौ पितृकृत्तव्याया-
 तिथिर्द्विगामिनीति दक्षेणापिशब्दोक्तेः (अयं वेधः प्रातरेव । सायंतु त्रिमुहूर्तौ
 वेधस्तव) यांति तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पश्चिनी पतिः ॥ सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहू-
 र्त्तव्याभावेदिति स्कांदोक्ते दीपिकापि—त्रिमुहूर्तगातु सकला सायेति । यानितु
 —ब्रह्मोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ॥ उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पै-
 ठका ॥ इत्यादीनि स्कांदादिवचनानि तानि वैश्वानराधिकरणान्यायेनावयवस्तु-
 त्या त्रिमुहूर्तं प्रशंसापराणि । (तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कांदे) । नागोद्वा दश-
 नाडीभिर्दिकपंचदशभिस्तथा ॥ भूतोद्वा दशनाडीभिर्दूर्ययत्युत्तरांति तिथिमिति ॥
 अयंचोपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते । इति वेधः (तत्र सर्वातिथिर्यदहः कर्म

* अस्तामते रवौ च द्विमुहूर्तौ पितृकृत्तव्यामिति : पंचमी

कालव्यापिनीसैवग्राह्या) कर्म*गोयस्ययः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥ त
याकर्माणि कुर्वीत हासः वृद्धीनकारणमिति विष्णुधर्मोक्तेः (दिनद्वयेतद्व्याप्तावेक
देशव्याप्तोवायुगमवाक्यान्निर्णयः) तस्य पूर्वाभावेनोपपत्तेः । कर्मकालस्य प्रधानां
गत्वाच्च । युगमवाक्यं तु निगमः । युगमार्गिनैर्युगभूतानां यरामुन्योर्वसुरंध्रयोः ॥ रुद्रे
राद्वादशीयुक्ता वतुर्दश्याच पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युगसंमहा
फलं ॥ सतद्वयस्तं महादोषं हंत पुरायं पुराकृतमिति ॥ अत्र रंध्रांताः शब्दाः द्वितीया
दिनवस्यंति तिथिवाचकाः रुद्रसकादशी द्वितीया तृतीया युता सा च द्वितीया युते
तिसप्तयुग्मानीत्यर्थः । इदं च शुक्लपक्षे । अमा प्रतिपद्युगमस्य पूर्णिमायाश्च तत्रै
व सत्त्वादिति केचित् । तत्त्वं वमावास्या प्रतिपद्युग्मात् कृष्णापक्षलिंगात् पक्षद्वयपर
मिदं तत्तद्विशेषवाक्यैः कृष्णोतिथिविशेषेणोक्त इति । (दशमीतुक्तापुराणासमु
चये) — संपूर्णदशमीकार्यामिश्रिता पूर्वयाथवेति ॥ (संपूर्णशुक्लपक्षेत्रयोदशी
तसु संतुनोक्ता — त्रयोदशी तु कर्तव्याद्वादशी सहितामुने इति । (कृष्णपक्षेत्वाप
स्तंबः) प्रतिपत्तद्वितीयास्यात्तद्वितीया प्रतिपद्युता ॥ चतुर्थी संयुताया च सा तृतीया
फलप्रदा ॥ पंचमी च प्रकर्तव्या यद्युक्ता तु नारद ॥ कृष्णपक्षे षष्ठी चैव कृष्णा
पक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या परविद्धान कुर्वचि ॥ दशमी च प्रकर्तव्या
सुदुर्गा द्विजसत्तम ॥ यद्यष्टमी अमावास्या कृष्णपक्षेत्रयोदशी ॥ सताः परयुताः
पूज्याः पराः पूर्वेण संयुता इति ॥ (यत्तु व्याघ्रः) — खर्वो दर्पस्तथा हिंसा विविधांति
थिलक्षणा ॥ खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्तत्पूर्वकालिकीति ॥ खर्वः साम्यम् ।
दर्पो वृद्धिः । तयोः परा हिंसा सत्यस्तत्पूर्वत्यर्थः । सतच्छाब्दादिविग्रयम् । द्वितीया
दिषु युग्मानां पूज्यतानियमादिषु ॥ सकोदिष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्यादिचोदनेति
व्यासोक्तेः ॥ नियमादिषु ब्रतदानादिकर्मसु । सकोदिष्टादिति ये वृद्ध्यादावित्यर्थः क
र्मकालव्याप्यभावे तु कर्मोपक्रमकालगैवग्राह्या-कर्मोपक्रमकालगातुर्कृतिभिर्ग्रा

* एवं च । दिवरात्रिब्रतं यच्च एकमेवं तिथौ गतं ॥ तस्यामुभयगामिन्यामारभेत ब्रतं ब्रतो व्यनु-वादः
तिथेः परस्यावटिकाश्च यान्यु-र्युनास्तथा चाभ्यधिकाश्च तासां । अर्द्धवियोज्यं च तथा प्रयोज्यं ह्यसौ च वृद्धौ
प्रथमे दिने स्यात् ॥

ह्यानयुग्मादरइतिदीपकोक्तेः।यानितु-यांतिथिसमनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः॥
 सार्तिथःसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मसु ॥ इत्यादीनितानित्रिमुहूर्त्तादिस्तुतिरि
 तिनिर्णयशैली (अथैकभक्तंतत्कालःप्राप्ते) मध्याह्नव्यापिनीग्राह्यासकभक्तेस
 दातिथिरिति (मध्याह्नश्चपंचधाविभक्तदिनतृतीयांशः) तेनयद्यपिद्वादशदंडा
 नंतरंप्राप्यतेतथापिदिनार्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत् ॥ एकभक्तमितिप्रोक्त
 मतस्तस्यादिवैवहोतिस्कांदोक्तेः । योडशसप्तदशादिदंडामुख्यःकालः (दीपि
 कायांतु)मध्याह्नांत्यदलेत्रिभागादिवसेस्यादेकभक्तमिति । ततःसर्वास्तपर्यंतंगौ
 राः । दिवैवहोत्यस्यवैयर्थ्यापत्येतत्परत्वात् अत्रपूर्वेद्युर्व्याप्तिःपरेद्युरुभयेद्यु
 व्याप्तिस्तदभावोऽव्याप्तिस्तत्रापिसाम्यंवैयर्थ्यंचेतियत्पक्षाः । तत्राद्ययोरसंदेह
 सवत्तीयेतुपूर्वेह्निगौरामुख्यप्राप्तेःसत्त्वात्पूर्वमितिमाधवः । युग्मवाक्यानिर्णयइ
 तिहेमाद्रिः । चतुर्थपक्षेपूर्वेवगौराकालव्याप्तेःसत्त्वात् । वैयर्थ्येणांशव्याप्तौया
 धिकासाग्राह्या । सोम्येपूर्वाश्रयंचस्वतंत्रैकभक्तनिर्णयः । अन्यंगोउपवासप्रति
 षेधस्तदनुसारेणानिर्णयः (अथनक्तं) तच्चदिनानशनपूर्वरात्रिभोजनं । तत्रप्रदोष
 व्यापिनीग्राह्या । प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतसदेतिवत्सोक्तेः (प्रदोष
 स्तु) त्रिमुहूर्त्तप्रदोषःस्याज्ञानावस्तंगतेसति ॥ नक्तंतत्रतुर्कृतव्यमितिशास्त्रवि
 निश्चयइतिमदनरत्नेव्यासोक्तेः । तत्रापिदंडोत्तरंकार्यसायंसंध्याविघटिकाअ
 स्तादुपरिभास्वतइति (स्कांदोक्तेर्दंडत्रयस्यसंध्यात्वात्तत्र) चत्वारिमानिकर्मा
 णिसंध्यायांपरिवर्जयेत् आहारंमैथुनंनिद्रास्वाध्यायंचचतुर्थकमिति ॥ मार्कंडेये
 नभोजननिषेधात् । मुहूर्त्तानंदिनंनक्तं प्रवदंतिसनीयिणाः ॥ नक्षत्रदर्शनाच्चक्तम
 हंसन्येगणाधिपेतिमाधवीयेभविष्योक्तेश्च ॥ गौडास्तु ॥ प्रदोषोस्तमयादूर्ध्व
 घटिकादयमिष्यत इतिवत्सोक्तःप्रदोषः (संध्याचदिनरात्र्योःसंधौमुहूर्त्तः) अ
 धास्तमयासंध्याव्यक्तीभितानतारकायावत् ॥ तेजःपरिहानिवशाज्ञानोर्ध्वादयं
 यावदितिवराहोक्तेरित्याहुः ॥ तन्नअस्यसंध्यावंदनानध्यायादिपरत्वात् । अत
 सवत्त्रयंदंडमंडलस्यसंध्यात्वमुक्तं विज्ञानेश्वरेणा । (यच्चमदनरत्ने)- नक्तस्यवैध
 त्वाद्वागप्राप्तभोजनगोचरोनिषेधइत्युक्तं । तन्न।(विधेर्निषेधाविरोधात्अन्यथा

कपिंजलानित्यत्रविभ्योधिकानांहिसनंस्यात्) सायंकालेनक्तन्तु दिनद्वयेप्रदो
यस्पर्शजेयं (अतथात्वेपरत्रस्यादस्तादवर्ग्यतोहिसेतिजाबालिवचनात्) प्रदो
यव्यापिनीनस्यादिवानक्तविधीयते ॥ आत्मनोद्विगुणाद्यामंदीभवतिभास्क
रे ॥ तन्नक्तनक्तमित्याहुर्नक्तान्निशिभोजनमिति (स्कांदाच्च । यत्यादीनामपि
सायाहने) नक्तान्निशायांकुर्वीतगृहस्थोविधिसंयुतः ॥ यतिप्रचविधवाचैवकुर्या
त्तत्सदिवाकरमितितत्रैवस्मृत्यंतरात् । इदमपुत्रविधुरोपलक्षणां । पुत्रवतस्तुरा
वावेव ॥ अनाग्रमोप्याग्रमस्यादपत्नीकोपिपुत्रवानितिसंग्रहोक्तेः ॥ (सौरन
क्तन्तुदिवैव) त्रिमुहूर्तस्पृगेवाहनिनिशिचैतावतीतिथिः ॥ तस्यांसौरंभवेन्नक्त
महन्येवतुभोजनमितिसुसंतक्तेः (हरिनक्तेविशेषः कालादर्शेस्कांदे) उदयस्था
सदापूज्याहरिनक्तव्रतेतिथिरिति ॥ अन्यनक्तन्तुसंक्रात्यादावपिरात्रावेवनिषेध
स्यरागप्राप्तंभोजनगोचरत्वेनवैधावाधकत्वात् । दिनद्वयव्याप्तौपरा । उभयोर्य
दिवातिष्ठयोः प्रदोयव्यापिनीतिथिः ॥ तत्रोत्तरत्रनक्तंस्यादुभयत्रापिसायतइ
ति ॥ कालादर्शेजाबालिवचनात् । अन्यपक्षेयुगकभक्तवर्चिर्णयः (अत्रविशेषो
मदनरत्नेगारुडे)हविष्यभोजनंस्नानंसत्यमाहारलाघवं ॥ अग्निकार्यमधःशय्यां
नक्तभोजीयडाचरेत् ॥ अग्निकार्यव्याहृतिहोमः । इतिनक्तं (अयाचिते*तुवि
शेषवचनाभावात्तपक्षेउपवासेप्राप्तेउपवासवर्चिर्णयः । अथनक्षत्रव्रतकालनिर्ण
यः विष्णुधर्मे) उपोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्नस्तमित्याद्रविः ॥ युज्यतेयत्रवातारानि
शीयेशनिनासहेति (माधवीयेस्कांदे) तत्रैवोपवसेदृक्षेयन्निशीथादधोभवेत् ॥
उपवासेयदृक्षंस्यात्तद्विनक्तैकभक्तयोः (अथव्रतपरिभाषातत्राधिकारिणोऽमद
नरत्नेभविष्ये) — अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते ॥ व्रतोपवासनिय
मैर्नानादानैस्तथानृप (अनग्निग्रहणानुपवासविषयस्य ॥ अतएवदेवलः) आहिता
ग्निनरनङ्गांचब्रह्मचारीचतेत्रयः ॥ अप्रनंतसर्वसिद्धांतिनैषांसिद्धिरनप्रनताम् ॥

* एकभक्तायाचितयोर्वाविंशघटिकावधिः ॥ सातिथिःसकलाज्ञेयानक्तेसायाहसंगतेतिविशेषवचनान्नि
र्णयइतिमयूखे ॥ भृत्यभार्यादिभ्योपिनयाचितव्यमत्यन्यत्रविस्तरः † अयाचितश्चफलभोक्तृत्वसमानाधि
करणाकर्तृत्वमधिकारः ॥

सकादश्यादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः (शूद्रस्याप्यधिकारः) शूद्रो वर्गाश्चतुर्थो
 पि वर्गात्वाद्भर्ममर्हति ॥ वेदमन्त्रस्वधास्वाहावयवकारादिभिर्विर्नेति व्यासोक्तेः ॥
 प्राच्यास्तु वैश्यशूद्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः । वैश्याः शूद्राश्च ये मोहादुप
 वासं प्रकुर्वते ॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा ते श्राव्युष्टिर्न विद्यते ॥ चतुर्थभक्तसंप्राप्त्यैव शूद्रे वि
 धीयते ॥ त्रिरात्रं तु न धर्मज्ञैर्विहितं ब्रह्मवादिभिरिति ॥ हेमाद्रौ वचनादित्याहुः ।
 यावदुक्तनिषेधइत्यन्ये । तत्त्वंतु निर्मूलमिति प्रकरणान्महातपोविषयइतियुक्तम्
 (एवं स्त्रीणां अपि यत्तु स्कांदे) नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥ भर्तृ
 शुश्रूषयैवैता लोका निश्चान्व्रजंति हि ॥ यदेवैश्वर्यं चापि त्रिकैभ्यः कुर्याद्विर्ता
 भ्यं च न संत्तिक्यांच ॥ तस्यार्धवैसाफलं नान्यचित्तानारीभुंक्ते भर्तृ शुश्रूषयैव (आ
 दित्यपुराणो) नारीः खल्वननुज्ञाता भर्त्रावापि सुतेन वा ॥ विफलं तद्वेत्त स्यात्क
 रीत्योर्ध्वदेहकमिति ॥ और्ध्वदेहकं पारलौकिकं तद्व्रतननुज्ञाविषयम् । धार्या
 पत्युर्मृतेनैव व्रतादीनां चरेत्सदेति कात्यायनोक्ते (अत्र विशेषो हरिवंशे) स्नानं च
 कार्यं शिरसस्ततः फलमवाप्नुयात् ॥ स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विज्ञापयेत्सती
 (तथा) गृहीत्वौदुंबरं पात्रं सकुशं सासतं तथा ॥ गोशृङ्गन्दक्षिणां सिंच्य प्रगृहणीया
 च तज्जलम् ॥ औदुम्बरं ताम्रमयम् ॥ ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ॥ आत्म
 नश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसि तज्जलम् ॥ उपवासे युक्तं व्यमेतद्व्रतकेषु चेति ॥
 (सर्वव्रतेषु संकल्पविधिप्रचभारते) गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥ उ
 पवासंतु गृहणीयाद्यद्वा संकल्पयेद्बुधः ॥ हस्तेनैवेत्यर्थः (अत्र व्रतारंभकालः सदन
 रत्ने गार्ग्यः) अस्तगोचगुरौ शुक्रे बाले रुद्धे मलिम्लुचे ॥ उद्यापनमुपारंभं व्रतानां नैव
 कारयेत् ॥ (रत्नमालायां) सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवंति सिद्धिदाः ॥
 भानुभौमशनिवासरेषु च प्रोक्तमेव खलु कर्मसिद्धयति (तथा) विरुद्धसंज्ञा इह ये
 च योगास्तेषां निष्ठः खलु पादत्राद्यः ॥ सर्वैधृतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वाप्यरिष्टः
 परिधस्य चार्द्धम् ॥ तिस्रस्तु योगप्रथमे सवज्जे व्याघातसंज्ञेन वपंचशले ॥ गंडेऽति
 गंडे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः (संग्रहे) कृष्यो गिनिदिशयो रूध्वंसप्त

*नारीकर्तृककर्मणो यथावैफल्यं अकरणयोग्यता वच्छेदकं समायातितथैतस्यार्थवर्ण्यतामिति भावः ॥

भीमतयोरधः॥ शुक्लेवेदेशयोस्तुर्ध्वभद्रा प्राग्वसुपूर्गायोः (श्रीपतिः) नसिद्धिमाया
 तिक्रतंचविद्यां विचारिधातादिकमत्रसिद्धम् (व्यवहारसमुच्चये) दशम्यामष्टम्यां
 प्रथमघटिकापंचकपरं हरिद्युः सप्तम्यां द्विदशघटिकांतेविघटिकं ॥ तृतीया राका
 यां खयमघटिकाभ्यः परभवं शुभं विष्टेः पुच्छं शिवतिथिचतुर्थ्यां स्तुविरमे (तत्रैव)
 सर्पिणीतुसितेपक्षे कृष्णौ चैवतुष्टुप्रिचकी ॥ सर्पिण्यास्तुमुखंत्याज्यंतुष्टुप्रिचक्याः
 पुच्छमेवच (माधवीये) विष्टिर्यदाह नितिथेरपरार्द्धजाता पूर्वार्द्धजानिशतदाशु
 भदाचपुच्छे (ब्रह्मयांमले) दिनभद्रायदारात्रौरात्रिभद्रायदादिवा ॥ नत्याज्याशु
 भकार्येषु प्राहुरेवंपुरातनाः (श्रीपतिः) यत्पौष्णातोद्वादशशांकराच्चपौरंदराद्वा
 निनवक्रमेणा ॥ पूर्वार्द्धमध्यापरभागयुंजिचिरंतनंज्योतिषिकैः स्मृतानि (व्रतारंभे
 चविशेषः सदनरत्नेसत्यव्रतेनोक्तः) उदयस्थितिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यभाक् ॥ सा
 खंडानव्रतानां स्यादारंभप्रचसमापनमिति (देवलः) अभुक्ता* प्रातराहारं स्नात्वा
 चम्यसमाहितः ॥ सूर्याय देवताभ्यप्रचनिवेद्यव्रतमाचरेत् ॥ (सदनरत्नेभविष्ये) स
 मासत्यंदयादानंशौचमिंद्रियनिग्रहः ॥ देवपजाग्निहवनंसंतोषः स्तेयवर्जनं ॥ सर्व
 व्रतेष्वयंधर्मः सामान्योदशधा स्मृतः ॥ अग्निहोमस्तद्वैवत्यः । व्याहृतिहोमोवे
 तिवर्धमानः । यत्तु तेनोक्तम् सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रतपरम् । व्रतांतरेतुविध्यंत
 रसत्वेहोमोऽन्यथान् । अतसर्वैकादश्यां शिष्टानां होमानाचरणमिति । तन्न । ज
 पोहोमप्रचेतिवक्ष्यमाणौकवाक्यत्वेनास्यकास्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् । तत्त्वंतुसाप्त
 दश्यस्यपशुमित्रविंदादिप्रकरणास्येनेवतत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिरस्योपसंहा
 रयति (विष्णुधर्म) तज्जप्यजपनंध्यानंतत्कथाश्रवणादिकम् ॥ तदर्चनंचतन्नामका
 र्त्तनश्रवणादयः ॥ उपवास* कृतामेतेषुणाः प्रोक्तामनीषिभिः (कौर्से) वहिर्ग्रामांत्य
 जान्मूर्तिपतितंचरजस्वलास ॥ नस्पृशेन्नाभिभायेतनेसेतव्रतवासरे (पृथ्वीचंद्रोदये
 अग्निपुराणो) स्नात्वाव्रतवतासर्वव्रतेषुव्रतमूर्त्तयः ॥ पूज्यासुवर्गामष्टयाद्याः शक्त्या
 वैभूमिशायिना ॥ जपोहोमप्रचसामान्यं व्रतांतेदानमेवच ॥ चतुर्विंशद्वादशवा

* अशक्तस्यानुज्ञातेद्वाटिभक्षणनिषेधः प्रातरितिक्रियान्वयि ॥ * उपावृतस्य पापेभ्योयस्तुवासोगुणैः सह ॥ उपवासः सविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इति ॥

पंचवात्रयसवच ॥ विप्राभोज्यायथाशक्तितेभ्योदद्याच्चदक्षिणास ॥ अत्रविप्राइ
 तिपुल्लिंगनिर्देशात्पुमांससवभोज्याः नतुस्त्रियः (एवंसहस्रभोजनादावपि) विरू
 पैकदेशस्यप्रमाणांतरंविनायुक्तत्वात् (अतसवद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकुर्यात्)
 बहुभ्योयजमानेभ्यइत्यादौविरूपैकशेषायोगात् । पत्न्यभिप्रायंद्वित्वंबहुत्वंबा
 नसंभवतीत्युक्तमाचार्यैः । पार्थसारथिनाच । एतेनैकस्यब्राह्मणास्यावृत्त्याभोज
 नंपरास्तंबहुत्वस्यैकपदश्रुत्याब्राह्मणान्वितत्वेन भोजनान्वयाभावादित्यन्यत्र
 विस्तरः शुद्धस्यतुप्रतिष्ठादिर्बाह्विप्रहाराव्याहृतिहोमश्चितवर्धमानः व्रतमर्तयोव्रतदे
 वताप्रतिमाः (प्रतिमास्वरूपं चमदनरत्नेभविष्ये) अनुक्तद्रव्यतत्संख्यादेवताप्रति
 मानृप ॥ सौवर्णीराजतीताम्रीवृक्षजामार्तिकीतथा ॥ चित्रजापिष्टलेखोत्थानि
 अवित्तानुरूपतः ॥ आमायात्पलपर्यंतं कर्तव्याशाठ्यवर्जितैः (तत्रैवब्राह्मे)
 आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतियुविधीयते ॥ मंत्रस्यदेवतायाश्च प्रजापतिरिति
 स्थितिः । मंत्रानुक्तो समस्तव्याहृतिरूपोमंत्रः प्रजापतिश्चदेवतेतिकल्पतरुः ।
 (वर्द्धमानधृतदेवीपुराणो) होमोग्रहादिपूजायांशतमष्टाधिकंभवेत् ॥ अष्टाविंशति
 रष्टौवा यथाप्राप्तिविधीयते (मदनरत्ने) अनुक्तसंख्यायत्रस्याच्छतमष्टोत्तरं
 स्मृतम् (वर्द्धमानधृतवृद्धशातातपः) उपवासं द्विजः कृत्वा ततोब्राह्मणाभोजनम् ॥
 कुर्यात्तेनास्यसगुणा उपवासोऽभिजायते (व्रतोद्यापनानुक्तो पृथ्वीचंद्रोदयेचंदि
 पुराणो) कुर्यादुद्यापनंतस्यसमाप्तौयदुदीरितम् ॥ उद्यापनंविनायत्तुतद्भूतंनिष्फ
 लंभवेत् ॥ यदिचोद्यापनंनोक्तंव्रतानुगुणतश्चेत् ॥ वित्तानुसारतोदद्यादनुक्तो
 द्यापनेव्रते ॥ गाश्चैवकांचनंदद्याद्वतस्यपरिपूतये (अशक्तौनारदीये) सर्वथा
 सप्यलाभेत्यथोक्तकरणांविना ॥ विप्रत्राक्यंस्मृतंशुद्धंव्रतस्यपरिपूतये ॥ यथा
 विप्रवचोयस्तुगृह्णातिमनुजः शुभम् ॥ अदत्त्वादक्षिणांपापः सयार्तिनरकंध्रुवम् ॥
 (भारते) वेदोपनिषदेचैवसर्वकर्मसुदक्षिणा ॥ सर्वव्रतमयोद्दिष्टा भूमिर्गावोथ
 कांचनम् (वैजवापः) शिवनेत्रोद्भवयस्माद्रजतंपितृवल्लभम् ॥ असंगलंतद्यत्ने
 नदेवकार्येषुवर्जयेत् (टोडरानंददेवीपुराणो) व्रतेचतीर्थेऽध्ययने आद्वेपिचविशे
 यतः ॥ परान्नभोजनादेवियस्यान्नंतस्यतत्फलम् ॥ (पृथ्वीचंद्रोदयेऽग्निपुराणो)

नित्यस्नायीमिताहारोगुरुदेवद्विजार्चकः॥ सारं सौरं चलवरां मधुमां संचवर्जयेत् ॥
 (सारास्तुतत्रैवोक्ताः) । तिलमुद्गादृते शैत्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ ॥ धान्यकंदेव
 धान्यं च शमी धान्यं तथैव सवः ॥ स्विन्नधान्यं तथा पुण्यं मूलं सारगणाः स्मृतः ॥ (गो
 धूमानां तु तत्रैव प्रतिप्रसवः) - ब्रौह्मिष्ठिकमुद्गाप्रचकलापः स तिलं पयः ॥ प्रया
 माकाप्रचैव नावारा गोधूमाद्याव्रते हिताः ॥ कूटमांडालं बुवात्तं किपालं कीज्यो
 त्स्निक्कास्त्यजेत् ॥ चतुर्भेसं सक्नुकराः शाकं दधिघृतं मधु ॥ प्रया माकाः शालिनी
 वारायावकं मूलं तंदुलम् ॥ हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितं ॥ मधुमांसं विहा
 यान्यव्रते वाहितसौरितमिति ॥ शमी धान्यं मायादि । पालंकी मध्यदेशे पोर्द्र इति
 प्रसिद्धः । ज्योत्स्निका कोशातकी । (मितासरायां गौतमः) । चतुर्भेसं सक्नुकरा
 यावकं शाकपयोदधिघृतं मूलं फलोदकानि हवींश्चुत्तरोत्तरं प्रशस्तानि पयोदधि
 घृतं च गव्यमिति । (अन्ये च विशेषास्कादशी चातुर्मास्यादिप्रकरणे व्यवहृत्येते) (गृही
 तव्रतस्यागोतुमदनरत्नेच्छागलेयः) पूर्वव्रतं गृहीत्वा योनचरेत् काममोहितः ॥ जी
 वन्भवति चांडालो मृतः प्रवाचाभिजायते (तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये अ
 ग्निगारुडपुराणयोः) क्रोधात् प्रसादालोभाद्वाव्रतभंगो भवेद्यदि ॥ दिनत्रयं नभं
 जीतमुंडनं शिरसो यवेति ॥ प्रायश्चित्तान्नानादतिक्रान्तव्रतानुष्ठानं नास्तीति गम्य
 ते (यत्तु) प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा पुनरेव व्रती भवेदिति वचनात् । यच्चातिक्रान्तमपि
 व्रतं कार्यमेवेति शूलपाणिः । तन्मध्ये लोपे व्रतशेषसत्त्वे ज्ञेयं । एतच्च शक्तविषयं (अ
 शक्तौ तु कालहेमाद्रौ पुराणांतरे) उपवासासमर्थं प्रचेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ॥ तावद्धना
 दिवादद्याद्भुक्तस्य द्विगुणं तथा ॥ भुक्तः कृतभोजनः । ब्राह्मणभोजनं विनेति शेषः ।
 सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणा संयमान् ॥ कुर्यात्तद्वादशसंख्याकान्यथा शक्यता
 रोनर इति (शुद्धितत्त्वे सात्स्ये) उपवासेऽथ शक्तानां नक्तं भोजनमिच्छते (मदनरत्ने
 वायवीये) द्रव्यदातोऽपवासस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् (तथा परार्कदेवलः) ब्रह्मचर्य*

* स्त्रोणां तु पेक्षणात्स्पर्शताभिस्संक्रयनादपि ॥ विपश्यते ब्रह्मचर्यं स्वदारेऽवृतु संगमात् ॥ स्त्रोणां पंच
 लीनां इत्यादि ॥

तथाशौचसत्यमा*मियवर्जनम् ॥ ब्रतेष्टवेतानिचत्वारिवरिष्ठानोतिनिप्रचयः ॥
 (मात्स्ये) तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् ॥ वर्जनीयंप्रयत्नेनरूपधनं
 तत्परं नृप ॥ अन्ये चनियमास्तत्रतवान्वेषणीयाः (अथस्त्रीब्रतेयुविशेषउच्य
 ते) तत्रहेमाद्रौब्रतकांडेगासुडे) गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनम् ॥ उपवा
 सेनदुष्टयंतिदन्तधावनमंजनमिति (इदंचसभर्तृकोपवासविषयम्) अंजनंचसतां
 बूलंकुंकुमंरक्तवाससी ॥ धारयेत्सोपवासापिअवैधव्यकरंयतः ॥ विधवायतिमा
 गंगाकुमारीधायदृच्छयेतितत्रैवभविष्योक्तेः(तथाविष्णुधर्मे) सर्वेयुतपवासेषुपुमा
 न्वायमुवासिनी ॥ धारयेद्रक्तवस्त्राणिगङ्गाकुसुमानिसितानिच ॥ विधवाशुक्लवसनमे
 कमेवहिधारयेत्(मनुरपि) पुष्पालंकारवस्त्राणिगन्धधूपानुलेपनम् ॥ उपवासेन
 दुष्टयंतिदन्तधावनमंजनम् (मदनरत्नेव्यासः) दन्तधावनपुष्पादिब्रतेष्यस्यानदुष्य
 तोति॥ यद्यपीदंसर्वोपवासविषयंप्रतीयतेतथापिशिष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थक्रिय
 मारानवरात्रिंशिरात्राद्युपवासविषयमेव (नत्वेकादश्यादिविषयम्) असक्तज्जल
 पानाघसक्ततांबूलचर्वणात् ॥ उपवासः प्रणय्येतादिवास्त्रापाचमैथुनादित्यपरार्कदे
 वलेनतन्निषेधात् । नचास्यपुंविषयत्वेनसावकाशत्वात्स्त्रीणांतांबलादिप्राप्नोती
 तिवाच्यमातांबलादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेनवैपरीत्यस्यापिसुवचत्वा
 त्(यत्तुहरिवंशे) अंजनंरोचनंचैवगन्धांसुमनसस्तथा ॥ ब्रतेचैवोपवासेचनित्यमे
 वविवर्जयेत् । शिरसोभ्यंजनंसीम्येनैवमेतत्प्रशस्यते ॥ नपादयोर्नगावस्यस्नेहेनेति
 स्थितिःस्मृतेतितत्तत्रैवोक्तपुण्यकब्रतविषयम् ॥ नतुसर्वत्र । पूर्वोक्तविरोधादिति
 (मदनरत्नेउक्तं । तत्रैव) अशुप्रपातोरोयश्चकलहस्यकृतिस्तथा ॥ उपवासा
 द्ब्रताद्यापिसद्योभ्रंशयतिस्त्रियम् ॥ स्त्रियमित्युपलक्षणां (मदनरत्नेशिवधर्मे)
 दानव्रतानिनियमाज्ञानंध्यानंहृतंजपः ॥ यत्नेनापिहृतंसर्वक्रोधितस्यवथाभवेत्
 (अथ सूतकादौनिर्यायः) तत्रशावसूत्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिनिबंधेषु

* आमिषंमांसं ॥ आमिषंदृतिपानीयंगोवज्यंक्षीरमामिषं ॥ मसूरमामिषंसस्येफलेजंघोरमामिषं । आमि
 षंशुक्तिकाचूर्णमारनालंतथामिषमितिस्मृत्यंतरोक्तं च । स्मरणंकीर्तनंकेलिप्रेक्षणं गुह्यभाषणं ॥ संकल्पोऽथ
 वसायश्चक्रियानिवृत्तिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदतिमनीषिणः ॥

स्पष्टैव (गौडास्तुशौचादावपितामाहुः) जानूध्वंसतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् ॥
 नैमित्तिकंचतदधःस्रवद्रक्तोनवाचरेत् ॥ लौतकेचसमुत्पन्नेज्वरकर्मणिमैथुने ॥
 धूमोदगारेतथावांतौनित्यकर्माणिशस्यजेत् ॥ द्रव्येभुक्तेत्वजीर्णंचनैवभुक्त्वापि
 किंचन ॥ कर्मकुर्यान्नरोनित्यंसूतकेमृतकेतथेतिकालिकापुराणात् ॥ वस्तुतस्तु
 पर्वदेवीपूजोपक्रमात्तन्मात्रविषयत्वमस्येतियुक्तं प्रतीमः (तथाहेमाद्रौपात्रे)
 गर्भिणीमितिकादिप्रच कुमारीवाथरोहिणी ॥ यदाशुद्धातदान्येनकारयेत्प्रय
 तास्त्रयमिति ॥ पुंसोप्येषाविधिः । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । तेनयस्मिन्ब्रतेय
 त्पूजाद्युक्तंतदन्येनकारयेत् । शरीरनियमान्स्वयंकुर्यादितिहेमाद्रिव्याचख्यौः
 नव्रतिनावृतेइतिविष्णुक्तेप्रच । आरम्भस्तुनभवत्येव (शुद्धितत्वेविष्णुः) बहुका
 लिकसंकल्पोगृहीतप्रचपुरायदि ॥ सूतकेमृतकेचैवव्रतंतन्नैवदुष्टयति ॥ एतत्काम्य
 परंनित्यंत्वनारब्धमपिकार्यमितिगौडाः (मदनरत्ने) पर्वसंकल्पितंत्यचव्रतंसुनि
 यतवतैः ॥ तत्कर्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविर्वर्जितम् (माधवीयेकौर्ने) काम्यो
 पवासप्रकांतित्वंतरामृतसूतके ॥ तत्रकाम्यं ब्रतंकुर्याद्दानार्चनविर्वर्जितमिति ॥ एते
 नसांगेविकाराद्व्रतांगदेवपूजादिकार्यमितिबर्धमानोक्तिः परास्ता । प्रारब्धपूजा
 दिकार्यमेव । नवरात्रेतुतत्रैवविशेषंवक्ष्यामः । एवंरजस्वलापि (यतुसत्यव्रतः)
 प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् ॥ नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकथंच
 नेति ॥ तत्प्रतिनिधिनाकारयेदित्येतत्परं । (तदुक्तं मदनरत्नेमात्स्ये) अन्तरा
 तुरजोयोगेपूजासन्येनकारयेदिति (प्रतिनिधयप्रचनिर्णयामृते पैठीनसिः)
 भार्यापत्युव्रतंकुर्याद्भार्यायाप्रचपतिव्रतम् ॥ असामर्थ्येपरस्ताभ्यांव्रतभंगीनजाय
 ते (स्कांदेपि) पुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा ॥ स्यामभावसवान्यंवाह्मणं
 वानियोजयेत् (कात्यायनः) पितृमातृभ्रातृपतिपुर्वर्थेचविशेषतः ॥ उपवासं
 प्रकुर्वीताःपुरायंशतयुगलंभेत् ॥ मातामहादीनुद्दिश्यएकादश्यामुपोष्यते ॥ कृते
 तेतुफलंविप्राःसमग्रंसमवाप्नुयुः (मदनरत्नेप्रभासखण्डे) भर्तापुत्रःपुरोधश्च
 भ्रातापत्नीसखापिच ॥ यात्रायांधर्मकार्येयुजायंतेप्रतिहस्तकाः ॥ सभिःकृतंमहा
 देविस्त्रयमेवकृतंभवेत्(तत्रैववायवीये) स्वयंकर्तुमशक्तप्रचेत्कारथीतपुरोधसा ॥

इदंच सर्ववर्गसाधारणं । अविशेषात् (यत्तु कश्चिन्महोत्सवाह) शूद्रस्य ब्राह्म-
णादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न शूद्रः । जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामन्त्रसाधनम् ॥ विप्रैः
सम्पादितं तस्य सम्पन्नं तस्य तत्फलमिति ॥ मरीचिवचनादिति । तत्तुच्छम् । प्रव्र-
ज्यादीनां शूद्रेऽसम्भवाद्विषये प्रायदर्शनादिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगोचरत्वा-
त् । यदापि उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकमिति पर्वार्द्धे पाठस्तदापि स
वदोषः । स्त्रीशूद्रपतनानिषाडिति मानवीये जपनिषेधात् । वस्तुतस्तु । सम्पर्गात्
वाचनमात्रमत्रोच्यत इति प्रतिनिधेः कावार्त्तं त्यज्यम् (अत्र विशेषमाह त्रिकांडमं
डनः) काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः ॥ काम्येषु प्रक्रमादूर्ध्वं के-
चित् प्रतिनिधिर्विदुः ॥ न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्त्रामिदेवाग्निर्कर्मसु ॥ सदृशका-
लयोर्नास्ति नारगोरग्निरिव सा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् (हि-
रण्यकेशिसूत्रेऽपि) न स्त्रामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः
कर्मणाः शब्दस्य च प्रतिनिधिर्विद्यत इति (अथ व्रतादिसन्निपाते निरागः) तत्र
तिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानं हेमादिक्रमेणानुष्ठेयम् । अविरोधात् । इदं पर्वार-
ब्धेऽवेव । एकमध्येन्यक्राम्य कर्मारंभस्तु भवत्येव गुणफलादुत्तेयस्य यज्ञे प्रतितं
रायज्ञस्तायतेतं यज्ञं निश्चरति गृह्णातीति रागाकवृत्तयुतेः । यज्ञः व्रतादिकर्ममा-
त्रम् । अनङ्गेन व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् । शिष्टास्तु माधकात्ति कस्मान्ना-
दिसम्ये लसहोमतुलाभारतश्रवणाद्याचरंति तन्नित्यमध्ये तु । काम्यमध्ये तु चिंत्य-
म् । यत्र तु न तौ कर्मक्तादौ विरोधस्तत्र प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् । नक्तं तु परेद्युस्तत्ति-
थौ गौणाकाले कार्यम् । समकालीनविरुद्धव्रतादौ त्वेकं स्वयं कृत्वा न्यद्भार्यादिना
कारयेदिति साधवः । यत्तु शिवराज्यादौ तिथिमध्ये पारगायाऽह्निभोजनं प्राप्त-
म् । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि ॥ एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा
चांद्रायणां चरेदिति तन्नियेधश्च ॥ तत्र पारगायावैधत्वादि वैधभोजनम् । नियेध-
स्तुरागप्राप्तभोजनविषयः । एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रांत्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्या
च रात्रौ भोजनम् । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवाभुजि नियेधः संक्रमे च रात्राविति नियेधद्व-
यंतत्रोपवाससर्वकार्यः । यद्यपि पुत्रिणा उपवासो निषिद्धस्तथाप्युपवासनियेधे तु

भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेदितिवचनात् किञ्चिद्वसयित्वोपवासः कार्यः । चांद्रायणा
मध्ये सकादश्यादौ तु भोजनं कार्यमेव । चांद्रायणास्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् ।
अबाधेन गत्यसंभवाच्च । सकादश्यामेकांतरोपवासादिपारणायां जलपारणां कृ
त्वोपवसेत् । आपोवा अशितमनशितं चेति श्रुतेः । एवं द्वादश्यां मासोपवासश्चाद्वदो
यादियुजेयम् । एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलाबलं स्वयमुह्यमिति दिक् ।
इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ परिभाषा समाप्ता ॥

(अथ प्रतिपदादिनिर्णयः) शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वेर्वाग्राह्या । युरम
वाक्यात् । प्रतिपत्संमुखीकार्यायाभवेदापराल्लिकीति स्कांदोक्तेः ॥ शुक्लास्या
तप्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराह्णे भवेदिति दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्च पं
चमाभक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्णव्यापिनी ग्राह्या । तदभावे तु सायाह्ण
व्यापिनी परिगृह्यतामिति साधवोक्तेः । कृष्णा तु परा । कृष्णा तु तत्तरतोऽखिलेति दी
पिकोक्तेः (कृष्णापि पूर्वैवेत्यनंतभट्टाः सर्वतिथियुवज्या न्युक्तानि सुहूर्तदीपिका
यां) कूठमांडं वृहतीफलानिलवणां वज्र्यं तिलांस्तं तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता
शीर्षकपालां वक्रम् ॥ निठपावां प्रचमसूरिकान् फलमथो वृन्ताकसंज्ञं मधुदूतं स्त्री
गमनं क्रमात् प्रतिपदादिद्वेव मायोडश ॥ शीर्षं नारिकेलम् । कपालं अलावु ।
अंत्रं पटोलकं (भूपालः) कूठमांडं वृहतीसारं मलकं पनसंफलम् ॥ धात्री शिरः क
पालां वनखर्चमं तिलानि च ॥ सुरकर्मांगनासेवां प्रतिपत्प्रभृत्यजेत् ॥ नखं शिंबी ।
चर्ममसरिका । द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरेति हेमाद्रिः । कृष्णा द्वितीयादि
मापूर्वाह्णे दिसासिता तु परतः सर्वेति दीपिकोक्तेः । साधवानंतभट्टमते तु सर्वापि
द्वितीया परा (तथा च साधवः) पूर्वद्वयसती प्राप्तः परेद्युस्त्रि सुहूर्तगा ॥ सा द्विती
या परोपोठ्या पूर्वविद्धा ततो न्यर्थेति ॥ तृतीया तु सर्वमते रंभाव्यातिरिक्ता परैव ॥
तेन युरमवाक्यं रंभाव्रतविषयम् ॥ रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ॥ अ
न्येषु सर्वकार्येषु गणायुक्ता प्रशस्यत इति ब्रह्मवैवर्तम् (गौरीव्रते तु विशेषमाह साध
वः) सुहूर्तमात्रमत्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ॥ शुद्धाधिकायामप्येवं गणायोगप्रशंस
नादिति ॥ चतुर्थ्यापि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव । युरमवाक्यात् । सकादशी

तथायसीत्रमावास्याचतुर्थिका ॥ उपोठ्याः परसंयुक्तापराः पूर्वेणसंयुताइतिमा
 धवीये ॥ बृहद्वाशिष्ठोक्तेच । नागचतुर्थीतुमध्याह्नव्यापिनीपंचमीयुताचग्राह्येति
 निर्णयामृतैमाधवीयेचोक्तं । युगंमध्यंदिनेयत्रतत्रोपोठ्यफराशिप्रवरान् ॥ सीरेणा
 प्याठ्यपंचस्यांपूजयेत्प्रयतो नरः ॥ विघातितास्यनप्रयंतिनतान्हिसंतिपन्नगाः ॥
 इतिमाधवीयेदेवलोकतेः । युगंचतुर्थीपर्वत्रमध्याह्नव्यापिनीपूर्वा । अन्यपक्षेयुपरैव
 पंचस्यांपूजोक्तेः । गणेशव्रतेतृतीयायुतैवचतुर्थी । चतुर्थीतुतृतीयायांमहापुराय
 फलप्रदा ॥ कर्त्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणानाथसुतोविशीति ॥ हेमाद्रौब्रह्मवैवर्त ॥
 माधवीयेतुगणेशव्रते । मध्याह्नव्यापिनीमुख्या । चतुर्थीगणानाथस्यमातृविद्धाप्र
 शस्यते ॥ मध्याह्नव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्तपरैहनीति (वृहस्पतिवचनात्) प्रातः
 शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेच्चूपेतितत्कल्पोभिधानाच्च । तेनपरदिनेतत्त्वेपरा
 (अन्यथापूर्वेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु) यत्रभाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौगणेशव्रतविशेषे मध्या
 ह्नपूजोक्तातद्विषयारायेवप्राशुक्तवचनानिनतुसार्वत्रिकाणि । संकष्टचतुर्थ्यादौबहू
 नांकर्मकालानांवाधापत्तेः । तेनसर्वत्रगणेशव्रतेपूर्वेवेतिसिद्धम् । संकष्टचतुर्थीतुचंद्रो
 दयव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतत्त्वेमातृयोगस्यसत्त्वात्पूर्वतिकेचित् । अन्येतुदिनेमु
 हूर्त्तत्रयादिरूपस्यतृतीयायोगस्याभावात्परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापिसत्त्वा
 त्संपूर्णात्वाच्च परेत्याचक्षते (दिनद्वयेतदभावेतुपरैव । गौरीव्रतेतुपूर्वैव) गणेशगौ
 रीबहुलाव्यातिरिक्ताः प्रकीर्तिताः ॥ चतुर्थ्यः पंचमीविद्धादेवतांतरयोगतइतिम
 दनरत्नेब्रह्मवैवर्त ॥ (पंचमीतुमाधवमतेसर्वापिपूर्वा) चतुर्थीसंयुताकार्यापंचमी
 परयानतु ॥ दैवेकर्मणिपिच्येचशुक्लपक्षेतथासितैतिहारितोक्तेः (हेमाद्रिमतेतु
 कृष्णापूर्वासितापरा) कृष्णापूर्वयुतासितापरयुतास्यात्पंचमीतिदोषिकोक्तेः ।
 (वस्तुतस्तुहारीतीक्तिरुपवासेविषया) । प्रतिपत्पंचमीचैवसावित्रीभतपर्णिमा ॥
 नवमीदशमीचैव नोपोठ्याः परसंयुता इतिब्रह्मवैवर्त ॥ (यत्तु) पंचमीतुप्रक
 र्तव्या यस्यायुक्तातुनारदेत्यापस्तंबीयम् (तत्स्कंदव्रतपरम्) स्कंदोपवासेस्वीका
 र्यापंचमीपरसंयुतेतिवाक्यशेषादितिमाधवः । तन्नागपूजाविषयमित्यनंतभट्टनि
 र्णयामृतादयः (चमत्कारचिंतामणौच) पंचमीनागपूजायांकार्यायसीसमन्विता

तस्यांतुतुथितानागाइतरासुचतुर्थिकेति ॥ तेननागपूजादौपरैव (यत्तुमदनरत्न
दिवोदासीययोः । आवगापंचम्यतिरिक्तापूर्वयुक्तम्) आवगापंचमीशुक्लासंप्रो
क्तानागपंचमी । तांपरित्यज्यपंचम्यप्रचतुर्थीसहिताहिताइतिसंग्रहहोक्तेःगातो
शस्कंदयोगाभ्यांक्रमात्नागःशुभाशुभः ॥ मित्रामित्रेतयोःपत्रे नागानामाखुर्बहि
र्गाौ ॥ इतिषट्त्रिंशन्मताच्चआवगापंचम्यतिरिक्तायाः नागपंचम्याप्रचतुर्थीयुत
त्वमुक्तंतदुपवासादिविषयस(पत्रेवाहने । यद्यीसर्वमतेस्कंदव्रतातिरिक्तापरैव ।
युग्मवाक्यात्) नागविद्वानकर्तव्यायद्यद्यीचैवकदाचनेतिस्कांदाच्च (निर्गार्यामृते)
यद्यीचसप्तमीचैववारप्रचेदंशुमालिनः ॥ योगोयंपञ्चकोनामसूर्यकोटिग्रहैःसमः
(सप्तमीपूर्वयुग्मवाक्यात्) यद्यद्यायुतासप्तमीचकर्तव्यातातसर्वदेतिस्कांदाच्च
(अष्टमीतुसर्वमतेकृष्णापूर्वासितापरा) व्रतमात्रेष्टमीकृष्णापूर्वाशुक्लाष्टमीपरेति
माधवोक्तेः ॥ परयुक्शुक्लाष्टमीपूर्वयुक्कृष्णोतिदीपिकोक्तेप्रच (शिवशक्त्युत्स
वेचकृष्णाप्युत्तरापक्षद्वयेप्युत्तरैर्वाशिवशक्तिमहोत्सवइतिमाधवोक्तेः (दिवो
दासीयेभविष्ये)यदायदासिताष्टम्यांबुधवारोभवेत्कचित् ॥ तदातदाहिसाग्राह्या
सकभक्ताशनेनृप ॥ संध्याकालेतथाचैत्रे प्रसुप्तेचजनार्दने ॥ बुधाष्टमीनकर्तव्याहं
तिपुरायंपुरातनम् ॥ अंत्यंपद्यहेमाद्रौनवृतम् । नवमीतुसर्वमतेपूर्वा(युग्मवाक्यात्)
नकुर्यान्निवसीतातदशम्यातुकदाचनेतिस्कांदाच्च(दशमीतुपूर्वापरार्वेतिहेमाद्रिः)
कृष्णापूर्वात्तराशुक्लादशम्येवंव्यवस्थितेतिमाधवः (वस्तुतस्तुमुख्यानवमीयुतैव
ग्राह्या) दशमीतुप्रकर्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तमेत्यापस्तंबोक्तेः (यत्तु) संपर्यादश
मीकार्यापूर्वयापरयाथवेत्यंगिरसोक्तम् ॥ तन्नवमीयुक्तालाभेऔदयिकीग्राह्ये
त्येवंनेयम्(अथैकादशी । तत्रैकादश्युपवासोद्देशा निषेधे परिपालनात्मको
व्रतरूपप्रच । तत्राद्यः) नशांखेनपिबेत्तोयंनखादेत्कूर्मसकरौ ॥ एकादश्यांनभुं
जीतपक्षयोरुभयोरपीति कौर्मदेवलाद्युक्तेः (अग्निपुराणोपि) गृहस्थोब्रह्म
चारीचआहिताग्निस्तथैवच ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति ॥ नचा
त्रपर्युदासेन*व्रतविधिः तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात् (व्रतरूपस्तुब्रह्मवैवर्ते) प्राप्तेह

* पर्युदासः सविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननज्जुत्युक्तेरेकादश्यामभोजनसंकल्परूपव्रतमिति ॥

रिदिनेत्यग्निरिवधायनियमंतिश ॥ दशम्यामुपवासस्यप्रकुर्याद्वैष्णवंव्रतमिति
 (इदंचशिवभक्तादिभिरपिकार्यम्) वैष्णवोवाथशैवोवाकुर्यादेकादशीव्रतमिति
 शिवधर्माक्तेः । वैष्णवोवाथशैवोवासौरोप्येतत्समाचरेदितिसौरपुराणाच्च (सो
 पिदेवानित्यःकाश्यप्रच)उपोठ्यैकादशीनित्यंपक्षयोरुभयोरपीतिगारुडोक्तेः ।
 पक्षेपक्षेचकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति नारदोक्तेप्रचनित्यता ॥ यदीच्छेद्वि
 ष्णुसायुज्यंश्रियंसंततिमात्मनः ॥ सकादप्रयानंभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ इति
 कौर्मिदिद्युफलश्रुतेप्रचकाश्यता । उभयैकादशीव्रतंगृहस्थातिरिक्तानामेवनित्य
 म् । गृहस्थस्यतुशुक्लायामेवव्रतंनित्यंनक्षत्रायां । सकादप्रयानंभुंजीतपक्षयोरु
 भयोरपि ॥ वनस्थयतिधर्मायंशुक्लामेवसदागृहीतिदेवलोक्तेः ॥ नचानेननियेध
 पालनमेव वनस्थयतिविषयेउपसंह्रियतेनतुव्रतमितिवाच्यम् । अस्यपर्युदासेनव्र
 तविधिपरत्वात् । अन्यथापूर्वाक्ताग्निपुराणावचने नियेधपालनेगृहस्थस्या
 धिकारोक्त्याविरोधःस्यात् । नियेधस्यनिवृत्तिमात्रफलत्वेनविशेषानपेक्षणा
 दुपसंहारायोगात् । अभावस्यधर्मत्वाभावाच्च । तस्मादनेनसर्वेषामेकादशीव्रतवि
 धायिनांसामान्यवाक्यानांवनस्थयतिविषये उपसंहारान्नगृहस्थस्यकृष्णायांनि
 त्यव्रतप्राप्तिः (कथंतर्हि) संक्रांत्यामुपवासंचकृष्णौकादशिवासरे ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे
 चैवनकुर्यात्पुत्रवान्नगृही (इतिनारदादिवचनेषुकृष्णानियेधः प्राप्त्यभावादिति
 चेच्छ्रूयताम् ॥ शयनीबोधिनीमध्ये याकृष्णौकादशीभवेत् ॥ शैवोपोठ्यागृह
 स्थेननान्याकृष्णाकदाचनेतिपात्रे ॥ गृहस्थस्यआयादीकार्त्तिकीमध्यस्थाया
 कृष्णाविहितासापुत्रवतोनिषिध्यते । अन्यकृष्णायांतुनविधिः । सर्वविधीनांवन
 स्थयतिप्रसंहारान्ननियेधः प्राप्त्यभावात्शयन्यादिवाक्यंत्वपुत्रगृहिगोचरमि
 त्यनंतभट्टहेमाद्यादिग्रन्थाः (दीपिकापि) असितातुशयनी बोधांतरस्याप्यथोन
 स्यात्सात्मजिनोपीति (मदनरत्नेभविष्ये) यथाशुक्लातथाकृष्णाद्वादशीमेसदा
 प्रिया ॥ शुक्लागृहस्थैःकर्तव्याभोगसंतानवर्धिनी ॥ मुमुक्षुभिस्तथाकृष्णानतेते
 जोपदर्शितेति ॥ नियेधपालनंकाश्यव्रतंच सर्वकृष्णायांसर्वगृहिणांभवत्येव ।
 पुत्रवांप्रचसभार्यप्रचबंधुयुक्तस्तथैवच । उभयोःपक्षयोःकाश्यव्रतंकुर्यात्तुवैष्णव

मिति ॥ नारदोक्तेः (एतच्च सर्वकालादर्शोक्तम्) विधवायावनस्थस्ययतेप्रचैका
दशीद्वये ॥ उपवासो गृहस्थस्य शुक्तायामेव पुत्रिणाः ॥ भुजेर्निषेधः कृष्णायांसि
द्विस्तस्य ततो व्रते इति ॥ प्राच्यास्तु वैशाखगृहस्थानां कृष्णापिनित्या । नित्यं भक्ति
समायुक्तेनैर्विठ्ठाणुपरायणैः ॥ पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोयणम् ॥ सपुत्र
प्रचसभार्यप्रचसुजनो भक्तिसंयुतः ॥ एकादश्यामुपवसेत् पक्षयो रुभयो रपीति नार
दोक्तेरित्याहुः ॥ पुत्रशब्दप्रचापत्यमात्रवचनः (नारायणावृत्तौ) पुमांससवमे पुत्रा
जायेरन्नियत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः । जनयद्बहुपुत्राणीति लिंगात् । पौत्री
मातामहस्तेनेति मनक्तेः । पुत्र्या अपत्यमित्यर्थे तु स्त्रीभ्यो ढा गिति पौत्रेय इत्या
पत्तेः । पुमान्पुत्री जायत इति च (उपवासनिषेधे विशेषो वायवीये उक्तः) उप
वासनिषेधेतु भक्ष्यं किंचित् प्रकल्पयेत् ॥ न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत (भक्ष्यं
चतत्रैवोक्तम्) नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाः क्षीरमथांबुचाज्यम् ॥ यत्पंच
गव्यं यदि वा पिवायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंचेत्यलम् ॥ तत्र दशमीवेधो द्वेधा अरु
णोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति (आद्योगारुडे) दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्याद
रुणोदयः ॥ नैवोपोष्यं वैशाखेन तद्विनैकादशीव्रतमिति (अरुणोदयस्वरूपं पंच
माधवीयेस्कांदे) उदयात् प्राक् च तस्मिन् घटिका अरुणोदय इति (यदापि) उदया
त्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता ॥ संपूर्णोकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृहीति गारुड
सौरधर्मादिवचनम् (यच्च भविष्ये) आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता ॥
एकादशी तु संपूर्णा विज्ञान्यापरिकीर्तितेति ॥ तदप्युपसंहारन्यायेन दंडचतुष्टय
परमेव । हेमाद्रौ वप्येवं (यत्तु ब्रह्मवैवर्ते) चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिप्रच
यः ॥ चतुष्टयविभागोत्रवेधादीनां किलोदितः । अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु
घटिकात्रयम् ॥ अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥ महावेधोऽपि तत्रैव दृश्य
तेर्को न दृश्यते ॥ तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये बुधैरिति ॥ तदप्यवयवद्वारा
रुणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च । अंत्यस्तदयवेधः (तथा*न्ये

* एवं द्विविधमपि वेधं श्रवणस्थाय्यत्र द्वैतेव च्यमाणव्रतानां दूषणाय प्रथमत उपन्यासे प्रस्तुते व्यवस्थापनी
यत्वात्परेषामहेतुत्वाच्चान्यान्यपि वेधवचांस्युपन्यसिततथेति ॥

पिवेधाः हेमाद्रौमाधवीयेचगारुडे) उदयात्प्राक्त्रिघटिका व्यापिन्येकादशी
यदा ॥ संदिग्धैकादशीनामवर्ज्येयं धर्मकांक्षिभिः ॥ उदयात्प्राङ्मुहूर्त्तं नन्यापि
न्येकादशीयदा ॥ संयुक्तैकादशीनामवर्ज्येयं धर्मवृद्धये (हेमाद्रौ) रात्रिरंत्योद्यमो
भागोप्यरुणोदयउक्तः । निशःप्रांतेतुयामार्द्धदेववादित्रवादे ॥ सारस्वतानध्य
यनेचारुणोदयउच्यतइतिस्मृतेः (अत्रैके) स्यांसर्वपक्षाणांमुहूर्त्तद्वयेन क्रोडो
काराच्चिशःप्रांते इतिवचनाच्च रात्रिमानवशात्सार्द्धविदंडादयोनेकेरुणोदयाः
(तदाहहेमाद्रिः) सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया । महत्त
रास्तुरात्रीरपेक्ष्यचतस्रोघटिकाइत्युक्तमितीत्याहुः । तन्न । अरुणोदयशब्दस्यने
कार्यत्वापत्तेः । नचमुहूर्त्तद्वयमर्थः । दंडद्वयैकमुहूर्त्तादिवेधानांतथाप्यनुपपत्तेः ।
नहितेषांयामार्धत्वमरुणोदयत्वंचास्ति । मुहूर्त्तद्वयस्ययामार्द्धस्यच चतस्रोघटि
काइत्यनेनोपसंहाराद्यतदर्थः । नचसार्द्धतुर्घटिकात्रयमित्यनेनापितदापत्तिःशं
क्या । तेनचतुर्दंडवेधस्यैवोक्तेः । चतुर्दंडेर्धघटीदशमीसत्त्वेहिवेधस्तदर्थः ॥ द्विघ
टिकादौतद्योगाच्च । यत्तुमत्तम् । कियतारुणोदयवेधइत्यपेक्षायांसार्द्धघटिकात्र
यनियमादरुणोदयेर्धघटिकातो न्यूनदशमीसत्त्वेनदोषइति । तत्तुच्छम् । द्विद
ण्डादौपितदापत्तेः । दशमीशेषसंयुक्तोयदित्यादरुणोदयः । नैवोपोठ्यं वैष्णावे
नतद्विनैकादशीवतमितिगारुडेभविष्येचयोगमात्रनिषेधात् (नारदीयेपि) लववे
धेपि विप्रैर्दशम्यैकादशीत्यजेत् ॥ सुरायाविन्दुनास्पृष्टं गंगां भइवनिर्मलम् (स्कां
देपि) कलाकायादिगार्थेवदृश्यतेदशमीविभो ॥ एकादश्यांनकर्तव्यंवतंराजचक्रदा
चनेतिमाधवोप्याह । सोऽयंकलादिवेधोऽरुणोदयवेधेसूर्योदयवेधेचसमान इति
(निगमेपि) सर्वप्रकारोवेधोऽयमुपवासस्यदूषकइति ॥ अतस्त्वमाधवेचअरुणो
दयाद्यदंडेऽल्पदशमीस्पर्शेसंपृक्ताकृत्स्नघटीयोगेसंदिग्धा । मुहूर्त्तन्याप्तौसंयुक्ता
उदयेसंकीर्णोत्युक्ता । अरुणोदयवेलायांदशमीयदिसंगता ॥ संपृक्तैकादशीतांतु
सोहिन्यैदत्तवानप्रभुरिति ॥ गोभिलाद्युक्तेः । पूर्वोक्तगारुडादेश्च । सामान्यतो
विशेषतश्चारुणोदयवेधोनिषिद्धः । यत्त्वष्टमभागोरुणोदयइतिहेमाद्रिणोक्तम्
यच्चमहत्तरात्रीरितितत्परमतस्त्वयमेवदूषितम् । अन्तेप्युक्तम् । वेधतारतम्यंच

दोषतारतम्यादुपपद्यतइति । दोषतारतम्यंच प्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते
(तच्चोक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे) अज्ञानाद्यदिवासो हात्कुर्वन्नेकादशीनरः ॥ (दशमी
शेषसंयुक्तां प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥ कृच्छ्रपादनरप्रचीर्त्वागांच दद्यात्सवत्सकान् ॥
सुवर्गास्यार्धकंदेयंतिलद्रोणसमन्वितम् (विधानांतरंतत्रैव ब्राह्मणान्नभोजयेत्त्रिंश
दगांच दद्यात्सवत्सकान् । धरणा * स्यार्धकंदेयंतिलद्रोणमथापि वेति ॥ अत्र वेधतार
तम्यादवस्थेति हेमाद्रिः । निशः प्रांत इत्यापि दोषाधिक्यार्थमेव । तस्माच्चतुर्थदिकात्स
कण्ठवारुणोदय इति सिद्धम् । तेन यत्पंचाशद्दण्डानंतरं दशमी प्रवेशे रूणोदयवेध उ
क्तो भवति (अंत्योपितत्रैव कणवेनोक्तः) उदयोपरिविद्धा तु दशम्येकादशीयादि ॥
दानवेधयः प्रीणानार्थं दत्तवान्पाकशासन इति (स्मृत्यंतरेपि) दशम्याः प्रांतमादाय य
दोदेति दिवाकरः ॥ तेन स्पृष्टं हरिदिनं दत्तं जंभासुराय तदिति ॥ तत्रारुणोदयवेधो
वैशावविषयः । तद्वाक्ये बुधैशावग्रहणात् (तत्स्वरूपं तु माधवीयेस्कांदे) परमापद
मापन्नो हर्षे वासमुपस्थिते ॥ नैकादशींत्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति वैशावी ॥ विठराव
पिताखिलाचारः सहिवैशाव उच्यत इति ॥ यद्यपि पित्रादेरागमदीक्षायांतन्मात्र
स्य वैशावत्वं न तु पुत्रादेशस्तथापि स्व पारंपर्यप्रसिद्धमेव वैशावत्वं स्मार्त्तत्वं च मन्यं
तैत्तिह्याः (तत्त्वसागरे भविष्ये) यथाशुक्ता तथा कृष्णायथा कृष्णा तथेतरा ॥ तुल्येते
मन्यते यस्तु सर्वे वैशाव उच्यते ॥ केचित्तु दशम्यां नवमीवेधमपित्यजं तितत्रमलं
सूच्यम् । उदयवेधस्तु परिशेषात्स्मार्त्तगोचरः (तदाह माधवः) अरुणोदयवेधो
ववेधः सूर्योदये तथा ॥ उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैशावस्मार्त्तयोः क्रमात् (हेमाद्रिस्तु
केयांचिदधरात्रेपि दशमीवेधमाह) अर्द्धरात्रे तु केयांचिदशम्यावेध उच्यते ॥
कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ॥ नैतन्मममतस । यस्मात्त्रिंशमारवि
रिष्यत इति ब्रह्मवैवर्तति । अस्यार्थः अनद्यतने लङ् । इत्यवातीतायाः रात्रेः प्रप्रिचम
यामद्वयमागामिन्याः रात्रेः पूर्वया सद्यं दिवसश्च सकाल एवोद्यतनः (सकाल
इत्युक्तं महाभाष्ये) समयवर्तमानः काल एकादश्यहोरात्र उपोष्यः । तन्मध्ये दशमी

* तुल्यायवाभ्यां कथिताः गुञ्जा वल्लिगुञ्जो धरणां च तेष्टौ ॥ गद्याणकस्तत्तद्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथै
को घटकः प्रदिष्ट इति लीलावती ॥ अतएवेत्यादिना माधवसंमते हेमाद्रिसंमते च सत्वात् ॥

प्रवेशे विद्वासात्याज्या (अतस्वहेमाद्रौ) दशम्याः संगदोयेराअर्द्धरात्रात्तपरेणातु ॥
 वर्जयेच्चतुरोयामान्संकल्पार्चनयोः सदेतिदोषउक्तः । चतुरोयामानदिवसस्ये
 त्यर्थः । स्वसतेतुरात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयंपर्वशेषः । तेनचतुर्थप्रहरसववेधोयु
 क्तः । सोप्यरुणोदयसव । सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकःक्रमइति ॥ मार्कंडेय
 पुराणात् । प्रत्युयोऽहर्मुखंकल्यइतिकोशादरुणोदयमारभ्यसूर्याशुप्रवृत्तेस्तत्रैव
 निषेधः । तेनमतभेदाद्वयवस्थेतिकेचित् । कैमुतिकन्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयं
 स्तुतिरितितुमाधवः । यस्तुदिक्पंचदशभिस्तथेतिवेधः सउपवासातिरिक्तवि
 ययइतिमाधवः सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्यदूषकः ॥ सार्द्धसप्तमुहूर्तस्तुयो
 गोयं वाधतेव्रतमितिनिगमादित्यलम् । अत्रमाधवमतेवैशावैरुणोदयविद्वा
 त्याज्या । यदात्वेकादश्येवशुद्धासतीवर्द्धते द्वादशीवाउभयंवातदापरोपोष्या ।
 सकादशीद्वादशीवाधिकाचेत्यज्यतांदिनम् ॥ पूर्वग्राह्यंतुत्तरं स्यादिति वैशाव*
 निर्णयः । इतिमाधवोक्तेः (स्मार्तैस्तु) सूर्योदयविद्वात्याज्या । यदात्वेकादशी
 शुद्धासतीवर्द्धतेद्वादशीचसमान्यनावातदागृहस्थैःपूर्वायतिभिरुत्तराकार्या । प्र
 थमेहनिसंपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता ॥ द्वादश्यांचतथातातदृश्यतेपुनरेवच ॥
 पूर्वाकार्यागृहस्थैश्चयतिभिश्चोत्तराविभोइतिस्कांदोक्तेः (वर्धमानोप्येवमे
 वाह उभवृद्धौतुशुद्धाविद्वावासर्वेषांपरैव)संपूर्णोकादशीयत्र प्रभातेपुनरेवसा ॥
 सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतोद्वादशीयदोतिनारदोक्तेः ॥ द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धा
 यां पूर्वैव । नचेदेकादशीविष्णोद्वादशीपरतःस्थिता ॥ उपोष्यैकादशीतत्र
 यदीच्छेत्परसंपदमितिनारदोक्तेः । द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धाविद्व्यवस्थिते ॥
 शुद्धापूर्वोत्तराविद्वास्मार्तनिर्णयईदृशइतिमाधवोक्तेष्वच (मदनरत्नेप्येवमयत्तु)
 विद्वाप्यविद्वाविज्ञेया परतोद्वादशीनचेत् । अविद्वापिचविद्वा स्यात्परतोद्वा

* शुद्धैकादशीद्विधा ॥ आधिक्येनयुक्तारहिताच ॥ आधिक्यंचैकादश्याद्वादश्याउभयस्यवा ॥ तत्रा
 रुणोदयमारभ्यप्रवृत्तांशुद्धामप्यैकादशींविहायपरद्व्युषपोषणभेदेषुपक्षेषु ॥ यदिनाधिःयंकस्यापितदाशुद्धाया
 मेवोपोषणमसंदेहात् * अयंचपांचरात्राद्यागमदीक्षायुगवैष्णवानांतर्निर्णयइतिमाधवः शुद्धसमायांशुद्धन्यू
 नायांवा । तेनोत्तरग्रंथासंगतिः ॥

दशीयदीतिहेमाद्रौपात्रवचनंतदेकादश्यावृद्धौज्ञेयम् (तदुक्तंमाधवेन) एका
दशीद्वादशीचेत्युभयंवर्द्धतेयदा ॥ तदापर्वदिनंत्याज्यंस्मार्तैर्ग्राह्यंपरंदिनमिति ॥
विद्वेकादश्यांद्वादशीमात्रवृद्धौचसर्वेषांपरैरेवतत्रैवैकादशीमात्रवृद्धौगृहिणाःपर्व
यतेरुत्तरा । पूर्वोक्तपात्रोक्तेः । एकादशीविवृद्धौचेच्छुक्लेकशोविशेषतः ॥
उत्तरांतुयतिःकुर्यात्पूर्वमुपवसेद्गृहीतिप्रचेतसोक्तेः । एतच्छुद्धाविद्धातुल्य
मितिमाधवः । त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकंचन ॥ उपोष्यैकादशीतत्रदश
मीमिश्रितापिचेतिस्कांदात् ॥ अविद्वानिनिषिद्धैश्चनलभ्यंतेदिनानितु ॥ मुहूर्तः
तैःपंचभिर्विद्धाग्राह्यैवैकादशीतिथिरित्युच्यशृङ्गोक्तेश्च ॥ मुहूर्तपंचकमरुणा
दयमारभ्यज्ञेयम् । अन्यथोत्तरेऽह्निकेकादश्यभावासंभवात् (यदिपिहेमाद्रिणा)
शुद्धसमाशुद्धन्यूनावाअधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैरेवेत्युक्तं तदपिर्वैशावविय
यम् । स्मार्तानांतुपूर्वैवेत्यविरोधः (हेमाद्रिमतेतूच्यतेतत्र) शुद्धाविद्धादयनिं
दात्रेधान्यूनसमाधिकैः ॥ यत्प्रकाराःपुनस्त्रेधाद्वादश्याूनसमाधिकैरित्यष्टादशैका
दशीभेदाः ॥ तत्रशुद्धाधिकन्यूनद्वादशिकाशुद्धाधिकसमद्वादशिकाचसकामैःप
र्वानिठकामैरुत्तराकार्या । प्रथमेहनिसंपूर्णोतिपूर्वोक्तस्कांदात् । ऊनद्वादशिका
यांतुविष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यम् । संपूर्णोकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा ॥
लुप्यतेद्वादशीतिस्मिन्नुपवासःकथंभवेत् ॥ उपोष्यैवेतिथीतत्रविष्णुप्रीतानतपरैरि
तिवृद्धवशिष्योक्तेः ॥ शुद्धन्यूनाशुद्धाधिकाशुद्धसमाविद्धन्यूनाविद्धसमावाधि
कद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैरेतिहेमाद्रिः । मदनरत्नेतुशुद्धाधिकापरा । संपूर्णो
कादशीयत्रेतिपूर्वोक्तः । अन्यापूर्वा । शुद्धायदासमाहीनासमाहीनाधिकोत्तरा ॥
एकादशीमुपवसेन्नशुद्धावैशावीमपीतिस्कांदात् ॥ शुद्धासकादशीउत्तराद्वादशी
नचेदेकादशीविष्णोर्इतिनारदोक्तेश्च (यत्तु) अविद्धापिचविद्धास्यादितिपात्रं
तच्छुद्धाधिकापरम् (यत्तु) संपूर्णोकादशीत्याज्यापरतोद्वादशीयदि ॥ उपोष्या
द्वादशीशुद्धाद्वादश्यामेवपारणामित्यादितद्वैशावपरम् । स्मार्तानांतुपूर्वैवेत्युक्तं
विद्धन्यूनासमद्वादशिकातुमुसूराणांपुत्रवतांचपरा । अन्येषांपूर्वा (पुत्रवतीपि
पूर्वोतिमदनरत्ने) विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिकासैवसर्वैःकार्येतिहेमाद्रिः (मुसूराणां

परान्येषांपूर्वेतिमदनरत्ने) विद्वसमासमद्वादशिकोनद्वादशिकाचमुमुक्षुभिः परा
 २न्यैः पूर्वाकार्या । दशमीमिश्रितापूर्वा द्वादशीयदिलुप्यते ॥ शुद्धवद्द्वादशीरा
 जन्नोपौष्यामोक्षकांसिभिरितिव्यासोक्तेः । मोक्षकांसिग्रहणादन्येषांपूर्वेव ।
 सर्वत्रैकादशीकार्याद्वादशीमिश्रितानरैः ॥ प्रातर्भवतुवामावायतो नित्यमुपोषणा
 मितिपाओक्तेः ॥ विद्धाधिकासमद्वादशिकाचसर्वेषांपूर्वेव । पारणाहेनलभ्ये
 तद्वादशीकलयार्पचेत् ॥ तदानींदशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशीतिथिरिति ऋष्यशु
 क्कोक्तेश्च (माधवमतेतु) अत्रगृहिणाः पूर्वायतेरुत्तरा विद्धाधिकान्यूनद्वादशि
 कामोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैः पराकार्या । गृहस्थेनतुनक्तंकार्यम् । एकाद
 शीद्वादशीचरात्रिशेषेवयोदशी ॥ उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितइति ॥ कौ
 र्मेदिनक्षयेउपवास निषेधात् । दशम्यैकादशीविद्धाद्वादशीचक्षयंगता ॥ क्षीणा
 साद्वादशीज्ञेयानक्तंतुगृहिणाः स्मृतमितिवृद्धशातातपोक्तेश्च । गृहिणाः पूर्वत्रो
 पवासः एकादश्याः । शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वेवाद्वादश्याः । न्यूनसमत्वयोरेका
 दश्यामुपवासः (यानितु) दशम्यनुगताहंतिद्वादशद्वादशीफलम् धर्मापत्यधना
 यंत्रियत्रयोदश्यांतुपारणामिति कौर्मदीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणायोः निषे
 धकानितानिनिविहितभिन्नपराणि । अत्रमुलवचनानितद्वयवस्थाचाकरेज्ञेया (य
 तुकालहेमाद्रौबहुवाक्यविरोधेनसंदेहोजायतेयदा॥द्वादशीतुतदाग्राह्यात्रयोदश्यां
 तुपारणामितिमार्कंडेयोक्तेः) संदिग्धेषुचवाक्येषुद्वादशींसमुपोषयेत् ॥ तथाविवा
 देषुचसर्वेषुद्वादश्यांसमुपोषणम् ॥ पारणांचत्रयोदश्यामाज्ञेयं मामकीमुनेइति
 पाओक्तेश्चावेधसंदेहेज्योतिर्विदांप्रतिपत्तौवापराकार्येत्युक्तम् । तद्वैष्णावविषय
 मित्यलंबहुना । अथात्रोपयुक्तंकिंचिदुच्यते । तत्रदशम्यामेकादशीयोगेदशमी
 मध्येषवभोजनंकार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतेतितस्यासर्वनिमित्तत्वात् । निषे
 धस्तुनिवृत्तात्माकालमात्रमपेक्षेतइतिदेवलोकतेश्च । केचित्तु एकादशीवृतां
 गत्वेन पूर्वद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पष्टेचनिषेधानवकाशान्नकाम्यवतांगे भोज
 ननिषेधः प्रवर्तते । तेनैकादशीमध्येपिपूर्वादिनेभोजनमित्याहुः (अत्राधिकारी
 माधवीयेकात्यायनोक्तः) अष्टवर्षाधिकोमर्त्याह्यशीतिन्यूनवत्सरः ॥ एका

दश्यामुपवसेत्पक्षयोस्तभयोरपीति (भविष्ये) ब्रह्मचारीचनारीचशुक्तामेव
सदागृहीति (यत्तुविष्णाः) पत्यौजीवतियानारीउपोष्यवतसाचरेत् ॥ आयुष्यं
हरतेभर्तुर्नरकंचैवगच्छतीति ॥ तद्वर्जननुज्ञाविययमितिप्रागुक्तम् (उपवासा
सामर्थ्येतुमार्कडेयकौर्मयोः) एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच ॥ उपवासेन
दानेनननिर्वादिशिकोभवेत् ॥ अत्रएकभक्तेनयोमर्त्यउपवासवतंचरेदित्येकभक्ता
दिषूपवासशब्दस्तद्वर्मातिदेशार्थः । तेनतत्प्रयुक्ताःसर्वधर्माः संकल्पमन्त्रेचैक
भक्तादिपदेनोहःकार्यइतिमदनरत्ने । तथाऽसामर्थ्यप्रतिनिधिनाकारयेदिति
प्रागुक्तम् (वताकरगोप्रायश्चित्तमाहसाधवीयेकात्यायनः) अर्केपर्वद्वयेरात्रौ
चतुर्दश्यष्टमीदिवा ॥ एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणांचरेदिति ॥ अथ
काम्यव्रतविधिः (लघुनारदीये) दशम्यादिसहोपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् ॥
गन्धर्वांबूलपुष्पादिस्त्रीसम्भोगंसहायशाः (तत्रदशम्यांविधिकौर्मै) काश्यंसां
संसूरांश्चचराकाचकोरदूयकान् ॥ शाकंसधुपरान्नंच त्यजेदुपवसन्नस्त्रियम्
(तथा) शाकंसांसंसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने ॥ द्यूतमत्यंबुपानंच दशम्यांदैशाव
स्त्यजेत् (मदनरत्नेनारदीये) अक्षारलवणाःसर्वेहविष्यान्ननियेविगाः ॥ अवनी
तल्पशयनाःप्रियासंगमवर्जिताः(व्रतद्वनान्याहहेमाद्रौदेवलः)असकृज्जलपानाच्च
सकृत्तांबूलचर्वणात् ॥ उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाचमैथुनात् ॥ अशक्तौतुमदन
रत्नेदेवलः(अत्ययेचांबुपानेननोपवासःप्रणश्यति ॥ अत्ययेकष्टे (विष्णुरहस्ये)
गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् ॥ व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वयचन्यवनिरा
कृतम् (सधुप्रायश्चित्तमुक्तंनिर्णयासृतेसंग्रहे) स्तेनहिंसकयोःसख्यंकृत्वा
स्तैन्यंचहिंसकम् ॥ प्रायश्चित्तंव्रतीकुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम् ॥ सिध्यावादेदि
वास्वापेबहुशौबुनियेवगो ॥ अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतस्योत्तरंशुचिः ॥ ओन्नमो
नाराणायेत्यष्टाक्षर (तत्रैवपैठोनासिः) तांबूलचर्वणोस्त्रीसम्भोगेसांसनियेवगो ॥
व्रतलोपोनचेत्कुर्यात्कृष्णावद्भुजिवर्जनमिति ॥ कृष्णौकादशीवद्धो जननियेध
मात्रपरिपालनेतुतांबूलचर्वणादावपिनदोषइत्यर्थः । सम्भोगोऽतुकालादन्यत्र

रेतःसेकात्मसम्भोगमृतेऽन्यवक्ष्यः स्मृतइतिकात्यायनोक्तेः (हेमाद्रौवशिष्यः)
 उप^१वासेतथाग्राह्येनकुर्यादन्तधावनम् ॥ दंतानांकायसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलम् ॥
 कायग्रहणान्मृलोद्याद्यनियेधइतिहेमाद्रिः (विष्णुरहस्ये) ग्राह्योपवासदिवसे
 खादित्वादन्तधावनम् ॥ ग्राह्याशतसम्पत्तमंबुप्राश्यविशुध्यति (निर्णयामृते
 व्यासः) वर्जयेत्पारगोमांसंव्रताहेप्यौषधंसिदेति (एकादश्यांग्राह्यप्राप्तौमाधवी
 येकात्यायनग्राह) उपवासोयदानित्यः ग्राह्येनैमित्तिकंभवेत् ॥ उपवासंतदाकुर्या
 दाघ्रायपितृसेवितम् ॥ मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदि ॥ अभ्यर्च्यपितृ
 देवांश्चआजिघ्रेत्पितृसेवितमिति ॥ हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेवैवम् ॥ एतेनएकाद
 शीनिमित्तकंग्राह्येकादश्यांकार्यमिति वदन्तः परास्ताः (किंचमहालये) सपक्षः
 सकलः पूज्यः ग्राह्योद्देशकंप्रतीतिश्रुतं योद्देशत्वं । पौर्ण्येकादश्यांचमन्वादिग्राह्यं
 स्यादापरिज्ञानेचतत्पक्षैकादश्यांविहितंग्राह्यंवाधितमेवस्यात् । यदापिस्मृति
 चन्द्रिकास्थंपठति । अन्नाश्रितानिपापानितद्भोक्तुर्दातुरेवच ॥ सज्जन्तिपित
 रस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाइति ॥ तस्यापिरागप्राप्तभुजगोचरस्यवैधंग्राह्यंगो
 चरयतांमहत्साहसमित्यलम् । योप्यश्रुतग्राह्यनिचयाजलपिंडंविनाकृताइति
 लघुनारदीयेएकादश्यांग्राह्यादिनियेधः । समातापितृभिन्नविषयः । पूर्ववाक्ये
 तत्प्रहणात् । निचयः प्रतिग्रहः (व्रतघ्नान्याहमदनरत्नेदेवलः) सर्वभूतभयंव्या
 धिः प्रमादोगुरुशासनम् ॥ अव्रतघ्नानिपद्यन्तेसकृदेतानिशास्त्रतः (स्कांदेपि)
 अष्टौतान्यव्रतघ्नानिआपोमूलंफलंपयः ॥ हविर्वाह्यराकाम्याचगुरोर्वचनमौष
 धम् ॥ इदंचातिसंकटविषयम् (नारदीये) अनुकल्पोनृणांप्रोक्तः क्षीणानां
 वरवर्णिनि ॥ मूलंफलंपयस्तोयमुपभोज्यंभवेच्छुभे ॥ नत्वेवंभोजनंकौशिकदे

१± रेतःसेकात्मसम्भोगः ऋतुकालः क्षयोव्रतभ्रंशः रेतःसंक्रमणाद्गोभागेन्यत्रेत्यादिपाठेरेतःसंक्रमणं
 गर्भकोशेतद्योग्यंगमनामितिसण्वार्थः २+ पैठीनसिः ॥ अलाभेवानिषेधवाकाष्ठानांदन्तधावने ॥ पण्णादिना
 विशुद्ध्येतजिह्वोत्तलेखंसदैवच ॥ व्यासः ॥ अलाभेदन्तकाष्ठानानिषिद्धायांतिथौतथा ॥ अपांद्वादश
 गंडूषैर्विदध्यादन्तधावनमितिमयूखः ॥

कादश्यांबुधैः स्मृतमिति (अस्यापवादः) शयनेचमदुत्थानेसत्पार्श्वपरिवर्तने ॥
 नरोमलफलाहारी हृदिशल्यं समर्पयेत् ॥ एतेचाविरोधिनो निर्णयाः सर्व
 वृत्तेषु ज्ञेयाः (तत्रैकादश्यांसंकल्पः) गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ॥
 उपवासंतु गृहणीयाद्यद्वावार्थेव वधायेदिति ॥ साधवीये वाराहोक्तेः (मंत्रस्तु
 विठ्ठाक्तः) एकादश्यां निराहारः स्थित्वा ह्रस्वपरेहनि ॥ भोक्ष्यामि पुंडरीका
 क्ष शरणां मे भवाच्च्युतेति (शैवादोनांतु हेमाद्रौ सौरपुराणे) सावित्र्याप्यथवाना
 म्नासंकल्पंतु समाचरेत् (शिवादेगायत्र्योयजुर्वेदे प्रसिद्धाः वाराहे) इत्युच्चार्य
 ततो विद्वान्पुष्टपांजलिमथार्पयेत् ॥ ततस्तज्जलं पिबेत् । अस्याक्षरेणामंत्रेणात्रिजप्ते
 नाभिमंत्रितम् ॥ उपवासफलं प्रेक्षुः पिबेत् पात्रगतं जलमिति कात्यायनोक्तेः ।
 मध्यरात्रे उदये वा दशमीवेधे रात्रौ संकल्प इति माधवः । दशम्याः संगदोषेणाश्व
 रात्रात्परेणातु ॥ वर्जयेच्चतुरीया मांसं संकल्पार्चनयोस्तदा ॥ विद्वोपवासेन अंस्तु दिनं त्य
 क्त्वासमाहितः ॥ रात्रौ संपूजयेद्द्विष्यां संकल्पं च तदा चरेदिति नारदीयोक्तेः ॥ तत्रैव
 पूजामभिधाय । देवस्य पुरतः कुर्याज्जगारं नियतो वृत्ती (द्वादश्यानिवेदनमंत्रउक्तः
 कात्यायने) अजानतिमिरांधस्य वतेनानेन केशव ॥ प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टि
 प्रदो भवेति ॥ नारदीये—वाह्येणानभोजयेच्छक्त्या दद्याद्द्वैदक्षिणांततः (स्कांदेपि)
 कृत्वा चैवोपवासंतु योऽप्रीयाद्वादशीदिने । नैवेद्यंतुलसीमिश्रं हत्वा कोटिविनाश
 नम् (द्वादश्यांचवज्र्यान्ब्राह्मणहृत्स्पर्शः) दिवानिद्रापरान्नंच पुनर्भोजनमैथुने ॥ स्कौद्रं
 काश्यामिद्यंतैलं द्वादश्यामष्टवर्जयेत् (हेमाद्रौ बृह्मांडपुराणे) पुनर्भोजनमध्यायोभा
 रत्रायासमैथुने ॥ उपवासफलं हन्युर्दिवानिद्राचपंचमी (स्कांदे) परा* न्नं काश्यतांबू
 ले लोभं वितथ भाषणम् ॥ वर्जयेदिति शेषः (विष्णुधर्म) असंभाठ्याह्निसंभाठयतु
 लस्य तसिकादलम् ॥ आमलक्याः फलं वा पिपासां प्राशय शुद्धयति (बृहन्नारदी
 ये) रजस्वलांच चांडालं महापातकिनंतथा ॥ सूतिकां पतितं चैव उच्छिद्यं रजका
 दिकम् ॥ व्रतादिसंध्येशुगायाद्यद्येषां ध्वनिमुत्तमः ॥ अष्टोत्तरसहस्रंतु जपेद्देवेद
 मातरम् ॥ एतत्तत्र तं सतर्केपि कार्यम् ॥ सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति

* श्वशुरानंगुरीरन्नमातुलान्तथैव च ॥ पितृव्यभ्रातृपुत्राणां परान्नं नैव दोषकृदिति निर्मूलम् ॥

विष्णुक्तेः ॥ तत्रत्यक्तं दानादिसत्कांते कार्यम् । सत्कांतेनरः स्नात्वा पर्जा चित्वा
जनार्दनम् ॥ दानं दत्त्वा विधानेन ब्रतस्य फलमश्नुते इति मात्स्योक्तेः ॥ रजोदर्शने
पि कार्यम् । एकादश्यां नभुञ्जीत नारी दृष्टेरजस्य पीतिपुलस्त्योक्तेः ॥ यदा द्वादश्यां
श्रवणाक्षतदा शुद्धामप्येकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः । शुक्लावायदिवाह
णाद्वादशी श्रवणान्विता ॥ तयोरेवोपवासश्च योदश्यां च पारणामिति नारदी
योक्तेः ॥ एते च नियमाः काश्यपव्रते नियताः । नित्यव्रते सति संभवे कार्याः । शक्ति
मांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषां मितिकात्यायनोक्तेः (अशक्तौ तु माधवीये
ब्रह्मवैवर्ते) इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ॥ विशेषनियमाशक्तोऽ
होरात्रं भुवि वर्जित इति ॥ अथाष्टौ महाद्वादश्याः । तत्र शुद्धाधिकैकायुताद्वादशी
उन्मीलिनी संज्ञा । द्वादश्येव शुद्धाधिके वर्धते चेत्तावज्जुती ॥ वासरत्रयस्पर्शिणी
विस्पृशा । अग्रे पर्वणाः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्धिनी । पुष्टयस्युताजया ॥ श्रवणायु
ताविजया । पुनर्वसुयुताजयंती । रोहिणीयुतापापनाशिनी । मृताः पापक्षयमु
क्तिरकाम उपवसेत् । अवसुतं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ॥ एकादशीद्वादश्योरेकत्वे तत्रैवोप
वासः । पार्यक्ये तु शक्तस्यैवोपवासद्वयम् । एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोष्ये
दिति विष्णुरहस्यात् । अशक्तौ तु द्वादश्यामेव । एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समु
पोषयेत् ॥ पर्ववासरजंपुरायं सर्वप्राप्नोत्यसंशयमिति तत्रैवोक्तेः (यदा त्वल्पा
द्वादशी तदुक्तं मात्स्ये) यदा भवति अल्पापि द्वादशी पारणादिने ॥ ऊयः काले
द्वयंकुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकं तदा (नारदीयेपि) अल्पायामथ विप्रैर्द्वादश्या
मरुणोदये ॥ स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुता इति (संकटे तु माध
वीये देवलः) संकटे विद्यमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्तत्र कथम् ॥ अङ्घ्रिस्तु पारणां कुर्या
त्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति ॥ संकटे योदशी श्राद्धप्रदोयादौ (अवकेचिदाहुः)
अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि । अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षा
योगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणां कार्यम् । द्वादश्याः प्रथमः पा
दो हरिवासरसंज्ञितः ॥ तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणां विष्णुतत्पर इति निर्णयामृते म
दनरत्ने च विष्णुवर्मोक्तेः । अवकेचित्संगिरंते । यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रात

मुहूर्तत्रयेपारणाकार्यम् । सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणामिति वचनात् (अस्मद्गुरवस्तु) बहूनां कर्मकालानां विनाकारणां वा प्रापत्तेः । प्राग्दशवचनैश्च । अल्पद्वादश्यामेवापकर्षं विधानादपराह्णवकार्यम् । प्रातःशब्दस्तु सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति वदपराह्णवाचित्वेऽप्युपपन्नः । न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनं सायंपारणानिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः (प्रसादेन सप्तादश्यापवासातिक्रमेऽपराह्णवाराहे) सप्तादशी विष्णुता चेद्द्वादशी परतःस्थिता ॥ उपोऽद्याद्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति ॥ कौष्ठी चतुर्विंशतानां चेदिति पठितम् । अत्राविरोधिनो नियमाः सर्ववृत्तेषु बोद्धव्याः । अन्ये च न वरात्रे वस्यन्ते इति दिक् ॥

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ॥ *

—*—

द्वादशी तु पूर्ववैद्युग्मवाक्यात् । द्वादशी तु प्रकर्तव्या सप्तादश्यायुता प्रभोऽतिस्कांदाच्च । त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वाह्णोत्तरा । त्रयोदशी तिथिः पूर्वः सितोऽर्थासितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः । शुक्ला त्रयोदशी पूर्वापराह्णोत्तरा त्रयोदशी तिमाधवाच्च । चतुर्दशी सर्वमते ह्यष्टा पूर्वाशुक्लोत्तरा । उपवासे तु द्वादशी परेति मदनरत्ने । पौर्णमास्यमावास्येतु सावित्रीव्रतं विना परेशाहो । भूतविद्धेन कर्तव्ये दर्शपूर्णोक्तदाचन ॥ वर्जयित्वा मुनि श्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममिति । ब्रह्मवैवर्त (अमायायोगविशेषमाहाऽपराह्णं शातातपः) अमावास्यां भवेद्द्वारो यदा भूमिमुत्तस्य वै ॥ जाह्नवीस्नानमात्रेणागोसहस्रफलं लभेत ॥ अमावै सोमवारैरारविवारैरासप्तमी ॥ चतुर्थी भौमवारैरा विष्णुवत्सदृशं फलम् (तत्रैव न्यासः) सिनीवालीकुहूवापि यदि सोमदिने भवेत् ॥ गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वै सौमिना कृतम् (हेमाद्रौ बृहन्मनुः) अथ गार्ग्यविधानिष्टार्द्राणां गदैव तमस्तके ॥ यद्यमारविवारैराव्यती प्रातः स उच्यते ॥ नागदैवतं आप्लेखा । मस्तको मृगाशिराः प्रथमपाद इत्यन्ये । स च सर्वेषां (अथैष्टिकालः गोभिलः) पक्षांता उपवस्तव्याः

पक्षादयोऽभियष्टव्या इति । उपवासोऽन्वाधानम् । तत्र मध्याह्ने तत्पूर्ववापर्व
 प्रतिपत्संधोर्तद्दिने यागः । पर्वल्लेवाय मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्य तत्र
 पूर्वद्युस्तदहर्याग इत्यत इति लौगाक्षिवचनात् (तत्र हेधाविभागः) आवर्तनात्
 पर्वल्लोह्य पराक्लस्ततः परः ॥ मध्याह्नस्तु तयोः संधिर्यदावर्तनमुच्यत इति ॥ स
 दनरत्नेव चनात् । मध्याह्नादूर्ध्वसंधौ माधवमते परेऽह्नियागः । अपराक्लेऽथवा
 रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्य तस्मिन् नहनिश्वोभूते याग इत्यत इति लौगाक्षि
 शोक्तेः ॥ हेमाद्रिस्त्वपराक्लसंधावपि परदिने प्रतिपच्चतुर्थ्यां शेचंद्रोदये च प्रतिदि
 तीयादिठक्त्वं तस्येति पूर्वद्युर्यागः । पर्वशोशे द्वितीये तु यद्यं व्यंतु द्विजातिभिः ॥
 द्वितीयासहितं यस्मादूर्ध्वयत्याश्वलायना इति ॥ द्वितीये त्वितिकैमुतिकन्यायेन
 तुर्यांशपरमतुरीये त्विति शूलपाणौ । पाठः स्पष्टार्थस्य (तथा) भूतापंचदशीप
 र्णाद्वितीयास्तयगामिनी ॥ चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी क्रियेति बौध
 यनवचनाच्चेत्युचिवात् (सदनरत्नेऽपि) चतुर्दशी चतुर्योमा अमावास्या न दृश्यते ॥
 श्वोभूते प्रतिपच्चेत्स्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेदिति (यत्तु माधवः) यस्तु वाजसनेयी
 स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा (नक्वाप्यन्वाहितः किंतु सदा संधिदिने हि सेत्याहयच
 कालादर्शेष्युक्तम्) आवर्तनादधः संधिर्यद्यन्वाधाय तद्दिने ॥ परेद्यु रिरिष्टिरित्या
 हुर्वि प्रावाजसनेयिन इति (यच्च सदनरत्ने) मध्यंदिनात् स्यादहनीहयस्सिन्धु
 प्राक्पर्वणाः संधिरियं तृतीया ॥ साखर्विकावाजसनेयि सत्यात्स्यामुपोष्याथ परे
 द्युरिष्टिरिति ॥ एतत्तत्पौर्णमासीपरमितितत्रैव ॥ आवर्तनोर्ध्वसर्वागस्ताद्रात्रौ
 वासमाप्तौ हे । मध्याह्नादूर्ध्वसमाप्ता तृतीयेत्यर्थः । तत्कर्कभाष्यादेव जानी
 श्चानंत भाष्यादिसकलतच्छाखीयग्रन्थविरोधात् वृद्धानादराच्चोपेक्ष्यम् ।

१+ इधमावर्हिः सम्पादनमग्निपरिशुद्धत्वादिप्रयोगप्रारम्भः संधाविति ॥ तत्स्वरूपं भगवतो पुराणे ॥
 अनुमत्याश्चराकायाः सिनोवाल्याः कुहूविना ॥ एतस्यां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृतेति ॥ लवश्च
 स्मृत्यंतरे ॥ लवाक्षरचतुर्भागाश्चतुष्टिरित्यभिधीयते ॥ त्रुष्टिद्वयनिमेषोक्तो निवेषस्तुलवद्वयं ॥ तथा चैकलब्ध
 चरोच्चरणपरिमिते काले एकः पर्वणोपयः प्रतिपदस्तदुभयं मिलितं संधिः कुक्कितिको किलेनोक्त्यावान्कालः स-
 माप्यते तत्कालसंज्ञिताच्चैषा अमावास्या कुहूः स्मृतेति मात्स्यात्कुहूप्रतिपदोः सन्धिद्विगुण इति पुरुषार्थचिन्ता
 मणिः ॥

(पौर्णिमास्यांविशेषमाहकात्यायनः) संधिश्चेत्संगवाद्बुध्वं प्राक्पर्यावर्तना
 द्रवेः ॥ सापौर्णिमासीविज्ञेयासद्यस्कालविधौनरैः (अमायांविशेषमाहबौधाय
 नः) द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यापरारत्तिकी ॥ अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसो
 मदर्शनात् (कात्यायनप्रच) यजनीयेऽह्निसोमप्रचेद्वारुण्यादिशिदृश्यते ॥ त
 वव्याहृतिभिर्हुत्वादंडंदद्याद्द्विजातयइति ॥ इतश्चबौधायनवाजसनेयिविषयम्
 तैत्तिरीयश्रुतौतुचंद्रदर्शनेऽपियागउक्तः । स्यादैशुमनानामेष्टिर्यामभ्यजानन् ।
 पप्रचाचंद्रमाअभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मैलोकेर्धुकंभवतीति । श्रुत्यंतरेऽपि । यदहः
 पप्रचाचंद्रमाअभ्युदेतितदहर्जन्निमांलोकानभ्युदेतीति । इद्रं बन्धुचापस्तंब
 विषयम् । मदनरत्नेप्येवम् । आपस्तंबभाष्यार्थसंग्रहेप्येवम् । अतः पक्षद्वय
 स्यस्वस्वसूत्राद्व्यवस्थेति तत्त्वम् । दूययंत्याश्चलायनाइतितुपर्वास्त्वसंधिविषय
 मितिमाधवः (शेषपर्वणीष्टौविशेषमाहमाधवीयेगार्ग्यः) प्रतिपद्यप्रविष्टायां
 यदिचेष्टिःसमाप्यते ॥ पुनःप्रणीयकृत्स्नेष्टिःकर्तव्यायागवित्तमैः† ॥ गृह्याग्नेर्ना
 यंनियमइतिसदनपारिजातः । एवंपर्वण्यंशःप्रतिपदश्चत्रयोऽंशायामागकालः
 उक्तः । क्वचित्प्रतिपत्तुर्याशेऽपियागः । संधिर्यद्यपरास्त्वस्याद्यागंप्रातःपरेहनि
 कुर्वीताःप्रतिपद्वागेचतुर्थेपिनदुष्यतीतिवृद्धशातातपोक्तेः । एतत्तपर्णिमापरमि
 तिसदनरत्ने । पर्वणीप्रतिपदःस्यस्यवृद्धेप्रचाईप्रक्षिप्यसंधिर्ज्ञेयः (तदाहमा
 धवः) वृद्धिःप्रतिपदोयास्ति तदर्थपर्वणीसिपेत् ॥ स्यस्याईतथासिप्त्वासंधि
 निर्णीयतांसदेति (कात्यायनोपि) परेस्तिघटिकान्यनास्तथैवाभ्यधिकाश्च
 याः ॥ सिप्त्वातदर्थपूर्वस्मिन्हासवृद्धीप्रकल्पयेदिति ॥ एवंस्मार्तस्थालीपाके
 पिज्ञेयम् । तत्रेष्टिस्थालीपाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानंतरभाविन्यांपौर्णा
 मास्यांप्रारंभणीसौनतुदर्शे । यद्यारंभेसलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तादिभवतित
 दाप्यारंभःकार्यः (यान्तु) उपरागोधिसासश्चयदिप्रथमपर्वणी ॥ तथास
 लिम्बुचेपौषेनान्वारंभणमिष्यते ॥ गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चंद्रसूर्यग्रहेतथेति संग्रह

† तथाचापराहणसंधावपिब्राह्मणभोजनातिरेकःपदार्थःप्रतिपदिकर्तव्यइतिहेमाद्रौ ± पर्वणियावंत्यो
 घटिकस्तद्वेद्यप्रातिपदोवृद्धिश्चेत्तदातदर्थपर्वणिसंयोज्यसंधिर्ज्ञेयः ॥ एवंहासेपि- ॥

वचनानितानिआलस्यादिनातिक्रान्तिशुद्धकालप्रारंभविषयाणि । नामकर्मचद
 र्शेष्टिग्रथाकालसमाचरेत् अतिपातेसतितयोः प्रशस्तेमासिपुण्यभङ्ग्यपराकर्ण
 र्गवचनादितिप्रयोगपारिजाते । उक्तं चैतत्प्रयोगरत्नेभट्टैः कालादर्शेतु । नाम
 कर्मचजातेष्टिमितिपाठः (याज्ञिकास्तु) आधानानंतरापौरासासीचेन्मलमास
 गा ॥ तस्यामारंभणीयादीन्नकुर्वीतकदाचनेतित्रिकांडसंडनवचनाच्छुद्धकाल
 वविप्रष्टेष्टिकृत्वारंभंकुर्यादित्याहुः (कालादर्शेस्मृतिसंग्रहेपि) आरंभेदर्शपणो
 र्ग्योरग्नहोत्रस्यचादिमस ॥ प्रतिष्ठाः पंचकर्मद्यामलमासेविवर्जयेदिति ॥ अ
 थविह्वतीष्टि (तत्रापस्तंबः) यदीक्ष्यादिपशुनायदिसोमेनयजेतसोमावास्या
 यांपौरासास्यावेति । अत्रप्रकृतितःकालेसिद्धेपिसद्यस्कालताविवेया । तृतीया
 यांसांगत्वेनोक्तेः । अत्रपौरासास्यमावास्याशब्दाभ्यांतदन्त्यसरागृह्यते । ते
 नतद्वत्यहोरात्रइत्यर्थमाहरामांडारः (माधवोपि) इक्ष्यादिविह्वतिःसर्वापर्व
 परायेयवेतिनिर्णयइति(अत्रविशेषमाहत्रिकांडसंडनःकात्यायनश्च) आवर्तना
 तप्राग्यदिपर्वसंधिःकृत्वातुतस्मिन्प्रकृतिविह्वत्याः॥ तदैवयागःपरतीयदिस्थात्त
 स्मिन्विह्वत्याःप्रकृतेपरेद्युरिति ॥ धृतस्वान्यादयोप्येवमाहुः । यदीक्ष्येतिसांगा
 याविह्वतेपर्वकालत्वादावतंनानुप्राक्संधौसंधिसभितोयजेतेतिप्रकृतेःप्रतिपदि
 समाप्तिनियमात्प्रकृत्यनंतरप्रति पादावह्वययोगात्पूर्वेद्युर्विह्वतिरितुक्तंतत्र
 त्नेपार्थसारथिना)यद्यपिप्रकृतेःपर्वत्वादपर्वमंतेस्यादित्यापस्तंबेनोक्तम् । तथा
 पिहेतुवादेनश्रुतिसूतत्वाभावादंगंवासमभिव्याराहादितिवदप्रामाण्यमितितदा
 शयः (आग्रयणोतु विशेषंवक्ष्यामः) अन्वारंभणीयातुचतुर्दश्यांकार्येतिहिर
 रायकेशिवृत्तोमातृदत्तीयोअन्येषांपर्वरायेव । पशौसोमेचकालांतरमप्याहवौ
 धायनः । अमावास्येनवाहविषेष्ट्वानक्षत्रेचेति । शुक्लपक्षेकृत्तिकादिविशाखां
 तेषुदेवनक्षत्रेठ्वतिकेशवस्वामीव्याचख्यौ । चातुर्मास्येठ्वपिद्वादशाहयथाप्र
 योगपक्षयोर्नक्षत्रेठ्वप्यारंभः । यावज्जीवत्सांवत्सरप्रयोगयोस्तुफाल्गुन्यांचैत्र्यां
 वारंभः(पशौतुविशेषमाहकात्यायनः) अर्धादहनोभवतिनियतंपर्वसंधिःपरस्ता
 त्कृत्वातस्मिन्नहनितुपशंसद्यत्तवद्व्यहंवा ॥ आरभ्याथप्रकृतिरथचेत्पर्वसंधिः

पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्यसव ॥ अधिकारपशुस्त्वग्नौ
 योमीयेण सवनीयेन वा समान्तत्रोवाकार्य इति त्रिकांडमंडनः (सोमेत्वाहापस्तं
 बः) अमावास्यायादीक्षा यजनीयेवामावास्याया यजनीयेवासुत्यमहः पौ
 र्णमास्यादीक्षायजनीयेवापौर्णमास्यायजनीयेवासुत्यमहः इति (लाघायनसू
 त्रेपि) पूर्वपक्षस्य प्रथमेह निदीक्षेत्तद्वृत्वावानक्षत्रयोगे चेति पूर्वपक्षः शुक्लपक्षः ।
 नक्षत्रयोगे चेत्ययमर्थः । चैत्र्यादिपूर्णिमायाश्चित्रानक्षत्रयोगे दीक्षेतेति । आधा
 नंतु पूर्वगानक्षत्रेषु चोक्तम् । तत्र पर्वनक्तं गार्हपत्यमादधीतेत्यादिकर्मकालव्या
 पिग्राह्यम् । दिनद्वये तत्त्वे परं ग्राह्यम् । संकल्पस्य पूर्वगालाभात् । पर्वनक्षत्रयोगे
 तदेव ग्राह्यम् । यत्र त्रीणि सन्निपातितान्यृतुर्नक्षत्रं च पर्वतत्समृद्धं विप्रतिषेधे ऋतुर्नाक्ष
 त्रं च बलीय इति । हिरण्यकेशि सत्रात् । ऋतुर्वसंते ब्राह्मणो ग्नीनादधीतेत्यादिः
 (रेणुरिकायांतु) मायादिपंचमासेषु श्रावणो वा शिवने तथा ॥ मार्गशीर्षे शुक्लप
 क्षे आधानमथ कारयेदित्युक्तम् । अत्र मूलं भृग्यम् । आधाननक्षत्राणि त्वाष्ट्रं बसू
 त्रे कृत्तिका रोहिणी मृगशीर्ष पुनर्वसु पुष्य पूर्वाषाढा उत्तराषाढा हस्त चित्रा
 विशाखा नृगधारा श्रवणोत्तराभाद्रपदा इति । सोमपूर्वाधाने विशेष्यमाहापस्तंबः
 (सोमेन यद्व्यमणा आदधानो न तून्सूक्ष्मे नक्षत्रमिति) अत्र प्रकरणादाधानकाल
 बाधः । तेन सोमस्य वसंतकालतानवाध्यत इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ चोक्त
 म् । तंत्ररत्नेवार्तिके च । ते वासते उभये अपहतपाप्मानो ऋतवः । सयवा उद्यन्ना
 दित्यस्यां पाप्मानो पंहता । यदेवैनं कदाचन यज्ञमुपनमेदथादधीतेत्यत्रोत्तरायणा
 रूपं देवं दक्षिणायनरूपं च पित्र्यमित्युभयमृतुत्रयं सोमाधाने शतपथे विशिष्य विहि
 तम् । तदेकवाक्यतया शाखांतरेऽपि न तून् सूक्ष्मेदित्यत्र सोमकालबाधस्य । आधान
 कालबाधस्य यदेवैनं श्रद्धोपनमेत्तदादधीतेत्यस्यां शाखायां वाक्यांतरेण सिद्धत्वा
 त्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तम् । धर्तस्वामी तु सोमस्यापि यऋतुस्तस्यापि न
 सूक्ष्मेदिति लिखनादुभयकालबाधमन्यते । श्रीरामांडारस्तु कालांतरविधानं वा
 सर्वकालानादरोवेति पक्षद्वयमुक्तवान् । तत्राद्ये कृत्तिकादिकालांतरस्य यथाधानेव
 संताद्यबाधेन विधानम् । तथा सोमेऽप्युदगायनपूर्वपक्षपुरायाह सन्निपाते यज्ञकाला

नादेशइतिचंदोगसूत्रोक्तोदगयनबाधेनसोमाभिसंधिरूपकालांतरविधानादुदगय
नत्वपेक्षतइत्युक्तम् । द्वितीयपक्षेतुयदैवैनंयज्ञउपनमेदितिसर्वकालानादरुक्तइ
तिभारद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्यचविश्वजित्सर्वपृथइतिवद्वयोरप्रयोगात् सर्वकाल
बाधइति । तेनदक्षिणायनेपिभवतीत्युक्तम् । यङ्गुरुभाठयेदेववातभाठयेतंत्ररत्ने
चषट्स्वपिचतुषुभवतीत्युक्तमितिदिक् । आद्वेत्वमावास्यात्रेधाविभक्तदिनतृती
यांशेयोपराह्णभागस्तद्व्यापिनीसाग्निर्कैर्ग्राह्या । पिंडान्वाहार्यक*आह्वंसीरो
राजनिशस्यते ॥ वासरस्यतृतीयेशेनातिसंध्यासमीपतइतिकात्यायनोक्तेः ॥
दर्शआह्वंतुयत्प्रोक्तंपार्वणांतत्प्रकीर्तितम् ॥ अपराह्णेपितृणांचतत्रदानंप्रशस्यतइ
ति ॥ शातातपोक्तेश्च । दिनद्वयेतत्रसत्त्वेसर्वापराह्णव्यापीदर्शोग्राह्यः । यदुभये
द्युरेषबिहितः सर्वाऽपराह्णस्थितइतिदीपिकोक्तेः (यत्तुकाष्ठाजिनिः) भूतवि
ज्ञासमावास्यांसोहादज्ञानतोपिवा ॥ आह्वकर्मणायैक्युंस्तेयामायुःप्रहीयतेइति
तदपराह्णेचतुर्दशीवेधपरमितिआह्वहेमाद्रिः । अपराह्णव्याप्तिपरमितिसाधवः
दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यभावेऽशतोव्याप्तौचतिथिसत्येपूर्वतिहेमाद्रिः । यदाचतुर्द
शीयामंतुरीयमनुपरयेत् ॥ अमावास्यासीयमाणातदैवआह्वमिठयतइतिकात्या
यनोक्तेः ॥ चतुर्दश्याप्रचतुर्थयामंदर्शः परयेत् । चतुर्दशीयामत्रयंस्यादित्यर्थः
सीयमाणापरदिनेऽपराह्णव्यापिनीनेत्यर्थः (व्यतिरेकमाह) वर्धमानाममावा
स्यांतस्येदपरेहनि ॥ यामांस्त्रीनधिकान्वापिपितृयज्ञस्ततोभवेत् ॥ ततःआह्वं
च (दिनद्वयेऽपराह्णव्याप्त्यादौतिथिवृत्तौचहारीतः) त्रिमुहूर्ताचकर्तव्यापूर्वा
खर्वाचब्रह्मवृचैः ॥ कुहरध्वर्युभिःकार्यायथेष्टंसामगीतिभिः ॥ त्रिमुहूर्ताभावेतु
पूर्वनेत्यर्थः । पिंडपितृयज्ञस्तुकात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वद्युःकार्यः । पूर्वावां
गत्वात्पिंडपितृयज्ञइतितत्तूत्रात् । व्याख्यातंचैतत्कर्त्तव्यंकार्यैः । पूर्वोक्तवदशति
पिंडपितृयज्ञोनपश्चात् । कुतःअंगत्वात् । तथाचश्रुतिः तस्मात्पूर्वद्युःपितृ
भ्यःक्रियतउत्तरमहर्देवान्यजंतइति । पूर्वद्युःपितृभ्योयज्ञं निपृणीयप्रातर्देवे
भ्यःप्रतनुतइतिचतेनतन्मतेअंगमेवासौ । तदुक्तम् । अंगंवासमभिव्यारदिति ।

* पिंडपितृयज्ञानंतरंक्रियमाणंआह्वं ॥

तेन कर्ममते चतुर्दशी युक्तदर्शीपिंडपितृयज्ञ इति । श्रीअनंतभाट्येतु परेद्युरि
त्युक्तम् । अत्र द्वेधाप्याचारो दृश्यते । आपस्तंबानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शयति
तत्रैव पितृयज्ञः (तदाह आपस्तंबः) अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यति तदह
पिंडपितृयज्ञं कुसुत इति । अस्य रुद्रदत्तौ व्याख्यापिंडैर्युक्तः पितृयज्ञः पिंडपितृ
यज्ञः स च कर्मांतरं न तु दर्शशेषः (यथावद्व्याति) पितृयज्ञः स्वकालविधानादंगं स्या
दिति । तंच यदहश्चंद्रमसं न पश्यति पंचदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुसुते । यदहस्त
योः संधिरतदरहरित्यर्थ इति (रामांडारोप्याह) पिंडपितृयज्ञस्तु पर्वसंधिमहो
रात्रा पराह्णा इति । अतः पर्वसंधिदिने पितृयज्ञः । शतपथश्रुतिरपि यदैवैनपु
रस्तां पश्चाद्दृश्यते यः पितृभ्यो ददातीति । पर्वसंधिदिने हि पूर्वतः पश्चाद्वा च
द्रो न दृश्यत सवेत्यर्थः (सत्यावाढोपि) पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तूपोऽयश्चोभते
यजत इत्याह (हेमाद्रिस्तु) अमावास्याशब्दस्तिथिवचनस्य । पूर्वाक्तापस्तंब
सूत्रे यदुक्तमनपश्यंतीति तत्र सयोभिप्रेतः । अतश्चतुर्दश्यां चंद्रमसश्च सीरात्वात्
दुक्तदर्शीपितृयज्ञः । पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमानिति मनूक्तेः । यदु
क्तं यदहस्तत्रैव दर्शनं नैति चन्द्रमाः । यत्स ग्रापेक्षया ज्ञेयं सीरो राजनिचेत्यपीति
यदुक्तं दृश्यमाने पितृचतुर्दश्यापेक्षयेति च कात्यायनोक्तेः । दृश्यमानेऽप्येक इति
गोभिलोक्तेः । तस्यां संध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते ॥ अपराह्णस्यस्त
स्यां पिंडानां करणं ध्रुवमिति हारीतौ कतेषु च (चंद्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन)
अष्टमेशे चतुर्दश्याः सीरो भवति चन्द्रमाः ॥ अमावास्याष्टमेशेतु पुनः किल भवेद
गारिति ॥ तेन पूर्वद्युरेव पितृयज्ञ इत्यचि वान् (कर्काचार्यैरपि) अपराह्णोऽपि पिंड
पितृयज्ञश्चंद्रादर्शने मावास्यायामिति कात्यायनसूत्रेऽदर्शने न क्षयस्योक्तः तस्मिन्
सीरो ददातीति श्रुतेः । अतस्त्वन्मते चतुर्दशी युक्तदर्शीपितृयज्ञे सति परदिने यागो
र्थस्ति सद्धः । तदेतत्सर्वं तत्कृष्टमपि हेमाद्रिकर्कादिव्याख्याममापस्तंबैरनभ्युपग
मात्कातीयबौधायनादिविषयम् । आश्वलायनानामपि शेषपर्वणि पिंडपितृय
ज्ञः (तथा च सूत्रम्) अमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञ इति (अत्र नारायणावृ
त्तिः) अमावास्याशब्दः प्रतिपत्पंचदशयोः सन्धिवचनोऽप्यत्रा पराह्णाशब्दसम

नव्यात्तद्व्यहोरात्रेवर्तते । तस्यापराक्लेष्टचतुर्थेभागेपिंडपितृयज्ञः कार्यः । श्री
 पवसथ्ययजनीयेवाहनियदात्वहोरात्रसंधौतिथिसंधिः स्यात्तदौपवसथ्येस्वाह
 निक्रियतइति । अतएवमुहूर्तमप्यमावास्याप्रतिपद्यपिचेद्वेत् ॥ तद्वत्तमस्ययज्ञेयं
 पर्वशेषंतुपर्ववदितिहेमाद्रौवचनंपिंडपितृयज्ञपरमुक्तम् । प्रयोगपारिजातेअयं
 चस्मात्तग्निमतासंपूर्णदर्शेआहव्यतियंगोराकार्यः । व्यतियंगोनासोभयोःसहा
 नुष्ठानम् । एतत्रस्थालीपाकेनसहपिंडार्यमुत्पृत्येतिसवेवृत्तिकृतोक्तम् (खंडपर्व
 णितुकेचिदाहुः) पूर्वेहपिंडपितृयज्ञव्यतियंगोराआहंकृत्वापरेहिकेवलः
 पिण्डपितृयज्ञः कार्यः । वृत्तिकृतात्वान्वाष्टक्यंचपूर्वेद्युर्मसिमास्यथार्वाणां ॥
 काम्यामाभ्युदयेष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टममित्युदाहृत्यपूर्वेद्युचतुर्थ्युस्थलीपाकादु
 त्पृत्यारनौकरणामित्युक्तेदर्शआहस्थालीपाकोनियतइतिगम्यते । स्थालीपा
 कश्चपितृयज्ञएवेतिपूर्वदिनेव्यतियंगःप्रसिद्धः । प्रयोगपारिजातेतुवार्षिक
 आह्लादेरपिव्यतियंगउक्तः । किमुतदर्शआहस्य । न्यायविदस्वाहुः । सूत्रस्य
 वृत्तेप्रचसम्पूर्णादर्शविषयत्वात् खंडपर्वणपुर्वदिनेकेवलंआहंपरदिनेचकेवलः
 पितृयज्ञः कार्यःअतएवोक्तंवृत्तिकृता । नात्रपूर्वस्थालीपाकश्चोद्यतेसर्वआहे
 युप्रसंगादितिप्रयोगपारिजातोक्तिरप्येतद्विषयैव । पूर्वदिनेचआह्वेनौकरणा
 मेवनपारिणाहोमःचतुर्वाद्येषुसारनीनांवह्नौहोसोविधीयते ॥ पिण्डब्राह्मणा
 हस्तेस्यादुत्तरेषुचतुर्ध्वपीतिपरिशिष्टेनियमात् ॥ नचलौकिकारनौपकस्यकथं
 गृह्यारनौहोमः । नान्यारनौपकमन्यारनौजुहुयादितिनियेधात् । मैवं । आहस्य
 गृह्यत्वेनस्मात्तग्निौपचनारनौर्वाकर्तव्यत्वात् । तस्मात्पूर्वेद्युःकेवलंआहंव्यति
 यंगः । इदमेवचयुक्तंआहिताग्निनातुसर्वाधानिनार्धाधानिनावासंपूर्णखंडेवाददर्शे
 श्रीतारनौपृथगेवपितृयज्ञः कार्योऽनतुदर्शआहव्यतियंगोरोतिविस्तरभीतेर्विरामः
 (सम्पूर्णदर्शेचविशेषमाहलौगासिः) पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः ॥
 पिण्डयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइति ॥ पक्षांतंकर्मन्वाधानम् । अन्वा
 हार्यकंदर्शआहम् । अयमेवसारनेजीवत्पितृकस्यपिण्डपितृयज्ञकालोज्ञेयः । त
 स्यापिकात्यायनेनहोमांतमनारम्भोवेत्याह्नानात् (पिण्डपितृयज्ञाकरणोप्रा

यश्चित्तमाह पराशरमाधवीयेकात्यायनः) पितृयज्ञात्ययेचैव वैश्वदेवात्यये
 पिचभोजनेपतितान्नस्यचसर्वे श्वानरोभवेदित्यलम् (प्रकृतमनुसरामः) निरग्न
 कादिभिस्त्वमावास्यापराहणाव्याप्त्यभावेतुकुतुपकालव्यापिनीग्राह्या । भूत
 विहाय्यमावास्याप्रतिपन्निर्मथितापिवा ॥ पित्र्येकर्मणाविद्वाद्भिर्ग्राह्याकुतुप
 कालिक्रीतहारीतोक्तेः इदंचनिरग्निकादिविषयम् । सिनीवालीद्विजैःकार्या
 साग्निकैःपितृकर्मणास्त्रीभिःशूद्रैःकूहःकार्यातथाचानग्निकैर्द्विजैरिति लौगा
 सिवचनात्तत्रावसाग्निरौपासनाग्निरपीतिमदनपारिजातेउक्तम् । कुतपश्चा
 पराहणाव्याप्त्यलाभेतुकल्पः । अपराहणाद्व्यापीयदिदर्शस्तिथिसये ॥
 आहिताग्नेःसिनीवालीनिरग्न्यादेःकूहमतेतिजावालिनाभावेविधानात् ॥ तेन
 साग्निकानांनिरग्निकानांवापराहणाव्यापिन्येवमुख्या ॥ तिथिसाम्यवृद्धिसयैःसम
 व्याप्तौखर्वादिनानिर्णयः । वैषम्येधिकदिनद्वयेपराहणास्पर्शकुतुपव्यापिनीति
 माधवः । इदमेवयुक्तम् । हेमाद्र्यादिसतेकुतुपव्यापिन्येवनिरग्न्यादेर्मुख्या ।
 अवसाग्निरौपासनाग्निरपीतिमदनपारिजातेउक्तम् । सिनीवालीदृष्टचन्द्रा
 (तथा दव्यासः) दृष्टचंद्रासिनीवालीनष्टचंद्राकूहःस्मृतेति ॥ पूर्वदिनेपरदिन
 सववातद्व्यापित्वेसैवग्राह्या । अंशव्यापित्वेवैषम्येधिककालव्यापिनीग्राह्या ।
 दिनद्वयेऽतःसमव्याप्तौतिथिसयेपूर्वावृद्धौसाम्येचपरा । तिथिसयेसिनीवाली
 तिथिवृद्धौकूहःस्मृता ॥ साम्येपिचकूहर्ज्ञेयावेदवेदांगवेदिभिरितिप्रचेतोवचनात्
 दिनद्वयेसम्पूर्णकुतुपव्याप्तिस्तुतिथिवृद्धावेवभवतीत्यनन्तरवचनात्परैवेति । कुत
 पस्त्वहोमुहूर्तविज्ञेयादशपंचचसर्वदा तत्राष्टमोमुहूर्तायःसकालःकुतपःस्मृत
 इतिमात्स्योक्तेः । तुलादानपितृदेवप्रीत्यर्थापवासादौतुपराग्राह्येत्यन्यत्रविस्तरः
 दर्शचमासिकवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौकालादर्शविशेषउक्तः) दर्शस्यचोदकुंभस्य
 दर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्यचाद्विदकस्यापिदार्शिकाद्विदकयोरपीत्युक्त्वा ॥
 सम्पातेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् ॥ निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वानुष्ठानका
 रणमिति (अत्रक्रमोनिर्णयदीपेउक्तः) नष्टचन्द्रेयदाकालेक्षयाहदिवसोभवे
 त् ॥ वैश्वदेवंक्षयश्राद्धंकुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणाः ॥ अमाश्राद्धंचानुपनीतोपिकुर्यात्

(आङ्गशूलपाणी) अमावास्यायुक्ता कृष्णा पक्षपंचदशी युचेत्युपक्रम्य । एतच्चानु
 यनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ॥ आङ्गसाधारणानामसर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्या
 विरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपिनित्यशः शत्रोप्यमन्त्रवतः कुर्यादिनेन विविना बुध
 इति मात्स्योक्तेः (अमाश्राद्धातिक्रमे प्रायेऽपि च तत्तुक्तमृग्विधाने) न्युयुवाचं
 जपेन्मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥ अमाश्राद्धं यदानास्ति तदा सम्पत्तिर्मेति तत् ॥ अत्र पूर्वो
 क्तसाग्निकपदेनाहिताग्निस्मात्ताग्निमांश्च गृह्यते । विच्छिन्नाग्निक्तादिप्रच
 निरग्निः (तथा च हेमाद्रिरग्नौ करणप्रकरणे) साग्निरग्नावनग्निस्तु द्विज
 पाणावथाप्सु वा ॥ कुर्यादग्नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितमिति स्मृति
 वाक्यमुदाहृत्य स्वस्वीकृतौ पासन तथा स मुच्छिन्नाग्नि तथा भार्या विधुर तथा वा
 ग्निरहिस्तस्य द्विजपाणौ जलादौ हेम इति व्याचक्षे (मदनपारिजातेऽप्येयम्) इ
 दमेव साग्निकानग्नि कस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम् (अथ ग्रहणां निर्णयते) तत्र चंद्रग्रहणो
 यस्मिन् यामे ग्रहणांतस्मात् पूर्व प्रहरत्रयं न भुंजीत । सूर्यग्रहे तु प्रहरचतुष्टये न भुंजीत ।
 सूर्यग्रहे तु नाश्रियात् पूर्वयामचतुष्टयम् ॥ चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन बालवृद्धादुरीर्विने
 ति (माधवीये वृद्धगौतमोक्तेः) ग्रहणांतु भवेदिंदोः प्रथमादधियामतः ॥ भुंजीता
 वर्तनात् पूर्वप्रथमे प्रथमादध इति मार्कण्डेयोक्तेः च ॥ अधि ऊर्ध्वं नु चंद्रग्रहे यास च
 तुष्टयनियेध उचितो न तु सूर्यग्रहे सूर्योदयात् प्राक् भोजनाप्राप्तेः । सैवं च न स्यात् । प्रथ
 मयामेऽसूर्यग्रहे सति पूर्वद्युः पर्वरात्रे भोजननिषेधपरत्वात् (चंद्रग्रहे विशेषमाह मा
 धवीये वृद्धगौतमः) ग्रस्तोदये विधोः पूर्वनाहर्भोजनमाचरेदिति (द्वयोर्ग्रस्तास्ते
 तु माधवीये व्यासः) अमुक्तयो रस्तग्यो रद्याद्दृष्ट्वा परेह नोति (विष्णुधर्मपि) अ
 होरात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा ॥ मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परं ॥
 अहोरात्रनिषेधः (सूर्यग्रस्तास्ते मदनरत्ने गार्ग्यः) संध्याकाले यदाराहुर्ग्रसते शशि

* यामत्रयं च ग्रहणायामावधिकं तथा वचनं ग्रहणां त्विति प्रथममाद्यामतोऽधि ऊर्ध्वं द्वितीयग्रहरे ॥ प्रथमे रा
 त्रियामेचेत् प्रथमादधः प्रथमयाममध्ये इत्यर्थः । एवं सूर्यग्रहेऽपि तत्कालतत्त्वं ॥ + स्नात्वेति शेषः । एवं च
 ग्रस्ते मुक्तिस्नानमपि परेद्युरवे ब्रह्मांडे । नाशनीयादयत्तकाले ग्रस्तयोश्चंद्रसूर्ययोः मुक्तयोश्च कृतस्नानः प
 रचाद्भुज्यात्स्ववेश्मनोति । स्ववेश्मनोति परात्रनिषेधः

भास्करो ॥ तदहेनैवभुंजीतरात्रावपिकदाचन ॥ सायंसंध्यायांसूर्यग्रस्तास्तेपु
र्वेहनिरात्रौचनभोक्तव्यम् । प्रातःसंध्यायांचंद्रस्यग्रस्तास्तेपूर्वेरात्रादुत्तरेहनिचन
भोक्तव्यमित्यर्थः । चंद्रग्रस्तास्तेउत्तरदिनेसंध्याहोमादौनदीयः (तदाहोशनाः)
ग्रस्तेचास्तंगतेत्विंदौज्ञात्वामुक्त्यवधारणम् ॥ स्नानहोमादिकंकार्यंभुंजीतेदूदये
पुनः ॥ एतदनाहिताग्निविषयम् । अपराह्णेत्रतोपायनीयमस्तीति कात्याय
नोक्तेर्ब्रतस्यश्रौतत्वेनविहितत्वेनचप्रबलत्वात् (अद्भिर्ब्रतंकुर्यादिति निर्णयदी
पः) रागप्राप्तभोजनेकालनियमोयम् । तेनज्वरादाविवनभोजनमितिकंकानुसा
रिणाः । बालवृद्धातुराणांतुग्रहयामात्पूर्वमेकयामोनिश्चिद्धः । सायाह्नेग्रहणांचे
स्यादपराह्णेनभोजनम् ॥ अपराह्णेनमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवे ॥ भुंजीतसंग
वेचेत्स्यान्नपर्वभोजनक्रियेतिमार्कंडेयोक्तेः । इदंचवालादिविषयम् । बालवृ
द्धातुरैर्विनेतिपूर्वोक्तेः । वेधकालेग्रहणोवापक्वमन्नंत्याज्यम् । सर्वयामेववर्णानां
सूतकराहुदर्शने ॥ स्नात्वाकर्माणिाकुर्वीतशृतमन्नंविबर्जयेदिति ॥ हैमाद्रौयत्
त्रिंशन्मतात्श्रुतमितितदंतरितस्योपलक्षणात् । नवश्राद्धेषुयच्छुभंग्रहपर्युषितं
चयदितिमिताक्षरायांवचनात्(भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिर्निबन्धेमेधातिथिः)
आरनालंपयस्तक्रंदधिसनेहाज्यपाचितम् । मणिाकस्थोदकंचैव नदुष्येद्राहुसूतके
(मन्वर्थमुक्तावल्याम्)अन्नंपक्वमिहत्याज्यंस्नानंसवसनंग्रहे ॥ वारितक्रारनालादि
तिलदर्भेनेदुष्यति(जलेत्वदोयोगांगविषयः)ग्रहोषितंजलंपीत्वापादकृच्छ्रं समा
चरेदिति(तत्रैवचतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्यदोयोक्तेः । वेधकालेग्रहणोवाभोज
नेप्रायश्चित्तमुक्तम् (माधवीयेकात्यायनेन) चंद्रसूर्यग्रहेभुक्त्वाप्राजापत्येनशु
द्धयति ॥ तस्मिन्नेवदिनेभुक्त्वात्रिरात्रेणैवशुद्धयतीति । ग्रहणोचत्रिरात्रमेकरात्रं
वोपवासःश्रेयोर्थिनाकार्यः । एकरात्रमुपोष्यैवस्नात्वादत्वाचशक्तितः ॥ कंचु
कादिवसर्पस्यनिवृत्तिःपापकोशतः ॥ त्रिरात्रंसमुपोष्यैवग्रहणोचंद्रसूर्ययोः ॥
स्नात्वादत्वाचविधिवन्मोदतेब्रह्मणासहेतिहेमाद्रौलैंगोक्तेः(इदंचपुण्यतिरिक्त
विषयम्) आदित्येहनिसंक्रातौग्रहणोचंद्रसूर्ययोः ॥ पारणांचोपवासंचनकुर्या
त्पुत्रवानुगृहीतिजैमिनिवचनात् । यदातुरवेग्रस्तस्तदापुत्रिणाःप्रहरद्वयंहित्वावा

लादिवज्रो जननूपवासः । सायाहने ग्रहाणां चेत्स्यादिति पूर्वोक्तमार्कण्डेयवचनात्
 सायाहने संगवे श्रीयच्छारदे संगवादधः ॥ मध्याहने परतो श्रीयान्नोपवासो रविग्र
 ह इति स्मृते प्रचेति हेमाद्रिः । शारदोऽपराह्णः । साधवमते तु पुत्रिणां पितृपवा
 स एव । अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्तनियेधस्य तेनापि पालनीयत्वात् । उपवा
 सनियेधस्तु व्रतरूपोपवासपरः । क्लृप्तौ कादशीनियेधवदिति (सदनरत्नेऽप्येवम
 इदमेव च युक्तमवर्धमानस्तु) अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति शातातपीयोक्तेः । सूर्याचं
 द्रमसौर्लोकां न क्षयान्यातिमानव इति फलश्रुतेर्मुक्त्यदर्शने उपवासः काम्यः । न त्व
 यं नियेध इत्याह । तन्न । अव्रतत्वेऽपि प्राणुक्तविष्णुधर्मे नियेधावप्रयंभावात्
 (तथा च व्यासः) रविग्रहः सूर्यवारे सोमसोमग्रहस्तथा ॥ चूडामगारितख्या
 तस्तत्र दत्तमनंतकम् ॥ वारेऽवन्त्येषु यत्पुण्यं ग्रहो चंद्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटि
 गुणितं योगे चूडामगारौ स्मृतम् ॥ अवचाद्यंतयोः स्नानं कुर्यात् । ग्रस्यमाने भवे
 त्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ॥ मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयत इति हेमाद्रौ
 वचनात् । स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति ब्रह्मवैवर्तचि । सर्वे
 यामेव वर्गानां सूतकं राहुदर्शने ॥ सचैलंतु भयेत्स्नानं सूतकाक्षं च वर्जयेदिति बृह
 वशिष्ठोक्तेः प्रच (सचैलंतु मुक्तिस्नानपरमिति सदनरत्ने उक्तम्) भार्गवार्चन
 दीपिकायां चतुर्विंशतिमते) मुक्तौ यस्तु न कुर्वीत स्नानं ग्रहासतके ॥ ससतकीभ
 वेत्तावद्यावत्स्यादपरोग्रहः (इदं च स्नानमसंश्रयं कार्यमिति स्मृतिरत्नावल्यास
 तत्र धीर्यविशेषो भारते) गंगास्नानं न कुर्वीत ग्रहो चंद्रसूर्ययोः ॥ महानदी युचा
 न्यासु स्नानं कुर्याद्यथाविधि ॥ महानदीर्वापि मासविशेषे काश्चिच्छ्रेयाः । प्रया
 गं देविकारे वा सन्निहत्या च वारणसि ॥ सरस्वती चन्द्रभागा कौशिकी तापिका त
 था ॥ सिंधुर्गंडिका चैव शरयूः कार्तिकादितः मलहेमाद्रौ स्पष्टम् (व्यासः) इन्द्रो
 लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं ततः ॥ गंगातोये तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटी रवेर्दश ॥ गवां
 कोटि सहस्रस्य यत्फलं लभते नरः ॥ तत्फलं लभते मर्त्याग्रहो चंद्रसूर्ययोः (असं

+ मार्कण्डेयभागे कवर्जनसायाहने इत्यत्र तु भागद्वयवर्जनं मुक्तं ॥ तत्र बालादीनां भागद्वयवर्जनं मुख्यं ॥ स
 कभागवर्जनं त्वनु कल्प इति ॥

भवेत्तुमाधवीये शंखः) वापीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च ॥ नद्यां न दे देवखाते
सरसीषूद्धृतान्बुनि ॥ उषादिकेन वास्नायादग्रहणो चन्द्रसूर्ययोः (अत्र तारतम्य
माह मार्कण्डेयः) शीतमुषादिकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् ॥ भूमिषु मुद्धृतात्
पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥ ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥ तीर्थतोयं
ततः पुण्यं महानद्यं बुपावनमाततस्ततोऽपि गंगां बुपायं पुण्यं ततोऽबुधिरिति ॥ उषादो
दकमातुरविषयम् (तथा) गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते ॥ सूर्यचरा
हुषाग्रस्ते तमोभूते महामुने ॥ नर्मदातोयसंस्पर्शो ह्यतः कृत्या भवति हि (पृथ्वीचन्द्रो
दये प्रभासखण्डे) गावो नागास्ति लाधान्यं रत्नानि कनकं मही ॥ संप्रदायकुरुक्षेत्रे
तु कलं लभते नरः ॥ तदिदं ग्रहणं भो धौ स्नानाद्भवति यद्गुणम् (तत्रैव सौरपुराणं बु
धिसनानमुपक्रम्य) दानानि यानि लोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ॥ तेषां फलम्
वाप्नोति ग्रहणो चन्द्रसूर्ययोः (देवीपुराणं) गंगाकनखलं पुण्यं प्रयागः पुठकरं त
था ॥ कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ स्नानासंभवे स्मरणां वा कार्यम् ॥
स्मृत्वा शतक्रतुफलं दृढा सर्वा धनाशनम् ॥ स्पृष्ट्वा गोमेधपुण्यं तु पीत्वा सौत्रामणो
र्लभेत् ॥ स्नात्वा वाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादविचारतः ॥ रविचन्द्रोपरागो च अयने चो
त्तरे तथेति मार्कण्डेयोक्तेः (अत्र श्राद्ध* माह ऋष्यशृङ्गः) चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु श्राद्धं विधि
वदाचरेत् ॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वैकरे (भारते) स#र्वस्वेनापि कर्तव्यं
श्राद्धं वै राहुदर्शने ॥ अकुर्वाणस्तु नास्ति क्वात्पंके गौरिव सीदति (विष्णुः) राहु
दर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ॥ इदं चामान्नेन हेम्ना वा कार्यं न त्वन्नेन । आपं
द्यतग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ॥ आस श्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथ्यापि वेति (शा
तातपोक्तेरिति हेमोद्रिमाधवादयः । अपरार्कस्तु) एतद्द्विजातीनां पाकाभावे द्र
ष्टव्यं तीर्थश्राद्धवत् । पाकाभावे द्विजातीनामस्य श्राद्धं विधीयते ॥ इति सुसंतूक्तेः ।
सैहिके यो यदा सूर्यग्रसते पर्वसंधिषु ॥ गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत्

* त्रिदशाः स्पर्शसमये तृप्यति पितरस्तथा ॥ मनुष्या मथ्य काले तु मोक्षकाले तु राक्षसा इति बृहद्वि
ष्टोक्तेः स्पर्शकाले कार्यमिति मयूखे ॥ # यदि संचेषेणापि सामग्या संपादने सर्वस्वव्ययो भवति दरिद्रस्य तेनापो
त्यर्थः ॥

घृतेनभोजयेद्विप्रान्घृतंभूमौसमुत्सृजेदिति (वायवीयोक्तेश्चेत्याह । विज्ञाने
 श्वरोप्याह) ग्रहणाश्राद्धेभोक्तुर्दोषोदातुस्त्वभ्युदयइति । सूतकेमृतकेभुक्तेगृही
 तेशशिभास्करे ॥ छायायांहस्तिनश्चैवनभयःपुरुषोभवेदित्यापस्तंबनभोजननि
 येधाच्च । अयंचनियेधःश्राद्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्यात् । अत्रग्रहणानिमित्त
 कश्राद्धेनैवामासंक्रांत्यादिनैमित्तिकानांसिद्धिः । दार्शिकालभ्ययोरपीतिकाला
 दादर्शोक्तेः । अत्राशौचमध्येपिस्नानश्राद्धादिकार्यमेव । सूतकेमृतकेचैवनदो
 योराहुदर्शने ॥ तावदेवभवेच्छुद्धिर्यविन्मुक्तिर्नदृश्यते ॥ इतिमाधवीयेवृद्धवशि
 षोक्तेः । स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकइतिव्याघ्रपादोक्तेषुच (का
 लादर्शेअंगिराः) सर्ववर्णाःसूतकेपिसूतकेराहुदर्शने ॥ स्नात्वाश्राद्धंप्रकुर्वीरनुदानं
 शाठ्यविवर्जितम् (मदनपारिजातेप्येवम्) तेनस्नानमात्रंप्रकुर्वीतदानश्राद्धविव
 र्जितमित्तिनिर्मूलंवदंतोगोडाःपरास्ताः । इयंचशुद्धिरविशेषान्मंत्रदीक्षापुरश्च
 रणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया । मदनरत्नेप्येवम् । रजस्वलायास्तुभार्गवाचनदी
 पिकाग्राम (सूर्योदयनिबन्धे) नसूतकादिदोषोस्तिग्रहेहोमजपादियु ॥ ग्रस्ते
 स्नायादुदक्यापितीर्थदुद्धृतवारिणीति ॥ अत्रच स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदि
 रजस्वला ॥ पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेदित्यादिसिताक्षरोक्तोविधिर्ज्ञे
 यः(तथाग्रहणोरात्रावपिश्राद्धादिकार्यम्)ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेयुच ॥
 दानंनैमित्तिकंज्ञेयंरात्रावपितदिष्टयतइत्यपराकैव्यासोक्तेः चंद्रग्रहेतथारात्रौस्ना
 नंदानंप्रशस्यतइतिदेवलोकतेषुच । यदातुज्योतिःशास्त्रगम्योदिनेचंद्रग्रहोरात्रौ
 चसूर्यग्रहस्तदास्नानादिनकार्यम् । सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा ॥ त
 वस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वचिदिति ॥ यद्विंशन्मतात्(ग्रहणादिनेवार्यिकश्रा
 द्धप्राप्तौतुप्रयोगपारिजातेगोभिलः)दर्शरविग्रहेपित्रोःप्रत्याब्दिकमुपस्थितम् ॥
 अन्नेनासंभवेहेम्नाकुर्यादामेनवासुतइति ॥ अत्रदर्शरविपितृसुतशब्दाःप्रदर्शना
 र्थाः । न्यायसाम्यात् । तेनचंद्रग्रहेपिसंपिंडादिवार्यिकमन्नादिनातद्दिनएवकार्य
 मिति (मदनपारिजातेव्याख्यातम् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् । तेनयानि) आमश्राद्धं
 प्रकुर्वीतमांससंवत्सरादुतइति । अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्वेम्नावामेननक्वचिदिति

(सरीचिलौगाद्यादिवचनानितानिग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि यानितु) ग्रह
णात्तु द्वितीयेऽह्निरजोदोषात्तु पंचमे (तथा) ग्रस्तोदयेयदा चंद्रे प्रत्यब्दसमुपस्थितस
तु द्विनेचोपवासः स्यात्प्रत्यब्दंतु परेहर्नि॥ तथा ग्रस्तावेवास्तमानंतुरवींदू प्राप्नुतो य
दि ॥ प्रत्यब्दंतु तदा कार्यं परेहर्न्येव सर्वदा ॥ चंद्रसूर्योपरागे च तथा प्राद्वं परेहर्नीत्या
दीनि वचनानि । तानि महानि बंधेषु क्वाप्यनुलंभाच्चिर्मूलानि । प्रत्युक्तपूर्वाक्तानि
बंधेषु तद्दिनस्य वा द्वा मुक्तमित्यलम् । ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतं रासगोपालाद्यागम
दीक्षोक्ता* (शिवार्चनचंद्रिकायां ज्ञानार्णवे) मंत्राद्यारंभणां कुर्याद्ग्रहणे चंद्रसूर्य
योः ॥ ग्रहणाद्वापि देवेशकालः सप्तदिनावधीति (रत्नसागरे) सत्तीर्थेऽर्कविधु
ग्रासे तंतुदासनपर्वणा ॥ मंत्रदीक्षां प्रकुर्वन्नामासक्षादीन् शोधयेत् (अब्रसूर्यग्र
हणामेव मुख्यम्) सूर्यग्रहणाकालेतु नान्यदन्वेयितं भवेत् ॥ सूर्यग्रहणाकाले न स
मोनान्यः कदाचन ॥ नमासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणीति ॥ तत्रैव कालो
त्तरवचनात् । * चंद्रग्रहे तु यादीक्षायादीक्षाव्रतचारिणां ॥ वनस्थस्य च यादीक्षा
दारिद्र्यं सप्तजं मस्त्विति तत्रैव योगिनी तंत्रे निषेधाच्चाग्रहणां जन्मराश्यादौ निषिद्धम्
(तदुक्तं ज्योतिषे) विषदृशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणां रवींदोः ॥ द्विसप्त
नंदेषु सुमध्यमं स्याच्छेष्टेऽवनि संकथितं मुनींद्रैरिति ॥ आयसकादश । नंदानव ।
इयुः पंच (मदनरत्नेर्गर्गः) जन्मसप्तारिः फांकदशमस्थे निशाकरे ॥ दृष्टोरिष्टप्र
दोराहुर्जन्मक्षीनिधनेऽपि च ॥ रिः फंडादशम । अंकानव । निधनं सप्तमतारा
(पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुधर्म) यन्नक्षत्रगतोराहुर्ग्रसतेशशिभास्करो ॥ तज्जातानां
भवेत्पीडा येनराः शांतिर्वर्जिताः (तत्रैवपुराणांतरे) सूर्यस्य संक्रमोवापि ग्रहणांचं
द्रसूर्ययोः ॥ यस्य त्रिजन्मनक्षत्रे तस्य रोगोद्यवासृतिः ॥ तस्य दानं च होमं च देवार्च
नं च पौतथा ॥ उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छिंतिर्भविष्यति ॥ स्वर्गो न वापि पृथेन कृ
त्वा सर्पस्य चाकृतिं ॥ ब्राह्मणाय ददेत्तस्य न रोगादिश्च तत्कृतः ॥ जन्मनक्षत्रंतत्
पूर्वात्तरे च त्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते । जन्मदशमैकोनविंशतितारा इति केचित् ।
सर्पस्य तदाकारस्य राहोरित्यर्थः (अद्भुतसागरे भार्गवः) यस्य राज्ञ्यस्य तस्यैव

* सूर्यग्रहदीक्षायाः प्राशस्त्यपरमिदं अन्यथा ज्ञानार्णवधृतचन्द्रपदवैयर्थ्यापितात् ॥

भनिरुपरज्यते ॥ राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणां चात्र निर्दिशेत् ॥ राज्यस्य नक्षत्रं
 अभिवेकनक्षत्रमिति ॥ तत्रैव व्याख्यातम् (भार्गवार्चनदीपिकायां ज्योतिःसा
 गरे) सौवर्गाकारयेन्नागं पलेनाथपलार्धतः ॥ तदर्धेन तदर्धेन फणायां मौक्तिकं
 न्यसेत् ॥ ताम्रपात्रे निधायाथ घृतपूर्वे विशेषतः ॥ कांस्ये वा कांतिलीहेवान्य
 स्य दद्यात्सदक्षिणाम् ॥ चंद्रग्रहे तु रूप्यस्य विंबं दद्यात्सदक्षिणाम् ॥ नागं रुक्ममयं
 सूर्यग्रहे विंबं च हेमजम् ॥ तुरंगरथगोभमितिलसर्पिश्च कांचनम् (कालविवे
 कैपि) सुवर्गा निर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ॥ सदक्षिणां सवस्त्रं च ब्राह्मणा
 यनिवेदयेत् ॥ सौवर्गा राजतं वापि विंबं कृत्वा स्वशक्तितः ॥ उपरागभवत्केशाच्छिदे
 विप्राय कल्पयेत् (संवस्तु) तमोमयमहाभीमसोमसूर्यविमर्दन ॥ हेमताराप्रदानेन म
 मशांतिप्रदो भव ॥ विधुंतु दनमस्तुभ्यं सिंहकानंदनाच्युत ॥ दानेनानेन नागस्य रस
 मांवेधजाड्यादिति (अत्र शांतिरप्युक्ता मात्स्ये) यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणा
 संभवः ॥ स्नानंतस्य प्रवक्ष्यामि संवैयधिसमन्वितम् ॥ चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा
 ब्राह्मणावाचनम् ॥ संपूज्य चतुरो विप्रांश्च कुलमाल्यानुलेपनैः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य
 समानीयौषधादिकम् ॥ स्थापयेच्चतुरः कुंभान् ब्रह्मणश्च सलिलान्वितान् ॥ गजा
 श्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्भद्रगोकुलात् ॥ राजद्वारप्रदेशाच्च मृदसानीयानि क्षिपेत् ॥
 पंचगव्यं पंचरत्नं पंचत्वक्पंचपल्लवम् ॥ रोचनं पद्मकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनम् ॥
 शुक्तिस्फटिकतीर्थान्बु सितसूर्यपगुरगुलून् ॥ मधुकंदेवदारुं च विष्णुक्रांतांश
 तावरीं ॥ बलांच सहदेवींच निशाद्वितयमेव च ॥ गजदंतं कुंकुमंच तथैवोशीरचंद
 नम् ॥ सतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभेष्वावाहयेत् सुरान् ॥ सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जल
 दानदाः । आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । यो सौवर्जधरो देव आदित्या
 नां प्रभुर्मतः ॥ सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोह तु ॥ मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चि
 रमितद्युतिः । चंद्रोपरागसंभूता मग्निः पीडां व्यपोह तु ॥ यः कर्मसाक्षी लोकानां
 धर्मासि हि यवाहनः ॥ यमश्च चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोह तु ॥ रक्षोगणाधिपः
 साक्षात्नीलांजनसमप्रभः ॥ खड्गहस्तोतिभोमश्च ग्रहपीडां व्यपोह तु ॥ नागपाश
 धरो देवः सदा मकरवाहनः ॥ सजलाधिपतिर्देवो ग्रहपीडां व्यपोह तु ॥ प्राणारूपो हि

लोकानांसदाकृष्णामृगप्रियः ॥ वायुश्चंद्रोपरागोत्थाग्रहपीडांव्यपोहतु ॥ यो
 सौनिधिर्पतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ॥ चंद्रोपरागकलुषंधनदोत्रव्यपोहतु ॥ यो
 साविंधुरोदेवः पिनाकीवृषवाहनः ॥ चंद्रोपरागपापानिसनाशयतुशंकरः
 त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ ब्रह्मविष्णवर्कसुद्राश्चदहंतुसमपा
 तकम् ॥ सप्तमावाहयेद्देवान्संवैरेभिश्चवारुणैः ॥ एतानेवतथासंत्रांस्वर्गापद्मेविले
 खयेत्ताम्रपद्मेथवालिलख्यनववस्त्रेथैवच ॥ सस्तकेयजमानस्यनिदध्युस्तेद्विजोत्त
 माः । कलशान्द्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् ॥ गृहीत्वास्नापयेद्रूढंभद्रपीठो
 परिस्थितम् ॥ पूर्वैरेवतुसंत्रैश्चयजमानंद्विजोत्तमाः ॥ अभियेकंततः कुर्यान्मंत्रैर्वा
 रुणसूक्तकैः ॥ आचार्यवरयेत्पश्चात्स्वर्गापद्मंनिवेदयेत् ॥ आचार्यदक्षिणां द
 द्याद्गोदानंचस्वशक्तितः ॥ होसंवापिप्रकुर्वीततिलैर्व्याहृतिभिस्तथा ॥ दानंचशक्ति
 तोदद्याद्यदीच्छेदात्मनोहितम् । सूर्यग्रहेसूर्यनामयुक्तानसंत्रांश्चकीर्तयेत् ॥ अने
 नविधिनायस्तुग्रहोस्नानमाचरेत् ॥ नतस्यग्रहोदोषः कदाचिदपिजायते ॥
 (इतिग्रहणांशान्तिः ॥ भार्गवार्चनदीपिकायांब्रह्मसिद्धांते) सर्वैः पटस्थितंवीक्ष्य
 खस्यंतैलांबुदर्पणैः ॥ ग्रहणांशुर्विगीजातुनपश्येत्पटंबिना (तथासंगलकृत्येयुवेध
 विशेषोहेमाद्रौ) त्रयोदश्यादितोवज्रंदिनानांनवकंध्रुवम् ॥ सांगल्येयुसमस्तेषु
 ग्रहोचंद्रसूर्ययोः (प्रकारांतरंतत्रैवोक्तम्) द्वादश्यादितृतीयांतोवेधइंद्रग्रहेस्मृतः
 एकादश्यादिकः सौरेचतुर्थ्यंतः प्रकीर्तितः (इदंचपूर्णाग्रसे) इयहं खगडग्रहे
 रितितत्रैवोक्तेः । इदंचग्रस्तास्तेत्रिदिनंपूर्वमिति नारदेनग्रस्तास्तेविशेषोक्तेर्ग्र
 स्तास्तेभिन्नग्रहापरम् (ज्योतिर्निबंधेच्यवनः) ग्रहणोत्पातभंत्याज्यंसंगलेयुतुक्त्वा
 तुत्रयम् ॥ यावच्चरबिणाभुक्त्वाभुक्तंभंदग्धकायवत् ॥ अन्यानिचारनेयादिमंड
 लानितत्फलंवर्याविकारादिफलंचदेवज्ञेभ्योज्ञेयम् (पुरश्चरणाचंद्रिकायां) चं
 द्रसूर्योपरागोचस्नात्वाप्रयतमानसः स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं जपेन्मंत्रं समाहितः ॥ जपा
 दशांशतोहोसस्तथाहोमात्तुतर्पणम् ॥ तर्पणस्यदशांशेनमार्जनंकथितंकिल ॥
 तत्रैवदेवतारूपंध्यात्वात्मानंप्रपूज्यच ॥ नमोतंसंत्रमुच्चार्यतदंतेदेवताभिधाम् ॥

१± ग्रहणतत्पूर्वांतरदिनानोतिरामकल्पद्रुमः । दीपिकापि खंडग्रहेत्वेतयोः प्राक्पश्चाद्विदिनं निन्द्यमिति ॥

द्वितीयांतामहंप्रचादभिषिंचाम्यनेनतु ॥ तोयैरंजलिनाशुद्धैरेभिःसिंचेत्तवसूद्ध
 नि॥मार्जनस्यदशांशेनब्राह्मणानपिभोजयेत्॥ जपोर्चापूर्वकोहोमस्तर्पणांचाभि
 येचनम् ॥ भूदेवपूजनंपंचप्रकारोक्तापुरस्क्रिया(तथा)होमाशक्तौजपंकुर्याद्धोम
 संख्याचतुर्गुणम् ॥ एवंकृतेतुमंत्रस्यजायतेसिद्धिरुत्तमा (ग्रहणाप्रसंगात्कुरु
 सेवप्रतिग्रहेप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रारुणास्मृतौ) प्रतिग्रहीकुरुसेवेनभयः
 पुरुषोभवेत् ॥ तथापिमनसःशुद्ध्यैप्रायश्चित्तंसमाचरेत् ॥ तप्तकृच्छ्रद्वयं
 कुर्याद्देवेनसमन्वितम् ॥ सत्रेणावायजेताथजपेद्बालक्षसप्तकम् ॥ वापीकूपतडा
 गादिस्वननैर्विसृजेद्धनमिति ॥ एतच्चायद्गार्हितेनार्जयंतिकर्मणाब्राह्मणाध्वनम् ॥
 तस्योत्सर्गेणाशुद्ध्यंतिदानेनतपसैवचेतिमनूक्तेरुत्सर्गोत्तरंगेयमितिदिक् (ग्रह
 णांतरितस्यपूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यद्वैगुण्यंभवतीतिशिष्टाःपठंतिलचलयुब्रह्मवैवर्ते)
 दातव्यमिति नोकाश्यांवक्तव्यंकुत्रचित्कुत्रचित् ॥ अहोरात्रमतिक्रम्यतद्दानं द्विगुणं
 भवेत् । दर्शोत्तरंपर्वसुस्याच्छतंचंद्रग्रहेभवेत् ॥ सूर्यग्रहेसहस्रंतन्मरणानंतकंस्मृत
 मिति ॥ अत्रसूत्रंचिंत्यम् । अत्रकेचिद्वैदुल्यान्नाहुः । ग्रहणास्यनिमित्तत्वेनत
 स्मिंश्चयस्यप्रयोजकत्वात्(ज्योतिःशास्त्रादिनाजातस्यज्ञानस्यनिमित्तत्वेप्राप्तेपि)
 स्नानंदानंततःआद्धमनंतराहुदर्शने ॥ चंद्रसूर्योपरागेतुयावद्दर्शनगोचरइतिजावा
 ल्यादिबचनेषु दृशिप्रयोगाच्चासुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्यायेननिमित्तत्वम् । अ
 न्यथादृशीलक्षणास्यात् । तेनमेधाच्छादनैर्वादीनांजन्मसप्ताष्टेत्यादिनियिद्धदर्श
 नानांचस्नानआह्वादीनाधिकारइति(कल्पतरुरप्याह)दर्शनशब्देनचासुषज्ञानंगृ
 ह्यतेनज्ञानमात्रम् । अज्ञातस्यनिमित्तत्वासंभवान्निमित्तमहिम्नैवज्ञानलाभेनदर्श
 पदवैयर्थ्यापत्तेः । तेनचासुषधीयोग्यःकालःपुरायः । योग्यत्वंचप्रयत्नापनेयचा
 सुषज्ञानप्रतिबंधकराहित्यंतेनमेधच्छन्नेयोग्यताभावान्नस्नानादीति (निर्याया
 सूतेप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदिचासुषज्ञानंनिमित्तंस्यात्तदा) सूर्यग्रहोयदारा
 प्रौढिवाचंद्रग्रहस्तथा ॥ तत्रज्ञानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वाचिदितिवाक्यंव्यर्थस्यात्
 चासुषज्ञानाभावेनप्राप्यभावात् । तत्पूर्वकत्वाच्चनियेधस्य । नचेदंग्रस्तास्तपरम् ।
 रविचंद्रयोरुत्तानंतरंरात्रिदिवाग्रहत्वादितिवाच्यम् । तत्रयदस्यग्रहपरत्वे

१ अधिकरात्वायोगान्निमित्तपरत्वे च तद्गर्हनिमित्तकस्नानादेरस्तावत्प्रागप्यभावा
पत्तेः । अथ तत्रेति रात्रिदिने उच्यते सा वै च देवीति वदुर्गाभूते अपि (तत्र) तादृशमंत्र
लिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्तत्वे १ अधिकरात्वे वा १ न्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेः च
(किंच) - नेक्षेतोद्यंतमादित्यं नास्तंयंतं कदाचन ॥ नोपरक्तं नवारिस्थं न मध्यं न
भसोगतमिति ॥ मनुवचनं बाध्येत । दृष्टो रिष्टप्रदो राहुरित्यादि च । न चात्राविनि
ते दर्शने निषेधाप्रवृत्तिवत्पर्युदासनीयतापि नित्युक्तेति वाच्यम् । दर्शनस्यानुवादेन
विवेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रं वक्ष्यामः तत्त्वे वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः । अस्तु । स
हृद्दर्शनविधानेन संकोच इति चेन्न । मुक्तिं दृष्ट्वा ततः स्नायादिति । मुक्तिस्नाने
पि चाक्षुषज्ञानस्य निमित्तत्वापत्तेः । अस्तु । किं नाप्सिच्छन्नमिति चेत् । न ग्रस्ता
स्ते तयोः । परेद्युरुदये दृष्ट्वा भ्यवहरेच्छुचिरित्दर्शनोत्तरं भोजनविधानादंधस्या
पूर्ववेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः । मध्येधीभूतस्य सुत रांयावच्छुः
प्राप्त्युपवासप्रसंगश्च । अथाक्षलोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रे विवक्ष्यते तत्पूर्वमपि
निलज्जेन स्वीक्रियताम् ॥ एतेन यत्केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्श
नं तेनैव कार्यमनान्येन । कृत्वा प्रयत्येन समानकत्वं कृत्वा वगतेरिति तन्निरस्तम् ।
कातर्हतिस्पर्शगतिः । दृष्टो रुद्रेष्यविशेषरात्वात्तृहैकत्ववदविवक्षयार्थतः । सि
द्धज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वमुच्यते ॥ अंगुलाद्यनादेश्यग्रहव्यावृत्त्या वा दर्शनस्यार्थ
वत्त्वमानचोक्तयोग्यतापिसाध्वीदर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्य
भावापत्तेः । तेन तत्तद्रेखावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता (किंच)
रजसोदर्शने नारीत्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्राप्यंधस्त्रीगामासौ चाभावप्रसंगः । यत्तु
वर्धमानेनोक्तमज्ञानोत्तरं त्वधिकारो न ज्ञानकाले । स्नानकाले ज्ञानाभावात् । एवं
दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यंतं अस्त्येव योग्यतेति तदपि प्रतिज्ञासाधनम् (किंच) ग्रस्तास्ते
तयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वा १ भ्यवहरेच्छुचिरित्यादिवाक्यं वैयर्थ्यापत्तिः (चाक्षुष
ज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवाथार्थद्वये स्नानसिद्धेः) ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव ज्ञानं निमि
त्तं चाक्षुषं । चंद्रसूर्यग्रहेना १ द्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः ॥ राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्ना
त्वा कुर्वीत भोजनमिति (बृहद्गीतमेन विज्ञार्येति ज्ञानमात्रोक्तेः) (यत्तु) मुक्तिं दृष्ट्वा

तुभोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति तदपि ज्ञानमात्रपरम् । मेघमालादिदोषेणा
यदि मुक्तिर्न दृश्यते ॥ आकल्प्यतु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यत इति गौडनिबन्धे
वचनात् । मेवम् । अज्ञातस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वा
क्यवैयर्थ्यमिति । ग्रस्तास्तेऽपि तदापत्तेः किञ्च दर्शनं पंसो धिशेषणामुपलक्षणां वा ।
नाद्यः । दर्शनावच्छिन्नो काले स्नानतुलादानादेर्वाधात् । दर्शनविच्छेदे कृतम्
पि स्नानादिन ग्रहणं निमित्तं स्यात् । नात्यः । यावद्दर्शनगोचर इति यावत्तदवै
यर्थ्यप्रसंगात् । दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेः च । ज्ञानपक्षेऽप्येव
दोषस्तुल्य इति चेत् । सर्व्वेऽसि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत् । ततस्तस्यान्वयो
विचार्येत । दृशिस्तु श्रूयत इति वैयर्थ्यम् । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते । संक्रांतौ
स्नायादिति वदथादित्येव हि । अश्रुतत्वादेव नोद्देश्यविशेषणाविवक्षाकृतो वा
क्यभेदोऽपि । अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत् । ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरं स्नाना
पत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तवाप्येतत्तुल्यमिति चेत् । यावद्दर्शनगोचर इ
ति वचनेन तन्निषेधात् । तत्त्वन्ग्रह इव ग्रस्तास्तेऽपि स्यात् । किञ्च दर्शनस्य विधि
रनुवादो वा । आद्ये । ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिरुत
स्नानोद्देशेन दर्शनविधिः । नाद्यः । ग्रहोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्य
भेदात् । एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः । न तृतीयः । स्नानस्याप्राप्तेः । दर्शनस्य
निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमनादौ प्रसज्जनविधिः केन वार्येत ।
अथ नानावाक्येषु कचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः । कचिच्च प्राप्तं दर्शनं निमित्ती
कृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न । स्नानस्याप्रधानस्य प्राप्तौ तदंगदर्शनप्राप्तिः ।
तस्यांच निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तक
स्नानविधिः । सति च प्रधानस्नानविधौ तदंगदर्शनविधिः एवमधिकारे प्रयोजकत्वे
च योज्यम् । उक्तार्थपर्वकालत्वविधौ चास्त्वेव वाक्यभेदः अन्यथा स्नानोत्तरमपि द
र्शनमंगं स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः । दर्शना
वृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसंगात् । दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदा
पत्तेः । न च हविरातिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यम् । आर्तिमात्रस्य निमित्तत्वेन

निर्मेधाद्यार्तैरपितत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभंगाद्युक्तं विशिष्टोद्देशत्वम् । इहतुग्रह
 रामात्रस्य निमित्तत्वेन काचित् क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां प्रस्तास्तविषयत्वाद्ना
 दशपरत्वाद्वाज्ञानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तादेव निमित्तं तेन मेधाद्याच्छादनैः १० धादेश्च स्ना
 नादिभवत्येवेत्यलं वेदबाह्यैः संलापेन (इति ग्रहणानिर्णयः) अथ समुद्रस्नानम् (आश्च
 लायनः) समुद्रे पर्वसु स्नायादमायां च विशेषतः ॥ पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां स्नानमा
 चरन् ॥ भृगुभौमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् (भारते) अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्पृष्ट
 व्यौ कदाचन ॥ अश्वत्थं मंदवारे तु सागरं पर्वणास्पृशेत् (पृथ्वीचंद्रोदये स्कांदे) पुना
 ति पर्वणा स्नानात्तर्पणैः सरितां पतिः ॥ कदाचिदपि नैवावस्नानं कुर्यादपर्वणा (अ
 स्यात्पवादस्तत्रैव प्रभासखंडे) पर्वकाले च संप्राप्तेन दीनां च समागमे ॥ सेतुबंधे तथा
 सिंधौ तीर्थेऽव्ययसंयुतः ॥ सवसादिषु सर्वेषु मध्येन्येतु स्वकर्मणा (तथा) विनामंत्रं
 विना पर्वसुरकर्म विनानरैः ॥ कुशाग्रेणापि देवेशिनस्पृष्टव्यो महोदधिः (तथा)
 न कालनियमः सेतौ समुद्रस्नानकर्मणा (तद्विधिप्रचतत्रैव) पिप्पलादसमुत्पन्ने क
 त्ये लोकभयंकरे ॥ पायाणां स्तेमयादत्त आहारार्थं प्रकल्प्यतामिति पायाणां प्रसि
 द्य विश्वाची च घृताची च विश्वयोने विशांपते ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणां
 भसि नमस्ते विश्वगुप्ताय नमो विशां अपते ॥ नमोजलविरूपाय नदीनां पत
 ये नमः ॥ नमस्ते जगदाधारशंखचक्रादाधर ॥ देवदेहि ममानुजांतव तीर्थनिषे
 वणो ॥ त्रितत्त्वात्मकमीशानं नमो विष्णुमुमापतिम् ॥ सान्निध्यं कुरु देवेश सा
 गरे लवणां भसि ॥ अग्निप्रचयो निरनिलप्रचदे होरे तोषाविष्णुरमितस्य नाभिः
 एतद्ब्रुवन् यांडवसत्यवाक्यंततोऽवगाहेत पतिं नदीनां मिति भारतोक्तमंत्रान् पठित्वा
 विधिवत् स्नात्वा । सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः ॥ सर्वरत्नप्रधा
 नस्त्वं गृहाणार्धं महोदधे ॥ इत्यर्घ्यं दत्त्वा तर्पयेत् (यथोक्तं पृथ्वीचंद्रोदये स्कां
 दे) पिप्पलादं विष्णुगवं च कृतांतं जीविकेश्वरम् । वशिष्ठं वामदेवं च पराशरमुमा
 पतिं ॥ वाल्मीकिं नारदं चैव वाल्खिल्यांस्तथैव च ॥ नलं नीलं गवाक्षं च गव
 यं गंधमादनम् ॥ जांबवंतं हनूमंतं सुग्रीवं च गदंतथा ॥ मैदं च द्विविदं चैव ऋषभं शर
 भंतथा ॥ रामं चलहमगां चैव सीतां चैव यशस्विनीम् ॥ एतांस्तु तर्पयेद्विद्वान्जल

६०

निर्णयसिन्धुः प० १ ।

मध्येविशेषतः ॥ आब्रह्मस्तंभपर्यंतं यत्किंचित्सचराचरम् ॥ मया दत्तेन तोयेन
तप्तिमेवाभिगच्छति ॥

इति श्रीमोमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ प्रथमपरिच्छेदः समाप्तः ॥

प्रथमपरिच्छेदः समाप्तः

अथ निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथसंवत्सरप्रतिपदमारभ्य । तिथिकृतेचक्रणादिंव्रते
शुक्लादिमेवच ॥ विवाहादौचसौरादिमासंकृत्येविनिर्दिशेदितिब्राह्मप्रायशानु
सूत्रप्रतिथिनिर्णयस्तत्कृत्यंचनिरूप्यते । तत्रमीनसंक्रांतौपश्चात्तथोडशघटिकाः
पुरायकालः । रात्रौतुनिशीथात्प्राक्परतश्चसंक्रमेपूर्वात्तरदिनार्धपुरायमासनिशी
थेतुदिनद्वयपुरायमितिसामान्यनिर्णयादवसेग्रम (अथतिथिनिर्णयः) तत्रचैव
शुक्लप्रतिपदिवत्सरारंभः । तत्रौपयिकीग्राह्या । चैत्रेमासिजगद्वह्नाससर्जप्रथमे
हनि ॥ शुक्लपक्षेसमग्रन्तुतदासूर्योदयेसतीतिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेः ॥ दिनद्वयेतद्व्या
प्तावव्याप्तौवापर्वेव (तदुक्तज्योतिर्निबन्धे) चैत्रेसितप्रतिपदयोवारोर्कोदयेस
वर्गेशः ॥ उदयद्वितयेपूर्वनोदययुगलेपिपूर्वःस्यात्तयस्माच्चैत्रसितादेस्तदयाज्ञानोः
प्रवृत्तिरब्दादेरिति । वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच ॥ पूर्वविद्धैवकर्तव्या
प्रतिपत्सर्वदाबुधैरितिवृद्धवशिष्योक्तेः ॥ चैत्रमासस्ययाशुक्लप्रथमाप्रतिपद्वे
त् ॥ तद्वह्निब्राह्मणाःकृत्वासोपवासस्तुपूजनम् । संवत्सरमवाप्नोतिसौख्यानिभू
गुनंदनेतिहेमाद्रौविष्णुधर्मोक्तेः । यदातुचैत्रोमलमासोभवतितदादैवकार्यस्यत
त्रनिश्चिद्धत्वाच्छुद्धेमासिसंवत्सरारंभःकार्यइतिकेचिदाहुः । निष्कर्षस्तु । शुक्ला
देर्मलमासस्यसोतर्भवतिचोत्तर इत्यादिवचनादग्रिमवर्षातः पातान्मलमासमार
भ्यैववर्षप्रवृत्तेः शुक्रास्तादाविवमलमाससर्वकार्यइतिवयंप्रतीमः । ननुशुक्रास्ता
दौचैवशुक्लप्रतिपदंतरस्याभावाद्युक्तंतन्मध्यग्वानुष्ठानं मलमासेतुशुद्धप्रतिपदं
तरस्यसंभवात् । शुद्धसंवत्सरारंभोयुक्तइतिचेत् । भ्रंतिासि । नहिंप्रतिपदंतरस
त्वंप्रयोजकं द्विकरणापत्तेःवर्षशब्दत्वापत्तेश्च । अपितुवत्सरारंभः । सतुमलमा
सेपीत्युक्तंप्राक् । नहिचैवशुक्लादिर्मलमासःपूर्ववर्षे तर्भवतीतिब्राह्मणापिसुवच

म । तत्र तैलाभ्यंगो नित्यः । वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यंगमकुर्वी
 रा नरकं प्रतिपद्यत इति विशिष्टोक्तेः (अस्यामेव नवरात्रारम्भः तदुक्तं मार्कण्डेय
 पुराणे) शरत्काले महापूजा क्रियते याचवार्धिकातीति ॥ तत्र परयुतैव ग्राह्या ।
 अमायुक्तानकर्तव्या प्रतिपच्चण्डिका चने ॥ सुहूर्तमात्राकर्तव्या द्वितीयादिगुणा
 न्वितेति देवीपुराणात् ॥ तिस्रो ह्येताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ॥ कार्तिका
 अयुजोर्मासोश्चैत्रे मासि च भारतेति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ॥ पराः परयुताः । अत्र वि
 शेषः । पारगानिर्णयप्रचशारदनवरात्रे वक्ष्यते (अत्र प्रपादानमुक्तमपराकर्त
 भविष्ये) अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ॥ पुराये हनि विप्रकथिते प्रधा
 दानं समारभेदित्युपक्रम्य । तत्प्रचोत्सर्जयेद्विद्वान्मंत्रेणानेन मानवः ॥ प्रपेयं सर्व
 सामान्य भतेभ्यः प्रतिपादिता ॥ अस्याः प्रदानात्पितरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः ॥
 अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयमिति (तथा) प्रपादा तु मशक्तेन विशेषाद्धर्म
 मोप्सुता ॥ प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्मणास्य गृहे देयः शीतामलज
 लः शुचिः (तत्र मंत्रः) सद्यधर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्सक
 लाममसंतु मनोरथाः ॥ अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ॥ प्रपादानफलं
 सोऽपि प्राप्नोतीह न संशय इति ॥ चैत्रशुक्लतृतीयायां गौरीमीश्वरसंयुताम् ॥ सम्प्र
 जयदोलोत्सवं कुर्यात् (तदुक्तं निर्णयासूत्रे देवीपुराणे) तृतीयायां यजेद्देवीं शै
 करेण समन्विताम् ॥ कुंकुमागरुकपूरमणिवस्त्रसुगंधकैः ॥ स्रग्गंधधूपदीपैश्च द
 मनेन विशेषतः ॥ आंदोलयेत्ततो वत्सं शिवो मातुष्टये सदेति ॥ अत्र चतुर्थीयुता ग्रा
 ह्या । सुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परं इति माधवोक्तेः (अत्रैव सौभाग्यशायन
 व्रतमुक्तं मात्स्ये) वसंतमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रिये ॥ सौभाग्याय सदा स्त्रीभिः
 कार्यपुत्रसुखेप्सुभिरिति तत्रापि परयुतैव । इयंचमन्वादि रपि (अत्रैव प्रसंगात्स
 र्वमन्वादि निर्णय उच्यते (ताप्रचोक्तादीपिकायाम्) तिष्ठ्यग्नीनतिथिस्तिष्ठया शै
 क्योभोनलोग्रहः । तिष्ठ्यर्को न शिवोऽथो मातिथी मन्वादयो मधोरिति ॥ तिथिः
 पूर्णिमा । अग्निस्तृतीया । नेति वैशाखेनास्तीत्यर्थः । आशादशमी । कृष्णोभः
 कृष्णाष्टमी । अनलस्तृतीया । ग्रहो नवमी । अर्को द्वादशी । नेति मार्गशीर्षेना

स्तीत्यर्थः । शिवएकादशी । अप्रवः सप्तमी । सधौश्चैवादारभ्यैतामन्वादय इत्यर्थः । अत्रमलवचनानिहेमाद्यादेर्ज्ञेयानि । एताश्चमन्वादयोहेमाद्रिमातेशुक्तापसस्थाः पौर्वाह्णिकाः कृष्णापसस्थाः आपराह्णिकाग्राह्याः । पूर्वाह्णेतुसदाग्राह्याः शुक्तामनुयुगादयः ॥ दैवेकर्मणिपिष्येचकृष्णोचैवापराह्णिका इतिगारुडवचनात् । अयामन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकाः स्युः सिते विज्ञेया अपराह्णिकाप्रचवहुलेश्चिदोपिकोक्तेष्व । कालादर्शत्वपराह्णान्यापित्वमन्वादिष्वकतं तत्त्वयुक्तमितियुगादिनिर्णयेवह्यामः (अत्रचथाद्वमुक्तंमात्स्ये) कृतंश्चाद्वैविधानेनमन्वादियुगादिषु । हायनानिद्विसाहस्रं पितृणां त्विदं भवेदिति ॥ मन्वादिसाहस्रं चमलमासैस्तिमासद्वयेपिकार्यम् । मन्वादिकं तैर्यिकं चकुर्यान्मासद्वयेपिचेतिस्मृतिचंद्रिकोक्तेः । अत्रपिंडरहितंश्चाहंकुर्यात् (तदुक्तं कालादर्शे) विधुवायनसंक्रांतिसन्वादियुगादिषु ॥ विहायपिंडनिर्वापं सर्वंश्चाहंसमाचरेदिति ॥ मन्वादिसाहस्रं नित्यम् (अकरागोप्रायश्चित्तदर्शनात्) तदुक्तमृग्विधाने) त्वंभुवः प्रतिसंवंचशतवारं जलेजपेत् ॥ मन्वादयोद्भदान्यनाः कुरुते नैवचापि इति । एवंयत्रप्रायश्चित्तवीप्सादिदर्शनंतानि यस्सर्वतिथ्याद्वानिनित्यानि । तानि तु । अमायुगमनुक्रांति धृतिपातमहालयाः ॥ अन्वष्टकं चपूर्वेद्युः शरावावत्यः प्रकीर्तिता इत्युक्तानि ॥ चकारादष्टकाग्रहणम् चैवशुक्लतृतीयैवमत्स्यजयंती । अत्रैवप्रसंगादशावतारजयंत्योनिर्णीयंते (तत्रपुराणसमुच्चये (मत्स्योभुवःतुभुविदनेमधुसिते कूर्मोविधौमाधवेवाराहोगिरिजा सुतेनभसियजूतेसितेमाधवे ॥ सिंहोभाद्रपदेसितेहरितिथौ श्रीवामनोमाधवे रामो गौरितिथावतः परमभूद्रामो नवम्यांसधोः ॥ कृष्णोष्टम्यां नभसिसितपरे चाश्विनेयदशम्यांबुधः कल्की नभसिसमभुवः कल्ययः षष्ठ्यां क्रमेण ॥ अहनीमध्यो वामनो रामरामौ मत्स्यः कोडप्रचापराह्णे विभागे ॥ कूर्मः सिंहो बौद्ध कल्की चसायं कृष्णो रात्रौ कालसाम्ये चपूर्वेति (केचित्तु स्फुटान्प्रलोकान्पठंतितथा) चैवेतुशुक्लपंचम्यां भगवान्मीनरूपधृक् ॥ ज्येष्ठेतुशुक्लद्वादश्यां कर्मरूपधरो हरिः ॥ चैवेकृष्णो नवम्यां तु हरिर्वाराहरूपधृक् ॥ नारसिंहश्चतुर्दश्यां वैशाखेषु कृष्णपक्षके ॥

मासिभाद्रपदेशुक्ताद्वादश्यां वामनो हरिः ॥ राघशुद्धतृतीयायां रामो भार्गव रूप
धृक् ॥ चैत्रशुक्लनवम्यां तुरामो दशरथात्मजः ॥ नभस्येतु द्वितीयायां बलभद्रो भ
वद्वारिः ॥ श्रावणो बहुलेश्वर्यां कृष्णो भूलोकरसकः ॥ ज्येष्ठेशुक्लद्वितीयायां बी
जः कल्की भविष्यतीति (कौंकयास्तु वराहपुराणास्थानि वाक्यानि पठन्ति) आ
द्याहेशुक्लपक्षेतु सकादश्यां महर्षिर्हो ॥ जयन्ती मत्स्यनाम्नीति तस्यां कार्यमुपोष
णम् । नभो मासितृतीयायां हरिः कमठरूपधृक् ॥ नभस्य शुक्लपंचम्यां वराहस्य
जयन्तिका । वैशाखेतु चतुर्दश्यां नृसिंहः समपद्यत ॥ मासे भाद्रपदेशुक्लौकादश्यां
वामनो हरिः ॥ वैशाखेशुक्लपक्षेतु तृतीयायां भृगुद्वहः । चैत्रे नवम्यां रामो भूत्कौ
शलयायां परः पुमान् ॥ श्रावणो बहुलेश्वर्यां वामदेवो जनार्दनः ॥ पौषशुक्ले तु सप्त
म्यां कुर्याद्विद्वस्य पूजनं ॥ माघशुक्लतृतीयायां कल्किनः पूजनं हरेः ॥ प्रातः प्रात
स्तु मध्याह्ने सायं सायं तथा निशि ॥ मध्याह्ने मध्यरात्रे च सायं प्रातरनुक्रमार्दिति ॥
तद्वत्समूलत्वे निर्णये सति कल्पभेदेन व्यवस्थाद्वयव्या । एता प्रचतदुपासकानां नि
त्याः । अन्येषां तु काम्याः । जन्माष्टम्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः । चैत्रशुक्लपंचमी
कल्पादिः (तदुक्तं हेमाद्रौ मात्स्ये) ब्रह्मणो या दिनस्यादिः कल्पादिः सा प्रकीर्ति
ता ॥ वैशाखस्य तृतीयाया कृष्णायाम् फाल्गुनस्य च ॥ पंचमी चैत्रमासस्य तथैवां त्या
तथा परा ॥ शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः
संस्मराम्यहम् ॥ कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्यास्य कारकाः (अत्र सर्वापि निर्ण
यो मन्त्रादिवत् ज्ञेयः (हेमाद्रौ ब्राह्मे) शुक्लायामथ पंचम्यां चैत्रे मासि शुभान्ता ॥
श्री ब्रह्मलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाज्ञया ॥ अतस्तां पूजयेत्तत्र यस्तं लक्ष्मीं नमंच
ति ॥ चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्या उत्पत्तिः । तत्र नवमी युता ग्राह्या । अष्टमी नवमी यु
क्ता नवमी चाष्टमी युतेति ब्रह्मवैवर्तत्वे (अत्र भवानीया त्रोक्ता काशीखंडे) भवानीं
यस्तु पश्येत् शुक्लाष्टम्यामधौ नरः ॥ न जातु शोकं लभते सदानंदमयो भवेदिति (अ
त्रैवा शोककलिका प्राशनमुक्तं हेमाद्रौ लैंगे) अशोककलिका प्रचाष्टौ ये पिबन्ति पु
नर्वसौ ॥ चैत्रे मासि सितेश्वर्यां न तेशो कसवाप्नुयुः (प्राशनमंत्रस्तु) त्वामशोक
वराभीष्टं मधुमाससमुद्भवम् ॥ पिवांसि शोकसंतप्तो मासं शोकं सदा कुर्विति (अत्र

विशेषः पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुः) पुनर्वसुबुधोपेताचैत्रे मासि सिताष्टमी ॥ प्रातस्तु वि
धिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेदिति (तिथितत्वे कालिकापुराणे) चैत्रे मासि सि
ताष्टम्यां योनरोनियतेन्द्रियः ॥ स्नायात् लौहित्यतोयेषु सयाति ब्राह्मणाः पदम् ॥ चै
त्रंतु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ॥ लौहित्यतोयेयः स्नायात्सर्कैवल्यमवाप्नुया
त् ॥ लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः (संत्रस्तु) ब्रह्मपुत्रमहाभागशतनोः कुलसंभव ॥ असौ ध
र्म्मसंभूतं पापं लौहित्यमेहर (चैत्रशुक्लानवमी रामनवमी । तदुक्तमगस्त्यसंहिता
याम्) चैत्रे नवम्यां प्राक् पक्षे दिवा पुराये पुनर्वसौ ॥ उदये शुक्ल गौराश्वोः स्वोचस्थे ग्रह
पंचके ॥ मेघे पूर्वाणां संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये ॥ आविरासीत् सकलया कौशल्या
यां परः पुमान् ॥ तस्मिन् दिने तु कर्तव्यमुपवासव्रतं सदा ॥ तत्र जागरां कुर्याद्रिधुना
थ परो भुवीति ॥ इयं च मध्याह्नयोगिनी ग्राह्या ॥ चैत्रशुक्ले तु नवमी पुनर्वसुयुताय
दि ॥ सैव मध्याह्नयोगे न महापुराय तमाभवेदिति तत्रैवोक्तेः (तथा) चैत्रमासे नव
म्यां तु जातोरामः स्वयं हरिः ॥ पुनर्वसुस्तु ससंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम
नवमी प्रोक्ता कोटि सूर्यग्रहादिका (तथा) केवलापि सदोपोख्या नवमी शब्दसंग्रहा
त् ॥ तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कार्यं नवमीव्रतम् ॥ पूर्वद्युरेव मध्याह्नयोगे कर्मका
लाव्याप्तेः सैव ग्राह्या दिनद्वये मध्याह्नव्याप्तौ तदभावे वा पूर्वादिने पुनर्वसुस्तु ससंयुक्ता म
पित्युक्ता परैव कार्या (तदुक्तं माधवीयेऽगस्त्यसंहितायाम्) नवमी चाष्टमी विद्वा
त्प्राज्या विष्णुपरायणौः ॥ उपोषणां नवम्यां च दशम्यां चैव पारणामिति ॥ अष्टमी
विद्वांसश्चक्षुःपिनोपोष्येति माधवः (रामार्चनचंद्रिकायामपि) द्विद्वैव चेदृशयुक्ता
व्रतंतत्र कथं भवेत् ॥ विद्वानिष्टद्वयवगान्नवमी चेति वाक्यतः ॥ वैशावानां विशेषात्तु
तत्र विष्णुपरैरपि ॥ दशम्यादिषु तृद्विषु चैद्विद्वात्प्राज्यैव वैशावैः ॥ तदन्येषां व्र
तंतत्रैव निश्चितमिति । अत्र दशम्यादिषु तृद्विषु चैदिति । तदन्येषां मिति च वदन्य
दा प्रातस्त्रिमुहूर्तानवमी दशमी च क्षयवशात् सूर्योदयात् प्रागेव समाप्यते तदा स्मार्त्ता
नांतत्रैव । एकादशी निमित्तोपवासात् । नवमीव्रतांगपारणालोपः स्यात् । अतोष्ट
मी विद्वैव स्मार्तैः कार्या । वैशावानां त्वरुणोदय विद्वैकादप्रयाहेयत्वाच्च पारणा
लोपप्रसंग इति । द्वितीयैव तैः कार्येति सूचयति । दशमी बृद्ध्यभावेष्टमी विद्वायामव

मध्याह्न्यापित्वेक्षयेचवैष्णवैरपिविद्वैवोपोष्येत्यर्थसिद्धम् (इदं च ब्रतं संयोग
 पृथक् न प्रायेन कान्यं नित्यं च । तदुक्तं हेमाद्रावगंस्तिसंहितायाम्) उपोषणांजा
 गरगां पितृनुद्दिष्यतर्पणम् ॥ तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः ॥ सर्व
 यामप्ययंधर्मोभुक्तिमुक्त्यैकसाधनः ॥ अशुचिर्वापि पापिष्टः कृत्वेदं ब्रतमुत्तमम् ॥
 पञ्चयः स्यात्सर्वभूतानां यथारामस्तथैव सः ॥ यस्तुरामनवन्यांतु भुक्ते सोहादिसूढ
 धीः ॥ कुंभीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः (तथा) अकृत्वारामनवमी ब्रतस
 र्वब्रतोत्तमम् ॥ ब्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग भवेत् ॥ प्राप्ते श्रीरामनवमीदि
 ने मर्त्यो विमूढधीः उपोषणां न कुरुते कुंभीपाकेषु पच्यते ॥ अत्र केचित्तदुपासकाना
 मेवेदं नित्यं न त्वन्येषामित्याहुः (अन्येतु) अकरा दोषश्रवणात्तस्मात्सर्वात्मना स
 र्वैः कार्यं न वमी ब्रतमिति । पूर्वाक्तवचनाच्च । जन्मादिषु म्यावादिदमपि सर्वेषां नि
 त्यम् । अन्यथा जन्माद्यम्यादावापि तदुपासकानामेव नित्यतां वक्तुः को वारयितेत्या
 हुः (अत्र विशेषो हेमाद्रावगंस्तिसंहितायाम्) आचार्यचैव संपूज्य वृणायात्प्रार्थ
 येन्निशि ॥ श्रीरामप्रतिमादानं करिष्ये हं द्विजोत्तम ॥ भक्त्याचार्यो भवप्रीतः
 श्रीरामो सित्वमेव च (तथा) स्वगृहे चोत्तरे देशे दानस्योज्ज्वलमंडपम् ॥ शंख
 चक्रहनुमद्भिः प्राग्द्वारे समलंकृतम् ॥ गरुत्तमच्छाङ्गं बाणैश्च दक्षिणो समलंकृत
 म् गदाखड्गांगदैश्चैव परिचर्ये सुविभूषितम् ॥ पद्मस्वस्तिकनीलैश्च कौवेर्यास
 मलंकृतम् ॥ मध्ये हस्तचतुष्काढ्यं वेदिकामुक्तमायतम् ॥ ततः संकल्पयेद्देवं राम
 मेव स्मरन्मुने ॥ अस्यां रामनवन्यां च रामाराधनतत्परः ॥ उपोष्याद्यमुयामेषु
 पूजयित्वा यथाविधि ॥ इमां स्वर्गामयीं रामप्रतिमां च प्रयत्नतः ॥ श्रीरामप्रीत
 ये दास्ये रामभक्ताय धीमते ॥ प्रीतो रामो हरत्याशु पापानि सुबहूनि मे ॥ अनेकज
 न्मसंसिद्धान्यभ्यस्तानि महान्ति च ॥ ततः स्वर्गामयीं रामप्रतिमां पलमावृतः ॥ नि
 र्मितां द्विभुजां दिव्यां वामां कस्थितजानक्रीम् ॥ बिभ्रतीं दक्षिणाकरे ज्ञानमुद्रां महा
 मुने ॥ वामेनाधः करेणारादेवीमालिङ्ग्य संस्थिताम् ॥ सिंहासने राजते वपलद्वय
 विनिर्मिते (तथा) अशक्तो यो महाभाग स तु वित्तानुसारतः ॥ पलेनार्धतदर्धार्धत
 दधार्धेन वा मुने ॥ सौवर्णं राजतं वापि कारयेद्द्रघुनंदनम् ॥ पाश्र्वं भरतशत्रुघ्नौ धृतक

प्रकरावुभौ ॥ चापद्वयसमायुक्तं लक्ष्मणां चापिकारयेत् ॥ दक्षिणांगे दशरथं पुत्रा
वेक्षणात् तत्परम् ॥ मातुरं कर्गतरामिन्द्रनीलसमप्रभम् ॥ पंचामृतस्नानपूर्वसंपूज्य
विधिवत्ततः (कौशल्यामंत्रस्तु) रामस्य जननी चासिरामरूपमिदं जगत् ॥ अ
तस्त्वांपूजयिष्यामि लोकमातर्नमोस्तुते ॥ नमो दशरथायेति प्रजयेति पतरंततः ॥
अत्र दशावरणापंचावरणादिपूजाऽन्यत्र ज्ञेया ॥ अशोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यं दद्याद्विच
क्षणाः ॥ दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ राक्षसानां विनाशाय दैत्यानां निध
नाय च ॥ परित्राणाय साधनां जातो रामः स्वयं हरिः ॥ गृहाणा धर्ममया दत्तं आ
र्त्तभिः सहितो नय ॥ पुठ्ठांजलिं पुनर्दत्वा यामेयामे प्रपूजयेत् ॥ दिवैव विधिवत्क
त्वारारौ जागरणांततः ॥ ततः प्रातः समुत्थाय स्नानसंध्यादिकाः क्रियाः ॥ स
माप्यविधिवद्वासंपूजयेद्विधिवन्मुने ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत मूलमंत्रेणामंत्रवित् ॥
पूर्वाक्तपद्मकुण्डे वा स्थंडिले वा समाहितः ॥ लौकिकाग्नौ विधानेन शतमष्टोत्तरंत
तः ॥ साज्येन पायसेनैव स्मरन् राममनन्यधीः ॥ ततो भक्त्या सुसंतोष्य आचार्यपूज
येन्मुने ॥ ततो रामं स्मरन् दद्यादेवं संवमुदीरयेत् इमां स्वर्गामयीं रामप्रतिमां समलंकृत
म् ॥ चित्रवस्त्रयुगच्छन्नां रामो हं राघवायते ॥ श्रीरामप्रीतये दास्येतुष्टोभवतु
राघवः ॥ इति दत्त्वा विधानेन दद्याद्दक्षिणां भुवम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्य
ते नात्र संशय इति ॥ इयं मलमासेन कार्या । सुजपमप्यजपं स्यान्नोपवासः कृत्वा
भवेदिति ॥ न कुर्वन्मलमासे तु महादानव्रतानि चेति च माधवीये संग्रहवचनात् ॥ न
नुरामनवमो व्रतस्य नित्यत्वादेकादशी वन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति चेत् । अ
त्र ब्रह्मः नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किंतु एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोः सभयो
रपीत्यादि नियेधस्य मलमासेऽपि पालनीयत्वात् कृष्णौकादश्यां पुत्रवदगृहिणा इवा
र्थदुपवासः प्रसज्यते । न त्विह तथेति व्रतत्वेन प्राप्तिर्वाच्या । साच निषिद्धेत्यप्रसं
गः । स्युः समासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मल इति नियेधाच्च । एवं जन्मास्युष्या
दावापि बोद्धव्यम् । इति रामनवमी (चैत्रशुक्लैकादश्यांदोलोत्सव उक्तो ब्राह्मे)
चैत्रमासस्य शुक्लायामेकादश्यांतु वैशाखैः ॥ आंदोलनीयो देवेशः सलक्ष्मीकोऽसौ
होत्सवैरिति ॥ चैत्रशुक्लद्वादश्यांदमनोत्सवः । द्वादश्यांचैत्रमासस्य शुक्लायांद

मनोत्सवः ॥ बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरमिति (रामार्चनचंद्रि
कोक्तेः) ऊर्जव्रतं मधौ दोलाश्रावणोत्तं तु पूजनम् ॥ चैत्रे च दसनारोपमकुर्वाणो ब्रज
त्यधः ॥ इति तत्रैव पाञ्चवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यम् । तत्र
स्यात्स्वीयतिथियुवह्वयादेर्दसनार्पणमिति तत्रैवोक्तेः (ज्योतिःप्रकाशेऽपि) स्व
स्वदेवप्रतिष्ठायां मंत्रसंग्रहो तथा ॥ पवित्रदसनारोपे ग्राह्यात्तत्तिथिबुधैः (ति
थियस्तु) वह्निर्विरिच्यो गिरिजागणेशः फणी विशाखो दिनकृन्महेशः ॥ दु
र्गातको विश्वहरिः स्मरप्रचशर्बः शशीचेति तिथीयुपज्या इत्युक्ताः ॥ अथागमो
क्तदीक्षादतो दसनारोपणाविधिः (रामार्चनचंद्रिकायां) तत्रैकादश्याम् । क्रिया
लोपविधातार्थयत्त्वया विहितं प्रभो ॥ न मे विघ्नो भवेद्वकुरु नाथ दयां मयि ॥ स
र्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥ उपवासे न त्वां देवतो ययामि जगत्पते ॥ कामं
क्रोधादयोप्येते न मे स्युर्ब्रतघातकाः ॥ अद्य प्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥ ताव
द्द्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य जगत्पते ॥ इति देवं संप्राप्य दसनमादाय पंचगव्येन प्रो
क्ष्य वारिणा प्रक्षाल्या शोकमूले देवाग्नेवा । अशोकाय नमस्तुभ्यं कामस्त्री शोकना
शनः ॥ शोकार्त्ती हर मे नित्यमानंदं जनयस्व मे ॥ इत्यशोकम् । वृत्त्यादिकालपर्यंतः
कालरूपो महां बलः ॥ कलते चैव यः सर्वतस्मै कालात्मने नम इति कालम् ॥ वसंता
य नमस्तुभ्यं वृक्षगुल्मलताश्रय ॥ सहस्रमुखसंवासकामरूपनमोस्तु त इति वसंतम् ॥
कामभस्मसमुद्भूत रतिबाठपपरिप्लुत ॥ ऋषिगंधर्वदेवादि विमोहकनमोस्तु त
इति ॥ दसनं च संपूज्य । नमोस्तु पंचबाणाय जगदाह्लादकारिणो ॥ मन्मथाय ज
गन्नेत्रे रतिप्रीतिप्रियाय ते ॥ इति दसनमुपस्थाय । ओं कामाय नम इति संपूज्य ।
निशाय देवताग्रं पंचवर्णैः चंदनेन वा अष्टदलं कृत्वा बहिः प्रचतुरस्रं तद्बहिर्वर्तुले त्रयं
तद्बहिर्वर्तुलं चतुरस्रं च कृत्वा तत्र कुंभं संस्थाप्योपरि दसनं पूजयित्वा । पूजार्थं देवदे
वस्य विष्णोर्लक्ष्मीपतेः प्रभोः ॥ मद न त्वमिहा गच्छ सा च्छिद्यं कुरु ते नमः ॥ ओं क्लीं
कामदेवाय नमः ओं ह्रीं रत्यै नम इत्यावाह्य । दिक्षु पूर्वादितः स्मरशरीराय नमः अनं
गाय ० मन्मथाय ० कामाय ० क्लीं वसंतसखाय ० स्मराय ० इक्षुचापाय ० पुठपा
स्त्राय नम इति पूजयित्वा ओं तत्स्वरूपाय विष्णवे कामदेवाय धीमहि ॥ तन्नो नंगः

प्रचोदयात् ॥ इत्यष्टोत्तरशतं संमंज्य पूजयित्वा । ह्रीं नम इति पुठपांजलिं दत्त्वा । न
मोस्तु पुठपवाणाय जगदाज्ञादकारिणो ॥ मन्मथाय जगन्नेत्रेति प्रीतिप्रियाय ते ॥
इति नत्वा । आसंवितीसि देवेश पुराणापुरुषोत्तम ॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि
सान्निध्यं कुसुकेशव ॥ क्षीरोदधिसहानागशय्यावस्थितविग्रह ॥ प्रातस्त्वां
पूजयिष्यामि सान्निध्यौ भवते नमः ॥ निवेदयाद्यग्रहंतुभ्यं प्रातर्दमनकं शुभम् ॥ सर्व
दा सर्वथा विष्णो नमस्तेस्तु प्रसीद मे ॥ इति देवं संप्राच्य पुठपांजलिं दत्त्वा । अस्त्रेणा
चक्रमंत्रेणावारणां कुर्यात् । ततः प्रातर्नित्यं पूजां कृत्वा पुनर्देवं संपूजय गंधदूर्वाक्षत
युक्तं दमनमादाय मूलमंत्रं पठित्वा । देवदेव जगन्नाथ वांछितार्थप्रदायक ॥ हृदि
स्थानपुरयेः कामान्मम कामेश्वरी प्रिय ॥ इदं दमनकं देवगृहाणामदनुग्रहात् ॥ इ
मांसां वत्सरीपूजां भगवन्परिपूरय इति मंत्रांते पुनर्मूलमंत्रेणा देवे ससर्पयेत् । ततो
अंगदेवताभ्यः स्त्रस्त्रमंत्रेणादत्त्वा प्रार्थयेत् ॥ सर्गाविद्रुममालाभिर्मदारकुसुमा
दिभिः ॥ इयं सां वत्सरीपूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥ वनमालां यथा विष्णो
कौस्तुभं सततं हृदि ॥ तद्वद्दामनकीं मालां पूजां च हृदये बह ॥ जानता जानता
वापिन कृतं युत्तवार्चनम् ॥ तत्सर्वं पूर्णातां यातु त्वत्प्रसादाद्रमापते ॥ जितं ते पुंड
रीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ॥ नमस्तेस्तु हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ॥ मंत्रहीन
मिति कसंप्राच्य पंचोपचारैः पुनः संपूजय नीराज्य पारयेदिति । दीक्षारहितानां
तु नास्मैव ससर्पणम् ॥ अत्र च द्वादशी मंत्रं कृत्य पारणा हो ग्राह्यम् । पारणा हेनल
भ्येतद्वादशीयटिकापि चेत् ॥ तदा त्रयोदशी ग्राह्यापि विवदमनार्पण इति तत्रैवोक्तेः
(गौणोपि काल उक्तस्तत्रैव) हरौ न दमनारोपः स्यान्मधौ विघ्नतो यदि ॥ वैशाखे
श्रावणे वापि तत्तिथौ स्यात्तदर्पणम् ॥ श्रावणावधि शुक्रास्ते कर्त्तव्यमिति नारदः ॥
इति पाठांतरम् । इदं च मलमासेन कार्यम् । उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणमिति
कालादर्शमलमासवर्ज्येषु परिगणनात् । उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सवं तथा ॥
उत्तरे नियतं कुर्यात्पर्वे तन्निष्ठफलं भवेदिति साधवीये ॥ प्रजापतिवचनाच्च । शुक्रा
स्तादौ तु कार्यमेव । पर्वोक्तवचनात् । उपाकर्मात्सर्जनं च पवित्रदमनार्पणम् ॥ इ
शानस्य बलिं विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥ कुर्याच्छुक्रस्य च गुरोर्मौ ह्येपीति विनि

प्रचयइतिज्योतिर्निबन्धे ॥ वृद्धगाभ्यवचनाच्च ॥ इतिदमनारोपः । चैवशुक्लत्रयो
 दश्यामनंगव्रतस ॥ तत्रसापूर्वाग्राह्या । त्रयोदशतिथिः पूर्वसितइतिदीपिकोक्तेः
 चैवशुक्लचतुर्दशीपूर्वाग्राह्या । मधोःश्रावणामासस्यशुक्लायातुचतुर्दशी ॥ सारा
 त्रिव्यापिनीग्राह्यानान्याशुक्लाकदाचनेतिहेमाद्रौवौधायनोक्तेः ॥ परापूर्वाह्नि
 गामिनीतिवापाठः (अत्रकेचिद्यथायु तमेवार्थवर्णयन्ति) निशिभ्रमन्तिभूतानि
 शक्तयःशूलभूयतः ॥ अतस्तत्रचतुर्दश्यांसत्यांतत्पूजनंभवेदिति ॥ ब्रह्मवैवर्त ॥ हे
 माद्रिमाधवार्दिलिखनमप्येवम् । संप्रदायविदस्त्वाहुः । चतुर्दशीतुकर्तव्यात्रयो
 दश्यायुताविभो ॥ इतिस्कांदमुत्सर्गः । तदपवादश्च । तृतीयैकादशीयष्टीशुक्ल
 पक्षेचतुर्दशी ॥ पूर्वविद्वानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेतिनारदीयवचनम् । तदपवा
 दश्च । मधोःश्रावणामासस्येति । तत्रापवादाभावेपुनरुत्सर्गस्यस्थितिरितिन्या
 येनपूर्वविद्वैवग्राह्येति सिद्धयति । ब्रह्मवैवर्ततुसामान्यरूपमन्यत्रसावकाशमि
 तितेनपूर्वदिनेमुहूर्तत्रयवेधेपूर्वअन्यथोत्तरेतिचैवपरिणामा सामान्यनिर्णयात्तप
 रैव (अत्रविशेषोनिर्णायामृतेविष्णुस्मृतौ) चैत्रीचित्रायुताचेत्स्यात्तस्यांचित्रवस्त्र
 प्रदानेनसौभाग्यमाप्नोतीति (तथाब्राह्मे) मंदेवार्केशुरौवापिवारेष्ट्वेतेषुचैत्रिका ॥
 तत्राप्रवमेधजंपुरायं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेदिति ॥ अत्रसर्वदेवानांदमनपूजोक्ता
 (तत्रैववायवीये) संवत्सररुक्ताचार्थाः साफल्यार्थाखिलानसुरान् ॥ दमनेनार्चयेचै
 त्र्याविशेषेणसदाशिवमिति ॥ अत्रस्वीयतिथ्यासमुच्चयइतिकेचित् । स्वीयति
 थ्यामकराणोत्रदमनपूजनमित्यन्ये । दीक्षिततदितरविषयत्वेनव्यवस्थेत्यपरेइयं
 मन्वादिरपि । साचपूर्वमुक्ता । चैवकृष्णत्रयोदश्यां महावास्तुसंज्ञोयोगोगौ
 डेषुप्रसिद्धः (तदुक्तंवाचस्पतिकृतौशलपाणौचस्कांदे) वास्तुनसमायुक्ताम
 धौकृष्णत्रयोदशी ॥ गंगायांदिलभ्येतस्यग्रहशतैःसमा ॥ शनिवारसमायुक्ता
 सामहावास्तुस्मृता ॥ गंगायांदिलभ्येतकोटिस्यग्रहैःसमा ॥ शुभयोगसमा
 युक्ताशनौशतभिषायादि ॥ महामहेतिविख्यातात्रिकोटिकुलमुद्धरेत् (तत्रैवज्यो
 तिषे) चैत्रासितेवास्तुशुक्लत्रयोदशीस्यसुतस्यवारे ॥ योगेशुभेसामहती
 महत्या गंगाजलेर्कग्रहकोटितुल्येति (त्रिस्थलीसेतौब्रह्मांडपुराणौ) वास्तुन

समायुक्तामधौकृष्णात्रयोदशी ॥ गंगायांयदिलभ्येतशतसूर्यग्रहैःसमेति (कल्प
तरौब्राह्मे) मधौकृष्णात्रयोदश्यांशनौशतभिषायुता ॥ वारुणीतिसमाख्याता
शुभेतुमहतीस्मृता (चैत्रकृष्णाचतुर्दश्यांविशेषःपृथ्वीचंद्रोदयेपुलस्त्यः) चैत्रकृ
ष्णाचतुर्दश्यांयःस्नायाच्छिवसन्निधौ ॥ नप्रेतत्वमवाप्नोतिगंगायांतुविशेषतइति
अत्रपूर्वाग्राह्या ॥ कृष्णापसत्वात् । गौडैस्त्वेतदेवशुक्लचतुर्दश्यामित्येवंदेवलोय
त्वेनपरिहितम् ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेकालनिर्णयसिंधौचैत्रमासः ॥

मेघसंक्रमेप्रागपरादशदशघटिकाःपुरायकालः । रात्रौतुप्रायुक्तम् (अत्रधर्म
घटादिदानमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेपात्रे) तीर्थेचानुदिनंस्नानंतिलैश्च पितृतर्पणम् ॥
दानंधर्मघटादीनांमधुसूदनपूजनम् ॥ माधवेमासिकुर्वीतमधुसूदनतुष्टिदं (अथ
वैशाखस्नानम् तत्रपृथ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः) तुलामकरमेघेषु
प्रातःस्नानंविधीयते ॥ हविष्यंब्रह्मचर्यचमहापातकनाशनमिति सौरमासउक्तः
(अन्यतपसद्वयमुक्तंतत्रैवपात्रे) मधुमासस्यशुक्लायामेकादश्यामुपोषितः ॥ पंच
दश्यांचभोवीरमेघसंक्रमणोत्तुवा ॥ वैशाखस्नाननियमंब्राह्मणानामनुज्ञया ॥ मधु
सूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपर्वकम् (तत्रसंज्ञः) वैशाखंसकलमासं मेघसंक्रमणो
रवेः ॥ प्रातःसनियमःस्नास्येप्रीयतांमधुसूदनः॥मधुहंतुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुज्ञ
हात् ॥ निर्विघ्नमस्तुमेपुरायंवैशाखस्नानमन्वहं ॥ माधवेमेघगोभानौमुरारेमधुसू
दन ॥ प्रातःस्नानेनमेनायफलदोभवपापहन्ति ॥ तीर्थविशेषोपितत्रैवोक्तः ।
मेघसंक्रमणोभानोमाधवेमासियत्नतः ॥ महानद्यांनदीतीर्थेनदेसरसिनिर्भरे ॥
देवस्नातेयवास्नायाद्यथाप्राप्तेजलाशये ॥ दीर्घिकाकूपवापीयुनियतात्माहरिं
स्मरन्नितिसंकल्पेचतत्तीर्थनामग्राह्यम् ।अज्ञानेतुविष्णुतीर्थमिति वदेत् ॥ य
दानज्ञायतेनामतस्यतीर्थस्यभोद्विजाः ॥ तत्रेत्युच्चारणांकार्यंविष्णुतीर्थमिदंत्विति
तीर्थस्यदेवताविष्णुःसर्वत्रापिनसंशयइति ॥ तत्रैवोक्तेः (तथान्योपि विशेष
स्तत्रैवपात्रे) तुलसीकृष्णागौराख्यातयाभ्यर्च्यमधुद्विपम् ॥ विशेषेणातुत्रैशा

खेतरोनारायणो भवेत् ॥ साधवं सकलमासंतुलस्यायोर्चयेन्नरः ॥ त्रिसंध्यं मधुहं
 तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः (तथा) प्रातःस्नात्वा विधानेन साधवे साधवा प्रियम् ॥
 योश्च तथ मूलमासि चेतो येन बहुना सदा ॥ कुर्यात्प्रदक्षिणांतं तु सर्वदेवमयंततः ।
 पितृदेवमनुष्यांश्च तर्पयेत्स चराचरम् ॥ योश्च तथ मर्चयेद्देवमुदकेन समंततः ॥ कु
 लानामयुतं तेन तारितं स्यान्न संशयः ॥ कंडूयपृथुतो गांतुस्नात्वा पिप्पलतर्पणम् ॥ कृ
 त्वा गोविंदमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयुः (तथा) एकभक्तमथोनक्तमयाचितम्
 तंद्रितः ॥ साधवे मासियः कुर्यात्प्रभते सर्वमोष्मत् ॥ वैशाखे विधिना स्नानं देवन
 द्यादिके ब्रह्मिः ॥ हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशयानियमस्थितः ॥ ब्रतं दानं दसौ देवि स
 धुसूदनपूजनम् ॥ अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् (सदनरत्ने स्कांदे)
 प्रपाकार्या च वैशाखे देवे देया गलंतिका ॥ उपानद्वयजनच्छत्रसहस्रवासांश्चिचंदनम्
 जलपात्राणि देयानि तथा पुष्टपट्टाणि च ॥ पानकानि च चित्राणि द्राक्षारंभा
 फलान्यपि (तिथितत्त्वे) ददाति यो हि मेघादौ सकतनंबुधटान्वितान् ॥ पितृ
 नुहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते इति (तथा) वैशाखे यो घटं पर्गां सभोज्यं वै
 द्विजन्मने ॥ ददाति सुरराजेंद्रसयाति परमांगतिम् ॥ एवं संपर्गा स्नानां शक्तौ ज्यहं
 वा स्नायात् (तदुक्तं तत्रैव पात्रे) त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम् । अपि
 सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥ प्रातःस्नातः स नियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यदा तु वैशाखो मूलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनियेधात् । मासद्वयं स्ना
 नं तन्नियमाश्च कर्तव्याः मासोपवासचंद्रायणादितु मलमासेष्वप्यसमापयेत् (तदु
 क्तं दीपिकायां) नियतं त्रिंशद्विंशत्वाच्च भूमास्यारभ्य समापयेत् मलिने मासोऽप्य
 वा सव्रतमिति (अत्र दानविशेष उक्तो परार्कवामनपुराणे) गंधाश्च माल्यानि
 तथा वैशाखे सुरभीणि च ॥ देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥ (एवं स्नाने
 कृते तस्योद्यापनं कार्यम् (तदुक्तं तत्रैव) मासमेवं ब्रह्मिः स्नात्वा नद्यादौ विसलेजले ॥
 एकादश्यां च द्वादश्यां पौर्णमास्यां सथापि वा ॥ उपोष्य नियतो भत्वा कुर्याद् द्या
 पनंबुधः ॥ मंडपं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥ निठके सावातिदध्वं न तदध्वं न
 वा पुनः ॥ शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णलक्षणां न्वितम् ॥ लक्ष्मीयुक्तं जगन्नाथं

पूजयेदासनेनुधः ॥ भयगौश्चन्दनैःपुटपैदीपैर्नैवेद्यसंचयैः ॥ सर्वसंप्रज्यविधिवद्रा
 ब्रौजागरांचरेत् ॥ श्वोभतेकृतमैत्रीयग्रहवेद्यांगृहान्यजेत् ॥ होसंकुर्यात्प्रयत्ने
 नपायसेनविचक्षणाः ॥ तिलाजयेनयवैर्वापिसर्वैर्वापिस्वशक्तितः ॥ अष्टोत्तरसहस्रं
 वाशतमष्टोत्तरंतुवा ॥ प्रतिद्विष्टारनेनैवइदंविष्टारनेनवा ॥ व्रतसंपूर्तिसिद्ध्यर्थधेनु
 मेकांपयस्विनीम् ॥ पादुकोपानहौह्वंशुरवेव्यंजनंतथा ॥ शय्यांसोपस्करांद
 द्यादीपिकांदर्पणांतथा ॥ ब्राह्मणानभोजयेस्त्रिंशत्तेभ्योदद्याच्चदक्षिणाम् ॥ कल
 शान् जलसंपूर्णांस्तेभ्योदद्याद्यवांस्तथासर्वकृतेसाधवस्यचोद्यापनविधौशुभे ॥ फ
 लमाप्नोतिसकलंविष्णुसायुज्यनाम्नयात् (एतावत्यशक्तौतत्रैवोक्तम्) वैशाख्यां
 विधिनास्नात्वाभोजयेत्ब्राह्मणान्दश ॥ कृसरंसर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशय
 इति ॥ वैशाखशुक्लतृतीयाअक्षय्यतृतीयोच्यते । सापूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या ।
 दिनद्वयेधितद्व्याप्तौपरैव (तदुक्तंनिर्गार्यासूतेनारदीये) वैशाखेशुक्लपक्षे
 तृतीयारोहिणीयुता ॥ दुर्लभाबुधवारिणासोभेनापियुतातथा ॥ रोहिणीबुधयु
 क्तापिपूर्वविद्याविवर्जिता ॥ भक्त्याकृतापिमांघातःपुरायंहंतपुराकृतम् ॥ गौरी
 विनायकोपेतारोहिणीबुधसंयुता ॥ विनापिरोहिणीयोगात्पुरायकोटिप्रदा
 सदेति (इयंयुगादिरपिसाचोक्तारत्नमालायाम्) साधेपंचदशीकृष्णानभस्येचत्र
 योदशी । तृतीयामाधवेशुक्लानवम्यूर्ज्युगादयइति (यत्तु गौडाः) साधस्यपौर्णा
 मास्यांतुघोरंकलियुगंरमृतामिति ब्रह्मोक्तेः । वैशाखमासस्य चयातृतीयानवम्य
 सौकार्तिकशुक्लपक्षे ॥ नभस्यमासस्यतमिस्रपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाधे ॥ इ
 ति विष्णुपुराणे । चकारेगातमिस्रपक्षानुयंगेपिपूर्वनुरोधात्पौर्णमास्येवज्ञेया ।
 द्वेशुक्लइत्यादिकंतुनिर्मूलमित्याहुः । तन्न । दर्शेतुमाधमासस्यप्रवृत्तंढापरंयुगमि
 तिभविष्यविरोधात्सत्तेनब्राह्मणानुसारात् पौर्णमायामेवयुगादिश्राद्धंवनुशूलपा
 णिःपरास्तः । तेनकल्पभेदाद्युगभेदाद्व्यवस्थेति तत्त्वम् । सत्तेनकार्तिकेनवमीशु
 क्तामाधमासेचपौर्णमेतितृहन्नारदीयेव्याख्यातम् । निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञा
 नकृता (अत्रश्राद्धमुक्तंमास्ये) कृतंश्राद्धंविधानेनमन्वादिषुयुगादिषु ॥ हायना
 निदिशहसंपितृणांतृप्तिर्भवेदिति (भारतेपि) यामन्वाद्यायुगाद्याश्चतिथय

स्तासुमानवः ॥ स्नात्वाहुत्वाचदत्वाचजप्त्वा नंतफलं लभेदिति ॥ आद्वेपिपूर्वाक्ल
व्यापिनीग्राह्या ॥ पूर्वाक्लेतुसदाकार्याः शुक्तामनुयुगादयः ॥ दैवेकर्मणिपिप्येच
कृष्णोचैवापराहृणाकाइतिपात्रोक्तेः ॥ द्वे शुक्लेदेतथाकृष्णोयुगादीकवयोविदुः ॥
शुक्लेपौर्वाक्लिकेग्राह्येकृष्णोचवापराक्लिके ॥ इतिहेमाद्रौनारदीयवचनाच्च (दीप
कापि) अथोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाहृणाकास्युः सितेविज्ञेयाअपरक्लि
काश्चबहुलेइतिस्मृत्यर्थसारेपि । युगादिमन्वादियाद्वेयुशुक्लपक्षे उदयव्यापि
नोतिथिग्राह्या । कृष्णपक्षेऽपराहृणाव्यापिनीति (दिवोदासीयेगोभिलः) वैशा
खस्यतृतीयांयः पूर्वविद्धां करोतिवै ॥ हव्यं देवानगृह्णांतिकव्यंचपितरस्तथेति ॥
गोविंदाराविष्येवम । तेनेयंपूर्वाक्लव्यापिनी । दिनद्वयेतत्वेपरैवेति । धर्मतत्त्व
विदोहेमाद्र्यादयः (अनंतभट्टस्तु) सर्वैधृतिर्व्यतीपातोयुगमन्वादयस्तथा ॥ स
न्मुखाउपवासेस्युर्दानादावतिमाः स्मृताइत्याह । दानादावितिआद्वसंग्रहः । उप
वासस्त्वप्रेवक्ष्यते (हेमाद्रावप्येवम) माधवस्तुव्यतीपातः आद्वेपराक्लव्यापीग्रा
ह्यइत्याह । स्मृत्यर्थसारेतुकुतुपकालयोगीत्युक्तम(यत्तुमार्कंडेयः) शुक्लपक्षस्य
पूर्वाहृणाश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणाः ॥ कृष्णपक्षापराक्लेहिरौहिणांतुनलंधयेत् ॥ रौहि
णौनवमीमुहूर्तः । अत्रशुक्लपक्षयुगादिआद्वंपूर्वाक्लेकार्यमितिशलपाणिः निर्ण
यामृतादयस्तुकालादर्शमाश्राद्धमापराक्लिकमुक्त्वा एवमन्वंतरादीनांयुगादीनां
विनिर्णयइत्युक्तत्वात् । द्वेशुक्लइत्यादिवचनंविष्णुपजनविययम । आद्वेत्वापरा
हृणाक्येवेतिव्यवस्थांजगदुः । सेयंपूर्वाक्लानेकवचोविरोधात्पूर्वाक्लेदैविकंकुर्या
दित्यादिवचनादेवसिद्धेवचनवैयर्थ्याच्चस्वाच्छंद्यविलसित मात्रमित्युपेक्षणीया
किंच । कालादर्शोक्तिन्यायमूलावचोमूलावा । नाद्यः युगादिआद्वस्यामाश्राद्विविक्त
तित्वेनन्यायतोपराहृणाव्याप्तावपिवचनेनतस्यवाधात् । नांत्यः । अतिदेशादेवा
पराहृणाप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् । अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात् । तेनयदिकाला
दर्शोक्तेः कथंचिच्छब्दाजाड्येनसमाधित्सातर्हिन्याय प्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविष
यत्वेनसाव्यवस्थापनीयेतिदिक् । पूर्वाहृणास्तत्रद्वेधाभक्तदिनपूर्वार्धः द्वेधाभक्त
दिनांशकोत्रादितः प्राक्तापराक्ता वितिदीपकोक्तेः । माधवादयोप्येवम(अत्र

विशेषोहेमाद्रौभविष्ये) वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायांतथैव च ॥ गंगातोये नरः
स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ तस्यां कार्यं यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान्
दद्याद्द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवानिति (अन्नदानविशेषस्तत्रैव भविष्ये इमां
प्रक्रम्य) उदकुंभान्तसकनकान्तसाक्षन्तसर्वरसैः सह ॥ यवगोधमचराकान्सक्तु
दध्योदनंतथा ॥ ग्रैष्ठिकं सर्वमेवात्र सस्यं दाने प्रशस्यते इति (देवीपुराणोपि)
तृतीयायांतु वैशाखे रोहिण्यक्षे प्रपूजयतु ॥ उदकुंभप्रदानेन शिवलोके महीयते
(मंत्रस्तु) सधधर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ॥ अस्य प्रदानात्तृप्यंतु
पितरोऽपि पितामहाः ॥ गंधोदकतिलैर्मिश्रं साक्षं कुंभं फलान्वितं* ॥ पितृभ्यः
संप्रदास्यामि अक्षयमुपतिष्ठति अत्र च पिंडरहितं श्राद्धं कुर्यात् । अयनद्वित
ये श्राद्धं विद्युर्बद्धितये तथा युगादियुचसर्वेषु पिंडानि वर्षणादृते इति हेमाद्रौ पुल
स्त्यवचनात् (अत्र रात्रिभोजने प्रायश्चित्तमृग्विधाने) रात्रौ भुक्ते वत्सरे तु
मन्वादिषु युगादिषु ॥ अभिस्त्वृष्टिमंत्रं च जपेदशनपातक इति (अपराक
यमः) कृतोपवासाः सलिलये युगादिदिनेषु च ॥ दास्यंत्यन्नादिसहितं तेषां लोका
महोदया इति ॥ वैशाखे मलमासे सति तत्रैव युगादिः कार्यः (तथा च हेमाद्रौ
ऋष्यशृङ्गः) दशहरासु नोत्कर्षप्रचतुर्ध्वपियुगादिषु ॥ उपाकर्माणि चो
त्सर्गो ह्येतदियं वृथा दित इति ॥ सप्तदशहरादिकं वृथा दिसंक्रमेद्विषम । कन्या
चंद्रोदये रवावित्यादि सौरमासोक्ते रित्यर्थः (कालादर्शोपि) अन्वोदकुंभ
मन्वादि महालययुगादिष्विति ॥ मलमासकर्तव्येषु परिगणनाच्च । महा
लयशब्देन मघात्रयोदशयुच्यत इति माधवः (स्मृतिचंद्रिकायांतु मासद्वये कर्तव्य
मित्युक्तम्) यौगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपक्षिकम् ॥ मन्वादिकं तैत्तिरीयं
च कुर्यान्मासद्वयेऽपि चेति ॥ अपरपक्षः कृष्णपक्षः न तु महालयः । तस्य तत्र निये
धात् (मदनरत्नेऽपि मरीचिः) प्रतिमासं मृताहे च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् ॥ मन्वा
दौ च युगादौ च तन्मासो रूभयोरपीति ॥ प्रतिवत्सरं क्रियमाणां कल्पादिश्राद्धमिति
सखव्याचख्यौ (अत्र श्राद्धाकरणो प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) नयस्य द्यावासं

* वैशाखे मासि शुक्लायांतृतीयायां भगीरथः ॥ ब्रह्मलोकं स्तिपय गां पृथिवी तलमानया दितिव्रतहेमाद्रः ॥

चशतवारंतदाजपेत् ॥ युगादयोयदान्यूनाः कुरुतेनैवचापियइति ॥ अत्रसमुद्रस्ना
 नंप्रशस्तम् (तदुक्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेसौरपुराणो) युगादौतुनरः स्नात्वाविधिवत्त
 वणोदधौ ॥ गौसहस्रप्रदानस्यकुरुसेवेकलंहियत् ॥ तत्फलंलभतेमर्त्याभमिदा
 नस्यचध्रुवमिति ॥ अयंनिर्गायः सर्वयुगादिसुबोद्धव्यः । इतियुगादिनिर्गायः ।
 इयमेवतृतीयापरशुरामजयन्ती । साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या (तदुक्तंभार्गवा
 र्चनदीपिकायांस्कांदभविष्ययोः) वैशाखस्यसितेपक्षे तृतीयायांपुनर्वसौ ॥
 निशायाः प्रथमेयामेरासारख्यः समयेहरिः ॥ स्वोच्चगैः षडग्रहैर्युक्तेसिन्धुनेराहुसं
 स्थिते ॥ रेणुकायास्तुयोगर्भाद्वतीर्णोहरिः स्वयमिति ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तावंश
 तः समव्याप्तौचपरा ॥ अन्यथापूर्वव (तदुक्तंतत्रैवभविष्ये) शुक्लतृतीयावै
 शाखेशुद्धोपोष्यादिनद्वयेनिशायाः पूर्वयामेचेदुत्तरान्यत्रपर्विकेति (वैशाखशु
 क्तसप्तम्यांगंगोत्पत्तिस्तदुक्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेब्राह्मे) वैशाखेशुक्लसप्तम्यांजहनु
 नाजाहनवीपुरा ॥ क्रोधात्पीतापुनस्त्यक्ताकर्णारिध्रात्तुदक्षिणात् ॥ तांतत्रपज
 येदेवीगंगंगगनमेखलामिति ॥ अत्रशिष्टाचारात्तमध्याह्नव्यापिनीग्राह्या ।
 दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तावेक देशव्याप्तौवापूर्वायुग्मवाक्यात् (वैशाखशुक्ल
 द्वादश्यांयोगविशेषोहेमाद्रौज्योतिःशास्त्रे) पंचाननस्थौगुरुभूमिपुत्रीमेघेरविः
 स्याद्यदिशुक्लपक्षे ॥ पाशाभिधानाकरभेरायुक्तातिथिर्व्यतीपातइतीहयोगः ॥
 अस्मिंस्तुगोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेनसर्वपरिहायपापम् ॥ सुरत्वमिन्द्रत्वमनामय
 त्वंमर्त्याधिपत्यंलभतेमनुष्यइति ॥ पंचाननसिंहः पाशाभिधानातिथिर्द्वादशी ।
 करभोहस्तः । वैशाखशुक्लचतुर्दशीनृसिंहजयन्ती । साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या
 (तदुक्तंहेमाद्रौनृसिंहपुराणो) वैशाखेशुक्लपक्षेतुचतुर्दश्यांनिशामुखे ॥ सज्ज
 न्मसम्भवंपुण्यं ब्रतंपापप्रणाशनम् ॥ वर्षेवर्षेतुकर्तव्यंममसंतुष्टिकारणमिति ॥
 दिनद्वयेतद्व्याप्तावंशतः समव्याप्तौचपरा । विषमव्याप्तौत्वधिकव्याप्तिमती
 दिनद्वयेप्यव्याप्तौपरा । परदिनेगौणकालव्याप्तेः सत्वात्पूर्वदिनेचतदभावात्
 (यत्तु) ततोमध्याह्नवेलायांनद्यादौविमलेजले ॥ इत्युपक्रम्यपरिधायततोवा
 सोव्रतकर्मसमारभेदितितत्रैवोक्तमतत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविययम् ॥ नत्वेतावता

मध्याह्नव्यापिनीग्राह्येतिभ्रमितव्यम् ॥ पूर्वोक्तवचनविरोधात् । वैशाखस्य
चतुर्दश्यांसोमवारेनिलक्षके ॥ अवतारो नृसिंहस्यप्रदोऽसमयेद्विजाइतिटोडरा
नन्देस्कांदात् । कर्मः सिंहोवौद्धकलकी दसायमितिपूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचना
चेतिकेचित् (तत्त्वंतुपूर्ववचसामनाकरत्वेनानिर्मूलत्वात्हेमाद्रौनृसिंहपुराणो)
मज्जन्मसंभवंपुरायंत्रतंपापप्रणाशनमित्युपक्रम्य । स्वातीनक्षत्रयोगेचशनिवारे
तुमद्ब्रतम् ॥ सिद्धयोगस्यसंयोगेवर्णाजेकरणोत्था ॥ पुंसांसौभाग्ययोगेनलभ्य
तेदैवयोगतः ॥ सर्वैरेतैस्तुसंयुक्तंहत्याकोटिविनाशनम् ॥ एतदन्यतरेयोगेमहि
नंपापनाशनम् ॥ केवलेपिप्रकर्तव्यंमहिनेब्रतमुत्तमम् ॥ अन्यथानरकयांतियाव
चंद्रदिवाकरावित्युक्ता ॥ ततोमध्याह्नवेत्तायांनद्यादौविमलेजलेइत्यादिनामध्या
ह्नएवब्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धे वर्णाजेकरणोमध्याह्नेच स्पष्टंजन्मप्रतीयते ।
संध्यायांजन्मतुक्वाप्यनुक्तैर्मौख्यकृतंतद्वशान्निर्णयश्चेह्यमेवेतितथाइयमेव ।
योगविशेषेणातिप्रशस्ता (तदुक्तंतत्रैव) स्वातीनक्षत्रयोगेचशनिवारेचमद्ब्रतम् ।
सिद्धयोगस्यसंयोगेवर्णाजेकरणोत्था ॥ पुंसांसौभाग्ययोगेनलभतेदैवयोगतः ॥
एभिर्योगैर्विनापिस्यान्महिनंपापनाशनम् ॥ सर्वेषामेववर्णानामधिकारोस्तिम
द्ब्रते ॥ मज्जकैस्तुविशेषेणाकर्तव्यंमत्परायणैः (तथा) सिंहःस्वर्णमयोदेयोमम
संतोषकारकः (तथा) विज्ञायमहिनंयस्तुलंधयेत्पापघ्नचरः ॥ सयातिनरकंधो
रयावचंद्रदिवाकरौ ॥ इदंचसंयोगपृथक्कन्यायेननित्यंकांक्ष्यंच (अथात्रविशे
यः) मध्याह्नेमृदुगोमयतिलामलकस्नानंकृत्वा । नृसिंहदेवदेवेशतवजन्मदिने
शुभे ॥ उपवासंकरिष्यामिसर्वभोगविर्वर्जितइतिमंत्रेणासंकल्पंकृत्वा (आचार्यवृ
त्वासायंकाले) हैमीतुतत्रमृन्मूर्तिःस्थाप्यालक्ष्म्यास्तथैवच ॥ पलेनवातदधेनत
दधर्धिनवापुनः ॥ यथाशक्तिस्तथाकुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितइत्युक्तम् ॥ नृसिंहसू
र्तिशक्त्याकृतंसुवर्णसिंहंचकलशोपरिसंप्रज्यरात्रौजागरांकृत्वाप्रातः पुनः संप्र
ज्य । नृसिंहाच्युतदेवेशलक्ष्मीकांतजगत्पते ॥ अनेनार्चाप्रदानेनसफलाःस्युर्मनी
रथाः ॥ इत्याचार्यायदत्त्वा । मद्ब्रतंशेयेनराजातायेजनिष्यंतिचापरे ॥ तांस्त्वमु
द्धरदेवेशदुस्तराद्भवसागरात् ॥ पातकाराविमर्शनस्पृश्याधिदुःखांबुवारिभिः ॥

तीव्रैश्चपरिभूतस्यमहादुःखगतस्यमे ॥ करावलंबनंदेहि शेषशायिनजगत्पते ॥
 श्रीवृसिंहरमाकांतभक्तानांभयनाशन ॥ क्षीराबुधिनिवासंस्त्वंचक्रपारोजनार्द
 न ॥ व्रतेनानेनदेवेशभुक्तिमुक्तिप्रदोभवेतिप्रार्थयेदितिसंक्षेपः (वैशाखपौर्णमा
 स्यांविशेषोपरार्कजाबालिः) शृतान्नमुदकुंभंश्चवैशाख्यांचविशेषतः ॥ निर्दिश्य
 धर्मराजायगोदानफलमाप्नुयात् ॥ सुवर्गातिलयुक्तैस्तुब्राह्मणान्नसप्तपंचच ॥
 तर्पयेदुदपात्रैस्तुब्रह्महत्यांव्यपोहतीति (उदकुंभदानसंज्ञं त्वक्षय्यतृतीयाप्रकर
 गोउक्तः । भविष्येपि) वैशाखीकार्तिकीमाघी तिथयोतीवर्षजिताः ॥ स्नान
 दानविहीनास्ताननेयाः पांडुनंदन ॥ अवहृणाजिनदानंकार्यम् (तथाचविष्णुः)
 कृणाजिनेतिलान्नकृणाजिहरण्यमधुसपिंधी ॥ ददातियस्तुविप्रायसर्वतरति
 दुष्टकृतमिति ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृतकालनिर्यायसिंधौवैशाखमासः समाप्तः ॥

वृथसंक्रांतौ पूर्वाः षोडशघटिकाः पुराणकालः । रात्रौ संक्रमेति प्रागेवोक्तम् ।
 (ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां रंभाव्रतमुक्तं माधवीये भविष्ये) भद्रे कुरुवयस्तेन रंभाख्यं ब्र
 तमुत्तमम् ॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां स्नातानियमतत्परेति ॥ सा पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
 वृहत्तपातथारंभासा वित्रीवटपैतकी ॥ कृष्णाष्टमी च भूतचर्तव्या संमुखीति तिथि
 रिति स्कांदोक्तेः । ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा (तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे) ज्येष्ठे मासि
 सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ॥ हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति (वाराहेपि)
 दशमी शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजे हनि ॥ अवतीरयितः स्वर्गातिहस्तर्क्षचसरि
 इरा ॥ हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति (स्कांदे तु दशयोगा उक्ताः । तथा)
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ॥ व्यतीपाते गगनं देकन्या चंद्रे वृषे रवौ
 दशयोगेनरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ अत्र बुधभौमयोः कल्पभेदेन व्यवस्था
 इयं च यत्रैव योगबाहुल्यं सैव ग्राह्या ॥ योगाधिक्ये फलाधिक्यात् । ज्येष्ठे मलमासे सति
 तत्रैव दशहरा कार्या । न तु शुद्धे । दशहरा मुनोत्कर्षश्चतुर्ध्वपियुगादिद्विति हेमा
 द्रीश्चक्षुःशृंगोक्तेः (तथा स्कांदे) यांकांचित्सरितं प्राप्य दद्यादध्यातिलोदकम् ॥

मुच्यतेदशभिःपापैःसमहापातकोपमैः (अत्रविशेषःकाशीखंडे) ज्येष्ठेमासिसि
तेपक्षे प्राप्यप्रतिपदतिथिम् ॥ दशाश्वमेधकेस्नात्वामुच्यतेसर्वपातकैः ॥ एवंस
र्वविधिप्रयुक्तमस्नायीनरोत्तमः ॥ आशुक्लपक्षदशमीप्रतिजन्माघमुत्सृजेत् (त
था) लिंगंदशाश्वमेधेशंदृष्ट्वादशहरातिथौ ॥ दशजन्मार्जितैःपापैस्त्यज्यतेनाव
संशयः (तथाचभविष्योत्तरकाशीखंडयोः) निशायांजागरं कृत्वासमुपोष्य
चभक्तितः ॥ पुठपैर्गंधैश्चनेत्रैः फलैश्चदशसंख्यया ॥ तथादीपैश्चतांबूलैःपू
जयेच्छृङ्खलान्वितः ॥ स्नात्वाभक्त्यातुजाहनव्यांदशकृत्वोविधानतः ॥ दशप्र
सृतिक्कृष्णाश्चतिलान्सर्पिश्चवेजले सक्कुपिंडान्गुडपिंडान्दद्याच्चदशसंख्यया
ततो गंगातटेरस्येहेस्नास्नूप्येणावातथा ॥ गंगायाःप्रतिमांकृत्वावक्ष्यमाणास्वरूपि
णीम् ॥ संस्थाप्यपूजयेद्देवांतदलाभेभृदापिच ॥ अथतत्राप्यशक्तप्रचेल्लिखेत्पिष्टे
नवैभुवि ॥ वक्ष्यमाणो नमंत्रेण कुर्यात्पूजांविशेषतः ॥ नारायणंमहेशं च ब्रह्माणं
भास्करंतथा ॥ भगीरथंचनृपतिंहिमवंतंनगेश्वरम् ॥ गंधपुठपादिभिःसम्यग्य
थाशक्तिप्रपूजयेत् ॥ दशप्रस्थांसितिलान्दद्याद्दशसंख्यागवीस्तथा (प्रस्थःषोड
शपलानि । पलंतु) मुष्टिमात्रं पलं स्मृतमिति महारावि उक्तम् । मत्स्यकच्छपसंडक
मकरादिजलेचरान् ॥ हंसकारंडवक्त्रकचक्रटिड्भिसारसान् ॥ कारयित्वा यथा
शक्तिस्वर्गोनरजतेनवा ॥ तदलाभेपिष्टमयानभ्यर्च्यकुसुमादिभिः ॥ गंगायांप्रक्षि
पेदाज्यदीपांश्चैव प्रवाहयेत् ॥ पुठपाद्यैःपूजयेद्गंगामंत्रेणानेनभक्तितः ॥ ओं
नमःशिवायैनारायणायैदशहरायैगंगायैनमोनमः ॥ इतिमंत्रंतुयोमर्त्योदिनेतस्मि
न्निद्वानिशम् ॥ जपेत्पंचसहस्राणि दशधर्मफलंलभेत् (काशीखंडेत्वन्योमं
त्रउक्तः) नमःशिवायैप्रथमंनारायणायैपदंततः ॥ दशहरायैपदमितिगंगायैमंत्रस
यवै ॥ स्वाहांतःप्रणावादिश्चभवेद्विंशाक्षरोमनुः ॥ पूजादानंजपोहोमोतेनैवम
नुनास्मृतमिति (अत्रगंगास्तोत्रपाठमपिदशवारंकुर्यात् तदुक्तंभविष्ये) तस्यां
दशम्यामेतच्चस्तोत्रं गंगाजलेस्थितः ॥ यःपठेद्दशकृत्वस्तुदरिद्रोवापिचाक्षमः ॥
सोपितत्तत्फलमाप्नोतिगंगासंप्रज्ययत्नतइतिस्तोत्रंच प्रतिपदादिदशमीपर्यंतंदिन
वृद्धिसंख्ययापाठनीयमिति शिष्टाः । अत्रचसर्वापि विस्तरःस्तोत्रादिचभट्टकृत

त्रिस्थलीसेतोरवधेयः । विस्तरभीतेस्तुनलिख्यते (एवंकुर्वतः फलमुक्तं काशी
 खंडे) एवंकृत्वाविधानेनवित्तशाठ्यविवर्जितः । उपवासीवक्ष्यमाणोर्दशपापैः
 प्रमुच्यते ॥ सर्वानकामानवाप्नोतिप्रेत्यब्रह्मणालीयतइतिच ॥ अस्यांसेतुबंधरा
 मेश्वरस्यप्रतिष्ठादिनत्वादिशेषेणापजाकार्या (तदुक्तंस्कांदेसेतुमाहात्म्ये) ज्ये
 ष्ठेमासेसितेपक्षे दशम्यांबुधहस्तयोः ॥ गरानंदेव्यतीपातेकन्याचंद्रे वृषेखौ ॥
 दशयोगेसेतुमध्येलिंगरूपधरंहरम् ॥ रामोवैस्थापयामासशिवलिंगमनुत्तममि
 तिइतिदशहरा ॥ ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जला । तत्रनिर्जलमुपोष्य । विप्रेभ्योज
 लकुंभानुदद्यादितिनिर्गार्यामृतेउक्तम् (मदनरत्नेस्कांदे) ज्येष्ठेमासिनृपश्रेष्ठया
 शुक्लैकादशीशुभा ॥ निर्जलंसमुपोष्यात्रजलकुंभानुसंशर्करान् ॥ प्रदायविप्रमुख्ये
 भ्योमोदतेविष्णुसन्निधौ (ज्येष्ठपौर्णमास्यांसावित्रीव्रतम् । तदुक्तंस्कांदभवि
 ख्ययोः) ज्येष्ठेमासिसितेपक्षे द्वादश्यांरजनीमुखेइत्युपक्रम्य । व्रतंत्रिरात्रमुद्दिश्य
 दिवारात्रिस्थिराभवेदिति । अंत्येपुपसंहृतम् । ज्येष्ठेमासिसितेपक्षे पूर्णिमा
 यांतथाव्रतम् ॥ चीर्णापुरामहाभक्त्याकथितंतेमयानृपोति ॥ दक्षिणात्याश्चेतदे
 वाद्रियंते (सतच्चाभावास्यायामप्युक्तंनिर्गार्यामृतेभविष्ये) अमायांचतथाज्ये
 ष्ठेवटमूलेमहासती ॥ त्रिरात्रोपोषितानारीविधिनानेनपजयेत् ॥ मदनरत्नेत्वि
 दंवाक्यम् ॥ पंचदश्यांतथाज्येष्ठेइतिपठित्वाज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तम् (तथा)
 अशक्तौतुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्याज्जितेन्द्रिया ॥ अयाचितंचतुर्दश्याममायांसमुपोष
 णामिति ॥ तत्तुपाश्चात्याआद्रियंते । हेमाद्रिसमयोद्योतादियुतुभाद्रपदपौर्णिमा
 यामुक्तम् । तत्तुनेदानींप्रचरति (गौडास्तु) मेवेवावृषमेवापिसावित्रींतांवि
 निर्दिशेत् ॥ ज्येष्ठकृष्णाचतुर्दश्यांसावित्रीमर्चयंतियाः ॥ वटमूलेसोपवासानता
 वैधव्यामाप्रयुरिति ॥ पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यांप्रदोयेव्रतम् । दिनद्वयेतद्व्याप्तौप
 र्वेत्याहुः । तन्नर्मलम् । अत्रपौर्णिमाभावास्त्येपर्वविज्ञेयाह्ये । भूतविद्वानकर्तव्या
 अभावास्याचपौर्णिमा ॥ वर्जयित्वानरश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममितिब्रह्मवैवर्त
 स्कांदेपि) भूतविद्वान्निवालीनतुतत्रव्रतंचरेत् ॥ वर्जयित्वातुसावित्रीव्रतंतु
 शिखिवाहनइति (मदनरत्नेब्रह्मवैवर्तेपि) प्रतिपत्पंचमाभूतसावित्रीवटपौर्णिमा

नवमोदशमीचैव नोपोठ्याः परसंयुता इति ॥ यदा त्वष्टादशघटिका चतुर्दशीत
दापराग्राह्या । पूर्वविद्वैवसावित्रीव्रते पंचदशीतिथिः ॥ नाड्योष्टादशभूतस्य
स्यु प्रचैत्तच्च परेऽहनीतिमाधवः ॥ वस्तुतस्तु भूतोष्टादशनाडीभिर्द्वयत्युत्तरांति
थिमित्यस्य व्रतांतरे सावकाशत्वाद्दिशेयः प्रवृत्तपूर्वविद्धाविधायकवचनेन तस्य
बाधादष्टादशनाडीवेधोपि पूर्ववेत्ययं पंथाः साधुः । अत्र पूर्णात्मानुरोधेनैव यथात्रि
रात्रिसंपत्तिर्भवति । तथा त्रयोदश्यादिग्राह्यम् । तस्याः प्रधानत्वात् । अयं नि
र्णयोऽमायामपि ज्ञेयः । पारणांतु पूर्णामांते कार्यम् (अथस्त्रीव्रतेयुविशेषाः परि
भाषायामुक्ताः । अत्रविशेषो भविष्ये) गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थसांयुधिस्थिर ।
ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टिते सावित्रीप्रतिमां कुर्यात्सौवर्णां वापि मृन्मयीम्
सार्धं सत्यवतासाध्वीं फलनैवेद्यदोषकैः ॥ रजन्या कंठसूत्रैश्च शुभैः कुंकुमकेशरैः
पूजयेदिति शेषः ॥ रजनी हरिद्रा । कंठसूत्रं सौभाग्यतंतुः । सावित्र्याख्यानकं
वापि वाचयतीति द्विजोत्तमैः ॥ रात्रौ जागरां कृत्वा प्रभाते विमले ततः ॥ तामपि ब्रा
ह्मणोदत्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् (संवस्तु) सावित्रीयं मया दत्ता सहिरण्यमहा
सती ॥ ब्राह्मणाः प्रीणानार्थं ब्राह्मणां प्रतिगृह्यताम् ॥ व्रतेनानेन राजेन्द्रवैधव्यं नाप्नु
यात्कच्चिदिति (ज्येष्ठापौर्णमास्यां विशेष आदित्यपुराणो) ज्येष्ठे मासितिलानद
द्यात्तपौर्णमास्यां विशेषतः ॥ अश्वमेधस्य यत्पुरायं तत्तत्प्राप्नोति न संशयः (विष्णु
रपि) ज्येष्ठी ज्येष्ठायुताचेत्स्यात्तस्यां ऋत्रोपानतत्प्रदानेन नराधिपत्यमाप्नोतीति
(हेमाद्रौ ज्योतिषे) सेंद्रे गुरुः शशीचैव प्राजापत्ये रविस्तथा ॥ पूर्णिमा ज्येष्ठमा
सस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तितेति ॥ इयं मन्वादि रपि । सापौर्वारिल्लीकी ग्राह्या । विशेष
स्तु चैवे उक्तः (तथाऽपरा क्वैवामनपुराणो) उदकुंभांबुदानं च तालवृत्तं सचंदनम्
त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि तिर्वाति ॥

इतिकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ ज्येष्ठमासः समाप्तः ॥

मिथुनसंक्रांतौ पराः शोडशघटिकाः पुरायकालः रात्रौ तु प्रागेवोक्तम् । आषा
ढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः (तदुक्तं तिथितत्त्वे स्कांदे) आषाढस्य सिते पक्षे द्वि

तीयापुष्यसंयुता ॥ तस्यां रथे सभारोप्य रामं वैभद्रया सह ॥ यात्रोत्सवं प्रवर्त्तयिष्य
 प्रीणायेत द्विजान् बहून् (तथा) ऋक्षाभावेतिथौ कार्यायात्रा सौममपुराणदा ॥ आ
 षाढशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः । सा च पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्येति प्रागुक्त
 म । आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणांकुर्यात् (तदुक्तं भविष्ये
 आभाकासितपक्षे युमैत्रयवगारेवती ॥ संगमेन हि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशीर्हरेत् (अ
 स्यार्थः) आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रवणरेवतीयोगे पारणां
 न कुर्यादिति । अत्र यद्यप्येतावदेवोक्तम् । तथाप्यनुराधाप्रथमपादस्यैव वर्ज्यः (त
 दुक्तं विष्णुधर्म) सैत्राद्यपादेऽपि तीह विष्णुः पौष्णांत्यपादेऽपि त्रिबोधमेति ॥ अ
 तेष्वमध्ये परिवर्तमेति ह्युक्तिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यमिति ॥ वस्तुतस्तु पूर्ववचन
 मित्थं च निर्मूलम् (अत्रैव विष्णुशरणोत्सव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे) एकादश्यांतु शु
 कलाग्रामायादेभ्यो नृहरिः भुजंगशयने शोते सीरार्यावजले सदेति (कल्पतरुय
 मः) सीरान्वौशेषपर्यं के आषाढ्यां संविशेद्वरिः ॥ निद्रांत्यजति कार्तिक्यांतयोः
 संप्रजयेत्सदा ॥ ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेवं व्यपोहति ॥ हिंसात्मकोऽस्तु किंतस्य य
 ज्ञैः कार्यमहात्मनः प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः (टोडरानंदेऽपि स्कांदे) आ
 षाढशुक्लैकादश्यांकुर्यात्स्वप्नसहोत्सवम् ॥ अयं द्वादश्यामप्युक्तः । आभाकासि
 तपक्षे युमैत्रयवगारेवती ॥ आदिसध्यावसाने युप्रस्थापावर्तनोत्सवाः ॥ निशि स्वा
 पीदिवोत्थानं संध्यायां परिवर्तनम् ॥ अत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥ आ
 भाकाद्येषु मासेषु मिथुने साधवस्य च ॥ द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्तनोत्सवा इ
 ति भविष्योक्तेः । द्वादश्यां संवत्समयेन क्षत्राणामसंभवे ॥ आभाकासितपक्षे यु
 शयनावर्तनादिकमिति ॥ वाराहोक्तेः च । द्वादश्यामित्यत्रापि पारणाहोमात्रं
 विवक्षितम् । पारणाहे पूर्वरात्रे घंटादीन्वादयन्ते मुहुरितिरामार्चनचंद्रिकोक्तेः । अ
 त्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेन व्यवस्था । इदं च मलमासेन कार्यम् । ईशानस्य बलिर्वि
 षाणोऽशयनं परिवर्तनमिति कालादर्शे निषेधात् । यदापि एकादश्यांतु गृह्णीयात्सं
 क्रांतौ कर्कटस्य च ॥ आषाढ्यां वानरो भक्त्या चातुर्मास्यव्रतक्रियामिति ॥ हेमा
 द्रौ ब्रह्मवैवर्ततर्कापमलमासेऽतिद्वष्टव्यम् । मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृ

शेवडिरायादः सविज्ञेयो विष्णुः स्वर्पितिकर्कट इति तत्रैव मोहचूलोत्तरोक्तेः (अत्रै
वचतुर्मास्यव्रतारंभउक्तोभारते) आथादेतुसितेपसेयकादश्यामुपोषितः ॥ चातु
र्मास्यव्रतंकुर्याद्यत्किंचिन्नियतो नर इति (अस्य नित्यत्वं तत्रैवोक्तम्) वार्षिकांश्च
तुरोमासांचवाहयेत केनचिन्नरः ॥ व्रतेन तोचेदाप्नोति किं त्विदं वत्सरोद्भवम् ॥
असंभवे तु लार्कपि कर्तव्यं तत्प्रयत्न इति ॥ तेनाद्यादशुक्लैकादश्यां द्वादश्यां
पौर्णमास्यां वारंभः । समाप्तिस्तु कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव (तदुक्तं हेमाद्रौ भारते)
चतुर्वागृह्यत्रैचीर्णां चातुर्मास्यव्रतं नरः ॥ कार्तिकेशुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समाप
येदिति ॥ अस्यारंभः शुक्रास्तादावपि कार्यः । न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्बानवा
तिथेः ॥ खंडत्वं चिंतयेदादौ चातुर्मास्यविधौ नर इति ॥ हेमाद्रौ वृद्धगार्ग्योक्तेः ।
इदं च द्वितीयाधारं भविष्यम् । प्रथमारंभस्तु न भवत्येव । आशौचमध्ये पि द्विती
याधारं भोमवति । अशुचिर्वाशुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान् ॥ व्रतमेतन्नरः
कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैरिति ॥ भार्गवार्चनदीपिकायां स्कांदोक्तेः । आरब्धे स
तकं न स्यादनारब्धे तु सतकमिति विष्णुवचनाच्च । यत्तु असंक्रांतं तथा मासं देवैः पिच्ये
च कर्मणि ॥ मलमासमसौ च चर्वयेन्मतिमान्नर इति ॥ हेमाद्रौ चातुर्मास्यप्रक
रणो भविष्यवचनं तत्पथानुमंत्रणमंत्रवदसंबन्धमध्ये पठितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा
पिच्यं स्य पूर्वोक्तस्य विवाहदेश्चातुर्मास्यव्रतेकः प्रसंगः । प्रकरणनिवेशोपि वा प्र
थमारंभविषयं ज्ञेयम् । केचित्तु प्रतिवर्षं चातुर्मास्यव्रतप्रयोगानां भिन्नत्वादाशौ
चादिपाते द्वितीयादिप्रयोगो न भवत्येवेत्याहुः तन्न । प्रतिवर्षं च यः कुर्यादेवं त्रैसंस्म
रन् हरिम् ॥ देहांतेति प्रदीप्ते न विमानेनार्कवर्चसा ॥ मोदते विष्णुलोके सौयावदा
भतसंप्लवमिति हेमाद्रौ भविष्यवचनादित्यास्तां विस्तरः । इदं च शिवभक्तादिभि
रपि कार्यम् । शिवे वा भक्तिसंयुक्तो भानौ वा गरानायके ॥ कृत्वा व्रतस्य नियमं यथा
क्तफलभागभवेदिति ॥ ब्रह्मवैवर्त (व्रतग्रहणाप्रकारस्तु हेमाद्रौ भविष्ये) महा
पूजांततः कुर्यादिव देवस्य चक्रिणाः ॥ जातीकुसुममालाभिर्मंत्रेणानेन पूजयेत् ॥ रुते
त्रयि जगन्नाथे जगत्पुत्रं भवेदिदम् ॥ विबुद्धे च विशुध्येत प्रसन्नो भवेच्च्युत ॥ ए
वं तां प्रतिमां विष्णोः पूजयित्वा स्वयं नरः ॥ प्रभावेताग्रतो विष्णोः कृतांजलिपुटस्त

था ॥ चतुरोवार्षिकानुमासानुदेवस्योत्थापनावधि ॥ इमंकरिष्येनियमंनिर्विघ्नं
 कुरुमेच्युतइदं ब्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव ॥ निर्विघ्नसिद्धिमायातुप्रसादात्तवके
 शव ॥ गृहीतेस्मिन्नब्रतेदेवपंचत्वंयदिमेभवेत् ॥ तदाभवतुसंपूर्णात्वत्प्रसादाज्जना
 र्दन ॥ गृहीतेस्मिन्नब्रतेदेवयद्युपूरांमृतोह्यहम् ॥ तन्मेभवतुसंपूर्णात्वत्प्रसादाज्जना
 र्दनेति(तत्रभार्गवार्चनदीपिकायाम् । नृसिंहपरिचर्यायांचर्भविष्ये) श्रावणोवर्ज
 येच्छाकंदधिभाद्रपदेतथा॥ दुग्धमाप्रच्युजेमांसिकार्तिकेद्विदलंत्यजेदिति (स्कां
 देपि ३ातुर्मास्यकल्पे) चत्वार्येतानिनित्यानिचतुराश्रमवर्णानाम् ॥ प्रथमेमांसि
 कर्तव्यंनित्यंशाकब्रतंनरैः ॥ द्वितीयेमांसिकर्तव्यंदधिव्रतमनुत्तमम् ॥ पयोव्रतंतृती
 येतुचतुर्थेपिनिशामय ॥ द्विदलंबहुबीजंचवृं ताकंचविवर्जयेत् ॥ नित्यान्येतानि
 विप्रैर्द्रवतान्याहुर्मनीषिणाः ॥ जंबीरंराजमाषांप्रचमलकरक्तमूलकंकटमांडंचे
 सुदंडंचचातुर्मास्येत्यजेदुधः (तथा) विशेषाद्वदरीधौत्रीं कूटमांडींतिग्नीं
 त्यजेत् ॥ जीर्णाधौत्रीफलंग्राह्यंकथंचित् कायशोधनमिति (तीर्थसौख्ये
 स्कांदे) वार्षिकांप्रचतुरोमासानुप्रसुतेवैजनार्दने ॥ संचखद्वादिशयनंवर्जयेद्वक्ति
 मान्नरः ॥ अनृतौवर्जयेद्धार्यामांसंसधुपरोदनम् ॥ पटोलंमूलकंचैववृं ताकंचनभ
 क्षयेत् ॥ अभक्ष्यंवर्जयेद्दूरान्मसरंसितसर्पम् ॥ राजमाषानकुलित्यांप्रचआ
 शुधान्यंचसंत्यजेत् ॥ शाकंदधिपयोमाषानश्रावणादियुसंत्यजेत् ॥ अव्रत्यजे
 दितिवर्जनसंकल्परूपःपर्युदासोज्ञेयः । व्रतोपक्रमात् । अव्रकेचिच्छाकाख्यंप
 वृषुठपादीत्यमरकोशस्यशक्यतेतिशतुमनेनेतिशाक इतिक्षीरस्वामिनाव्याख्या
 नात् । व्यंजनमावस्यनियेधमाचक्षते । अन्येतुशाकशब्दस्यपत्रादिदशविधशा
 केयोगाहृतत्वात् । योगाचहृद्वेर्बलीयस्त्वात्सूपादीनामपित्यागापत्तेश्चतत्प्र
 त्याचक्षते । तेनमलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढकाः त्वक्पुठपं कवचंचेतिशा
 कंदशविधंस्मृतम् ॥ इतिक्षीरस्वामिनोक्तस्यशाकस्यनियेधेइति ॥ अधिरूढक
 अंकुरः । वस्तुतस्तुतत्तत्कालोद्भवाःशाकावर्जनीयाःप्रयत्नतः ॥ बहुबीजमबीजं
 चविकारीचविवर्जयेदिति ॥ भविष्यवचनात्तत्तत्कालोत्पन्नानांदशविधशाका
 नांनियेधः । अव्रततत्कालोद्भवजातीयत्वंविवक्षितम् । तेनातपादिशोषितानांवर्षा

तरोद्भवानामपि नियेधः । अवतत्कालोद्भवत्वमात्रं विवक्षितं न तु तन्मात्रका
लोद्भवत्वं गौरवात् । तेनान्यकालोद्भवानां तत्कालोद्भवानां च विंवादीनां नियेधः ।
अवतत्कालोद्भवा इति वीप्सावशात् स्वस्वकालोद्भवानां सर्वेषां नियेध इति निष्क
र्यः । बहुबीजमित्यनेकबीजमितिकेचित् । इतरावयवापेक्षया बीजावयवायवबहुव
स्तदित्यन्ये । अबीजकंदलादि । वस्तुतस्तु । इदं महानिबन्धेऽवभावात् । अस्मिन् लमेव
(आचारप्रदीपे) वृत्तांकचकलिंगचवित्त्वौदंबराभिः सदाः ॥ उदरे यस्य जीर्यते तस्य
दूरतरो हरिः (तथा परार्के देवतः) ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमा मिषवर्जनम् ॥ व्रतेऽवे
तानि च त्वारिव रिस्यानीति निश्चयः (आमिषानि चोक्तानि रामार्चनचंद्रिकायां
पात्रे) प्राणयंगूचां चर्मांबुजंबीरंबजिपूरकम् ॥ अयज्ञशिष्टमायादिर्यद्विष्णोरनि
वेदितम् ॥ दग्धमन्नं मसूरं च मांसं चेत्त्यष्टवामिषम् ॥ रुच्यंतत्तद्देशलभ्यं सुप्ते देवे विव
र्जयेत् (पात्रे कार्तिके माहात्म्ये) गोछागीमहिषीदुग्धादन्यत् दुग्धादि चामि
षम् ॥ धान्ये मसूरिकाः प्रोक्ताः अन्नं पर्युषितं तथा ॥ द्विजक्रीतारसाः सर्वे लवणांभू
मिजं तथा ॥ ताप्रपात्रस्थितं गव्यं जलं पल्लवं लसं स्थितम् ॥ आत्मार्थं पाचितं चान्नं
आमिषं तत्स्मृतं बुधैः (तथा) निष्पावानराजमायां च मसूरं संधितानि च । वृ
त्तांकचकलिंगचवित्त्वौदंबराभिः सदाः ॥ संधितानि लवणांभाकादीनि (तत्रैव विष्णुध
र्म) चतुर्ध्वपीडमासेषु हविष्याशीनपापभाक् (हविष्याणां तु पृथ्वीचंद्रोदयेभ
विष्ये) हैमंतिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गायवास्तिलाः ॥ कलायकं गुनीवारवारु
कंहिलमोचिका ॥ यष्टिकाकालशाकं च मूलकं केमुकेतरत् ॥ कंदः सैधवसामुद्रे
गव्ये च दधिसर्पिषी ॥ पयोनुद्धृतसारं च पनसाग्रहरीतकी ॥ पिप्पलीजीरकं
चैव नागरं च तित्तिरी ॥ कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैसवम् ॥ अतैलपक्वं
मुनयो हविष्याणां प्रचक्षते इति ॥ सितास्विन्नं अनूठमपक्वं धान्यं च तंदुलाः ॥ केमु
कं केमुत इति प्राच्येषु प्रसिद्धः कंदः ॥ कलायस्तु सतीनक इत्यमरः । बटुरी इति प्रसिद्धं
धान्यं मदनरत्नेष्वेवम् (अर्गस्तिसंहितायाम्) हैमंताद्युक्ता । नारीकेलफलं चै
व कदलीलवली तथा ॥ आप्रमामलकं चैव पनसं च हरीतकी ॥ व्रतांतरप्रशस्तं च
हविष्यं मन्त्रते बुधाः (अन्यग्रन्थेषु व्रतान्युक्तानि हेमाद्रौ भविष्ये) स्त्रीवानरोवा

मङ्गलोधर्मार्थमुद्ब्रतः गृह्णीयान्नियमानेतानन्दं धावनपूर्वकान् ॥ तेषां फलानि
 वक्ष्यामि तत्तत्कर्तृणां पृथक्पृथक् ॥ मधुरस्वरो भवेद्राजपुरुषो गुडवर्जनात् ॥ तैल
 स्ववर्जनाद्राजनुसुंदरांगः प्रजायते ॥ कटुतैलपरित्यागाच्छुनाशः प्रजायते ॥ योगा
 भ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् ॥ तांबूलवर्जनाद्भोगी रक्तकंठश्च जायते ॥ घृत
 त्यागाच्च लावरायं सर्वस्त्रिधत्तनुर्भवेत् ॥ शाकपत्राशनाद्भोगी अपक्वादोमलो भवेत् ॥ भू
 मौ प्रस्तरशायी च विप्रो मुनिवरो भवेत् ॥ सकांतरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते धार
 णाच्च खरोष्णां च गंगास्नानफलं लभेत् ॥ मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाः स्खलिता भवेत्
 भूमौ भुंक्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः प्रतिभवेत् ॥ प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपा
 ठकः ॥ हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रान् धर्म्या
 नि विशेषतः ॥ यथाज्ञानकालभोक्तायः कल्पस्थायी भवेदिति ॥ पर्णयुयो नरो भुंक्ते
 कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥ सुडवर्जी नरो दद्यात्तद्भृतं ताम्रभाजनम् ॥ सहिरगायं नरश्चेष्ट
 लवणास्याप्ययं विधिः ॥ सुप्ते देवे तु यो विष्णोः शिवस्यांगरा मर्चयेत् ॥ पंचवर्णो
 स्तु यो नित्यं स्तुतिः प्रसक्तैस्तथा ॥ स याति रुद्रलोकं हि गारापथ्यमवाप्नुयात् ॥
 अथैषां समाप्तौ कार्तिक्यां दानानि । सकृन्नुक्तव्रते दंपती संपूज्य धेनुर्देया । नक्ते वस्त्र
 युगं । एकांतरोपवासे गौः । भूशयने शय्या । यद्यकालभोजने गौः । श्रीहि गोधूमादि
 त्यागे हेमव्रीह्यादि । कृच्छ्रे गोयुग्मं । शाकाशने गौः पयोव्रते च । दधि मधु घृतव्रते
 युवासो गौश्च । ब्रह्मचर्ये स्त्रियां मूर्तिः । तांबूलव्रते वासो युगं । मौने घृतकुंभो वस्त्र
 युगं घंटा च ॥ देवाग्रे रंगमालिका करणो धेनुर्हेमपञ्च । दीपिकाव्रते दीपिका वासो
 युगं च । भूमिभोजने पराभोजने च कांस्यपात्रं गौश्च । चतुष्टयदीपे गोप्रासे च गोवृ
 द्यौः । प्रदक्षिणाशते वस्त्रम् । अनुक्तेषु स्त्रियां गोश्चेत्यादि हेमाद्रौ ज्ञेयम् (तथा च भार्ग
 वार्चनदीपिकायां पात्रे) शयनो बोधिनी मध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः ॥ भृंगिराजेन दे
 वांस्तु नार्चयित्वा कदाचन (हेमाद्रौ पात्रे) आयादादि चतुर्मासानभ्यंगं वर्जयेन्नरः ॥
 समाप्तौ च पुनर्देयात्तिलतैलयुतं घृतम् ॥ आयादादि चतुर्मासं वर्जयेन्न खल्वक्तनम् ॥
 वृंताकंगृं जनंचैव मधुसर्पिर्वटोचितम् कार्तिक्यां तत्पुनर्हेमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 अन्यान्यपि केशकर्तृनां दिवर्जनसं कल्पानुसूपाणि । पृथ्वीचंद्रोदये ज्ञेयानि (दो

इरानंदेस्कांदे) सकांतरंद्वयं तरवाकुर्यान्मासोपवासकस ॥ अनोदनं फलाहारं
नक्तव्रतमथापिवा (अत्रैव तप्तमुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचंद्रिकायां भविष्ये) श
यन्यांचैव बोधिन्यांचक्रतीर्थेतथैवच ॥ शंखचक्रविधानेन बह्विपूतो भवेन्नर इति ।
अतस्तनूनतदासोऽश्रुत इति ऋग्वेदात्सहोवाचयाज्ञवल्क्यस्तस्मात्पुमानात्महि
ताय हरिर्भजेत् । सुप्रलोकमौलेर्वसरायग्निना संदधत इति शतपथश्रुतेः । प्रतद्विष्णो
अवजचक्रे सुतप्ते जन्मांभोधी तर्तवे चर्याणींद्राः ॥ मलेबाह्वोर्दधन्ये पुराणा तुलिंगा
न्यंगेतप्तायुधान्यर्पयंत इति सामवेदात् ॥ अग्निहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा
ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तमुद्रादिधारणमिति पञ्चपुराणा चेति ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियो वै
श्यः शूद्रो वायदिवेतरः । शंखमुद्रांकिततनुस्तुलसीमंजरीधरः ॥ गोपीचंदनलिप्तां
गोदृष्टप्रचेत्तदधंकुतः ॥ इति काशीखंडात् । तत्प्रकारस्तुरामार्चनचंद्रिकातो ज्ञे
यः (पृथ्वीचंद्रोदयादयस्तु) यस्तु संतप्तशंखादिलिंगांचिह्नतनुर्नरः ॥ स सर्वग्या
तनाभो गीचांडालोजन्मकोटियु । द्विजंतु तप्तशंखादिलिंगांकिततनुर्नरः ॥ संभा
ष्यरौरवं यातियावदिंद्राप्रचतुर्दशेति वृहन्नारदीयां कतेः ॥ शंखचक्राद्यंकनचंगीत
नृयादिकंतथा ॥ एकजातेरयंधर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः । शंखचक्रमृदायस्तु
कुर्यात्तप्ताय सेनवा ॥ सशस्त्रवर्द्धिः कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणाः ॥ यथा प्रमशानजं
काष्ठमनर्हसर्वकर्मसु ॥ तथा चक्रांकितो विप्रः सर्वकर्मसु गार्हितः (तथा) शिव
केशवयो रंकांच्छूलचक्रादिकान् द्विजः ॥ न धारयेत्सतिमान् वैदिकेवर्त्मनि स्थि
त इति विष्णवा प्रवलायनादिवचनात् । ऋग्वेदादिश्रुतीनामन्यार्थत्वादन्यश्रुती
नांचासत्त्वात् ॥ चक्रादिधारणं शूद्रविषयमित्यूच्यते । नृत्यंचोदरार्थं निषिद्धमिति
ग्रीधरस्वामीयद्यपि नियोधस्य प्राप्ति सापेक्षत्वा द्विधिविना च तदयोगादुपजीव्य
विरोधेन न तौ पशौ करोतीति वद्विकल्पो युक्तस्तथापि एकजातेरयंधर्म इत्यनेन सा
मान्यवाक्यानामुपसंहारात् द्विजातिनियोधो नित्यानुवाद इति तदाशयः । अत्र शि
ष्टाचारसर्वसंकटपाशानिःसरणास्तृणारितिसंक्षेपः (आयाह पौर्णमास्यां कोकि
लाव्रतमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये) आयाह पौर्णमास्यां तु संध्याकाले ह्युपस्थिते ॥ संकल्प
येन्मासमेकं श्रावणं प्रत्यहं ह्यहम् ॥ स्नानं करिष्ये नियता ब्रह्मचर्यस्थिता सती । भो

स्यामिनक्तं भूशय्यं करिष्ये प्राणिनां दयामिति ॥ अस्य नक्तव्रतत्वात् सायाह्नव्या
पिनी ग्राह्या (अत्रैव शिवशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ वामनपुराणे) पौर्णमास्या
मुमानायः स्वपते चर्मसंस्तरे ॥ वैश्याघ्रे च जटाभारं समुद्रग्रंथ्या हि वस्त्राणां ॥ मदनरत्ने
प्येवम् ॥ इयं च प्रदोषव्यापिनी । अत्रैव व्यासपूजोक्ता । तत्र त्रिमुहूर्ताचेतपरैवेति
संन्यासपद्धतौ त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्वसौरप्रणामयोरिति वचनात् ।

इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धोः आषाढः समाप्तः ॥

कर्कसंक्रांतौ पूर्वत्रिंशदंडाः पुरायकालः । सूर्योदयोत्तरसंक्रमे तु परतसवपुरायं
रात्रौ तु निशीयात् प्राक् परतश्च संक्रमेऽपरार्के हेमाद्यनंतभट्टादिमते पूर्वोत्तरदिन
योः पंचनाड्यः पुरायकालः । धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यांचमिथुनंतथा ॥ पूर्वापर
विभागेन रात्रौ संक्रमते रविः ॥ दिनांते पंचनाड्यस्तु तदा पुरायतमाः स्मृताः ॥ उदये
पितृयापंचदैवे पित्र्ये च कर्मणां तिस्कांदोक्तेः ॥ पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्क
भिन्नसंक्रांतिपरम् (वक्ष्यमाणवचोविरोधादित्युक्तं मदनरत्ने तेनायमर्थः) रा
त्रौ पूर्वभागे मकरे उदये पंचनाड्यः पुरायकालः । रात्रावपरभागे कर्कटे दिनांते पंच
नाड्यः पुरायकालः । वियुवतोस्तु पूर्वदिने पंचापरदिने च पंचेति वाक्यांतरानुरो
धात्तेन हेमाद्रिमाधवयोः सर्ववचनानां चाविरोधः । माधवमते त्वर्धरात्रे तदूर्ध्ववा
संक्रांतौ दक्षिणायने पूर्वमेव दिनं ग्राह्यम् । यावन्नोदयते रविरिति वृद्धगार्ग्योक्तेः
मिथुनात् कर्कसंक्रांतिर्यदि स्यादंशुमालिनः ॥ प्रभाते वा निशीये वा तदा पुरायंतु पू
र्वत इति ॥ भविष्योक्तेश्च पूर्वदिनसवपुरायं दक्षिणात्यास्त्वेतदेवाद्रियंते । अत्र
रात्रावपि स्नानादिभवे तीत्युक्तं प्राक् । अत्र दानोपवासादि पूर्वमुक्तम् । तथा कर्क
केशादिकर्तनं नियिद्धमाकुंभे कर्कटके वापि कन्यायां कार्मुके रवौ ॥ रोमखंडंगृह

* यत्तु कुंभे कर्कटकंडतिवपनकर्तनसाधारण्य निषेधकं तद्गृहस्थपदादिव ब्रह्मचर्यादिकं पितृपदाज्जीव
त्पितृकनास्कंदते इति केचित् ॥ परंतु पुनरपरतेषु लक्षणापत्याऽविशेषणप्रयोगाच्च तमप्यस्कांदते इत्याहुः तत्र
यमपदस्वारस्याभावः ॥ धनुः कुंभौ द्विधा कृत्वा पूर्वभागं परित्यजेत् ॥ कर्कटस्यांतिमं भागं कन्यांच सकलांत्य
जेदिति जगदुर्व्यवस्थां केचित् स्मृतिकाराः ॥

स्थस्यपितृनप्राशयतेयमइति ॥ सुसंतुवचनादित्युक्तंजीवतपितृकनिर्गायेयुस
भिः । अथनदीनारजोदोयः (हेमाद्रावत्रिः) सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरज
स्वलाः ॥ नक्षानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवः॥ इदंचसुद्रनदीयु । सिंहकर्क
टयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः॥तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाइति । व्याघ्रो
क्तः । मात्स्येत्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तम् । यावन्नोदेतिभगवानदक्षिणाशावि
भूयणाः ॥ तावद्रजोमहानद्यःकरतोयाः प्रकीर्तिताः ॥ करतोयाअल्पतोयः (त
थोकात्यायनः) यः शोयमुपगच्छंतिग्रीष्मेकुसरितोभुवि ॥ तासुप्राविधिनस्नायाद
पूर्वादशवासरे ॥ इदंचापदि (स्मृतिसंग्रहे) धनुःसहस्राण्यद्यौतुगतिर्यासांनवि
द्यते ॥ नतानदीशब्दवहागर्तास्ताःपरिकीर्तिताः (महानदीयुतुभविष्येउक्तम्)
आदौतुकर्कटेदेविमहानद्योरजस्वलाः॥ त्रिदिनंचचतुर्थेहिशुद्धारयुर्जह्निवीयथा
(महानद्यश्चब्राह्मे) गोदावरीभीमरथीतंगभद्राचवेणिका ॥ तापीपथोष्णी
विंध्यस्यदक्षिणोतुप्रकीर्तिताः ॥ भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती ॥ विशो
काचविहस्ताचविंध्यस्योत्तरसंस्थिताः ॥ द्वादशैतामहानद्योदेवयिज्ञेयसंभवाः॥
मदनरत्नेपुराणांतरे)महानद्योदेविकाचकावेरीवंजरातथा ॥ रजसातुप्रदुष्टाःस्युः
कर्कटद्वीप्यहंनृप (कात्यायनः) कर्कटादौरजोदुष्टागोमतीवासरत्रयम् ॥ चं
द्रभागासतीसिन्धुःशरथूनर्मदातथा ॥ इदंगंगाद्यतिरिक्तविषयम् । गंगाचयमुना
चैवल्लसजातासरस्वती ॥ रजसानाभिभूयंतेयेचान्येनदसंज्ञिताः ॥ शोणासिंधुहि
रयाख्याःकोकलोहितघर्घराः ॥ शतद्रू प्रचनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः ॥
इतिदेवलोक्तेः (यत्तु) प्रथमंककटेदेवित्र्यहंगंगारजस्वलेत्यादिवचनंतज्जाह्नवी
भिन्नगोदावर्यादिगंगातरपरमितिमदनरत्ने । अन्येत्वंतर्गतंरजोविषयम् । गंगा
धर्मद्रवःपुरायायमुनाचसरस्वती ॥ अंतर्गतंरजोदोयाःसर्वाविस्थासुचामलाइतिनि
गमोक्तेःतीरवासिनांतुरजोदोयोनास्ति । नतुततीरवासिनामितिनिगमोक्तेः र
जोदुष्टमप्रजलंगंगाजलयोगोपावनम् । गंगांभसासमायोगादुष्टमप्यंबुपावनमिति
मात्स्योक्तेः (नतनकूपादौतुयोगायाज्ञवल्क्यः) अजागावोमहिष्यप्रचब्राह्मणीच
प्रसूतिका॥भूमेर्नवीदकंचैवदशरात्रेणशुद्ध्यतीति(क्वचित्त्वदोयमाहव्याघ्रपादः)

अभावेकूपवापीनामनपायिपयोभृताम् ॥ रजोदुष्टेपिपयसिग्रामभोगोनदुष्यति
 (गौडास्तु) अन्येनापिसमुत्प्लुतइतिद्वितीयपादेपाठः । तेनोद्धतेनदोषः । तथाच
 तामुस्नानंतेतिप्रागुक्तमित्याहुः (वशिष्ठोपि) उपाकर्मणिर्चात्सर्गेप्रेतस्नानेतथैव
 चचंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यतइत्यलंविस्तरेण । आवगाशुक्लतृतीयामधुस्र
 वाख्यागुर्जरेयुप्रसिद्धा ॥ सापरयुताग्राह्येतिदिवोदासः । आवगाशुक्लचतुर्थीपू
 र्वयुतामाहविद्वागणेश्वरइत्यादिवचनात् । आवगाशुक्लपंचमीनागपूजादौपरै
 वेतिसामान्यनिराच्येउक्तम् (चमत्कारचिंतामणौ) पंचमीनागपूजायांकार्या
 यद्योसमन्विता ॥ तस्यांतुतुष्टितानागाइतरासचतुर्थिकेति ॥ आवगोपंचमीशु
 क्लासंप्रोक्तानागपंचमी ॥ तांपरित्यज्यपंचम्यः चतुर्थीसहिताहिताइतिसदनर
 त्नेभिधानाच्च । तेनपरैवेति (अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) आवगोमासिपंचम्यां
 शुक्लपक्षेनराधिप ॥ द्वारस्योभयतोलेख्यागोमयेनवियोल्वगाः ॥ पूजयेद्विधि
 वहीरदधिदूर्वाकुरैःकुशैः ॥ गंधपुष्टपोपहारैश्चब्राह्मणानांचतर्पणैः ॥ येतस्यां
 पञ्चयंतीहनागान्भक्तिपुरःसराः ॥ नतेषांसर्वतोवीरभयंभवतिकुत्रचिदिति ॥
 आवगाशुक्लद्वादश्यांदधिव्रतंप्रागुक्तम् । तक्रादीनांत्वनिषेधः । तद्वदधिव्यवहा
 राभावादितिवक्ष्यते (अत्रैवविष्णोःपवित्रारोपणमुक्तंहेमाद्रौविष्णुरहस्ये) आव
 गस्यसितेपक्षेकर्कटस्थेदिवाकरे ॥ द्वादश्यांवासुदेवायपवित्रारोपणंस्मृतम् ॥
 द्वादश्यांश्रवणोवापिपंचम्यामथवाहज ॥ आनुकूल्येयुर्कर्तव्यंपंचदश्यामथा
 पिर्वीत (शिवेतुतत्रैवकालोत्तरे) आग्राह्यांतेचतुर्दश्यांनभस्यनभसोस्तथा ॥ अ
 ष्टम्यांचचतुर्दश्यांपक्षयोरुभयोःसममिति अन्यदेवतानांतुवक्ष्यते (अधिवासनं
 तुदीपिकायाम्) गोदोहांतरितेकालेपर्वद्युर्वाधिवासनमिति (गौराकालोरासा
 र्चनचंद्रिकायाम्) पवित्रारोपणांविघ्नाच्छ्रावणोत्तमभवेद्यदिकार्तिक्यवधिषुक्रास्ते
 कर्तव्यमिति नारदः ॥ हेमरौप्यताम्रसोमैःसूत्रैःकौशेय पञ्चजैः ॥ कुशैःकाशै
 र्चक्रार्पसैर्ब्राह्मणार्पकैर्तिहैःशुभैः ॥ कृत्वात्रिगुणांतंसत्रंत्रिगुणीकृत्यशोधये
 त तत्रोत्तमंपवित्रंतुयद्युयासहशतैस्त्रिभिः ॥ सप्तत्यासहितंद्वाभ्यांशताभ्यांसध्यमं
 स्मृतम् ॥ साशीतिनाशतेनैवकनियंतत्समाचरत ॥ साधारणापवित्राणित्रिभिः

सुधैः समाचरेत् ॥ उत्तमं तु शतग्रंथि पंचाशदग्रंथि मध्यमम् ॥ कनिष्ठं तु पवित्रं स्यात्तथ
 द्वात्रिंशदग्रंथि शोभनम् ॥ यद्द्विंशच्चतुर्विंशत्तद्वादशेति च केचन ॥ चतुर्विंशद्वाद
 शाष्टावित्येके मुनयो विदुः ॥ हेमाद्रौ विष्णुरहस्ये त्वन्यथोक्तम् । अष्टोत्तरशतं
 कुर्याच्चतुः पंचाशदेव वा ॥ सप्तविंशतिरेवायज्येष्टमध्यकनीयसम् ॥ अधमं नाभि
 मात्रं स्याद्दूरमात्रं द्वितीयकम् ॥ प्रलंबतो जानुमात्रं प्रतिमायां निगद्यते (शिवपवि
 त्रं तु तत्रैव शैवागमे) एकाशीत्यथ वा सत्रैस्त्रिंशता वाष्टयुक्तया ॥ पंचाशता वा
 कर्तव्यं तु ल्यग्रंष्ट्रग्रंतरालकम् ॥ द्वादशांगुलमानानि व्यासादष्टांगुलानि वा ॥ लिं
 गविस्तरमानानि चतुरंगुलकानि चेति (अधिकारिणोऽपि तत्रैव विष्णुरहस्ये)
 ब्राह्मणाः सत्रियो वैश्यस्तथास्त्रीशूद्राश्च ॥ स्वधर्माविस्थिताः सर्वे भक्त्या कुर्युः
 पवित्रकम् (तथा) अतो देवेति मंत्रेणाद्विजो विष्णोर्निवेदयेत् ॥ शूद्रस्य मूलमंत्रो
 वायेन वा पूजयेद्भरिम् ॥ सतच्च नित्यम् । न करोति विधानेन पवित्रारोपणांतु यः ॥
 तस्य सांवत्सरी पूजानिष्ठफला मुनिसत्तम ॥ तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपराय
 णैः वर्णैर्वर्षैः प्रकर्तव्यं पवित्रारोपणां हरेरिति तत्रैवोक्तेः (देवताविशेषेति ययोऽपि
 तत्रैव) धनदप्रचरमागौरी गणेशः सोमराट्गुहः ॥ भास्करप्रचंडिकां वा च वासुकि
 ष्च तथर्षयः । चक्रपाणिर्ह्यनंगप्रचशिवो ब्रह्मा तथैव च ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताः
 पूज्यास्तिथिषु देवताः ॥ यथोक्ताः शुक्लपक्षे तु तिथयः श्रावणास्यचेति (तथा हेमा
 द्रौ कालोत्तरे) चतुर्दश्यामथाष्टम्यां सर्वसाधारणांतु तदिति (तत्प्रकारस्तुरामार्च
 नचंद्रिकायाम् । यथा) ततस्तानि पवित्राणि वैशाखे पटलेशुभे ॥ संस्थाप्य शुचि
 वस्त्रेणापि धाय पुरतो न्यसेत् ॥ अरत्नि संमितां वेणीं कुर्यात्तद्द्विंशतां कुशैः ॥ क्रि
 या लोपविधातार्थं यत्त्वया विहितं प्रभो ॥ मयैतत्क्रियते देव तव तुल्यो पवित्रकम् ॥
 न मे विघ्नो भवेद्देव कुरु नाथ दयां मयि ॥ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥
 उपवासेन देवत्वांतो ययामि जगत्पते ॥ कामक्रोधादयो म्येते न मे स्युर्ब्रतघातकाः ॥
 अद्य प्रभृति देवेश यावद्वैशेषिकं दिनम् ॥ तावद्द्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य न मोस्तु
 ते ॥ इति देवं संप्राथ्य कुंभं संस्थाप्य तत्र वंशपात्रे । ओं सांवत्सरस्य यागस्य पवित्री
 करणाय भो ॥ विष्णुलोकात् पवित्राद्य आगच्छेह न मोस्तु ते ॥ अनेन मूलेन चावा

ह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषुविष्णु ब्रह्मरुद्रान्सत्त्वरजस्तमां सिवेदत्रयंवनमालायांप्र-
 कृतिंचावाह्यत्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रान् प्रथियुक्रियापौरुषीवीराविजयाईशाअ-
 पराजितामनोन्मनीजयाभद्रामुक्तिश्चेत्यावाह्यसंपूज्य । ओं संवत्सररुतार्चाया
 संपूर्णफलदोपियत ॥ पवित्रारोपणायैतत्कुरुकंधरतेनमः ॥ विष्णुतेजोह्वंर-
 म्यसर्वपातकनाशनम् ॥ सर्वकामप्रदं देवतावांगेधारयाम्यहमिति देवकरे संगलसू-
 त्रं वद्ध्वा देवं संपूजयन्निमंत्रयेत् । आसंत्रितोसि देवेशपुराणापुरुषोत्तम ॥ प्रातस्त्वां
 पूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव ॥ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह ॥
 प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभवतेनमः ॥ निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातरेतत्पवित्र-
 कम् ॥ सर्वथासर्वदाविष्णो नमस्तेस्तु प्रसीदमे ॥ ततःपुठपांजलिंदत्वारान्नौजाग-
 रणंकुर्यादितिअधिवासनम् ॥ प्रातर्नित्यपूजांकृत्वागंधदूर्वाक्षितयुतंपवित्रमादाय
 ओं देवदेव नमस्तुभ्यंगृहारोदंपवित्रकम् ॥ पवित्रीकरणाथयिवर्षपूजाफल-
 प्रदम् ॥ पवित्रकंकुरुत्वाद्ययन्मयादुष्टकृतंकृतम् ॥ शुद्धोभवाम्यहं देवत्वतःप्रसादा-
 न्महेश्वर ॥ मूलसंपुटितेनानेनदत्त्वांगदेवताभ्योनाम्नास मर्त्यमहानैवेद्यंदत्त्वानी-
 राज्यामृणाविद्रुममालाभिरित्यादिभिर्दसनारोपणोक्तमंत्रैः प्रार्थयित्वाशुरवेब्रा-
 ह्मणोभ्यश्चदत्त्वास्त्रयंधारयेत्(तथा)मासंपक्षमहोरात्रं चिरात्रंधारयेत्तथा।देवेतंसू-
 त्रसंदर्भदेशकालविवक्षया(अकरगतुतत्रैव) पवित्रारोपणंकालेनकरोतिकथंच-
 नतदायुतंजपेत्तमंत्रंस्तोत्रंवापिसमाहितइत्युक्तम् । इतिपवित्रारोपः । आवराशुक्ल-
 चतुर्दशीपूर्वयुताग्राह्या ॥ अववक्तव्योविशेषप्रचैत्रचतुर्दश्यामुक्तःअथोपाकर्म-
 (तत्रबह्वृचानांप्रयोगपारिजातेशौनकः) अथातःआवरोमासेश्वराक्षयुतेदिने
 आवरायांआवरोमासिपंचम्यांहस्तसंयुते ॥ दिवसेविदधीतैतदुपाकर्मयथोदित-
 म् ॥ अध्यायोपाकृतिंकुर्यात्तत्रोपासनवह्निनेति ॥ अवपौरासास्युपसंहारन्या-
 येतयजुर्वेदिपरोतिहेमाद्रिः । अवहस्तयुक्तापंचम्युक्ता । (कारिकापि) तन्मासेह-
 स्तयुक्तायांपंचम्यांवातदिष्यतइतिकेवलपंचम्यांहस्तयुतेन्यस्मिन्दिनेइति तु हे-
 माद्रिः । उपासनवह्निनेतितु कर्मद्वयमिदंकेचिल्लौकिकारणौप्रकुर्वतइति । कारि-
 क्रोक्तलौकिकारिणनाविकल्पते । तत्राध्याप्यैरन्वारब्धइतिसूत्रात् । मशिष्य

त्वेतदधिकारिकस्याचार्याग्नौनान्यस्याग्नावन्यो जुहुयादिति नियेधात्लौकिक एव । तदभावे तु स्मार्त इति निर्गर्वः (यद्यपि दीपिकायां) वेदोपाकृतिरोयधिप्रजनने पक्षे सितेश्रावरो इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणागार्यवचनेन छंदोगान् प्रतिविहितस्य तस्याविरोधिनः सर्वान् प्रतिप्रवृत्तिप्रच । तथापि श्रावणमाससंबन्धस्य सूत्रोक्तत्वात् । कृष्णापक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धाः । तथाच सूत्रम् । अथातो ध्यायोपाकरणसोऽधीनां प्रादुर्भावश्च श्रावणस्य पंचम्यां हस्तेन वा । अत्र श्रावणो मुख्यो न्येगौणाः (तस्याहर्द्वययोगे हेमाद्रौ व्यासः) धनिषा संयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ॥ तत्कर्म सकलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥ श्रावणेन तु यत्कर्म ह्युत्तरायाह संयुतम् ॥ संवत्सरकृतो ध्यायस्तत्संज्ञादेव न प्रयतीति (गार्योऽपि) उदयव्यापिनीत्वेव विष्टावर्षे चंद्रिकाद्वयम् ॥ तत्कर्म सकलं ज्ञेयं तस्य पुरा यत्वनंतकम् ॥ इति पूर्वद्युत्तरायाहयोगे परेद्युः । श्रावणाभावे घटिका द्वयं न्यूनं वा पंचम्यादौ कार्यम् । न तु पूर्वविद्धायां संगवमात्रे । अपवादाभावात् ॥ किंच । परेद्युः संगवास्पर्शे निग्रिहपूर्वाग्रहो किं मानस संगववाक्यं श्रावणावाक्यं चेति चेत् । तर्हि ब्रीहिवाक्यदश्च श्रावणावाक्यमिष्टाया मप्युपादानं स्यादिति महत्पांडित्यं नियेधानुप्रवेशाच्चैरपेक्ष्य बाधानेति चेत् । इहापि तुल्यम् । एतेन पर्वाप्यौदयिकं व्याख्यातं नियेधानुप्रवेशस्योभयत्र तुल्यत्वात् (श्रावणायुतदिने संक्रांत्यादौ तु) उपाकर्म न कुर्वीत क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ॥ ग्रहसंक्रांतियुक्तेषु हस्तश्रावणपर्वस्विति ॥ हेमाद्रौ नियेधात् पंचम्यादयो ग्राह्याः (मदनरत्नेऽपि) यदि स्याच्छ्रावणं पर्वग्रहसंक्रांतौ दूयितम् ॥ स्यादुपाकरणं शुक्लपंचम्यां श्रावणस्य तु (स्मृतिमहारावे) संक्रांतिग्रहाणां वापि यदि पर्वणि जायते ॥ तन्मासे हस्तयुक्तायां पंचम्यां वा तदिष्यते (तत्रापि प्रयोगपारिजाते वृद्धमनुकात्यायनौ) अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रांतिग्रहांतदा ॥ उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति (मदनरत्ने गार्योऽपि) यद्यर्धरात्रादवाक्त्तु ग्रहः संक्रमणवच्च ॥ नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावणायां श्रावणोपि वा ॥ एतेन ग्रहासंक्रांतिकाले श्रावणसत्त्वेऽपि नियेधो नार्वागिति मुख्यं प्रांकापरास्ता । ग्रहविशिष्टानां हस्तश्रावणपर्वणां प्रत्येकं नियेधेत द्युतोपाकर्मनि

येधेचविशिष्टोद्देशेवाक्यभेदात् । पंचम्यांसंक्रांतौनिधेधाभावापत्तेप्रचतेनार्ध
 रात्रात्पर्वग्रहसंक्रमसत्त्वेणवोपाकर्मनिधेधोनतद्योगेणव (यत्तु) प्रतिपन्मिश्रिते
 नैवतोत्तराष्टादसंयुते ॥ अवगोश्रावणांकुर्युग्रहसंक्रांतिवर्जितइति॥ प्रतिपन्मिश्रानि
 येधकंवचनंतन्निर्मलमाश्रयच । वेदोपाकरणेप्राप्तेकुलीरेसंस्थितेरवौ ॥ उपाक
 र्मनकर्तव्यंकर्तव्यसिंहयुक्तकेइतिवचनदेशांतरविषयम् । नर्मदोत्तरभागेतुकर्तव्यं
 सिंहयुक्तके ॥ कर्कटेसंस्थितेभानावुपाकुर्यात्तुदक्षिणाइति । वृहस्पतिवचना
 दितिप्रयोगपारिजातेनोक्तम् । पराशरमाधवीयेप्येवम् । सामगानांसिंहस्थरवावु
 क्तेस्तद्विषयइदंपुरोडाशचतुर्धाकरणावदुपसंह्रियते । तेषामेवदेशव्यवस्थानतुव
 ह्वृचादिपरम् । तेषांसूत्रेचांद्रश्रावणोक्तेः । सौरेपंचम्ययोगात्तुइतितुवयंप्रथाम
 (यत्तुकालादर्श) अध्यायानामुपाकर्मश्रावणयांतैत्तिरीयकाः ॥ बह्वृचाःश्रव
 णोक्त्युःसिंहस्थोर्कोभवेद्यदि ॥ सहस्तशुक्लपंचम्यांवातदग्रहरासंक्रमे ॥ असिंहा
 र्केषौषपद्यांश्रवणोनव्यवस्थयेति ॥ तन्मलालेखनाच्चिंत्यम् । श्रावणोसस्यानुद्गमा
 दोतुवह्वृचपरिशिष्टे । अवृक्ष्यौषधयस्तस्मिन्मासेतुनभवंतिचेत् ॥ तदाभाद्रपदेमा
 सिश्रवणोनतदिष्यतइति॥ तत्राप्यमुद्गमेतुकुर्यादेवंतद्धार्यिकमित्याचक्षतइतिसत्रा
 त् । वर्षर्तौभयंवार्यिकम् सतच्चशुक्रास्तादावपिकार्यम् । उपाकर्मोत्सर्जनंचप्रवित्र
 दमनार्पणामितदमनारोपेलिखितवचनात् । नित्येनैमित्तिकेजप्येहोमेयज्ञक्रिया
 सुच॥ उपाकर्मणिचोत्सर्गोग्रहवेधोनविद्यतइति॥ प्रयोगपारिजातेसंग्रहोक्तेः । प
 र्वणिग्रहणोसति पूर्वत्रिरात्रादिवेधाभावंवक्तुमिदंतेनपर्वणिग्रहणोपिचतुर्दश्यां
 श्रवणोकार्यमितिहेमाद्रिः । अस्तेप्रथमारंभस्तुनभवति । गुरुभार्गवयोर्मौढ्येबाल्ये
 वावाङ्मकेपिवा॥ तथाधिमाससंसर्पमलमासादियुद्धिजे ॥ प्रथमोपाकृतिर्नस्यात्कृ
 तंकर्मविनाशकृदिति ॥ तत्रैवकप्रयपोक्तेः (अवप्रथमारंभे वृद्धिश्चाङ्कुर्यादि
 तिनारायणावृत्तौ । सतच्चाधिमासेनकार्यम्) उपाकर्मतथोत्सर्गःप्रसवाहोत्सवा
 षकाः । मासवृद्धौपरेकार्याविर्जायित्वातुपैतृकमितिज्योतिःपराशरोक्तेःउत्कर्षः
 कालवृद्धौस्यादुपाकर्मदिकर्मणि ॥ अभियेकादिवृद्धौनान्तत्कर्षोयुगादिद्वि
 तिकात्यायनोक्तेप्रच (यत्तु) उपाकर्मणिचोत्सर्गोह्येतदिसंवेद्यादितइतिअख्य

शृङ्गवचनंतत्सामगविषयम् । तेषांसिंहार्कस्योक्तेः । सतच्चापराक्लेकार्यम् । उ
पाकर्मापराक्लेस्यादुत्सर्गः प्रातरेवत्विति । अध्यायानामुपाकर्मकुर्यात्कालेपरा
क्ले ॥ पूर्वाक्लेतुविसर्गः स्यादिति वेदविदोविदुरिति च हेमाद्रौगोभिलोक्तेः ।
वस्तुतस्तु । भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाक्लेष्वेवत्विति प्रचेतसोवचनात् । पर्व
वाक्यंसामगविषयम् । तेषामपराक्लेस्योक्तेरित्यनुपदंवश्यते (दीपिकापि) अ
स्यतुविधेः पूर्वाक्लेकालः स्मृतइति । याजुषास्तु पर्वणाकुर्युः । तच्चापस्तंबैरौदयि
कंग्राह्यमन्यैस्तुपर्वम् । पर्वण्यौदयिकेकुर्युः श्रावणोत्तैत्तिरीयकाः ॥ बह्वृचाः श्रव
णोक्त्युग्रहसंक्रांतित्वर्जितइति ॥ गार्ग्योक्तेः । संप्राप्तवांच्छुतीर्ब्रह्मापर्वण्यौ
दयिकेपुनः ॥ अतोभूतदिनेतस्मिन्नोपाकरणाभिठयतइतिकालिकापुराणाच ॥ अथ
चेदोयसंयुक्तेपर्वणास्यादुपाक्रिया ॥ दुःखशोकामयग्रस्ताराद्ये तस्मिन्निजातय
इति ॥ मदनरत्नेहेमाद्रौगार्ग्येणादोयोक्तेः (अवशिंगाभट्टीयेविशेषः) श्रवणाः श्राव
णांपर्वसंगवस्पृश्यदाभवेत् ॥ तदैवौदयिकंकार्यंनान्यदौदयिकंभवेत् (पराशरमाध
वीयेपिगार्ग्यः) श्रावणापौर्णमासीतुसंगवात्परतोयदि ॥ तदैवौदयिकीग्राह्याना
न्यदौदयिकीभवेत् (कर्मकालमाहकालादर्शनिगमः) श्रावणायांप्रौष्ठपद्यांवाप्रति
पत्प्रणमुहूर्तकैः ॥ विद्वास्याच्छंदसांतत्रोपाकर्मात्सर्जनंभवेत् ॥ अत्रपौर्णमासीश्रव
णाहस्तयोरुपलक्षणम् । तेनतावपिसंगवस्पृशौ । उदयेसंगवस्पर्शेश्रुतौपर्वणा
चार्कभे ॥ कुर्युर्नभस्युपाकर्ममृग्यजुःसामगाः क्रमादिति पृथ्वीचन्द्रः । तेनोदय
संगवोभयव्यापिनीमुख्या । परेद्युःसंगवाभावेपर्वेद्युरुभयाभावेचैकैकसत्त्वेपर्वे
द्युप्रचतुर्दशीवेधनियेधात्सामान्यवाक्यादौदयिकीकर्मपर्याप्ताग्राह्या । नपूर्वा ।
संगवनिमित्तपूर्वविज्ञापवादाभावात् । नान्यदौदयिकीत्यस्यपर्वविज्ञापपरत्वाभा
वात् । तेनभाद्रादौकालांतरेस्यान्नतुनियिद्धेनहिब्रीह्यलाभेनियिद्धमायग्रहणांयु
क्तम् । अतएवपरेद्युःसंगवव्याप्तौपर्वविज्ञानियेधः । तदभावेतुनेतिसर्वव्यवस्था
प्ययुक्ताविधिवैयम्यात् । मासनिषेधेपितथापत्तेश्च । पर्वविज्ञावेचनसत्त्वेहि
सायुज्यते । एवंश्रवणोपिज्ञेयम् । तन्न । विठरावर्षघटिकाद्वयमितिपूर्वाक्तविरो
धात् । तेनप्राशस्त्यमात्रपरमिदम् । तत्त्वंतु । सतच्छुद्धाधिकपरम् । तेनयथाग्नि

होत्रादौ सायंप्रातः कालबाधे सामान्ये जीवनावच्छिन्नकाले दर्शादौ वानुष्ठानम् ।
यथावा व्रीह्यश्च फाद्यभावे यागास्मिन्ननिषिद्धवर्जद्रव्येण । तथात्र संगवाभावे
निषिद्धवर्जकर्मपर्याप्तौ दयिके कालान्तरे वानुष्ठानं न तु कदाचिन्नियिद्धे ॥ अपवादो
भावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः । कात्यायनादीनां तु दिनद्वये पूर्वाह्णव्याप्तौ सकदेशस्पर्श
वापूर्ववेति हेमाद्रिः (यदापि) श्रावणीदुर्गानवमीपूर्वाचैव हुताशनी ॥ पूर्वविद्धाप्र
कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ॥ ब्रह्मवैवर्त । तद्ब्रह्मपवित्रश्रवणकर्मोद्देव
कर्मविषयमिति हेमाद्रिः अतस्त्ववचनात् कुलधर्मव्रतादावपि पूर्वैव । मदनरत्नेऽप्येव
म् । मदनपारिजातेऽपि पूर्वविद्धायां श्रावणायं वाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तम् (मद
नरत्ने तु) पर्वण्यौ दयिकैर्कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयका इति ॥ बह्वृचपरिशिष्टात् ।
बह्वृचान्प्रतिकर्मविधानार्थं प्रवृत्तेः । तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात् पूर्वोक्तका
लिकापुराणादौ सामान्यतः । औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेन बह्वृचानां श्रवणा
विधानात् तैत्तिरीयकपदमनुवादत्वात् । तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् । प्राप्तेऽप्यनु
र्वदिमात्रपरत्वात् सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थं । अयुवत्यानुवादो वानुविधायक्येन
विशेषविधिनोपसंहारः स्यात् । अनुवादत्वाल्लक्षणानदोषः । अन्यथा त्वौदयि
कपर्वविशिष्टोपाकर्मादेशेन कर्तृविधौ कर्तृविशिष्टत्वा औदयिकपर्वविधौ वाक्य
भेदापत्तेः । तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षया सर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्वेत्युक्त
म् । तन्न । न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येव विधिः । धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वात्
ऋक्षसमन्वितमित्यादितदुदाहृतेऽप्यपरिशिष्टे वेदांतरधर्मविधीनां दर्शनात् । ना
प्यनुवादोऽयं कालिकापुराणात् । बह्वृचादीनामपि तदापत्तेः । कुर्युरित्यस्य वि
धित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्त्यानुवादित्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणां गृह्ये तद्वि
धिरस्ति । येनानुवादः स्यात् । न च वाक्यभेदः । तैत्तिरीयकमात्रस्य कर्ममात्रस्य वा
उद्देश्यत्वायोगेन हविरार्तिवदस्य ब्रह्मणामुपनयीतेति वचनात्त्या विशिष्टस्योद्दे
श्यत्वात् । अन्यथोत्तरार्धे बह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्या श्रवणस्य सर्वसाधार
णत्वापत्तेः । तस्माद्देमाद्रिमतेऽप्युक्तमिति दिक् । इदं चाशिक्षान्तद्वयापयेत् ।
आवसथ्येऽनौ अनध्यापयतीनाधिकार इति कर्कः श्रावणायामपि ग्रहणादिदुष्टायां

कातीयभिन्नैः प्रौष्ठपद्यांकार्यम् । तैस्तुश्रावणापंचम्याम् । संक्रांतिग्रहणांवापि
 पौर्णमास्यांयदाभवेत् ॥ उपाकृतिस्तुपंचम्यांकार्यावाजसनेयिभिरिति ॥ स्मृ
 तिमहारावेवाजसनेयिग्रहणादितिहेमाद्रिः । इदंचसर्वोक्तकालपरत्वात् । बह्वृ
 चपरमपिसांख्यायनैस्तुहस्तेकार्यम् । आपस्तंबैरार्थैर्वगौषचप्रौष्ठपद्याम् । यत्तुवौ
 धायनः । श्रावणायांपौर्णमास्यामायाह्यांवापाकृत्येत्यचतत् प्रौष्ठपद्यामापदोये
 आयाह्यांकार्यमित्येवमर्थम् । तच्छाखीयविषयंवा । सामगास्तुश्रावणोहस्तेकु
 र्युर्बह्वृचाः । श्रावणोचैवहस्तर्क्षसामवेदिनइतिनिर्गायामृतेगोभिलोक्तः । सोऽप्यु
 त्तरः । धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तंत्वाष्ट्रहस्तसमन्वितम् ॥ श्रावणांकर्मकुर्वीरनृग्यजुः
 सामपाठकाः ॥ इतिमदनरत्नपरिशिष्टोक्तेः(गार्ग्यापि) सिंहेरवौतुपुष्यसंपूर्वा
 स्तेविवरेर्वाहिः ॥ छंदोगामिलिताःकुर्युस्तत्सर्गस्वस्त्वृंदसाप्त । शुक्लपक्षेतुहस्तेन
 उपाकर्मापराल्लिकमिति ॥ अविवरेग्रहादिदोषहीने । विचरेदितिपाठोज्ञान
 कृतः । पुठ्यर्क्षपूर्वास्तेउत्सर्गः । अपराल्लिकमुपाकर्मेत्यन्वयः । अन्यस्तुविशेषः
 पूर्वमेवोक्तः (प्रयोगपारिजातेगोभिलः) उपाकृमात्सर्जनंचवनस्थानामप्रीक्ष्यते
 धारणाध्ययनागत्वात्तृहिणांब्रह्मचारिणां ॥ उत्सर्जनंचवेदानामुपाकरणाक
 र्मच ॥ अकृत्वावेदजप्येतफलंनाप्नोतिमानवः ॥ सर्वथालोपेतुहृच्छ्रुउपवासश्च ।
 वेदोदितानांनिश्चानामितिसनुनाभोजनोक्तेः । एवमुत्सर्गोपि । अथप्रसंगादधैवो
 त्सर्जनमुच्यते । तच्चपौषमासेरोहिण्यांतत्तृक्ष्णाष्टम्यांवाकार्यम् । पौषमासस्यरो
 हिण्यामष्टक्रायामथापिवा ॥ जलांतेछंदसांकुर्यादुत्सर्गविधिवद्वहिरितियाज्ञ
 वल्क्योक्तेः । श्रावणांप्रौष्ठपद्यांचोपाकृतौक्रमेणापौषशुक्लप्रतिपदिवा कार्य
 म् । अर्धपंचमान्मासानधीयीतेतितेवोक्तेः । अर्धःपंचमोयेषुसार्धचतुरइत्य
 र्थः । यत्तुहारीतःअर्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् । पंचार्धयष्टान्वेत्तित
 दायाद्युपाकर्माविषयम् । वौषाद्यनास्तु । पौष्यांमाध्यांवाकुर्युः । पौष्यांमा
 ध्यांचोत्सृजेदितितत्सूत्रात् । तैत्तिरीयैस्तुतेतैष्यांकार्यतैष्यांपौर्णमास्यांरोहि
 ण्यांवाविरमेदितितत्सूत्रात्ब्रह्मचैस्तुमाध्यांकार्यम् । अध्यायोत्सर्जनंमाध्यांपौ
 र्णमास्यांविधीयतइतिकारिकोक्तेः । कातीयास्तुभाद्रपदेकुर्युः । उत्सर्गप्रचेतिनं

दादितिष्टयांप्रौष्ठपदेवेतिकात्यायनोक्तेः । सामगास्तुसिंहार्कपुष्येकुर्युः । तथाच
 सिंहेरवौत्वितिगार्ग्यवचनंपूर्वमुक्तम् । सर्वैरुपाकर्मदिनेवाकार्यम् । पुष्येत्सर्जनं
 कुर्यादुपाकर्मदिनेयवेतिहेमाद्रौखादिरगृह्योक्तेः । यदासिंहस्येसूर्ये सतितन्मध्य
 हस्तनक्षत्रात्प्राक्पुष्यः कर्कटस्थो भवति । तदातस्मिन्पुष्ये उत्सर्गं कृत्वा तदुत्तरह
 स्ते उपाकर्मसामगाः कुर्युः । मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वा भवेद्यदा ॥ तदा च श्राव
 णो कुर्यादुत्सर्गं छंदसां द्विज इति तत्रैव परिशिष्टोक्तेः । अत्र द्वावपि सौरी मासौ ज्ञेयौ
 तेषां सौरस्यैवोक्तेः (अत्र विशेषमाह काष्ठाजिज्ञितः) उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथा
 कालं समेत्य च ॥ ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तत इति ॥ उपाकर्मण्युत्सर्गं च
 विरात्रम् । पक्षिणी महोरात्रं वानध्याय इति । मिताक्षरायामुक्तम् । अत्र नदीनां
 रजोदोषो नास्ति । उपाकर्मणि चोत्सर्गं रजोदोषो न विद्यते ॥ इति गार्ग्योक्तेः
 (अत्रैव रक्षाबंधनमुक्तम् हेमाद्रौ भविष्ये) संप्राप्ते श्रावणास्यां ते पौर्णमास्यां दिनोद
 ये ॥ स्नानं कुर्वीत सति मानुश्रुतिस्मृतिविधानतः ॥ उपाकर्मदिक्प्रोक्तमृषीणां
 चैव तर्पणम् ॥ शूद्राणां मंत्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते ॥ उपाकर्मणि कर्तव्यं ऋषी
 णां चैव पूजनम् । ततो पराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥ कारयेदक्षतैः शस्तैः सि
 द्धार्यैर्हंसभक्षितैरिति ॥ अत्रोपाकर्मनित्यस्य पूर्णातिथौ वार्षिकस्यानुवादो न
 तु विधिः । गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगाच्छूद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्यु
 रूपाकरणीपि पूर्वद्युरपराह्णे तत्करणम् सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् । भद्रायां हे
 नकर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ॥ श्रावणी नृपतिं हंति ग्रामं दहति फाल्गुनी तिस्रं
 होक्तेः । तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदंते कुर्यादिति निर्णयामृते । इदं प्रतिपद्युतायां न
 कार्यम् । नंदाद्यादर्शने रक्षाबलिदानं दशासु च ॥ भद्रायां गोकुलक्रीडादेशनाशा
 यजायते ॥ इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्त (भविष्ये) उपलिप्ते ग्रहमध्ये दत्तचतुष्टकेन्य
 सेतुं कुंभम् ॥ पीठे तद्योपविशेद्राजामात्यैश्च सह मुहूर्ते ॥ तदनु पुरोधानृपते रक्षाबंधनीत
 मंत्रेणा ॥ इदं रक्षाबंधनं नियतकालत्वात् । भद्रावर्ज्यग्रहणादिनेपि कार्यं होलिकावत् ।
 ग्रहसंक्रांत्यादौ रक्षानियेधाभावात् सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ॥ इति तत्का
 लीनकर्मपरमवतत्वन्यत्र । अन्यथा होलिकायां कागतिः । अतएव । नित्येनैमि

त्तिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुचः॥उपाकर्माणिचोत्सर्गग्रहवेधोनविद्यतइति । नियत
कालीनेतदभावइतिदिक् । उपाकर्माणिर्तद्दिनभिन्नपरंतत्रतन्निषेधादित्युक्तंप्राक्
(संवस्तु)येनबद्धोबलीराजादानवेद्रोमहाबलः ॥ तेनत्वामपिबध्नामिरक्षेमाचल
माचल ॥ ब्राह्मणोःक्षत्रियैर्वैश्यैःशूद्रैरन्यैश्चमानवैः ॥ कर्तव्योरक्षिताचारोद्वि
जानसंप्रज्यशक्तिरिति(अत्रैवहयग्रीवोत्पत्तिः । तदुक्तंकल्पतरौ) आवरायांश्रव
रोजातःपूर्वहयशिराहरिः ॥ जगादसामवेदंतुसर्वकल्मषनाशनम् ॥ स्नात्वामं
पूजयेतंतुशंखचक्रगदाधरम् ॥ अत्राश्वलायनेनश्रवणाकर्माक्तम् । आवरायांपौर्णा
मास्यांश्रवणाकर्मेति । तत्रास्तमययोगिनीग्राह्या । अस्तमितेस्थालीपाकंश्रप
वित्त्वोत्सवात् । अतस्त्वनिशिष्टेदर्शप्रयोगांतःपातनियमात्तदंगैः प्रसंगसिद्धिस्त
क्ताद्वादशैः । अन्यथापरेद्युःप्राप्तौकःप्रसंगः । प्रसंगस्य । याज्ञिकास्तुपौर्णिमा
दर्शशब्दयोः पर्वत्यक्षणावदहोरात्रवाचित्वात्तत्रैवकर्मकालव्याप्तिर्ग्राह्येतिविह
तित्वाच्छेषपर्वेच्छंति । आवणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासु अशून्यश
यनव्रतम् । तत्रचंद्रोदयव्यापिनी । दिनद्वयेतत्त्वेपरेतिनिर्णयामृते ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौश्रवणमासः ॥

सिंहेपराःशोडशघटिकाःपुण्यकालः । अन्यतपूर्ववत्(अवगोप्रसवेद्रुतसागरे
नारदः) भानौसिंहगतेचैवयस्यगौःसंप्रसूयते ॥ सरगांतस्यनिर्दिष्टंयड्भिर्मासैर्नसं
शयः ॥ तत्रशांतिप्रवक्ष्यामियेनसंप्रसूयतेशुभम् ॥ प्रसूतांतत्क्षणादेवतांगांविप्रा
यदापयेत् ॥ ततोहोसंप्रकुर्वीतघृताक्तैराजसर्षपैः । आहुतीनांघृताक्तानामयुतंजुहु
यात्ततः ॥ व्याहृतिभिप्रचायंहोमः । सोपवासःप्रयत्नेन दद्याद्विप्रायदक्षिणामि
ति ॥ तथा । सिंहराशौगतेसूर्यगोप्रसूतिर्यदाभवेत् । पौषेचमहिषीसतेदिवैवाश्व
तरीतथा ॥ तदानिष्टंभवेत्किंचितच्छांत्यैशांतिकंचरेत् ॥ अस्यवार्मेतिसूक्तेनत
द्विषाणोरितिसंव्रतः ॥ जुहुयाच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकम् ॥ मृत्युंजयविधा
नेनजुहुयाच्चतथायुतम् ॥ श्रीसूक्तेनततःस्नायाच्छांतिसूक्तेनवापुनः ॥ मध्यरा
त्रेनिशीथेवायदागौःक्रंदतेसदा ॥ ग्रामेवास्त्वगृहेवापिशांतिकंपूर्ववाहिशेत् ॥

एवं श्रावणोवडवाप्रसवोदिनेनिषिद्धः (तदुक्तमथर्ववेदिनांगार्यपरिशिष्टे) माघेबु
 धेचमहिषीश्रावणोवडवादिव ॥ सिंहेगावःप्रसूयन्तेस्वामिनीमृत्युदायकाश्च ॥
 अत्रतदुक्तामृताख्याशांतिःकार्या । भाद्रकृष्णातृतीयाकज्जलीसंज्ञासापराग्राह्ये
 तिदिवोदासीयेउक्तम् (वचनंतुहरितालिकाप्रकरणोवक्ष्यामः) भाद्रकृष्णाचतुर्थी
 बहुलाख्यामध्यदेशेप्रसिद्धा । सासायाह्नव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वयेतत्त्वेपर्वाग्रा
 ह्या गौर्याश्चतुर्थीवदधेनुपूजादुर्गार्चनंदुर्भरहोलिकेच ॥ वत्सस्यपूजाशिवैरात्रि
 रेताःपरान्वितांघ्रंतिनृपंसराष्ट्रमिति । दिवोदासीयेवचनात् । अत्रवत्सपूजायाः
 पृथगुपादानातधेनु पूजाशब्देनबहुलाख्यागृह्यतइति सख्यव्याचख्यौ । मदन
 रत्नेप्येवम् । अत्रगोपूजायवान्नाशतंचतत्रैवोक्तम् । भाद्रकृष्णाष्टमीहलयष्टीसाम
 न्मसीयुतेतिदिवोदासः । भाद्रकृष्णासप्तम्यांशीतलाव्रतम् । तत्रपर्वाग्राह्येतिहेमाद्रौ
 (अथजन्माष्टमी) साचकृष्णादिमासेनभाद्रपदकृष्णाष्टमी । तथाभाद्रपदेमासिकृ
 ष्णाष्टम्यांकलौयुगे॥ अष्टाविंशतिमेजातःकृष्णोसौदेवकीसुतइतिकल्पतरौब्राह्मो
 क्तेः । अत्रेदंमाधवमतम् । अष्टमीद्वेधा । जन्माष्टमीजयंतीचेतितत्राद्याकेवलाष्ट
 मीयेनकुर्वन्तिजानन्तःकृष्णाजन्माष्टमीव्रतम् ॥ तेभवंतिनराःप्राज्ञव्यालाव्याघ्रा
 ष्चकाननइतिस्कांदात् । दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला ॥ रात्रियु
 क्तांप्रकुर्वीतविशेषेणोदुसंयुतामितिपुराणांतरात् ॥ श्रावणोबहुलेपसेकृष्णाजन्माष्ट
 मीव्रतम् ॥ नकरोतिनरोयस्तुभवतिक्लूरराक्षसइति ॥ भविष्योक्तेष्वचकेवलाष्ट
 म्यासवोपोष्यत्वावगतेःसैवरोहिणीयुक्ताजयंती॥ कृष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकलैकारो
 हिणीयदि ॥ जयंतीनामसाप्रोक्ताउपोष्यासाप्रयत्नतइति॥ वह्निपुराणात् । अष्ट
 मीकृष्णापक्षस्यरोहिणीऋक्षसंयुता ॥ भवेत्प्रौष्ठपदेमासिजयंतीनामसामृतमृतेतिवि
 ष्णुरहस्यादिकवचनाच्च । ज्योतिरादिवत्संज्ञयाकर्मभेदः । रोहिणीयोगप्रचाहो
 रात्रंमुख्यः । निशीथमात्रेमध्यमः । दिवसादावधमः । अहोरात्रंतयोर्योगोह्यसंप
 र्णोभवेद्यदि॥ सुहूर्तमप्यहोरात्रेयोगप्रचेत्तामुपोषयेदितिविशिष्टसंहितोक्तेः । अ
 र्धरात्रेतुयोगीयंतारापत्युदयेसति ॥ नियतात्माशुचिःस्नातःपूजांत्त्रप्रवर्तयेदिति
 विष्णुधर्मोक्तेः । वासरेवानिशायांवायवस्त्वल्पापिरोहिणी ॥ विशेषेणानभो

मासेसैवोपोष्यामनीषिभिरिति पुराणांतराच्च । विशेषेणोतिश्रुतेर्भाद्रपदेपीद
म । श्रावणोवानभस्येवेतिवक्ष्यमाणात् । गौडास्तुनिशीथ स्वरोहिणीयो
गेजयंतीनान्यथेत्याहुः । तन्न । वासरेवानिशायांवेतिविरोधात् । योगविशे
षाद्गुणात्फलमित्यन्ये । तेष्यकरणोदोयश्रुतेरुपेक्ष्याः । तत्रजन्माष्टमीव्रतंनि
त्यंपूर्वाक्तवचनेषु । अकरणोनिंदाश्रुतेः । वर्येवर्येतुयानारीकृष्णाजन्माष्टमीव्रतस
नकरोतिमहाप्राज्ञव्यालीभवतिकाननइतिस्कांदेवीप्सासुतेश्च । नकरोतिनरो
यस्त्वितिपूर्वमुक्तेरवस्त्रीलिंगमतंत्रम । मदनरत्नेस्कांदेत्वत्रफलमप्युक्तम् । जन्मा
ष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वतिनरोत्तमाः ॥ कारयंत्यथवालोकानलक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा
सिध्यंतिसर्वकार्याणिहृतेजन्माष्टमीव्रतमिति ॥ जयंतीव्रतंतुनित्यंकाभ्यंच । म
हाजयार्थंकुरुतांजयंतीमुक्तयेनघ ॥ धर्ममर्थचकामंचमोक्षं चमुनिपुंगव ॥ ददाति
वांछितानर्थानयेचान्येप्यतिदुर्लभाइतिस्कांदादौफलश्रुतेः । शूद्राच्चैतुयत्पापंश
वहस्तस्यभोजने ॥ तत्पापंलभतेकुंतिजयंतीविमुखोनरः ॥ नकरोतियदाविष्णो
र्जयंतीसंभवंव्रतम् ॥ यमस्यवशमापन्नःसहतेनारकींव्यथामित्यकरणोनिंदाश्रु
तेश्च । यदाचपूर्वेद्युःपरेद्युर्वारोहिणीयोगस्तदाजन्माष्टमीजयंत्यामतर्भूताज्ञेया
नतुजन्माष्टमीव्रतंपृथक्कार्यम् । विष्णुशृङ्खलवत् (तदुक्तंमाधवेनैव) यस्मिन्वर्येज
यंत्याख्योयोगोजन्माष्टमीतदा ॥ अंतर्भूताजयंत्यांस्यादृक्षयोगप्रशस्तितइति ॥
मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमतेप्येवम् (हेमाद्रिस्तु) रोहिणीसंयुक्तोपोष्या
सर्वाधौघविनाशिनी ॥ अर्धरात्रादध्रुवोर्ध्वकलयावायदाभवेत् ॥ जयंतीनामसा
प्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनीत्यग्निपुराणा दर्धरात्रस्वरोहिणीयोगस्यप्राशस्त्या
त्समुहूर्तमपिलभ्यतेत्यादीनांचार्धरात्रयोगेषुपपत्तेर्नजयंतीव्रतंभिन्नम् । तत्त्वंतुहे
माद्रिसतेपिजयंतीव्रतंभिन्नमेव । उदयेचाष्टमीत्यस्यतेजयंतीपरत्वोक्तेः । किंच ।
रोहिणयामर्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत् ॥ तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हतिपापंविजन्म
जमिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः । समायोगेतुरोहिण्यांनिशीथेराजसत्तम ॥ समजाय
तगोविंदोबालरूपीचतुर्भुजः ॥ तस्मात्तंप्रजयेत्तत्रयथावित्तानुरूपतइति ॥ बह्नि
पुराणाच्चार्धरात्रस्यकर्मकालत्वमवसीयते । अतःकर्मणोयस्ययःकालइत्यादिव

चनात्पूर्वत्रैवप्राप्तेः । परदिनेसतोपिरोहिणीयोगस्यनप्रयोजकत्वं । अन्यथा
 बुधवारादेरपितत्त्वापत्तेः । किंच । जयंतीशब्दोरात्रिविशेषवचनः । अर्भिजि
 न्नामनक्षत्रंजयंतीनामशर्वरी ॥ मुहूर्तविजयोनामयत्रजातोजनार्दनइति । ब्रह्मां
 डपुराणात् । तेनतद्योगिरोहिण्यंगौगात्वाच्चतुर्भेदः । यत्तुवासेवानिशायांवे
 तितत्कौमुतिकन्यायेननिशीथयोगस्यैव स्तुत्यर्थपूर्वदिनेर्धरात्र योगाभावेप्राश
 स्तयार्थः । यद्यपि । दिवावायदिवारात्रौनास्तिचंद्रोहिणीकला ॥ रात्रियुक्तांप्र
 कुर्वीतविशेषेण दुसंयुतामित्यनेनरोहिणीयोगाभावेर्धरात्रव्याप्तेर्ग्राह्यतोक्ता । त
 थार्पयस्मिन्नवर्त्यजयंतीयोगोनास्तित्रजयंतीत्रतलोपेप्राप्ते । अष्टमीमात्रेपिजयं
 तीत्रतंकार्यं । इत्येवंपरमितितदाशयःअब्रह्मवायापूर्वविश्वजितायजेत । स
 ग्रामसंभवेकुर्यादिष्टिंश्वैश्वानरीं द्विजइतिवद्रोहिणीयोगाभावेविधानात्तत्र कार्या
 पत्तिःस्यात् ॥ अतस्त्वोक्तम् । जयंतीनामशर्वरीति । यच्च (स्कांदे) उदयेचाष्ट
 मीकिंचिन्नवमीसकलायदि भवतेबुधसंयुक्ताप्राजापत्यसंसंयुता ॥ अपिवर्षश
 तेनापिलभ्यतेवाथवानवेति (यच्चप्राप्ते) प्रेतयोनिगतानांतुप्रेतत्वंनाशितंतुतैः । ये
 कृताग्रावगोमासिअष्टमीरोहिणीयुता ॥ किंपुनर्बुधवारेणसौमेनापिविशेषतः
 किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति ॥ तद्दानादिविषयम् ॥ उपवासाग्रव
 णादित्यनंतभट्टः । जयंतीपरमितिहेमाद्रिः । उदयेचंद्रोदयइतिकेचित् । तच्च ।
 चंद्रोदयसत्त्वसंदेहान्नवमीसकलेत्ययोगान्मानाभावाच्च । तेनपूर्वेद्युःसप्तमीवेधेप
 रदिनेसूर्योदयेघटिकापिग्राह्या । पूर्वविद्धाष्टमीतिपाशोक्तेः । इतियुक्तं । अतो
 नत्रतर्भेदोनाप्यंतर्भावइत्यचिवाच । गौडास्तु । नवमीक्षयपरमिदंवचनं । नवमी
 सकलायदीतिविशिष्टयोक्तेः । एतत्पूर्वदिनेजयंत्यभावपरमित्याहुःजयंत्यादिस
 र्वापवादोयमितिचूडामरायादयः । वयंतुसत्यंनत्रतर्भेदः । लोकास्तुजन्माष्टमीमेवा
 नुतिष्ठंति ॥ नहिग्रावगोवानभस्येवारोहिणीसहिताष्टमीयदाह्मणानरैर्लब्धासा
 जयंतीतिकीर्तिता ॥ ग्रावगोनभवेद्योगोनभस्येतुभवेत्पुनर्मितिमाधवीये ॥ वशि
 ष्टसंहितोक्तावपिभाद्रेजयंतीकेनापिक्रियते । अतःपूर्वेद्युरेवोपवासः । यद्वागुणा
 त्फलं ॥ सप्तमेब्रह्मवर्चसकाममुपनयेदितिवदित्यन्ये । तच्च । नित्यत्वानुपपत्तेअत्र

गौणमुख्य चांद्राभ्यामेकस्वमासइत्यन्ये । तन्न । एकवाक्येऽभ्यनिर्देशेवाशब्दद्व
यायोगात् ॥ अतीजयंतीव्रतस्यापिनित्यत्वादुपवासद्वयंकार्यमितिब्रूमः अतस्वहे
माद्रिमदनरत्नादौजन्माष्टमीव्रतंजयंतीव्रतंचभिन्नमुक्तमाभिन्नकालत्वात्सर्वथाता
वदंतभावोनेतिसिद्धम् ॥ यद्यपिपूर्वापराल्पापिरोहिणीयुतैवकार्येतिप्रधानांत
त्वंप्रतीयतेतदपिजयंतीपरमेव । इदंचकाम्यमेवेत्यनंतभट्टःतद्व्युत्पत्तिहेमाद्रौज्ञेयंनि
त्यंकाम्यमितिबहुवः ननुयथाविष्णुशृङ्खलयोगेनश्रवणाद्वादशीवामनजयंत्यादि
सर्वसिद्धिर्यथावैकादशीस्वलपापिपरातथा ॥ कृष्णाकाशमुहूर्तापिपरातथा ॥
मीतिथिः ॥ नवम्यांसेवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहि ॥ इत्यादिवचनादर्धोदयादि
वद्योगाधिक्येफलाधिकात्परैवजन्माष्टमीयुक्तेतिचेत् ॥ वार्तामात्यनहितव्रत
भेदोदयोर्नित्यत्वंद्वयोरकरणोदयोवायुतः । इहत्वेतैस्त्रिभिर्हेतुभिःसंज्ञाभेदाद्
र्मभेदात्कालभेदाच्चोपवासभेदः । स्पष्टम् । एकदैवतत्वाच्छ्रवणाद्वादशीवन्नपार
णालोपदोषोपि ॥ तेनव्रतद्वयमेवयुक्तम् ॥ द्वयोरपिनित्यत्वात्केचित्तुत्रेतायां
द्वापरेचैवराजनकृतयुगेतथा ॥ रोहिणीसहिताचेयंविद्वद्भिःसमुपोधिता ॥ अतः
परमहोपालसंप्राप्तेतामसेकलौजन्मनावासुदेवस्यभविताव्रतमुत्तममितिहेमाद्रौव
ह्निपुराणात् ॥ कलौजन्माष्टमीव्रतमेवनजयंतीव्रतमित्याहुः । तन्न । तामसेक
लावित्युक्तेःपरमश्रेयोहेतोरस्यकलोपापिनांदुर्लभत्वमुच्यते ॥ तेनकलौताम
सानकरिठयंति। किंतुधन्यासवेत्यर्थः । अन्यथाशुद्धाश्चब्राह्मणाचाराभविठयंति
युगेकलौइत्यादौविधिकल्पनापत्तेःअत्रनिशीथवेधसवग्राह्यः । पूर्वोक्तवचनेयुत
स्यैवमुख्यकालत्वोक्तेः । अष्टमीशिवरात्रिश्चह्यर्धरात्रादधोयदि ॥ दृश्यतेघटि
कायासापूर्वविद्धाप्रकीर्तितेति । माधवीयेपुराणांतरात् । अर्धरात्रेतिरोहिण्यां
यदाकृष्णाष्टमीभवेत्तत्स्यामभ्यर्चनंशौरिर्हतिपापंविजन्मजमितिभविष्योक्तेः
अष्टमीरोहिणीयुक्तानिप्रयर्धेदृश्यतेयदि। मुख्यकालइतिख्यातस्तत्रजातोहरिः
स्वयमिति ॥ वशिष्ठसंहितोक्तेश्च । तत्राष्टमीदेवारोहिणीरहितातद्युताच । अ
द्यापिचतुर्धा। पूर्वद्युरेवनिशीथयोगिनीपरेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युप्रचेति । तत्राद्य
योरसंदेहसकर्मकालव्याप्तेः । जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैवच ॥ पूर्व

विद्वैवकर्तव्यातिथिभांतेचपारणामितिभूगुक्तेष्वच । अस्मात्केवलरोहिण्युपवा
सोपि सिद्धः । अंत्ययोःपरैव । प्रातःसंकल्पकालव्याप्तेराधिक्यात् । वर्जनीया
प्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्मवैवर्तच । एवमंशतःसमव्याप्तावपि विषयम
व्याप्तौत्वाधिक्येननिर्यायः । रोहिणीयुतापिचतुर्धा । पूर्वद्युरेवनिशीथेरोहिणी
युतापरेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्च । अत्राप्याद्ययोरसंदेहःकार्याविद्धापिसप्तम्यारो
हिणीसहिताष्टमीतिपाशोक्तेः । जयंत्यांपर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेदितिगारु
डाच्च । सप्तमीसहिताष्टम्यांनिशीथेरोहिणीयदि ॥ भवितासाष्टमीपुरायायाव
चंद्रदिवाकराविति ॥ बह्मपुराणाच्चद्वितीयेत्वसंदेहएवतृतीयपक्षेपरैव । वर्ज
नीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी ॥ सकृदसापिनकर्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्म
वैवर्तति । चतुर्थ्यापिचेवा । पूर्वद्युर्निशीथेष्टमीपरेह्मिरोहिणीपरेह्यष्टमीपूर्वेह्मि
रोहिणी ॥ उभयेद्युरभयस्यनिशीथसंबंधोवेति । आद्येपरेद्युर्जयंतीयोगस्यसत्त्वा
त्परैवेतिमाधवः । तदुक्तंतेनैवयस्मिन्वर्त्येजयंत्याख्ययोगोजन्माष्टमीतदा ॥ अं
तर्भूताजयंत्यास्यादृक्षयोगप्रशस्तितइति ॥ पूर्वविद्धाष्टमीयातुउदयेनवमीदिनेमु
हूर्तमपिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत् ॥ कलाकाशामुहूर्तापिपयदाह्मणाष्टमीतिथिः
नवम्यांसैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहीतिपाशोक्तेष्वच । हेमाद्रिस्त्वाह । अष्ट
म्याःप्राधान्यात्तस्याश्चपूर्वद्युःकर्मकालव्यापित्वात्तपर्वेव । पाञ्चतुपूर्वेह्मिनिशी
थेष्टम्याभावेज्ञेयम् । अंतर्भावोक्तिस्तुसर्वदंष्ट्रहरामावमिति । अन्येतुपूर्वविद्धाष्ट
मीवाक्येनजन्माष्टम्यांसूर्योदयेसप्तमीवेधनिषेधात् । कलाघटीमात्राष्टौदयिकी
ग्राह्या । कार्याविद्धापिसप्तम्येतिजयंतीपरम् । जयंत्यापूर्वविद्धायामुपवासंसमा
चरेदित्येकवाक्यत्वात् । तत्रापिद्वयोर्नित्यत्वात्कालभेदाच्चोपवासद्वयंभवत्येव
यदातुकेवलाष्टमीशुद्धाविका ॥ तदात्यागहेतोःसप्तमीवेधस्याभावात्तपर्वेव । यदि
वाविद्वन्यनातदापरदिनेग्राह्यतिथेरभावात्तपर्वेव । एवंसर्वागयौदयिकेवाक्यानि
सप्तमीवेधपराणि । जन्माष्टमींपूर्वविद्धांसकृदसांसकलामपि ॥ विहायनवमींशु
द्धामुपोष्यब्रतमाचरेदितिव्यासोक्तेर्विद्धायाःक्षयेशुद्धनवम्यामुपवासः । दशमीवे
धेहादप्रयुपवासवदित्याहुः । तेनिमूलत्वादुपेक्ष्याः । मुहूर्तमपिसंयुतेतिरोहिणी

योगेत्याड्यत्वोक्तेः । तिष्ठत्यंतपारगावाक्यानां निर्विषयत्वापत्तेः । नचज
यंतीपरारिणशुद्धाधिकापरारिवातानि । भृगवाद्यैः पूर्वविज्ञास्यमपितिष्ठ्यं
तेपारगाक्तेः । तेनकलाकायेतिवाक्यांतरवशाज्जयंतीपरमेतत् । तत्त्वंतुअ
ष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः । दिवावायदिवारात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ॥ रात्रि
युक्तां प्रकुर्यात्विशेषैर्गौडसंयुतामिति ॥ पूर्वाक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावेग्राह्य
त्वोक्तेर्वचनात् कर्मकालव्यापिनीत्युक्ता पूर्वापरवाल्पापि रोहिणीयुताग्रा
ह्या । माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानंतभट्टगौडमैथिलग्रंथादिदृष्टव्येवमिति । यु
क्तंतु उपवासद्वयं कार्यम् । द्वयोर्नित्यत्वादिति तु वयम् । अंत्ययोः परैव । सप्तमीसं
युताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ॥ प्राजापत्यं द्वितीये हि मुहूर्तार्द्धं भवेद्यदि ॥ तदा
सुग्रामिकं पुराणं प्रोक्तं व्यासदिभिः पुरेतिस्कांदात् । मुहूर्तेनापि संयुक्तासंपरारिमा
ष्टमी भवेत् ॥ किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिर्देति पात्राच्चेति दिक् ॥ नि
वारित्योपासकास्तु जन्माष्टमी रामनवमी । शिवरात्र्यादौ पूर्वाह्नकर्मकालीनां
तिथिर्यत्कालमिदं मुहूर्तपरैव तिथिर्ग्राह्या । उदयव्यापिनी ग्राह्या कुलेति थिरूपो
यगो निवारिर्गौडान्येष्टां वा द्वितीये फलप्रद इति । हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमी
व्रते भाविष्योक्तेरित्याहुः । तच्च ॥ यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्षं तिष्ठत्युत्तिः स्यात्तन
तदोपवासः । पूर्वे प्रकुर्याद्दिवसे द्वितीये दिने शभक्तो य तदा व्रताद्यमिति मात्स्यवा
क्येन तत्रैव उपसंहारात् सर्वार्थत्वेन मानाभावात् । ऋक्षं तिष्ठत्योर्हस्तसप्तम्योः । अ
न्यथा ऋषिपंचम्यादौ तदापत्तिः । शिष्टाचाराच्चेति चेत् । न तस्य न्यायवचो विरो
धेन हेयत्वात् (इदानीं कालिपनिं वार्कपासनाभावाच्चेति संक्षेपः पारगांतु) तिथिरष्ट
युतां हंति नक्षत्रं च चतुर्गणां । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारगामिति ब्रह्मवै
वर्तते । तिष्ठत्यंशो यदा केन नक्षत्रांतमयापि वा ॥ अर्धरात्रे वा कुर्यात्पारगां त्व
परेह नोति ॥ हेमाद्रौ च वचनाच्चाधरात्रेभ्यां तेन्यतरांति वेति मुख्यः पक्षः । सर्वेष्टवे
वोपवासे यदिवा पारगामिष्यते इति ब्रह्म वैवर्तत्वन्यविप्रद्यदिने मुख्यकाललाभेन्य
तरांति वा ज्ञेयम् (गौडास्तु) न रात्रौ पारगां कुर्याद्द्वितीये रोहिणीव्रतात् ॥ तत्र निश्चयापि
तत्कुर्याद्विजयित्वामहानि शांति ॥ ब्रह्मांडपुराणां रात्रौ सार्धं प्रहरमध्ये कार्यं

मित्याहुः । महानिशातुविज्ञेयामध्यमंमध्ययामयोः (तथा) मध्यमप्रहरैरात्रे वि
 ज्ञेयातुमहानिशोतिस्मृत्यंतरात् । कल्पतरौमदनरत्नेचैवम् (कामधेनौगर्गस्तु)
 महानिशातुविज्ञेया मध्यमंप्रहरद्वयमित्याह (वृद्धशातातपस्तु) महानिशादे
 घटिकेरात्रौमध्यमयामयोरित्याह । वेदपाठपरमेतदित्यन्ये । महानिशायास
 न्यतरातिहृतीयदिनेपारणाम् । अपरेहनीतिपारणोत्तरदिनपरत्वात् । उभयांता
 पेक्षणादित्याहुः । तत्त्वंतुमहानिशातौर्वागन्यतरांतलाभेमहानिशानियेधः । म
 हानिशायामेवलाभेतत्रैवपारणामिति (दिवोदासस्तु) रजनीप्रहरंयावत्प्रवृत्ति
 कर्मणोमता ॥ पारणांतावदेवेष्टंप्रसादान्नभवेद्यदीति ॥ स्कांदादूर्ध्वं नियेधमाह
 तन्निर्मूलम् (अशक्तौतुर्वाहपुराणो) भांतिकुर्यात्तिथेर्वापि शस्तंभारत पारणामि
 ति (गारुडेविष्णुधर्मच) जयंत्यांपूर्वविद्यायामुपवासंसमाचरेत् ॥ तिथ्यंतेवोत्सु
 वांतेवा व्रतीकुर्वीतपारणाम् (अशक्तौतु) तिथ्यंतेतिथिभांतेवा पारणांयत्रचोदि
 तं ॥ ग्रामद्वयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणा ॥ सम्बोत्सवांतइति । कालादर्शो
 क्तेश्चेतिसंक्षेपः (अष्टम्यांविशेषोहेमाद्रौभविष्ये) ततोष्टम्यांतिलैःस्नातो नद्या
 दौबिमलेजले ॥ सुदेशेशोभनंकुर्याद्देवक्याःसूतिकागृहम् ॥ तन्मध्येप्रतिमास्था
 प्यासाचाप्यष्टविधास्मृता ॥ कांचनीराजतीताग्रीपैतलीमृन्मयीतथा ॥ वा
 र्णीमणिमयीचैववर्णाकैर्लिखिताथवा ॥ सर्वलक्षणासंपूर्णापर्यंकेचपदावृत्ते ॥
 देवकीतत्रचैकस्मिन्प्रदेशेसूतिकागृहे ॥ प्रस्तुतांचप्रसूतांचस्थापयेन्मंचकोपरि
 मांतत्रैवालकंसुप्तंपर्यंकेस्तनपायिनम् ॥ यशोदांतत्रचैकस्मिन्प्रदेशेसूतिकागृहे ॥
 तद्वच्चकल्पयेत्पार्थप्रसूतवरकन्यकाम् ॥ कश्यपोवसुदेवोयमदितिप्रचैवदेवकी ॥
 शेषोवैबलभद्रोयंयशोदाक्षितिर्नवभूत् ॥ नंदःप्रजापतिर्दक्षोगर्गश्चापिचतुर्मुखः
 गौर्धेनुःकुंजरश्चैवदानवाःशस्त्रपाणयः ॥ लेखनीयाश्चतत्रैवकार्त्तिलयोयमुबाह्वदे
 इत्येवमादित्यत्किंचिच्छक्यतेचरितंमम ॥ लेखयित्वाप्रयत्नेनपूजयेद्भक्तितत्प
 रः ॥ मंत्रेणानेनकौंतेयदेवकींपूजयेच्चरः ॥ गायत्रिःकिन्नराद्यैःसततपरिवृतावेणा
 वीणापनिनादैःशृङ्गारादर्शकुंभप्रवरक्तकरैःकिङ्करैःसेव्यमाना ॥ पर्यंकेस्वास्तुते
 यामुदिततरमुखोपुत्रिणिसम्यगास्तेसादेवोदेवमाताजयतिस्तुतनयादेवकीकांतछ

प्रा ॥ पादौसंवाहयंतीश्रीर्देवक्याप्रचरणांतिके ॥ नियगरापांकजेपज्यानमोदेव्यै
 श्रियेइतिअर्धरात्रेवसोर्धारांपातयेदगुडसर्पिषा ॥ नाडीवर्धप्रनंयसीनामादेःकर
 रांसम ॥ ततोसंत्रेगावैदद्याचंद्रायाध्यसमाहितः ॥ शंखेतोयंसमादायसपुष्पकुश
 चंदनं ॥ जानुभ्यांधरणांगत्वाचंद्रायाध्यनिवेदयेत् । क्षीरोदारावसंभूतअविगोत्रस
 मुद्रव ॥ गृहाराध्यशशांकेदंरोहिण्यासहितोमस ॥ ज्योत्स्नापतेनमस्तुभ्यंनम
 स्तेज्योतिषांपते ॥ नमस्तेरोहिणीकांतअध्यनःप्रतिगृह्यताम् ॥ यथापुत्रंहरिं
 लब्ध्वाप्राप्तातेनिर्वृतिःपरा । तामेवनिर्वृतिंदेहिसुपुत्रंदर्शयस्वमे ॥ इतिदेवक्य
 र्घः ॥ ततःपुठपांजलिंदत्वायामेयामेप्रपूजयेत् ॥ प्रभातेब्राह्मणान्प्रशक्त्याभोजये
 द्भक्तिमाचरः ॥ ओंनमोवासुदेवायगोब्राह्मणाहितायच ॥ शांतिस्तुशिवंचास्तु
 इत्युक्त्वासांविमर्जयेत् ॥ इदंप्रतिमासकृष्णाख्यस्यामप्युक्तंमदनरत्नेविह्विपुराणो
 प्रतिमासंचतेपजामष्टम्यांयःकरिष्यति ॥ ममचैवाखिलानुक्तामाचसंप्राप्स्यत्य
 संशयस (तथा) अनेनविधिनायस्तुप्रतिमासंनरेश्वर ॥ करोतिवत्सरंपर्गाया
 वदागमनंहरेः ॥ दद्याच्छ्रद्धयांसुसंपूर्णांगोभीरत्नैरलंकृतम् ॥ इतिजन्माष्टमी
 व्रतम् (भाद्रमावास्यायांकुशग्रहणमुक्तंहेमाद्रौहारीतेन) मासेनभस्यमावास्या
 तस्यांदर्भोच्योमतः ॥ अथातयासास्तेदम्वितियोज्याःपुनःपुनः ॥ नभःश्रावणाः
 तेनदर्शातमासेजन्माख्यस्यानंतरंदर्शोल्भ्यते (मदनरत्नेन) मासेनभस्येमावास्या
 तस्यांदर्भोच्योमतइतिमरोचिवाक्यमुक्तम् । नभस्योभाद्रपदः । तेनमहालयांतर्गतद
 र्शोल्भ्यते । अत्रगौरामुख्यचंद्राभ्यामेकमवदर्शइत्यन्येभाद्रपदशुक्लतृतीयायां
 हरितालिकाव्रतंतत्रपराश्रद्ध्या ॥ मुहूर्तमात्रसत्त्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे ॥ शुद्धाधिका
 यामप्येवंगणयोगप्रशंसनादिति साधवोक्तेः (चतुर्थीयुक्तायांफलाधिक्यमा
 धवीयेआपस्तंबः) चतुर्थीसंहितायातुसातृतीयाफलप्रदा ॥ अवैधव्यकरास्त्रो
 गांपुत्रपौत्रप्रवर्धिनी (द्वितीयायोगेप्रत्यवायसाहसम्ब) द्वितीयाशेषसंयुक्तां
 याकरोतिविमोहिता ॥ सार्वैधव्यसवाप्तोतिप्रवर्दंतिसनीयिगाइति ॥ आद्यामधु
 श्रावणाकाकज्जलीहरितालिका ॥ चतुर्थीमिश्रितास्त्रीभिर्दिवानक्तेविधीयते ॥
 तृतीयानभसःशुक्लामधुश्रावणाकास्थिता ॥ भाद्रस्यकज्जलीकृष्णाशुक्लाचहरि

तासिकेति ॥ दिवोदासोदात्तवचनाच्च ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थीवरदचतुर्थी ।
 सामध्याह्नव्यापिनीग्राह्या । प्रातःशुक्लतिलैःस्नात्वासध्याह्नेपूजयेन्नृपेति ॥ हे
 माद्रौभविष्ये । तथैवपूजोक्तोः । मदनरत्नेष्वेवम् । परदिनेष्वंशेनसाकल्येना
 वामध्याह्नव्याप्त्यभावेसर्वपक्षेषुपूर्वाग्राह्या । तथाचवृहस्पतिः । चतुर्थीगणाना
 यस्यसाहचर्यविद्याप्रशस्यते ॥ मध्याह्नव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्तद्वरेहनीति ॥ सा
 हचर्यविद्याप्रशस्तास्याच्चतुर्थीगणानायके ॥ मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्याप्रश
 स्यतइतिमाधवीयेस्मृत्यन्तराच्च । तत्रगणेशहृपंस्कांदे । शकदंतशूर्पकर्णानागय
 जोपवीतितम् ॥ पाशंकुशावरदेवंध्यायेत्सिद्धिविनायकमिति ॥ इयंरविभौम
 योरतिप्रशस्तम् ॥ भाद्रशुक्लचतुर्थीयाभौमेनार्कवायुता ॥ महतीसात्रविघ्नेशम
 चित्वेष्टुंलभेत्तदिति ॥ निर्यायामृतेवासोक्तेः । अत्रचंद्रदर्शनोक्तिरियमिदम् । तथा
 चापसर्कनाकडेयानां सिंहदित्ये शुक्लपक्षेचतुर्थ्यांचंद्रदर्शनम् ॥ मिथ्याभिदू
 यसांकुर्यात्स्मात्प्रपेक्षतंतदिति ॥ चतुर्थ्यानपश्येदित्यन्वयः ॥ प्रधानक्रिया
 न्यलाभात् । तेनचतुर्थ्यामुदितस्यपंचम्यांननिषेधः । गौडात्रप्येवमाहुःपराश
 रोपि ॥ कन्यादित्येचतुर्थ्यामुशुक्लेचंद्रस्यदर्शनम् ॥ मिथ्याभिदूयसांकुर्यात्त
 स्मात्प्रपेक्षतंतदिति ॥ तद्दोषशान्तयेसिंहःप्रसेनमितिपठेदिति (प्रलोकस्तुविष्णु
 पुराणे) सिंहःप्रसेनमवधीत्सिंहोजास्त्रवताहतः ॥ सुकुमारकमारोदीस्तवह्येयः
 स्यमंतकइतिभाद्रपदशुक्लपंचमीश्रुतिपंचमी । सामध्याह्नव्यापिनीग्राह्या । पू
 जाव्रतेषुसर्वेषुसध्याह्नव्यापिनीतिरिति ॥ माधवीयेहारीतोक्तेः । दिनद्वयेत
 त्वेहेमाद्रिसतेषरा । सितापरयुतास्यात्पंचमीतिदीपिकोक्तेःमाधवमतेपूर्वा ।
 सर्वत्रपंचमीपूर्वेत्युक्तेः । युग्मवाक्यार्चिर्ग्राह्यस्तुयुक्तः । कथमिपंचमीग्रहोयुतैवेति
 दिवोदासः । अत्रचतुर्थीतिप्रतिमासुपूजयित्वाऽकथमभिजग्राकेनवर्तनम् एवंसप्त
 वयसिग्राह्यत्वमिपंचमीप्रप्राप्त्यासुसंप्रदाया ॥ परेद्वित्तन्मन्त्रेणाद्योत्तरमतंतिलान
 हुत्वासप्तब्रह्मणान्भोजयेदितिचर्यायामृतेभाद्रशुक्लयष्टीसूर्ययष्टीसप्तमीयुतैवे
 त्तिदिवोदासः । शुक्लभाद्रपदेयष्ट्यांस्नानमास्कारपूजनम् ॥ प्राशचंपंचाच्यस्यत्र
 श्वमेधफलाधिकमिति वचनात् (कल्पतरौभविष्ये) येयंभाद्रपदेमासिषष्टीस्याद्भरत

यम् ॥ योस्यांप्रयतिगांगेयंदक्षिणापथवासिनम् ॥ ब्रह्महत्यादिपापैस्तुमुच्यते
 नात्रसंशयः ॥ गांगेयः । स्वामिकार्तिकेयः । भाद्रपदशुक्लसप्तम्याममुक्ताभरणा
 ब्रतम् ॥ तत्रसप्तमीपूर्वायुताग्राह्या । यरामुन्योरितियुग्मवाक्यात् । भाद्रपदशुक्ला
 षष्ठीदूर्वाष्टमीसापूर्वाग्राह्याश्रावणादिर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धातुक
 र्तव्याशिवरात्रि बलेदिनमितिहेमाद्रौबृहद्यमोक्तिः । शुक्लाष्टमीतिथिर्यतुमासि
 भाद्रपदेभवेत् ॥ दूर्वाष्टमीतुसाज्ञेयानोत्तरासाविधीयतइति ॥ पुराणसमुच्चया
 च्च (यत्तु) मुहूर्तैरौहोषम्यांपूर्वावायदिवापरा ॥ दूर्वाष्टमीतुसाकार्याज्येष्ठा
 मूलंचवर्जयेदिति ॥ तत्रैवपराकार्येत्युक्तम् । तत्पूर्वदिनेज्येष्ठादियोगेद्रष्टव्यम् ।
 दूर्वाष्टमीसदात्याज्याज्येष्ठामूलसंस्युता ॥ (तथा) सौंदर्षपूजितादूर्वाहंत्यपत्यानि
 नान्यथा ॥ भर्तुरायुर्हरामूलैतस्मात्तांपरिवर्जयेदिति ॥ तत्रैवतन्नियेधात् । इदम्
 गस्त्योदयेकन्यार्कचनकार्यम् । शुक्लेभाद्रपदेमासिदूर्वासंज्ञातथाष्टमी ॥ सिंहा
 र्कसंवक्रतंद्यानकन्यार्कैकदाचन ॥ सिंहस्थेसोत्तमामूर्येनुदितेमुनिसत्तमइति ॥
 मदनरत्नेस्कांदोक्तेः । अगस्त्येउदितेतातपूजयेदमृतोद्वेगम् ॥ वैधव्यपुत्रशोकंच
 दशवर्षाणिपंचचेति ॥ तत्रैवदोक्तेश्चाभाद्रपदशुक्लाष्टम्यामगस्त्योदयेभाविनि
 संतिपूर्वकृष्णाष्टम्यामेवकुर्यादितिहेमाद्रिः । दीपिकाप्येवम् । इदंचवत्स्त्रीणांनि
 त्यम् । यानपूजयतेदूर्वामोहादिहयथाविधि ॥ त्रीणिजन्मानिवैधव्यंलभतेनावसं
 शयः ॥ तस्मात्संपूजनीयासांप्रतिवर्षवधूजनैरिति ॥ पुराणसमुच्चयात् । यदा
 ज्येष्ठादिकंविनाष्टमीनलभ्यतेतदातत्रैवोक्तमकर्तव्याचैकभक्तेनज्येष्ठामलंयदाम
 वेत् ॥ दूर्वामभ्यर्चयेत्तत्कृत्यानवंध्यदिवसंनयेदिति । अत्रविधिर्मदनरत्नेभविष्ये
 शुचौदेशेप्रजातायांदूर्वायांब्राह्मणोत्तम ॥ स्थाप्यलिंगंततोगांधैःपुठपैर्धूपैःसमर्च
 येत् ॥ दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठैश्चदद्यात्त्रिलोचने ॥ दूर्वाशमीभ्यांविधिवत्पूजयेच्छुद्ध
 यान्वितः ॥ (संवस्तु) त्वंदूर्वमृतजन्मासिर्वदितासिसुरासुरैः ॥ सौभाग्यसंततिर्देहि
 सर्वकार्यकरीभव ॥ यथाशास्त्राप्रशाखाभिर्विस्तृतासिमहीतले ॥ तथाममापिसं
 तानंदेहित्वमजरामरमिति ॥ अत्रानरिनेपक्वमक्षयेत् । अनरिनेपक्वमपूनीयादन्नं
 दधिफलंतथा ॥ अक्षारलवणांब्रह्मन्नपूनीयान्मधुनान्वितमितितत्रैवभविष्योक्तेः

(भाद्रपदेधिसासेसतिनिर्यायदीपेस्कांदे) अधिसासेतुसंप्राप्तेनभस्यउदयेमुनेः॥ अर्वा
 रद्वर्वावृत्तंकार्यंपरतो नैवकुत्रचित् । अत्रैवज्येष्ठापूजोक्तामाधवीयेस्कांदे॥ मासिभाद्र
 पदेशुक्तपक्षेज्येष्ठसंस्युता ॥ रात्रिर्यस्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठायाःपरिपूजनमिति॥
 इयंज्येष्ठायोगवशेनपूर्वापरवाग्राह्या ॥ दिनद्वययोगेपरा ॥ पूर्वोत्तरात्रियोगोपर्व
 व ॥ नवम्यासहकार्यास्यादष्टमीतावसंशयः ॥ मासिभाद्रपदेशुक्तपक्षेज्येष्ठसंस्यु
 ता ॥ रात्रिर्यस्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठायाःपरिपूजनमितितत्रैवोक्तेः॥ अस्यापवादः।
 यस्मिन्दिनेभवेज्ज्येष्ठामध्याह्नादूर्ध्वमप्यगुः॥ तस्मिन्हविष्यं प्रजाचन्यनाचेत्प
 र्ववासोइति ॥ इदंकेवलतिथौनक्षत्रेचोक्तम् । तत्राद्यंकेवलतिथौकार्यम् ॥ अंत्यं
 केवलक्ष ॥ (तदुक्तंसांख्ये) प्रत्यादिदकंतिथौकृतंयज्ज्येष्ठादेवतंप्रतप्तम् ॥ प्रतिज्येष्ठा
 वतंयथाविहितंकेवलीडुनि ॥ तिथावेवाचरेद्वाद्यं द्वितीयंकेवलसंतइति ॥ अतएव
 वसवनात्नेमिविषयेनक्षत्रमवेदताम् । मासिभाद्रपदेपक्षे शुक्लपक्षेज्येष्ठयाभावेत् । रा
 त्रौत्रिपासां कृत्वाभिर्भूमैश्चपूजयेदिति॥ दासिगात्यास्त्वक्षपवकुर्वति(हेमाद्रौ
 स्कांदेपि) मासिभाद्रपदेशुक्तपक्षेज्येष्ठसंस्युते॥ यस्मिन्कास्मिन्दिनेकुर्याज्ज्येष्ठा
 याःपरिपूजनमिति(तथा)मैत्रेयावाहयेदेवींज्येष्ठायांतुपूजयेत् ॥ सूतेविसर्जयेद्दे
 वींतिदिनंवत्सुत्तममिति(मंत्रस्तु) सह्योह्रस्वंमहाभागेतुषांसुरजमस्मृते ॥ ज्येष्ठे
 त्वंसर्वदेवानांमत्समीपगताभवेत्यावाह्यः ॥ तस्मिन्दिनेपूजितसंपूज्य ॥ ज्येष्ठार्थे
 तेनमस्तुभ्यंज्येष्ठार्थेतेनमोवसः ॥ शत्रयैतेनमस्तुभ्यं प्रांक्ष्यैतेनमो नमः ॥ ज्येष्ठेष्टे
 स्तेतपोनिष्ठेब्रह्मिष्ठेसत्यवादिनि ॥ सह्योह्रस्वंमहाभागेभ्यःपूज्यं पृच्छतस्त्वंतद्व्यर्थः
 भाद्रपदशुक्लद्वादश्यांश्रवणायोगरहितायांपारणांकुर्यात् । आभाकासितपक्षेठिव
 तिदिवादासोदाहृतवचनात् । उपोष्यैकादशीमोहात्पारणांश्रवणोयद्दि ॥ करो
 तिहंतितत्पुरायंद्वादशंद्वादशीभवमिति॥ तत्रैवस्कांदाच्चअस्यतत्रैवप्रतिप्रसवः(मा
 र्कंडेयः)विशेषेणसहीवालश्रवणांवर्धतेयदि ॥ तिथिसयेनभोक्तव्यंद्वादशीलंघये
 चहीति(केचित्तु) यदात्वपरिहार्योयोगस्तदाश्रवणानक्षत्रेधाविभक्तेमध्यमविं
 शतिघटिकायोगंत्यक्त्वापारणांकार्यम् । (तदुक्तंविष्णुधर्म) शुतेश्चमध्यपरिवर्तमे
 ति॥ सुतिप्रबोधपरिवर्तनमेववर्ज्यमितिकेचिच्चतुर्धाविभज्यमध्यप्राह्वयंवर्ज्यमा

हुः अत्रमूलं चिंतयन् । अत्रैव विष्णुर्वावर्तनोत्सवं कुर्यात् । संध्यायां विष्णुसंपूज्य
प्रार्थयेत् । मंत्रस्तुतिश्चित्तवे उक्तः श्रीवासुदेवजगन्नाथप्राप्तेयं द्वादशी तत्र ॥ पार्श्वे न
परिवर्तस्त्वमुखस्वर्पिहिमाधवेति ॥ अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपराकर्षणं गंगा ।
द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ॥ शक्रमुत्थापयेद्वा नाविश्वश्रवणावसिवे ॥
इयमेव श्रवणाद्वादशी । तत्रैकादश्यां द्वादशी श्रवणायोगो भैरवो पोष्या । एकाद
शीद्वादशी च वैशाख्यमपितत्र चेत् ॥ तद्विष्णुश्चंद्रलं नमविष्णुसायुज्यकृद्वेदिति
विष्णुधर्मावतेः (नारदोयेपि) संस्पृश्यैकादशीं राजनद्वादशीं यदि संस्पृशेत् श्रवणं
उद्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ द्वादशी श्रवणं स्पृष्ट्वा स्पृशेदेकादशीं यश्चास्य
वैशाखो योगो विष्णुश्चंद्रलं संजितः ॥ इति हेमाद्रौ मातस्योक्तं प्रच । दिनद्वये द्वाद
शी श्रवणायोगोऽपि पूर्वा । निरायामृतं त्वस्य पूर्वाधर्मन्यथापदितम् । द्वादशी श्रवणं
च स्पृशेदेकादशीं यदि तितेन हेमाद्रिमतं एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि तद्युक्तं द्वाद
शीयोगाभावेऽपि विष्णुश्चंद्रलं भवति (निराया मृतं सतेतु) श्रवणस्यैकादशीद्वादशी
भ्यां योगोऽस्य विष्णुश्चंद्रलं नान्यथेति । यदा निशीथानंतं सूर्योदयावधि द्विकला
मात्रमपि श्रवणं भवेत्तदा प्रपूर्वैवा । द्विकलं तत्रैव नाप्येवमस्ति प्रकृत्यतिथिर्न सात्र
योग्यो योगो यश्चैव न रात्रिपि । द्विकलो यदि लभ्येत संज्ञोऽस्य विष्णुश्चंद्रलं इति ॥ द्वाद
शी श्रवणं स्पृष्ट्वा कृत्स्नापुण्यं तमातिथिः ॥ न तु सोतेन संयुक्ता तावत्स्येव प्रशस्यते इति ॥
मदनरत्ने मातस्याच्च (विबोदासीतुमे) रात्रेः प्रथमपादे चैव कृत्स्नां हरिवासरं ॥ तदा
पूर्वमुपवसेत् प्रातर्भाते च घ्राणमित्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्य
म् । इयं बुधवारं तिप्रशस्ता । बुधश्रवणं संयुक्तं सैव चैव द्वादशी भवेत् ॥ अत्यंतमहती
सास्याहत्तं भवति चाक्षयमिति ॥ हेमाद्रौ स्कांदात् । यानि तु पठंति उत्तरायाह संयु
क्ता योगा मध्याह्नापि वा ॥ आसुरी सैव तारास्याहंति पुण्यं पुराहृतम् ॥ उदयव्या
पिनी ग्राह्या योगाद्वादशिका युता ॥ विश्वसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभेषु भिरित्या
दीनि विष्णुधर्मस्कांदभविद्यादीनि वचनानि । तानि निर्मूलानि ॥ यदा पस्मृत्य
र्थसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तमायच्च वृहज्जारदीनि उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणा
द्वादशी व्रत इति । तद्यदा शुद्धाधिकाद्वादशी परदिनसर्वोदये श्रवणायोगः पूर्वो ह्येव च

द्विजेकालयोगस्तत्परमादित्यद्वयेउदययोगोपूर्वव (बहुकर्मकालव्याप्तेरित्युक्तं स
 दनरत्ने) यदात्वेकादश्येवश्रवणायुतानद्वादशीतदापिपूर्ववायदानप्राप्यतेऋसंज्ञा
 दश्यावैशावक्रचित्तएकादशीतदोपोष्यापापघ्नी श्रवणांन्वितेतिमदनरत्नेनारदी
 योक्तेः यदापरैवस्युत्तमतदापरा। तत्रशक्तेनोपवासद्वयंकार्यम्। एकादशीमुपोष्ये
 वद्वादशींसमुपोषयेत् । नचात्रविधिलोपः स्यादुभयोर्देवतंहरिरितिभविष्योक्तेः
 (यत्तुविष्णुधर्मे) पारणांतंत्रतंज्ञेयंत्रतांतेविप्रभोजनम्॥ असमाप्तेव्रतेपूर्वैवकुर्याद्व्र
 तांतरमितितदेतद्विन्नपरम(अत्रगौडाः) शृणुराजनपरंकास्यंश्रवणाद्वादशीव्रतमि
 तिस्थूलशीर्यवचनात्कास्यमेवेदम्। तेनाशक्तस्यनित्यैकादशीव्रतमेवेतिमन्यन्ते।
 द्वादश्यामुपवासेनशुद्धात्मानृपसर्वशः चक्रवर्तित्वमतुलंसंप्राप्नोत्युत्तमाश्रयमिति
 मौडिनिबंधेमाकंडेयोक्तेश्च (दाक्षिणात्यास्तु) एकादश्यांनरोभुक्त्वादश्यांसमु
 पोषयात्॥ व्रतद्वयकृतंपुरायंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमितिबराहवामनपुराणोक्तेः॥ श्र
 वणाद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः। भुक्त्वेतिफलाद्याहारपरम। नत्वन्नपरम। अन्नाश्रिता
 निप्रापानीतिनियेधात्। उपवासद्वयंकर्तुंनशक्नोतिनरोयदि॥ प्रथमेह्निफला
 हारीनिराहारोपरेहनीति॥ दिवोदासीयेभविष्योक्तेश्च (अशक्तौतुगृहीतैका
 दशीव्रतोयस्तेप्रत्युक्तंमात्स्ये) द्वादश्यांशुक्लपक्षेतुनंसर्वंश्रवणायदि॥ उपोष्ये
 कादशींतत्रद्वादश्यांपूजयेद्धरिमिति॥ पूजयेन्नतपवसेदित्यर्थः। अगृहीतैकादशी
 व्रतप्रचेदेकादश्यांभुक्त्वादश्यामुपवसेत्। एवमेकादशींभुक्त्वादश्यांसमुपोषयेत्
 पूर्ववासरजंपुरायंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमिति॥ नारदीयोक्तेः। पारणांतभयांतेन्य
 तैरांतेवाकुर्यात्। तिथिनक्षत्रनियमेतिथिभांतेचपारणामिति॥ स्कांदात्। ति
 थिनक्षत्रसंयोगेउपवासोयदाभवेत्॥ पारणांतुनकर्तव्यंयावन्नैकस्यसंसयइति॥
 नारदीयादितिहेमाद्रिः। यद्यप्यत्रनक्षत्रनात्रांतेपिपारणांप्रतिभातितथापितिथि
 सात्रांतेज्ञेयम्। नत्वस्तीति। तिथिमध्येपि। याःकाश्चित्तिथयःप्रोक्ताःपुरायान
 सत्रयोगतः॥ ऋक्षांतेपारणांकुर्याद्विनाश्रवणारोहिणीमिति (विष्णुधर्मे) श्रव
 णांतमात्रेपारणानियेधात् (रोहिण्यांतु) भांतेकुर्यात्तिथेर्वीपिइतिवह्निपुराणा
 त्। तदंतेप्यस्तुनत्ववैवमस्तीतिनऋक्षांतोअनुकल्पइतिमदनरत्ने। असंभवेतुति

ष्टयंतेतिथिभांतेवापारणांयत्रचोदितम् । यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरैर्वाहिपारणो
 तिज्ञेयम् (यत्तुमदनरत्ने) द्वादशीवृद्धौश्रवणावृद्धौवाश्रवणांतसवपारणांकुर्यात्
 पारणांतिथिवृद्धौतुद्वादश्यामुडुसंक्षयात् ॥ वृद्धौकुर्यात्त्रयोदश्यांतत्रदोषोनविद्य
 तइति ॥ बह्निपुराणादित्युक्तम् । तत्प्रकरणादेतस्यामेवश्रवणायुक्तैकादश्यांवि
 हितंविजयैकादशीव्रतपरंतुश्रवणाद्वादशीपरमितिमदनरत्ने । गौडास्तुश्रवणा
 द्वादशीपरमाहुः (अत्रविधिर्मदनरत्नेविष्णुधर्मे) तस्मिन्दिनेतथास्नानंयत्रक्
 चनसंगमे (तथा) दध्नादनयुतंतस्यांजलपूर्णधटं द्विजे ॥ वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वाच्छु
 पानहमेवच ॥ नदुर्गतिमवाप्नोतिगतिमध्यांचविंदति (मंत्रस्तुभविठये) घटेज
 नार्दनपजामभिधाय ॥ नमोनमस्तेगोविंदबुधश्रवणसंज्ञक ॥ अधौघसंक्षयंकृत्वा
 सर्वसौख्यप्रदोभव ॥ प्रीयतां देवदेवेशोममसंशयनाशनः (वामनावतारनिमित्तो
 पवासस्तुव्रतहेमाद्रौभविठये) द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणोन्युधिस्थिर ॥ सर्व
 पापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः ॥ एकादशीयदासास्याच्छ्रवणोनसमन्विता ॥
 विजयासांतिथिः प्रोक्ताभक्तानांविजयप्रदेत्युपक्रम्य । अथकालेबहुतियेगतेसा
 शुर्विणीभवेत् ॥ सुयुवेनवमेमासिपुत्रंसावामनंहरिमित्युक्ता । सतत्सर्वसमभवदे
 कादश्यांयुधिस्थिर ॥ तेनेष्टादेवदेवस्यसर्वथाविजयातिथिः ॥ सद्यव्युष्टिः समा
 ख्याताएकादश्यामयातव ॥ पूर्वमेवसमाख्याताद्वादशीश्रवणान्वितेत्युपसंहारा
 देकादश्यामेव । व्युष्टिः फलं (भागवतेश्वरस्कंधेतुद्वादश्यांवामनोत्पत्तिरुक्ता) श्रो
 णायांश्रवणाद्वादश्यामुहर्तेभिजितिप्रभुः ॥ ग्रहनक्षत्रताराद्याश्चकुस्तज्जन्मदासि
 राम । द्वादश्यांसवितातिष्ठत्तमध्यंदिनगतोनृप ॥ विजयानामसाप्रोक्तायस्यांजन्म
 विदुर्हरेः (श्रोणायांचंद्रे) अभिजिच्छ्रवणाप्रथमोऽंशः गौडाअप्येवम् । अत्रक
 ल्पभेदाद्वयवस्था (तद्विधिश्चहेमाद्रौबह्निपुराणो) नदीनांसंगमेस्त्रायादर्चयेदत्र
 वामनमसोवर्णावस्त्रसंयुक्तंद्वादशांगुलमुच्छ्रितम् ॥ ततोविधिवत्संपूज्याहिररामयेन
 पात्रेणादद्यादध्यप्रयत्नतः ॥ नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशायिने ॥ तुभ्यमध्यप्र
 यच्छामिबालवामनरूपिणो ॥ नमः कमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे ॥ महाइवरि
 पुस्कंधधृतस्कंधायचक्रिणो ॥ नमः शाङ्गसीरवारापाणायैवामनायच ॥ यज्ञभुक्कुल

दात्रेचवामनायनमोनमः ॥ देवेष्वरायदेवायदेवसंभृतिकारिणो ॥ प्रभवेसर्वदेवा
 नांवामनायनमोनमः ॥ सर्वसंपूजयित्वातंद्वादश्यामुदयेरवेः ॥ शृङ्गारसहितंततु
 ब्राह्मणायनिवेदयेत् ॥ वामनःप्रतिगृह्णातिवामनोहंददामिते वामनंसर्वतोभद्रं
 द्विजायप्रतिपादये ॥ इतिअनंतभट्टोप्याह । अवगाढादप्यांजनादंजनामाविष्णुः
 पूज्यते । अवगौकादप्यांवामनावतारइति । अवगायुतशुक्लौकादप्य लाभेतुदश
 मीविद्धापिश्रवगायुताकार्या । दशम्यैकादशीयवसानोपोष्याभवेत्तिथिः । अव
 गोनतुसंयुक्तासाचेत्स्यात्सर्वकामर्देति । वह्निपुराणादित्युक्तंसदनरत्ने । पूजाचम
 ध्याह्निकार्या । अह्नोमध्येवामनोरामरामावितिपूर्वाक्तवचनात् । अत्रैवदुग्धव्रतं
 संकल्पयेत्तदुक्तं । दुग्धसांख्ययुजेमासीति । अत्रैर्दक्षित्यते । दुग्धव्रतेपायसादिव
 र्ज्यनवेति । नेतिकेचित् । नहिप्रकृतिवर्जनेविकारवर्जनंयुक्तम् । दधियुतादीनाम
 पिबर्जनापत्तेः । नचयत्रप्रकृतिरसोपलंभस्तद्वर्जनमितिवाच्यम् । सांसविकारस्यौ
 ष्ट्रदध्यादेश्चावर्जनापत्तेः । तस्माद्दध्यादिकसपायसादिभक्ष्यमिति । अत्रप्रब्रूमः
 यत्रविकारेप्रकृतिरसोपलंभस्तत्प्रत्यभिज्ञावातत्रविकारस्यापिनियेधः । अस्ति
 चसांसविकारेसांसप्रत्यभिज्ञासांसत्वानपायात् । यत्तु । औष्ट्रदध्यादेरनियेधाप
 त्तिरिति । तन्न । औष्ट्रमितिबिकारतद्वितेननियेधात् (तथाचविज्ञानेष्वरः)
 औष्ट्रमेकशफंस्वेरासारयक्रमधाविक्रमिष्यत्र औष्ट्रमितिबिकारतद्विताच्छ्रु
 त्मन्नादीनामपिनियेधइत्याह । नन्वेवंसंधिन्यानिर्देशावत्सागोपयःपरिवर्जयेदि
 तिसंधिन्यादिस्त्रीरनियेधेपिदध्यादिग्रहांस्यात् । सत्यंप्राप्तं । वचनेनपरंनिये
 धः (तदाहापरार्केशंखः) स्त्रीराणान्यभक्ष्याणातद्विकाराशनेबुधः ॥ सप्तरा
 त्रं व्रतंकुर्यात्प्रयत्नेनसमाहितइति ॥ व्रतंगोमत्रयावक्रम । तस्मात्पायसेदुग्धरसो
 पलंभाद्वर्जनम् । अतएवामिक्षायांदधिसत्त्वेपिमाधुर्योपलंभात् । पयोरूपान्त्वमुक्त
 मीमांसकैः (तदुक्तं) पयसवधनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयतइति ॥ दध्यादि युतुत
 दभावादवर्जनमिति । सर्वंदध्यादिव्रतेनतक्रादीनांनियेधः उक्तोभयहेत्वभावादि
 तिकेचित् । पूर्वाक्तशंखवचनात्सर्वविकार नियेधइतियुक्तंप्रतीमइतिदुग्धव्रतम्
 भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतम् । तत्रविमुहूर्ताप्यौदयिकीग्राह्योतिमाधवः । तदु

क्तम् । उदयेत्रिमुहूर्त्तापिग्राह्यान्तत्रतेतिथिरिति ॥ मध्याह्नेभोज्यवेलायामिति
 कथायां श्रवणादुपरिहिदेवेभ्योधारयतीतिर्वाङ्मिकल्पनात् । पञ्चात्रतेषु सर्वेषु
 मध्याह्नव्यापिनीतिथिरितिमाधवीयवचनात्समध्याह्नव्यापिनीग्राह्येतिदिवोदा
 सः । प्रतापमार्तडेप्येवम् । इदमेवचयुक्तम् । निर्गायामृतेतुर्घाटकामात्राप्यौदयि
 कीत्युक्तम् । तथाभाद्रपदस्यान्तेचतुर्दश्यां द्विजोत्तम ॥ पौर्णमास्याःसमायोगेव्रतं
 चानंतक्रंचरेदितिभविष्योक्तेः । मुहूर्तमपिचेद्भाद्रपर्णिमायांचतुर्दशी ॥ संपूर्णा
 तांविदुस्तस्यांप्रजयेद्विष्णु मन्वयमितिस्कांदाच्चेति । अत्रसलंचिंत्यम् । इयहेअौ
 दयिकत्वेपूरात्वात्पूर्वेतियुक्तम् । तत्त्वंतुविध्यर्थवादयोर्भिन्नार्थत्वेसकवाक्यता
 योगात् । संदिग्धेषुसकवाक्यत्वादितिन्यायेनपूर्वापरावामध्याह्नव्यापिन्येवमु
 ख्या । माधवस्तुसामान्यवाक्यान्नर्गायंकुर्वन्प्राप्तिसव । अनंतव्रतस्यपुराणांत
 रेवभावान्निबंधांतरेवभावाच्चवचनंनिर्मूलमेवेति अथागस्त्यार्घ्यः (तत्कालो
 व्रतहेमाद्रौभविष्ये) कन्यायामागतेसूर्येअर्वाग्वैसप्तमेदिने ॥ कन्यायांसमनुप्राप्ते
 ह्यर्घकालोनिवर्तते ॥ तेनउदयोत्तरमपिसप्तदिनमध्येइत्यर्थः (यत्प्राप्ते) आ
 सप्तरात्रादुदयाद्यमस्यदातव्यमेतत्सकलंनरेण ॥ यावत्समाःसप्तदशायवास्युर
 योर्ध्वमप्यत्रवदंतिकैचित् ॥ यमस्यागस्त्यस्य । उदयकालप्रचदिवोदासीयेउ
 क्तः । उदेतियाभ्यांहरिसंक्रमाद्रवेरेकाधिकेविंशतिमेह्यगस्त्यः ॥ सप्तमेस्तंवृष
 संक्रमाच्चप्रयातिगर्गादिभिरभ्यसाणा (अत्रविधिर्विष्णुरहरये) काशपुठपम
 यीरभ्यांकृत्वामूर्तिन्तुवारुणौः ॥ प्रदोषेविन्यसेत्तांतुपूर्णाकुंभेस्वलंकृताम् । कुंभ
 स्थांपूजयेत्तांतुपुठपधूपविलेपनैः ॥ दध्यक्षतबलिंदद्याद्वात्रौकुर्यात्प्रजागरम् ॥
 पूजांचवह्न्यमाणाध्यं मंत्रेणाकार्या । प्रभातेतांसमादा ययायात्पुरायं जला
 शयम् ॥ निशावसानेतांपश्यन्जलांतेप्रतिमांमुनेः ॥ अर्घ्यंदद्याद्गस्त्यायभवत्या
 सम्यगुपोषितः (मात्स्ये) अंगुष्ठमात्रंपुरुषंतथैवसौवर्गमित्यायतबाहुदंडम् ॥
 पूर्वकाशमयीत्वमशक्तौचतुर्भुजं कुंभमुखेनिधायधान्यानिसप्तांकुरसंयुतानि ॥ स
 काशपुठपासतशुक्तियुक्तमंत्रेणदद्याद्द्विजपुंगवाय ॥ धेनुंवहुक्षीरवतींचदद्यात्स
 वस्त्रधंताभरणांद्विजाय(भविष्ये) विरूढैःसप्तधान्यैश्चवंशपात्रनिधापितैः ॥ सौ

वर्गाहूप्यपात्रेणाताम्रवंशमयेनवा ॥ भूर्ध्विर्नस्थितेननम्रे राजानुभ्यांधरणींगतः
 (विष्णुरहस्ये) अगस्त्यः खनमानेति पठन्मंत्रमिसंमुनेः ॥ अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय शूद्रे
 मंत्रविधिस्त्वयम् ॥ काशपुठपप्रतीकाशवह्निमास्तसंभव ॥ मित्रावरुणायोः पु
 त्रकुंभयोनेनमोस्तुते ॥ विंध्यवृद्धिस्य करमेघतोयविद्यापहः ॥ रत्नवल्लभदेवेशलं
 कावासनमोस्तुते ॥ वातापीभक्षितोयेनसमुद्रः शोषितः पुरा ॥ लोपामुद्रापतिः
 श्रीमान्योसौ तस्मै नमोनमः ॥ येनोदितेन पापानि विलयंयांति व्याधयः । तस्मै न
 मोस्त्वगस्त्याय सशिष्याय च पुत्रिणो ॥ अगस्त्यः खनमानेति विप्रोर्घ्यं विनिवेदये
 त ॥ राजपुत्रिमहाभागे ऋषिपत्निवरानने ॥ लोपामुद्रे नमस्तुभ्यमर्घ्यं मे प्रतिगृह्य
 ताम् ॥ दत्तवैवमर्घ्यं कौरव्यप्रणिपत्यं विसर्जयेत् ॥ अर्चितस्त्वं यथाशक्त्या नमो
 गस्त्यमर्ह्यये ॥ ऐहिकामुष्मिकीं दत्त्वा कार्यसिद्धिं ब्रजस्व मे ॥ विसर्जयित्वा गस्त्यं
 तं विप्राय प्रतिपादयेत् ॥ अगस्त्यो मे मनस्थोस्तु अगस्त्योस्मिन् घटे स्थितः ॥ अग
 स्त्यो द्विजरूपेणा प्रतिगृह्णातु सतततः (दानमंत्रः) अगस्त्यः सप्तजन्माघं नाशयि
 त्वावयोरयम् ॥ अतुलं विमलं सौख्यं प्रयच्छस्त्वं महामुने (प्रतिग्रहमंत्रः विष्णुरह
 स्ये) त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्य धान्यमेकं फलं रसम् ॥ होमं कृत्वा ततः पप्रचाद्वर्जयेन्मान
 वः फलम् (होमप्रचादर्थमंत्रेणाज्येन भविष्ये) दत्त्वा धर्मसप्तवर्षाणि क्रमेणानेन पांड
 व ॥ ब्राह्मणाः स्याच्चतुर्वेदः सत्रियः पृथिवीपतिः ॥ वैश्ये च धान्यनिष्ठपतिः शूद्रश्च
 धनवान् भवेत् ॥ यावदायुश्चयः कुरुयात्स परं ब्रह्म गच्छति ॥ इत्यगस्त्यार्घ्यः । भा
 द्रपौर्गामास्यां प्रपितामहात्परां स्त्रीनुद्दिश्य श्राद्धं कार्यम् (तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मसा
 र्कडिययोः) नां दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ॥ पौर्गामास्यां तु कर्तव्यं वरा
 हवचनं यथेति ॥ नां दीमुखत्वं चोक्तं ब्राह्मे पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
 त्रयो ह्यशुमुखा ह्येति पितरः परिकीर्तिताः ॥ तेभ्यः पूर्वतराये च प्रजावंतः सुखैधि
 ताः ॥ ते तु नां दीमुखानां नदीसमृद्धिरितिकथ्यते ॥ सतच्च प्रत्यब्दमित्युक्तेः । पक्ष
 श्राद्धपक्षे स कृन्महालयपक्षे चावश्यकमिति प्रयोगपारिजाते । अत्र मातामहा अ
 पि कार्याः । पितरो यत्र पड्यंते तत्र मातामहा अपीति धौम्योक्तेः । पितृशब्दस्य च
 जनकपरत्वे बहुवचनविरोधेन पितृभावान्नपरत्वात् । वार्यिकेतुवचनान्निवृत्तिवः

नचजीवत्पितृकस्यान्वष्टकायांमातृश्राद्धेतदापत्तिः । इष्टापत्तेः । अतएव
सउक्तश्राद्धेषुस्यमातृमातामहयोर्दद्यादिति ॥ मदनरत्नकालादर्शो । एतज्जीव
त्पितृकश्राद्धेवक्ष्यामः (केचित्तु) अजहल्लक्षणायापित्रादयोयत्रतत्रमातामहास्ते
नावनेत्याहुः । नचावनाम्नानांदीश्राद्धप्रमातिदेशः । वैष्णावादिशब्दवद्देवतापर
स्यकर्मनामत्वाभावात् । नापिनांदीमुखत्वंपितृविशेषणम् । पारिभाषिकत्वा
दितिदिक् (तथानिर्गायदीपेगार्ग्यः) पौर्णमासीयुसर्वाभुनिधिविद्धंपिंडपातनम् ॥
वर्जयित्वाप्रौष्ठपदीयथादर्शस्तथैवसेति ॥ इतिभाद्रपदमासः । कन्यासंक्रमेपराः
षोडशघटिकाःपुरायाःशेषंप्राग्वत् । अथमहालयः । तत्रपृथिवीचंद्रोदयेवृद्धम
नुःआयाहीमवधिं कृत्वापंचमंपक्षमाश्रिताः कांसंतिपितरः क्षिप्वाअन्नमप्यन्व
हंजलम् ॥ कन्यायोगेपुरायतमत्वमाह(शाठ्यायनिः)कन्यास्यार्कान्वितःपक्षः
सोऽयंतंपुरायमुच्यतइति(अत्रविशेषमाहबृद्धमनुः) मध्येवायदिवाप्यंतेयत्रकन्यां
व्रजेद्रविः ॥ सपक्षःसकलःश्रेष्ठःश्राद्धषोडशकंप्रति (तथाब्रह्मांडमार्कंडेययोः)
कन्यागतेसवितरि दिनानिदशपंचच ॥ पार्वणेनेहविधना श्राद्धंतत्रविधी
यते ॥ तथातत्रैवषोडशदिनान्युक्तानिकन्यागतेसवितरिर्यान्यहानितुषोडश ॥
ऋतुभिस्तानितुल्यानिदेवोनारायणोब्रवीत् ॥ अत्रहेमाद्रिःषोडशत्वंत्रेधाव्या
चख्यौ । तिथिबृद्धापक्षस्यषोडश दिनात्मकत्वंश्राद्धबृद्धयर्थमेकःपक्षः । भाद्र
पदपूर्णिमयासहेतिद्वितीयः । आश्विनशुक्लप्रतिपदासहेतितृतीयः । अंत्यगव
तुयुक्तः । अहःषोडशकंयत्तुशुक्लप्रतिपदासह । चंद्रक्षयाविशेषेणासापिदशतिम
कास्मृतेतिदेवलोकतेः तत्रपंचपक्षाः (तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे) आश्वयुक्कृष्णपक्षे
श्राद्धंकार्यदिनेदिने ॥ त्रिभागहीनंपक्षंवात्रिभागांत्वर्धनेववा ॥ दिनेदिनेइतिपक्ष
पर्यंतत्वमुक्तम् । त्रिभागहीनमितिपंचम्यादिपक्षः । त्रिभागमितिदशम्यादिप
क्षः । त्रिभागहीनमितिचतुर्दशीसहितप्रतिपदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणोक्तिक
ल्पतरुः । अत्रदिनपदंतिथिपरंवीक्ष्ययातत्तपक्षीयतिथित्वंश्राद्धव्याप्यतावच्छे
दकम् । तेनपंचदशतिथिव्यापिश्राद्धंसिद्धयति । तेनचतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्ण
पक्षपरइतिगौडाः । तन्न । श्राद्धशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यामहालये ॥ इत्यादिविरो

धातु । यच्चकप्रचतपरराप्रत्ययलोपेनतृतीयभागहीनयस्य्यादिपक्षतृतीयभाग
मेकादश्यादितदध्वत्रयोदश्यादिउत्तरोत्तरंलघुकालोक्तेरिति । तन्न । गौतमादि
वचनेन मलकल्पनालाघवात् । पक्षमित्यन्वयापत्तेश्च । पंचस्यध्वं चतर्वापिद
शस्यध्वं ततोप्यतीति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः । यस्य्याद्येकादश्यादिपक्षावपिज्ञेयावि
तितत्त्वम् (कालादर्शेपि) पक्षाद्यादिचदर्शांतपंचस्यादिदिगादिच । अस्यस्यादि
यथाशक्तिकुर्यादापरपक्षिकम् ॥ पक्षादिःप्रतिपत् । दिक्दशमी । दर्शातमिति
सर्वत्र (गौतमोपि) अथापरपक्षेऽपिद्विपितृभ्योदद्यात्पंचस्यादिदर्शातमस्यस्यादि
दशस्यादिसर्वस्मिंप्रचेति (तथैकस्मिन्नपिदिनेऽपिद्विमुक्तंहेमाद्रौनागरखंडे) आ
यादयाःपंचमेपक्षेऽन्यासंस्थेदिवाकरे ॥ योवैऽपिद्विनरःकुर्यादेकस्मिन्नपिवास
रे ॥ तस्यसंवत्सरंयावत्संतप्ताःपितरोध्रुवमिति ॥ अत्रशक्ताशक्तपराव्यवस्थेति
प्रांचः । तन्न । तद्वाचकपदाभावात् । त्रयोदश्यादिपक्षसर्वानित्यः । तत्रैवनिंदाशु
तेः (ब्राह्मे) सवकारेणातस्यैवपंचमपक्षायोगव्यवच्छेदोक्तेरितिगौडाः । तन्न ।
एकस्मिन्नपीतिविरोधात् । तेनफलभूयार्थिनान्यानिकार्याणीतितत्त्वम् । तत्र
चतुर्दशीप्राज्ञाभावेपंचस्यादि दशस्यादिपक्षौतत्सत्त्वेयस्य्याद्येकादश्यादिकौ ।
संवंचतुर्दश्यभावेद्वादश्यादिः । तत्सत्त्वेत्रयोदश्यादिरितिव्यवस्था । (विधवा
यास्तुविशेषःस्मृतिसंग्रहे) चत्वारःपार्वणाःप्रोक्ता विधवायाःसदैवहि स्वभर्तृ
श्वशुरादीनांमातापित्रोस्तथैवच । ततोमातामहानांचप्राज्ञदानमुपक्रमेत् (तथा)
अप्राणांचविशेषेणमातामह्यास्तथैवचेति (अशक्तौतुस्मृतिरत्नावल्याम) स्वभर्तृ
प्रभृतिविभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच ॥ विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतंद्रिता ॥
विधवास्वयंसंकल्पंकृत्वान्यतब्राह्मणाद्वाराकारयेदित्युक्तम् (प्रयोगपारिजातेस
कृन्महालयेचवर्ज्यतिष्ठयाद्युक्तमपृथिवीचंद्रोदयेप्रयोगपारिजातादियु (वशि
ष्टः) नंदायांभार्गवादिनेचतुर्दश्यांत्रिजन्मसु ॥ यद्युप्राज्ञंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयात् ॥
जन्मभंतत्पूर्वात्तरेचत्रिजन्मानि । (वृद्धगार्यः) प्राजापत्येचपौषोर्चापित्रर्क्षभार्गवे
तथा ॥ यस्तुप्राज्ञंप्रकुर्वीततस्यपुत्रोविनश्यति ॥ प्राजापत्यंरोहिणी । पौषांरेव
ती । अज्यंसघा । अन्यान्यापिप्रत्यरादीनितत्रैवज्ञेयानि (केचिदु) नंदाश्चक्रामर

व्यारभृग्वरिर्नापितकालमे ॥ गंडेवैधृतपातेचपिंडास्त्याज्याःसुतेःसुभिरितिसंग्र
हात् ॥ नंदाप्रतिपत्तयस्येकादश्यः । अश्वःसप्तमी । कामस्त्रयोदशी । आरौभी
सः । भृगुःशुक्रः । अग्निभंक्तिकाकालभंभरणी । तर्वापिंडास्त्याज्याइत्याहुः ।
तत्रमलमृग्यस । एतच्चसहस्रमहालयविषयस । सहस्रमहालयेकास्येपुनःप्राद्धेख
लेषुच ॥ अतीतविषयेचैवसर्वमेतद्विचिंतयेदिति ॥ पृथिवीचंद्रोदयेनारदोक्तेः
(अस्यापवादोहेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेच) अमापातेभरगायांचद्वादश्यांपक्षमध्यकेत
यातिथिंचनक्षत्रवारंचनविचारयेत् ॥ पराशरमाधवीयेमदनपारिजातादियुचैव
स(निर्णयदीपिकायांतु)पितृमृताहेनिधिद्विदिनेपिसहस्रमहालयःकार्यइत्युक्तम् ।
आयाह्याःपंचमेपक्षेकन्यासंस्थेदिवाकरे॥मृताहनिपितुर्यैवैश्राद्धंदास्यतिमानवः
तस्यसंवत्सरंयावत्संतप्ताःपितरोध्रुवमितिनागरखंडोक्ते ॥ यातिथिर्यस्यमासस्य
मृताहेतुप्रवर्तते ॥ सातिथिःपितृपक्षेतुपूजनीयाप्रयत्नतः॥तिथिच्छेदोनकर्तव्यो
विनाशौचंयदुच्छ्रया ॥ पिंडश्राद्धंचकर्तव्यंविच्छित्तिनैवकारयेत् ॥ अशक्तःपक्ष
मध्येतुकरोत्येकदिनेयदा ॥ निधिद्वेपिदिनेकुर्यात्पिंडदानंयथाविधीतिकात्या
यनोक्तेष्वच । अत्रमलंचित्यमतथापक्षश्राद्धकरशोपिननंदादियपिंडानियेधइत्याह
(पराशरमाधवीयेकाश्राजिनिः)नभस्यस्यापरेपक्षेश्राद्धंकार्यंदिनेदिने ॥ नैवनंदा
दिवज्यस्यान्नैवनिंद्याचतुर्दशीति ॥ अत्रश्राद्धमित्येकवचनाद्दिनेदिनेइतिवीप्स
वशाच्च । सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदम् । अतःप्रतिपत्प्रभृतिष्वे
कांवर्जयित्वाचतुर्दशीमितियाज्ञवल्कीयंप्रयोग भेदपरंतुपंचम्यादिपक्षाविषय
म् । प्रतिपत्प्रभृतिष्वितिविशेष्योक्तेः । निर्णयदीपेपृथ्वीचंद्रोदयेमदनपारि
जातेचैवम् । अन्यकृष्णापक्षपरंयाज्ञवल्कीयम् । एतत्परत्वेनैवनिंद्याचतुर्दशी
तिविरोधादितिगौडाः (तन्न) श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यामहलय इति विरो
धात् (तत्त्वंतु) तिथिनक्षत्रवारादि नियेधोयउदाहृतः ॥ सश्राद्धेतन्निमित्तेस्या
न्नानुयंगकृतेह्यसावितिदिवोदासीये वृद्धगार्योक्ते स्तन्निमित्तेपक्षांतरेचज्ञेयः
सहस्रमहालयेतुवचनान्नियेधः । अन्यत्रकोपिनियेधः । काश्राजिनिरमृतिरे
ति अतीनंदादौर्सापिंडकश्राद्धेपुत्रवतौप्यधिकारः(अत्रिराप)महालयेसावद

शेषपुत्रस्यजन्मनि ॥ तीर्थेपिनिर्वपेत्पिंडानरविवारादिकेष्टवपि ॥ पूर्वोक्तनंदानिये
 धस्तुमृताहातिक्रमेसकृन्महालयेपौरासास्यादिमृतश्राद्धेतिनिमित्तेचेत्तेयः (यत्तुस्मृ
 त्यर्थसारे) विवाहव्रतचूडासुवर्गमर्धतदर्धकं ॥ पिंडदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणा
 मिति (तस्यात्रापवादोदिवोदासीयेतृहस्पतिः) तीर्थेसंवत्सरेप्रेतेपितृयागेमहाल
 ये ॥ पिंडदानंप्रकुर्वीतयुगादिभरणीमध्ये ॥ महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोःस्येहनि
 कृतोद्वाहोपिकुर्वीत्पिंडनिर्वपणंसदेतिनिरायादीपेतुनंदानियेधः । प्रत्यहभिन्नश्रा
 द्धविषयः षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगकत्येतुप्रत्यहंपिंडदानंकार्यमेवेत्युक्तम् । तद
 यमर्थः संपन्नः षोडशाहव्यापिश्राद्धैकोनपिंडनियेधः । मृताहेसकृन्महालयेपितथा
 इतिकेचित् । तत्रापिनियेधस्तुयुक्तः । प्रत्यहंश्राद्धभेदेपितृपातादौतथा । अ
 न्यमृताहातिक्रमेमहालयातिक्रमेचपिंडनियेधइति । संन्यासिनांतुद्वादश्यांश्राद्धं
 कार्यमयतीनांचवनस्थानांवैष्णवानांविशेषतः । द्वादश्यांविहितंश्राद्धंकृष्यापक्षे
 विशेषतइति ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः (अवपक्षेश्राद्धाकरगौराकालमाहहे
 माद्रौयमः) हंसकन्यासुवर्गस्येशाकेनापिगृहेवसन्नः पंचम्योरंतरेदद्यादुभयोरपि
 पक्षयोः ॥ आश्विनकृष्याशुक्लपंचम्योर्मध्यइत्यर्थः (तत्राप्यसंभवेभविष्ये) येयं
 दीपान्विताराजनखयातापंचदशीभुवि ॥ तस्यांदद्यान्नचेदत्तंपितृणांविमहालये
 (तत्राप्यसंभवेभारते) यावच्चकन्यातुलयोः क्रमादास्तेदिवाकरः ॥ शून्यंप्रेतपुरं
 तावद्वृष्टिचक्रेयावदागतः (ब्राह्मे) वृष्टिचक्रेसमतिक्रांतेपितरौदैवतैः सहनिश्चस्य
 प्रतिगच्छंतिशापंदत्वासुदारुणाम् (यत्तुजातुकरार्थः) आकांक्षंतिस्मपितरः पंचमं
 पक्षमाश्रिताः ॥ तस्मात्तत्रैवदातव्यंदत्तमन्यत्रनिष्ठफलमितितत्कृत्वातिशयहानि
 परम् ॥ कन्यांगच्छतुवानवेतितुयंपादेवापाठः ॥ तेनकन्यायोगेप्राशस्त्यमात्रं
 अतःश्राद्धविवेकोक्तंश्राद्धद्वयंहेयमाइदंचश्राद्धमन्नेनैवकार्यनाम्नादिना । मृताहं
 चसपिंडंचगयाश्राद्धंमहालयं । आपन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धसामेनकर्हिचिदिति ।
 स्मृतिदर्पणोगालोक्तेः (अथाजदेवताः संग्रहे) तातांबावितयंसपत्नजननीमाता
 महादिवयंसस्त्रीस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तस्त्रियः तातांवात्मभगिन्यपत्य
 वयुः ॥ यापितासद्गुरः शिष्यान्नाः पितरो महालयविधौतीर्थेतथातपदर्शो ।

अस्यार्थः । तत्तत्रयी । पितृत्रयो । अंबात्रयी च । स्मृत्यर्थसारोपि महालये मातृश्राद्धं
 पृथक्प्रशस्तमिति (अत्रविशेषः स्मृतिदर्पणो गालवः) अनेकामातरो यस्य श्राद्धे चा
 परपक्षिके ॥ अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिंडमेकं तु निर्वपेत् ॥ जीवन्मातृकस्तु सापत्न
 मातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्न पार्वणम् । श्राद्धं दीपकलिकायां तु पार्वणमुक्तम् । अन्यस्य
 कथंचनमातुर्गथा श्राद्धं महालयम् ॥ पितृपत्नीयुचश्चाद्धं कार्यं पार्वणावद्भवेदिति वृ
 हन्मनुक्तेः । सस्त्रीति मातामहानासपत्नीकत्वेऽपि विभवे सति मातामहोनां पृथ
 कार्यं । महालये गथा श्राद्धे वृद्धौ चान्वष्टकासु च ॥ ज्ञेयं द्वादशदैवत्यतीर्थे प्रौष्ठे मघा
 सुचेति निगमोक्तेः ॥ हेमाद्रिमतत्त्वत्र नवदैवत्यमेव । महालये गथा श्राद्धे वृद्धौ चान्व
 ष्टकासु च ॥ नवदैवत्यमंत्रेण शेषं यत्पौरुषं विदुरिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः । तात
 भ्राता पितृव्यः । जननी भ्राता मातुलः । तत्स्त्रियः । पितृव्यस्त्री । मातुलानी । भ्रा
 तृजायाः पितृव्यसृमातृव्यसृस्त्वभागिन्योपत्यभर्तृयुक्ताः । तेन सापत्यायै सधवायै
 इति प्रयोगो ज्ञेयः । एतासु सती युनत इति निर्दिष्टम् । द्वारलोपात् ॥ जायापिताश्च
 शुरः प्रवशुरप्यत्रोपलक्ष्य । अत्रमूलं स्मृतिर्चांद्रिकायां ज्ञेयम् (अत्र पार्वणौ कोद्दिष्टव्य
 वस्थोक्ता हेमाद्रौ पुराणांतरे) उपाध्यायगुरुश्च श्रुतिपितृव्याचार्यमातुलाः ॥ चशुरा
 भ्रातृतत्तपुत्रपुत्रत्विक् शिष्यपोषकाः भगिनास्वामिर्दुहितृजामातृभगिनीसुताः ॥
 पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च यास्वसा ॥ सखिद्रव्यदर्शित्याद्यास्तीर्थे चैव महाल
 ये एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नत इति ॥ इतरेषां पित्रादीनां पार्वणमर्थसि
 क्षम् ॥ अत्र क्रमान्यत्वेऽप्याचाराद्व्यवस्था (अशक्तौ तु पृथिवीचंद्रोदये चतुर्विंशति
 मते) एकस्मिन् ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥ दशद्वादशवापिंडान् दद्यात्
 करणान्तु (एकोद्दिष्टस्वरूपं चाह याज्ञवल्क्यः) एकोद्दिष्टं देवहीनमेकाध्यैकपवि
 त्रकम् ॥ आवाहनाग्नौ करणारहितं त्वपसव्यवदिति । अत्रैकपाको वैश्वदेवतंत्रपिं
 डं बर्हिषचैकमिति स्मृत्यर्थसारे उक्तं । अत्र पाणिहोमः (पिंडाश्च द्विजांतिक इत्या
 ह प्रयोगपारिजाते आचार्यः) काम्यसभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ चतु
 र्वैद्युकरे होमः पिंडाश्च त्रिद्विजांतिक इति ॥ पार्वणौ कोद्दिष्टयोः समानतंत्रत्वे तु अ
 ग्निसमीप एव । अत्र धूरिलोचनौ वैश्वदेवौ । अपिकन्यागते सूर्ये काम्ये च धूरिलो

चनौ ॥ इति हेमाद्रावादिपुत्राणां । अत्र प्रतिदिनं भिक्षुप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदो
वाप्रयोगैक्यादन्तेष्ववादक्षिणोति हेमाद्रौ उक्तम् । सतच्चसंन्यस्तपितृकादिनाजी
वत्पितृकेणापि कार्यम् । वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ॥ येभ्यस्वपिता
दद्यात्ते भयो दद्यात्स्वयं सुत इति ॥ कात्यायनोक्तेः (यत्तु कौण्डिणाः) दर्शश्चाङ्ग
याश्चाङ्गश्चाङ्गचापरपक्षिकम् ॥ नजीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति ॥ त
त्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविययम् । काम्यश्चाङ्गपरं वा । अत्र बहुवक्तव्यं श्रीपितृकृत
जीवत्पितृकनिर्णये ज्ञेयम् । सतच्च जीवत्पितृकेणापि षण्डरहितं कार्यम् । षण्डनं षण्डदा
नं च प्रेतकर्म च सर्वशः । नजीवत्पितृकः कुर्याद्द्विगुर्विणापीति रेव चेति दक्षेणातस्य षण्ड
नियेधात् । अन्वयक्यमाह वार्यिकादौ तु वचनाद्भवतीति वक्ष्यामः (तथा छागलेयः)
षण्डो यत्र निवर्तते तमयादियुक्तं च न ॥ सांकल्पं तु तदा कार्यं नियमात् ब्रह्मवादिभिः ॥
सांकल्पस्त्वहं पञ्चवक्ष्यते । अत्रश्चाङ्गागतर्पणां पक्षश्चाङ्गप्रतिदिनंश्चाङ्गोत्तरम् । सकृ
न्महालये तु परेह्निकार्यम् । (तदुक्तं नारदीये) पक्षश्चाङ्गं यदा कुर्यात्तर्पणां तु दिने दि
ने ॥ सकृन्महालये चैव परेहर्नितिलोदकम् (गर्गोपि) पक्षश्चाङ्गे हिरण्ये च अनु
ब्रज्यतिलोदकमिति । (तथा प्रयोगपारिजातेर्गर्गः) कृषोभाद्रपदे मासिश्चाङ्गप्र
तिदिनं भवेत् ॥ पितृणां प्रत्यहं कार्यं नियिद्धाद्देवपितृर्पणम् ॥ सकृन्महालये च स्या
दष्टकास्त्रं तस्यैव हि ॥ इदं नियिद्धदिनेपि कार्यम् । तिथितीर्थविशेषे युक्त्यर्थे च
सर्वदेति स्मृत्यर्थं सारोक्तेः । तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ॥ नियिद्धेपि
दिने कुर्यात्तर्पणां तिलमिश्रितमिति स्मृतिरत्नावल्यां वचनाच्च । सतच्चश्चाङ्गमलमा
सेनकार्यम् । (तदाह भृगुः) वृद्धिश्चाङ्गं तथा सोममग्न्यादेयं महालयम् ॥ राजाभि
येकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलंबित इति (हेमाद्रौ नागरखंडे) नभोवायनभस्यो वा मल
मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥ सतच्च पित्रोर्मरणो प्र
थमाब्दे कृताकृतमिति त्रिस्थलीसेतौ भेदाः । इदं च नित्यं काम्यं । पुत्रानायुस्तथारो
ग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ॥ प्राप्नोति पञ्चमेदत्वाश्चाङ्गं कामानसुपुष्कलानिति जांबाल्यु
क्तेः । वृष्टिचक्रे सरति क्रांते पितरो दैवतैः सह । निश्चस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदा
स्यामिति (काष्ठां जिनिवचनाच्च तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) दुरो अश्च

स्यमंत्रचदशमासं द्विमासयोः । महालयं यदा न्यूनतदा संपूर्णमिति तदिति । द्विमासयोः
कन्यातुल्योर्महालयं प्राद्वं यदा हीनमित्यर्थः । अत्र भरायां प्राद्वमिति प्रशस्तम् । (तदु
क्तं पृथिवीचंद्रोदये मात्स्ये) भराणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता अस्यां प्राद्वं कृतं ये
नमराया प्राद्वं कृतं वेत्त (पृथिवीचंद्रोदये श्रीधरीये तु हस्पतिः) नभस्यापरपक्षस्य द्वि
तीयाय दद्यात्स्य भे ॥ तृतीया चाग्नि ताराभिः सहिता प्रीतिदा पितुः ॥ सततपक्षे यष्टी
योगविशेषेणा कपिला संज्ञा (तदुक्तं वाराहे) नभस्य कृष्णा पक्षे तु रोहिणी पातभूमौ तैः
युक्ता यष्टी पुराणा जैः कपिला परिकीर्तिता ॥ व्रतोपवासनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत्
कपिलां च द्विजाराया दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् (पुराणा समुच्चये) भाद्रे मास्यसिते पक्षे भा
नौ चैव करे स्थिते ॥ पाते कुजे च रोहिण्यां साय यष्टी कपिला भवेत् ॥ अत्र दर्शात् तत्त्वेन स
हालयो भाद्रपदकृष्णा पक्षो ज्ञेय इत्युक्तं निर्गार्था मृते हेमाद्रौ च । हस्तार्कस्तु फलाति
शयार्थः । संयोगे तु चतुर्णां वै निर्दिष्टा परमेष्विनेति तत्रैवोक्तेः (अत्र विशेषो हेमाद्रौ
स्कांदे) देवदासं तथा शीरं कुंकुमैलां मनःशिलास । पत्रकं पद्मकं यष्टि मधुगव्येन पे
ययेत् ॥ क्षीरेणालोड्य कल्केन स्नानं कुर्यात्समंत्रकम् ॥ आपस्त्वमसि देवेश ज्यो
तिषां पतिरेव च ॥ पापं नाशय मे देव वाङ्मनः कायकर्मजम् ॥ पंचगव्यं कृतस्नानः पंचभं
गैस्तु मार्जयेत् । पंचभंगैः पंचपल्लवैः । तथा । रत्नैर्नानाविधैर्युक्तं सौवर्गाकारयेद्भवि
म् ॥ शक्तितस्तु पलादूर्ध्वं तदर्धं कर्ष्यतोपि वा ॥ सौवर्गामरुणां कुर्यान्नौकां चैव तथा र
थम् (तथा) अल्पवित्तोऽपि यः कश्चित्सोऽपि कुर्यादिमं विधिम् (प्रभासखंडे) स्थाप
येद्भद्रां कुंभं चंदनोदकपरितम् ॥ रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं ताम्रपात्रेण संयुतम् ॥ रथोरौक्म
पलस्यैव एकचक्रः सुचित्रितः ॥ सौवर्गापलसंयुक्तां मूर्तिसूर्यस्य कारयेत् ॥ ततः सूर्य
कपिलां च योऽंशो पचारैः संपूजयद्द्यात्तु दिव्यमूर्तिर्जगच्च सुहृद्दशात्मा दिवाकरः क
पिला सहितो देवो मम मुक्तिं प्रयच्छतु ॥ यस्मात्त्वं कपिले पुराया सर्वलोकस्य पावनी ॥
प्रदत्ता सहसूर्येण मम मुक्तिप्रदा भवेति ॥ विशेषांतरं तत्रैव ज्ञेयमिति दिक् । इयमेव
चंद्रयष्टी । सा चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ॥ उभयत्र तथा त्वेपूर्वा (तदुक्तं भविष्ये) तद्वद्भा
द्रपदे मासिययुगां पक्षे सिते तरे चंद्रयष्टी व्रतं कुर्यात्पर्ववेधः प्रशस्यते ॥ चन्द्रोदये यदा
यष्टी पूर्वाक्षे चापरे हनि ॥ चंद्रययुगसिते पक्षे सैवी पोष्या प्रयत्नत इति ॥ अस्य

माञ्चलायनेनमघावर्यसंज्ञाद्भुक्तम् । गतेनमाद्यावर्यप्रौष्ठपद्याअपरपक्षेइति ।
 इदं सप्तम्यादियुविष्वहःसुकार्यमिति नारायणावृत्तिः । हरदत्तस्तुमघायुक्तवर्यसि
 भवंत्रयोदशीग्राह्यमिति व्याचख्यौ (पृथ्वीचांद्रोदयेब्राह्मे) आषाढ्याः पंचमेप
 क्षेगयामाद्याष्टमीस्मृता ॥ त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यातुपैतके ॥ आश्विनकृ
 ष्णाष्टम्यां महालक्ष्मीव्रतम् (तत्रनिर्गायामृतेपुराणासमुच्चये) श्रियोर्चनं भाद्रपदे
 सिताष्टमीप्रारभ्यकन्यामगतेचसूर्ये ॥ समापयेत्तत्रतिथौ चयावत्सूर्यस्तुपूर्वार्धग
 तोयुवत्याइतितत्रैव (कन्यागतेर्केप्रारभ्यकर्तव्यं तत्रश्रियोर्चनम् ॥ हस्तप्रांतदलस्थे
 र्केतद्भ्रतं न समापयेत् ॥ पूजनीयाग्रहस्थानां सप्तमीप्रावृत्तिश्रियः ॥ दोषैश्चतुर्भिः
 संयुक्ता सर्वसंपत्करीतिथिः (तथा) पुत्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनीसाप्रकीर्तिता ॥ त
 स्मात्सर्वप्रयत्नेन त्याज्या कन्यागतेरवौ ॥ विशेषेण परित्याज्या नवमीदूयितायदी
 ति ॥ दोषचतुष्टयं तत्रैवोक्तम् । त्रिदिनेचावमेचैव अष्टमीनोपवासयेत् ॥ पुत्रहानव
 मीविद्धास्वघ्नीहस्तार्धगेरवाविति (त्रिदिनावसदिनलक्षणां चरत्नमालायाम्) यत्रै
 कस्पृशतिथिद्वयावसानंवारश्चेदवसदिनंतदुक्तमर्थः ॥ यः स्पर्शाद्वर्तिततिथिप्रय
 स्यचाह्वात्रिद्युस्पृक्कथितमिदं द्वयं चनेष्टम् ॥ एतेचसर्वनियेधाः प्रथमारंभविग्रथाः स
 ध्येतुसतिसंभवेज्ञेयाः । व्रतस्य योडशाब्दसाध्यत्वेन मध्येत्यागायोगात् । इयंचंद्रोद
 यव्यापिनीग्राह्या । तत्रैवपूजाद्युक्तेः परदिनेचंद्रोदयादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तव्यापित्वेपरैव
 कार्या । अन्यथापर्वेव । पर्ववापरविद्धावाग्राह्याचंद्रोदयेसदा ॥ त्रिमुहूर्तपिसा
 पूज्यापरतश्चोर्ध्वगामिनीतिमदनरत्नेनिर्गायामृतेचसंग्रहोक्तेः । अर्धरात्रमिति
 क्रम्यवर्ततेयोत्तरातिथिः ॥ तदा तस्यांतिथौ कार्यमहालक्ष्मीव्रतंसदेतिवचनाच्चेति
 संक्षेपः इति महालक्ष्मीव्रतनिर्गायः । अथ नवम्यामन्वष्टकाग्राह्यम् (तत्रकात्या
 यनः) अन्वष्टकासु नवभिः पिदैश्चाद्भुदाहृतम् पित्रादिमातृमध्यंचततो मातामहां
 तकम् (पृथ्वीचांद्रोदयेब्रह्मांडे) पितृणां प्रथमंदद्यान्मातृणां तदनंतरम् । ततो मा
 तामहानांच अन्वष्टक्यक्रमः स्मृतः (आह्वहेमाद्रौछागलेयः) केवलास्तुक्षयेकार्यावृ
 द्ध्यावा दौ प्रकीर्तिताः ॥ अन्वष्टकासु मध्यस्थानां त्याः कार्यास्तुमातरः ॥ दीपिका
 यां तु मातृग्राह्यमादौ कार्यमित्युक्तम् । मातृयजनं त्वन्वष्टकास्वादितइति (हेमाद्रौ

ब्राह्मोपि) अन्वष्टकासुक्रमशो मातृपर्वतदिष्यत इति (अवशाखाभेदेन व्यवस्थेति) पृथ्वीचन्द्रोदयः । जीवत्पितृकविषयमिति निर्णयदीपः । इदंच जीवत्पितृकेणापिकार्यम् (तदुक्तं निर्णयामृते मैत्रायणीयपरिशिष्टे) अन्वष्टक्यंगया प्राप्तौ सत्यांश्चमृतेहनि ॥ मातुःश्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥ यद्यपि जीवत्पितृकस्य पंचान्वष्टका अवश्यं कर्तव्याः । तथाप्यशक्तस्येयमावश्यकौ ॥ प्रौष्टपद्यष्टकाभयः पितृलोके भविष्यतीति हेमाद्रौ पाद्योक्तेः । सर्वसामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते रवौ ॥ नवम्यां हि प्रदातव्यं ब्रह्मलब्धवराय तदिति सूक्तेनावश्यकत्वोक्तेश्च । अवसर्वासामित्युक्तेः स्वमातरि पितृपत्न्यजीवंत्याममातृभ्यो दद्यात् । तन्मरणोत्तरं तस्यैताभ्यश्च दद्यादित्युक्तम् । जीवत्पितृकनिर्णयेण सुभिः । अवसर्वासां नाम निर्देशेनैको ब्राह्मणोऽर्थः पिंडश्च । नामैको तु द्विवचनादिप्रयोगात्पुनरुक्तं नारायणावृत्तौ । अन्वष्टकाश्राद्धं तद्यागश्च गोभिलीयानां मध्यमायामेव न सर्वासु ॥ अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमाविति छंदोगपरिशिष्टात् । अवभृत्सरणोत्तरं पूर्वमृतमातृश्राद्धं न कार्यमिति केचिदाहुः पठन्ति च । श्राद्धनवम्यां कुर्यात्तन्मृते भर्तृरित्युक्तं इति ॥ तदेतन्निर्मूलत्वान्मन्त्रप्रतारणमात्रं (श्राद्धदीपकालिकायां ब्राह्मे) पितृमातृकुलोत्पन्नायाः काश्चिन्मृताः स्त्रियः ॥ श्राद्धार्हमातरो ज्ञेयाः श्राद्धं तत्र प्रदीयत इति ॥ अवदेशाच्चादयवस्था । इदंचानुपनीतेनापिकार्यम् (तदुक्तं श्राद्धशूलपाणौ मातृस्ये) अमावास्याष्टकाक्षणापक्षपंचदशी युचेत्यभिधाय । सतंचानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ॥ श्राद्धसाधारणानामसर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ॥ शूद्रोऽप्यसंभवत्कुर्यादनेन विधिनावुध इति । तेन सारनेरेवेदमिति परास्तं । अन्वष्टकातः पृथगेवेदं मातुः श्राद्धमित्यपि परास्तं । लाघवेन मूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च । तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्धस्यांगस्याप्यत्र प्रधानत्वं च नान्न । अवेष्टेरिव राजसत्यां तर्गतायास्तयान्नाद्यकामं याजयेदिति फलार्थत्वम् । अत्राष्टकान्वष्टकापूर्वनुरोधात् (तथाग्निपुराणो) अन्वष्टकासु बृद्धौ च गयायां च क्षये हनि ॥ अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्रपतिना सह आपस्तंबानां त्वष्टकासु च बृद्धौ चेति भाष्यकारैः पाठादष्टकायां मातृकाश्राद्धम् । छंदो

गैस्त्ववमाहमातामहश्चाद्धेनकार्ये किंतु त्रिपुरुषमेव । नयोयिद्वयः पृथग्दद्यादव
 सानदिनादृते ॥ कार्यसमन्वितसमुक्ता तथाद्यंश्चाद्धयोडशं । प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिं
 डाः स्युः श्रद्धिति स्थितिरिति । कुंदोगपरिशिष्टात् । अन्वष्टकासु तेयां कार्यविधा
 नादिति शूलपारिणाः (यत्तु) तमिस्रपक्षेन वमीपुण्याभाद्रपदे हिया ॥ चत्वारः पा
 र्वाणाः कार्याः पितृपक्षे मनीषिभिरितितद्देशाचारतो व्यवस्थितं ज्ञेयम् । इदं जीव
 त्पितृक्रेणापि सर्वापिंडं कार्यम् (हेमाद्रौ विष्णुधर्मोत्तरे) अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं
 कार्यं तथैव चेद्युपक्रम्यापिंडं निर्वपणां कार्यं तस्यामपि नृसत्तमेति वचनं श्राद्धविधि
 नापिंडदाने प्राप्ते पुनस्तत्कर्तृनयस्य जीवत्पितृकर्गभिरी पतित्वादिनापिंडदानं
 निषिद्धम् । तस्य तत्प्राप्त्यर्थमिति श्रुता तचरणाः (अब्रह्मवासिनी भोजनमुक्तं मा
 कंडेयपुराणौ) मातुः श्राद्धे तु संप्राप्ते ब्राह्मणैः सह भोजनम् ॥ सुवासिन्यै प्रदातव्यमि
 ति शातातपो ब्रवीत् ॥ भर्तुरग्रे गतानारी सह दाहेन वा मृता ॥ तस्याः स्थाने नियंजी
 तविप्रैः सह सुवासिनी (तत्रैव मदालसा वाक्यम्) स्त्री श्राद्धे पुत्रदेयास्युरलंकाराश्च
 योयिते ॥ संजरी मेखलादास कर्णाका कंकणादय इति (अत्राशक्तावनुकल्पमहा
 श्वलायनः) अतदुहोयवसमाहारे दग्निना वाकसमुपोये देयामेष्टकेति न त्वेवानष्टकः
 स्यादिति (हेमाद्रौ पितामहः) अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ॥ विद्वा
 न्श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते (अकरणे च प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने) समिधु
 भिर्जपेन मंत्रं शतवारं तु तद्दिने ॥ अन्वष्टक्यं यदा शन्यं संपूर्णायामिति सर्वथेति (एतत्पक्षे
 द्वादश्यां विशेषः पृथिवी चंद्रोदये वायवीये) संन्यासिनोप्याब्दिकादिपुत्रः कुर्याद्य
 थाविधि ॥ महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां पार्वणां तु तदिति ॥ अथ त्रयोदशी श्राद्धम्
 (तत्र चंद्रिका) त्रयोदशी भाद्रपदी कृष्णामुख्या पितृप्रिया ॥ तृप्यंति पितरस्तस्यां स्व
 यं पंचशतं समाः ॥ मधायुतायां तस्यां तु जलाद्यैरपि तोयिताः ॥ तृप्यंति पितरस्तद्वह
 र्यणामयुतायुतम् (प्रयोगपारिजातेशंखः) पौष्टपद्यामतीतायां मधायुक्तां त्रयोदशी
 म । प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यं मधुना पायसेन च ॥ प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं
 तथा ॥ नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः (एतच्चिन्मपि पृथ्वी चंद्रोदये
 विष्णुधर्मे) प्रौष्टपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशीत्युक्ता । एतांस्तु श्राद्धकालान्वै

नित्यानाहप्रजापतिः ॥ आद्वमेतेष्वकुर्वारो नरकं प्रतिपद्यत इत्युक्तेः ॥ सतच्चाविभक्तौ
रपि पृथक्कार्यं (तथाच हेमाद्रौ) विभक्तावाविभक्तावाकुर्युः आद्वं पृथक् सुताः मघासु
चततो न्यत्र नाधिकारः पृथग्विनेति (अपरार्कवायवीये) हंसे हस्तस्थिते यातु मघायु
क्तत्रयोदशी ॥ तिथिर्वैवस्वतीनामसाक्षायाकुंजरस्यतु ॥ अत्रच । अपिनः संकुले
भूयाद्योनोदद्यात्त्रयोदशीं ॥ पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य चेति ॥ विष्णु
मनुवचने केवलत्रयोदशी श्रुतेर्मघागुण इति कल्पतरुः (शूलपाणिस्तु) केवलवाक्या
नामर्थवादत्वादिधौ च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघवात् । विशिष्टमेव निमित्तमित्याह
(वस्तुतस्तु) मधुसर्पे च शाकैश्च पयसा पायसेन च ॥ सखनोदास्यति आद्वं वर्गसु च
मघासु चेति ॥ विशिष्टवचने केवलमघाश्रुतेर्विनिगमकाभावादुभयं भिन्ननिमित्तं ।
पूर्वाक्तवचनाच्च योगाधिको फलाधिकं (अतस्त्वयाज्ञवल्क्यः) तथावयवत्रयोदश्यां
मघासु च विशेषत इति ॥ त्रयोदशी आद्वं नित्यम् । अन्यत्कास्यं अत्र त्रयोदश्यां ब
हुपुत्रायुवमारिणास्तु भवन्तीत्यापस्तंबोक्तेर्युवमारित्वमपत्यदोषसहिष्णोरपत्यमा
त्रार्थिनः । स्मृत्यन्तरोक्तवन्तार्थिनो वाधिकार इति कल्पतरुः । अपत्यनिन्दया तद
र्थिनानाधिकारात् । फलांतरकामस्यैवाधिकार इति हलायुधः । सतत्पिंडर
हितं कार्यं । मघायुक्तत्रयोदश्यां पिंडनिर्वपणां द्विजः ॥ संतानो नैव कुर्यान्नित्यं
ते कवयो विदुरिति वृहत्पराशरोक्तेः । इदं सलमासेपिकार्यं । मघात्रयोदशी आद्वं
प्रत्युपस्थितिहेतुकं ॥ अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥ इति काशकृ
द्योक्तेः । यानितु अंगिराः त्रयोदश्यां कृशापक्षेयः आद्वं कुरुते नरः ॥ पंचत्वंतस्य
जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं (वामनपुराणो) त्रयोदश्यांतु वै आद्वं न कुर्यात्पुत्रवा
चगृहोत्यादीनि वचनानि तानि पुत्रवद्विययाणि वामहालयस्थभिन्नत्रयोदशी विय
याणि वाकास्य आद्वं विययाणि वासपिंडक आद्वं विययाणि वेतिकेचित्ता हेमाद्रि
प्रमुखास्त्वेकवर्ग आद्वं विययाणि । आद्वं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ॥ न
तृप्तास्तत्र येयस्य प्रजाहिंसंति तस्य इति काशार्जिनिस्मृतेः । यद्यपि पितरो यत्र प्रज्यं
ते तत्र माता महाअपीति धौम्योक्तेर्न केवल पितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि न्यामोहोदि
प्राप्तिनिषेधो यमित्याहुः । वयंतु पप्र्यामः पुत्रवद्विययाण्येवेति । असंतानस्तु यस्तस्य

आद्वेप्रोक्तात्रयोदशी ॥ संतानयुक्तोयः कुर्यात्तस्यवंशक्षयो भवेदिति हेमाद्रौ नागर
 खंडोक्तेः । पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति । अत्रमघात्रयोदशीम
 हालययुगादिश्राद्धानांतंत्रेणाप्रयोगः ॥ नतुप्रसंगसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः (अथ
 चतुर्दशीपृथ्वीचंद्रोदयेप्रचेताः वृक्षारोहणालोहाद्यैर्विद्युज्जलविद्याग्निभिः ॥
 नखिर्दंष्ट्रविपन्नायेतेषां शस्ताचतुर्दशी (ब्राह्मे) युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेणा
 बाहताः ॥ तेन कार्यं चतुर्दश्यांतेषां हस्तिमभीप्सता (नागरखंडे) अपमृत्युर्भवेद्येषां
 शस्त्रमृत्युरथापि वा ॥ आद्वंतेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप ॥ एतच्च प्रायोना
 शकशस्त्राग्निवियोदकोद्वधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ॥ गौतमोक्तदुर्मणोपलक्ष
 शांसकयोगनिदशात् । सर्वेषां तुल्यधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ॥ सर्वेषां तत्समं
 ज्ञेयमेकस्त्वपि हिते स्मृता इत्युक्तं शोक्तेषु च ॥ तच्च कृतक्रियारामेवेति वक्ष्यामः
 (मरीचिः) विषशस्त्रापादाहिति र्यग्राह्यगाधातिनां ॥ चतुर्दश्यां क्रियाः कार्या
 अन्येषां तु विगर्हिताः ॥ अत्र ब्राह्मगाधातीतेन हतो न तु ब्रह्महा । तस्य पतितत्त्वं
 दिति शूलपाणिः । अत्रोद्देश्यविशेषेणास्याविवक्षितत्वात् । स्त्रीणामपि शस्त्रादि
 हतानामेकोद्विष्टं कार्यं न पार्वणमिति श्रीदत्तोपाध्यायः । इदं विद्यादिहतानामेव न
 प्रसवादिमृतानामिति वाचस्पतिः (यत्तु शाकटायनः) जलाग्निभ्यां विपन्नानां
 संन्यासे वा गृहे पथि ॥ आद्वंकुर्वीततेषां वैवर्जयित्वा चतुर्दशीमिति ॥ तत्प्राय
 ष्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरे उक्तम् । अतएव वैधत्वात् सहगमनेऽपि न कार्यं
 मिति हेमाद्रिः (एतच्च दैवयुक्तमेकोद्विष्टं कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते) प्रेतपक्षे
 चतुर्दश्यामेकोद्विष्टं विधानतः ॥ दैवयुक्तं तु तच्छ्राद्धं पितृणामक्षयं भवेत् ॥ तच्छ्राद्धं
 दैवहीनं चेत् पुत्रदारधनक्षयः ॥ एकोद्विष्टं दैवयुक्तमित्येवं मनुरब्रवीत् (भविष्येपि)
 समत्वं मागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ॥ चतुर्दश्यां तु कर्तव्यमेकोद्विष्टं महालये
 चतुर्दश्यां तु यच्छ्राद्धं सपिंडीकरणोक्तम् ॥ एकोद्विष्टविधानेन तत्तत्कार्यं शस्त्रवातिन
 इति (संवत्सरप्रदीपे हारीतः) विश्वे देवांश्च तत्रापि पूजयित्वा दितो मलान् ॥ ये वै
 शस्त्रहतास्तेषां आद्वंकुर्यादितंद्रितः ॥ अत्रैकोद्विष्टवचनानां निर्मूलत्वं । समलत्वेऽपि
 पार्वणाशक्तपराणां । विद्यावादि वचनैः प्रकरणात् कृष्णापक्षीयपार्वणां वगते

रिति शलपाणिः । तन्नवाक्येन प्रकरणास्य बाधात् । पित्रादीनां पार्वणां भ्रात्रादीनां मेकोद्दिष्टमिति गौडार्वाचः । तन्नपितुरित्यनेन विरोधात् । विशेषवाक्यवैयर्थ्या पक्षे च अत्र शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामिति नियमो न तु चतुर्दश्यामेव शस्त्रहतस्येति । आहं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यामहालये ॥ इतिकालादर्शात् । वार्षिकादीनामकरणापक्षे च तेन महालये एव । दिनांतरे पार्वणां माता महादितुष्टयार्थं कार्यमेव । पिता महोपिशस्त्रहतश्चेदेकोद्दिष्टद्वयं कार्यं (तदुक्तं हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे) एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टमिति । त्रिषु शस्त्रहतेषु पार्वणामेव कार्यं । यत्तु देवस्वामिनोक्तं त्रिष्वपि शस्त्रहतेषु पृथगेकोद्दिष्टत्रयं कार्यं । न तु पार्वणामाहत्य वचनाभावादिति तदुक्तं । पित्रादयस्त्रयो यस्य शस्त्रैर्यथास्तत्वनुक्रमात् ॥ सभूते पार्वणां कुर्यादादिदिकानि पृथक् पृथगिति बृहत्पराशरोक्तेः । एकस्मिन्वा द्वयोर्वापि विद्युच्छस्त्रेणावाहते ॥ एकोद्दिष्टं भुतः कुर्यात्त्रयाणां दर्शवद्भवेदिति स्मृत्यंतरा चेति । पृथिवीचंद्रोदये उक्तं ॥ अपरां हेमाद्रौ चैवायस्तु अत्रैव शस्त्रादिना हतस्तस्य वार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टं वा कार्यं न तु आहं द्वयं । प्रसंगसिद्धेरिति (पृथिवीचंद्रोदये) अत्र आहं करणोपि मापरपक्षे दिनांतरे पार्वणे नैव कार्यमिति तत्रैवोक्तं (यद्यपि) शस्त्रविप्रहतानां च ष्टुद्दिष्टं स्मरौ सुपैः ॥ आत्मनस्त्यागिनां चैव आहं मेघानंकारयेदिति छागलेयाद्यैः शस्त्रादिहतानां आहं निषिद्धं । तथापि प्रमादमृतानां आहं हत्वा तत्कार्यं वृद्धादिभिन्नबुद्धिपूर्वमृतानां तु न कार्यं (यत्तु) चतुर्दश्यांतर्पणीया लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ इति ब्राह्मे तद्गौणमिति शलपाणिः । लक्षणायां मानाभावात् । पतितेनापि कर्तव्यं कर्तव्यं पतितस्य चेति ॥ गयादितुर्द्विशेषविधिबलात् । पतितानामपि कार्यमिति न व्यगौडाः । तत्त्वं तु समत्वमागतस्येत्यादिवशात् कृतक्रियाणां कार्यं नान्येयमिति वयं प्रतीमः (यत्तु मनुः) नपैतदयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते ॥ न दर्शेन विना आहं माहिताग्नेर्विधीयत इति ॥ अत्र पूर्वार्द्धहेतुत्वेनोक्तं । तद्यथा श्रुतमेव मन्त्रते पृथ्वीचंद्रोदयादयः । आहिताग्नेः पिंडोपितृयज्ञकल्पेन आहं निषेधार्थमिदं न तु साकल्यादेरपीत्यस्मद्गुरवः । कृष्णापक्ष आहं मन्यदिनेषु प्राप्त्या हिताग्नेर्दर्शेन नियम्यत इति तु वयं । दर्शेन पार्वणेन विना आहं न । तेन क्वापि वार्षिकादावे

कोद्विष्टनेतिहरिहरः । इतिचतुर्दशी (अमायांविशेषमाहपरार्क्यमः) हंसेकर
स्थितेयातुअमावास्याकरान्विता॥ साज्ञेयाकुंजरच्छायाइतिबोधायनोब्रवीत् ॥
वनस्पतिगतेसोमेच्छायायाप्राङ्मुखीभवेत् ॥ गजच्छायातुसाप्रोक्तातस्यांश्राद्धं
प्रकल्पयेत्(भारते)अजेनसर्वलोहेनवर्षासुनियतव्रतः ॥ हस्तिच्छायासुविधिवत्
कर्णाव्यजनवीजितं ॥ श्राद्धंदद्यादितिशेषः । आश्विनशुक्लप्रतिपदिदौहित्र
स्यमातामहश्राद्धमुक्तं (हेमाद्रौसंग्रहेच) जातमात्रोपिदौहित्रो विद्यमानेपिमा
तुले ॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धंप्रतिपद्याश्विनेसितइति ॥ इयंसंगवव्यापिनीशा
ह्येतिनिर्णयदीपेउक्तं । प्रतिपद्याश्विनेशुक्लेदौहित्रस्त्वेकपार्वणां ॥ श्राद्धंमा
तामहंकुर्यात्सपितासंगवेसदा॥ जातमात्रोपिदौहित्रोजीवत्यपिचमातुले॥ प्रातःसं
गवयोर्मध्येआर्यस्यप्रतिपद्वेदितिवचनात् । अत्रसमलत्वंकिमृष्यइदंचमलमासे
नकार्यं । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलेइतिनिषेधात् इदंचजीवतपितृ
कैर्गौवकार्यमितिशिष्टाः । इदंचशिष्टाचारात्सपिंडकंकार्यमतिकेचित् । पिंड
रहितंतुयुक्तं(जीवतपितृकस्य)मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः ॥ नजीवतपि
तृकःकुर्याद्विगुर्विणीपतिरेवचेतिदक्षेणापिंडनिषेधात् आन्वष्टक्यवद्विशेषवचना
भावाच्चेतिसंक्षेपः ॥

इतिकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौमहालयनिर्णयः ॥

अथाश्विनशुक्लप्रतिपदिनवरात्रारंभःतन्निर्णयः (तत्रभार्गवार्चनदीपिकायां
देवीपुराणो)मुमेधाउवाच । शृणुराजवप्रवक्ष्यामि चंडिकापजनक्रमम् ॥ आ
श्विनस्यसितेपक्षेप्रतिपत्सुशुभेदिनेइत्युपक्रम्योक्तं । शुद्धेतिथौप्रकर्तव्यं प्रतिप
द्योर्ध्वगामिनी ॥ आद्यास्तुनाडिकास्त्यक्तायोडशद्वादशापिवा ॥ अपराह्णेच
कर्तव्यंशुद्धसंततिकांक्षिभिः ॥ इदंचापराह्णयोगिन्याःप्राशस्त्यंद्वितीयदिनेप्र
तिपदोभावेज्ञेयम् (तथातत्रैवदेवीपुराणो डामरतंत्रेचदेवीवचः) अमायुक्तानकर्त
व्याप्रतिपत्पूजनेमम॥मुहूर्तमात्राकर्तव्यमद्वितीयादिगुणान्विता॥ आद्याःषोडश
नाडीस्तुलज्ज्वायःकुरुतेनरः ॥ कलशस्थापनंतत्रह्यरिष्टंजायतेध्रुवं (मार्कंडेयदे

वीपुराणयोः) पूर्वविद्धातुयाशुक्ताभवेत्प्रतिपदाश्विनी ॥ नवरात्रव्रतं तस्यां नका
यं शुभमिच्छता ॥ देशभंगो भवेत्तत्र दुर्भिसंचोपजायते ॥ नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्या
न्मम पूजनमिति (स्कां देपि) प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् ॥ भाद्रपंचद
शी कृष्णा तथा युक्तानशस्यते ॥ विरुद्धफलदा सार्हि पुनरारभ्यावहेति (तथा)
वर्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव ॥ द्वितीयादिगुरौ र्युक्ता प्रतिपत् सर्वकाम
दा (तथा देवीपुराणो) यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुरां न्विताम् ॥ प्रतिप
द्वारदां ज्ञात्वा सोऽशुते सुखमव्ययं ॥ यदि कुर्यादमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम
तस्य शापायुतं दत्त्वा भस्मशेषं करोम्यहं ॥ आग्रहात् कुरुते यस्तु कलशस्थापनं
मम ॥ तस्य संपद्दिनाशः स्याज्जपेसुः पुत्रो विनश्यति ॥ अमायुक्तानकर्तव्या प्रतिप
द्वंडिका चर्चने ॥ धनार्थिभिर्विशेषेणावंशहानिश्च जायते ॥ न दर्शकलया युक्ता प्र
तिपद्वंडिका चर्चने ॥ उदये द्विमुहूर्तापि ग्राह्या सोदयदायिनीति (देवीपुराणो) या
चाश्वयुजि मासे स्यात् प्रतिपद् द्वयान्विता ॥ शुद्धाममार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदं
(रुद्रयामले) अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निदिता मता ॥ तत्र चेतस्थापयेत्कुंभं दुर्भ
सं जायते ध्रुवं ॥ प्रतिपत्सद्वितीया तु कुंभारोपणं कर्माणीति ॥ यद्यपि रुद्रयामलं
डामरं च निमूलं तथाप्यविरोधात् प्रचाराच्च तद्वचनानि लिख्यंते (तिथितत्त्वे देवी
पुराणोपि) प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ॥ प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विस्
र्जयेत् (तत्रैव) शरत्काले महापूजा क्रियते याचवार्थिकी ॥ साकार्योदयगामिन्यां
न तत्र तिथियुग्मता (तथा) कुहूकाद्योपसंयुक्तां वर्जयेत् प्रतिपत्तिथिं ॥ राज्यनाशा
यसाप्रोक्तानिदिता चाश्वपूजन इति ॥ सधुवचने युक्लशस्थापनग्रहणात् ॥ तदेव
प्रथमदिने नियिध्यते न तूपवासादि ॥ तस्य प्रतिपद्यप्यमावास्येति युग्मवाक्यात् । शु
क्लस्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमत इति दीपिकोक्तेः । शुक्लपक्षे दर्शविद्धेति माधवो
क्तेश्च (पूर्वदिने प्राप्तस्य बाधे) मानाभावादिति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्ये
युचं डिका चर्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चांगत्वात् प्रधानदेवीपूजादावपि परेति यु
क्तं कलशस्थापनग्रहणात्पल्लवाणां (अतएव देवलः) व्रतोपवासनियमे घटिकैका
पि ग्राभवेत् ॥ सार्तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृका इति ॥ अवधटिकासु

हूर्तइतिगौडाः ॥ यदातुपूर्वदिनेसंपूर्णाशुद्धाचभूत्वापरदिनेवर्धतातदासंपूर्णा
 त्वादमायोगाभावाच्चपूर्वव ॥ यानिचाद्वितीयायोगनियेधकारानि वचनानि
 केचित्पठंतितान्यपिशुद्धाधिकनियेधपराणि । परदिनेप्रतिपदोत्थंतासत्त्वेतु
 दर्शयुतापिपूर्ववग्राह्या (तदाहललः) तिथिःशरीरंतिथिरेवकारणांतिथिःप्रमा
 णांतिथिरेवसाधनमिति ॥ यानित्वमायुक्ताप्रकर्तव्येत्यादीनिनृसिंहप्रसादेव
 चनानितानिसमूलत्वेसत्येतद्विप्रयाणि । अत्रेदंतत्त्वम् । पूर्वाक्तवाक्यानां सर्वेषां
 हेमाद्याद्यलिखितत्वेननिर्मूलत्वात्तैश्चान्यनिर्यायस्यानुक्तेः सामान्यनिर्यायात्
 पूर्ववत्प्राप्तावपिगौडनिबंधेषुविशेषनिर्यायादौदयिकीग्राह्या । तत्रापिघटिकै
 केत्यस्यद्विमुहूर्तस्तुतित्वोक्तेर्द्विमुहूर्तग्राह्या । उदितेदेवतंभानावित्यत्रद्विमुहूर्ता
 विरहप्रचेतिश्रीदयिक्याद्विमुहूर्तत्वनियमात् । तेनउदयेद्विमुहूर्ता पीत्याद्यनुसा
 रोपिमुहूर्तमात्राकर्तव्येतिद्विमुहूर्तस्तुतिः । अन्यथाद्विमुहूर्तविधि वैयर्थ्यात् । केचि
 तुमुहूर्तमात्रेतिवचनात्ततोन्त्यनत्वेपरानेत्याहुःगौडाअप्येवम् । अत्रदेवीपूजैवप्र
 धानम् । उपवासादित्वंगं । अष्टम्यांचनवम्यांचजगन्मातरमंबिकां ॥ पूजयित्वा
 चिनेमासिविशोकोजायतेनरइतिहेमाद्रौभविष्येतस्यास्रवफलसंबंधात् । नवमी
 तिथिपर्यंतंवृष्ट्यापूजाजपादिकमिति तत्रैवदेवीपुराणात् । शरत्कालेमहापूजाक्रि
 यतेयाचवार्धिकीर्तिमार्कंडेयपुराणाच्च । पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैवप्रधानमन्य
 त्सर्वसंगमितिगौडाः । सकाहपक्षोपिकालिकापुराणो॥यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां
 नवम्यामथसाधकः ॥ पूजयेद्भरदांदेवींमहाविभवविस्तरैरिति ॥ तत्त्वंतुराजसूये
 न्ययागैःसमप्रधानायाःसहिताअप्यवेष्टेरेतयान्नाद्यकासंयाजयेदित्येकत्वान्मध्ये
 विधानाच्चयथाफलार्थोवहःप्रयोगस्तथानवरात्रमध्यस्थायाअष्टम्यानवम्यावा
 फलार्थःपृथक्प्रयोगःरूपनारायणाधृतदेवीपुराणो । महानवम्यांपूजेयंसर्वका
 मप्रदायिका ॥ सर्वेषुवत्सवर्गोयुतवभक्त्याप्रकीर्तिता ॥ कृत्वाप्रोतियशोराज्यपु
 षायुर्वनसंपदःसाचक्रास्यानित्याच्च । त्वमन्यैरपितथादेव्याःकार्यंप्रपजनम् ॥ वि
 भक्तिमतुलालब्धुंचतुर्वर्गप्रदायिकामिति ॥ योमोहादधवालस्यादेवींदुर्गाम
 होत्सवे ॥ नपूजयतिदंभाडाद्वेधादाप्यत्रभैरव ॥ क्रुद्धाभगवतीतस्यकामानिष्टाच्चि

हतिवैशतिकालिका पुराणोपलनिंदाश्रुतेः । वर्षेवर्षेविधातव्यंस्थापनंचविसर्ज
नमिति तिथितत्त्वेदेवीपुराणाच्च । अथोपवासादिकमुक्तंहेमाद्रौभविष्ये । एवं
चविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः । एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनचा॥ पूजनी
याजनैर्देवीस्थानेस्थानेषु रेपुरे॥ गृहेगृहेशक्तिपरैर्ग्रामेग्रामेवनेवने ॥ स्नातैः प्रमुदि
तैर्ह्यैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः॥ वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैस्त्वेच्छैरन्यैश्चमानवैरिति ॥
यत्तु रूपनारयणीयेभविष्ये (सर्वानान्स्लेच्छैर्गणैः पूजयते सर्वदस्युभिरितितत्ताम
सपजापरं । विनासं त्रैस्तामसीस्यात्किरातानांतुसंम तेतितत्रैवोक्तेः सदनरत्नेदे
वीपुराणोपि कन्यासंस्थेरवौशक्रशुक्तामारभ्यनंदिकां ॥ अथाचीह्यथवैकाशी
नक्ताशीवाद्यवावदः ॥ भूमौशयीतचामंड्यकुमारीर्भोजयेन्मुदा ॥ वस्त्रालंकार
दानैश्चसंतोष्याः प्रतिवासरं ॥ बलिंचप्रत्यहंदद्यादोदनमांसमायवत् ॥ त्रिकालंप
जयेद्देवींजपस्तोत्रपरायणाइति ॥ नंदिकाप्रतिपत्तिथिरिति मैथिलाः । यद्यीति
गौडाः । तच्चपूजनंरात्रौकार्यम् । आश्विनेमासिमेषांतेमहियासुरमर्दिनीम् ॥ नि
शासुपूजयेद्भक्त्यासोपवासादिकः क्रमादितिदेवीपुराणात् (संग्रहेपि) आश्वि
नेमासिमेषांतेप्रतिपद्यातिथिर्भवेत् ॥ तस्यांनक्तंप्रकुर्वीतरात्रौदेवींचपूजयेत् ॥
रात्रिरूपायतोदेवीदिवारूपोमहेश्वरः॥ रात्रिव्रतमिदंदेविसर्वपापप्रणाशनम् ॥
सर्वकामप्रदंनृणांसर्वशत्रुनिवर्हणं ॥ रात्रिव्रतमिदंतस्यरात्रौकर्तव्यतेष्यते ॥ न
क्तव्रतमिदं यस्मादन्यथानरकेगतिरित्यादिवचनाच्चरात्रिव्रतत्वमेवाभिप्रेत्यमाध
वेनोक्तम् । तस्यनक्तव्रतत्वादिति । नतुरात्रिभोजनात् । ननु । मासिचाप्रवयुजेशु
क्तेनवरात्रेविशेषतः ॥ संपूजयन्वदुर्गाचनक्तंकुर्यात्समाहितः ॥ नवरात्राभिधं
कर्मनक्तव्रतमिदंस्मृतम् ॥ आरंभेनवरात्रस्येत्यादिस्कांदात् । माधवोक्तेश्चनक्त
मेवप्रधानमितिचेन्न । नवरात्रोपवासतइत्यादेरनुपपत्तेः । तेनपाक्षिकनक्तानुवादो
यम् । नित्यनित्यासंयोगविरोधात् । नह्यग्निहोत्रेदशमपक्षेप्राप्तस्यदध्नाजुहोती
त्यस्येन्द्रियकामहोमेनुवादोघटते । नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तंवार्तिकेतथात्रा
पि । तेनाव्रतद्वदेवगुणात्फलमितिज्ञेयं । ननुरात्रेःकर्मकालत्वेतद्व्यापिनीपूर्वव
प्रतिपत्तप्राप्नुयात्सैवंनप्रायतःप्राप्तः वपिपूर्वाक्तवचनैर्वाधात्तथापूर्वेद्युःकर्मका

लव्यापिनीमपित्यक्तास्त्रल्पापिपरैवरामनवमीतिप्रायुक्तं । यथावानिशीयेस
 तीमपिपूर्वाजन्माष्टमीत्यक्कारोहिणीयुक्तापरैवेतिमाधवेनोक्तं । तथात्रापि ।
 वस्तुतस्तु रात्रेःकर्मकालत्ववचसाहेमाद्याद्यलिखनात् । समलत्वंविमृश्यमेव ।
 त्रिकालं पूजयेदित्यादि पूर्वविरोधाच्चमाधवोक्तिस्तुपासिकनक्तानुवादइत्युक्तं ।
 तस्मात्सर्वपक्षेषुपरैवप्रतिपदिति सिद्धम् । अत्रकेचिन्नवरात्रशब्दो नवाहोरात्रपरः
 वृद्धोसमाप्तिरष्टम्यांहासेमाप्रतिपत्तिश्च ॥ प्रारंभोनवचंड्यास्तुनवरात्रमतीर्यव
 दितिदेवीपुराणादित्याहुः । तन्न अतिहासवृद्धयोर्न्यूनधिकत्वापत्तेः । अत्रसू
 लाभाच्चेतेनतिथिवाच्येवायं (तदुक्तं) तिथिवृद्धौतिथिहासेनवरात्रमपार्थक्यं
 अष्टरात्रेनदोषोयंनवरात्रतिथिसंज्ञेति ॥ सचनवरात्रशब्दः क्वचिल्लक्षणायाकर्म
 वाची ॥ यथाप्रारंभोनवरात्रस्येत्येतिदिक् । प्रतिपदिचवैधृत्यादियोगनिषेधो
 भार्गवार्चनदोषिकायां (देवीपुराणो) त्वाष्ट्रवैधृतियुक्ताचेत्प्रतिपच्चंडिकार्चने
 तयो र्तेविधातव्यंकलशारोपणांहेति । चित्रावैधृतियुक्तापिद्वितीयायुताचेत्सै
 वग्राह्येयुक्तं (दुर्गातत्त्वे) भद्रान्विताचेत्प्रतिपत्तुलभ्यतेविरुद्धयोगैरपिसंगता
 सती ॥ सैवापराक्लेविवुधैर्विधेयाग्नीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति ॥ यदातुवैधृ
 त्यादिपरिहारेणाप्रतिपन्नलभ्यते (तदोक्तंतत्रैवकात्यायनेन) प्रतिपद्याप्रिवने
 मासिभवोवैधृतिचित्रयोः ॥ आद्यपादौपरित्यज्यप्रारंभेननवरात्रकमिति (भवि
 स्येपि) चित्रावैधृतिसंपूर्णाप्रतिपद्देवैर्नृप । त्याज्याहंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयांशे
 तुपूजनमिति (रुद्रयामलेपि) वैधृतौपुत्रनाशः स्याच्चित्रायांधननाशनम् ॥ तस्मा
 न्नस्थापयेत्कुम्भंचित्रायांवैधृतौतथा ॥ संपूर्णाप्रतिपद्देवचित्रायुक्तायदाभवेत् ॥
 वैधृत्यावापियुक्तास्यात्तदामध्यंदिनेरवौ ॥ अभिजित्तुमुहूर्तयत्तत्रस्थापनमिष्यतइ
 ति ॥ चित्रादिनिषेधेमलंचिंत्यम् । इदंकलशस्थापनंरात्रौनकार्यं । नरात्रौस्थाप
 नंकार्यंनचकुम्भाभिषेचनमितिमात्स्योक्तेः । भास्करोदयमारभ्ययावत्तदशनाडि
 काः ॥ प्रातःकालइतिप्रोक्तःस्थापनारोपणादिष्ठिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेश्च (रु
 द्रयामले) स्नानंमंगलिकंकृत्वाततोदेवींप्रपूजयेत् ॥ शुभाभिर्मूर्तिकाभिश्चपूर्वं
 कृत्वातुवेदिकां ॥ यत्रान्वैवापयेत्तत्रगोधूमैश्चापिसंयुतान् ॥ तत्रसंस्थापयेत्कुम्भं

विधिनामंत्रपूर्वकं ॥ सौवर्गाराजतंवापिताम्रं मृन्मयजंतुवेति ॥ अथपूजाविधिः ।
 सचजयंतीमंत्रेणानवाक्षरेणकार्यः (तदुक्तंदुर्गाभक्तितरंगिरायां देवीपुराणे) कु
 यद्देव्यास्तुमंत्रेणपूजांक्षीरघृतादिभिरियुक्ता । जयंतीमंगलाकालोभद्रकालीक
 पालिनी ॥ दुर्गाक्षिमाशिवाधात्रीस्वधास्वाहानमोस्तुते ॥ अनेनैवतुमंत्रेणपूजापहो
 मौतुकारयेदिति ॥ ओं दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहेति नवाक्षरः । तत्रप्रतिपदिप्रातरभ्यंगं
 कृत्वा । देशकालौ संकीर्त्यममेहजन्मनिदुर्गाप्रीतिद्वारासर्वापच्छांतिपर्वकदीर्घा
 युर्विपुलधनपुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसंततिवृद्धिस्थिरलक्ष्मीकीर्तिलाभशत्रुपराजय
 सदभीष्टसिद्धयर्थं शारदन्वरात्रप्रतिपदिविहितकलशस्थापन दुर्गापूजाकुमारी
 पूजादिकरिष्ये । इतिसंकल्प्यमहोद्यौरितिभूमिस्पृष्ट्वा । ओषधयःसमितिय
 वान्निसिष्य । आकलशेठिवतिकुंभंस्थाप्य । इमंमेगंगेइतिजलेनापर्य । गंधद्वारा
 मितिगंधं । याओषधीरितिसर्वोषधीः । कांडातकांडादितिदूर्वाः । अश्वत्थेवइ
 तिपंचपल्लवान् । स्योनापृथिवीतिसप्तमृदः । याःफलिनोरितिफलं । सहिरत्ना
 नीतिपंचरत्नानि । हिरण्यंक्षिप्त्वा । युवासुवासाइतिवस्त्रेणावेश्य । पूगादि
 वीतिपूर्णापात्रंनिधाय । तत्रवरुणंसंपूज्य । जीर्णान्जुतनायांवाप्रतिमायांदुर्गा
 मावाह्यपूजयेत् । तद्यथापूर्वाक्तमंत्रमुक्त्वा । आगच्छवरदेदेविदैत्यदर्पनियुदनि ॥
 पूजांगृहाराहुमुखिनमस्ते शंकरप्रिये ॥ सर्वतीर्थमयंवारिसर्वदेवसमन्वितम् ॥ इमं
 घटंसमागच्छतियदेवगणैः सह ॥ दुर्गेदेविसमागच्छसन्नियमिहकल्पय ॥ बलिं
 पूजांगृहारात्वमष्टाभिः शक्तिभिः सहेत्यावाह्यपूर्वाक्तमंत्रेणोडशोपचारैः पूजयि
 त्वा । मायभक्तबलिकूष्मांडादिबलिवानिवेदयेत् । ततःकुमारीपूजा (तदुक्तंहेमाद्रौ
 स्कांदे) एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्यातथैवच ॥ द्विगुणां त्रिगुणां वापिप्रत्येकं
 नवकंतुवा (तथा) नवभिर्लभतेभूमिर्मेचर्याद्विगुणोनतु ॥ एकवृद्ध्यालभेतक्षेममेकै
 केनत्रियंलभेत ॥ एकवर्षतुयाकन्यापूजार्थं तां विवर्जयेत् ॥ गंधपुष्पफलादीनांप्री
 तिस्तस्यानविद्यते ॥ तेनद्विवर्षामारभ्यदशवर्षपर्यंतास्यपूजयान्त्वन्याः । तासां
 चक्रमेणकुमारिकात्रिमूर्तिः । कल्याणीरोहिणीकालीचंडिकाशांभवीदुर्गा
 सुभद्रेतिनामभिः पूजाकार्या । आसांचप्रत्येकंपूजामंत्राः । फलविशेषाश्चतत्रैव

ज्ञेयाः । सामान्यस्तु मंत्राक्षरमयीं लक्ष्मीं मातृगां रूपधारिणीं ॥ नवदुर्गास्मि
कां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहं ॥ स्वमभ्यर्चनं कुर्यात् कुमारोणांप्रयत्नतः ॥ कं
चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गंधपुष्पाक्षतादिभिः ॥ नानाविधिर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्तपायसा
दिभिः (तथा) ग्रंथिस्फुटितशीर्षांगीं रक्तपुष्पव्रणांकितां ॥ जात्यंधां केकरांका
गीं कुरूपांतनुरोमशाम ॥ संत्यजेद्रोगिणीं कन्यां दासीगर्भसमुद्भवां (तथा) ब्राह्म
णीं सर्वकार्येषु जयार्थे नृपवंशजाम ॥ लाभार्थे वैश्यवंशोत्थां सुतार्थे शूद्रवंशजाम ॥
दारुणोचांत्यजातानां पूजयेद्द्विधिनानरइति (अत्र वेदपारायणामप्युक्तं रुद्रयामले)
सर्वचतुर्वेदविदो विप्रान्सर्वान्प्रसादयेत् । तेषांच वरणां कार्यं वेदपारायणाय वै इ
ति (तथा) एकोत्तराभिवृद्ध्या तु नवमीयावदेव हि ॥ चंडीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा
विधानतः (तिथितत्त्वे वाराहीतंत्रे) प्रणावंचादितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ॥
अंते च प्रणावंदद्यादित्युवाचादिपुरुषा ॥ आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सु
धीः ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्माद्द्वैविफलं भवेत् ॥ स्वयंचलिखितं यच्च शूद्रेण लि
खितं भवेत् ॥ अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ॥ ऋषिच्छंदादिकं न्य
स्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणाः । स्तोत्रेन दृश्यते यत्र प्रणावंचा विन्यसेत् ॥ सर्वत्र पाठ्ये
विज्ञेयस्त्वन्यथा विफलं भवेत् ॥ सर्वं नवमीपर्यंतं प्रत्यहं कुर्यात् (अत्र विशेषो हेमा
द्रौ देवीपुराणे) यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चंडिकापूजनादिकं ॥ द्विगुणांतद्द्वितीये द्वित्रि
गुणांतत्तृतीये ॥ नवमीतिथिपर्यंतं वृद्ध्या पूजाजपादिकमिति ॥ एतेन वरात्रे पूजे
व प्रधानां उपवासादित्वंगमिति गम्यते । तिथिह्रासे तु तिथिद्वयनिमित्तं पूजादिमहा
लयश्चाद्वेदेकदिने आवृत्त्या कार्यं । वृद्धौ तद्वदेवावृत्तिः ततो नवरात्रोपवासादिसंक
ल्पं कुर्यात् । स्वस्याशक्तावन्येन वा पूजादिकारयेत् । स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजये
त् पूजयित्वा तैत्तिरीयगिरायां देवीपुराणां तद्वदं च देवीपूजनं शुक्रास्तादावाप्यकार्यं (तदु
क्तं धर्मप्रदीपे) नष्टे शुक्रे तथा जीवे सिंहस्ये च वृहस्पतौ ॥ कार्याचैव स्वदेव्यर्चा
प्रत्यहं कुलधर्मत इति ॥ मलमासे तु वचनाभावाच्च भवति अत्र साश्वत्याश्च पूजनमुक्तम्
(सदनरत्ने देवीपुराणे) आश्वयुक् शुक्लप्रतिपत्स्वाती योगेशुभे दिने ॥ पूर्वमुच्चैः
श्रवानामप्रथमं श्रियमावहत् ॥ तस्मात्साश्चैर्नरेस्तत्र पूजयोसौ श्रद्धया सह ॥ पूजनी

याश्चतुरगानवमीयावदेवहि ॥ शांतिः स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिने दिने ॥ धान्यं
भक्षात्कंकुयं चार्धसिद्धार्थकास्तथा ॥ पंचवर्णानसूत्रेणाग्रं थितेषां तु बंधयेत् ॥ वा
यव्यैर्वास्तुः सौरैः शाकैर्मंत्रैः सवैष्णवैः ॥ वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमः कार्यो दिने दि
ने ॥ कल्पतरौ त्वेतदग्रेन्यदपि ॥ ज्येष्ठयोगे पुरातनगजाश्चाष्टौ महाबलाः पृथिवी
मवहनपूर्वसशैलवनकाननां ॥ कुमुदैरावगां पद्मः पुठपदं तोयवामनः ॥ रुप्रतीको
जनो नीलस्तस्मात्तांस्तत्र पूजयेत् ॥ शाक्रादृक्षात्समारभ्य नवम्यंतं च पर्ववत् ॥
अथ वद्धोमादीत्यर्थः (अथ प्रतिपदादियुविशेषो दुर्गाभक्तितरंगिरायाभविष्ये)
केशसंस्कारद्रव्याणां प्रदद्यात्प्रतिपदिने ॥ पक्षौ लङ्घितीयायां केशसंयमहेतवे ॥
पद्माङ्गोरमिति गौडपादः । दर्पणां च तृतीयायां सिंदूरालककंतथा ॥ मधुपर्क
चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमंडनं ॥ पंचम्यां संगराणां च शक्त्यालंकरणानि च ॥ यस्यां
विल्वतरौ बोधसायं संध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां प्रातरानीय गृहमध्ये प्रपूजयेत् ॥ उ
पोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनं नवम्यामुग्रचंडायाः पूजां कुर्याद्विलितथा ॥
संपूज्य प्रेक्षां कुर्याद्दशम्यां सारवोत्सवैः ॥ अनेन विधिनायस्तु देवीं प्रोषायते नरः ॥
स्कंदवत्पालयेद्देवीं पुत्रधनकीर्तिभिः (कृत्यतत्त्वाविर्लेखे) कन्यायां कृष्णापसे तु
पूजयित्वा द्वेभेदिवा ॥ नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥ शुक्लपक्षे च
तुर्थ्यां तु देवीकेशविमोक्षणां ॥ प्रातरेव तु पंचम्यां स्नापयेत्सु शुभैर्जलैः ॥ दशम्यां सा
यमकुर्वीत विल्ववृक्षे धिवासनं ॥ सप्तम्यां पत्रिकापजा अष्टम्यां चाप्युपोषणां ॥ पू
जाचजागरणं चैव नवम्यां विधिवद्बलिः ॥ विसर्जनं दशम्यां तु क्रीडाकौतुकमंग
लैः ॥ अत्र नवम्यां बोधनासामर्थ्यं दशम्यां बोधनमिति स्मार्ताः ॥ फलभूमार्थिनः स
मुच्चय इत्यन्ये (नवम्यां मंत्रः कालिकापुराणो) इयेमास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्र्भेदि
वा ॥ श्रीवृक्षे बोधयामित्वां यावत्पूजां करोम्यहं ॥ अत्र स्त्रीव्रते विशेषः परिभाषा
यां ज्ञेयः ॥ (अथाशौचे विशेषो निर्णयामृते विश्वरूपनिबन्धे) आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रा
रब्धेन वरात्रके ॥ श्रावाशौचे समुत्पन्नो क्रियाकार्यकथंबुधैः सुतके वर्तमाने च तत्रो
त्पन्ने सदाबुधैः देवीपूजाप्रकर्तव्यापशुयज्ञविधानतः सुतके पूजनं प्रोक्तं दानं चैव वि
शेषतः देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यत इति (कालादशे विष्णुरहस्येऽपि) पूर्व

संकल्पितं यच्च ब्रतं सुनियतं ब्रतैः ॥ तत्कर्तव्यं नैः शुद्धं दानार्चनविवाजितमिति गौड
निबन्धेतिथितत्वेऽप्युक्तं आश्विनकृष्णानवम्यादिशुक्लप्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्या
दिचैकं कर्म अतश्च मध्ये आशौचपातेऽपि न दोषः संकल्पो ब्रतसत्रयोरिति विष्णा
क्तेरिति आरब्धं स्वयमेव कार्यं अनारब्धं त्वन्येन कारयेदिति दिवोदासः रज
स्वलात् त्वन्येन कारयेत् मृतकादिर्द्विशेषवचनाभावात् स्त्रीणां च न वरात्रे तांबूलादि
चर्वणं भवति (तदुक्तं ब्रतहेमाद्रौ गारुडे) गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं उपवा
सेन दुष्यति दंतधावनमंजनमिति संहतं सभर्तृकोपवासविधयं अन्यश्चात्र विशेषः
परिभाषायामुक्तः आश्विनशुक्लपंचम्यामुपांगललिता ब्रतं महाराष्ट्रे यूप्रसिद्धं तत्र
यद्यपि कथायां कालविशेषो नोक्तस्तथापि रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवादि व्रतनिः
स्वनैरिति रात्रौ जागरोक्तेः शक्तिपूजायारात्रौ प्राशस्याच्च रात्रिर्व्यापिनी ग्राह्ये
तिकेचित् वस्तुतस्तु वचनं विनारात्रिपूजायां मानाभावात् जागरस्य चांगत्वाद्युप
वाक्यात् भुक्ता जागरणोक्तत्वे च द्वादश्याद्यर्घ्यव्रते तथा ताराव्रते युसर्वे युरात्रियोगो वि
शिष्यत इति कालहेमाद्रौ वचनाच्च पूर्वविद्धा ग्राह्या रात्रिशब्दः पूर्वविद्धा वचन इति
हेमाद्रिः अस्य च भुक्ता जागरणारूपत्वादिति साधु प्रतीतः भुक्ता जागरणं यत्रेत्ये
कं पदं तस्मिन् ब्रते इत्यर्थः अन्यथा भुक्त्वेत्यसंगतेः दिवोदासीत्येवं आश्विनशुक्ल
पक्षे मूलनक्षत्रे सरस्वतीस्थापनं (यथोक्तं निर्णयामृते देवीपुराणे) मूलेषु स्थापनं दे
व्याः पूर्वाषाढासंपूजनं ॥ उत्तरासुबलिंदद्याच्छुक्लवर्णेन विसर्जयेदिति (रुद्रयामले
पि) मूलशुक्लसुराधीशपूजनीया सरस्वती ॥ पूजयेत्प्रत्यहं देव्या वद्वैष्णवमृक्षकं ॥
नाद्यप्रापयेन्न बलिखेत्तांधीयीत कदाचन ॥ पुस्तके स्थापिते देवविद्याकामो द्विजो
त्तमाः (संग्रहे) आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीस ॥ मूलेन वाहयेद्देवीं श्र
वणेन विसर्जयेत् ॥ मूलस्याद्यपादे आवाहनमिति शिष्टाः श्रवणाद्यपादे च विस
र्जयेत् ॥ आदिभागो निशायांतु श्रवणास्य यदा भवेत् ॥ संप्रेषणांतदा देव्या दशम्यां
च महोत्सव इति ॥ चिंतामणौ ब्रह्मांडपुराणात् अथ यद्यो (गौडनिबन्धे देवीपुराणे)
प्रेष्यात्तसत्रयुक्तायां षष्ठ्या विल्वाभिसंवरां ॥ सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्र
वेशनं ॥ पूर्वाषाढायुक्तां षष्ठ्यां पूजाहोमाद्युपोषणां ॥ उत्तरेणानवम्यांतु बलिभिः

पूजयेच्छिवाम् ॥ अवगोनेदशम्यांतुप्रणिपत्यविसर्जयेत्(कालिकापुराणे)बोध
येद्विल्वशाखायांयस्यदेवींफलेषुच ॥ सप्तम्यांबिल्वशरदवांतामाहृत्यप्रातपूज
येत् ॥ पुनःपूजांतथाष्टम्यांविशेषेणसमाचरेत् ॥ जागरंचत्वर्यंकुर्याद्वलिदानंम
हानिनि ॥ प्रभूतबलिदानतुनवम्यांविधिवच्चेत् ॥ विसर्जनंदशम्यांतुकुर्याद्विसार
वोत्सवैः ॥ धूलिकर्दमनिक्षेपैःक्रीडाकौतुकसंगलैः ॥ अत्रसर्वत्रतिथिनक्षत्रयोगा
दरोमुख्यःकल्पःतदभावेतुतिथिरेवग्राह्या ॥ तिथिःशरीरंदेवस्यतिथौनक्षत्रमा
श्रितं । तस्मात्तिथिंप्रशंसंतिनक्षत्रंनतिथिंनेति ॥ विद्यापतिलिखितवचनात् ति
थिनक्षत्रयोर्योगेद्वयोरेवानुपालनंयोगाभावेतिथिर्ग्राह्यादेव्याःपूजन कर्मणीति
तत्रैवदेवलोक्तेष्वत्र अत्रचपत्रीप्रवेशात्पूर्वद्युःसायंकालेयस्यभावेतत्पूर्वदिनेधि
वासनंकार्यं सायंकालेत्यंतासत्त्वेत्वधिवसनलोपः यस्यसायंप्रकुर्वीतबिल्व
वृक्षेधिवसनमितिपूर्ववचनादितिकल्पतरुःसायंश्रुतिः फलातिशयमात्रार्था
नतुकर्मलोपइत्याचार्यचूडामणिः अत्रक्रमः बिल्वसमीपंगत्वादेवींबिल्वंचसंपू
ज्यप्रार्थयेत् तत्रमंत्रः ॥ रावणास्यवधार्थायिरामस्यानुग्रहायच ॥ अकालेब्रह्मणा
ब्रह्मोदेव्यास्त्वयिकृतःपुरा ॥ अहमत्याश्रितःयस्यसायाह्नेबोधयाम्यंतः ॥ श्री
शैलशिखरेजातःश्रीफलःश्रीनिकेतनः ॥ नेतव्योसिसमागच्छपूज्योदुर्गास्त्विह
पतइतिमवंदेवीमधिवस्यपरदिनेनिमंत्रितबिल्वशाखापत्रीप्रवेशपूजांकुर्यात् (त
दुक्तंहेमाद्रौलैंगे)मूलाभावेतुसप्तम्यांकेवलायांप्रवेशयेत् ॥ युग्माभ्यांनवबिल्व
स्यफलाभ्यांशाखिकांतथा । तथैवप्रतिमांदेव्याःस्नात्वाभ्युक्ष्यप्रवेशयेत् ॥ अत्र
चोपवासपूजादाबौद्धिकीसप्तमीग्राह्या ॥ नतुयुग्मवाक्यात्पूर्वा । युगाद्यावर्षवृ
द्धिप्रचसप्तमीपार्वतीप्रिया ॥ रवेरुदयमीक्षंतेनतत्रतिथियुग्मतेतिकृत्यतत्त्वाणां
बोदाहृतवचनात् ॥ भगवत्याःप्रवेशादिविसर्गाताश्चयाःक्रियाः ॥ तिथावुदय
गामिन्प्रांसर्वास्ताःकारयेद्बुधः ॥ इतितिथितत्त्वेनंदिकेश्वरपुराणाच्च । दुर्गाभि
क्तितरंगिरायामप्येवम ॥ तत्रापिघटिकातोम्यन्तवेपरानकार्या । व्रतोपवासनि
यमेघटिकैकापियाभवेदितिदेवलोक्तेरितिगौडीः ॥ दासिणात्यास्तुपूर्ववचनम
दृष्ट्वायुग्मवाक्यात्पूर्वाकुर्वति ॥ पत्रिकापूजाचपूर्वाक्लेखकार्या । नतुसूतानु

रोधान्मध्याह्नादावितिकृत्यतत्त्वाणवेष्टकं । पत्रिकास्तु । रंभाकबीहरिद्राचज
 यंतीबिल्वदाडिमौ । अशोकोमानवृक्षश्चधान्यादिनवपत्रिकाइतित्रैवोक्ताः ॥
 अस्यामेवसप्तम्यां देवीत्रिरात्रमुक्तंहेमाद्रौ ॥ प्रतिपदादिनवतिथियुपवासकर
 णासमर्थेसप्तम्यादिदिनत्रयेवाकुर्यात् (तदाहधौम्यः) आश्विनेमासिशुक्लेतुकर्त
 व्यंनवरात्रकं । प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीभवेत् ॥ त्रिरात्रंवापिकर्तव्यंसप्त
 म्यादियथाक्रमं (अतएवहेमाद्रौ देवीपुराणोसंगलव्रते) आश्विनेवाथवामाघेचैत्रेवा
 थावरोपिवा । कृष्णाष्टम्यादिकर्तव्यंव्रतंशुक्लावधिहरेः । यावतशुक्लाष्टमीशक्र
 उपोष्यातुविधानतः । दानंहीमोजपःपजा कन्याभोज्यास्तथान्वहम् ॥ सहा
 भैरवरूपेणाश्रित्यमालधराश्चये । पजनीयाविशेषेणावस्त्रैर्ग्रामिपुरादिषु ॥ इति
 मासचतुष्टयेभिधाय ॥ अन्यत्रापि । अथवानवरात्रंचसप्तमंचत्रिकंदिवा । एक
 भक्तेननक्तेनायाचितोपोयितैः क्रमादिति ॥ पजयेताश्विनेशक्रयावच्छुक्लाष्टमी
 भवेत् । सर्वकार्याणामिच्छांतिशक्रनास्त्यवसंशयइत्युक्तं ॥ दिवेत्येकरात्रमुक्तं
 (देवीपुराणो)नवरात्रव्रतेशक्तस्त्रिरात्रंचैकरात्रकं । व्रतंचरितयोभक्तस्तस्मैदास्या
 मिवांछितमिति ॥ तत्रापिसप्तम्याःपजनेपूर्वाक्तोनिर्णयः ॥ अत्रतिथियोगपद्ये
 तंत्रेणोपवासः ॥ तिथिद्वयनिमित्तंपजादिकृतुभेदेन (अत्रविशेषोनिर्णयामृतेभवि
 व्ये) सप्तम्यांनवगेहानिदारुजानिनेवानिच । एवंवावित्तभावेनकारयेत्सुसमाहि
 तः ॥ दुर्गागृहंप्रकर्तव्यंचतुरसंशुशोभनम् । तन्मध्येवेदिकांकुर्याच्चतुर्हस्तांसमांशु
 भां ॥ तस्यांसिंहासनंसौमंकंबलाजिनसंयुतम् ॥ तत्रदुर्गाप्रतिष्ठाप्यसर्वलक्षणासंयु
 तां ॥ भुजैश्चतुर्भीरुचिरैर्दशभिर्विविभूषिताम् ॥ तप्तहाटकवर्णाभांविनेत्रांशशि
 शेग्राम ॥ अनेककुसुमाकीर्णांकपर्देनसुशोभिताम् । नितंबविंबसन्नद्वकिंकिणी
 क्राणानादिनी ॥ शूलचक्रदंडशक्तिवज्रचापासिधारिणी । घंटासमालाकरक
 पानपात्रलसत्करां ॥ तदग्रेच्छिन्नशिरसमाह्वयंरुधिराश्लुतम् ॥ निःसृतार्धतनंकंठ
 नालेचर्मासिधारिणाम् । देवीधृतकरग्रीवंशलेनोरसिताडितम् । नागपाशेनविस्मि
 तंहयस्त्रेणापिभद्रतम् । वसद्रुधिरवक्रेणाधुन्वतोर्ध्वसटावुया ॥ सर्वतीमातृचक्रेणा
 सेव्यमानांसुरैस्तथेति । तत्रदेवीप्रकर्तव्याहैमीवाराजतातथा ॥ मृदाक्षीलक्षणा

पेताखड्गशूलेन पूजयेत् ॥ बार्सीदारुमयी देवी (सूर्तिस्थापने विशेषो दुर्गाभक्तिर-
रंगिरायां देवीपुराणो) याम्यास्या शुभदा दुर्गा पूर्वास्या जयवर्धिनी । पश्चिमाभिमुखी
नित्यं नस्थाप्या सौम्यादिङ्मुखी (प्रतिमाभावे विशेषस्तत्रैव) हैमराजतमृद्धालु
शैलचित्रार्पितापि वा । खड्गशूलेर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ यद्यद्यस्यायुधं
प्रोक्तं तस्मिंस्तं प्रतिपूजयेत् । देवीभक्त्याऽर्चिता पुंसां राज्यायुः सुतसौख्यदा ॥ (क-
त्यतत्त्वाणवेकालिकापुराणो) लिंगस्थां पूजयेद्देवीमंडलस्थां तथैव च । पुस्तक-
स्थां महादेवीं प्रावके प्रतिमा मुच ॥ चित्रे च त्रिशिखे खड्गशूलस्थां वापि पूजयेत् ।
बिल्वप्रवर्यजेद्देवीं तथा जातीप्रसूनकैः ॥ नालापिष्टकनैर्वेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः । भग-
लिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः ॥ भगलिङ्गाभिरुचिप्रीयायेद्वरचंडिका-
म् ॥ परैर्नासिष्यते यस्तु यः पराक्षासिपत्यपि ॥ तस्य क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात्सु-
दारुणम् ॥ चित्रमृन्मया दौस्नानाद्यसंभवे तत्रैवोक्तम् । अंतिके स्थापिते खड्गशूला-
पये हर्षो यवेति । अथ सप्तमीपूजाविधिः । प्रतिपद्युक्तविधिना फलसंकीर्तनां तेन व-
पत्रिका मृन्मया दुर्गापूजावलिदानानि करिष्ये इति संकल्प्य पूर्वनिमंत्रितबिल्वस-
मीपंगत्वासंपूज्यम् । आगच्छ सर्वकल्याणीति पूर्वाक्तमंत्रं पठित्वा बिल्ववृक्षमहा-
भागसदा त्वं शंकरप्रिय ॥ गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां करोम्यहम् ॥ शाखाच्छे-
दोद्भवं दुःखं न वकार्यं त्वया प्रभो । गृहीत्वा तव शाखां च पूजादुर्गेति च स्मृतिः ॥ उ-
त्तिष्ठ पत्रिके देवि सर्वकल्याणाहेतवे । पूजां गृहाणा सकला मस्माकं वरदाभव । हेरु-
मांदारकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ । जातः श्रीफलवृक्षत्वमंबिकायाः सदा प्रियाः
इति संप्राप्त्य ॥ ओं हुं छिंधि फट् फट् । ओं फट् स्वाहेति छित्त्वासंपूज्य ॥ ओं चा-
मुंडे चल चल इति वाद्यबोधेणा देवीतां च गृहं प्रवेश्य । आरोपितासि दुर्गे त्वं मृन्मया
श्रीफले पि च । स्थिरानितां तं भूत्वा च गृहे त्वं कामदा भवेति स्थिरीकृत्य रंभादिपत्रि-
काः । पंचगव्येन पंचामृतेन च स्नानं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् । ततः पूर्ववत् सं-
कल्पं कृत्वाऽस्तानादाय देवीमावाहयेत् ॥ तत्र मंत्रः । आवाहयान्यहं देवि मृन्मया
श्रीफले तथा । कैलासशिखरादेर्विविंधाद्रिहिमपर्वतात् ॥ आगत्य बिल्ववत्वायां
चंडिके कुरु सन्निधिं ॥ स्थापितासि मया दुर्गे पूजयेत्वां प्रसीद मे आयुरारोग्यमैश्वर्यं

र्यदेहिदेविनमोस्तुते । दुर्गेदुर्गस्वरूपासिसुरतेजोमयेर्चितेसदानंदकरेदेविप्रसीदम
 मसिद्धये । गह्वोर्हिभगवत्यंबशत्रुक्षयजयप्रदे ॥ भक्तितःपजयामित्वांदुर्गेदेविसुरा
 र्चिते । पल्लवैश्चफलोपेतैःपुठपैश्चसुमनोहरैः ॥ पल्लवैर्सेस्थितेदेविपजयित्वांप्र
 सीदमे । दुर्गेदेविद्वहागच्छसार्निध्यामिहकल्पय ॥ यज्ञभागान्नृहारात्वंयोगिनी
 कोटिभिःसहेति ॥ ततोमूलमंत्रेणापाद्यादिगंधांतोपचारैः ॥ अमृतोद्भवंचग्रीवृक्षं
 शंकरस्यसदाप्रियम् ॥ बिल्वपत्रंप्रयच्छामि पवित्रंतेसुरेश्वरीतिबिल्वपत्रम् ॥ ब्र
 ह्मविष्णुशिवादीनांद्रोणापुठपंसदाप्रियम् । तत्तेदुर्गेप्रयच्छामिसर्वकामार्थसिद्धये
 इतिद्रोणापुठपंनिवेद्य । धूपादिदक्षिणांतांपूजांमलेनकृत्वाप्रार्थयेत् ॥ ओममहि
 म्नामिमहामायेचामुंडेमुंडमालिनिआयुरारोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते ॥ कुंक
 मेनसमालब्धेचंदनेनविलेपिते । बिल्वपत्रकृतापीडेदुर्गेहंशरणांगतः ॥ रूपंदेहिय
 शोदेहिभगंभगवतिदेहिमे । पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वान्कामांप्रचदेहिमे ॥ सर्वमंग
 लमांगल्येइतिचसंप्राप्त्यपत्रिकाःपजयेत् ॥ कदल्यांब्रह्मणीं । दाडिमेरक्तदंति
 कां । धान्येलक्ष्मीं । हरिद्रायांदुर्गा । मानेचामुंडाम् । कवौकालिकां । बिल्वे
 शिवांअशोकेशोकरहितां । जयंत्यांकार्तिकींचावाह्यसंपूज्यदुर्गाथैबलिंदद्यात् ॥
 अत्रशस्त्रादिपूजावक्ष्यते ॥ ततस्तुतिंवदेत् । तदुक्तंशिवरहस्ये । दुर्गाशिवांशांति
 करींब्रह्मणींब्रह्मणाःप्रियाम् । सर्वलोकप्रणोत्रींचप्रणामामिसदाशिवाम् ॥ मंग
 लांशोभनांशुद्धांनिठकलांपरमांकलाम् । विश्वेश्वरींविश्वमातांचंडिकांप्रणामा
 म्यहम् ॥ सर्वदेवमयींदेवींसर्वरोगभयापहाम् । ब्रह्मेशविष्णुनमितांप्रणामामिस
 दाउमाम् ॥ विंध्यस्थांविंध्यनिलयांदिव्यस्थाननिवासिनीम् । योगिनींयोगमा
 तांचर्चंडिकांप्रणामाम्यहम् ॥ ईशानमातरंदेवीमोष्वरीमोष्वरप्रियाम् । प्रणतो
 स्मिसदादुर्गांसंसारार्णवतारिणीम् ॥ यइसंपठतेस्तोत्रंशृणुयाद्वापियोत्तरः । समुक्तः
 सर्वपापैस्तुमोदतेदुर्गायासह ॥ अथमहाष्टमीसाचपरयुताशुक्लपक्षेष्टमीचैवशुक्ल
 पक्षेचतुर्दशीपूर्वाविद्वानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेतिब्रह्मदैवर्तात् ॥ मदनरत्नेस्मृ
 तिसंग्रहे । शरन्महाष्टमीपूजानवमीसंयुतासदासप्तमीसंयुतानित्यंशोकसंतापकारि
 णी ॥ जंभेनसप्तमीयुक्तापूजितातुमहाष्टमी ॥ इंद्रेननिहतोजंभस्तस्माद्धानवपंगवः ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी ॥ वर्जनीयाप्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः ॥
 सप्तमीं शल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोपि वा । महाष्टमीं प्रकुर्वीत नरकं प्रतिपद्यते ।
 सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् । तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रस्य प्रदत्तम् ॥
 तथा । पुत्रा न हन्ति पशून् हन्ति हन्ति राष्ट्रं सराजकम् । हन्ति जातान् जातांश्च सप्तमीस
 हिताष्टमी ॥ तेन नात्र त्रिमुहूर्तवेधः । तदा घटिका मात्रा प्योदयिकी ग्राह्या । व्रतोप
 वासनियमे घटिकैकापि या भवेदिति देवलोक्तेः । गौडा अप्येवमाहुः । अतएवो
 क्तं भोजराजेन । न च सप्तमी शल्यसमोपहतेति इयं भौमेति प्रशस्ता । अष्टम्या
 मुदिते सूर्ये दिनां तेन वमी भवेत् । कुजवारो भवेत्तत्र पञ्जनीयाप्रयत्नत इति ॥ मदनर
 त्नेव चनात् ॥ सप्तमी शल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ॥ स्तोकापि सामहापुराया
 यस्यां सूर्योदयो भवेदिति ॥ मदनरत्ने स्मृतिसमुच्चयवचनात् । अष्टमी न वमी युक्ता
 न वमी चाष्टमी युतेति । पाञ्चवचनाच्च ॥ इयमेव मूलयुक्ता चेन्महान वमी संज्ञा ॥ आ
 श्वयुक् शुक्लपक्षे याष्टमी मूलेन संयुता । सामहान वमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभेति
 हेमाद्रौ स्कांदात् । मूलयुक्तापि सप्तमी युता चेत्त्याज्यैवेत्युक्तं निर्णायामृते दुर्गात्सवे
 मूलेनापि हि संयुक्ता सदा त्याज्याष्टमी बुधैः लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दध्यते
 ति ॥ महाष्टमी पूर्वद्युः पूर्वाह्णव्यापित्वे । पूर्वान्यथा परैवेति निर्णायदीपमतस्य । स
 तच्चतुच्छत्रादुपेक्ष्यम् । रूपनारायणा धृते देवी पुरारो ॥ सप्तमी वेधसंयुक्ता यैः कृता
 तु महाष्टमी । पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमंती हर्षिणा च वतयत्तु सप्तम्या मुदिते सूर्ये परतो या
 ष्टमी भवेत् । तत्र दुर्गात्सर्वं कुर्यान्न कुर्यादपरेहनीति ॥ विश्वरूपनिबन्धवचनं तदा
 श्विनकृष्णाष्टमी विषयम् । कन्यायां कृष्णा पक्षे तु पूजयित्वाष्टमी दिने न वम्यां बोध
 ये देवीं गीतवादित्रनिःस्वनैरिति देवी पुरारो ॥ तथापि पूजोक्तेरिति हेमाद्रौ निर्ण
 यामृते चोक्तम् ॥ यानितु । भद्रायां भद्रकाल्याश्च मध्ये स्यादर्चनक्रिया । तस्माद्
 द्वे सप्तमी विद्धा कार्या दुर्गाष्टमी बुधैरिति ॥ यच्च ॥ मोहचूलोत्तरे ब्राह्मे च । आश्वि
 नस्य सितारम्यामर्धरात्रे तु पार्वती । भद्रकाली समुत्पन्ना पूर्वाया षाढा समा युतेति तथा
 तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ॥ प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनी कोटिभिः
 सहेति ॥ यच्च मदनरत्ने । महाष्टम्या श्वनिमासि शक्ता कल्याणाकारिणी ॥ स

तस्यापि युताकार्यामूलेन तु विशेषत इति ॥ तानि परदिनेष्टस्याभावविषयागोति
 मदनरत्ने उक्तम् ॥ यत्तु तत्रैव परदिनेष्टमीसत्त्वेऽपि पूर्वविद्धाविधायकं वचनम् । यदा
 षमी तु संप्राप्य ह्यस्तं याति दिवाकरः । तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेहनि ॥ दुर्भि
 संतत्र जानीयात् नवम्यां यत्र पूज्यत इति तत्र परदिने दशम्या नवम्याभावविषयम् ।
 यदा सूर्योदयेन स्यान्नवमाचापरेहनि । तदा षमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृपेति त
 त्रैव स्मृतिसंग्रहोक्तेः ॥ उत्तरास्तिथयो यत्र क्षयं यांति न राधिप । पूर्वाष्टमीं तदा कु
 र्यादन्यथा त्वशुभं भवेदिति दुर्गोत्सवोक्तेः चेति मदनरत्नम् ॥ वस्तुतस्तु इदं वचनद्व
 यं अष्टमी नवम्योः सूर्योदयद्वयसंबन्धपरम् ॥ अतएव नवमी चेति चकारादष्टमी च
 तिथय इति बहुवचनोदष्टमी नवमी दशम्युक्ता ॥ अन्यथा पूर्वाक्तविरोधादिति दि
 क् ॥ यत्तु । अहं भद्रा च भद्राहं नावयो रंतरं क्वचित् । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया
 मर्चिता ह्यहमिति देवीपुराणो । तद्विष्टिकरणा मध्ये पूजाविधानार्थम् । विष्टित्य
 क्ता महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः । तस्य पूजाफलं न स्यात्तेनाहमवमानितेति तत्रै
 वोक्तेरिति निर्णयामृते ॥ तथा कालिकापुराणो । सप्तम्यां पत्रिका पूजा अष्टम्या
 चाप्युपोषणम् ॥ पूजा च जागरणं चैव नवम्यां विधिवद्वलिरिति ॥ अष्टम्युप
 वासश्च पुत्रवतानकार्यः उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ॥ यथा तत्रावा
 पूतात्मा त्रतो देवीं प्रपूजयेदिति तत्रैवोक्तेः ॥ रूपनारायणीये ब्राह्मे । अतोर्थ
 पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ उपोषितैर्वस्त्रधूपमात्यरत्नानुलेपनैः ॥ पशु
 भिः पानकैर्हृद्यैरात्रौ जागरणेन च ॥ दुर्गागृहे च शस्त्राणि पजितव्यानि पण्डितैः ॥
 वाद्यभांडानि च ह्वानिकवचन्यायुधानि च ॥ अवविशैश्वो हेमाद्रौ निर्णयामृते
 भविष्ये । आश्वयुक् शुक्लपक्षस्य अष्टमी मूलसंयुता ॥ सामहानवमीनामत्रैलोक्ये
 पिसु दुर्लभा ॥ कन्यागते सवितरि शुक्लपक्षे षमी युता ॥ मूलनक्षत्रसंयुक्ता सामहा
 नवमी स्मृता ॥ नवम्यां पूजिता देवी ददात्यभिमतं फलम् ॥ सापराया सापवित्रा
 च साधन्या सुखदायिनी । तस्यां सदा पूजनीया चासुंडासुंडमालिनी ॥ सदेत्युक्ते
 नित्यतापि । तस्यां ये ह्युपयुज्यन्ते प्राणिनो महिषादयः । सर्वे ते स्वर्गतिं यांति ह्यनतां
 पापं न विद्यते ॥ यावन्न चालयेद्दुर्गात्रं पशुस्तावन्न हन्यते ॥ न तथा बलिदानेन पुष्टप

धूपविलेपनैः ॥ यथासंतुष्यतेमेयैर्महिषैर्विन्ध्यवासिनी ॥ एवंचविन्ध्यवासिन्यां
नवरात्रोपवासतः ॥ एकभुक्तेननक्तेनस्वशक्त्यायाचितेनच ॥ पजनीयाजनेर्दे
वीस्थानेस्थानेपुरेपुरे ॥ गृहेगृहेभक्तिपरैग्रामेग्रामेवनेवने ॥ स्नातैः प्रमुदितैर्दृष्टैर्वा
ह्यगौःसत्रियैर्नृपैः ॥ वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्स्तेच्छैरन्यैश्चमानवैः ॥ स्त्रीभिश्चकुरु
शार्दूलतद्विधानमिदंशृणु ॥ ज्याभिलाषीनृपतिःप्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् ॥ लौहाभि
सारिकंकर्मकारयेद्यावदष्टमीतिलौहाभिसारिकंकर्मविधानंतत्रैवोक्ता । प्राशुदक्
प्रवरोदेशेयताकाभिरलंकृतम् । मंडपंकारयेद्विव्यंनवसप्तकरंपरम् ॥ षोडशहस्त
मित्यर्थः ॥ आग्नेय्यांकारयेत्कुंडंहस्तमात्रंशुभनं । मेखलात्रयसंयुक्तंयोन्या
श्चत्थदलाभया ॥ राजचिह्नानिसर्वाणि शस्त्रायस्त्राणायानिच । आनीयमंड
पेतानि सर्वाण्यत्राविवासयेत् ॥ ततस्तुब्राह्मणाःस्नातःशुक्लांबरधरःशुचिः । उं
कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तिलिं गैर्जुह्यादधृतम् ॥ शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यंपायसंघृतसंयुतम् ॥ हुत
शेषंतुरंगाणांराजानमुपहारयेत् ॥ लौहाभिसारिकंकर्मतेनैवऋषिभिःस्मृतम् ।
घृतपल्ययनानश्चान्नगजांश्चसमलंकृतान् ॥ भ्रमयेन्नगरेनित्यंबन्दिधोयपुरःसरम् ॥
प्रत्यहंनृपतिःस्नात्वासंपूजयपितृदेवताः ॥ पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेप
नैः ॥ यस्याभिसरणाद्राज्ञोविजयःसमुदाहृतः ॥ पूजामंत्रानप्रवक्ष्यामिपुराणोक्ता
नहंतवायैःपूजिताःप्रयच्छंतिकीर्तिमायुर्यशोबलम् ॥ अथमंत्राविष्णुधर्मोत्तरोक्ताः
छत्रस्य । यथांबुदच्छादयतिशिवायेमांवसुंधराम् ॥ तथाछादयराजानंविजया
रोग्यवृद्धये ॥ चामरस्य । शशांककरसंकाशक्षीरडिंडीरपांडुर । प्रोत्सारया
शुदुरितंचामरामरदुर्लभम् ॥ अश्वाणांवृद्धयर्थेवंतपूजनमहंकरिष्ये । सूर्यपुत्रमहा
बाहोछायाहृदयनंदन । शांतिकुरुतुरंगाणांरेवंतायनमोनमः ॥ अनेनमंत्रेणापजा ॥
अथाप्रवस्यगंधर्वकुलजातस्त्वंसाभयाःकुलदूयकः ॥ ब्रह्मणाःसत्यवाक्येनसौमस्य
वरुणास्यच ॥ प्रभावाच्चहुताशस्यवर्धयत्वंतुरंगमान् । तेजसाचैवसूर्यस्यमुनीनांत
पसातथा ॥ रुद्रस्यब्रह्मचर्येणापवनस्यबलेनच । स्मरत्वंराजपुत्रंत्वंकौस्तुभंचम
णांस्मर ॥ यांगतिंव्रह्महागच्छेन्मातृहापितृहातथा ॥ भूगाहानृतवादीचक्षत्रिय
श्चपराङ्मुखः ॥ सूर्याचंद्रमसौवायुर्यावितपश्यंतिदुष्टकृतम् ॥ व्रजाश्चतांगतिंक्षिप्रं

तच्चपापंभवेत्तव ॥ निठक्कतोयदिगच्छेथायुद्धाध्वनितुरंगम । रिपून्विजित्यसमरे
 सहभ्रात्रासुखीभवेति ॥ अथध्वजस्य । शक्रकेतोमहावीर्य श्यामवर्णार्चयाम्य
 हम् । पत्रिराजनमस्तेस्तुतयानारायणाध्वज ॥ काश्यपेयारुणाभ्रातर्नागरेविष्णु
 वाहन ॥ अप्रमेयदुराध्वर्युरादेवारिसूदन ॥ गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयिसन्निहि
 तोयतः ॥ सारवंत्यायुधान्यत्ररक्षत्वंचरिपुनदह ॥ अथपताकायाः । हुतभुगवस
 वोरुद्रावायुःसोमोमहर्षयः ॥ नागकिन्नरगंधर्वयक्षभतगराग्रहाः ॥ प्रमथास्तुस
 हादित्यैर्भूतेशोमाह्वभिःसह ॥ शक्रःसेनापतिःस्कंदो वरुणाप्रचाश्रितास्त्वयि ॥
 प्रदहंतुरिपून्सर्वान्नराजाविजयमृच्छतु ॥ यानिप्रयुक्तान्यरिभिरायुधानिसमंत
 तः ॥ पतंतपरिशत्रूणांहतानितवतेजसा ॥ हिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धेदेवासुरेतथा ॥
 कालनेमिवधेयद्व्यद्वात्रिपुरघातने ॥ शोभितासितथैवाद्यशोभयारमांप्रचसंस्मर ॥
 नीलानश्चेतानिमानदृष्ट्वानश्यंत्वाशुनृपारयः ॥ व्याधिभिर्विविधैर्घोरैःशस्त्रै
 र्प्रचयुधिनिर्जिताः ॥ पूतनारेवतीनाम्नाकालरात्रिप्रचयास्मृता । दहत्वाशुरि
 पून्सर्वान्पताक्रेत्वंमयार्चिता ॥ अथगजस्य । कुमुदैरावराणोपचःपुष्टपदंतोयवा
 मनः । सुप्रतीकोजनीनीलगतेष्टौदेवयोनयः ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चवनान्यष्टौ
 समाश्रिताः । मंदोभद्रोमृगश्चैवगजःसंकीर्णवच ॥ वनेवनेप्रसतास्तेयथानि
 सुमहान्तिव । पांतुत्वांसवोरुद्राआदित्याःसमरुद्रगणाः ॥ भर्तारिरक्षणागेंद्रस्वा
 मिवत्प्रतिपालयताम् । अवाप्नुहिजयंयुद्धेगमनेस्वस्तिनोव्रज ॥ श्रीस्तेसोमा
 इलंविष्णोस्तेजःसूर्याज्जवोनिलात् ॥ स्थैर्यमेरोर्जयंरुद्राद्यशोदेवात्पुलंदरात् ॥
 युद्धोरक्षंतुनागास्त्वांदिशश्चसहदेवतैः । अश्विनौसहगंधर्वैः पांतुत्वांसर्वतःस
 देति(अथखड्गमंत्रः)असिर्विशसनःखड्गस्तीक्ष्णाधारोदुरासदः । श्रीगर्भोविज
 कश्चैवधर्मधारस्तथैवच ॥ सतानितवनामानिस्त्रयमुक्तानिवेधसा ॥ नक्षत्रंक्षत्ति
 कातेतुगुरुर्देवोमहेश्वरः ॥ रोहिण्यश्चशरीरंतेदेवतंचजनार्दनः । पितापिताम
 होदेवस्त्वंमांपालयसर्वदा ॥ नीलजीमूतसंकाशास्तीक्ष्णादंष्ट्रःकृशोदरः । भाव
 शुद्धोमर्षराश्चअतितेजास्तथैवच ॥ इयंयेनधृताक्षोराहिहत्प्रचमहियासुरः । ती
 क्ष्णाधारायशुद्धाय तस्मैखड्गायतेनमः (अथक्षुरिकायाः) सर्वायुधानांप्रथमंनि

र्मितासिपिनाकिना । शलायुधादिनिट्कृष्यकृत्वामुष्टिग्रहंशुभं ॥ चंडिकायाः प्रद-
त्तासि सर्वदुष्टनिर्वहणी ॥ तथा विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥ सर्वसत्त्वां-
गभूतासि सर्वा शुभनिर्वहणी । कुरिकेरसमानित्यं शांतिं चच्छनमोस्तुते (अथ क-
ट्टारकपूजा) रक्षांगानि राजानुरक्षरक्षवाजिधनानि च ॥ समदेहं सदारसकट्टार-
कनमोस्तुते ॥ कट्टारको मध्यदेशे कटारीति प्रसिद्धा (अथ धनुःपूजा) सर्वा युवमहा-
मात्रसर्वदेवारिसुदन । चापसांसमरे रक्षसाकं शरवरैरिह ॥ धृतं कृष्योनरसार्थं सं-
हाराय हरेणा च । त्रयीमूर्तिगतं देवं धनुरस्त्रं न साम्यहम् (अथ कुंतपूजा) प्रासपातय-
शत्रूंस्त्वमनयानाकमायया । गृहाणा जीवितं ते यां समसैन्यं चरसताम् (अथ चर्मपू-
जा) शर्मप्रदस्त्वं समरे चर्मसैन्ये यशोद्यमे ॥ रक्षमां रक्षणीयो हं तापनेयनमोस्तुते
(अथ कनकदंडमंत्रः) प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंरक्षणाय च ॥ ब्रह्मणानिर्मित-
श्चासि व्यवहारप्रसिद्धये ॥ यशोदेहि सुखं देहि जयदोभवभूपतेः । ताडयस्वरिपू-
नसर्वान् हेमदंडनमोस्तुते (अथ दुंदुभिमंत्रः) दुंदुभे त्वं सपत्नानां घोरो हृदयकंपनः ।
भवभूमिपसैन्यानां तथा विजयवर्धनः ॥ यथा जीमूतघोषेणाप्रहृष्यंति चर्वहिणाः ।
तथास्तुतव शब्देन हर्योस्माकं मुदा बहः ॥ यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासो भिजाय-
ते । तथा त्रतव शब्देन त्रस्यंस्त्वस्मत्तद्विद्योरगो (अथ शीखमंत्रः) पुरायस्त्वं शंखपुराया-
नां संगलानां च संगलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शांतिप्रदो भव (अथ सिंहासनमं-
त्रः) विजयोजयदोजेतारिपुधाती शुभं करः । दुःखहा धर्मदः शांतिः सर्वारिष्टविनाश-
नः ॥ एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहासनावलाः । तेन सिंहासनेति त्वं देवैर्मंत्रैश्च गी-
यसे ॥ त्वयि स्थितः शिवः शांतिस्त्वयि शक्रः सुरेश्वरः । नमस्ते सर्वतो भद्रं भद्रदोभवभू-
पतेः त्रैलोक्यजयसर्वस्वसिंहासननमोस्तुते । तथैव कर्मचिह्नानि स्थानि पूज्यानि शि-
लिपिभिः ॥ लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मंत्रपर्वकम् । नियमं कृत्वा तथाष्टम्यां पू-
र्वाह्ने स्नानमाचरेत् ॥ कंकुमचंदनचंपकचतुःरामैः शैलपिष्टैश्च चर्चितगायत्रीदेवीं
कुसुमैरभ्यर्चयेद्बहुभिः कुमुदैः सपद्मपुष्पैः सधूपदीपैः सनैवेद्यैः सांसैर्बल्युपहारैर्म-
गलशब्दैः समुच्छलितैः विहितछत्रैर्यानिःस्यंदनसितशस्त्रधारिजनलोकैः तुष्टैः पञ्च-
स्त्रादितु निवेद्यते । सर्वमेव भगवत्यै । दुर्गासा पूजनीया च तद्दिने द्रोणा पुष्पकैः । त-

तः खड्गं नमस्कृत्य शत्रूणां वधसिद्धये ॥ इच्छेत् विजयं राज्यं सुभिसंघात्मने नृपः ।
 पुनः पुनः प्रणम्य र्यामं स्मरन् हृदये शिवाम् ॥ सर्वकृत्वेति कौरव्यं अष्टम्यां जागरं नि
 शि । नटनर्तकगीतैश्च कारयेच्च महोत्सवम् ॥ एवं ह्यैर्निशां नीत्वा प्रभाते ह्यरुणो
 दये ॥ घातयेन्महिषान् मेघान् ग्रतो नतकंधरान् ॥ शतमर्धशतं वापि तदर्धवाययेच्छ
 या । सुरासवधृतैः कुंभैस्तर्पयेत् परमेश्वरीम् ॥ कापालिकेभ्यस्तद्देयं दासीदासज
 नेतया । ततो पराङ्मुखः समये न वस्यांधैरथे स्थिताम् ॥ भवानीं भ्रामयेद्वायुं स्वयं रा
 जा सशब्दवान् । कश्चिच्चोपौषितो वीरो विधृतो न्येन खड्गवान् ॥ भर्तेभ्यस्तु व
 लीं दद्यान्मंत्रेणानेन सामिधम् । सरक्तं सजलं चाक्षं गंधपुष्पाक्षतैर्युतम् । श्रीस्त्रोन्वा
 रान्समूहेन दिग्विदिक्षुः किरेद्बलिम् (मंत्रप्रच) बलिं गृह्णन्ति वसं देवा आदित्या व
 सवस्तथा । सस्तु प्रचाश्विनौ रुद्राः सुपर्णाः पक्षगा गृहाः ॥ अहुराया तु धानाश्च
 पिशाचो रगराक्षसाः । डाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पतना शिवाः ॥ जं भक्ताः
 सिद्धगंधर्वा माला विद्याधरानगाः ॥ दिक्पाला लोकपालाश्च ये च विघ्नविना
 यकाः ॥ जगतां शांतिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः । सा विघ्नं माचमे पापं मासंतु
 पविर्पाथिनः ॥ सौम्या भवन्तु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहा इति । इति महाष्टमी ॥ महान
 वमी तु पूर्वयुता ग्राह्या ॥ पूर्वाक्तवचनात् । नवमी दुर्गा त्रितेशावराति दीपिकोक्तेः ।
 आवराति दुर्गं नवमी पूर्वाचैव हुताशनी ॥ पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमि
 ति हेमाद्रौ पाशोक्तेश्च (भविष्येपि) आश्वयुक् शुक्लपक्षे तु अष्टमी मूलसंयुता ॥ सा
 महानवमी नाम त्रैलोकोपि सुदुर्लभा ॥ मूलमुपलक्ष्य गाम् । दुर्गापूजा तु नवमी मला
 दृक्षत्रयान्विता । सहती कीर्तिता तस्यां दुर्गामिहियमर्दिनी इति ॥ मदनरत्नेल्लेगात्
 अत्र पूजयेदित्यग्रे शेषः ॥ ध्यानि तु । साकार्योदयगामिन्यां तियावुदयगामिन्यामि
 त्यादि प्राणुक्तानि तानि नवमीभिर्न तिथिपरारिणः । नवम्यां विशेषीक्तेः । वेदप्रचमु
 हूर्तत्रयेणैव ज्ञेयः । यद्यपि हेमाद्रि मते मुहूर्तद्वयात्मापि वेधोऽस्ति । तथापि सूर्योदय
 सवसः ॥ सायंतु त्रिमुहूर्तसव (तदुक्तं दीपिकायां) त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायं इति ॥
 साधवोपि सायंतुत्तरयातद्वत् न्यूनयानतु विद्ध्य त इति ॥ तेन त्रिमुहूर्तयोगे पर्वानवमी
 पूर्वाक्तवचनात् । न कुर्यान्नवमी तातदशम्यांतु कदाचनेति स्कांदे परान्विष्टे वाच ॥

त्रिसुहूर्तयोगाभावेतुनिषिद्धापिपरैवकार्येतिनिष्कर्षः (यत्तु) नवम्यांचजपंहोमंसं
 माप्यश्रवणोपिवेतिग्रहोक्तेः ॥ व्रतंचजागरश्चैवनवम्याविधिवद्बलिर्निरतिदेवी
 पुराणाच्च ॥ नवम्यांहोमबल्यादिविहितंतत्राश्रय युक्शुक्लनवमीमुहूर्तवाकलाय
 दि । सार्तिथिः सकलाज्ञेयालक्ष्मीविद्याजयार्थिभिरिति ॥ सौरपुराणात् ॥ सूर्याद
 येपरंरिक्तापूजास्यादपरायदि । बलिदानंप्रकर्तव्यंतत्रदेशेषुभावहस ॥ बलिदाने
 कृतेष्टम्यांपुत्रभंगोभवेन्नृपेतिमदनरत्नेदेवीपुराणाच्च ॥ बल्यादौपराकार्या ॥ उप
 वासादौतुपूर्वेतिमदनरत्नेउक्तम् ॥ प्रतापमार्तंडेष्टेवम (यत्तु) अष्टम्यांबलिदानेनपु
 त्रनाशोभवेद्भुवमितिकालिकापुराणो । तत्संधिपूजापरं । अष्टमीनवमीसंधौतु
 तीयाखलुकथ्यतइतितत्रैवतदुक्तेः ॥ कामरूपनिबंधे । अष्टम्याः शेषदंडप्रचनवम्याः
 पूर्वमवच । तत्रयाक्रियतेपूजाविज्ञेयासामहाफला ॥ अष्टमीमात्रेभवत्येव ॥ आ
 श्विनेपूजयित्वातुअर्द्धरात्रेष्टमीषुच । घातयतिपशून्भक्त्यातेभवंतिमहाबलाः ॥
 (तथा) कन्यासंस्थेरवावीशेषुक्लाष्टम्यांप्रपूजयेत् । सोपवासोनिशाईतुमहावि
 भवविस्तरैः (तथा) पशुघातश्चकर्तव्योगवथाजवधस्तथेति । रूपनारायणीयेदे
 वीपुराणात् (तत्रैवभविष्ये) तस्मादियंमहापुरायानवमींपापनाशिनी । उपोष्यासु
 प्रयत्नेनसततंसर्वपार्थिवैः (निर्णयदीपेत्तु) महानवमीपरदिनेपराह्णव्यापित्वेपरा
 अन्यथापूर्वाश्रावर्तनात्पूर्वकालेनवमीस्यात्तपरेहनि ॥ दुर्गार्चातत्रपूर्वेद्युःपूर्वाह्णे
 त्वष्टमीयदीतिधौम्यवचनादित्युक्तम् । अस्यधातुशारदानवमीविषयत्वंसमूलत्वं
 चविमृश्यम् ॥ (यानितु) नंदायांज्वलतेवह्निः पूगायांपशुघातनम् । भद्रायांगोकु
 लक्रीडातत्रराज्यंविनश्यतीति ॥ नवम्यामपराह्णोतुबलिदानंप्रशस्यते । दशमींव
 र्जयेत्तत्रनात्रकार्याविचारोति ॥ नंदायांदर्शनेरक्षाबलिदानंदशासुच । भद्रायां
 गोकुलक्रीडादेशनाशायजायतइति ॥ ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानिशुद्धाधिकनि
 षेधपराणीतिमदनरत्ने (तथाकालिकापुराणो) नवम्यांबलिदानंतुकर्तव्यंवैयथा
 विधि । जपंहोमंचविधिवत्कुर्यात्तत्रविभूतये ॥ केचित्तुपूर्वायाढायुताष्टम्यांपूजा
 होमाद्यपोषणमितिपूर्वाक्तदेवीपुराणादष्टम्यांहोमसाहुः ॥ अन्येतुद्विविधवाक्य
 बशादष्टम्यांमारभ्यनवम्यांसमापयंति ॥ समुच्चयस्तुयुक्तः रुद्रयामलेतुविकल्पउ

क्तः तत्तु निर्मलं ॥ दुर्गाभक्तितरंगिरायादिगौडग्रंथेऽपि नवम्या होम उक्तः (होमे च
 विशेष उक्तोऽमरतंत्रे) पायसं सर्पिः पायुक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् । होमये द्विधि
 वद्वक्त्या दशांशेन नृपोत्तम ॥ रुद्राध्याये यथा होमं संवेगौ केन साधयेत् । तथास्तोत्र
 जपे होमं प्रलोकेनैकेन साधयेत् ॥ यद्वासप्तशती जप्य होमसंज्ञो न वासरः । ऐं ह्रीं क्लीं चा
 मुंडायै विचेष्टितं न वासर इति केचित् ॥ पूजोक्तो ग्राह्य इति युक्तम् (रुद्रयामलेपि)
 प्रधानाद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा किंशुकैः सूर्यपैः पूजैर्लज्जितैर्दूर्वाकुरैरपि ॥ य
 वैर्वाग्नीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथारक्तचंदनखंडैश्च गुग्गुलैश्च मनोहरैः ॥ प्रति
 प्रलोकं च जुहुयात् सर्वद्रव्याणि चक्रमात् । न वासरेणावाहुत्वा न मोदेव्या इतीति चेति
 (रहस्ये तु) प्रतिप्रलोकं च जुहुयात् पायसं तिलसर्पिष्येत्युक्तम् । दुर्गाभक्तितरंगिरायां
 तु तिलैर्जकीति रुधिरैर्गायत्रायतामिति ॥ बलिदाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृ
 तः ॥ मत्स्यसूक्ते । नवम्यां पूर्ववत् पूजाकर्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्रयुग्मं
 च आचार्यं निवेदयेत् ॥ अथाव प्रसंगाच्छतचंडीविधानमुच्यते (रुद्रयामले) शत
 चंडीविधानं च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत् । सर्वोपद्रवनाशार्थं शतचंडीं समारभेत् ॥ यो
 इशस्तंभसंयुक्तं मंडलं पल्लवोज्ज्वलं । वसुकोरायुतां विदो मध्ये कुर्यात् त्रिभागतः ॥ प
 क्केशकचित्तरम्यामुच्छ्राये हस्तसंमिताम् । पंचवर्गारजोभिश्च कुर्यान्मंडलकं शु
 भम् ॥ पंचवर्गावितानं च किंकिरीजालमंडितम् । आचार्येणासमं विप्रानवरयेद्दशमु
 ब्रतान् ॥ ईशान्यां स्थापयेत् कुंभं पूर्वाक्तविधिना चरैत् ॥ वासरायां च प्रकर्तव्यं कुंडं
 लक्ष्मालक्षितम् ॥ मूर्तिदेव्याः प्रकुर्वीत सुवर्गास्य फलेन वै । तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन म
 हामते ॥ अष्टादशभुजां देवीं कुर्याद्वाष्टकरामपि ॥ पट्टकूलयुगाच्छास्त्रां देवीं मध्ये
 निधापयेत् ॥ देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्याद्दशद्विजाः । शतमादौ शतं चांते जपेन्मं
 त्रं न वारं वारम् ॥ चंडीं सप्तशतीं मध्ये संपुटोयमुदाहृतः । एकंदेवीणां चत्वारिंशजपेद्दि
 नचतुष्टयम् ॥ रूपाणां क्रमशस्तद्वत् पूजनादिकमाचरेत् । पंचमेदिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्द्विधानतः ॥ गुडचोपायसंदूर्वातिलान् शुक्लान्यवानपि ॥ चंडीपाठस्य होमं तु
 प्रतिप्रलोकं दशांशतः ॥ होमं कुर्याद्ग्रहादिभ्यः समिदाज्यचरुनक्रमात् । हुत्वा पू
 र्णाहुतिं दद्याद्दिग्भ्यो दक्षिणां क्रमात् ॥ कपिलांगां नीलसर्गां प्रवेतां प्रवच्छ्वचाम

रे । अभियेकततः कुर्युर्यजमानस्य ऋत्विजः ॥ एवं कृते मरेशान सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ अथ सहस्रचंडीसा चतुर्वैवोक्ता ॥ सहस्रचंडी विधिवच्छृणु विष्णो महामते राज्यभ्रंशे महोत्पाते जनागारे महाभये ॥ गजमारे श्वमारे च परचक्रभये तथा । इत्यादिविविधे दुःखे क्षयरोगादि जेभये ॥ सहस्रचंडिकापाठं कुर्याद्वाकारयेत्तथा । जापकास्तु शतं प्रोक्ता विंशद्वस्तश्च मंडपः ॥ भोज्याः सहस्रं विप्रेन्द्रा गोशतं दक्षिणां दिशेत् । गुरवे द्विगुणां देयं शय्यादानं तथैव च ॥ सप्तधान्यं च भूदानं श्वेताश्वं च मनोहरं पंचनिष्ठकमितामयं तीर्त्तवेणा च होम उक्तः ॥ पुरश्चरणा कार्यं तु बिल्वपत्रयुतैस्तिरैरिति ॥ कालिकापुराणाद्विल्वपत्रैश्चेति स्मार्ताः ॥ तन्न ॥ अन्यत्र मानाभावात् (अथ बलिदानम्) तत्राश्वमेयच्छागसमिहयस्व मां सानमुत्तरोत्तरप्राशस्त्यं फलविशेषश्चान्यतो वसेय इति दिक् (बलिप्रकारस्तु देवीपुराणो) कन्यासंस्थेरवौ शुक्रशुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । द्रोणापुष्टौ च बिल्वाम्रजाती पुन्नागचंपकैः ॥ पंचाब्दं लक्षणोपेतं गंधपुष्पसमन्वितम् । विधिवत् कालिकालीति जप्त्वा खड्गेन घातयेत् ॥ ओं कालिका लियज्ञे प्रवरिलोहदंडायै नम इति मंत्रः ॥ तदुत्थरुधिरं मांसं गृहीत्वा पूजनादिषु ॥ आदिशब्दात् ॥ चरकीविदारोपापराक्षस्यः नैऋतेभ्यः प्रदातव्यं महाकौशिकमंत्रितम् (मंत्रस्तु वक्ष्यते तथा) तस्याग्रतो नृपः स्नायात्कृत्वा शत्रुं तु पेशिकम् । खड्गेन घातयित्वा तु दद्यात्स्कंदविशाखयोः ॥ अशक्तौ ब्राह्मणौ न च कूष्मांडादिभिर्बलिदानं कार्यम् (तदुक्तं कालिकापुराणो) कूष्मांडमिंसुदंडं च मांसं सारसमेव च । एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा (रुद्रयामलेपि) छागाभावे तु कूष्मांडं श्रीफलं वामनोहरं । वस्त्रसंवेष्टितं कृत्वा छेदयेच्छुरिकादिना (तथा) ब्राह्मणो न सदा देयं कूष्मांडं बलिकर्मणि । श्रीफलं वा सुराधीश छेदने वतुकारयेत् (छेदे विकल्पः) मायान्नैर्बलिर्देयो ब्राह्मणो न विजानता (कालिकापुराणो) उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा । निरीक्ष्य साधकः पश्चादिमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ पशुस्त्वं बलिहूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणामा मिततः सर्वरूपिणां बलिहूपेण मम ॥ चंडिका प्रीतिदानेन दातुरा यद्विनाशनम् । चासुं डा बलिहूपाय बले तुभ्यं नमोस्तुते । यज्ञार्थं बलयः सृष्टा स्वयमेव स्वयं भुवा ॥ अतस्त्वांघातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञवधो वधः ।

रं हीं श्रीमिति मंत्रेणातं बलिं सत्स्वरूपिणाम् ॥ चिंतयित्वान्यसेत पुरुषं मूर्धितस्य तु
 भैरव । रसनात्वं चंडिकायाः सुरलोकप्रसाधकः हीं हीं खड्गोति मंत्रेणाध्यात्वा खड्गं
 गंच पूजयेत् पूजयित्वा ततः खड्गं ओं हुं फडिति मंत्रकैः ॥ गृहीत्वा विमलं खड्गं छेद
 येद्वलिसुत्तमम् । ओं ह्रीं श्रीं कौशिकीं शक्तिः कर्तव्या बार्धमानतः ॥ अष्टादशभुजा देवी स
 र्वायुधविभूषिता ॥ अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं प्रत्यहं प्रभो ॥ शतं वानियताहारः प्रयः
 पानेन वर्तयेत् । एवं यश्चंडिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ॥ तस्य स्यात्तत्कार्यसिद्धिस्तु ना
 त्र कार्यविचारोति ॥ एतद्वयं यद्यपि महानिबन्धेन नास्ति तथापि प्रचरद्गृहत्वा दुक्त
 मिति दिक् ॥ वाराही तंत्रे । संकटे समनुप्राप्ते दुष्टि च कित्स्यामये तथा । जार्तिश्च शुकुलो
 च्छेदेऽप्यायुधो नाश आगते ॥ वैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा सये । तथैव विवि
 धोत्पाते तथा चैवोपपातके ॥ कुर्याद्यत्नच्छतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् । श्रेयो वृद्धिः
 शतावृत्ता द्वाज्यवृद्धिस्तथा परा ॥ मनसा चिंतितं देवसिद्धौ दृष्टोत्तराच्छतात् ॥ सह
 स्रावर्तनालस्मीरवृत्तातिस्त्रयं स्थिरा ॥ भुक्ता मनोरथानुक्रामा न्नरो मोक्षमवा
 प्रयात् । चंड्याः शतावृत्तिपाठात् सर्वाः सिद्धयः सिद्धयः ॥ इति शतचंडीसहस्रचं
 डीविधिः (अथ नवरात्रपारणानिर्णयः) सा च दशम्यां कार्या ॥ आश्विने मा
 सि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् ॥ प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥ त्रिरा
 त्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादियथाक्रममिति हेमाद्रौ धौम्यवचनात् ॥ नवमी तिथि
 पर्यंतं वृद्ध्या पूजाजपादिकमिति । प्रागुक्तवचनेन नवमी पर्यंतं प्रधानभूतपूजाद्युक्ते
 रूपवासादे प्रचांगत्वेन तत्पर्यंतत्वात् ॥ आदिशब्देनोपवासोक्तेः पूर्वोक्तत्रिरात्र
 व्रतेन वस्यां अप्युपोष्यत्वाच्च न च पारणांतत्त्वेन त्रिरात्रत्वं ॥ विष्णुत्रिरात्रादौ तथा
 प्रसक्तेः ॥ न चात्रोपवासे मानाभावा इति वाच्यम् । एवं च विंध्यावासिन्यां नवरात्रो
 पवासतः । एकभक्तेन न कतेन तथैवाद्याचितेन च ॥ पूजनीया जने देवी स्थाने स्था
 ने पुरे पुर इति । हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ॥ नवरात्रसमाख्यातो नवम्या अप्युपोष्यत्वा
 च । न तु तिथिहासेऽप्युपवासा भवन्तीति कथं समाख्या । तेन कर्मविशेषेन न
 रात्रशब्दो रूढः (अतएवोक्तं देवीपुराणे) तिथिवृद्धौ तिथिहासेन नवरात्रमपार्थ
 कमिति चेन्न तिथिहासेऽपि नवतिथीनामुपोष्यत्वाच्च नवरात्रत्वाक्षते एतेन रात्रीणां

प्राधान्यात् । हासेअसामादायननवत्वमिति मुखोक्तिः परास्ता (यत्तु देवीपुरा
णो) कन्यासंस्थेरवौशुकशुक्तामारभ्यनंदिकास अथाचोह्यथवैकाशीनक्ता
शीवाथवावद । इतिव्रतचतुष्टयमुक्तंतल्लौहाभिसारिकविषयम् । तस्य । ज
याभिलाषीनृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । लौहाभिसारिकं कर्मकारयेद्यावदष्ट
मीति भविष्येष्टमीपर्यंतमेवोक्तेः ॥ रूपनारायणोनतुनंदादिब्रतप्रयोगंपृथगेवो
क्त्वा तस्य नवम्यांपारणामुक्तम् (यदपि निर्णयदीपे) आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरा
त्रमुपोषितः । नवम्यांपारणांकुर्यादशमीमिश्रितानचेत् । दशमीमिश्रितायत्र पार
णोनवमीभवेत् । दुःखदारिद्र्यात्तथाव्रतविनाशिनीति ब्राह्मणाभ्यां लिखितं व
चनम् ॥ यच्च रुद्रयासल इति वदन्ति । अष्टम्यासहकार्यास्या नवमीपारणादिने । यो
मोहादशमीवेधो नवम्यांचंडिकां यजेत् ॥ पारणांच प्रकुर्याद्वै तस्य पुण्यं निरर्थकम्
नवम्यांपारिता देवीकुलवृद्धिं प्रयच्छति । दशम्यांपारिता देवीकुलनाशं करोति वै
तस्मात्तु पारणांकुर्यान्नवम्यां विबुधाधिपेत्यादीनि तानियदिसमलानितदा लौहा
भिसारिकनंदादिब्रतचतुष्टयविषयाणि ॥ तस्याष्टमीपर्यंतमेवोक्तेरित्युक्तं
प्राक् ॥ अन्यथा महाष्टम्यांपरविद्धायां तारणाविधाने पूर्वनिबन्धैर्विरोधो दुर्वारः
स्यात् ॥ यानितु कैश्चि लिखितानि नवम्यांपारणाविधायकानि वचनानि तानि
हेमाद्र्यादिविरुद्धत्वाच्चिर्मलानि ॥ समलत्वेऽपि यदादिनद्वये नवमी तदा द्वितीयदि
न उपोष्यतिष्ठयन्ते पारणानां किंतु नवमीमध्ये कार्येत्येव नैयानि शिवरात्रिपारणाव
त् ॥ अत्र केचित् पारणाहेसूतकादिप्राप्तौ तदतिक्रम्य पारणांकुर्यादित्याहुः ॥ तन्मं
दम् ॥ काम्योपवासे प्रक्रांतित्वंतरा मृतसूतके । तत्र काम्यव्रतंकुर्याद्दानार्चनविमर्जि
तमिति माधवीये कौर्मोक्तेः ॥ व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धं होमे च नेजपे । प्रारब्धे सूतकं
न स्यादनारब्धे तु सूतकमिति विष्णुवचनाच्चाशौचमध्ये पितृकर्तव्यतावगातेः पार
णांतत्त्वाद्ब्रतस्य ॥ प्रारंभस्तु तेनैवोक्तः प्रारंभो वरां यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः नांदी
मुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति (रुद्रयामलेपि) सूतके पारणांकुर्यान्नव
म्यां होमपर्वकम् । तदंते भोजयेद्विप्रान् दानंदद्याच्च शक्तित इति ॥ तदंते सूतक्रांते ॥
एवं स्त्रीभिरेपि रजोदर्शनमध्ये कर्तव्यमेव पारणम् । संप्रवृत्तेऽपि रजसिनत्याज्यं

द्वादशीव्रतमिति ॥ साधवीयेऽस्य शृङ्खलवचनात् । द्वादशीव्रतमित्युपलक्षणम् ॥
 प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् । नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधः कदाचने
 ति ॥ तत्रैवसत्यव्रतवचनात् ॥ किंच । एकादश्यादौपंचधाशौचपातेमासांते
 पारणापत्तिः ॥ मासोपवासांतेपंचधाशौचपातेजीवनासंभवश्च (यत्तु) नि
 यमस्थायदानारीप्रपश्येदंतरारजः । उपोष्यैवतुतारात्रीःस्नात्वाशेषंचरेव्रतमि
 त्यंगिरोवचनम् ॥ यच्चहारीतवचनम् । नियमस्थाव्रतस्थास्त्रीरजःप्रपश्येत्कथं
 चन । त्रिरात्रं तुक्षिपेदूर्ध्वव्रतशेषं समापयेत् ॥ तद्विधवोपासविषयं । तासांतत्र
 भोजननिषेधादितिकेचित् ॥ वयंतुप्रागुक्तसत्यव्रतवचनेदीर्घतपसामितिविशेष
 णोपादानात्द्वादशीव्यतिरिक्तिसफलैकाहोपवासविषयोऽयंनिषेधः ॥ त्रिरा
 त्रनवरात्रादि दीर्घव्रतयुतुरजोमध्येपारणोत्तिब्रूमः ॥ आशौचमध्येसर्वापिपार
 णाभवतिप्रागुक्तकौर्मवचनादितिसिद्धम् ॥ अथचोपवासपारणानिर्यायः ॥ स
 र्ववृत्तयुबोद्धव्यइत्यलंभूयसा ॥ दशम्यांदेवींविसर्जयेत् (तदुक्तम्) दुर्गाभक्तितरं
 गिरायांदेवीपुराणो ॥ ततःप्रातःपूजयित्वादशम्यांविधिपूर्वकम् । संप्रेषणांतु
 कर्तव्यंगीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ रूपंदेहियशोदेहिभगंभगवतिदेहिमे ॥ पुत्रान्देहि
 धनंदेहिसर्वकामांपूचदेहिमे ॥ सहियधिमहासायेचासुंडेसुंडमालिनि । आयुरा
 रोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते ॥ इतिसंप्राप्यदेवींतुततउत्थापयेद्बुधः । उतिष्ठ
 देविचंडेशिशुभांपूजांप्रगृह्यच । कुरुध्वममकल्याणमष्टाभिःशक्तिभिःसह । ग
 च्छगच्छपरंस्थानंस्वस्थानंदेविचंडिके ॥ ब्रजस्रोतोजलं वृद्धौस्थीयतांचजले
 त्विहेतिजलंनीत्वादुर्गेदेविजगन्मातःस्वस्थानंगच्छपूजिते । संवत्सरव्यतीतेतुपुन
 रागमनायवै ॥ इमांपूजांमयादेवियथाशक्योपपादिताम् । रसार्थत्वंसमादाय
 ब्रजस्वस्थानमुत्तममितिजलेप्रवाहयेत् ॥ इयमेवविजयादशमी ॥ साचद्वितीय
 दिनेश्रवणायोगाभावेपूर्वाग्राह्या ॥ (तदुक्तंहेमाद्रौस्कांदे) दशम्यांतुमरैःसम्यक्
 पूजनीयापराजिता । ऐशानींदिशमाश्रित्यअपराज्जेप्रयत्नतः ॥ यापणानिवमी
 युक्तातस्यांपूज्यापराजिता ॥ क्षेमार्थंविजयार्थंचपूर्वाक्तविधिनानरैः ॥ नवमीशे
 षयुक्तायांदशम्यामपराजिता । ददातिविजयंदेवीपूजिताजयवर्धिनी ॥ (तथा)

आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजित
मिति । यदा तु पूर्वदिने श्रवणा योगाभावः ॥ परदिने चाल्पापितद्योगिनी तदाप
रैव ॥ तथा च हेमाद्रौ व्रतकांडे कथ्यते ॥ उदये दशमी किंचित्संपूर्णोकादश्याय
दि । श्रवणार्क्षयदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा ॥ श्रवणार्क्षे तु पूर्णायां काकुत्
स्थः प्रस्थितो यतः । उल्लंघयेद्युःसीमानं तद्दिनर्क्षे ततो नरा इति ॥ काले पराक्लेपर
दिने अपराक्ले श्रवणाभावे तु सर्वपक्षेषु पूर्वैव ॥ मदनरत्नेऽप्येवम् । ज्योतिर्निबन्धे
रत्नकोशे च नारदः । ईषत्संध्यामतिक्रांतः किंचिदुद्भिन्नतारका । विजयो नाम का
लो यस्य सर्वकार्यार्थसिद्धिदः ॥ ईषस्य दशमी शुक्ला पूर्वा विद्वानकारयेत् । श्रवणा ना
पि संयुक्तां राज्ञां पट्टाभिषेचने ॥ सूर्योदये यदा राजनृदृश्यते दशमी तिथिः । आश्विने
मासि शुक्ले तु विजयांतां विदुर्बुधाः ॥ अत्रायं निर्गलितोर्थः ॥ अपराक्लो मुख्यः
कर्मकालः ॥ तत्रैव पूजाद्युक्तेः ॥ प्रदीपे गौणाः ॥ तत्र दिनद्वयेऽपराक्ले व्यापित्वेप
र्वाप्रदोषव्याप्तेराधिक्यात् ॥ दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वे परा । अपराक्ले व्याप्तेराधि
क्यात् ॥ इदं शुद्धतिथ्यावन्यकाले ॥ श्रवणास्तुरोहिणीवदप्रयोजकः ॥ दिनद्वये
ऽपराक्ले स्पर्शे तु पूर्वा ॥ तत्रापि परदिने पराक्ले श्रवणासत्त्वे परैवेति दिक् (अत्रवि
शेषो भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये) शमीयुक्तं जगन्नाथं भक्तानामभयंकरम् । अर्च
यित्वा शमीवृक्षमर्चयेच्च ततः पुनः (शमीमंत्रस्तु हेमाद्रौ । गोपथब्राह्मणे) असंगला
नां शमनीं शमनीं दुष्टकृतस्य च । दुःस्वप्ननाशिनीं धन्यां प्रपद्ये हं शमीं शुभास (तथा
भविष्ये) शमीशमयते पापं शमीलोहितकंदका । धारिरायर्जुनबाणानां रामस्य
प्रियवार्दिनी ॥ करिष्यमारायात्रायां यथा कालं सुखं मया । तत्र निर्विघ्नं कर्त्तव्यं
भवथ्यो राम पूजिते इति ॥ तथा ॥ गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदं । गीतवा
दित्रिनिर्घाघैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥ ततो भयगावस्त्रादिधारयेत्स्वजनैः सह इति ॥ अत्रै
व बलनीराजनमुक्तं कृत्यरत्ने (तत्रमंत्रः) चतुरंगं बलं महांतिररित्वं व्रजत्विह । सर्वत्र
विजयो मे स्तु त्वत्प्रसादात्सुरेश्वरीति ॥ (गौडनिबन्धे ज्योतिषे) कृत्वा नीराजनं रा
जा बलवद्भ्यो यथाक्रमं । शोभनं खंजनं पद्मे जलंगो गोष्ठसन्निधौ ॥ अस्य फलानि
शुभाशुभदेशाश्च तत्रैव ज्ञेयाः ॥ आश्विनपौर्णमासी पराग्राह्या । सा वित्रीव्रतमंतरै

राभवतो मासपौर्णमास्योपरे इति दीपिकोक्तेः (अत्र विशेषास्ति यत्तत्त्वैर्लिंगे) आ
 श्विने पौर्णमास्यां तु चरेज्जागरां निशि ॥ कौमुदी मासमाख्याता कार्यालोको वि
 भूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्तस्मीमिन्द्रमैरावतस्थितं । सुगंधिनिशिसद्वेद्यश्चैर्जागर
 रां चरेत् (तथा) निशीथे वरदालस्मीः को जागतीति भाषिणी । तस्मै वित्तप्रयच्छा
 मिश्रसैः क्रीडां करोति य इति ॥ अत्रैवाश्वयुजी कर्मोक्तमाश्वलायनेन ॥ आश्वयुज्या
 माश्वयुजी कर्मेति तच्छेषपर्वणाकार्यमविकृतित्वात् । तत्र पूर्वोक्तव्यापिनी ग्राह्या
 दैवकर्मत्वस्त । आश्वयुजां तु पर्वणाकार्यं ॥ शरदश्रयणां नाम पर्वणास्यात्तदुच्य
 त इति शौनकोक्तेः ॥ तत्रापि शेषपर्वणाकार्यमिति प्राशुक्तम् ॥ तच्च ब्रीहिभिरिष्ट्वा
 ब्रीहिभिरेव यजेत यवेभ्यो यवैरिष्ट्वा यवैरेव यजेत ब्रीहिभ्य इति श्रुत्या दर्शपौर्णमा
 सयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमादर्थेष्ट्याः परंपौर्णमासेष्ट्याश्च प्राग्भवतीति हेमा
 द्यादयः । दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाश्वयुजां कंप्राक् पौर्णमासाच्चर्तदिति दीपिकोक्तेश्च ।
 तत्राश्वयुजां त्रैधा ब्रीह्याश्वयुजां यवाश्वयुजां श्यामाकाश्वयुजां चेति (संज्ञां कालः श्रुतौ)
 गृहमेधी ब्रीहियवाभ्यां शरदसंतयोर्यजेत श्यामाकैर्नीवारैर्वर्षास्वापत्तकाले नान्ये
 पुराणैर्वेति (आपस्तम्बोपि) यवांसुश्रयामाकैर्यजेत शरदि ब्रीहिभिर्वसंतयवैर्य
 यत्तु वेगायवैरिति तत्रापि श्यामाकाश्वयुजां नित्यमितरेतु अनाहितारने नित्येयवा
 श्वयुजां च कार्यमिति स्मार्तवृत्तावुक्तात् ॥ सूत्रे ब्रीहियवदेवता संबद्धानामेव संवाराणामा
 स्नानाच्च । आहितारनेस्तु यवाश्वयुजास्याप्यनित्यत्वम् । अपि वा क्रियायवेष्टिव
 तिसूत्रात् । यद्वा ब्रीह्याश्वयुजां न समानतंत्रता । श्यामाकैस्तु प्रस्तरंकुर्यान्नाश्वय
 णाम् । यदि वा तदपि समानतंत्रमित्यादि नारायणावृत्तोपरिश्रमवतां सुलभमित्य
 लम् ॥ इदं च पूर्वाभावशुक्लपक्षे देवनक्षत्रे कृत्तिकादि विशाखांते कार्यमिति स्मृ
 त्थसारे उक्तं ॥ बौधायनीये केशवस्वामिनाप्येवमुक्तं ॥ परिशिष्टे । श्यामाकै
 र्ब्रीहिभिश्चैव यवैश्चान्योन्यकालतः ॥ प्राग्यश्वयुज्यतेव श्यं न ह्यवाश्वयुजात्ययः
 (त्रिकांडसंडनोप्येवम्) यदा त्वेतादृश्विनपौर्णमास्यां क्रियते तदैककालत्वादा
 श्वयुजी कर्मणोऽस्य च समानतंत्रता भवति तदेतत्तद्वृत्तिकृता एकवर्हिरिध्माज्येति सूत्रे
 स्पष्टमुक्तम् (अस्याकरणोप्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिचंद्रिकायां कात्यायनेन) नित्य

यज्ञात्ययेचैवैश्वदेवद्वयस्यच । अनिष्टवानवयज्ञेननवान्नप्राशनेतथा ॥ भोजने
पतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् (कारिकापि) अकृताग्रयणोऽश्रीयान्नवान्नय
दिवैनरः । वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुः पूर्याहुतिस्तुवेति (ऋग्विधानेतु) समिंद्र
रायासं व्रंचवर्षेवर्षेजपेच्छतं । आग्रयणांयदान्यनंतदासंपूर्णमेतितदित्युक्तम् ॥ स
तच्चापदिमलमासेकार्यमन्यथानेतिप्रायुक्तम् ॥ अन्योप्योहिताग्न्यादिविशेषः ॥
शौनकादेर्ज्ञेयइत्यलंबहुना ॥ इत्याश्विनमासः (अथकार्तिकमासः) तुलासं
क्रमेप्रागपरादशघटिकाःपुण्याःरात्रौतुप्रायुक्तम् (अथकार्तिकस्नानं) तत्रपृ
थ्वीचंद्रोदये विष्णुस्मृतिपात्रयोः) तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानंविधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति सौरमासउक्तः । प्राच्याश्चैतदेवा
द्रियन्ते दाक्षिणात्यास्तु । आश्विनस्यतुमासस्ययाशुक्लैकादशीभवेत् । कार्ति
कस्यव्रतानीहतस्यांवै प्रारभेत्सुधीरितिपात्रोक्तेः (भार्गवार्चनेच) प्रारभ्यैका
दशीशुक्लामाश्विनस्यतुमानवः । प्रातःस्नानंप्रकुर्वीतयावत्कार्तिकभास्करइति
विष्णुरहस्योक्तेः (हेमाद्रावादित्यपुराणो) पूर्णआश्वयुजेमासिपौर्णमास्यांसमा
हितइत्युक्तामासंसमग्रं परयाचभक्त्यासमाप्यतेकार्तिकपौर्णमास्यामित्यंतेभि
धानाच्चाश्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यांवारभ्यकार्तिकशुक्लद्वादश्यांपौर्णमा
स्यांवासमापयेदित्याहुः (सदनपारिजातेविष्णुः) कार्तिकंसकलंमासंनित्यस्नायी
जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यभुक्शांतः सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ अवदेशविशेषः
पात्रेकार्तिकंप्रक्रम्य) कुरुक्षेत्रेकोटिगुणोगंगायामपितत्समः । ततोधिकःपु
ठकरेस्यातद्धारवत्यांचभार्गव । पुण्याःपूर्यश्चसप्तैवंमुनयोमथुराधिका । दुर्लभः
कार्तिकोविप्रामथुरायांनृणामिह । यत्रार्चितःस्वकंरूपंभक्तेभ्यःसंप्रयच्छतीति
इदंचस्नानंकाशीस्थपंचनदेप्यतिप्रशस्तं । शतंसमास्तपस्तप्त्वाकृतेयत्प्राप्यते
फलम् । तत्कार्तिकेपंचनदेसकृत्स्नानेनलभ्यते ॥ कार्तिके बिंदुतीर्थेयोब्रह्मचर्यप
रायणाः । स्नास्यत्यनुदिनेभानौभानुजातस्यभीःकुतइत्यादिकाशीखंडोक्तेः ॥ भा
नुजोयमः । इदंचप्रातःस्नानंसंध्यांचकृत्वाकार्यम् । तेनविनेतरकमनिधिकारादि
तिवर्धमानः । यद्यपिप्रातःसंध्यायाःसूर्योदयेसमाप्तिस्तथापिवचनबलादनुदितहो

मवद्विविध्यति (स्नानमंत्रश्चतस्रैव) कार्तिकेऽहंकरिष्यामिप्रातःस्नानंजनार्दन ।
 प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदरमया सह ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायात्तत्रतीनर इति ॥
 अर्घ्यमंत्रोऽपि तत्रैव । व्रतितः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । गृहाराध्यं म
 यादत्तं दनुजैर्द्रानि सुदन ॥ नित्यं नैमित्तिके कृशा कार्तिके पापनाशने । गृहाराध्यं म
 यादत्तं राधया सहितो हरे ॥ इमौ मंत्रौ समुच्चार्य योऽर्घ्यं म ह्यं प्रयच्छति । सुवर्गारत्न
 पुटपांबु पूर्णांशं खेन पुरायवान् ॥ सुवर्गा पूर्णां पृथिवी तेन दत्तान संशय इति । एवं संपू
 र्णा स्नानाशक्तौ ज्येष्ठं स्नायात् । वाराणास्यां पंचनदे ज्येष्ठं स्नातास्तु कार्तिके । असीते
 पुरायव पुंयः पुरायभाजोतिर्निर्मला इति काशीखंडोक्तेः (अथ मालाधारणम् ॥
 तत्र स्कान्दे द्वारकामाहात्म्ये) निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवात् । वहते यो
 नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् । न जह्या तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
 महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनी स (विष्णुधर्म) स्पृशेत्तु यानि लोमानि धा
 त्रीमाला किलौ नृणां । तावद्वयं सहस्राणि वै कुण्डे वसति भवेत् । मालायुग्मं तु यो नि
 त्यं धात्री तुलसी संभवम् । वहते कुण्डे शेतु कल्पकोटिदिवं वसेत् । तुलसीकाष्ठसंभ
 वे माले कृशा जनप्रिये । विभर्मित्वामहं कुण्डे कुरुमा कृशावल्लभा । एवं संप्राप्त्य विधिव
 न्मालां कृशा गलेऽर्पिताम् ॥ धारयेत् कार्तिके यो वै स गच्छेद्दैशावंपदमिति । अत्र म
 लंचित्यम् (तथा काशीखंडे) कार्तिके मासि मेयात्रायैः कृता भक्ति तत्परैः । बिंदुती
 र्थं कृतस्नानैस्ते प्राप्नुयुः कतिन दूरतः (भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपुराणे) अगस्ति कु
 रुभैर्देवयोऽर्चयेच्च जनार्दन । दर्शनात्तस्य देवयै नरकं नाप्नुते नरः ॥ विहाय सर्वपुटपा
 णिमुनिपुटपेण केशवम् । कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् (स्कान्दे का
 र्तिकमाहात्म्ये) मालतीमालया विद्याः केतका चैव पूजितः । समासहस्रं सुप्रीतो
 भवेत्ते मधुसूदनः (पृथ्वीचंद्रोदये प्राप्ते) कार्तिके नार्चि तोयैस्तु कमलैः कमलेश्वराः
 जन्मकोटिषु विप्रैर्द्रवते प्राक् कमलागृहे (तथा) कार्तिके केशवे पूजाये प्रां नाना सुतैः
 कृता । ते निर्भर्त्स्य रवैः पुत्रवसंति त्रिदिवे सदा ॥ तुलसीदललक्षणा कार्तिके योऽर्चये
 द्वारि । पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठमौक्तिकं लभते फलम् (तथा स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये) धा
 त्रीच्छाये तु यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने । मुक्तिं प्रयाति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु

धात्रीफलविलिप्तांगोधात्रीफलविभक्षितः । धात्रीफलकृताहारोनरोनारायणोभ
वेत्तधात्रीच्छायांसमाश्रित्ययोऽर्चयेच्चक्रधारिणः । पृष्ठपेपुष्ठपेष्वमेघस्यफलं प्राप्नो
तिमानवः (तथास्कांदे) कार्तिकेमासिविप्रेन्द्रधात्रीवृक्षोपशोभिते । वनेदामो
दरं विष्णुं चित्राक्षैस्तोययेद्भिभुं । मलेनपायसेनाथहोमंकुर्याद्विचक्षणाः । ब्राह्मणा
नभोजयेच्छक्त्यास्वयंभुंजीतबंधुभिरिति (तथा) कार्तिकेद्विदलव्रतं । प्रागुक्तं
कार्तिकेद्विदलंत्यजेदिति (पाश्चात्तिककार्तिकमाहात्म्ये) राजिकामाढकंचैव नै
वाद्यातकार्तिकव्रती । द्विदलंतिलतैलंचतथान्यन्यतिदूयितम् (स्कांदेपि) का
र्तिकेवर्जयेत्तद्वद्विदलंबहुबीजकं ॥ मायमुद्गमसराश्चचराकाशचकुलित्यकाः ।
निष्ठयावारजमायाश्चआढकोद्विदलंस्मृतं । नूतनान्यपिजीर्णानिसर्वाण्येतानि
वर्जयेत् ॥ अत्रकेचिदुत्पत्तिसमयेदलद्वयस्यभवति । तद्व्रतपर्वगत्याद्विदलमि
त्युच्यतेइत्याहुः उदाहरंतिच । बीजमेवसमुद्भूतं द्विदलंचांकुरंविना । दृश्यतेयत्रस
स्येयुद्विदलंतन्निगद्यतेइति ॥ अन्येतुलक्षणायांमानाभावाद्ब्रजनस्यनिर्मलत्वाद्वि
दलात्मकंयस्यस्वरूपंतदेववर्जयेदित्याहुः (तथानारदीये) कार्तिकेवर्जयेत्तैलं
कार्तिकेवर्जयेन्मधु । कार्तिकेवर्जयेत्कांस्यंकार्तिकेशुक्लसंधितं । कांस्यंततपा
त्रभोजनंशुक्लंपर्युयितं (संधितंलवणाशकःतत्रैव) कार्तिकेविष्णुमर्त्यग्रेदीपदाना
द्विवं व्रजेत् (तथा) कार्तिकेतुक्तादीक्षान्तरांजन्मत्रिमोचनी (तथा) कार्तिकेक
च्छ्रमेवीयः प्राजापत्यपरोथवा । एकांतरोपवासीवात्रिरात्रोपोयितोपिवा । य
त्वाद्वादशपक्षेवामासंवावरवर्गानि । एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच । उप
वासेनभैक्षेणाव्रजेत्परमंपदम् ॥ अन्येपिनियमाः प्रागुक्ताः (ग्राह्यमुक्तंस्कांदे) व्री
हयोयवगोधूमाः प्रियंगुतिलशालयः । एतेहिसार्विकाः प्रोक्ताः स्वर्गमोक्षफल
प्रदाः (काशीखंडे) ऊर्ज्यवान्नमस्नीयाद्देवान्नमथवापुनः । वृक्षाकंसराणांचैव
शुक्लशिंबीश्चवर्जयेत् (पृथ्वीचंद्रोदयेपाश्चे) नोर्जाबंधोविधातव्योव्रतिनाकेन
चित्कचित् (तथानारदीये) अव्रतेनक्षपेद्यस्तुमासंदामोदरप्रियं । तिर्यग्योनिम
वाप्नोतिनात्रकार्याविचारणा ॥ अन्यान्यपि । तांबूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसं
कल्परूपाणिप्रागुक्तानि ॥ (तथाकार्तिकेआकाशदीपउक्तोनिर्णयामृतेपृष्ठकर

पुराणो) तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते । आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं
हरिंप्रति । सहतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदमिति (तद्विधिप्रचहेमाद्रावादि
त्यपुराणो) दिवा करेस्ताचलसौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणां । यथा कृत्वा तं यज्ञियवृ
क्षदारुमारोग्यभूमावयतस्य मूर्ध्नि । यवांगुलिच्छिद्रयुतास्तु मध्ये द्विहस्तदीर्घा अथ
पट्टिकासु । कृत्वा च तस्मिन् दलाकृतीस्तु याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी । तत्कर्त्तव्यं
कायांतु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयोदलगास्तथाष्टौ । निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै दामो
दराय आप्यथ धर्मराज्ञे । प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः प्रेतेभ्यस्तथा तमस्थितेभ्य इ
ति ॥ अपरा कर्त्तव्यो मंत्र उक्तः (यथा) दामोदराय नमस्तुलायां लोलया सह ॥
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमो नंताय वेधस ॥ कार्तिक कृष्णा चतुर्थी करक चतुर्थी ।
सा चंद्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा तत्रैव पूजाद्याम्नानात् । कार्तिक
कृष्णा द्वादशी गोवत्स संज्ञा । सा प्रदोयव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा । युग्मवा
कात् । वत्सपूजावत्प्रचैव कर्त्तव्या प्रथमे हनीति निर्गायामृते भिधानाच्च (अत्र विशेषे
षो मदनरत्ने भविष्ये) सवत्सांतु त्यक्त्वा च शीलिनीं गायस्त्रिनीं ॥ चंदनादिभिरा
लिप्य पुठपमालाभिरर्चयेत् । अर्घ्यं तां प्रमये पात्रे कृत्वा पुठपाक्षतैस्तिलैः । पादमूले
तु दद्याद्वै मंत्रेणानेन पांडव । क्षीरोदार्णवसंभूते सुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमये मोत
गृहाणा अर्घ्यं नमो नमः ॥ ततो मायादिसं सिद्धान्वटकान् च निवेदयेत् । सुरभित्त्वं ज
गन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता । सर्वदेवमये ग्राह्यं मया दत्तमि मंग्रस । ततः सर्वमये देवि
सर्वदेवैरलंकृते । मातर्ममाभिलषितं सकलं कुरु नंदिनि ॥ इति प्रार्थयेत् (तथा) त
द्विने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर ॥ गोक्षीरं गोघृतं चैव दधितक्रं च वर्जयेत् (ज्यो
तिर्निबन्धेनारदः) आश्विने कृष्णा पक्षे तु द्वादश्यादियुपंचसु । तिथियुक्तः सर्वरात्रे नृ
णां नीराजनो विधिः ॥ नीराजयेयुर्देवास्तु विप्रान् गायश्चतुरंगमान् । ज्येष्ठान् श्रेष्ठा
न् जघन्यांश्च मातृमुख्याश्च यो धित इति (निर्गायामृते स्कांदे) कार्तिकस्य सिते प
क्षे त्रयोदश्यां निशामुखे ॥ यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति (मंत्रस्तु) मृत्युना
पाशदंडाभ्यां कालेन यमया सह । त्रयोदश्यां दीपदानात् सूर्यजः प्रीयतां ममेति । का
र्तिक कृष्णा चतुर्दश्यां प्रभाते चंद्रोदये भ्यंगं कुर्यात् (तद्वत्तं हेमाद्रौ निर्गायामृते च भ

विध्योत्तरे) कार्तिके कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामिनोदये । अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥ इन्द्रचंद्रः । सदनरत्ने विधूय इति पाठः । दिनोदय इति पाठात् सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्ते स्नानं वदतां गौडानां तदनुसारिणां चाज्ञतैव । पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सिते तरे । पक्षे प्रत्युषसमये स्नानं कुर्यात् प्रयत्नत इति (स्मृतिदर्पणोपि) चतुर्दशी चाश्वयुजश्च कृष्णा स्वात्यर्क्षयुक्ता च भवेत् प्रभाते । स्नानं समभ्यज्य नरेस्तु कार्यं सुगंधतैलेन विभक्तिकामैरिति (पृथ्वीचंद्रोदये पात्रे) आश्वयुज कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूय । तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुगोति ॥ कर्तव्यं मंगलस्नानं नरे निर्णयभीरुभिरितिकालादर्शपाठः । उभयत्राश्वयुगित्यमावास्यां तमासमभिप्रेत्योक्तं (तथा) तैले लहरीजले गंगा दीपावल्याश्चतुर्दशी । प्राप्तेति विशेषः । प्रातस्नानंतु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यतीति । दिनद्वयेऽपि चन्द्रोदये चतुर्दशी सत्त्वे तदभावेऽप्यरुणोदये सम्पूर्णखण्डे वा दिनद्वये चतुर्दशी सत्त्वे च पूर्वदिनेभ्यंगं कुर्यात् । पूर्वविद्धचतुर्दश्यामिति वचनात् । पूर्वदिनेऽपरदिन एव वा सत्त्वे सैव ग्राह्या । दिनद्वयेऽप्यसत्त्वेऽरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । पक्षे प्रत्युषसमय इत्युक्तेः । वक्ष्यमाणा वचनाच्च । तदभावे तु चतुर्दशी ह्रासपूर्वेद्युः प्रवेश्य पूर्वोदशी मध्यमवाभ्यंगं कुर्यादिति दिवोदासः ॥ केचिदत्र वचनमपि साधकत्वेन वदन्ति । तिष्ठयादौ तु भवेद्यावान् ह्रासोऽद्विः परे हनि । तावान् ग्राह्यः स पूर्वद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणीति तन्मंदं । न हीदं वचनं पूर्वदिनस्यापर्वग्राह्यत्वं विधत्ते ॥ नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौ दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वप्रसंगात् ॥ किंतु । यत्रैकभक्तादौ दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे वा क्वांतरे गान्यायेन वा पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वमुक्तं । तत्र मुख्यकाले तत्तिथेरभावेऽपि यत्रैवानुष्ठानबोधकमिदं । न चात्र तदस्तीति यत्किंचिदेतत् । तेन चतुर्थयामगामिनी ग्राह्या । अतस्त्वसर्वज्ञनारायणाः । तथा कृष्णचतुर्दश्यामाश्विनेऽर्कोदयात्पुनः ॥ यामिन्याः पश्चिमेयामेतैलाभ्यंगो विशिष्यत इति । मृगांकोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् । दर्शवासंगलस्नानं दुःखशोकभयप्रदमिति । कालादर्शत्रयोदश्यानि येषां च । तेनायमर्थः । यथाग्निहोत्रे यावज्जीवं सायं प्रातः कालेऽप्युप्यकालस्य शुक्त्वम् । तथा चतुर्दशी चतुर्थयामारुणोदयचन्द्रो

दयानामुत्तरोत्तरस्यन्याप्यत्वादगुरुत्वमिति (यदपिदिवोदासीये) त्रयोदशीय
 दाप्रातः क्षयंयातिचतुर्दशी । रात्रिशेषेत्वमावास्यातदाभ्यंगेत्रयोदशीति । वचनं
 तद्धेमाद्रिनिर्णयामृताद्यालिखितत्वेननिर्मूलं । समूलत्वेपिचतुर्दश्याः सूर्योदयद्वया
 संबन्धित्वरूपः क्षयोविवक्षितः सूर्योदयात् प्राक्समाप्तौचन्द्रोदयकालसत्त्वेचत
 थैवांगीकारात् । किंतु । अभ्यंगकालात्प्राक्समाप्तिरूपोऽवहासः क्षयशब्देन
 विवक्षितः सच्चारुणोदयात्चतुर्थयामाहाप्राक्यदाहासस्तत्परमिदं । अतस्त्वसर्व
 जनारायणेनचतुर्थयाममात्रेस्नानमुक्तं ॥ तथाचोदात्हतं तथाकृष्णाचतुर्दश्यामि
 ति (ज्योतिर्निबन्धेनारदोपि) ईयासितचतुर्दश्यामिदुक्षयतिथार्षपि । ऊर्जा
 दौस्वातिसंयुक्तेतदादीपावलीभवेत् । कुर्यात्संलग्नमेतच्चदीपोत्सवदिनत्रयं । येतु
 त्रयोदशीमध्येस्नानमाहुस्तेषामाशयंनविश्वइत्यलं भयसायदपि । अरुणोदयतो
 न्यत्ररिक्तायांस्नातियोनरः । तस्याब्दिकभवोर्ध्वमौन्येत्येवन संशयइतिदिवो
 दासीयेभविष्यवचनं तन्मुख्यकालेऽरुणोदयेचतुर्दश्य भावेपितत्रैवस्नातव्यमित्ये
 वंपरमितिसर्वसिद्धं । चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदयइतितत्रैवोक्तम् (मदनरत्ने
 पात्रे) अपामार्गमथोतुंबो प्रपुन्नाटमथापरम् । भ्रामयेत्स्नानमध्येतुनरकस्यक्ष
 यायवै । प्रपुन्नाटप्रचक्रमर्दः (मंत्रस्तु) सितालोष्ठसमायुक्तसकटकदलान्चि
 त । हरपापमपामार्गभ्राम्यमाणाः पुनः पुनरिति । अस्यामेवप्रदोषेदीपान्दद्या
 दित्युक्तं (हेमाद्रौस्कांदे) ततः प्रदोषसमयेदीपान्दद्यान्मनोरमान् । ब्रह्मविष्णु
 शिवादीनांभवनेयुमठेयुचेति (दिवोदासीयेब्राह्मे) अमावास्याचतुर्दश्योः प्रदोषे
 दीपदानतः । यममार्गाधिकारेभ्योमुच्यतेकार्तिकेनरः । खण्डतिथौतुपूर्वेहि
 प्रदोषेदीपान्दत्वापरेद्युः स्नायादितिदिवोदासीयेउक्तं । अत्रनरकोद्देशेनचतुर्व
 र्तियुक्तंदीपदानंकार्यम् (तत्रमंत्रः) दत्तोदीपश्चतुर्दश्यांनरकप्रीतयेमया । चतु
 र्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापापनुत्तये (तत्रैवलेङ्गे) माघपत्रस्यशाकेनभुक्त्वातत्रदिनेन
 रः । प्रेताख्यायांचतुर्दश्यांसर्वपापैः प्रमुच्यते । (अत्रयमतर्पणामुक्तंमदनपारि
 जातेवृद्धमनुना) दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् (मदनरत्नेब्राह्मे) अपा
 मार्गस्यपत्राणिभ्रामयेच्छिरसोपरि । ततश्चतर्पणांकार्यधर्मराजस्यनामभिः ।

यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच । वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच । श्री
दुंबरायदध्नायनीलायपरमेष्ठिने । वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमर्शति (त
र्पणाप्रकारस्तुहेमाद्रौ) एकैकेनतिलैर्मिश्रान्दद्यात्वींस्त्रीनजलांजलीन् । संवत्सर
कृतं पापं तत्क्षणादेवनश्यति (तथा मदनरत्नेस्कांदे) दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः
सव्यं समाहितः । देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपोयतः । तथा । यज्ञोपवीतिना
थवेति । इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणाय मभीष्टम
योरिति पाप्मोक्तेः (अत्र भीष्टमतर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये) तत्र प्रकारस्तु साधेव
क्ष्यते ॥ इति नरकचतुर्दशी ॥ कार्तिकामावास्यायां प्रातरभ्यंगं कुर्यात् (तदुक्तं
कालादर्शे) प्रत्यूषश्च अयुग्दर्शकृताभ्यंगादिसंगलः । भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मी
विनिवृत्तये । अस्य व्याख्याने आदिशब्दात्पंचत्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः (तदुक्तं
पुष्करपुराणे) स्वातीस्थितेरवाविंदुर्यदि स्वातिगतो भवेत् । पंचत्वगुदकस्नायी
कृताभ्यंगविधिर्नरः । नीराजितो महालक्ष्मी मर्चयन् श्रियमप्नुते । आश्वयुग्द
र्श इति दर्शशब्दः । प्रत्यूषस्वातियुक्तातिथिपरः (तदुक्तं ब्राह्मे) उर्जेशुक्ता द्विती
यायां तिथिषु स्वाति ऋक्षगे । मानवो संगलस्नायी नैवलक्ष्म्या वियुज्यते । तत्रैव ।
इयेभूते च दर्शे च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्वाती तदाभ्यंगस्नानं कुर्याद्दिनोदये (क
श्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शप्रक्रम्य) इंदुक्षये पिसंक्रांतौ रवौ पाते दिनक्षये । तत्रा
भ्यंगो न दोषाय प्रातःपापापनुत्तय इति (स्वातीयोगं विनाप्यभ्यंग उक्तः । मात्स्ये)
दीपैर्नीराजनादत्र सैश्रादीपावली स्मृता (अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये) दिवा तघ्न
भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् । दीप
वृक्षाप्रचदा तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥ तत्रैवाभ्यंगमभिधाय ॥ एवं प्रभातसमये
त्वमावास्यां नराधिप । कृत्वा तु पार्वणाश्राद्धं दधिसीरघृतादिभिः । दीपान् दत्त्वा
प्रदोषेतु लक्ष्मीं पूजययथाविधि । स्वलंकृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना । अ
यं प्रदोषव्यापी ग्राह्यः ॥ तुलासंस्थे सहस्रांशो प्रदोषे भूतदर्शयोः । उत्काहस्तान
राः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनमिति ज्योतिषोक्तेः ॥ दिनद्वये सत्त्वे परः । दंडैर्कर
जनीयोगो दर्शः स्यात्तु परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽहनि सुखरात्रिकेति तिथि

तत्त्वेज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीयेतुप्रदोषस्यकर्मकालत्वात् । अर्धरात्रेभवत्ये
 बलक्ष्मीराश्रयितुंगृहान् । अतःस्वलंकृतालिप्तादीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः । सुधाध
 वलितःकार्याः पुष्टमालोपशोभिताइति । ब्राह्मोक्तेष्वच । प्रदोषार्धरात्रव्या
 पिनीमुख्यासकैकव्याप्तौपरैव ॥ प्रदोषस्यमुख्यत्वा दर्धरात्रेनुष्ठेयाभावाच्च ।
 (यत्तु) अपराक्लेप्रकर्तव्यंश्चाद्वं पितृपरायणौः । प्रदोषसमयेराजनकर्तव्यादीप
 मालिकेतिक्रमः । संपूर्णातिथ्यावेवप्राप्तेरनुवादोनविधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्ते
 र्वलवत्वात्सम्पूर्णातिथौप्राप्त्याखण्ड तिथावप्राप्त्याविध्यनुवादविरोधांचेत्युक्तम्
 (अत्रैवदर्शेपरारात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणामुक्तंमदनरत्नेभविष्ये) स्वंगतेनिशीथेतु ज
 नेनिद्रार्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पाङ्गिण्डिमवादनैः । निष्काशयतेप्रहृष्टा
 भिरलक्ष्मीःस्वगृहांगणात् (कार्तिकशुक्लेप्रतिपदिगोक्रीडनमुक्तम् निर्णयामृते
 अस्यामेवरात्रौबलेःपूजोक्ताहेमाद्रौभविष्ये) कृत्वैतत्सर्वमेवेहरात्रौदैत्यपतेर्बलेः ।
 पूजांकुर्यान्नृपःसाक्षाद्भूमौमंडलकेशुभे । बलिमालिख्यदैत्येन्द्रवर्गाकैःपंचरंगकैः ।
 गृहस्यमध्येशालायां विशालायांततोऽर्चयेत् । लोकश्चापिगृहस्यांतःशय्यायां
 शुक्लतंडुलैः । संस्थाप्यबलिराजानं फलैःपुष्टैस्तुपूजयेत् (मंत्रास्तुपात्रे) बलि
 राजनमस्तुभ्यंदैत्यदानववंदित । इन्द्रशत्रोमरारातेविष्णुसान्निध्यदोभवेति(तथा)
 बलिमुद्दिश्यदीयतेदानानिकुरुनंदन । यानितान्यक्षयारायाहुर्मयैवंसंप्रदर्शितमि
 ति ॥ तदेतत्पूर्वविद्वप्रतिपदिकतव्यं । पूर्वविद्वत्प्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमि
 तिहेमाद्रौपाशोक्तेः (माधवोपि) बल्युत्सवंचपूर्वद्युरूपवासवदाचरेदिति (नि
 र्णयामृतेपि) याकुहःप्रतिपन्मिश्नातत्रगाःपूजयेन्नृप । पूजनात्त्रीणावर्धतेप्रजा
 गावोमहीपतिरिति (तथा) भद्रायांगोकुलक्रीडासदेशोवैविनश्यति । भद्रायां
 द्वितीयायां(तथा)प्रतिपद्यग्निकरणांद्वितीयायांतुगोर्चनम् । क्षेत्रच्छेदंकरिष्येते
 वित्तनाशंकुलक्षयमिति (तथा) प्रतिपदृशसंयोगेक्रीडनंतुगवांसतम् । परविद्वेष्य
 यःकुर्यात्पुत्रदारधनक्षयइतिदेवलवचनाच्च । गतेचविधिप्रतिषेधाःपूर्वादिनेप्रति
 पदःसायाह्नव्यापित्वेद्वितीयदिनेचंद्रदर्शनसंभवेचक्षेत्राः । गवांक्रीडादिनेयत्ररा
 त्रीदृश्येतचंद्रमाःसोमोराजापशून्हंतिसुरभिःपूजकांस्तथेतिपुराणासमुच्यतात् ।

दिनद्वयेसायाह्नव्यापित्वेतुपरैवग्राह्या । वर्धमानतिथौनंदायदासार्धत्रियामिका
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरातत्रचोच्यतइति । तथा । त्रियामगादर्शतिथिर्भवे
चेत्सार्धत्रियासाप्रतिपदिवृद्धौ । दीपोत्सवेतेमुनिभिःप्रदिष्टेअतोऽन्यथापूर्वयुते
विधेयइतिपुराणसमुच्चयादितिनिर्णयामृतकारः ॥ सार्धत्रियामिकेत्यनेनचंद्रद
र्शनाभावउक्तः । द्वितीयायाःपंचधाविभक्तदिनचतुर्थाशरूपापराह्णव्याप्तावेव
चंद्रदर्शनसंभवात् । वयंत्वेतद्वचनद्वयंपूर्वविद्धासंभवेवेदितव्यमितिब्रूमः ॥ दिनद्व
येप्रतिपदःसायाह्नव्याप्यभावेतुपूर्वैव । रात्रौर्बालपजाविधानेनकर्मकालव्यापि
त्वात् । परदिनेचंद्रोदयेतन्निषेधादितिदिक् । मदनरत्नेतुपूर्वविद्धायांगोक्रोडा ॥
नीराजनसंगलमालिकेतुत्तरत्रकार्येकार्तिकेशुक्लपक्षेतुविधानद्वितयंभवेत् । ना
रीनीराजनंप्रातःसायंसंगलमालिका । यदाचप्रतिपत्स्वल्पानारीनीराजनंभवेत्
द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायंसंगलमालिकामितिब्राह्मोक्तेः ॥ लभ्यतेयदिवाप्रातः
प्रतिपदघटिकाद्वयम् । तस्यांनीराजनंकार्यसायंसंगलमालिकेति । भविष्योक्तेः
प्रातर्वायदिलभ्येतप्रतिपदघटिकाशुभा । द्वितीयायांतदाकुर्यात्सायंसंगलमालि
काम् । कार्तिकेशुक्लपक्षादौत्वमावास्याघटीद्वयम् । देशभंगभयान्नैवकुर्यान्मंगल
मालिकामिति । देवीपुराणाच्चेयुक्तम् ॥ अत्रविशेषोहेमाद्रौब्राह्मे ॥ बलिप्रति
पदप्रक्रम्य । तस्मिन्द्युतंप्रकर्तव्यंप्रभातेतत्रमानवैः । तस्मिन्द्युतेजयोयस्यतस्यसंव
त्सरंजयः । पराजयोविरुद्धश्चलाभनाशकरोभवेत् । दयिताभिप्रचसहितैर्नैया
साचभवेन्निशेति (अत्रगोवर्धनपजादिचोक्तंहेमाद्रौ निर्णयामृतेचस्कांदे) प्रात
र्गोवर्धनंपूजयद्यतंचापिसमाचरेत्तुभयणीयास्तथागावः पज्याश्चावाहदोहनाः ।
गोवर्धनप्रचर्गोमयेनकार्यप्रचरेणावा ॥ संवस्तु । गोवर्धनधराधार गोकुलवारा
कारणा । बहुबाहुकृतच्छायगवांकोटिप्रदोभव ॥ गोसंवस्तुलक्ष्मीयालोकपाला
नांधेनुरुपेणसंस्थिता । घृतंवहतियज्ञार्थेममपापंव्यपोहतु ॥ तत्रैवस्कांदे । ततोऽ
पराह्णतमयेपर्वस्यांदिशिभारत । मार्गपालींप्रवधीयात्तंगेस्तंभेयपादपे । कुश
काशमयोदिव्यालंबकैर्बहुभिर्मुने । दर्शयित्वागजानश्चानसायमस्यास्तलेनयेत् ।
कृतहोमेद्विजेंद्रैस्तुवधनीयान्मार्गपालिकाम् । नमस्कारंततःकुर्यान्मंत्रेणानेनसु

व्रत । मार्गपालितमस्तेस्तुसर्वलोकसुखप्रदे । विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य
मे । नीराजनंचतत्रैवकार्यराष्ट्रजयप्रदम् । राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजा
तयः । मार्गपालोऽसमुलंध्यनीरुजः स्युः सुखान्विताः (तत्रैवादित्यपुराणो) कुशका
शमयोऽकुर्याद्यष्टिकांसुदृढानवां ॥ तामेकतो राजपुत्राहीनवर्णास्तथान्यतः । गृही
त्वाकर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः । जयो ब्रहीनजातीनां जयो राजस्तु वत्सरमिति ।
यमद्वितीया तु प्रतिपद्यता ग्राह्येत्युक्तं निर्णयामृतादौ ॥ यमद्वितीया मध्याह्नव्यापि
नीपूर्वविद्धाचेति हेमाद्रिः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कांदे । ऊर्जशुक्लद्वितीया यामप
राक्तेऽर्चयेद्यमं । स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न प्रयतीति । ऊर्जशुक्लद्वितीया
यां पूजितस्तर्पितो यमः ॥ वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छ्रुतिवांछितम् ॥ (तथाभ
विष्टे) प्रथमा श्रावणो मासितथा भाद्रपदे तरा । तृतीया श्रवणो मासि चतुर्थी का
र्तिके भवेत् । श्रावणो कलुषानाम तथा भाद्रे च गीर्मला । आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके
याम्यकामतेत्युक्ता प्रथमा याव्रतं द्वितीयायां सरस्वती पूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्ता
चतुर्थ्यामुक्तं । कार्तिकेशुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिसिर । यमो यमुनया पूर्वभो
जितः स्वगृहेऽर्चितः । अतो यमद्वितीयेयं त्रिभुलोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे
विप्रनभोक्तव्यं ततो नरैः । स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिबर्द्धनं । दानानि च प्रदे
यानि भगिनीभ्यो विधानतः । स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः । सर्वाभ
गिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नाः । प्रतिपन्नाः । माता भगिन्य इति हेमाद्रिः ।
पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिसिर ॥ मातुलस्य सुताहस्ताद् द्वितीयायां तथा
पुत्र । पितुर्मातुः स्वसुः कन्येतृतीयायां तयोः करात् । भोक्तव्यं सहजायाश्च भगि
न्याहस्ततः परं । सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनं । यस्यां तिथौ यमुनया यम
राजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृदौ हृदेन । तस्यां स्वसुः करतलादिहयोभुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमंसः । गौडास्तु ॥ यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूज
येत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः । मंत्रः । सह्यो हि मातृडजपाशहस्त
यमांतकालो कवरा मरेश । भ्रातृद्वितीया कृतदेवपूजां गृहाणा चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ।
भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्वभक्तमिदं शुभं । प्रीतये यमराजस्य यमुनायां विशेषतः । ज्येष्ठा

प्रजातेतिवदेदितिस्मार्ताः ॥ इत्यन्नदानमित्यप्याहुः ब्रह्मांडपुराणोपि । यातुभोज
यतेनारीभ्रातरं युग्मकेतिथौ । अर्चयेच्चापितांदूलैर्नसावैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातुरा
युः स्योराजनभवेत्तत्र कर्हिचिदिति । कार्तिकशुक्लनवमीयुगादिः सापौर्वास्तिक
कीग्राह्या । शुक्लपक्षस्थत्वात् । अत्रपिंडरहितंश्राद्धं कर्तव्यं । अन्यतप्राशुक्तं ।
(अत्रैवविष्णुत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौपात्रे) कार्तिकेशुक्लनवमीमवाप्यविजितेन्द्रियः ॥
हरिंविधायसौवर्गांतुलस्यासहितंविभुम् । पूजयेद्विधिवद्भक्त्याव्रतीतत्रादिनत्रयम्
सत्रंयथोक्तविधिनाकुर्याद्वैवाहिकंविधिमिति । कार्तिकशुक्लैकादश्यांभीष्मपंच
मकव्रतमुक्तम् । नारदीये ॥ अतो नरैः प्रयत्नेन कर्तव्यंभीष्मपंचकम् । कार्तिकस्या
मलेपक्षेस्नात्वासम्यग्यतत्रतः । एकादश्यांतुगृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्मकमिति ।
तद्विधिस्तुगोमयेस्नात्वा मौनीपंचामृतैः पंचगव्यैर्विष्णुं संस्त्राप्यसंपूज्यपायसंनि
वेद्यद्वादशाक्षरमष्टोत्तरशतंजप्त्वा । उं नमो विष्णावर्षति । यडसरेणायताक्तानय
वान् ब्रौंहीं प्रचाष्टोत्तरशतंहुत्वाभूमौस्वपेत् । एवं पंचदिनेयुकुर्यात् ॥ विशेषस्त्व
द्येऽह्नहरेः पादौकमलैः संपूज्य त्रिगोमयं प्राशयम् । द्वितीयेह्नदित्वपत्रैर्जनिनीसं
पूज्यगोमूत्रम् । त्रयोदश्यांभृङ्गराजेननाभिसंपूज्यक्षीरम् । चतुर्दश्यांकरवीरैः
स्कंधं संपूज्य दधि । पौर्णमास्यां होमांतिलोहीपापप्रतिमां खड्गचक्रहस्तां कृष्णाव
स्त्रेणावेष्टितां प्रस्थतिलोपरिस्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य । यदन्य
ज्जन्मनिवापुनः तत्सर्वं प्रशमंयातुमत्पापंतवपूजनादिति । पुठपांजलिं सिप्त्वा कृ
ष्णाप्रतिमांच संपूज्य विप्राय दत्त्वा विप्रान्संभोज्य । दक्षिणां दत्त्वा पंचगव्यं प्राप्य ।
पौर्णमास्यां नक्तं भुंजीते तिलधुनारदीये । पंचगव्यप्राशनं यडसरेणोति हेमाद्रिः ॥
हेमाद्रौ भविष्येत् ॥ शाकैर्मुन्यन्नैर्वा पंचाहं वर्तनमुक्तं । अन्तेप्युक्तं । यद्भीष्मपंचकमि
ति प्रथितं पृथिव्यामेकादशीप्रभृतिपंचदशीनिरुद्धं ॥ मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य
तस्मिन्निष्टं फलं दिशति पांडवशार्ङ्गधन्वेति । तथा पात्रे पंचाहं पंचगव्याशीभीष्मा
याध्यतु पंचसु । अहः स्वपितथा दद्यान्मंत्रेणानेन सुव्रत । सत्यव्रताय शुचये गांगेयाय
महात्मने । भीष्मायैतद्दाम्यर्घ्यमाजन्म ब्रह्मचारिणो । वैयाघ्रपद्यगोत्रायेति च ।
सव्येनानेन मंत्रेणातपरां सार्ववर्णिकमिति । कार्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवतीनक्षत्रयो

गरहितायां पारणां कार्यम् । तदुक्तं । आभाकासितपक्षेयुर्मैत्रश्रवणारेवती । संगमेन
हिभीक्तव्यं द्वादशद्वादशीर्हरेदिति । यदातुरेवतीयो गरहिताद्वादशी सर्वथानल
भ्यते तदारेवत्याश्चतुर्थपादं वर्जयेत् । वचनं तु प्राशुक्तं (लघुनारदीये) कार्तिकेशु
क्षपक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः । प्रातर्दत्त्वा शुभान् कुंभात् प्रयाति हरिर्मंदिरम् (म
दनरत्ने वाराहे) एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भाभिनि उत्तराषाढसंयोगे अ
नंता सा प्रकीर्तिता । तस्यां यत् क्रियते भद्रे सर्वमानं त्यमश्नुते । अस्यामेव रात्रौ देवो
ह्यापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे । एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं
बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति (मदनरत्ने भविष्ये) कार्तिकेशु क्षपक्षे तु
एकादश्यां पृथ्यामुत्तमंत्रेणानेन राजेन्द्रदेवमुत्थापयेत् द्विजः । रामार्चनं चंद्रिकादौ तु
द्वादश्यामुक्तं । पारणाहे पूर्वरात्रे घंटादीन्वादयेन्मुहुरिति । अत्र देशाचारतो व्यव
स्था । तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वमहद्भवेत् । महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत् सुधीः ।
मंत्रास्तु वाराहपुराणोक्ताः ॥ ॐ ब्रह्मोद्रुद्राग्नि कुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवन्दां
ग । बुद्धस्वदेवेश जगन्निवास मंत्रप्रभावेन सुखेन देव । इयंतु द्वादशी देवप्रबोधार्थं वि
निर्मिता । त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना । उत्तिष्ठोत्तिष्ठो विंदत्यजनि
द्रां जगत्पते ॥ त्वयि भुक्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदं उत्तिष्ठते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा
धवागताम धाविष्य चैव निर्मलं निर्मलादिशः । शारदानि च पुठपाणिगृहाणा समकेश
व इदं विष्णुरिति प्रोक्तो मंत्र उत्थापने हरेरिति । सर्वदेवमुत्थाप्य तदग्रे चातुर्मास्यं ब्र
त समाप्तिं कुर्यात् (तदुक्तं भारते) चतुर्धा गृह्यत्रैचीर्णां चातुर्मास्यं ब्रतं नरः । कार्ति
केशु क्षपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् (लघुनारदीये) चातुर्मास्यं ब्रतानां च समाप्तिः
कार्तिके स्मृता । मंत्रश्च निर्णया मृते स नत्कुमारोक्तः । इदं ब्रतं मया देवकृतं प्रीत्यै
तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णां तां यातुं त्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति । अथ वाराहोक्तो बोधिनी
विधिः । एकादश्यां रात्रौ कुंभे घृतपात्रोपरि हैमं मायमिति मत्स्यं पंचामृतेन संस्नाप्य
कुंकुमपीतवस्त्रयुगपचाद्यैः संपूज्य मत्स्यादिदशावतारान् संपूज्य जागरं कृत्वा प्रात
र्देवमाचार्यं च वस्त्राद्यैः संपूज्य । जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् । जगदा
द्योजगद्योनिः प्रीयतां मे जनार्दन इति नत्वा दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

(तथाब्राह्मे) महातुर्यरेवेरात्रौभ्रामयेत्स्यन्दनेस्थितम् । उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयं । चतुरोर्वार्यिकान्मासान् नियमं यस्य यत्कृतम् । कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्दद्याद्भक्त्या सदाक्षिणं । यस्य भक्ष्यस्य नियमः कृतस्तद्द्वयंदद्यादित्यर्थः । इदं शुक्रास्तादावपि कार्यं । आशौचेतु । पूजामन्येन कारयेत् । कार्तिकशुक्लद्वादशीपौर्णमासी च मन्वादिः सापौर्वालिक्लीक्रीग्राह्या । अन्यतः प्राणुक्तम् । कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठसंज्ञा सा विष्णुपूजायां रात्रिद्व्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद्द्व्याप्तौ निशीथप्रदोषो भयद्व्यापिनी ग्राह्या (तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये) कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप । सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रिय इति । अस्या एव विश्वेश्वरप्रतिष्ठा दिनत्वात्तत्प्रीत्यर्थं यदोपवासं दिक्क्रियते तदा रुणोदयद्व्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ (सनत्कुमारसंहितायां) वर्षे ब्रह्मलंकारे मासे श्रीमतिकार्तिके । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति । महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्तमणिारक्तारिक्तं । स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयेदिति तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः । ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् । दंडपाशोर्महावासनिवनेऽस्मिन् कृतपारणा इति तत्रैवोक्तेः । शिवरहस्येऽपि । पूजा जागराद्युक्तम् । ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मना । संध्यां समाप्य विश्वेशं मामभ्यर्चयथाविधि ॥ मङ्गलान्नभोजयामासुर्हययो बुभुजुस्तत इति । अत्र कार्तिकव्रतीद्यापनं पात्रे उक्तम् । (कार्तिकमाहात्म्ये) अथोर्जव्रतिनः सम्यगुद्यापनविधिः शृणु । ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती । तुलस्या उपरिष्ठात्तु कुर्यान्मंडपिकां शुभाम् । तुलसीमलदेशे च सर्वतो भद्रमेव च । तस्योपरिष्ठात्कलशं चरत्नसमन्वितम् । पूजायेत्तत्र देवेशं सौवर्णगुर्वनुज्ञया । रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिसंगलैः । ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् । त्रिंशन्मिता नयैः क्वास्वशक्त्यावानिमंत्रयेत् । अतो देवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्ति लपाय स । ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्द्विधिवद्गुरुमिति । कार्तिकी पौर्णमासी परा ग्राह्या । अमापौर्णमास्योपरे इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे । पुरायां महाकार्तिकी स्याज्जीवेदोः कृत्तिकासु च । तथा । आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिकां भवति क्वचित् । सहती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चो

तमा । यदातुयाभ्यंभवतिऋक्षंतस्यांतिथौक्वचित् । तिथिःसापिमहापुरायासुनि
भिःपरिकीर्तिता । प्रजापत्यंयदाऋक्षंतित्यौतस्यांनराधिप । सामहाकार्तिकी
प्रोक्तादेवानामपिदुर्लभेति (पाप्मे) विशाखासुयदाभानुः कृत्तिकासुचचंद्रमाः ।
संयोगः पञ्चकोनामपुठकरेठ्वपिदुर्लभः । पञ्चकंपुठकरेप्राप्यकपिलांयःप्रयच्छ
ति । सहित्वासर्वपापानिवैष्ठावंलभतेपदम् । यमः । कार्तिक्यांपुठकरेस्नातःसर्व
पापैःप्रमुच्यते । माध्यांस्नातःप्रयागेतुमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः । अस्यामेवसायंका
लेमत्स्यातारोजातइत्युक्तम् । (पाप्मेकार्तिकमाहात्म्ये) वरानदत्वायतोविष्णुर्म
त्स्यरूपीभवेत्ततः । तस्यांदत्तं हुतंजप्तंतदक्षय्यफलंमृतमिति (अत्रविपुरोत्सव
उक्तोभार्गवार्चनदीपिकायां) पौर्णमास्यांतुसंध्यायांकर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवःदद्याद
नेनमंत्रेणाप्रदीपांश्चसुरालये । कीटाःपतंगामशकाश्चबृक्षाजलेस्थलेयेविचरंति
जीवाःदृष्ट्वाप्रदीपंनचजन्मभागिनोभवंतिनित्यंश्चपार्चाहविप्राः । अत्रवृषोत्स
र्गातिप्रशस्तः । (तदुक्तंमात्स्ये) कार्तिक्यांयवृषोत्सर्गंकृत्वानक्तंसमाचरेत् । शै
वंपदमवाप्नोतिशिवव्रतमिदंमृतमिति (अत्रकार्तिकेयदर्शनमुक्तंकाशीखंडे)
कार्तिक्यांकृत्तिकायोगेयःकुर्यात्स्वामिदर्शनम् । सप्तजन्मभवेद्विप्रोधनादयोवे
दपारगः ॥

इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्यासिन्धौद्वितीयपरिच्छेदेकार्तिकमासः ॥

वृषचकेपूर्वाः षोडशघटिकाःपुरायाः । शेषंप्राग्वत् । मार्गशीर्षकृष्णाष्टमीका
लाष्टमीसाचरात्रिव्यापिनीग्राह्या । मार्गशीर्षसिताष्टम्यांकालभैरवसन्निधौ । उ
षोष्यजागरंकुर्वन्सर्वपापैःप्रमुच्यते । इतिकाशीखंडात् । रात्रिव्रतत्वागतेः । रुद्र
व्रतेषुसर्वेषुकर्तव्यासंमुखीतिथिरितिब्रह्मवैवर्ताच्च । दिनद्वयेऽशतोरात्रिव्याप्ता
वुत्तरेव । भैरवोत्पत्तेःप्रदोषकालीनत्वादितिकेचित् । तन्न । शिवरहस्येमध्या
ह्नेभैरवोत्पत्तेःश्रवणात् । तथाचतेत्रैव । नित्यरात्रादिकंकृत्वामध्याह्नेसंस्थ
तेरवावित्युपक्रम्यब्रह्मणारुद्रेवज्ञातेउक्तं । तदोग्ररूपादनवद्यान्मतःश्रीकालभैर
वः । आविरासीत्तदालोकानभीययन्नखिलानपीति । अत्रोपवाससर्वप्रधानमित्यु

क्तं । तत्रैव । उपोषणास्यांगभतमद्यदानमिहस्मृतम् । तथाजागरांरात्रौपूजा
यामचतुष्टये । संध्यायामपिपूजैवोक्ता । तेनमध्याह्नव्यापिनीयुक्ता । दिनद्वये
२शतःसंपर्गायांवातद्वयाप्तौपूर्वैव । पूर्वोक्तवचनात् । पारणातुप्रातरेव । याम
त्रयोधर्गामिन्यांप्रातरेवाहिपारणोतिवचनात् (अत्रचकालभैरवपूजोक्तात्रिस्थ
लीसेतौ)कृत्वाचविविधांपूजांमहासंभारविस्तरैः । नरोमार्गसिताष्टम्यांवार्यिकं
विघ्नमुत्सृजेत् । तथा । तीर्थेकालोदकेस्नात्वाकृत्वातर्पणामत्वरः । विलोक्यका
लराजानंनिरयादुद्धरेत्पितृ निति । इयंचकार्तिक्यनंतरागौणाचांद्राभिप्रायेणामा
र्गशीर्यशुक्लपंचम्यांनागपूजोक्ताहेमाद्रौस्कांदे । शुक्लामार्गशिरेपुरायाश्रावणो
याचपंचमी । स्नानदानैर्बहुफलानागलोकप्रदायिनीति । इयंनागपूजायांयष्टी
युतैवग्राह्या । पंचमीनागपूजायांकार्यायष्टीसमन्विता । तस्यांतुतुषितानागाइत
रासचतुर्थिकेति । मदनरत्नेवचनात् । मार्गशीर्यशुक्लषष्ठीचंपायष्टीतिमहारा
ष्टेयुप्रसिद्धा । सोत्तरयुताग्राह्या । यरामुन्योरितियुग्मवाक्यात् । पूर्वागहेदैविकं
कुर्यादितिवचनादस्यचदेवकर्मत्वात् । इयमेवयोगविशेषेणाचंपेत्युच्यते (तदु
क्तंब्रह्मांडपुराणोमल्लारिमाहात्म्ये) मार्गेभाद्रपदेशुक्लायष्टीवैधृतिसंयुता । रवि
वारेणासंयुक्तासाचांपेतीहकीर्तितेति । विशाखाभौमयोगेनसाचांपेतीहकीर्तिते
ति ॥ मदनरत्नेपाठः । मार्गशीर्यमलेपक्षेयष्ट्यांवारं२शुमालिनः । शतताराग
तेचंद्रेलिंगंस्यादृष्टिगोचरमिति । इयंचयोगवशेनपूर्वापरावाकार्या । चंपाय
ष्टीसप्तमीयुतेतिदिवोदासः । इयमेवस्कंदयष्टी । कृष्णाष्टमीस्कंदयष्टीशिवरात्रि
प्रचतुर्दशी । एताःपूर्वयुताःकार्यातिथ्यन्तेपारणांभवेदितिभूगुक्तेः । परेहिरा
वावाद्ययाममध्येपारणासंभवेइदं । अन्यथोत्तरैवेतिदिवोदासः । अब्दपर्यंतयष्टी
यु । सेनाविदारकस्कंदमहासेनमहाबल ॥ रुद्रोमाभिजयडवक्रगंगारार्भनमोस्तु
ते । इतिराजतंस्कंदसंपूज्यविप्रायदद्यादितिदिवोदासः । मार्गशीर्यशुक्लचतुर्द
श्यापिशाचविमोचनीतीर्थेआर्द्रात्रिस्थलीसेतौभट्टचरणौरुक्तम् । तस्यांप्राप्तपेशा
च्यास्त्रपित्राद्युद्देश्यकृत्वेपार्वणात्वादपराह्णव्यापिनीग्राह्या । अज्ञातनामपिशा
चाद्युद्देश्यकृत्वेत्वेकोदिसृत्वात् । मध्याह्नव्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौतत्तरैव । चे

वनभोगतंतरसितास्याद्धर्मेतिदीपिकोक्तेः । मार्गशीर्षपौर्णमास्यांदत्तात्रेयोत्प
 त्तिः (तदुक्तंस्कांदेसह्याद्रिखंडे) मार्गशीर्षेतथामासिदशमेऽह्निमुनिर्मले । मृ
 गशीर्षयुतेपौर्णमास्यांयज्ञस्यवासरे । आनयामासदैदीप्यामानंपुत्रंतीशुभम् । तं
 विष्णुमागतंज्ञात्वाअविनामाकरोत्स्त्रयम् । दत्तवानस्त्रस्यपुत्रत्वादत्तात्रेयइतीश्व
 रइति । इयंप्रदोषव्यापिनीग्राह्येतिवृद्धाः । मार्गशीर्षपौर्णिमानंतराष्टमीअष्टका
 खंषौषादिमासत्रयेपि । हेमंतशिशिरयोश्चतुरांमिपरपक्षाणामष्टमीठवष्टका
 सकस्यावेत्याश्वलायनोक्तेः । सकस्यामष्टम्यांवैकार्येतिहरदत्तः क्वचित्पंच
 म्यप्युक्ताप्रौष्ठपद्यष्टकाभूयःपितृलोकेभविष्यतीति । प्राञ्चवचनात् । तत्तप
 र्वसप्तमीयुपूर्वेद्युः । तत्परनवमीठवन्वष्टकासुचश्चाहमुक्तम् (कालादर्शं) मार्गशी
 र्षेचपौषेचमाघेप्रौष्ठेचफाल्गुने । कृष्णापक्षेचपूर्वेद्युरन्वष्टक्यंतथाष्टकाइति । (यत्तु
 विष्णुः) अमावास्यास्तिस्त्रोऽष्टकास्तिस्त्रोऽन्वष्टकाइति(यच्चकौर्मै) अमावास्याष्ट
 कास्तिस्त्रःपौषमासादियुत्रिठिवति । तच्चतुर्थ्यामिनावश्यत्वार्थं । याचाप्यन्याचतु
 र्थीस्यात्तांचकुर्यात्प्रयत्नतइतिवायुब्रह्मांडपुराणात् । आहमेतेठवकुर्वाणोनरकं
 प्रतिपद्यतइतिविष्णुक्तेरितिशूलपारिणः । शाखाभेदाद्व्यवस्थेति तत्त्वम् (वायु
 ब्रह्मांडयोः) आद्यापूपैःसदाकार्यामासैरन्यासदाभवेत्शाकैःकार्याद्वतीयास्या
 देयद्रव्यगतोविधिः । पौषादिक्रमः ॥ अन्वष्टकातुप्रागेवनिर्णीता । तत्राष्टम्य
 पराह्लाव्यापिनीग्राह्या । अथाच्छादनपर्यंतंआहंपार्वणावद्भवेदित्याश्वलायनका
 रिकोक्तेरपराह्लाकालत्वाच्चपार्वणास्य । पूर्वद्युरष्टकाश्चाद्वयोस्तुअष्टम्यनुरोधे
 ननिर्णयः । अतएवसुत्रम् । पूर्वद्युःपितृभ्योदद्यात् । अपोद्युरन्वष्टक्यमित्तिच ।
 अत्रकामकालोविश्वेदेवौ । ईष्टिश्चाद्वेतुदसावष्टम्याकामकालावितिसायणीये
 शाखोक्तेः । अत्रश्चाद्धाकरणाप्रायश्चित्तमुक्तामृशिवधाने । सभिद्युभिर्जपेन्मंत्रंश
 तवारंतुर्ताद्विने । अन्वष्टक्यंदान्यनसंपूर्णायातिसर्वथेति । अशक्नौत्वाश्वलायनः
 अथश्वोभूतेष्टकाः पशुनास्थालीपाकेनचाप्यनडुहोयवसमाहरेदग्निनावाकक्ष
 मुपोयंदेयामष्टकेतिनत्वेवानष्टकः स्यादिति । मार्गशीर्षादियुमलमासेसतितत्रा
 ष्टकानकार्या । चतुरांमितिग्रहणादित्युक्तंनारायणावृत्तौ । तथाकाठकपृष्ठेपि

महालयाष्टकश्राद्धोपाकर्मार्थपिकर्मयत् । स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्म
लेइति । मार्गादिरविवारेयुं काम्यं व्रतमुक्तम् । हेमाद्रौ । तत्र भक्ष्यायुक्तानि हंसे
सौरधर्मे । पत्रवित्तवंतुलस्यास्त्रिफलमथ घृतं मार्गशीर्षादिभक्ष्यं मुष्टीनां त्रिस्तिला
नां त्रिपलदधितथा दुग्धकंगोमयंच । वित्तवंतो यांजलीनां त्रिमरिचकमथोत्रिः प
लाः सक्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करासद्विविरिति विधिना भानुवारे क्रमेणोति ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे मार्गशीर्षमासः समाप्तः ॥

धनुः संक्रमे पराः षोडशघटिकाः पुरायाः । अन्यत्प्राग्वत् । अत्रोत्सर्जननिर्णा
यो वक्तव्योपाकर्मप्रसंगात् प्रागेवोक्तः (कल्पतरौ भविष्ये) पौषमासियदादेवि
शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनं । मत्प्रतीत्येक
तंदेविशतसाहस्रिकं भवेत् । अत्रैव रोहिताया द्वायोरोपरायतमत्वं तत्रैव ज्ञेयं । पौषशु
क्लौकादशीमन्वादिः ॥ साचोक्ता प्राक् पौषपौर्णिमानंतराः सप्तम्यष्टमीनवम्यो
ष्टकाद्याः प्रायुक्ताः । पौषमावास्यायां अर्धोदयो योगविशेषः (तदुक्तं मदनरत्ने
महाभारते) अमार्कपातश्रवणौ युक्ताचेत् पुष्यमाघयोः । अर्धोदयः सविज्ञेयः को
टिसूर्यग्रहैः सम इति । पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनी पौर्णिमास्युत्तराभावास्त्येत्यर्थ इति
भट्टाः । मदनरत्ने पुष्यस्य च माघस्य चेत्यर्थ उक्तः । तन्न । हेमाद्रि विरोधात् । तत्र हि
माघस्योक्तः । तथा । दिवैव योगः शस्तोयं न तुरात्रौ कदाचनेति । इदमर्धमन्यनि
बन्धेऽवभावाच्चिर्गायामृतमात्रोक्तेर्निर्मूलमेव । तेन हेमाद्यादिमतेरात्रावर्धोदयो भ
वत्येव । केचित्तु । किंचिदूनो महोदये इत्याहुस्तन्निर्मूलम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कां
दे । साधामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुर्देवतेः अर्धोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः
समम् । तत्रैव । माघमासे कृष्णपक्षे पंचदश्यां रवोर्दिने । वैशाखे न तु ऋक्षेण व्यतीपा
ते सुदुर्लभे । व्रतं कुर्यादित्यग्रेऽन्वयः । तत्रैव । ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णाः पलसं
ख्यया । प्रतिमास्तु प्रकर्तव्यास्तदर्धेन द्विजोत्तम । सार्धं शतत्रयं शंभोर्द्राणानां ति
लपर्वतः । कर्तव्यौ पर्वतौ विदग्धाः रुद्रयोः पर्वसंख्यया । शंभुरत्र ब्रह्मा । शय्यात्रयं
ततः कुर्यादुपस्करसमन्वितम् । तिलैर्होमं कृत्वा प्रतिमां दद्यादित्युक्तं ॥ स्कांदे ।

अर्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वगंगासमंजलम् ॥ शुद्धात्मानोद्विजाः सर्वेभवेद्युर्वह्यसंमिताः ॥
 यत्किंचिद्दीयतेदानंतद्दानंनेरुसाक्षिभूमिति । अत्रदानविशेषोनिर्णयामृतेस्कांदे ।
 चतुःषष्टिपलंमुख्यममंत्रं तत्रकारयेत् । चत्वारिंशत्पलंवाथपंचविंशतिरेववा । अ
 मंत्रं पात्रम् । तच्चक्रांस्यमयमित्युक्तंतत्रैव । एवंसुघटितंकार्यंकांस्यभाजनमुत्तममि
 ति (तथा) निधायपायसंतत्रपद्ममष्टदलंलिखेत् । पद्मस्यकर्णिकायांतुकर्यमा
 त्रं सुवर्णाकम् । तदभावेतदर्धवातदर्धवापिकारयेत् । भूमौतुतंडुलैःशुद्धैःकृत्वाष्टदल
 मुत्तमम् । अमंत्रंस्थापयेत्तत्रब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । तेषांपूजाततःकार्याश्चेतमा
 त्र्येस्तुशोभनैः । वस्त्रादिभिरलंकृत्यब्राह्मणायनिवेदयेत् । मंत्रस्तु । सुवर्णपाय
 सामंत्रंयस्मादेतत्त्रयोमयम् । आपत्तेस्तारकंयस्मात्तद्गृहाराद्विजोत्तमम् । समुद्रमे
 खलांपृथ्वींसस्यरदातुश्चयत्तुलम् । तत्तुलंलभतेमर्त्यःकृत्वेदंदानमुत्तममिति ॥

इतिश्रीकर्मलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौपौषमासःसमाप्तः ॥

अथमाघस्नानम् (तत्रविठगाः) तुलामकरमेघेषुप्रातःस्नायीसदाभवेत् । हवि
 र्यंब्रह्मचर्यंचमाघस्नानेसहाफलमिति सौरमासउक्तः । ब्राह्मेतुसावनउक्तः ॥ स
 कादश्यांशुक्लपक्षेपौषमासेसमारभेत् । द्वादश्यांपौर्णमास्यांवाशुक्लपक्षेसमाप
 नमिति (पात्रेपि) पुष्यस्थैकादशांशुक्लामारभ्यस्थंडिलेशयः । मासमात्रंनिरा
 हारस्त्रिकालंस्नानमाचरेत् । त्रिकालमर्चयेद्विष्णुंत्यक्तभोगोजितेन्द्रियः । माघस्थै
 कादशांशुक्लांयावद्विद्याधरोत्तमेति । त्रिकालंस्नानंमासोपवासविषयम् । निरा
 हारइत्युक्तेः । पृथ्वीचंद्रोदयेत्वन्यथोक्तम् (विष्णुः) दर्शवापौर्णमासींवाप्रार
 भ्यस्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानिंविंशत्तुमकरस्थेदिवाकरइति । अत्रदर्शमिति
 शुक्लादिमुख्यंचांद्राभिप्रायेणा । अयंतुपक्षोनेदानोप्रचरति (अत्राधिकारिणो
 भविष्ये । ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोथभिक्षुकः । बालवृद्धयुवानश्चनरनारी
 नपुंसकाः । स्नात्वामाघेशुभेतीर्थेप्राप्नुवंतीप्सितंफलम् (पात्रे) सर्वधिकारिणो
 ह्यविष्णुभक्तोयथानृप (ब्राह्मे) उष्णोदकेनवास्नानमशक्येसतिकुर्वते । दृढेषु
 सर्वगात्रेषुउष्णोदनविशिष्यते (वैष्णवामृतेगौडनिबन्धेचस्कांदे) पौष्यांतुसमती

तायांयावद्भवति पूर्णिमा । साधमासस्य तावद्धि पूजाविष्णोर्विधीयते । पितृणां
 देवतानां च मूलकं नैवदापयेत् । ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चंद्रायणाव्रतम् । अन्य
 आयाति नरकं सत्रविदुः शूद्रस्य च । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरोपसम् । यदा तु मा
 घो मलमासो भवति तदा काश्यानां तत्र समाप्तिनियेधो न मासद्वये स्नानं तर्जयमाप्रच
 कार्याः । मासोपवासचांद्रायणादितु मलमासस्य वसमापयेत् (तदुक्तं दीपिकायां)
 नित्यतत्रिंशदिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य प्रसमापयेत् । मलिने मासोपवासव्रतमिति ।
 मासोपवासपदं चांद्रायणादेरुपलक्षणां (स्नानारंभे च संबो विष्णुनोक्तः) तत्र चो
 त्थाय नित्यं संगृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् । साधमासमिसंपूर्णं स्नास्येहं देवमाधव । ती
 र्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतसीति । (प्रत्यहं संप्रचपात्रे) दुःखदरिद्र्यानां
 शायत्री विष्णोस्तोत्रगायच । प्रातः स्नानं करोम्यद्यमाधे प्रापविनाशनम् । स
 करस्थे रवौ माधे गोविंदाच्युतमाधव । स्नानेनानेन मे देवयथोक्तफलदो भव । इमं सं
 वंसमुर्चयि । स्नायान्मौलसमन्वित इति । प्रत्यहं मूर्यायादयं (सं वस्तु पृथ्वी चंद्रोद
 ये पात्रे) सवित्रे प्रसवित्रे च परंधामजले सम । त्वं ते जसापरिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रवे
 ति । स्नानकालप्रचसूर्योदयः (विस्थलीसेतौ) सकरस्थे रवौ यो हिनस्नात्यभ्युदिते
 रवाविति । साधमासे रदं त्यापः किंचिदभ्युदिते रवाविति वपात्रवचनात् । संप्रा
 णे माधमासे तु तपस्विजनवलभे । क्रोशंति सर्ववारीणां समुद्रगच्छति भास्करे । पुनो
 मः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशय इति (नारदीयोक्तेः) यो माधमास्युद्यमि मूर्यक
 राभितप्तं स्नानं समाचरति चारुनदी प्रवाहे । उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंश्या
 न् स्वर्गं प्रयात्य मरदेहधरो नरो सौ । इति भविष्योत्तरवचनाच्च । (ब्राह्मे त्वरुणोदय
 उक्तः) अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणाः । साधवांघ्रियुगंध्याय नयः स्ना
 तिसुरपूजित इति (तथा) अरुणोदयमारभ्य प्रातः कालावधिप्रभो । साधस्ना
 नवतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधारणा । उत्तमं तु सनस्रं मध्यमं लुप्ततारकम् । सवितर्युदि
 ते भूपततो हीनं प्रकीर्तितमिति । तेनात्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था । इदं च स्नानं प्रया
 गोऽतिप्रशस्तम् । काप्रयाः शतगुणं प्रोक्तं गंगायमुनसंगमे । सहस्रगुणिता सापि भ
 वेत्तयश्चिप्रवाहिनी । पश्चिमाभिमुखी गंगा कालिंद्या सह संगता । हंतिकल्पकृतं

पापं समाधेनृपदुर्लभेत्यादिपात्रादिवचोभ्यः । विस्तरस्तुमत्पितामहकृतप्रयागसे
 तौजेयः (ब्राह्मे) यत्र कुत्रापि योमाधे प्रयागस्मरणात् न्वितः । करोति मज्जनंती
 र्ये सलभेद्गांगमज्जनम् । तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तं (तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासख
 गडे) माधे मासि चयः स्नायान्नैरन्तर्येण भावतः । पौर्णमासीकफलं तस्य दिवसे दिवसे
 भवेत् । माघस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विठरावादिवाको सदावश्यं शब्दाच्चित्यत्वाव
 गतेर्नित्यकाम्यमिति युक्तं । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु अहमेकाहं वा स्नायात् । स
 हामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौतत्र दिनत्रयमिति लिङ्गात् । अस्मिन्नयोगे त्वशक्तोऽपि स्ना
 यादपि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु अहं स्नातस्य यत्फलम् । नाश्वमेधसहस्रेणात्
 तफलं लभते भुवीति पात्रादिवचनात् । अवसकरसंक्रमेरथ सप्तमी माघी अहमित्ये
 के । माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये । सकराद्यह इत्यपरे । माघमासाद्य अह इति
 केचित् । त्रयोदश्यादीति बहवः । महामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौतत्र दिनत्रयमिति पा
 त्रोक्तेः सतस्यार्थवादत्वाद्यकिंचिद्दिनत्रयमिति भट्टाः तत्त्वं तु संदिग्धेषु वाक्ये
 यादिति न्यायाच्च त्रयोदश्याद्येवेति प्रयागं विनापि (पात्रे) अस्मिन्नयोगे त्वशक्तोऽपि
 स्नायादपि दिनत्रयमिति (माघस्नानेनित्यमास्तु नारदीये) नवहस्तिसेवये तस्नातो
 ह्यस्नातोऽपि वरानने ॥ होमार्थसेवये द्विहस्ति शीतार्थं न कदाचन ॥ अहं न्यहनि दात
 व्यास्ति तलाः शर्करयान्विताः ॥ त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः । अ
 नभ्यंगी वरारोहे सर्वमासनयेद्ब्रती (तथा) अप्रावृत्तशरीरस्तु यः कथं स्नानमाच
 रेत् । पदे पदे अश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः (तथा) शंखचक्रधरं देवं माधवं नाम पूज
 येत् । वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् । भूशय्या ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं
 समाचरेत् ॥ अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते (तथा) तिलस्नायीति
 लोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ॥ तिलभुक् तिलदाता च यद्दत्तिलाः पापनाशना इति
 (प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्य प्रयागातीर्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे) । का
 श्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नांति मानवाः । दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवमिति
 (स्नानोत्तरं मदनपारिजातविद्याः) काश्यामौ नान्नमरकृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अ
 वश्यमेव कर्तव्यमाघस्नानमिति युतिः (भविष्ये) तैलमामलकापूत्रैव तीर्थे देयास्तु

नित्यशः । ततः प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनाथद्विजन्मनाम् । एवंस्नानावसानेतुभोज्यं दे-
यमवारितम् । भोजयेत्तद्विजदांपत्यं भययेद्वस्त्रभूयगौः । कंदलाजिनरत्नानिवासां
सिर्विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा । उपानहौ तथा गुप्त
मोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति (पाप्मे) भूमौ
शयीत होतव्यामज्यं तिलसमन्वितम् ॥ तथा ॥ अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माधवेन रा-
धिप ॥ सुवर्गारक्तिकामात्रंदद्याद्देवि देतथा (माघांते तु विशेषो नारदीये) मा-
घावसाने सुभोग्यं संभोजनं स्मृतम् । सूर्यमे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरंजनः । दंपत्यो
र्वससीसुहमे सप्तधान्यसमन्विते । त्रिंशत्सुमोदका देयाः शर्करा तिलसंयुता इति ।
अथैकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथेति । पूर्वे ह्युपवासपूजनादि कृत्वा परेऽ-
ह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा सवित्रे प्रसवित्रे चेति पूर्वाक्तं संवमुक्त्वा दि-
वा करजगन्नाथप्रभाकरनमोस्तुते । परिपूर्णां कुसुमवेहमाधस्नानमुयः पतेइति स-
मापयेदिति संक्षेपः । मकरसंक्रांतौ हेमाद्रि मते परतः चत्वारिंशदधटिकाः पुरायाः ।
त्रिंशत्तककर्टिकेनाड्यो मकरे तु दशाधिका इति ब्रह्मवैवर्तम् । माधवमते तु विंशतिः
त्रिंशत्तककर्टिके पूर्वमकरे विंशतिः परेति वृद्धवाशिष्ठीयकृतेः । यदा तु सूर्यास्तात्
पूर्वसंक्रांतिर्भवति तदा भयमते पूर्वमेव पुरायकालः । रात्रौ तु प्रदोये निशीथे वा मक-
रसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुरायम् । यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः ।
प्रदोये वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेहनीति वृद्धगार्ग्यवचनात् । अस्तमयं प्रदोयः ।
प्रदोये पूर्वरात्रे ॥ कार्मुकं तु परित्यज्य भयं संक्रमते रविः । प्रदोये वार्धरात्रे वा स्नानं
दानं परेहनीति । भविष्योक्तेष्वच । तदा भोगः परेहनीति हेमाद्रौ पाठः । का-
लादर्शनिरायासृत्तमदनपारिजातादयोऽप्येवमुचुः । दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रि-
यंते । यत्तु हेमाद्रिणाद्यौ वा शब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे । यथा प्रदोये पूर्वद्युस्त-
थार्धरात्रे परेहनीत्युक्तम् । तस्मै नमोस्तु । तेन परेह्यपुण्यं वक्तुं प्रदोये इति । दिन-
द्वये पुरायनिरासार्थं वार्धरात्रग्रहणम् । हेमाद्रिस्मृत्यर्थं सारानंतभट्टादिमते तु निशी-
थात् पूर्वपश्चाच्च संक्रांतौ पूर्वपरदिने वा पुरायं । धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यांचमिथुनं
तथा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणायदा । दिनांते पंचनाड्यस्तु तदा पुरायतमाः

स्मृताः । उदयेपितथापंचदैवेष्वेचकर्मणीतिस्कांदवचनात् । पर्वपरविभागे
 नेतिमकरकर्कभिन्नविषयम् । पूर्वोक्तवचोविरोधादितिमदनरत्नैउक्तम् । यड
 शीतिमुखेऽतीतेअतीतेचोत्तरायणोइत्यादिविरोधाच्च ॥ तेनपूर्वैकवाक्यतयायम
 र्थः । रात्रौपूर्वभागेमकरसंक्रमेपरेऽह्निउदयेपंचनाड्यःपुरायाःरात्रावपरभागेकर्क
 संक्रमेपूर्वदिनांतेपंचनाड्यइति । एवंसर्वेषामविरोधः । मकरेसामान्येनपरदिने
 पुरायत्वेपिपुरायातिशयार्थमिदं (यत्तुदेवलयज्ञपाश्वी) आसन्नेसंक्रमंपुरायंदि
 नार्धस्नानदानयोः । रात्रौसंक्रमणोभानोर्विषुवत्यथनोदिवेति । अवसाधवः ।
 अयनेदिवाजातेतदर्धपुरायम् । कर्केपूर्वमकरेत्यम् । एतन्मध्यदिनायनपरमिति ।
 हेमाद्रिस्तुरात्रौविषुवत्यासन्नदिनार्धपुरायम् । अयनेत्वासन्नदिनंपुरायम् । दि
 नेइतिपाठेउभयत्रदिनार्धपुरायमित्याह । एतदेवोक्तमदीपिकायाम् । अथायनम
 धःपश्चान्निशीयाद्भवेद्यद्यासन्नमहस्तदर्धमथवापुरायमिति । तत्त्वंतुआसन्नसंक्र
 ममित्यस्यविषुवत्येवान्वयः । अयनेरात्रौसतिदिनेपुरायम् । कस्मिन्नित्यपेक्षायांक
 र्केपूर्वेऽह्निमकरेपरेऽह्निइतिवाक्यांतरवशादर्धेउच्यमानेनकोपिविरोधः । यत्त्व
 नंतभट्टःअयसंक्रमणोभानोर्निशीयात्प्राक्यदाभवेत् । अयनंविषुवंतत्रप्राग्दिनांति
 मनाडिकाः । पंचपुरायतमाःपश्चान्निशीयाच्चेद्भवेत्तथा । आद्याःपरदिनस्यापि
 तद्वदित्येयनिर्णयइति (अपरार्केष्वेवम्)अस्तंगतेयदासूर्येभयंयातिदिवाकरः ॥
 प्रदोषेवार्धरात्रेवातदापुरायंदिनद्वयमितिबोधायनवचनाद्दिनद्वयं वापुरायकालः
 तदापुरायंदिनांतरमितिमदनरत्नेपाठः । गुर्जरप्राच्योदीच्यारित्वदमेवाद्वयंतेअ
 वापिपूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितत्त्वादयोगौडग्रंथास्तु प्रदोषार्धरात्रिभिन्नेरात्रे।
 पूर्वभागेपूर्वदिनेपरभागेचपरदिने पुरायमन्यसंक्रांतिवत्विशिष्यतयोर्निर्देशात्
 प्रदोषश्च । प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वघटिकाद्वयमिष्यतेइतिवत्सोक्तइत्याहुः । तन्न ।
 अस्तंगतइतिवितयवैयर्थ्यापत्तेः । अतःप्रदोषपदेनतद्विन्नैवरात्रिरुच्यते । अतए
 वयावन्नोदयतेरविरितिदृङ्गाग्यादिभिर्दक्षिणायनेपूर्वरात्रौसंक्रमेपूर्वदिनमुक्तं
 वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा । इहतुत्रिमुहूर्तएवप्रदोषः । (मकरेदानविशेषोहेमा
 द्रौस्कांदे) । धेनुतिलमयींराजनदद्याद्यश्चोत्तरायणो । सर्वान्कामानवाप्नोतिविं

दत्तेपरमं सुखम् । (विष्णुधर्म) । उत्तरेत्वयनेविप्रावस्त्रदानं महत्फलम् । तिलपूर्णां
नडवाहं दत्तारोगैः प्रमुच्यते इति (शिवरहस्येपि) तस्यां कृष्णा तिलैः स्नानं कार्यं चोद्ध
र्तनं शुभैः । तिलादेयाश्च विप्रेभ्यः सर्वदेवोत्तरायणो तिलैः तैलेन दीपाश्च देयाः शिव
गृहेशुभाः (कल्पतरौ कालिकापुराणो) । होमं तिलैः प्रकुर्वीत सर्वदेवोत्तरायणो । ता
नयो देवाय विप्रेभ्यो हाटकैः सप्तदत्तैः । उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ।
तथा ॥ मकरेरात्रावापि श्राद्धादिभिरतीत्युक्तं प्राक् । माघमासां योगविशेषोऽर्धादयः
प्रागेवोक्तः । माघचतुर्दश्यां यमत्परां मुक्तां हेमाद्रौ यमेन । अनर्कभ्युदिते काले मा
घकृष्णा चतुर्दशी । स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते इति । माघशुक्लचतुर्थी
तिलचतुर्थी सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । माघशुक्लचतुर्थ्या तु नक्तत्रयं परायणाः ये
त्वां दुहेर्चायि स्थिते चर्याः स्युरसुरद्रुहामितिकाशी खंडात् । माघमासे चतुर्थ्या तु
तस्मिन् काल उपोषितः ॥ अर्चयित्वा तु यो देवि जागरंतत्र कारयेदिति त्रिस्थ
लीसेतौ लेंगाच्च ॥ इयमेव कुंदचतुर्थी सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । माघशुक्लचतुर्थ्या
तु कुंदपुष्पैः सदा शिवम् । संपूज्य यो हितः काशीं समाप्नोति श्रियं नर इति कालादर्श
कौर्मोक्तेः । माघशुक्लपंचमी श्रीपंचमी (तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे) माघशुक्लचतु
र्थ्या तु वरमाराध्य च श्रियः ॥ पंचम्यां कुंदकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये इयं माघवम
ते पूर्वहेमाद्रिमते पराचैत्रशुक्लेश्रीपंचमी दिवोदासः माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी सा
अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । सूर्यग्रहा तुल्या तु शुक्लमाघस्य सप्तमी । अरुणोदयवे
लायां तस्यां स्नानं महाफलमिति चंद्रिकायां विष्णुवचनात् । अरुणोदयवेलायां शु
क्लमाघस्य सप्तमी । प्रयागे यदिलभ्येत कोटि सूर्यग्रहैः समेतैव चनाच्च (यत्तु दिवो
दासीये) अचला सप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महाभरः । द्वादशी वत्सपजायां सुखदा प्रा
ग्युता स देति यद्युत्तत्त्वमुक्तम् । तद्यदा पूर्वेऽह्नि घटिका द्वयं यद्यो सप्तमी च परेद्युः सद्यव
शां रूणोदयात् पूर्व समाप्यते । तत्परं ज्ञेयम् । तत्र यद्यं सप्तमी सद्यं प्रवेष्ट्या रूणो
दये स्नानं कार्यम् (मदनरत्ने भविष्योत्तरे) माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्क
रा । कुर्यात्स्नानाद्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः । अत्र विधिर्भविष्ये स्नात्वा य
द्यमेकमुक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलं । रात्र्यंते चालयेथास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम्

(तथाजलंप्रकम्य) नकेनचात्यतेयावत्तावत्स्नानंसमाचरेत् । सौवर्गोराजतेपात्रे
भक्त्यालांबुमयेथवा । तैलेनवर्तिदातव्यामहारजनरंजिता ॥ महारजनंकुसुंभं ।
समाहितमनाभूत्वादत्वांशिरसिदीपकम् । भास्करं हृदयेध्यात्वाइसंमंत्रमुदीरयेत् ।
नमस्ते रुद्ररूपायरसानांपतयेनमः । वरुणायनमस्तेस्तुहरिवासनमोस्तुते । जले
परिहरेद्दीपंध्यात्वासंतर्प्यदेवताइति । चंदनेनलिखेत्पञ्चमष्टपत्रंसकर्णिकम् । म
ध्येशिवंसपत्नीकंप्रणावेनचसंयुतम् । पर्वादिदलेषु । रविभानुविवस्वङ्गास्करसवि
त्रकंसहस्रकिरणासर्वात्मकाच्च संपूज्यगृहंगच्छेदिति (स्नानसंवत्चक्राशीखंडे)
यद्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसुजन्मसु । तन्मेरोगंचशोकंच माकरीहंतुसप्तमी
सतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मांतरं रजितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ।
इतिसप्तविधंपापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्तं हरमाकरिसप्तमि ।
सतन्मंत्रवयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदकेनरः । केशवादित्यमालोक्य सगार्निष्ठकलु
यो भवेत् । दिवोदासीयेमदनरत्ने च । इक्षुदंडेन जलंचालयित्वा सप्तार्कपत्राणि
बदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्मंत्रैः स्नात्वा । तिलपिष्टमया पूषैः हैमसूर्य
संपूज्य विप्राय दद्यात् (अर्घ्यमंत्रोमदनरत्ने) सप्तसप्तिवहप्रीतसप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तमीसहितो देवगृहाणा अर्घ्यं दिवाकर (ततः) जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्त
के । सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमंडल इति प्रार्थयेत् (सौरागमे) अर्कपत्रैः सबद
रैर्दूर्वासितसचंदनैः । अष्टांगविधिना चा अर्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये (अत्रदानविशेषोमद
नरत्ने भविष्ये) ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वा यथा भक्तिमान् । स्थापयेत्तिलपिष्टं च
सघृतंसगुडंतथा । कांचनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजं । संछाद्य रत्नवस्त्रेणापु
ठपैर्धूपैरथार्चयेत् (दानमंत्रस्तु) आदित्यस्य प्रसादेन प्रातः स्नानफलेन च । दुष्टदोर्भा
ग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकं तालकं कर्णाभिरणामितितत्रैवोक्तम् । दीपमावसिति हे
माद्रोतत्रैव भविष्योत्तरे । एवं विधं रथवरं रथवाजियुक्तं हैमं च हैमशतदीधितिना समे
तम् । दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरेयः सोसंगचक्रगतिरेवमहींभुनक्ति इयं मन्त्रादि
रपि । इयंच शुक्लप्रसथत्वात् पौर्वाश्लिकी ग्राह्या । यदा माघो मलमासो भवति तदा
मासद्वये मन्त्रादि आर्द्रं कुर्यात्तिसप्तमि मन्त्रादि कर्तैर्यिकंच कुर्यान्मासद्वयेऽपि चेति स्मृति

इतिश्रोक्रमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौद्वितीयपरिच्छेदेमाघमासःसमाप्तः ॥

प्राशुक्ताधरात्रयस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वद्युः संपूर्णातद्व्याप्तौ च सत्यपि परेद्युः संपूर्णा व्याप्तेः पूर्वैव । व्याप्याधरात्रयस्यांतुलभ्यते या चतुर्दशी ॥ तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः (तदूर्ध्वार्धानिताभूतासाकार्याव्रतिभिः सदेति साधवधृतेः शानसंहितोक्तेः) पूर्वद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोयस्येत्येकैकव्याप्तौ तु पूर्वैवाज्यायोगस्य प्राशस्त्यात् (तच्चोक्तं नागरखंडे) माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिताया चतुर्दशी ॥ अनंतेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिरिति (पात्रे) अर्धरात्रात् परस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ॥ पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवा प्रथैरिति (स्कांदेऽपि) भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ॥ शिवरात्रि व्रतं तत्र कुर्याज्जागरांत्येति ॥ महतामपि पापानां दृष्टावैति कृती परा ॥ न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवामिति स्कांदे दर्शयोगस्य निंदितत्वाच्च । यदा चतुर्दशी पूर्वद्युर्निशीथा दूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथा दर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युरेकव्याप्तिस्त्वात् परैव । साधासिते भूतदिनं हिराजन्तुपैति योगं यदि पंचदश्याः ॥ जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति वचनात् । सर्वदिनद्वये प्रदोयव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिस्त्वात् पूर्वैव । तेन दिनद्वये निशीथव्याप्तौ प्रदोयव्याप्त्या निर्णयः । दिनद्वये प्रदोयव्याप्तौ निशीथेन निर्णयः सकैकव्याप्तौ तु निशीथेन निर्णय इति । इयं चरविभौ मसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता (हेमाद्रौ तीर्थखण्डे लैंगे) फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णा पक्षे समाहिताः ॥ कृत्तिवासे च रं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभे ॥ तेषां तिपरं स्थानं सदा शिवमनामयं ॥ शिवरात्रिपारणोतु विरुद्धवाक्यानि दृश्यन्ते (स्कांदे) कृष्णाष्टमी स्कांदयष्टी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ॥ सताः पूर्वयुताः कार्यास्तिष्ठयन्ते पारणां भवेत् ॥ जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ॥ पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभांति च पारणामिति (तिथिमध्येऽपि पारणां स्कांदे उक्तम्) उपोषणां चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणाम् ॥ कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वायवानवा ॥ ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ॥ संस्नातानि भवंतीह भतायां पारणोक्ते ॥ तिथीनामेव सर्वासां सुपवासव्रतादियु ॥ तिष्ठयन्ते पारणां कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति । अत्र यामत्रया दर्वाक् चतुर्दशी समाप्ता तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां तु प्रातस्तिथिमध्यमवेति हेमाद्रिमाध

वादयोव्यवस्थामाहुः (तन्न) तिथ्यन्तेतिथिभांतेवापारगांयत्रचोदितं ॥ यामत्र
 योर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारगोत्यादिसामान्यवचनैरेवव्यवस्थामिद्वे रुभयवि
 धवाकवैद्यय्यपित्तेः । कथमन्यथास्कांदेखग्नयत्हृदयवाक्यवत्तिथिमध्येपार
 गाविधानंघटते । तस्माद्विनाशिवचतुर्दशोमितिपर्युदस्तत्वाच्छ्वराज्याः सर्व
 प्रकारेयुतिथिमध्यखपारगोतिब्रमः । शिष्टाचारोप्येवमेव । दीपिकायांतुरात्रा
 वपितिथ्यंतस्वोक्तम् । व्रततिथेरन्तेनिशीथेपिवाऽश्रीयादिति (मदनरत्नका
 लादर्शयोस्तु) साह्यस्तमयपर्यंतंन्यापिनीचेत्परेहनि दिवैवपारगांकुर्यात्पारगो
 नैवदोषभारित्युक्तम् (तन्न) तिथिमध्येपारगाविधानान्नियेधेफलायोगाच्च ।
 तिथ्यंतानपेक्षणाद्दोषाप्रसक्त्याचतुर्थपादासंगतेः । तेनेदंशिवरात्रिभिन्नव्रतपरंजे
 यम् । इदंचव्रतंसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यंकास्यंच (तथाचमाधवीयेस्कांदे)
 परात्परतरंनस्तिशिवरात्रिःपरात्परम् ॥ नपूजयतिभक्तेशंरुद्रंत्रिभुवनेश्वरम् ॥
 जंतुर्जन्मसहस्रेषुभ्रमतेनात्रसंशयइत्यकरणोप्रत्यवायश्चवरात् । वर्यवर्यमहादेवि
 नरोनारीपतिव्रता ॥ शिवरात्रौमहादेवंनित्यंभक्त्याप्रपूजयेदितिबीप्साश्रुतेः ।
 अरावोयदिवाशुठयेतसीयतेहिमवानपि ॥ चलंत्येतेकदाचिद्वैनिप्रचलंहिशिव
 व्रतमिति वचनाचनित्यता । समभक्तस्तुयोदेविशिवरात्रिमुपोषकः ॥ गणात्वम
 स्यंदिव्यमस्यंशिवशासनम् ॥ सर्वान्भुक्तामहाभोगांस्ततोमोक्षमवाप्नुयादि
 तिस्कांदात् । द्वादशाब्दादिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकेतुर्वेत्तित्रैवेशानसंहितांवच
 नात्कास्यता (तत्रैव) शिवरात्रिव्रतंनमसर्वपापप्रणाशनम् ॥ आचांडालमनु
 ष्याणांभुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥ अत्रजागरोपवासपूजाःसमुदिताः व्रतंनतुप्रत्ये
 कम् ॥ समुदितानांफलसंबंधात् (यत्तु) अथवाशिवरात्रिंचपूजाजागरणौर्नयेत् ।
 (तथा) अखगिडतव्रतोयोहिशिवरात्रिमुपोषयेत् ॥ सर्वत्रिकामानवाप्नोतिशि
 वेनसहसोदते । कश्चित्तपुण्यविशेषेणाव्रतहीनोपियःपुमान् ॥ जागरंकुरुतेतत्र
 सरुद्रसमतां व्रजेदित्यादिस्कांदंतदनुकूल्यत्वादशक्तपरम् । माघेतरप्रतिमासशिव
 रात्रिस्तु । शिवरात्रिशब्दस्यमाघकृष्णाचतुर्दश्यामेवहृदत्वान्माघमासस्यशेषेया
 प्रथमाफाल्गुनस्यचाकृष्णाचतुर्दशीसातुशिवरात्रिःप्रकीर्तितेतिहेमाद्रौवचनाच्च

नायं निर्गायस्तत्रेति रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन्दिने अधिकाराविन्या
 त्तः साग्राह्या । साम्येतु पूर्ववेति हेमाद्रिस्तु चितवान् । वस्तुतस्तु प्रतिमासकृष्णा
 चतुर्दश्यामपि सर्वकामप्रदं कृष्णाचतुर्दश्यां शिवव्रतं नित्युपक्रम्य चतुर्दशाब्दं कर्त
 व्यं शिवरात्रिव्रतं शुभमिति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् । कौण्डपा
 यिनामयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेव । अतः प्रदोषनि
 शीथो भयव्याप्त्यैव निर्गाय इति वयं प्रतीमः (अस्यां रंभो हेमाद्रौ स्कांदे) आदौ मा
 र्गशिरे मासि दीपोत्सवदिने पिवा ॥ गृह्णीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥
 (तथा) दीपोत्सवे तथा माघे कृष्णाया तु चतुर्दशी । द्वादशस्वपिमासेषु प्रकुर्यादिह
 जागरम् ॥ एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् । वरयेदिति शेषः चतुर्दशवा विप्रा
 न् आचार्यं च वृत्वा । कुंभोपरि न्यसेद्देवमुमया सहितं शिवम् ॥ सौवर्गोप्यथ वारौ
 प्येवृषभे संस्थितं शुभे इत्युक्तम् ॥ हैमीं मूर्तिसंपूजयन् स्थिरं च रंवालिङ्गं पंचामृतसह
 स्रशतपंचाशत्तदर्धान्यतरकुंभैः संस्त्राप्य संपूजय जागरं कृत्वा परेद्युस्तिलान्सहस्रं
 शतं बाहुत्वा विप्रेभ्यो वस्त्राणि द्वादशगाश्च दत्त्वा आचार्याय धेनुं शय्यां च दत्त्वा
 विप्रान् भोजयेदिति मदनरत्ने उक्तम् । माघमावास्यायुगादिः । तदुक्तम् । माघमासे
 त्वमावास्येति । अन्यत्र प्राग्वत् (तथान्योपि विशेषो विष्णुपुराणे) माघासि
 ते पंचदशी कदाचिदुपैति योगं दिवा रूणेन ॥ ऋक्षेण कालः सपरः पितृणां न ह्य
 ल्पपुण्यैर्नृपलभ्यते साविति ॥ वारुणां शतभिषक् । इदं च कुंभादित्येज्यमिति
 हेमाद्रिः (भारते) काले धनिष्ठाय दिनाम तस्मिन् भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ॥ दत्तं
 तिलान्नं प्रददाति हस्तिवर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुजै रिति ॥ फाल्गुनपौर्णमासी होलि
 का । सा च सायाह्न्यापि नीग्राह्या सायाह्ने होलिकां कुर्यात्पूर्वाह्णे क्रीडनं गवा
 मिति वचनादिति निर्गायामृते उक्तम् (ज्योतिर्निबन्धे तु) प्रतिपद्भूतभद्रासुयार्चिता
 होलिकादिवा ॥ संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरंदरं हतिसाद्रुतम् ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या
 पौर्णिमा फाल्गुनी सदा ॥ तस्यां भद्रा मुखं त्यक्त्वा प्रज्या होला निशा मुख इति नारद
 वचनात् प्रदोषव्यापिनी त्युक्तम् (हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये) अस्यां निशागमे पा
 र्थसंरक्ष्याः शिशवो गृहे ॥ गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहां गरो इत्यादिना तत्रैव त

द्विधानाच्च । तेनेयं पर्वविद्धा । आवर्णीदुर्गानवमीदूर्वाच्चैवहुताशनी ॥ पूर्वविद्धैवक
 र्तव्याशिवरात्रिर्वर्लेदिनमितिबृहद्यमब्रह्मवैवर्तोक्तेश्चदिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरैव
 पूर्वदिनेभद्रासत्त्वात्तत्रचहोलिकानियेधात् (तदुक्तंनिर्णयामृतेमदनरत्नेचपुराणा
 समुच्चये) भद्रायांदीपिताहोलीराष्ट्रभंगं करोतिवैनगरस्यचनैवेष्टातस्मात्तांपरिव
 र्जयेत्(तथा) भद्रायांदेनकर्तव्येआवर्णीफाल्गुनीतथा ॥ आवर्णीनृपतिहंतिग्रामं
 दहतिफाल्गुनी(तथा) दिनार्धात्परतोपिस्यात्फाल्गुनीपौर्णिमायदि॥रात्रौभद्रा
 वसानेतुहोलिकादीप्यतेतदेति ॥ यदातुपूर्वदिनेचतुर्दशीप्रदोषव्यापिनीपरदिने
 चक्षयवशात्सायाह्नात्प्रागेवपौर्णिमासमाप्यतेतदा पूर्वदिनसंपूर्णारात्रौभद्रासत्त्वा
 त्तत्रचतन्निषेधात्परेऽहनिप्रतिपद्येवकुर्यात् । सार्धयामत्रयंवास्यात्द्वितीयदिवसे
 यदा ॥ प्रतिपद्वर्धमानातुतदासाहोलिकास्मृतेतिभविष्यवचनादितिनिर्णयामृत
 कारः(मदनरत्नेप्येवम) यत्तु । वह्नौवह्निं पौरित्यजेदितिभविष्यम् । वह्नौहोलि
 कायांवह्निं प्रतिपदंवर्जयेदित्यर्थः तदुक्तंभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्येतुत
 स्यांभद्रामुखंत्यक्त्वेत्यर्थः । प्रदोषव्यापिनीचेत्स्याद्यदापूर्वदिनेतदाभद्रामुखंवर्ज
 यित्वाहोलिकायाःप्रदीपनमितिनारदवचनात् । निशागमेप्रपूजयेत्तहोलिकास
 र्वदाबुधैः ॥ नदिवापूजयेत्तुंढां पूजितादुःखदाभवेदितिदिवोदासीयेवचनात् ।
 यामत्रयोध्वयुक्ताचेत्प्रतिपत्तुभवेत्तिथिः ॥ भद्रामुखंपरित्यज्यकार्याहोलीमनी
 विभिरिति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च ॥ भद्रामुखंविहायपर्वदिनसर्वकार्येत्याहुः ।
 भद्रामुखंतुनाड्यस्तुपंचवदनंगलकस्तथै केतिरत्नमालोक्तंजेयम् (शिष्टाचारो
 प्येवमेव) अत्रचेच्चंद्रग्रहणांतदाततोर्वाङ्निशिभद्रावर्ज्यपौर्णिमास्यांहोलिकादी
 पनम् । अथपरेऽह्निग्रस्तोदयस्तदापूर्वदिनेभद्रावर्ज्यरात्रौचतुर्थयामेविष्टिपुच्छेवा
 होलिकाकार्या । ग्रहोत्तरंप्रतिपत्सत्त्वात्तत्तत्पर्वचदिवाहोलानियेधादिति । दिवो
 दासचंद्रप्रकाशौवस्तुतस्तु । परदिनेप्रदोषेपौर्णिमासीसत्त्वेकर्मकालस्पर्शेचतुर्थ
 यामादिगौणकालग्रहणोमानाभावाद्भद्राभावाच्चग्रहणकालस्यहोलाकार्या । न
 चसर्वयामेववर्णानांसूतकराहुदर्शने ॥ स्नात्वाकर्माणि कुर्वीतशृतमन्नंविवर्जयेदि
 तिनियेधात् । कथंसूतकेहोलेतिवाच्यम् । तस्योत्तरार्धशेषत्वात्(पूजामंत्रस्तु)अ

सूकपाभयसंज्ञस्तैः कृतात्वं होलिबालिशैः ॥ अतस्त्वांपूजायिष्यामिभूतेभूतिप्रदाभ
वेति ॥ यत्तुवार्तिककारैर्होलिकाआचारप्राप्तेत्युक्तम् । तत्रहेमाद्याद्युदाहृतभविष्य
वचनान्यासिद्धानि कृत्वा चिंताज्ञेया । आर्त्यधिकारणावत् । हुताशिनीमलमासेन
भवति ॥ इयमन्वादिदरपि । सातुपौर्वास्तिकीग्राह्या । मलमासे सतिमन्वादिग्राह्यमा
सद्वयेकार्यमित्युक्तं प्राक् (कृत्यचिंतामणौब्राह्मे) नरोदोलागतंदृष्ट्वागोविंदंपुरु
षोत्तमम् ॥ फाल्गुन्यांसंयतोभूत्वागोविंदस्यपुरं व्रजेत् ॥ चैत्रकृष्णप्रतिपदिवसंतो
त्सवः । साचौदयिकीग्राह्या । प्रवृत्तेमधुमासेतु प्रतिपद्युदितेरवावितिभविष्यो
क्तेः । दिनद्वयेतथात्वेपूर्वा । वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच ॥ पूर्वविद्वैवक
र्तव्याप्रतिपत्सर्वदाबुधैरिति ॥ बृद्धवाशिवचनात् (अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये)
चैत्रेमासिमहाबाहोपुरायेतुप्रतिपदिने ॥ यस्तत्रश्चपचंपृष्ट्वास्नानंकुर्यान्नरोत्तमः
नतस्यदुरितं किंचिन्नाधयोव्याधयोनृपेति (तथा) प्रवृत्तेमधुमासेतु प्रतिपद्युदिते
रवौ ॥ कृत्वाचावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः ॥ वंदयेद्दोलिकाभमिसर्वदुः
खोपशान्तये (संवत्स्र) वंदितासि सुरेंद्रेशाब्रह्मणाशंकरेशाच ॥ अतस्त्वं पाहि
नो देवि भूतेभूतिप्रदा भवेति (अत्रचतकुसुम प्राशनमुक्तंतत्रैवपुराणासमुच्चये) वृ
त्तेतुयारसमये सितपंचदश्यांप्रातर्वसंतसमये समुपस्थिते च । संप्राश्य चतकुसुमं स
हचंदनेन सत्यंहि पार्यपुरुषोयसमाः सुखी स्यात् (संवत्स्र) चतसग्र्यंवसंतस्यमा
कंदकुसुमंतव ॥ सचंदनं पिवास्थद्य सर्वकामार्थसिद्धय इति । चैत्रामावास्यामन्वा
दिः । साचापरास्तव्यापिनीग्राह्या । कृष्णापक्षस्थत्वात् इति फाल्गुनमासः समा
प्तः । सर्वानि रूपितमिदं गहनंतु कालतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नये च सम्यक् ॥ तद्दो
षदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रगातोस्मितेषु ॥ १ ॥ मया सहास
हायदिह गदितं मंदमतिना किमेतच्छ्रुत्वा ध्वंसितुमपि स्वल्पमतिना ॥ तदेवं यत्
किंचिद्गदितमिह विख्यातमहिमाप्रतापोयं सर्वो विकसतितुषित्रो प्रचरणा
योः २ ॥ योभादृतं गहनार्णवकर्णधारः शास्त्रांतरेषु निखिलेष्ठवपिमर्मभेत्ता ॥
योत्रश्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतो मुना तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसुरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टानुजभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिंधौ संव
त्सरकृत्यनिरूपणं नाम द्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथ तृतीयपरिच्छेदः प्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः अथप्रकीर्णकनिर्णयः ॥ श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरसं
ज्ञितः ॥ निरूप्यतिथिकृत्यंतुप्रकीर्णवक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥ तत्रादौसंस्कारेषुगर्भा
धानम् । तत्रप्रथमरजोदर्शनेदुष्टमासग्रहणसंक्रमादिफलंतत्रशांत्यादिर्चापित्तकृत
भङ्गकृतप्रयोगरत्नेज्ञेयम् ॥ किंचित्तूच्यते (मदनरत्नेनारदः)*अमारिक्ताष्टमीय
श्रीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि ॥ परिधस्यतुपूर्वार्द्धेव्यतीपातेचवैधृतौ ॥ संध्यासूपप्लवे
विष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवम् । रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी ॥ प्रतिव्र
ताक्लेशभागीसूर्यवारादियुक्रमात् । वैधव्यंसुतलाभश्चभैवंशत्रुविवर्जनम् ॥ मित्रला
भःशत्रुवृद्धिःकुलार्द्धिर्बन्धुनाशनम् ॥ मरणावंशवृद्धिश्चनिराहारःकुलक्षयः ॥ ते
जश्चसुतनाशश्चकुलहानिस्तिथिक्रमात् (गर्गः) सुभगाचैवदुःशीलावंध्यापु
त्रसमन्विता । धर्मयुक्ताव्रतघोचपरसंतानमोदिनी ॥ सुपुत्राचैवदुष्टपुत्रापित्तवेषम
रतासदा ॥ दीनाप्रजावतीचैवपुत्राढ्याचित्रकारिणी ॥ साध्वीप्रतिप्रियानित्यंसुपु
त्राकष्टचारिणी । स्वकर्मनिरताहिंसापुण्यपुत्रादिसंयुता ॥ नित्यंधनचयासक्ता
पुत्रधान्यसमन्वितासूखाज्ञापुण्यवतीदत्तदादिःक्रमात्फलम् ॥ कुलीरवृषचा
पांत्यनृयुक्कन्यातुलाघटा ॥ राशयःशुभदाज्ञेयानारीणांप्रथमार्तवे (गर्गः) सुभगा
श्वेतवस्त्रास्यातद्वद्वस्त्रापतिव्रता ॥ सौमवस्त्राक्षितीशास्यान्ववस्त्रासुखान्विता ॥
दुर्भगाजीर्णवस्त्रास्याद्रोगिणीरक्तवाससा ॥ नीलांबरधरानारीपुष्टिपताविधवात
तः ॥ वस्त्रेस्युर्विद्यमारक्तविंदवःपुत्रमाप्नुयात् ॥ समाश्चेत्कन्यक्राश्चेतिफलंस्या
त्प्रथमार्तवे ॥ अथस्त्रीसंसवर्गवर्जनमाह (वशिष्ठः) प्रभूतदोषेयदिदुष्यतेतत्पु
ष्टंतदाशांतिककर्मकार्यम् ॥ विवर्जयेदेवतदैकशय्यायावद्रजोदर्शनमुत्तमेहि ॥
(ज्योतिर्निबन्धेवशिष्ठः) आद्यतौपौषशुक्राजेर्मधुशुचिनभस्याः कुयुक्पापवारा

* संमार्जनीकाष्ठतृणादिशुष्कांस्तेदधानाकुलटातदास्यात् । तत्पौषभागेतमसिस्थिताचेत्तदृष्टं रजोभाग्य
यतोतदास्यादितिप्रथमेरजसिषर्षमिष्टमितिमयूखे

रिक्तामाकाशस्थः पितृपरसदनेरात्रिसंध्यापराक्ते ॥ मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णां विवर
मनसुणाल्पाधिकासंगराष्ट्रोत्पातः पापस्य लघनं न सदसुगाजरनीलरक्तांबरं च ॥ आ
द्यतो दुर्भगानारीविठकुंभे चेद्रजस्वला ॥ वंध्याचैवातिगंडे च शलेशलवती भवेत् ॥ गं
डे तु पुं प्रचलीनारी व्याघाते चात्मधातिनी । वजे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च प्रतिधा
तिनी ॥ परिधेमृतवंध्या च वैधृतौ पतिमारिणी शेषाः शुभावहा योगायथानाम क
लप्रदाः (शांतिमाह प्रयोगपारिजातेशौनकः) सार्तवानां तु नारीणां शांतिवक्ष्या
मिशौनक ॥ पंचमेह्निचतुर्थे वाग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ द्रोणाप्रमत्ता धान्येन व्रीहिरा
शि त्रयं भवेत् ॥ कुंभत्रयं न्यसेद्राशौ तंतुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥ सूक्तेनाथ नवर्चनप्रसुव
आद इत्यथ ॥ ऋचायाः प्रवतस्तद्वद्गायत्र्या च ततः क्रमात् ॥ मध्यकुंभे क्षिपेद्धान्यमौ
षधानि च हेमच ॥ उदुंबरः कुशोद्वारजीववटविल्वकाः ॥ विष्णुक्रांताथ तुलसी
वर्हिषं शंखपुष्टिका ॥ शतावर्यं स्वगंधाचनिगुडी सर्यपद्वयम् ॥ अपामार्गपलाश
श्च पनसो जीवकस्तथा ॥ प्रियंगवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थस्तथा ॥ क्षीरंदधि
च सर्पिश्च पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥ कुरंतकत्रयं गुंजावचा भद्रकमुस्तकाः ॥ द्वाविंशदौ
षधानी हयथा संभवमाहरेत् मृत्तिका प्रचोषधादीनि तन्मंत्रेणाक्षिपेत् क्रमात् ॥ कुंभो
परिन्ध्यसेत्पात्रं कास्यं मृदेणाताम्रजम् ॥ भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इंद्राणीं च पुरंदरसज्जपे
द्गायत्रिमाहोमाच्छीसुक्तरं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन्त्रैदक्षिणां कुंभं ऋत्विगोको जपेदथ ॥
चत्वारिंशदसूक्तानि चतुर्मंत्रोत्तराणि च ॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुंभं श्रीसुक्तरं रुद्रसंख्यया ॥
सन्न इंद्राग्निं सुक्तरं च तत्रैव संस्पृशन् जपेत् ॥ कुंभस्य पश्चिमे देशे शांतिहोमं समाच
रेत् ॥ दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥ तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैकाचहुति
र्भवेत् ॥ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम्
ततः स्वष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः ॥ संततामाज्यधारां तां पूर्याहुतिमथाचरेत्
अथाऽभिषेकं कुर्वीत प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥ आपो हि ष्टेति नवभिः सूक्तेन च ततः
परम् ॥ इन्द्रोऽग्रं गृह्येनैव पावमानैः क्रमेणातु ॥ उभयं शृणावचैनं स्वस्तिदाविशसक
या ॥ त्रैदयं ब्रकेन मंत्रेणाजातवेदस एकया (समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायं तां च त्रिभिः क्र
मात्) इमा अपरुयुचैनैव देवस्य त्वेति मंत्रतः ॥ मंत्रेणाथ तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्य

य ॥ तमुद्युहीतिसंवेगाभुवनस्यपितरंतथा ॥ यातेरुद्रेतिसंवेगाशिवसंकल्पसंव्रतः ॥
 इन्द्रत्वाद्युपसंपंचसंवेचवाभिषेचयेत् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भयगां ॥
 सदक्षिणामनड्वाहं प्रदद्याद्भुजार्पणे ॥ महाशांतिं प्रजप्याथ ब्राह्मणाभोजयेदथ
 (नारदः) तत्र शांतिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलासतैः ॥ प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहु
 यात्ततः ॥ स्वर्गागोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये (प्रकारांतरं सदनरत्ने ज्ञेयं) वि
 स्तराच्चोच्यते ॥ ग्रहगोरजोदर्शने तु जातकर्मप्रस्तावेशांतिं वक्ष्यामः (प्रथमर्तौ वि
 शेषः स्मृतिचन्द्रिकायां) प्रथमर्तौ तु पुठिपरायाः पतिपुत्रवतीक्रियाः ॥ अक्षतैरास
 नं कृत्वा तस्मिंस्नामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रागन्धपुठपादीन्दद्युस्तांबूलकंस्रजं ॥ दीपैर्नी
 राजनं कुर्यात्सदीपेवासयेद्गृहे ॥ लवणापपुष्पदुर्गादिदद्यात्ताभ्यः स्वशक्तित इति
 (द्वितीया * द्यूतुष्टुतन्त्रियमसाहमदनपारिजातेदक्षः) अंजनाभ्यंजने स्नानं प्रवा
 सं दंतधावनम् ॥ न कुर्यात्सात्त्वानारीग्रहाणामीक्षणांतथा (अत्रिरपि) वर्जयेन्म
 धुमांसंच पात्रे खर्वे च भोजनं ॥ गंधमाल्यं दिवा स्वापं तांबूलं चास्य शोधनं ॥ दग्धेश
 रावेभुंजोतप्रेयं चांजलिनापिवेत् (सदनरत्ने हारीतः) रजःप्राप्ताच्चेदधः शयीत भू
 मौकायायि सेपागौमृन्मयेवाश्रीयत इति (विष्णुधर्म) आहारंगोरसानांच पु
 ठपालंकारधारणम् ॥ अंजनं कंकतंदंताः पीठशय्याधिरोहणम् ॥ अग्नि संस्पर्शनं
 चैव बर्जयेच्च दिनत्रयं ॥ तथा प्रथमर्तः पूर्वस्त्रीगमनं न कार्यं प्राग्रजो दर्शनात्पत्नीने
 याद्वात्त्रापतत्यधः ॥ व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति तत्रैवाचला
 यनोक्तेः (तत्र ऋतौ गमनं साहयान्नवल्क्यः) यौडशर्तुनिशा स्त्रीणां तासु यु
 ग्मासु संविशेदिति ॥ (अनृतावप्याह गौतमः) ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतियिद्धमि
 ति ॥ (सनुः) ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः यौडशस्मृताः ॥ तासामाद्याश्च
 तस्मस्तु निर्दिष्टैकादशीतुया ॥ त्रयोदशी च शेषास्युः प्रशस्ता दशरात्रयः (सदन
 रत्ने देवलः) तस्मात्त्रिरात्रं चांडालीं पुठिपतां परि वर्जयेत् ॥ (तत्र तिष्ठ्यादीनाह
 श्रीधरः) प्रस्यष्टमीं पंचदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीं सप्युभयव्रहित्वा ॥ शेषाः शुभाः

* स्तोधर्मिणी निरात्रंतु म्मुखं नैव दर्शयेत् ॥ स्ववाक्यं श्रावयेन्नापियावत्स्नानाच्च शुद्ध्यति ॥ सुस्नाता भ
 तृव्रदनमोक्षेनान्यस्य कस्यचित् ॥ अथ वामनसिध्यात्वापतिं भानुं विलोकयेदितियात्र वल्क्योपि ॥

*यदायुमास्वपिरात्रिषुशोणिताधिक्यंतदास्त्रयेवभवतिपुरुषाकृतिः ॥ अयुमास्वपिशुक्राधिक्येपुमाने
वस्त्रयाकृतिः ॥ कालस्यनिमित्तत्वात् ॥ शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेनप्राबल्यात्तस्मात्क्षामाकारं
व्येतिमिताचरायां २ ॥

कर्ममध्येरजस्वलाचेत्तत्रचतुर्थदिनेप्यधिकारः ॥ अथयदात्रिरात्रिणीस्यादथै
 नामुपहूयेदित्यापस्तंबसूत्रात् ॥ चतुर्थेहनिगोमूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नातावासोयो
 क्वजालानिमंत्रैर्धारयेदितिसोमेप्युक्तं ॥ एवंसर्वत्रश्रौतकर्मणीतिधर्तस्वामिरा
 माण्डारादयः ॥ अत्रसर्वस्युग्गमासुगमनमावश्यकंयुग्मास्त्वितिबहुवचननिर्देशा
 दिति विज्ञानेश्वरः ॥ तच्चैकस्यांरात्रौसकृदेवकार्यं ॥ सुस्थइन्दौसकृत्पुत्रंलक्ष्मणं
 जनयेत्पुमानितियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ इदंचर्तौगमनमन्यकालेप्रतिबन्धादिनागम
 नासम्भवेऽष्टौकादश्यादावपिकार्यं ॥ ब्रह्मचर्येचपर्वरायाद्याश्चतस्रश्चवज्रये
 दितियाज्ञवल्क्योक्तेःव्याख्यातं चेदंमिताक्षरायाम् ॥ यत्रश्राद्धादौब्रह्मचर्यंविहि
 तंतत्राप्युपतौगच्छतो न ब्रह्मचर्यंस्खलनदोषइति ॥ पर्वराणीतिबहुत्वेनाष्टमीचतुर्द
 श्योर्ग्रहणमितिचमदनरत्नेप्येवं (यत्तु हेमाद्रौशिवरहस्ये) दिवाजन्मदिनेचैव न
 कुर्यान्मैथुनं व्रती ॥ श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोर्यीनचपर्वस्त्वितितदनुविषयं ॥
 ब्रह्मचर्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्निहितमनूक्तेः (दर्शादौतुनभवत्येव) पर्वरांपर्यु
 दस्तत्वात् ॥ ऋतुकालंनियुक्तोबानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् ॥ तत्रगच्छन्समाप्नोति
 ह्यनिष्टफलमेवस्त्वितिवृद्धमनूक्तेः (श्राद्धेब्रह्मचर्यंनियतमित्युक्तं) पृथ्वीचन्द्रोदये
 प्येवं । एतत्सतिसम्भवेज्ञेयं ॥ अनेकभार्यस्यतुयोगपद्येहेमाद्रौकश्यपः ॥ योग
 पद्येतुतीर्थानांविवाहक्रमशोव्रजेत् ॥ रक्षगार्थसपुत्रांवाग्रहणक्रमशोपिबेति ॥
 (ग्रहणमृतुग्रहणं) ऋग्विधाने ॥ विष्णुर्येनिंजपेत्सूक्तंयोनिंस्पृष्ट्वात्रिभिर्व्रती॥
 गर्भाधानंततःकुर्यात्सुपुत्रो जायतेध्रुवस ॥ अगमनेदोषमाहपराशरः ॥ ऋतुस्नातां
 तुयोभार्यासन्निधौनेपगच्छति ॥ घोरायांभूगाहत्यायांपच्यतेनावसंशयः ॥ अ
 स्यापवादमाहमदनरत्नेव्यासः व्याधितोबन्धनस्थोवाप्रभासेठवथपर्वसु । ऋतु
 कालेपितारीणांभूगाहत्याप्रमुच्यते । वृद्धां बन्ध्याससदृतांमनपत्यामपुठिपणीं ।
 कन्यांचबहुपुत्रांचवज्रजयन्मुच्यतेभयात् । वृद्धाङ्गतरजस्कासु । गर्भाधानांगहेमा
 करणोप्रायश्चित्तमाहपारिजातेआश्वलायनः ॥ गर्भाधानस्याकरणात्तस्यजात
 स्तुदुष्यति ॥ अकृत्वागां द्विजेदत्वाकुर्यात्पुंसवनं पतिः ॥ गर्भाधानंदमलमासशु
 क्रास्तादावपिकार्यं ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुसीमनुऋतुजन्मसु ॥ सुरासुरेज्ययोश्चैव

मौढ्यदोषोनविद्यतइतिज्योतिर्निबन्धेभूगुक्तेः ॥ ऋतौगमनेपराशरः ॥ ऋतौतु
 गर्भशंकित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतं ॥ अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमन्त्रपुरीषवत् ॥
 (स्त्रीणांतुनस्नानं) उभावप्यशुचीस्यातांदम्पतीशयनंगतौ ॥ शयनादुत्थिताना
 रीशुचिःस्यादशुचिः पुमानितिवृद्धशातातपोक्तेः ॥ अत्रकश्चिद्विशेषउच्यते ॥
 तत्ररात्रौरजसिजननादौचरात्रिंशभागान्कृत्वा आद्यभागद्वयंचेत्पूर्वदिनंग्राह्यं ॥
 परतस्तत्तरमितिमिताक्षरायाम् ॥ यत्तुप्रागर्धरात्रात्प्राग्व सूर्योदयात्पूर्वदिनमि
 त्युक्तं ॥ तत्रदेशाचारादव्यवस्था ॥ तथासप्तदशदिनपर्यंतंपुनारजोदृष्टौस्नानमा
 त्रं अष्टादशेऽप्यकरात्रं ऊर्ध्वविंशेद्वयहः ॥ विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमितिततस्वज्ञेयं
 यत्तुचतुर्दशदिनादवर्गाशुचित्वंनविद्यतेइतितत्रस्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतं ॥ एतच्चय
 स्याविंशतिदिनोत्तरंप्रायशोरजस्तत्रोक्तंस्मृत्यर्थसारे ॥ त्रयोदशदिनादूर्ध्वप्रायो
 रजोवतीनामेकादशदिनात्प्रागशुचित्वंनस्ति ॥ एकादशदिनेऽप्यकरात्रं ॥ द्वादशे
 द्विरात्रं ॥ ऊर्ध्वत्रिरात्रमिति ॥ प्रयोगपारिजातेऽप्येवं ॥ रोगजेतुतत्रैवविशेषःसंग्रहेरो
 गेणयद्रजः स्त्रीणामन्वहंहिप्रवर्तते ॥ नाशुचिस्तुभवत्तेनयस्माद्वैकारिकंमत्तमि
 ति ॥ कर्माधिकारस्तुरजोनिवृत्तावेव ॥ साधवाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीर
 जस्वला ॥ यावत्प्रवर्तमानंहिरजोर्नैवनिवर्ततइतिग्राह्यहेमाद्रौशंखोक्तेः (तत्रा
 पिस्वकालेऽशुचिरेवेत्याहऋष्यशृंगः) रोगजेवर्तमानेपिकाले निर्यातिकालि
 कं ॥ तस्मात्कालेप्रसत्तास्यादन्यथासंकरोभवेत् (तथा) रजस्वलायारजस्व
 लांतरस्पर्शेऽकामतःस्नानंकामतउपवासःपंचगव्याशनंच ॥ असवर्णानांतुब्राह्म
 णयाक्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेणाकृच्छार्द्धपादोनकृच्छ्र कृच्छ्रागिाक्षत्रियादीनांतुकृ
 द्दुपादणवक्षत्रियादीनांहीनवर्णस्पर्शेत्रिरात्रमुपवासः ॥ वैश्याशूद्रयोःपूर्वयास्प
 र्शेहोरात्रंद्विरात्रंच ॥ एतच्चकामतः ॥ अकामतश्चप्राक्शुद्धेरनशनं ॥ अकाम
 तश्चंडालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेवप्राक्शुद्धेः ॥ कामतस्तु ॥ प्रथमेद्विद्वयहः
 द्वितीयेद्वयहस्तृतीयसकाहः ॥ चतुर्थेऽतुद्वयहसकाहोवा ॥ भुंजानायाश्चंडा
 लादिस्पर्शेऽष्टरात्रं ॥ उच्छिष्टयोःस्पर्शेतुकृच्छ्रइत्यादिमिताक्षरायांज्ञेयं ॥ स्मृ
 त्यर्थसारेतुसर्वत्रालापत्यायाः स्पर्शेस्नानेकृतेर्भक्तिः पश्चादशनप्रत्यास्नायइ

ति (स्नानविधिंचाहपराशरः) स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांत
रिततोयेनस्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ सिक्तगात्राभवेदङ्घ्रिः सां गोपागाकथं वन ॥ नव
स्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासप्रवधारयेत् ॥ अथ रजस्वलास्नानं (देवज्ञवल्लभः) ब्र
ह्मानुराधाश्चिनसौम्यभेषुहस्तानिलाखंडलवासवेषु ॥ विश्वार्यमर्षोत्तरभाद्रभेषु
वरांगनास्नानविधिः प्रदिष्टः (ज्वरेतूषणाः) ज्वराविभूतायानारीरजसाचपरि
सुता ॥ कथं तस्याभवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थेह निसंप्राप्ते स्पृशेद
न्यातुतां स्त्रियं ॥ सासचैलावगाद्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥ दशद्वादशकृत्वो
वाश्चाचामेव पुनः पुनः ॥ अंते च वाससां त्यागः ततः शुद्धा भवेत्तु सेति ॥ इदं चातुरमा
वेजेयं ॥ आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुर इति पराशरोक्तेः ॥ रजसोऽज्ञाने
तु पराशरमाधवीये प्रजापतिः ॥ अविज्ञाते मले सा च मलवद्वसना यदि ॥ कृतं
गृहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिर्न स्यात्तिरात्रतः (देवजानीये कारिकायां) उच्छिष्टा तु
द्विजातीनां रजः स्त्रीयदि पश्यति ॥ उपवासमधोच्छिष्टे ऊर्ध्वोच्छिष्टेऽप्यहं सिपेत्
(अथ पुंसवनं) प्रयोगपारिजाते जातकार्यः ॥ द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंस
वनं भवेत् ॥ व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमं तेन सहायवा (वृहस्पतिः) तृतीये मा
सि कर्तव्यं गृहे रन्यत्र शोभनं । गृहे च चतुर्थे मासे तु यद्येमास्यथवाष्टमे ॥ सकृत् प्रसूता गृ
हिः ॥ एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीति ज्ञायते ॥ बह्वृचकारिकापि ॥ कर्त्ता स्याद्देव
स्तस्यायस्याः पत्युरसंभवः ॥ आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः (ब्राह्म)
गर्भाधानादिसंस्कृतीपिताश्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ अभावे स्त्रकुलीनः स्याद्बांधवोऽन्यत्र
गोत्रजः (मदनरत्नसत्यव्रतः) मृतो देशांतरगतो भर्त्ता स्त्रीयद्यसंस्कृता ॥ देवरो वा गुप्त
र्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् (हेमाद्रौयमः) प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुन्नसत्रेणा
चंद्रमा युक्तः स्यादिति वराहः ॥ हस्तो मूलं श्रवणाः पुनर्वसुर्मुर्गाशिरस्तथा पुष्यः ॥
पुंसं जकेषु कार्ये ऽवेतानि शुभानि विदरायानि । अनुराधापि पुन्नसत्रं अनुराधा न ह वि
द्यावर्धयंत इति श्रुतेः (गर्गोपि) पुन्नामश्रवणास्तित्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः ॥ अभि
जित्प्रौष्पाच्चैव अनुराधा तथा श्रवणं (वृसिंहः) रिक्तां पर्वचनवमौत्थत्वा पुंसवने
शुभाः ॥ ज्योतिर्निबन्धे विशिष्टः ॥ मृत्युश्च सौरेस्तनुहानिरिंदो मृतप्रजापुंसवने

बुधस्य ॥ काकीचवंध्याभवतीहशुक्रेस्त्रीपुत्रलाभोरविभौमजीवैः ॥ अनवलोभ
नस्याप्ययमेवकालः ॥ दीपिकायांतुचतुर्थेऽनवलोभनमित्युक्तं ॥ अथसीमंतः ॥
हेमाद्रौवैजवापः ॥ अथसीमंतोन्नयनं ॥ चतुर्थेपंचमेष्वेचेति (वशिष्ठः) चतुर्थे
सप्तमेमांसिष्येवाप्यथवाष्टमे ॥ हेमाद्रौशंखः ॥ गर्भस्पंदनेसीमंतोन्नयनं (याव
(दानप्रसवः काष्ठाजिनिः) गर्भलंभनमारभ्ययावन्नप्रसवस्तदा । सीमंतोन्नय
नंकुर्याच्चंखस्यवचनंयथा (मासप्रचात्रसौरःसावनोवाकालविधाने) चतुर्थ
यस्याष्टममासभाजिसौरैरागर्भप्रथमंविधेयं ॥ सीमंतकर्मद्विजभामिनीनांमासेऽ
ष्टमेविष्णुर्बालंचकुर्यात् (वशिष्ठः) चतुर्थेसावनेमांसिष्येवाप्यथवाष्ट
मे (ज्योतिर्निबंधेनारदः) अरिक्तापर्वदिवसेकुजजीवार्कवासरे (कालविधा
ने) सीमंतेतिष्ठहस्तादितिहरिशशभृत्पौष्पाविध्युत्तराख्याःपक्षाच्छिद्रं चरिक्तां
पितृतिथिमपहायापराःस्युःप्रशस्ताः ॥ अदितिःपुनर्वसुः (पक्षाच्छिद्रंचाहवशि
ष्ठः) चतुर्दशीचतुर्थीचअष्टमीनवमीतथा ॥ यद्यीचद्वादशीचैवपक्षाच्छिद्राह्वयः
स्मृतः ॥ क्रमादेतासुतिथियु वर्जनीयाश्चनान्डिकाः ॥ भता ५ ष्ट ८ मनु १४
तत्त्वां २५ क ६ दश १० शेषास्तुशेभनाः (कालनिर्णये) शुभसंस्थेनिशाना
येचतुर्थीचचतुर्दशीं ॥ पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणि (वृहस्पतिः)
पूर्वपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णाश्चांत्यत्रिकंविना ॥ चतुर्दशीचतुर्थीचशुक्लपक्षेशुभप्र
द्वै (नारदः) विप्रसत्रिययोःकुर्याद्विवासीमंतकर्मतत् ॥ वैश्यशूद्रकयोरेतद्वि
वानिश्ययिकेचन ॥ वाराःपूर्वाक्तासव (एतच्चसकृत्प्रतिगर्भवाक्यमितिहेमा
द्रिः) एतच्चकृतसंस्कारासीमंतेनद्विजस्त्रियः ॥ यंयंगर्भप्रसयंतेससर्वःसंस्कृतोभ
वेदितिहारीतोक्तेः॥सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते ॥ केचिद्गर्भस्यसंस्का
रानप्रतिगर्भप्रयुंजतेइतिहेमाद्रौविष्णुवचनाच्च (सगव) स्त्रीयद्यकृतसीमंताप्रस
वेतुकथंचन ॥ गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसंस्कारमर्हति (सीमंतेभोजनेप्रायश्चित्
तमुक्तंपराशरमाधवीयेधौम्येन) ब्रह्मोदनेचसीमेचसीमंतोन्नयनेतथा ॥ जातक
र्मनवश्राद्धेभुक्ताचांद्रायणांचरेत् (ऋग्विधानेतु) आरइवेज्जपेन्मंत्रंशतवारंनसं
शयः ॥ सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकिल्बिषात्तदेति (अथगर्भिणीतत्पतिधर्माः ।

वराहः) सामिश्रमशनं यत्नात्प्रमदापरिवर्जयेदतः प्रभृतिगृह्यकारिकायां ॥ अं
 गारभस्मास्थिकपालचुलीशूर्पादिकेषूपविशेन्नारी ॥ सोलूखलादये दूयदादि
 केवायं वैतुषादये नतथोपविष्टा ॥ नोमाज्जनीगोमयापिंडकादौ कुर्यान्नवारिराय
 वगाहनंसा ॥ अंगारभूत्याननखैर्लिखेत्समांकलिं वपुर्भगमथोन कुर्यात् ॥ नोमुक्त
 केशीविवशा यवास्याङ्गकोनसंध्यावसरे न शेते ॥ नामंगलं वाचमुदीरयेत्साशून्या
 लयं वृक्षतलेन यायात् (विष्णुधर्मोत्तरे) कटुतीक्ष्णाकयायागि अत्युष्णालवणानि
 च ॥ आयासंचव्यवायंच गर्भिणीवर्जयेत्सदा (हेमाद्रौकौण्डिन्यः) मुंडनीपिंडदा
 नंच प्रेतकर्मच सर्वशः ॥ न जीवत्पितृकः कुर्याद्द्विगुर्विणीपतिरेव च (मिताक्षरायां)
 उदन्वतो भसिस्नाननखकेशादिकर्तनं ॥ अंतर्वत्न्याः पतिः कुर्वन् प्रजाजायते ध्रुवं
 (पृथ्वीचंद्रोदये गारुडे) गयायां पिंडदानस्य न कदाचिन्निराक्रिया ॥ अत्र काले
 दानप्रत्ययस्मृतेर्निषिद्धकालस्यैवापवादो न तु जीवत्पितृकगर्भिणीपत्याशौचादि
 निमित्तस्य ॥ अग्निहोत्रे यावज्जीवत्कालपरत्वाभावात् ॥ अन्यथा शौचे पिगया
 यात्रायाश्च स्यात्तत्र तु निमित्तसंयोगस्यापवादो यथा शौचे अग्निहोत्रादेः यथा वा
 जीवत्पितृकस्य मातुर्गयान्वष्टकादौ तत्र तदेव भवति नान्यदिति संक्षेपः (प्रयोगपा
 रिजातेकप्रथमः) गर्भिणीकुंजराश्वदिशैलहर्म्याधिरोहणं ॥ व्यायामं शीघ्रगम
 नं शकटारोहणं त्यजेत् ॥ शौकरं कृत्वा विमोक्षं च साध्वसंकुक्कुटासनं । व्यवसायं दिवा
 स्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् (मदनरत्नेस्कांदे) हरिद्रांकुंकुमंचैव सिंदूरं कज्जलं तथा
 कूपसिकंच तांबूलं मांगल्याभरणं शुभं ॥ केशसंस्कारकवरीकरकर्णाविभूषणस
 भर्तुरायुष्यमिच्छंती दूरयेद्गर्भिणी न हि (बृहस्पतिः) चतुर्थे मासि स्यैवाप्य
 ष्ठमे गर्भिणी यदा ॥ यात्रानित्यं विवर्ज्या स्यादायाहेतुविशेषतः (याज्ञवल्क्यः)
 दौहं दस्याप्रदाने न गर्भादोयमवाप्नुयात् ॥ वैष्णव्यं मरणांचापि तस्मात्कार्यं प्रियं
 स्त्रियः ॥ दौहं दंगर्भिणी प्रियं (तत्रैवाश्वलायनः) वपनं भैशुनं तीर्थवर्जयेद्ग
 र्भिणीपतिः ॥ आङ्गच सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् (आङ्गंतद्वोजनमिति प्र
 योगपारिजातः कालविधाने मुहूर्तदीपिकायांच) क्षौरं शवानुगमनं न ख
 क्तनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानं ॥ उडाहमोपनयनं जलधेष्वच गाहमायु

क्षयार्थमिति गर्भिणीकापतीनां (रत्नसंग्रहे गालवः) दहनं वपनं चैव चोलवैशि
रिरोहणं ॥ नावआरोहणं चैव वज्रयेदगर्भिणीपतिः ॥ अव्यक्तगर्भापतिरन्धि
यान्मृतस्य बाहंसुरकर्मसंगं ॥ तस्यां तु यत्नेन गयादितीर्थयागादिकं वास्तुविधिं
न कुर्यात् ॥ अव्यक्तगर्भाविनिता भवेन्मासप्रयात्परं ॥ यस्मात्मासपरतः सूतिर्न वमे
रिष्टवासिनी (अथ सतिका गृहप्रवेशः । गर्गः) रोहिण्यैव पौषोऽथ स्वाती वसु
सायोरपि । पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठा च्युत्तरासु च ॥ मैत्रेत्वाष्टे तथा श्विन्यां सति
कागारवेशनम् (सतच्च संभवे) प्रसूतिसमये काले सद्यस्वप्रवेशयेदिति विशिष्टोक्तेः
तच्च नैर्ऋत्यां कार्यं । वासुसायामौजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिका गृहमिति विशिष्टोक्तेः
(विष्णुधर्म) दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः । वह्निना त्रिदुकालातैः पूर्णा
कुम्भैः प्रदीपकैः । मुसलेन तथा वारिवर्गाकैश्चित्रितेन चेति (अथ जातकर्म । पारि
जाते विशिष्टः) श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सच्चैलं स्नानमाचरेत् (मनुः) प्राङ् नाभिवर्धना
त्पुंसो जातकर्मविधीयते । बर्द्धनं ह्येदनं (हेमाद्रौ वैजवापः) जन्मनो नंतरं कार्यं जात
कर्म यथाविधि । देवादती तत्कालं चेदती ते सतके भवेत् (पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुधर्म)
अच्छिन्ननाभिकर्तव्यं प्राङ्ध्वैः पुत्रजन्मनि ॥ पुत्रपदेन कन्यापि गृह्यते (तदाहतत्रैव
काठशास्त्रिजिनिः) प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहोचंद्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा नंतरमात्मीया
नपितृनश्राद्धेन तर्पयेत् (सतचरात्रावपिकार्यं) पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यादत्त
मसूर्यमिति तत्रैव व्यासोक्तेः (वैजवापः) जातमात्रकुमारस्य जातकर्मविधीय
ते ॥ स्तनप्राशनतः पूर्वनाभिकर्तनतोऽपि वा ॥ सतेन नैमित्तिकमपीदं जातेऽष्टिवदा
शौचांते कार्यमिति शंकापरास्ता । जाते कुमारि पितृणां मासोदात्तपुरायंतदहरि
तिहारीतोक्तेषु च । अत्र श्राद्धमात्रेन हेम्ना वा कार्यमित्युक्तं (पृथ्वीचंद्रोदये आ
दित्यपुराणे) जातश्राद्धे तु पक्षात्तनदद्याद्ब्राह्मणोऽथ पीति ॥ हेमाद्रिस्तु ॥ पुत्रजन्म
निकुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् । नपक्षेन न चामेन कल्याणान्यभिक्रामयन्निति
संवर्तावते हेम्नैवेत्याह (सतचजननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याहमितासरा
यां प्रजापतिः) आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मयदा भवेत् । कर्तुं स्तात्कालिकी शु
द्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति (केचित्तु) मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्मयदा भवेत् । आ

शौचावगमेकार्यं जातकर्म यथाविधीति स्मृतिसंग्रहोक्तेराशौचांते कार्यमित्याहुः (स्मृत्यर्थसारेपि विकल्पउक्तः) मृदुध्रुवचरसि प्रभेद्वेषामुदयेषु च ॥ गुरौ शुक्रैथवा केद्रे जातकर्म च नाम च (मृदादिलक्षणा माह श्रीधरः) रोहिण्युत्तरभांस्थिरं गिरिशमूलेंद्रोरगादारुणांक्षिप्रंचाप्रिर्वदिनेशपुष्यमजलेंद्राग्नीतुसाधारणां ॥ उग्रं पूर्वमघांतं कंमृदुगतिं त्वाष्ट्रांत्यमैवं चरं विष्णुस्वातशतोदुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलं । अत्र सर्वत्र जातकर्मनामकर्मदावुक्तकालातिक्रमेन सत्रादिकं ज्ञेयम् । देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमण्यदि ॥ अनस्तगे ज्येष्ठे सिते तत्कार्यं चोत्तरायणो ॥ इति मदनरत्नेनारदोक्तेः (बृहस्पतिरपि) मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिप्रिचंत्यो प्रमादतः ॥ नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥ सतके संध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः ॥ अथ जन्मनि दुष्टकालाः (तत्र गंडांतः । ज्योतिर्निबन्धेनारदः) प्रणानंदाख्ययोस्तिष्ठयोः संधिर्नाडीद्वयं तथा ॥ गंडांतं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादियुः ॥ कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेघयोः । गंडांतमंतरालं स्यादधटिकार्धं मृतिप्रदं ॥ सार्पेकपौष्णभेद्वंत्ययोऽशांशाभसंधयः ॥ तदग्रभेद्वद्यपादाभानां गंडांतसंज्ञकाः (रत्नमालायां) पौष्णाऽऽप्रिवन्योः सार्पपित्रर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठा मूलयो रंतरालं । स्याद्गंडांतं स्याद्यच्चतुर्नाडिकं हियात्राजन्मोद्वाहकाले ऽवनिष्ठम् (रत्नसंग्रहेन वसीतारिष्टे) सर्वे ग्रां गंडजातानां परित्प्रागो विधीयते ॥ वर्जयेद्दर्शनं श्रावंतच्च ग्रामासिकं भवेत् । तिष्ठयर्क्षगंडे पितृमातृनाशोलगने तु संधौ तनयस्य नाशः ॥ सर्वे युनो जीवति हन्ति बन्धनं जीवन् पुनः स्याद्बहुवारणाश्वः (अथैषां दानमुत्तरगार्थ्ये) तिथिगंडे त्वनड्वाहनं क्षत्रे धेनु रुच्यते ॥ कांचनं लग्नगंडे तु गंडदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्पे गोदानमुच्यते ॥ अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढे च कांचनं । उत्तरापुष्यचित्रापूर्वाषाढोद्भवस्य च । कुर्याच्छांतिं प्रयत्नेन नक्षत्राकरजं बुधः ॥ (अथाश्लेषाफलं) मृदास्थने त्रगलकांसयुगंच द्वाहहज्जानुगुह्य पदमित्याहिदेहभागः । वारादिने ब्रह्मभुक्श्रुतिनागरुद्रयगनंदपंचशिरसः क्रमशस्तु नाड्यः ॥ राज्यं पितृक्षयो मातृनाशः कामक्रियारतिः ॥ पितृभक्तो बलीस्वधनस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥ अथ ज्येष्ठाफलं ब्रह्मयामले ॥ ज्येष्ठादौ जननी माता द्वितीये जननी पिता ॥ तृतीये जननी भ्राता

स्वयंमाताचतुर्थके ॥ आत्मानं पंचमेहन्ति यस्मै गोत्रस्यो भवेत् । सप्तमे चोभयकु
लं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥ नवमेश्च शूरं हन्ति सर्वं हन्ति दशांशक इति (अथमूलफलं ॥
भल्लाटः) अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेत्तुवालकं । समाष्टकं पितायवानतन्मुखं
विलोकयेत् ॥ तदाद्यपादके पिता द्वितीयके जनन्यथ । धनस्य रत्नं तीयके चतुर्थ
कः शुभावहः ॥ प्रतीपमन्यपादतः फलं तदेव सार्पभे (अभुक्तमूलं त्वाहवृद्धवशिष्ठः)
ज्येष्ठांते घटिका चैकामूलादौ घटिका द्वयं । अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं शिशुं त्य
जेत् ॥ केचिज्ज्येष्ठांत्यमूलाद्यं च पादमभुक्तमूलमाहुः (कश्यपसंहितायां त्वन्य
थोक्तं) मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । मातरं स्वतृतीयो यथानि सुहृदं त
तुरीयजः ॥ फलं तदेव सार्पभे प्रतीपं त्वं त्यपादतः ॥ अथमूलवृक्षः (जयारवि)
मूलस्तंभं स्त्वचाशाखापत्रं पुटपं फलं शिखा । वेदाश्च मुनेयश्चैव दिशश्च वसव
स्तथा ॥ नन्दाबाणारसारुद्रा मूलभेदः प्रकीर्तितः । मूले मूलविनाशाय स्तंभे हा
निर्धनस्यः ॥ त्वचिभ्राह्मविनाशाय शाखामाह्विनाशकत्वं ॥ पत्रे सपरिवारः
स्यात्पुठपेषु नृपवल्लभः । फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितं ॥ अन्यत्र वा
न्यथोक्तं ॥ मूले सप्तघटीयु मूलहननं स्तम्भेष्टुस्वस्यं त्वग्निदग्धं विनाशनं च
विरुपे रुद्रो हन्ति मातुलः ॥ पत्रे कौः सुकृती तु बाणकुसुमे मंत्री फले सागरे राजा बह्मि
शिखात्पमायुरिति सन्मूलांघ्रिपे स्यात्फलम् (भूपालवल्लभः) वृषालि सिंहे
युधदे च मूलं दिवि स्थितं युग्ममूलं गंगां त्ये ॥ पातालं गमेयधनुः कुलीरनक्रेयु मर्त्ये
ठिवति संस्मरति ॥ स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले चेद्वनागमः । मर्त्यलोके यदा मूलं त
दा शून्यं समादिशेत् (वशिष्ठः) नैऋत्यभोऽद्भुतसुतः सुता वासिष्ठादवश्यं शूरं नि
हन्ति ॥ तदं त्यपादे जनितो निहन्ति तस्योत्क्रमेणाहि भवेत्कलत्रम् ॥ सुरेशतारा
जनिता धवाग्रजं द्विदेवतारा जनिता तु देवरस ॥ पुरन्दरर्क्षे जनितः सुतस्तथा स्वस्या
ग्रजं हन्ति न पुत्रिता यदि (प्रयोगपारिजाते) मूलजाश्च शूरं हन्ति व्यालजा च तदङ्ग
नाम् ॥ माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा (वृसिंहप्रसादे) धवाग्रजं हन्ति सुरेन्द्र
जाता तथैव पत्न्या भगिनी पुमांश्च । द्विदेवजा देवरमाशुह न्याद्वायुं नुजामाशुनि
हन्ति सूनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वाहन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान् । तथा भार्या स्वसारं वाशा

लकंवादिदेवजः ॥ कन्यकादेवरंहन्तिविशाखांत्यसमुद्भवा । आद्यपादत्रयेनैव
 आद्यभेतुपुमानभवेत् ॥ नहन्यादेवरंकन्यातुलामिश्रादिदेवजा । तदृक्षांतोद्भवा
 वज्यादुष्टावृष्टिचकपुच्छवत् ॥ चित्राद्यर्धेपुष्ट्यमध्येद्विपादेपूर्वायाढाधिठरायपा
 देतृतीये । जातःपुत्रश्चोत्तराद्येविवत्तेमातापित्रोर्भ्रातरंबालनाशं ॥ द्विमासंचो
 त्तरादोषःपुष्ट्येचैवत्रिमासकः । पूर्वायाढाष्टमेमासिचित्रायाणमासिकंफलं ॥
 नवमासंतथाप्रलेपामलेचाष्टकवर्षकं । ज्येष्ठापंचदशेमासिपुत्रदर्शनवर्जिता ॥
 (वर्गशयः) व्यतीपात्तैहानिःस्यात्परिधेमृत्युमादिशेत् । वैधृतौपितहानिःस्या
 चष्टेदाबंधतां व्रजेत् ॥ मूलेसमूलनाशःस्यात्कुलनाशोद्धृतौभवेत् । विहृतांगश्च
 हीनश्चसंध्ययोरुभयोरपि ॥ पर्वरायपिप्रसूतौचसर्वारिष्टभयप्रदः । तद्वत्सदंत
 जातश्चपादजातस्तथैवच ॥ विपरीतप्रसूतौतुनाभिनालेनवेष्टितः । राक्षस्यनृप
 तेश्चैवस्वस्यापिचविनाशकः ॥ तस्माच्छांतिप्रकुर्वीतग्रहाणांक्रूरचेतसां (गर्गः)
 कृष्णांचतुर्दशींघोटांकुर्यादादौशुभंस्मृतं । द्वितीयेपितरंहन्ति तृतीयेहन्तिमात
 रम् ॥ चतुर्थेमातुलंहंतिपंचमेवंशनाशनम् ॥ षष्ठेतुघननाशःस्यादात्मनोवंशना
 शनम् ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेनशांतिंकुर्याद्विधानतः ॥ अथपित्रोर्नक्षत्रेजन्मदोषः ॥
 (तत्रदेवकीर्तिः) यद्येकस्मिन्विठरायेजायन्तेदुहितरौयवापुत्राः । पितुरंतकरा
 ह्येतेयद्यपरेप्रीतिरतुलास्यात् (गर्गः) एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापितृपुत्रयोः
 प्रसूतिश्चतयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यानिप्रिचतं (शौनकः) ग्रहतोचन्द्रसूर्यस्यप्रसूतिर्य
 दिजायते । व्याधिपीडातदास्त्रीणामादौतुच्छतुदर्शनात् ॥ इत्थंजायतेयस्यत
 स्यमृत्युर्नसंशयः (शांतिस्तु) तदृक्षाधिपतेरूपंमुवर्गोनप्रकल्पयेत् । सूर्यग्रहेसूर्य
 रूपंहेमचन्द्रन्तुराजतम् ॥ राहुरूपंप्रकुर्वीतनागेनैवविचक्षयाः ॥ नागःसीसं ॥ वया
 गांचैवरूपाणांस्थापनंतत्रकारयेत् ॥ आकृशोनाप्यायस्वर्भातोरितिपूजानंत्राः
 नक्षत्रदेवतायास्तन्मंत्रेण ॥ संपूज्यतुयजेत्सूर्यसमिद्धिश्चार्कसंभवैः ॥ चंद्रग्रहेच
 पालाशैर्दूर्वाभीराहुमेवच ॥ समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्यभेषाद्यजुहुयाद्बुधः ॥ आज्येन
 चरुणाचैवतिलैश्चजुहुयात्ततः । पंचगव्यैःपंचरत्नैःपंचत्वक्पंचपल्लवैः । जले
 रौप्यधिकल्केष्वचअभिषेकंसमाचरेत् । संवैर्वासुरासंभूतैरापोहिष्टादिभिस्त्रिभिः

इमं मे गंगोपुरतस्तत्त्वा यामीति मंत्रकैः । यजमानस्ततो दद्याद्भक्त्या प्रतिकृति
त्रयमिति (मात्स्ये) अकालप्रसवानार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवा
श्चैव युग्मप्रसवकास्तथा ॥ असमानुषा अमुंडाश्च अजातव्यजनास्तथा । हीनांगा
अधिकांगाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ॥ पशवः पक्षिणाश्चैव तथैव च सरीसृपाः
विनाशतस्तद्देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ निवसिष्येतां नगरात्ततः शान्तिं समाच
रेत् (पाप्मे) उपरिप्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः । दंतैर्वासहस्यस्य स्याज्जन्मभार्ग
वसत्तम ॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमे तथा । यदादंताश्च जायन्ते मासे चैव महद्भ
यं ॥ मातरं पितरं वा यत्त्वा देदात्मानमेव च । गजपृष्ठगतं बालं नौ स्थंवास्थापयेद्द्विज ॥
तदभावे तु धर्मज्ञकां च नेवावरासने । सर्वौषधैः सर्वगंधैर्बीजैः पुष्टपैः फलैस्ततः ॥ पंच
गव्ये न रत्नैश्च पताकाभिश्च भार्गव । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनंतरं ॥ स
प्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनं । भद्रासने निवेशयेत्तं मृद्धिर्मूलैः फलैस्तथा ॥
सर्वौषधैः सर्वगंधैः सर्वबीजैस्तथैव च । स्नापयेत्पूजयेच्च अत्र वह्निं सोमं समीरणं ॥
पर्वतांश्च तथा ख्याता तनुदेवदेवं च केशवं । सतेयामेव जुहुयाद्ब्रतमंगनौ यथाविधि ॥
ब्राह्मणानां तु दातव्या ततः संपूजयेदक्षिणा (ब्रह्मयामले) प्रथमं दंतनिर्मुक्तिरुर्ध्वं वा
लस्य चेद्भवेत् ॥ क्लेशाय मातुलस्ये हतदा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥ सौवर्णं राजतं वा पि
ताम्रं कांस्यमयं तु वा । दध्योदनेन संपूर्णपात्रं दद्याच्छिशोः करे ॥ समं भोजनं दत्त्वा
सपत्न्येन मातुलः शिशुं ॥ सालंकारं सवस्त्रं च शिशुमालिङ्ग्य सादरं (तत्र मंत्रः) रक्ष
मां भार्गवनेयत्वं रक्ष मे सकलं कुलं ॥ गृहीत्वा भोजनं सान्नं प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ निर्विघ्नं
कुसकल्याणं निर्विघ्नां च स्वमातरं । मय्यात्मानमधिस्याप्य चिरं जीव मया सह ॥
सर्वं कृते विधाने तु विघ्नः कोपिन जायत इति (अथ त्रिकशान्तिः शान्तिः सर्वस्वे) सुतत्र
ये सुता चेत्स्यात्तत्त्रये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं महद्भवेत् ॥ ज्ये
ष्ठनाशोधने हानिर्दुःखं वा सुसहद्भवेत् । तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाय विवर्जितः ॥ जा
तस्यैकादशाहेवाद्वादशाहे शुभे दिने । आचार्यमृत्विजो वृत्त्वा ग्रहयज्ञपुरःसरं ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशं प्रतिमाः स्वर्गातः कृताः । पूजयेद्ब्रह्मरशिस्थं कलशोपरि
शक्तिः ॥ पंचमे कलशे रुद्रं पूजयेद्भद्रसंख्यया । रुद्रसूक्तानि च त्वारि शान्तिं सू

क्तानिसर्वशः ॥ द्विजस्रकोजपेक्षोमकालेशुचिसमाहितः । आचार्योजुहुयात्तत्र
 समिदाज्यतिलांश्चरुं ॥ अष्टोत्तरसहस्रंवाशतंवाविशतंतुवा । देवताभ्यश्चतुर्व
 क्रादिभ्योगृहपुरःसरं ॥ ब्रह्मादिमन्त्रैरिंद्रस्यतइंद्रभयामहे । ततःस्विष्टकृतंहत्वा
 बलिंपूर्णाहुतिततः ॥ अभियेकंकुटुंबस्यकृत्वाचार्यप्रपूजयेत् । हिरण्यधेनुरे का
 चकर्त्वात्वजांसिणाततः ॥ आज्यस्यवीक्षणांकृत्वाशांतिपाठंतुकारयेत् । प्रति
 मांगुरवेदत्वाउपस्कारसमन्वितः ॥ ब्राह्मणानभोजयेच्छकत्यादीनानाथांश्चत
 र्ययेत् । एवंशांतिविधानेनसर्वारिषंप्रलीयतइति ॥ अन्येषुमूलाद्युक्षेयुशांत्यादि
 प्रयोगपारिजातेमत्कृतेशांतिरत्नेचज्ञेयं (मिताक्षरायांमाकंडेयः) रक्षणीया
 तथाग्रयोनिशातत्रविशेषतः ॥ रात्रौजागरणांकार्यजन्मदानांतथाबलिः ॥ पुरु
 षाःशस्त्रहस्ताश्चनृत्यगीतैश्चध्यायितः । रात्रौजागरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसतके ॥
 (व्यासः) सूतिकावासनिलयाजन्मदानासदेवताः । तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्ज
 न्मनिकीर्तिता ॥ प्रथमेदिवसेष्येदशमेचैवसर्वदा ॥ त्रिष्टवेतेयुनकुर्वीतसतकंपुत्र
 जन्मनि (अपरार्केब्राह्मे) कन्याश्चतस्रोराकाद्यावातदनीचैवपंचमी । क्रीडनार्था
 चबालानांयद्योचिशिशुरक्षणी ॥ खड्गेतुपूजनीयावैवैश्यैर्वीर्याद्विजातिभिः ॥
 राकानुमतिःसिनीवालीकुहरितिचतस्रःकन्याइत्यर्थः ॥ अथदत्तकपरिश्रहवि
 धिः (पारिजातेशौनकः) अपुत्रोमृतपुत्रोवापुत्रार्थमुपोष्यच । वाससीकुंडले
 दत्त्वाउष्णीषंचांगुलीयकं ॥ बंधूनन्नेनसंभोज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः । अन्वा
 धानादियत्तत्रकृत्वाज्योत्पवनांतकं ॥ दातुःसमसंगत्वातुपुत्रदेहीतियाचयेत् । दाने
 समर्थोदातास्मैयेयज्ञेनेतिपंचभिः ॥ देवस्यत्वेतिमंत्रेणाहस्ताभ्यांपरिगृह्यच । अंगा
 दीत्यृचंजप्त्वाआघ्रायशिशुमूर्धनि ॥ गृहमध्येतमावायचरुंहत्वाविधानतः ॥
 यस्त्वाहदात्यृचाचैवतुभ्यमग्रकृचैकया ॥ सोमोदददित्येताभिःप्रत्यृचंपंचभिस्त
 या ॥ स्विष्टकृदादिहेमंचकृत्वाशेषंसमापयेत् ॥ सच ॥ ब्राह्मणानांसपिंडेयुकर्त
 व्यःपुत्रसंग्रहः ॥ तदभावेसपिंडोवाअन्यत्रतुनकारयेत् ॥ मिताक्षरादौतुव्याहति
 भिराज्येनहोमउक्तः । सचहोमोत्तरंजलपूर्वकंदेयः ॥ नवाङ्मात्रेणा ॥ व्याहति
 भिरुत्वाप्रतिगृह्णीयादितिवाशिष्ठोक्तेः । मातापितावादद्यातांयमद्भिःपुत्रमापदि ॥

सदृशंप्रतिसंयुक्तंसंज्ञेयोदत्रिमःसुतइतिमनूक्तेः (तत्रैववशिष्टः) नत्वेवैकंपु
 चंदद्यात्प्रति गृह्णीयाद्दानस्त्रीपुत्रंदद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाअन्यवानुज्ञानाद्भर्तुरि
 ति । इदंचभर्तृसत्त्वे अन्यथादद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्रिमःस्मृतइतिवत्स
 व्यासवचोविरोधःस्यात् ॥ दानंप्रतिग्रहोपलक्षणां ॥ यत्तु । समंत्रकहोमस्यपुत्रप्र
 तिग्रहांगत्वात् ॥ व्याहृत्यादिमंत्रपाठेचस्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् । तयोर्दत्तकपु
 त्रोनभवत्येवेतिशुद्धविवेकेसूत्रद्वरेणोक्तं ॥ वाचस्पतिश्चैवमेवाह । तन्न । भर्तु
 रनुज्ञयास्त्रियाअपिप्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपिमेधातिथिनाभार्यात्ववददृष्टरूपंदत्त
 कृत्वंहोमसाध्यमुक्तं । स्त्रियाप्रचहोमासंभवस्तथापिप्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादि
 कारयेर्दत्तहरिनाथादयः । संबन्धतत्त्वेप्येवं । एवंशूद्रस्यापि ॥ स्त्रीशूद्राप्रचसध
 र्माणांइतिस्मृतेः ॥ अतएवशूद्रकर्तृकहोमोविप्रद्वारैवपराशरेणोक्तः ॥ दक्षि
 णार्थतुयोविप्रःशूद्रस्यजुहुयाद्विः । ब्राह्मणास्तुभवेच्छूद्रःशूद्रस्तुब्राह्मणोभवेत्
 (अत्रमाधवाचार्यः)योविप्रःशूद्रदक्षिणामादायतदीयंहविःशांतिपृष्ट्यादिसिद्ध
 येवैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति । तस्यविप्रस्यैवदोषः ॥ शूद्रस्तुहोमफलंलभतैवेतिव्याचक्ष
 ते ॥ दत्तकेविशेषः (कालिकापुराणे) पितुर्गोत्रेणायःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते ॥
 आचूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारानिजगोत्रेणावैक्यताः
 दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथादासउच्यते ॥ ऊर्ध्वंतु पंचमाद्वयान्निदत्ताद्याः
 सुतानृप । गृहीत्वापंचवर्षीयंपुत्रेष्टिंप्रथमंचरेत् ॥ पंचमोर्ध्वस्त्वदानेच्छोरेवदा
 नंनचान्यथा । विक्रयंचैवदानंचननेयाःस्युरनिच्छवः ॥ दाराःपुत्राप्रचसर्वस्वमा
 त्मनैवतुयोजयेदितिहेमाद्रिमाधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् (यच्चयाज्ञवल्क्यः)
 स्वकुटुंबविरोधेन देयंदारसुतादृतइति ॥ तदूर्ध्वस्त्वदानानिच्छुपुत्रपरस ॥ तेन
 सर्वस्वदानेस्त्वदानेच्छुदारपुत्रदानंसिद्धस ॥ यत्तु ॥ विश्वविदधिकरणांशुष्टे । तत्र
 पुत्रादीनांज्ञातित्वेनस्वशब्दवाच्यत्वात्पुत्रत्वेनदानमाशंकानिराकृतम् ॥ जन्य
 पुंस्त्वस्यदानेनानिष्ठपत्तेः । दासत्वेनदानंभवत्येव । तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वंस्व
 त्वंभवत्येव । पुत्रेस्त्वत्वाभावंवदन्पुत्रक्रयविक्रयादिपुनःशेषविक्रयादिश्रौतलिं
 गाद्दासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् ॥ सूर्यसव ॥ योनहिग्रभायारणाःदुशे

वान्बोदर्थो मनसामंतवा उडतिश्रुतौ दत्तकनिषेधः ॥ सोप्यौरसातिशयार्थः ॥ अ
 न्यथाशुनः शेषादिप्रतिग्रहश्रौतलिंगविरोधापत्तेः । उपेयांतवपुत्रतामित्युक्तेः ॥
 इदंचश्रौतलिंगस्वयंदत्तक्रीतपरं । नदत्तकपरं ॥ द्वादशविधपुत्रमध्ये दत्तात्मा तु
 स्वयंदत्तः । क्रीतश्चताभ्यां विक्रीत इति याज्ञवल्क्येन तयोर्दत्तकाङ्गे दोक्तेः ॥ तयो
 र्चदत्तौ रसेतरे यांतुपुत्रत्वेन परिग्रह इति कलौ निषेधात्तेन संस्कारोत्तरं स्वयंक्रीतो
 न भवति ॥ तदुत्तरं ॥ दत्तकानभवत्येवेति सिद्धम् ॥ अथ यमलयोः संस्कारक्रमा
 र्थं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते (मनुः) पुत्रः कनिष्ठे ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः ॥
 कथं तयोर्विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत् ॥ सदृशः स्त्री प्रजातानां पुत्राणां मवि
 शेषतः । न मातृतो ज्येष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्येष्ठ्यमुच्यते ॥ तेन कनिष्ठायां पूर्वजात्
 राव ज्येष्ठो न ज्येष्ठायां पश्चाज्जात इत्यर्थः ॥ सख्यग्राह्याधिकारी ॥ जन्मज्येष्ठेन
 चाह्वां ब्रह्मसयास्वपि स्मृतं । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठतामता (देवलः)
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यंति प्रथमं मुखं ॥ संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठ्यं प्रति
 स्थितम् (भागवते तु) दौतदाभवतो गर्भसूतिर्वैशविपर्ययादित्युक्तेः ॥ पश्चादुत्प
 न्नस्य ज्येष्ठ्यमुक्तं ॥ अवदेशाचारतो व्यवस्था ॥ पूर्वमेव तु युक्तं गर्भाष्टमइत्यादौ
 विशेषनिर्देशेणैव गर्भग्रहणानान्यत्र ॥ अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् (अथसूतिकास्नानं ॥
 ज्योतिषे) करेद्रभाग्यानि लवासवांत्यमैवेदवाश्चिद्रुवभेद्विपुंसां ॥ तिथावरिक्ते
 शुभमामनंति प्रसूतिकास्नानविधिमुनीन्द्राः (अथनामकर्म ॥ मदनरत्ने वृहस्पतिः)
 द्वादशे दशमे वापि जन्मतोपि त्रयोदशे ॥ योऽंशे विंशतौ चैव द्वाविंशे वर्णातः क्रमात्
 (याज्ञवल्क्यः) अहन्येकादशेनाम (हेमाद्रौ भविष्ये) नामधेयं दशस्यांतु द्वादश्यां
 मासिके च न । अष्टादशे हनितथावदं न्ये मनीषिणाः ॥ दशस्यामतीतायामिति
 ज्ञेयं । आशौचापगमेनामधेयमिति विष्णुक्तेः (गृह्यपरिशिष्टेपि) जननादश
 रात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरेवानासकरां ॥ व्युष्टेतीते (ज्योतिर्निबन्धेर्गर्गः)
 अमासं कालं विष्टयादौ प्राप्तकालेपि नाचरेत् (श्रीधरः) सिद्धादित्यमघोत्तरा
 रात्रिभिरावातीव नित्याच्युत्प्राजेशाश्चिदशं कपौष्णादित्युक्तं पुष्टयेयुराशौ स्थि
 रे ॥ किदापंचदशीं विहाय नवमीं शुद्धेष्टमे भार्गवज्ञाचार्यामृतपादभागादिवसेनामा

निकुर्याच्छिः (मनुः) शर्मातं ब्राह्मणास्य स्याद्वर्मातं सत्रियस्य तु । वैश्यस्य धनसं
युक्तं शूद्रस्य प्रेष्ठयसंयुतं (मदनरत्नेनारदीये) सूतकांतेनामकर्मविधेयं स्वकुलोचि
तं । नामपूर्वतुमासस्य मंगलं घुसमाक्षरैः (तत्रैव गार्ग्यः) मासनामगुरोर्नामदद्याद्बाल
स्य वैपिता (स्मृतिसंग्रहे) कृष्णो नंतोच्युत्प्रचक्रो वैकुण्ठो यजनाईतः । उपेन्द्रो यज्ञपु
रुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥ योगीशः पुंडरीकाक्षो मासनामान् ग्रन्थनुक्रमात् ॥ अत्र
मार्गशीर्षादिप्रचैत्रादिर्वाक्रमइति (मदनरत्ने) तन्मासनामप्रथमं दद्यात्संबुध्य चैव
हि । देवालयगजाश्चानां वृक्षाणां वापि कूपयोः ॥ सर्वापणानां पुण्यानां चिह्नार्थं
योषितां नृणां । काव्यानां च कवीनां च पञ्चादीनां च सर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तु
नां नामकर्मविशिष्यते ॥ नाक्षत्रमपि नामकार्यं ॥ अभिवादीयं च समीक्षेत तन्मा
तापितरौ विद्यातामोपनयनादित्याश्च लायनोक्तेः ॥ कुलदेवतानक्षत्रसंबद्धं पिताना
मकुर्यादिति मदनरत्ने शंखोक्तेः तच्च नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशि
ष्टे । तदक्षरादिकं नामयस्मिन् विठरायेयदाक्षरमिति (सुदर्शनभाटयेतु) रोरैमनृज्ये वि
शुवृद्धिरादौ ढांत्ये च वांते श्रवणाश्च युसु ॥ शेषे युनाम्बोः कपरः स्वरौ त्यः स्वाप्वारदी
र्घः सविमर्गइष्टः ॥ इत्युक्तं ढांत्येति प्रोष्टप्रदेत्यत्रादौ ढात्परे च वृद्धिः प्रोष्टपादइति ॥
अंयमपभरणीशब्दः श्रुतावुक्तः ॥ तत्र श्रवणादौ च वादिवृद्धिः । अपभरणा आपभ
रणा इत्यादि (मदनरत्ने वशिष्ठः) जन्माहेद्वादशाहेवादशाहेवा विशेषतः । उत्तरा
रेवतीहस्तमूलपुष्यासवारुणाः ॥ श्रवणादिति मैत्रं च स्वातीमृगशिरस्तथा ॥ प्रा
जापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्तानामकर्मणि (अथदोलारोहः ॥ पारिजाते बृहस्पतिः)
दोलारोहस्तु कर्तव्योदशमेद्वादशेऽपि वा । षोडशे दिवसे वापि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा
(उग्रोतिर्निबन्धे) करत्रये वैष्णवे वतीयुदिति द्वये वाश्च नक्षत्रेषु ॥ कुर्याच्छिः
नानृपते च तद्वदं दोलनं वै सुखिनो भवति (तत्रैव) आंदोलाशयने पुंसोद्वादशो दि
वसः शुभः । त्रयोदशस्तुकन्यायाननक्षत्रविचारणा ॥ अत्रास्मिन् दिवसे चेत्स्या
त्तिर्यगास्ये प्रशस्यते (अथदुग्धपानम् ॥ नृसिंहः) सकृद्विंशदिने चैव पयःशंखेन
पाययेत् । अत्र प्राशननक्षत्रे दिवसोदयरात्रियु (अथकर्णवेधः मदनरत्ने वशिष्ठ
ग्रीधरौ) मासेषु सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौद्वादशे षोडशे हि ॥ मध्येनाह्नः पूर्व

भागेनरात्रौ नक्षत्रेदेवेतिथीवर्जयित्वा ॥ अवजन्ममासोवर्ज्यः (ज्योतिर्निबन्धे
 गर्गः) मासेयस्येसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे । कर्णावेधंप्रशंसंति पुष्ट्यायुःश्रीवि
 वृद्धये(मदनरत्ने)प्रथमेसप्तमेमासिअष्टमेदशमेथवा द्वादशेचतथाकुर्यात्कर्णावेधंशु
 भावहं (हेमाद्रौव्यासः) कार्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफाल्गुनेपिवा । कर्णावेधं
 प्रशंसंतिशुक्लपक्षे शुभेदिने (श्रीधरः) हरिहयकरचित्रासौम्यपौषाशोत्तरार्यादि
 तिवसुधुघटालीसिंहवर्ज्येसुलगने । शशिशुक्रबुधकाव्यानादिनेपर्वरिक्तारहितति
 थियुशुद्धेनैधनेकर्णावेधः(मदनरत्नेबृहस्पतिः) द्वितीयादशमीयष्टीसप्तमीचत्रयो
 दशी । द्वादशीपंचमीशस्तातृतीयाकर्णावेधने । सौवर्गारिजपुत्रस्थराजतीविप्र
 वैश्ययोः । शूद्रस्यचायसीमूचीमध्यमाष्टांगुलात्मिका (हेमाद्रौदैवलः) कर्णारधे
 रवेप्रह्वायानांविशेदग्रजन्मनःतद्दृष्ट्वाविलयंयांतिपुरायाधौश्चपुरातनाः(शंखः)
 अंगुष्ठमात्रसुषिरौकर्णौनभवतोयदि । तस्मैश्राद्धंनदातव्यंदत्तंचेदासुरंभवेत् (अथ
 तांबूलभक्षणां ॥ चंडेश्वरः) सार्धमासद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः ॥ कर्पूरादिक
 संमिश्रंविलासायहितायच । मूलार्कचित्रकरतिथ्यहरींद्रभेषुपौष्णोतथासृगाशि
 रोदितिवासवेसु । अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषुतांबूलभक्षणाविधिर्मुनिभिःप्रदि
 ष्टः (अथनिष्ठक्रमणां ॥ ज्योतिर्निबन्धे) तृतीयेवाचतुर्थवामासिनिष्ठक्रमणांभवेत्
 (यमः) ततस्तृतीयेकर्तव्यंमासिसूर्यस्यदर्शनं । चतुर्थमासिकर्तव्यंशिशोप्रचंद्र
 स्यदर्शनं । अत्रसूर्येदोःकर्मणीयेचतयोःश्राद्धंनविद्यतइतिछंदोगपरिशिष्टातच्छं
 दोगानांनिष्ठक्रमणोवृद्धिश्राद्धंनास्तीतिकल्पतरुः(व्यासः)मैत्रेपुष्यपुनर्वसुप्रथमभे
 पौष्णानुकूलेविधौहस्तेचैवसुरेश्वरेचमृगभेतारासुशस्तासुच ॥ कुर्यान्निष्ठक्रमणांशि
 शोर्बुधगुरौशुक्रेविरिक्तेतिथौ कन्याकुंभतुलाश्रुगारिभवनेसौम्यग्रहालोकिते
 (मदनरत्ने)अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्ठक्रमणाक्रियां(विष्णुधर्म)दिगीशानांदि
 नेतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विजैः पूजनंवासुदेवस्यगगनस्यचकारयेत् । बहिर्निष्कासये
 द्दगेहातशंखपुरायाहनिःस्वनैः चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच ॥ निक्षेपा
 र्थमिसंदाद्यतेमेरुसंतुल्वदा ॥ अप्रमत्तंप्रमत्तंवा दिवारात्रमथापिवा ॥ रसंतुसत
 तंसर्वे देवाःशक्रपुरोगमाः(साधवीयेमार्कंडेयः) अग्रतोयप्रविन्यस्याशिल्पभां

डानिसर्वशः । शस्त्राणिचैववस्त्राणि ततः प्रयेत्तु लक्षणां ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्दालस्त
तोभाण्डं स्वयंतदा ॥ जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यतीति (अथोपवेशनं
प्रयोगपारिजाते पात्रे विष्णुधर्मैव) पंचमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । त
त्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥ उत्तरात्रितयं सौम्यपुठयर्क्षशक्रदैवतं । प्रा
जापत्यं च हस्तप्रचशस्तमार्चिश्च नमिबभं ॥ वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजं ॥ र
क्षेनं वसुधेदे विसदा सर्वगतं शुभे ॥ आयुः प्रमारां सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये । अचि
रादायुश्च स्तस्य ये केचित्परिपंथिनः ॥ जीवितारोग्यवित्तेशु निर्दहस्वाचिरे
रातानावरेण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक ॥ अजराचा प्रमेया च सर्वभूतनम
स्कृता ॥ चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानां व्ययाह्यसि ॥ कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा
तदनुमन्यतां (अथाक्षप्राशनं ॥ पारिजाते नारदः) जन्मतो मासि यद्येस्यात्सौरेणा
क्षप्राशनं परं । तदभावेष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥ द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमाक्षप्रा
शनं परं । संवत्सरे वा संपूर्णो केचिदिच्छंति परिणताः (मदनरत्ने लौगाक्षिः) यद्येक्षप्रा
शनं जाते युदंते युवेति (शंखः) संवत्सरे च प्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति (ज्योतिर्निबन्धे
नारदः) यद्येक्षप्राशनं मासि पंचमांसी ग्रांतुं पंचमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवाक्षप्राश
नं शुभं ॥ रिक्तां दिनस्य नंदं द्वादशी मष्टमी ममां ॥ त्यक्त्वान्यतिथयः प्रोक्ताः सित
जीवन्तवासराः । चंद्रवारं प्रशंसंति कृष्णो चांत्यश्रिकं विना (श्रीधरः) आदित्यति
थ्यवसुसौम्यकरानिलाश्चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः । बालाक्षभोज
नविधौ दशमे विष्णुश्छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः (वशिष्ठः) बालाक्षभु
क्तौ व्रतबंधने च राजाभियेके खलु जन्मधिदराये । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमंतया
त्रादियुसंगलेषु (मार्कंडेयविष्णुधर्मयोः) ब्रह्मराणंशं करं विष्णुचंद्रां च दीर्घी च
रात्र । भुवं दिशश्च संपूज्य हुत्वा बह्वीतया चरुं ॥ देवतापुरतस्तस्य धाव्युत्संगगत
स्य च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकांचनं ॥ सध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पाय
संतु वेति (अथाक्षदपतिः ॥ व्यवहारनिर्णये) नवांबरधरो भूत्या पूजयेच्च चिरा
युषं । मार्कंडेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामंद्रौ
शिं कृष्णं वलिं । प्रह्लादं च हनूमंतं विभीषणमथार्चयेत् ॥ स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्रा

प्यसंपूजयेन्नरः । यथोचदधिभक्तेन वर्षवर्षे पुनः पुनः ॥ तिथितत्त्वे गतज्ञानम
 भिस्तिलहोमोप्युक्तः (आदित्यपुराणो) सर्वेष्वचजन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारि
 मिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्ननसत्रं च पितरौ तथा देवः प्र
 जापतिः । प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्तव्यप्रचमहोत्सवः (कृत्यचिन्तामणौ) गुडदुग्ध
 तिलान्नदद्याद्वस्ते ग्रंथौ च बन्धयेत् । गुरुगुलं निंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं ॥
 संपूज्य भानुविघ्ने शौमहर्षीन् प्रार्थयेद्दिदं । चिरं जीवीयथा त्वं भो भविष्यामि तथा मु
 ने ॥ सूपवान्वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तप्रचसर्वदा । मार्कंडेयनमस्तेस्तु सप्तकल्पांत
 जीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने । चिरं जीवीयथा त्वं तु मुनीनां प्र
 वरद्विज ॥ कुरुवमुनिशार्दूल तथा सां चिरजीविनं ॥ मार्कंडेय महाभाग सप्तकल्पां
 तजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं मस्माकं वरदो भव । सतिलं गुडसं मिश्रमं जल्यर्ध
 मितं पयः ॥ मार्कंडेयाद्वरं लब्ध्वा पिवाभ्यायुर्विवृद्धयेद्दिति पयः पिबेत् (तिथितत्त्वे
 स्कांदे) खंडनं न खके गानां मैथुनाच्च गमौ तथा । आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ वि
 वर्जयेत् (तत्रैव दीपिकायां) कृतांतकुजयोर्वारिण्यस्य जन्मतिथिर्भवेत् । अनृक्षथो
 गसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥ कृतांतः शनिः ॥ तस्य सर्वोयधिसन्तानं गुरुदेवाग्नि
 पूजनं (वृद्धमनुः) मृते जन्मनिसंक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
 चैव न स्नायादुष्पात्रारिणा ॥ अवजन्मतिथि रौ दयिकी ग्राह्या ॥ युगाद्यावर्षवृद्धि
 प्रचसप्तमी पार्वती प्रिया । रवे रुदयमीक्षंते न तत्र तिथियुगमतेति कृत्यतत्त्वाणां विवच
 नात् ॥ विशेषो मत्कृतशूद्रधर्मज्ञेयः (अथ कटिसूत्रं ॥ प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे) प्र
 तिसंवत्सरांतर्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परं ॥ दत्त्वा गोभूहिं हरया दितथा स्वर्गादिनिर्मि
 तं ॥ बध्नीयात्कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनं । दूर्वाकुरैरथा ज्येन च रुणा वा पिना
 वितं । आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः (अथ चौलं ॥ प्रयोगपारिजाते
 यडगुरुशिष्यः) जाताधिकाराज्जन्मादितृतीये वदे तु चौलकं । आद्ये वदे कुर्वते
 केचित्पंचमे वदे द्वितीयके ॥ उपनीत्यासहैवेति विकल्पाः कुतश्चर्मतः (बृहस्प
 तिः) तृतीये वदेशि शोर्गभिज्जन्मतो वा विशेषतः । पंचमे सप्तमे वापि स्त्रियापुं
 सेऽपि वासमं (तत्रैव नारदः) जन्मतस्तु तृतीये वदे श्रेष्ठमिच्छंति पंडिताः ॥ पंचमे

सप्तमेवापि जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥ अधमं गर्वतस्यात्तु न वसैकादशेऽपि वेति (पारिजा
ते बृहस्पतिः) उत्तरायणाग्रेसुर्ये विशेषात् सौम्यगोलके ॥ शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्ण
पक्षे शुभेतरत् ॥ अशुभान्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधा कृते (तत्रैव वशिष्ठः) द्वित्रिपं
चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च । दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं सौरं विजानता (नृसिं
होये) यद्यद्यमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी । द्वादशी दर्शपूर्णाद्वे प्रतिपच्चैव निदि
ताः (वशिष्ठः) रवेरंगारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि । निदिता दिवसाः सौरशेषाः का
र्यकराः स्मृताः (उज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः) पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवौ
क्षत्रियाणां तमासूनौ विदूषाणां शनौ शुभं ॥ हस्ताश्वि विष्णु पौष्णा प्रच अविष्ठा
दित्यपुष्यभं । सौम्यचित्रे न वक्षोरुत्तमानवतारकाः ॥ वीरायुत्तराणि वायव्यं रो
हिणी वारुणां तथा । सौरेश्वरमध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादशगर्हिताः ॥ निधने जन्म
नक्षत्रे वैनाशे चंद्रमेष्टमे । विपत्करे वधे सौरं प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥ अवलरनशुद्धिरन्ये
च योगा उज्योतिर्विज्ञो ज्ञेयाः । अन्ये च विशेषः प्रमश्रुकर्म निर्णये वक्ष्यंते ॥ एतच्च
शिरोमार्तरिगर्भिरायां न कार्यम् (तदाह उज्योतिर्निबन्धे मदनरत्ने च वृद्धगार्ग्यः) पुत्र
चूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत् । शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्सौरं विवर्ज
येत् ॥ अस्यापवादमाह तत्रैव नारदः ॥ सूनोर्मार्तरिगर्भिरायां चूडाकर्मनकारयेत्
(पंचादशतप्रागथोर्ध्वन्तु गर्भिरायां अपि कारयेत् ॥ यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशो
र्वमिरगो यदि सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते (बृहस्पतिः) गर्भिरायां मात
रिशिशोः सौरकर्मनकारयेत् । व्रताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदव्रतेऽपि ॥ अभि
षेकः समावर्तनं ॥ गर्भिरायां अपि पंचमासययंतं न दोष इत्युक्तं (मुहूर्तदीपिकायां ग
र्गः) पंचमासादूर्ध्वमातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति (मदनरत्ने बृहस्पतिः) पुत्रचू
डाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते गुरुस्तत्र दंपती शिशुरद्वदतः ॥ गर्भमा
तुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ॥ पंचमासादधः कुर्यादित ऊर्ध्वं न कारयेत् (गर्गः)
ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् । दोषनिर्गमनात् प्रचात्स्वस्थो धर्मस
माचरेत् ॥ लग्नमिति संगलोपलक्षणात् (उज्योतिर्गर्गः) विवाहोत्सवयज्ञेषु मा
तयादिरजस्वला । तदा मृत्युमाप्नोति पंचमं दिवसं विना (वशिष्ठः) यस्य मां

लिकं कार्यं तस्य मातारजस्वला । अर्धतदेव (तत्रैव बृहस्पतिः) प्राप्तमभ्युदयया
 द्वंपुत्रसंस्कारकर्मणि । पत्नीरजस्वला चेत्स्यान्नकुर्यात्तत्पितातदा ॥ पितृतिक्त
 तृमात्रोपलक्षणां (संकटे तु वाक्यसारे उक्तं) अलाभे ह्यमुहूर्तस्य रजोदोषे ह्युप
 स्थिते । अग्रसंप्रज्याविधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥ एतच्च मंडनोत्तरं न कार्यं ॥ नमं
 डनाच्चापि हि मंडनं च गोत्रैकतायां यदि नादभेद इति मदनरत्ने वशिष्ठोक्तेः (तत्रैव
 कात्यायनः) कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मंडनं ॥ प्रवेशान्निर्गमोनेष्टो न कुर्या
 न्मंगलत्रयम् (तथा वृद्धमनुः) एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । नक्षमा
 नक्रियां कुर्यान्मातृभेदैर्विधीयते (आशौचे तु संग्रहे) संकटे समनुप्राप्ते सतके स
 मुपागते । कूष्मांडाभिर्घृतं हुत्वा गांश्च दद्यात्पयस्विनीं ॥ चूडोपनयनोद्वाह
 प्रतिष्ठादिकमाचरेदिति (ज्योतिर्निबंधे) यद्येवमेवोडशे वर्षे विवाहान्देतथैव
 च । अंतर्वत्स्यांश्च जायायानेष्ट्यते मंडनं क्वचित् ॥ अन्योपि विशेषो विवाहप्र
 करणो ब्रह्मते (दीपिकायां) न चूडाजन्मभागे न्येदारुणो युगानौकुजे ॥ प्रतिपद्म
 द्रारिक्तासु विद्यारंभस्तु पंचमे (प्रयोगरत्ने) मध्ये शिरसि चूडास्याद्वा शिष्टानां तु द
 क्षिणो । उभयोः प्राग्र्योरत्रिकशयपानां शिखा मता ॥ साधवीयेत्येवं ॥ आपस्तं
 वस्त्वाह ॥ तूष्णीं केशान्विनोययथर्षिः शिखानि दधाति ॥ यथर्षिः प्रवरसंख्यया
 तासां मध्यं शिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यं ॥ प्रतिदिशं प्रवपतीत्युपनयने तेनैवोक्तेः
 रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मंडस्तस्मै तदपि धानं यच्छिखेति श्रुतेः ॥ विशिखो
 व्युपवीतप्रचयत्करोति न सत्कृतमिति नियेधाच्च । सत्रे तु वचनात्स शिखं वपनमि
 ति मुदर्शनभाष्ये उक्तं (यत्तु) कुमारविशिखा इवेति लिंगं तच्छंदो गपरं (अपरार्के
 मदनरत्ने च लौगाक्षिः) दक्षिणातः कमुंजा विशिखानामुभयतो त्रिकशयपानां मुंडाभृ
 गवः । पंचचूडा अंगिरसो वाजिमेके । मंगलार्थं शिखिनोऽन्ये यथा कुलधर्मवेति ।
 कमुंजा शिखा । वाजिः केशपक्तिः (स्मृतिदर्पणो) एका शिखा दक्षिणातो वशि
 ष्ठा गोत्रस्य पंचांगिरसो भृगोस्तु ॥ नैका शिखा कश्यपगोत्रजानां शिखो भयत्रापि
 यथा कुलच । एतच्छूद्रातिरिक्तविश्रयं शूद्रस्यानियताः केशवेया इति वशिष्ठोक्तेः ।
 (यत्तु पाप्मे न शिखीनोपवीतीत्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरमिति शूद्रमुपक्रम्योक्तं

तदसच्छूद्रस्येतिकेचित् ॥ विकल्पइतितुयुक्तं (अतएवहारीतः) स्त्रीशूद्रौतुशि
 खांकित्वाक्रोधाद्वैराग्यतोपिवा । प्राजापत्यंप्रकुर्यातांनिष्कृतिर्नान्यथाभवेत् ॥
 एतत्परिग्रहपक्षे ॥ अवदेशभेदाद्व्यवस्थेतिदिक् (उद्योतिर्निबन्धे) नर्मदोत्तरदेशे
 तुसिंहस्थेदेवमंत्रिणा ॥ शुभकर्मनकुर्वीतनियेधोनास्तिर्दक्षिणो (अवभोजनेप्रा
 यश्चित्तमुक्तंपराशरमाधवीये) निवृत्तेचूडहोमेतुप्राङ् नामकरणात्तथा । चरे
 त्सांतपनभुक्ताजातकर्मणिचैवहि । अतोऽन्येषुतुसंस्कारेषूपवासेनशुद्ध्यति । एते
 संस्काराःस्त्रीणामसंव्रकाःकार्याः । होमस्तुसंव्रकइतिप्रयोगपारिजाते (आ
 प्रवलायनेपि) होमकृत्यंतुपुंवत्स्यात्स्त्रीणांचूडाकृतावपीति (मनुरपि) असंव्रका
 तुकार्येयंस्त्रीणामावृ दशेप्रतइति । होमोऽप्यसंव्रकइत्येकेसंस्काराः । स्त्रीणामहो
 मकास्तूष्णास्थुरितिस्मृत्यर्थसारेहोमोनेतिवृत्तिरुक्त (अथविद्यारंभःमदनरत्ने
 नृसिंहः) अक्षरस्वीकृतिकुर्यात्प्राप्तेपंचमहायने । उत्तरायणागौर्येकुंभमासंविब
 र्जयेत् (दीपिकायाम्) वर्षेपर्जन्यकेकालेऽर्च्यंरिक्तांशनिंकुजं । अनध्यायान्विना
 नत्वादेवग्रन्थकृतंशुं (श्रीधरः) हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्विचित्रा
 च्युतेठ्वारावर्षादिनोदयादिरहितेराशौस्थिरेचोभये ॥ पक्षेपरानिशाकरेप्र
 तिपदंरिक्तांविहायाष्टमींयष्टीमष्टमशुद्धभाजिभवनेप्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः (विष्णुध
 र्मात्तरे) पूजयित्वाहरिलक्ष्मींतथादेवींसरस्वतीं । स्वविद्यासंस्कारांश्चस्वांवि
 द्यांचविशेषतः ॥ एतेग्रामेवदेवानांनाम्नातुजुहुयाद्वृतम् । दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणां
 कर्तव्यंचात्रपूजनमितिअथधनुर्विद्यादीपिकायां) अदितिगुरुयमार्कस्त्रातिचि
 त्पारिर्नपिड्यध्रुवहरिवसुमूलेठिवंदुभागांत्यभेयु । शनिशशिनुध्वारेविष्णुबोधे
 पिपौयेसुसमयतिथियोगेचापविद्याप्रदानं ॥ अथानुपनीतस्यविशेषः (गौतमः)
 प्राणप्रनयनात्कामचारवादभक्षाइति । भक्षणांलगुनादेरपीतिहरदत्तः (अपरा
 र्कवृद्धशातातपः) शिशोरभ्युत्थानंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतं । रजस्वतादिसंस्प
 र्शस्नानमेवकुमारके । प्राक्चूडाकरणादबालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारक
 स्तुविज्ञेयोयावन्मौजीनिबन्धनं (आपस्तंबोपि) अन्नप्राशनात्प्रयतोभवत्यासं
 वत्सरादित्येकेइति ॥ गौतमोपि ॥ नतदुपस्पर्शनादाशौचम् । तस्यानुपनीतस्य

चंडालादिस्पृष्टस्यापिस्पर्शान्नज्ञानं । इदंचयद्यवर्षात्प्राक्ऊर्ध्वतुस्नानंभवत्येव
 बालस्यपंचमाद्वर्षाद्रिसार्थशौचमाचरेदितिस्मृतेः ॥ कामचारादिकेप्येवं । ऊ
 नैकादशवर्षस्यपंचवर्षात्परस्यच । चरेद्गुरुःसुहृच्चैवप्रायश्चित्तंविशुद्ध्ये ॥
 अतोबालतरस्यास्यनापराधोनपातकमितिस्मृतेरितिहरदत्तः । स्मृत्यर्थसारेप्ये
 वं ॥ अथोपनयनं (आश्वलायनः) गर्भाष्टमेष्टमेवाव्देपंचमेसप्तमेपिवा ॥ द्विजत्वं
 प्राप्तुं याद्विप्रोवर्षेत्त्वेकादशेनृपः (मनुः) ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यविप्रस्यपंचमे ॥
 राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे (विष्णुः) यष्टेतुधनकामस्यविद्याकाम
 स्यसप्तमे । अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकांतिसिद्धतः ॥ आपस्तंबः ॥ गर्भाष्टमेषुब्राह्म
 णामुपनयति । बहुवचनंगर्भयष्टगर्भसप्तमयोःप्राप्त्यर्थमितिमुदर्शनभाष्ये । केचि
 तु विप्रस्ययष्टनमन्यन्ते ॥ आपस्तंबःअथकास्यानिसप्तमे ब्रह्मवर्चसकामसष्टम
 आयुष्कामंनवमेतेजस्कामंदशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामंद्वादशेषशुकाम
 मुपनयेत् (गौणाकालमाहमनुः) आयोडशाद्ब्राह्मणस्यसावित्रीनातिवर्तते । आद्वा
 विंशतस्तत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः (ज्योतिर्निबन्धे) अग्रजाबाहुजावैश्याःस्त्रावधे
 रूध्वमवदतः । अकृतोपनयाःसर्ववृषलागवतेस्मृताः (गर्गः) विप्रंवसन्तेसितिपंनि
 दाघेवैश्यंधनांतेव्रतिनंविदध्यात् ॥ माघादिशुक्लांतिकपंचमासाः साधारणावा
 सकलद्विजानां (हेमाद्रौज्योतिषे) माघादियुचमासेयुर्मांजीपंचसुशस्यते (का
 लादर्शेवृद्धगार्ग्यः) माघादिमासयट्केतुमेखलाबंधनंमत्तं ॥ चडाकरणमन्नचश्रा
 वणादौविवर्जयेत् ॥ मैत्रेयसूत्रेपि ॥ वसंतोष्ठीठमःशरदित्यूतवोवर्णानुपूर्वैरामा
 घादिषणमासावासर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयोर्विकल्पइति ॥ अत्रेदंतत्त्वं ॥ ना
 धवसन्तेनोत्तरायणास्यसंकोचःश्राद्धदर्शस्यापराह्णेविधिनैवाधानेवसन्तादेः । कृत्ति
 कादिनेचसायंप्रातर्विधिनायावज्जीवविधेरिवयुक्तः । आद्ययोः । परस्परव्यभि
 चारान्नियमः । अंत्येनिमित्तेसांगकर्माक्तेःकालापेक्षा ॥ इहतुत्तरायणांविना
 वसंतस्याभावान्नानियमःनवानिमित्तत्वं । नचैकंवृणोतइतिवदवयुत्यानुवादः
 तद्वद्वाक्यभेदापरिहारात् ॥ उत्तरायणाविधिवैयर्थ्यात्स्वनुकल्पोयमिति । माघ
 आदिर्येषांपंचानांसंव्यट् (पारिजातेबृहस्पतिः) भयचापकुलीरस्थोजीवो

प्यशुभगोचरः॥ अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादियु(वृत्तशते) नजन्मधिराये
नचजन्ममासेनजन्मकालोयदिनेविदध्यात् । ज्येष्ठेनमासिप्रथमस्यसूनोस्तथा
सुतायाअपिसंगलानि(राजमार्तडः) जातंदिनंदूययतेवशिष्टोद्यष्टौचगर्गोनिय
तंदशात्रिः । जातस्यपक्षंकिलभाशुरिप्रचशेषाःप्रशस्ताःखलुजन्ममासि । जन्म
मासेतिथौभेदविपरीतदलेसति । कार्यसंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः । जन्म
मासनिघेर्धेपिदिनानिदशवर्जयेत् । आरभ्यजन्मदिवसाच्छुभास्युस्तिथयोपरे
(ग्रंथांतरे)व्रतेजन्मत्रिखारिस्थोजीवोपिष्टोऽर्चनात्सकृत् । शुभोत्तिकालेतुर्याष्ट
व्ययस्थोद्विगुणार्चनात् । शुद्धिर्नैवगुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेऽष्टमेयदि । चैत्रेमीनगतेभा
नौतस्योपनयनंशुभं । जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशुभेगुरौ । मौजीबन्धःशुभःप्रोक्त
श्चैत्रेमीनगतेरवौ(नारदः) बालस्यबलहीनोपिशांत्याजीवोबलप्रदः ॥ यथो
क्तवत्सरेकार्यमनुक्तेचोपनायनंशांतिप्रचाग्रेवक्ष्यते(ज्योतिर्निबन्धेनृसिंहः) तृती
यापंचमीयष्टौद्वितीयाचापिसप्तमी । पक्षयोरुभयोश्चैवविशेषेणसुपूजिताः ॥
धर्मकामौसितेपक्षेकृषोचप्रथमातथा ॥ शुक्लत्रयोदशींकेचिदिच्छंतिमुनयस्त
था (टोडरानंदेवशिष्टः) नैमित्तिकमनध्यायंकृषोचप्रतिपद्दिनम् । मेखलाबन्ध
नेशस्तंचौलेवेदव्रतेऽवपि । प्रशस्ताप्रतिपत्कृषोचपूर्वापरसंयुता ॥ सतदतीति
कालस्यार्तस्यवटोरुपनयनविषयम् । प्रशस्ताप्रतिपत्कृषोचकदाचिच्छुभगेवि
धौ ॥ चंद्रेबलयुतेलग्नवर्षाणामपिलंघनइतिव्यासोक्तेरित्याहुः । एवंसप्तम्यपि ।
तस्यागलग्रहत्वोक्तेः(बृहस्पतिः) शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृषाप्रचांत्यत्रिकंविना
(तथा) मिथुनेसंस्थितेभानौज्येष्ठमासोनदोषकृत् (मदनरत्नेनारदः) विनर्तुनावसं
तेनकृषापक्षेगलग्रहः । अपराह्णेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति ॥ अपराह्णेस्त्रि
धाविभक्तदिनतृतीयांशइत्युक्तं ॥ तत्रैव ॥ वसंतगलग्रहानदोषायेत्यर्थः (नारदः)
कृषापक्षेचतुर्थीचसप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशीचतुष्कंचअष्टावेतेगलग्रहाः
(वशिष्टः) पापांसाकगतेचंद्रेअरिनीचस्थितेपिच । अनध्यायेचोपनीतःपुनः
संस्कारमर्हतिअनध्यायस्यपूर्वेद्युस्तस्यचैवापरेहनि । व्रतबंधंविमर्गंचविद्यारंभंन
कारयेत् (राजमार्तडः) आरंभानंतरंयत्रप्रत्यारंभोनसिद्धयति । गार्गादिमुनयः

सर्वतमेवाहुर्गलग्रहस्य (ज्योतिर्निबन्धे) अष्टकासु च सर्वाह्युगमन्वंतरादिषु ॥ अन
 ध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्तपि (सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे) सिताज्येष्टे द्वितीया
 च आश्विने दशमी सिताः ॥ चतुर्थी द्वादशी माघे गताः सोपपदाः स्मृताः (सर्वप्रदोष
 स्वरूपमाह गोभिलः) यथैव द्वादशी चैव अर्धरात्रौ न नाडिका । प्रदोषमिह कुर्वी
 त तृतीया तु नयामिका (ज्योतिर्निबन्धे व्यासः) याचैव वैशाखसिता तृतीया माघ
 सप्तम्यथ फाल्गुनस्य । कृष्णो तृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥
 अत्रापि कृष्णा प्रतिपज्ज्ञेयम् (यत्तु बृहद्भागवतः) अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तनैर्मिति
 को भवेत् । सप्तमी माघशुक्ले तृतीया चाक्षया तथा । बुधव्रत्येद्वाराश्च शस्तानि
 ब्रतबन्धन इति तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम् । स्वाध्यायविद्युजोधम्नाः कृष्णा
 प्रतिपदादयः । प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मता इति तेनैवोक्तेरिति नि
 र्णयामृतकालादर्शः । यद्यप्यथोपेतपूर्वस्येत्युक्त्वा अनिरुक्तं परिदानं कालश्चे
 त्याश्च लायनेन पुनरुपनयने कालानियम उक्तस्तथापि निमित्तांतरमेव सः । तदा
 नीमकराणोत्पूर्वाक्तकालो ज्ञेयः प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम्
 (गर्गः) ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकपे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे । ब्रते दशाहानि व
 दंतितज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदंतिकेचित्त (संकटे तु चंडेश्वरः) दाहे दिशां चैव धरा
 प्रकपे वज्रप्रपाते विदारणे च ॥ केतौ तथोल्कांशुकणाप्रपातेऽग्रहं न कुर्वीद्व्रतमं
 गलानि (तत्रैव) वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदास्त
 ध्ययनेऽपि च (हेमाद्रौ ज्योतिषे) हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णांश्च सौम्यादि
 तिविष्णुभेषु ॥ शस्तेतिथौ चंद्रबलेन युक्ते कार्यो द्विजानां ब्रतबन्धमोक्षौ (ज्योतिर्नि
 बन्धे नारदः) अस्यां त्यक्त्वा त्रयान्ते ज्यचंद्रादित्युत्तराणि च ॥ विष्णुव्याश्वि मित्राब्ज
 योनिभान्युपनायने (बृहस्पतिः) त्रिभूतरेषु रोहिण्यां हस्ते भैवे च वासवे त्वाष्ट्रे
 सौम्यपुनर्वस्वे रुतसंक्षुपनायनम् (ज्योतिर्निबन्धे) पूर्वाहस्तत्रये सर्पश्रुतिमूलेषु
 बह्वृचां । यजुषां पौष्णामैत्राकार्दित्यपुष्यमृधुवैः ॥ सामगानां हरीशां विष्णु
 योत्तराश्विभैः । धनिष्ठादिति भैत्रार्कं ठिबंदुपौष्णोऽथर्वणां (राजमार्तडस्तु ॥ ब्रा
 ह्मणस्य पुनर्वसुं नियेधयति) ताराचंद्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेऽपि ॥ पुनर्वसौ कृतो

विप्रः पुनः संस्कारमर्हति (ज्योतिर्निबन्धेनारदः) सर्वेषां जीवशुक्रजवाराः प्रोक्ताव्र
 तेषु भाः ॥ चंद्राकौ सध्यसौ ज्योत्सामबाहुजयोः कुजः ॥ शाखाधिपतिवारप्रचशा
 खाधिपबलंतथा ॥ शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते (शाखाधिपाश्चरत्नसं
 ग्रहे) ऋगथर्वसामयजुषामधिपागुरुभौमासताः । जीवसितौ विप्राणां सत्रस्यारो
 ष्यायुविशांचंद्रे इति (पारिजाते बृहस्पतिः) बह्वृचानां गुरोर्वारियजुर्बदजुषां बुधे
 सामगानांधरासूनोरथर्वविदुषां रवेः । अत्र लग्नशुद्ध्यादिदैवज्ञेभ्यो ज्ञेयमविस्तरम
 याचोच्यते (ललः) व्रते हि पूर्वसंध्यायां वारिदोयदि गर्जति ॥ तद्दिने स्यादनध्यायो
 व्रतंतत्र विवर्जयेत् (ज्योतिर्निबन्धे) नांदी प्राङ्मूलां चेत स्यादनध्यायस्त्वकालिकः । त
 दोपनयनं कार्यं वेदार्भं न कारयेत् । एतद्वबह्वृचातिरिक्तानां । तेषां तद्दिने विदार्भा
 भावात् । अतस्तेषामुपनयनं न भवत्येव । एतरेषां पनियदि । मृगादिज्येष्ठांतं वर्धतुः ।
 तं विना वर्धादौ चिरात्रमनध्याय इति वेदभाष्योक्तं । एतच्च प्रातस्तनिते सायंस्तनिते
 तु दिवैव चरुं प्रपयित्वा सायं सन्ध्योत्तरहोमं कुर्यात् । न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्यु
 त्पातदूषिते । ब्रह्मौदनं पंचेदरनौपक्वं चेन्न निवर्तते । ब्रह्मौदनं पंचेदरनौपकमन्नं न दु
 ष्यतीति संप्रहोक्तेरिति प्रयोगरत्ने भट्टचरणाः (अत्र शांतिरप्युक्ता नृसिंहप्रसादे)
 ब्रह्मौदनं विवः पूर्वप्रदोये गर्जितं यदि ॥ तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बह्वीरध्ययनस्य तत्त
 स्य शांतिप्रकारं तु वेदेषु शास्त्रानुसारतः । प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शांतियजौ भवेत् ।
 सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् प्रठेत् प्रज्ञाविवृद्धये ॥ गायत्री चैव मंत्रः स्यात् प्रायश्चित्तं तु स
 पिषा । धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीं । ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात्ततो
 ब्रह्मौदनं चरेत् (उपायने चाधिकारिणाः ॥ माधवीये बृहमनुतोक्ताः) पितापिता
 महो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः । उपायने धिकारी स्यात् पूर्वाभावे परः परः (प्रयो
 गरत्ने) पितैवोपनयेत् पुत्रंतदभावे पितुः पिता तदभावे पि तु भ्राता तदभावे तु सोद
 रः पितेति विप्रपरं नक्षत्रादेः । तेषां पुरोहितस्य । उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात् । ते
 षां चाध्यापनेऽनधिकारात् । अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठप्रावभावे धिकारः । असंस्कृता
 स्तु संस्काराभिः पूर्वसंस्कृतैरित्याजबल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं । पूर्वतु
 विभक्तपरं । सातूरजो दीयेतु प्राणुक्तं अथ यं हूमकादीनां विशेषः (प्रयोगपारिजाते

ब्राह्मे) ब्राह्मरायां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः । तस्माच्च ग्रंथं धरि कुब्ज
वामनपंशु ॥ जडगदगदरो गार्तशुठकांगविकलांगियु । मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयन
स्थे निरिन्द्रिये । ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितं । मत्तोन्मत्तौ न संस्का
र्यावितिकेचितप्रचक्षते । कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ॥ तदपत्यं
च संस्कार्यमपरेत्वाहुरन्यथा । संस्कारमंत्रहोमादीन् करोत्याचार्यसंवतु । उपने
थांश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥ आनीयाग्निं समीपं वासावित्रीं स्पृश्य वाजपे
त । कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेणाकारयेत् ॥ सवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुं
डगोलकौ इति ॥ स्मृत्यर्थसारेप्येवं ॥ कुंडगोलकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे निषेधश्च
क्षेत्रजपुत्रविषयः । अन्यस्य विन्नास्वेयविधिः स्मृत इति वचनात् । अब्राह्मरायेनो
पनयनाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः । उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यम् । प्रागेवैनंतद
हर्भोजयंतीति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः । गायत्र्युपदेशश्चोत्तरतोऽग्नेः कार्यः ।
उत्तरेणाग्निमुपविशतः । प्राङ्मुख आचार्यः । प्रत्यङ्मुख इतरेऽधीहिभो इति
शांखायनसूत्रोक्तेः ॥ यद्यपि कात्यायनेनाथास्मैसावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्र
त्यङ्मुखायेत्युक्तादक्षिणातस्तिष्ठत आसीनाय वै के इति विकल्प उक्तस्तथापि का
त्यायनामेव सः । बह्वृचानांतूत्तरं सववेदैक्यात् (भिक्षायां विशेषमाह कात्याय
नः) मातरमेवाग्नेभिस्ते (पराशरमाधवीये) मातरं वास्वसारं वामातुर्वाभिगिनीं नि
जाम् । भिस्ते भिक्षां प्रथमं याचैनं न विमानयेत् (अथ संस्कारलोपे शौनकः) आर
भ्याधानमाचौलातकालेऽतीते तु कर्मणां । व्याहृत्याग्निं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथा
क्रमम् । सतेऽवेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् । चडायामर्च्य कृत्वा दापदित्वे
व मीरितं ॥ अनापदितु सर्वत्र द्विगुणां द्विगुणां चरेत् (पारिजाते कात्यायनः) लुप्ते
कर्मणां सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते । प्रायश्चित्तकृते पश्चात्तुल्लुप्तं कर्म समाचरेत्
(स्मृत्यर्थसारे चैवं कारिकायां तु) प्रायश्चित्तकृतेऽतीते कर्म कृताकृतमित्युक्तं ।
प्रायश्चित्तकृते पश्चादतीतमपि कर्म वै । कार्यमित्येक आचार्यनित्यन्येतु विप
श्चित्त इति । त्रिकांडसंडने तु कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च । कालाती
तानि कृतवैव विदध्यादुत्तराणि तु । तत्र सर्वेषां तंत्रेणानां दीश्राद्धं कुर्यात् । देशकाल

कर्त्रेक्याप्तगणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् । सकृद्देवभवेच्छाद्ब्रह्मादौ नृ
यगादिदिवतिकुंदोगपरिशिष्टात् । एतद्ब्रह्मनामपत्यानां युगपत्संस्कारकरणाव
ष्यमिति वोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करणा इत्यन्ये । तत्रापि चौलस्थोप
नीत्यासहेति पक्षेऽपनीतिदिनसवानुष्ठानं न पर्वदिने । सहत्वस्य दिवसैक्ये सन्निकृ
ष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोऽप्येवं (उपनीतिदिने मध्याह्नसंध्यामाह पारिजाते जैमि
निः) यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकंचन । ततो मध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मस
माचरेदिति ॥ ब्रह्मगायत्री ॥ यत्तु वचनम् ॥ उपायने तु कर्तव्यं सायं संध्ये उपासनं
आरभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेहनीति । तच्छाखांतरविषयमिति पारिजातः वि
कल्पइति युक्तं पश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः । ज्यहमेतमग्निंधारयंती
त्यापस्तंबोक्तेः । बौधायनसूत्रे तु सदाधारणामप्युक्तं । उपनयनादिरग्निस्तोमौ
पासनमित्याचक्षते । पाणिग्रहणादित्येके नित्यो धार्यो नुगतो निर्मय इति । इ
दं जातारणि पक्षे । अन्यथा मंथनासंभवात् (ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः)
अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समासत इति
ये प्रांतं दिनस्य वेदं भस्तेषां नेदमिति दिक् (अथ ब्रह्मचारिधर्माः ॥ याज्ञवल्क्यः)
मधुमांसां जनोच्छिष्टं शुल्कस्त्री प्राणिहिंसनं । भास्करालोकनाप्लीलपरिवादा
दिवर्जयेत् (मनुः) अभ्यंगमंजनं चाक्ष्णोरुपानच्छ्रवधारणां (वर्जयेदिति प्रकृतं
पारिजाते कौर्म) नादर्शचैव वीक्षेत् नाचरेदंतधावनं ॥ गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयं
जीतनकामतः । एतन्निषिद्धमध्वादि विषयं । अन्यस्य गुरुच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः
सचेद्व्याधीयोतकामं गुरो रुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वप्राप्तीयादिति विशिष्टोक्तेः । ज्ये
ष्ठप्रातुरित्यपि ज्ञेयम् । पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातु रुच्छिष्टं भोज्यमित्यापस्तंबोक्तेः ।
गुरुपुत्रे तु स्मृत्यंतरे उक्तं । गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टं भोजनात् (प्रचेताः)
तां वलाभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे वभोजनं । यतिप्रचब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जये
त् (यमः) मेखलासजिनंदंडमुपवीतं च नित्यं शः । कौपीनं कटिस्रञ्च ब्रह्मचारी
तु धारयेत् । अरनीधनं भैक्ष्यचर्यामधः शय्यांगुरोर्हितं । कुर्यादिति शेषः (मेखला
माहाश्वलायनः) तेषां मेखलामौजी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्यासत्रियस्यावी वैश्यस्येति

(आचार्यः) त्रिवृतामेखलाकार्याविचारस्यात्समावृता । तदग्रंथयस्त्रयः कार्याः
 पंचवासप्तवापुनः (मनुः) मौजीत्रिवृत्समाप्तलक्षणाकार्याविप्रस्यमेखला ।
 त्रिवृताग्रंथिनैकेनत्रिभिः पंचभिरेववा । मौज्यभावेतुकर्तव्याकुशाप्रसंत कवल्व
 जैः । अत्रप्रवरसंख्यानियमइतिवृद्धाः (अथदंडाः मनुः) ब्राह्मणोद्वैल्वपाला
 शौक्षत्रियोवाटरादिरौ । पैपलोदुंबरौवैश्योदंडानर्हतिधर्मतः (स्यामभावेगौ
 तमः) यज्ञियोवासर्वेषांसर्धललाटनासाप्रमाणाइति (अजिनमाहाचलायनः)
 अहतेनवाससासंवीतमैरोयैनवाजिनेनब्राह्मणारौरवेगासत्रियमाजेनवैश्यमिति ।
 यद्यप्यैरोयशब्देनमृगीचर्मैवोच्यतेएरायाडजितिपारिणिरमृतेः । ऐरोयमेराया
 प्रचर्मद्यमेरास्यैरासुभेविठ्वितिअमरकोशाच्च । तथापिहृष्यासुवस्तान्यजिना
 नीतिशंखोक्तेः । सर्वेषांवारौरवमितिमोक्तेश्चमृगचर्मणासहविकल्पोज्ञेयः
 वस्त्राजिनयोस्तुविकल्पः । कार्पासंवाविहृतमितिगौतमोक्तेः (अथयज्ञोपवी
 तं ॥ मनुः) कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत्तंत्रिवृत्त (पारिजातेदेवलः) का
 पसिसौमगोबालशराबल्वतृणादिकांयथासंभवतोधार्यमुपवीतंद्विजातिभिः ॥ शु
 चौदेशेषुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके आर्वत्ययरागावत्यातत्त्रिगुणां कर्त्ययत्नतः ॥
 अल्लिंगकौस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृत्तंत्रिवृत्त । अप्रदक्षिणामावृत्त्यसाविड्या
 त्रिगुणाकृतं । ततःप्रदक्षिणावर्त्तं समस्यान्नवसत्रकं ॥ त्रिरावेष्टुदृढं बध्वा ब्रह्मवि
 ष्ठावोच्चराक्षमेत । तन्नवतंतुकार्यं । साविड्यात्रिगुणांकुर्यान्नवसत्रंतुतद्वेदितिते
 नैवोक्तेः (छंदोगपरिशिष्टे) त्रिवृदूर्ध्ववृत्तंकार्यंतुत्रयमधीवृत्तं । त्रिवृत्तंचोप
 वीतंस्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिठ्यते । ऊर्ध्ववृत्तंदक्षिणांकरमध्वं कृत्वावलितं (भृगुः)
 वामावर्तवलितंत्रिगुणांकृत्वादक्षिणावर्तवलितंत्रिगुणांकार्यं । सप्तकस्तंतुदेवंत्रि
 तंतुकमित्यर्थः (कात्यायनः) पृथुदेशेचनाभ्यांचधृतंयद्विंदतेकटिं । तद्वार्यमुप
 वीतंस्यान्नातिलंबनचोच्छिन्नं (वशिष्ठः) नाभेरूर्ध्वमनायुठयमधोनाभेस्तपः
 क्षयः ॥ तस्मान्नाभिसमंकुर्यादुपवीतंविचक्षणाः (पारिजातेदेवलः) उपवीतंब
 टोरेकंदेतथेतरयोः स्मृतेः । एकमेवयतीनांस्यादितिशास्त्रस्यनिश्चयः । सप्तवा
 बहूनिवायुठकामस्य । (तत्रसंज्ञसाहसख) यज्ञोपवीतमितिविव्याहृत्या

वापिधारयेत् (हेमाद्रौ) यज्ञोपवीतेऽध्यायेऽथौत्तेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरी
 यार्थेवस्त्राभावेतदित्यते (देवलः) सावित्र्यादशकृत्वाद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् ।
 विच्छिन्नं वाप्यधोयातंभुक्तानिर्मितमुत्सृजेत् (मनुः) मेखलासजिनंदगडमुपवी
 तंकमण्डलं । अप्पुप्रास्यविनष्टानि शृङ्खलीतान्यानि सन्वतः (अथैतलोपेप्राय
 ष्चिच्छंमनुः) अकृत्वाभैक्ष्यचरणमसमिध्यचपावकं । अनातुरः सप्तरात्रमवकी
 र्णाव्रतंचरेत् (अमत्याआपदित्यागेतुयाज्ञवल्क्यः) भक्ष्याग्निकार्येत्यक्तातुसप्त
 रात्रमनातुरः । कामावकीर्णा इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयं । उपस्थानंततः कुर्यात्
 समासिंचत्यनेनतु । मन्वास्तुमिताक्षरायां ज्ञेयाः (सकृलोपेतुः ऋग्विधाने) मान
 स्तोत्रे जपेन्मन्त्रं शतसंख्यं शिवालये । अग्निकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणाः
 स्मृत्यर्थं सारेतुसंध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वा ऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेष्टशतं । अ
 भ्यासे द्विगुणं । पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम् (अपरार्कसंवर्तः) यः संध्यांचैव नोपा
 स्ते अग्निकार्यं यथाविधि । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः । अग्निका
 र्यसंध्याद्वये कार्यं । अग्निकार्यंततः कुर्यात्संध्यायोरुभयोरपीतियाज्ञवल्क्योक्तेः ।
 सायमेव वा । सायमेव वाग्निमिंधीतेत्येके इति लौगाक्षिणोक्तेः (पारिजाते वृद्धशा
 तातपः) ब्रह्मचारी तु योऽपनीयान्मधुमांतसंथैश्च प्राजापत्यंचरेत्कच्छं व्रतशेषं स
 मापयेत् (ऋग्विधाने) तं वोधियाजपेन्मन्त्रं लसंचैव शिवालये । ब्रह्मचारी स्वध
 र्मे युन्यूनंचेतुर्पारमेतिततः (स्त्रीसंगेतुमनुः) अवकीर्णा तु कामेन गर्दभेन चतुदपथे ।
 श्यालोपाकविधानेन यजेद्दैनिकं तिनिशि । विस्तरस्तुमिताक्षरादौ ज्ञेयः (उप
 वीतनाशेतुहारीतः) मनोव्रतपतीभिश्च तस्मिन्प्राज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् (त
 त्रैवमरीचिः) ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विरासं कुरुते यवा । गायत्र्यष्टसहस्रेणाप्राणा
 यामेन शुद्धयति (मनुः) भोशब्दं कीर्तयेद्देवेस्वस्य नाम्नोभिवादाने । आयुः समान्भव
 सौम्येति वाच्यो विप्राभिवादाने । आकारश्चास्य नाम्नोते वाच्यः पूर्वाक्षरः श्रुतः ।
 शर्मन्निति नकारात् पूर्व इत्यर्थः । अभिवादाने प्रत्यभिवादानादौ विशेषः स्मृत्यर्थं सा
 रे पारिजातादौ ज्ञेयः (यमः) ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादयेत् । विना
 शिष्यंच पुत्रंच दौहित्रदुहितुः पतिं (अथ पुनरुपनयनं पारिजातेशातातपः) लशुनं

गृजनंजग्ध्वापलांडुंचतथाशुनस ॥ उष्ट्रमानुयकेभाश्चरासभीक्षीरभोजनात् । उपा
यनंपुनःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुरिति (हेमाद्रौवृद्धमनुः) जीवन्त्यदिसमागच्छे
दधृतकुंभेनिमज्ज्यच । उद्धृत्यस्त्रापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् (तत्रैवपाप्मे) प्रे
तशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हति (चंद्रिकायांबौधायनः) सिंधुसौवीरसौरा
ष्ट्रांस्तथाप्रत्यंतवासिनः । अंगवंगकलिंगांश्चगत्वासंस्कारमर्हति (हेमाद्रौप्राय
श्चित्तकांडेवृद्धगौतमः) खरमुखं चमहियमनड्वाहमजंतथा । वस्तमारुह्यमुख
जः क्रोशेचांद्रं विनिर्दिशेत् (मार्कंडेयः) खरमारुह्यविप्रस्तुयोजनंयदिगच्छ
ति । तप्तकृच्छ्रंयंप्रोक्तंशरीरस्यविशोधनं । पुनर्जन्मप्रकुर्वीतधृतगर्भविधानतः
(मदनरत्नेमिताक्षरायांचस्नानमात्रमुक्तं ॥ मनुः) अज्ञानात्प्राश्यविगमूवंसुरासं
सृष्टमेवच ॥ पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्गाद्विजातयः(मिताक्षरायांपराशरः) यः
प्रत्यवसितोविप्रःप्रव्रज्यातोविनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्चगार्हस्थ्यंचेच्चिकी
र्षति ॥ संचरेत्त्रीणांकृच्छ्राणित्रीणांचांद्रायणानिच । जातकर्मादिभिःसर्वैःसं
स्कृतःशुद्धिमाप्नुयात् (बौधायनसूत्रे) अथोपनीतस्यव्रत्यानिभवंतिनान्यस्यो
च्छिष्टंभुंजीतान्यत्रपितृज्येष्ठाभ्यांनस्त्रिया सहभुंजीतमधुमांसश्चाद्वसतकान्छानि
दशाहसंधिनीक्षीरंछवाकनिर्यासौ विलापनंगणाक्षंगणाकाक्षमित्येतेषुपुनः
संस्कारः (प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येकेअथाप्युदाहरंति) सुराष्ट्रसिंधुसौवीरमवं
तींदक्षिणापथस ॥ एतान्ब्राह्मणोगत्वापुनःसंस्कारमर्हति । अथपुनःसंस्कारं
व्याख्यास्यामोदेवयजनप्रभृत्यग्निमुखात्तृत्वापालाशींसमिधमाज्येनाऽङ्क्षा
भ्यावायवाचयति ॥ पुनस्त्वादित्यारुद्रावसवःकामाःस्वाहेत्यथा व्रत्यप्रायश्चित्ते
जुहोति यन्मआत्मनोमिंदाभूत्पुनरग्निप्रचसुरदादिति । द्वाभ्यामथपक्वाज्जु
होति । सप्ततेअग्नेसमिधःसप्तजिह्वाःसप्त ० । धृतेनस्वाहेत्यथाज्याहुीरुपजु
होति । येनदेवाःपवित्रेगोतितिसृभिरनुच्छंदसंस्विष्टकृतप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरदा
नादथापरमापरिधानात्तृत्वापालाशींसमिधमावायाथाव्रत्यप्रायश्चित्तेजुहो
त्यथव्याहृतीजुहोति । अथापरोब्राह्मणावचनादेवसावित्र्याशतकृत्वाघृतमभि
संज्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवति । गुरोर्वाप्युच्छिष्टंभुंजीताथाप्युदाहरंति ॥ व

पुनर्दक्षिणादानंमेखलादंडमजिनभैक्ष्यचर्याव्रतानिचनिवर्तते पुनः संस्कारकर्म
णीति(आश्वलायनगृह्येपि) अथोपेतपूर्वस्येत्यादिनापुनःसंस्कारउक्तःतथापि
वादिष्यतिरेकेणाब्रह्मचारिणाः प्रेतकर्मकराणो पुनरुपनयनमित्यपराकादयः
(त्रिस्थलीसेतौ) कर्मनाशाज्जलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात्। गंडकीबाहुनरणा
तपुनःसंस्कारमर्हति (गौडास्तु) करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलंघनादिति
पठति ॥ तन्न (दानधर्मेषुकरतोयास्नानेप्राशस्त्योक्तेः) करतोयेसदानीरेस
रिच्छेद्येतिविश्रुते । आश्लावयसिपौराणां पापंहरकरोद्भवेतिस्मृतिदर्पणाचं
द्विकालिखितस्नानसंवाच (पराशरः) अजिनंमेखलादंडोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच ॥
निवर्ततेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि (हरदत्तस्तु) यःएकंवेदमधीत्यान्यंवे
दमध्येतुमिच्छति । तस्यपुनरुपनयनंतेनप्रतिवेदमुपनयनंकर्तव्यमित्याह । अन्ये
नैतन्मन्यन्तेसर्वेभ्योवैवेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यतइत्यापस्तंबोक्तेः (तद्विधिःकारि
कायां) वेदांतरमधीत्यैवऋग्वेदयेत्वधीयते । उपनीतिरियंतेयामलंकरणावर्जि
ता । यद्वैतदुपनीतस्यप्रायश्चित्तंयदाभवेत् । कृताकृतंचवपनं मेधाजननमेवच ।
मेधाजननसद्भावे व्रतचर्याभवेदिह । अनुप्रवचनीयश्च तदभावेद्वयंनहि । परि
दानंतकार्यस्यान्निमित्तानंतरंत्विदं । पूर्वस्यावाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीम
हइति (यत्तुहारीतः) द्विविधाःस्त्रियःब्रह्मवादिन्यःसद्योवध्वश्च । तत्रब्रह्म
वादिनामुपनयनमग्नीधनंवेदाध्ययनंस्वगृहेचभैक्ष्यचर्येति । सद्योवधूनामुपनयनं
कृत्वाविवाहः कार्यइतितद्युगांतरविषयं । पुराकल्पेषुनारीणामौजीबंधनमि
ष्यते । अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवाचनंतथेतिर्यसोक्तेः (अथान्ध्यायाः ॥ पा
रिजातेवृहस्पतिः) प्रतिपत्सचतुर्दश्यामसृम्यांपर्वणोर्द्वयोः ॥ प्रवोनध्यायेद्य
शर्वयांनाधीयीतकदाचन (नारदः) अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः । अनध्या
यस्तुकर्तव्योमन्वादियुगुगादियु(निर्णयामृते) चातुर्मास्यद्वितीयासुमन्वादियुगु
गादियु ॥ अनध्यायस्तुकर्तव्योयाचसोपपदातिथिः(गर्गः) शुचावूर्जतपस्येचया
द्वितीयाविधुस्ये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवर्तितमनीषिणाः (स्मृत्यर्थसारेपि)
आषाढीकार्तिकी काल्युनीसमीपस्थद्वितीयासुचेति (मनुः) उपाकर्मणिचोत्स

गौत्रिरात्रं सपरां स्मृतं । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वंतासु चरात्रिष्टिवति । उत्सर्गोत्स
नक्तपक्षिरायहोरात्राभ्यां ज्यहस्यविकल्पइति विज्ञाने प्रवरः । अष्टकाशब्देन सप्त
म्यादित्रयं ज्ञेयं । तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेके इति गौतमोक्तेः । ऋत्वंतास्त्रिवति
सौरऋत्वंतासु चांद्रं तस्य पर्वत्वेनैव नियेधसिद्धेरिति सर्वज्ञनारायणाः । एतेनित्या
नैमित्तिकानप्याह याज्ञवल्क्यः) ज्यहंप्रेतेष्वनध्यायः शिष्यत्विर्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्माणि चोत्सर्गस्वशाखाश्चोत्रियेतथा । संध्यागर्जितनिर्घातभक्तं पोल्लकानि
पातने । सामाप्यवेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्यच ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रा
हुसूतके । ऋतुसंधियुभुक्त्वावाश्राद्धिकं प्रतिगृह्यच । पशुमंडुकनकुलश्वाहिमा
जरिमुषकैः । कर्तंतरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये । ग्रहगोद्युनिशोक्तावापि प्रस्ता
स्तेऽग्रहमित्युक्तं प्राक् । स्मृयर्थसारे तुरात्रौ तु गृहे तिस्रो रात्रीः दिवा च ज्यहमित्यु
क्तं । ऋतुः सौरः भुक्त्वेत्युत्सवविषयं । ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे इति गौतमोक्तेः । आ
द्धिकं सहैको दिष्टभिन्नं । तत्र तु ज्यहमितिसनुः (स्मृयर्थसारे चैवं यत्तु पश्वाद्यंत
रायेऽग्रहमुपवासो विप्रवासप्रचेति गौतमोक्तं तत्र प्रथमाध्ययने (याज्ञवल्क्यः)
श्वकोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तिनिःस्वने । अमेध्याशवशूद्रांत्यप्रसशानपतितान्तिके
देशेषु चावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंज्ञवे भुक्त्वाद्र्पाणिगारं भोतरर्धरात्रेति । मारुते ।
पांशुप्रवर्ये दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु । धावतः प्रतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते ।
खरोष्ट्या न हस्त्यश्च नौ वृक्षगिरिरोहणे । सप्तविंशदेन ध्यायने तांस्तात्कालिका
वविदुः । बाणो वंशः शततंतुर्वीणोतिहरदत्तः । अमेध्यासूतिकादयः । स्तनितंगर्जः ।
वर्षातो न्यत्र गर्जवृष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः । वर्षासु तात्कालिक इति ना
रायणाः । संध्यागर्जे तु हारीतः । सायं संध्यास्तनिते रात्रिः । प्रातः संध्यास्तनिते हो
रात्रं रात्रौ विद्युत्परराज्यवधिः ॥ विद्युत्तनक्तं चापररात्रादिति गौतमोक्तेः ।
तृतीयदिनां शोत्तरंतु विद्युत्तिसर्वरात्रमित्याह सप्त । त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति ॥
अर्धरात्रे मध्यया मध्यमिति विज्ञाने चरः (मध्यदंडचतुष्टय इति निर्णयः) (मनुः)
न विवादेन कलहेन सेनायां संगरे । न भुक्तमात्रे नाजीर्णं न वसित्वानसूतके । रुधि
रे च सुते गात्राच्छेरेणाचपरिस्ते (कौर्म) प्रलेटमातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुक

स्यच । कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकापित्ययोः (मनुः) शयानः प्रौढपादश्च
 कृत्वा चैवावसथिकाम् । नाधीयीताभियंजग्ध्वासूतकान्नाद्यमेवच । प्रौढपादः
 पादोपरिपाददाता ॥ आसनासुपादेवेतिहरदत्तः । सोपपदास्वेतिप्रागुक्तं
 स्मृत्यर्थसारेऽवराढादशीमहाभरयोः । प्रेतद्वितीयायांरथसप्तम्यामाकाशेश
 वदर्शनेचाहोरात्रं । असपिंडेगुरौमृतेत्रिरात्रम् । आचार्येउपाध्यायेचपक्षिणी ।
 आचार्यभार्यापुत्रशिष्येठ्वहोरात्रम् । अग्न्युत्पातेगोविप्रमृतौत्रिरात्रम् । अयने
 विद्युवेचपक्षिणी । अकालवृष्टौत्र । आररायमाजरीसर्पनकुलपंचनखादेरंत
 रागमनेत्रिरात्रम् । आररायश्चसृगालादिवानररजकादौढादशरात्रं । खरवरा
 होष्ट्वांडालसूतिकोदक्याशवादौमासम् । गोगवयाजानास्तिकादौत्रिमासं ।
 शशमेवश्चपाकादौषरामासं । गजगंडसारससिंहव्याघ्रमहापापिहृतदनादावन्द
 मनध्यायः । शोभनदिनेचानध्यायः विवाहप्रतियोद्यापनादिटवासमाप्तेःस
 गोत्राणामनध्यायः । उदयेस्तमयेचापिमुहूर्तत्रयगामियत् । तद्दिनंतदहोरात्रंचा
 नध्यायविदोविदुः । केचिदाहुः । क्वचिद्देशेयावत्तद्दिननाडिकाः । तावदेवत्व
 नध्यायोतत्तन्मिश्रेदिनांतरे । प्रदोषंत्वाहप्रजापतिः । यद्यीचद्वादशीचैव अर्धरा
 त्रीननाडिका । प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका (निराधिसमृतेगर्गः) रात्रौ
 यामत्रयादवाक्सप्तमीवात्रयोदशी ॥ प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्याविगर्हितः ।
 रात्रौनवमुनाडीयुचतुर्थीयदिदृश्यते ॥ प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्याविगर्हितः
 (कौर्मै)अनध्यायस्तुनांगेयुनेतिहासपुराणयोः ॥ नधर्मशास्त्रेठ्वन्येषुपर्वरायेता
 निवर्जयेत् (शौनकः)नित्येजपेचकाम्येचक्रतौपारायणोपिच । नानध्यायोस्ति
 वेदानांश्रुतिग्राहणोस्मृतः । इत्यनध्यायाः (अथमहानाम्न्यादिव्रतं ॥ श्रीधरः)
 तैथिनसत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणां ॥ चौलवत्सर्वमाख्यातंसगोदानव्रतेषुच
 (मयांलोपेशौनकः)व्रतानिविधिनाकृत्वास्वशाखाध्ययनंचरेत् ॥ अकृत्वाभ्यस्य
 तेयेनसपापोविधिघातकः । प्रत्येकंकृच्छ्रमेकैकंचरित्वाऽग्राहुतीः शतं । हुत्वाचै
 वतुगायत्र्यास्त्रायादित्याहशौनकः (स्मृत्यर्थसारेतु) त्रीनषट्छादशवाकृच्छ्रान्
 कृत्वा पुनर्ब्रतंचरेदित्युक्तं (अथसमावर्तनं । सुरेश्वरः) भौमभानुजयोर्वारेनसत्रे

चत्रतोदिते । ताराचंद्रविशुद्धौचस्यात्समावर्तनक्रिया (बौधायनसूत्रे) रोहि
 रायांतिष्ठेत्तरयोः फाल्गुन्योर्हस्तेचित्रायामेंद्रे विशाखायांवास्नायादित्युक्तं
 (वशिष्ठः) स्नानंमध्याह्नकालेतुहोरायांकारयेच्छुभं । पर्वाल्लेतदभावेतुकुर्यात्स्ना
 नंयथाविधि ॥ सर्वऋतवोविवास्येत्तिसूत्रात् । यदादक्षिणायनेविवाहस्तदासमा
 वर्तनमपितत्रैव । अन्यथोदगायनेसमावर्तने । अनाश्रमीनष्टेतेतिविरोधःस्यादि
 त्युक्तं सुदर्शनभाष्ये । एतच्चब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं (तदाह
 बौधायनः) शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौपोनोपवीतमेखलादंडाजि
 नधारणो दिवास्वापच्छत्रपादुकास्रग्विधारणांगोद्वर्तनानुलेपनांजनद्युतनृत्यगी
 तवाद्यादिभिरतौब्रह्मचारीकृच्छ्रयंचरेत् । महाव्याहृतिहोमंपाहित्रयोदशहोमं
 चकुर्यात्समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां विरात्रमाशौचंकार्यम् ॥ आदिष्टीनेदकंकुर्या
 दाव्रतस्य समापनात् । समाप्ते दकंदत्वाविरात्रमशुचिर्भवेदिति मनक्तेः । आदिष्टी
 ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । ब्रह्मचर्येयदिकश्चिन्नमृतस्तदा विरात्रमध्ये विवाहः का
 र्योऽन्यथानेति सिद्धयति । जननेतुसत्यपिन विरात्रम् । तत्रातिक्रान्ताशौचाभावाद्
 दकंदत्वेति वचनाच्चेतिदिक् (तत्रापि विकल्पः) पितर्यपिमृतेनैषां दोषो भवति क
 र्हिचित् । आशौचं कर्मणांति स्यात् अन्यहंवा ब्रह्मचारिणामिति ॥ छंदोगपरिशिष्टात्
 (स्नातकव्रतान्याहव्यासः) यज्ञोपवीतद्वितयंसोदकं चकमंडलुम् । छत्रं वो
 ष्णीयममलं गदुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुंडले वेदः कृतकेशनखः शुचिः । वेदो
 दर्भवटुः (मनुः) उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्नधारयेत् । उपवीतमलंकारं स्रजं ब
 ध्वाकमेव च । अन्यान्यपि बह्वृचगृह्यस्मृत्यादिभ्यो ज्ञेयानि (अथ कुरिकाबंधः
 ज्योतिर्निबंधेनारदः) कुरिकाबंधनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्ते
 युमासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे । जीवेशुके च भूपुत्रे चंद्रताराबलान्विते । मौजीबंधर्ष
 तिथियुक्जवर्जितवासरे (संग्रहे) शूद्राणां राजपुत्राणां मौज्यभावेस्त्रबंधनं । मौ
 जीबंधोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना (अथ विवाहः याज्ञवल्क्यः) अवि
 श्रुतब्रह्मचर्यैर्लक्षरायां स्त्रियमुदहेत् । अनन्यपूर्विकांकांतामसपिंडां यवीयसीम्
 अरोगिणां भ्रातृमतीमसमानार्थगोत्रजाम् । लक्षरायां बाह्याभ्यंतरलक्षरौर्युक्ताम्

चाह्यानिकाशीखंडादौ प्रसिद्धानि ॥ अंतरायाया चलायनोक्तान्यथोपिंडान्कृत्वे
 त्यादीनि (मनुः) असपिंडाद्यामातुरसगोत्राचयापितुः ॥ साप्रशस्ताद्विजाती
 नांदारकर्मणिमैथुने ॥ दत्रिममातुर्गृहीता अपिसपिंडासगोत्रा ॥ तत्कुलनिवृत्तये
 चकारान्मातुरसगोत्रादत्तस्यपितुर्जनककुलेपितुरसगोत्रापिसपिंडत्वाच्चिद्यिद्वे
 त्यन्यश्चकारः ॥ असपिंडांसापिंड्यरहिताम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयेनभवति
 एकस्यहिपितुर्मातुर्वाशरीरस्यावयवाः । पुत्रपौत्रादियुसासात्परंपरयावाशुक्र
 शोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपिपत्न्याःपत्यासहभ्रातृपत्नीनांचपरस्परंनै
 तत्संभवति । तथापिआधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोरत्येव । अस्थिभिःअस्थी
 नीतिसंज्ञलिंगात् । एकस्यहिपितृशरीरस्यावयवाः । पुत्रद्वारातास्वाहिताइति
 मदनरत्नपारिजातविज्ञानेष्वरादयः । वाचस्पतिशुद्धिविवेकशालपारायातिगौ
 डमैथिलादयोप्येवम् । श्रुतावपि । एतद्व्यात्कौशिकंशरीरं । वीणापितृतस्त्री
 णामातृतोऽस्थिस्त्रायुमज्जानःपितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणामातृतइति । प्रजामनुप्र
 जायसइतिच । चंद्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु । एकपिंडदानक्रियान्व
 यित्वसापिंड्यम् । लेपभाजप्रचतुर्थाद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः । पिंडदःसप्तमस्ते
 षांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमितिमात्स्योक्तेः । नचपितृव्यादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यम् ।
 तत्कर्तृकश्राद्धेदेवतैक्येनतत्सत्त्वात् । देवदत्तकर्तृकश्राद्धेहिदेवताभूतास्तेषांम
 ध्येयःकर्त्तृकश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुप्रविशतितेषांसापिंड्यं । तद्वायुणामपिभर्तृ
 कर्तृकश्राद्धेसहाधिकारित्वेनतदन्वयात् । एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतके
 इतिस्मृतेष्वच । श्रुतीनांचवैराग्यर्थत्वात्तस्यसापिंड्यनिमित्तत्वेमानाभावात् ।
 नचमातुलादिष्वेतन्नास्तीतिवाच्यम् । सातामहर्ष्यदेवतैक्यात् । ननुगुरुशिष्या
 देरपिश्राद्धदेवतात्वात्सापिंडत्वंस्यात् । किंबहुनासर्वाभावेतुनृपतिःकारयेत्तस्य
 रिक्थतइतिमार्कंडेयपुराणाद्राज्ञोपि श्राद्धकर्तृत्वात्सापिंड्यप्रसंगःसत्यम् । पं
 चसात्सप्तमादूर्ध्वमातृतःपितृतस्तथेतियाज्ञवल्क्यवचनेनमातापितृसंबन्धस्यतत्स
 त्वात् । ऊर्ध्वसापिंड्यंनिवर्ततइतिशेषः । ननुपंचमत्वाद्यत्रनियम्यतेनमातृतइ
 त्यादिवाक्यमेतत् । मैवं । मातृकुलेपंचमत्वस्यापितृकुलेसप्तमत्वस्यचबोधनेतुल्य

स्वात् । पौरुषेयत्वाददोयइति चेत् । तुल्यमन्यत्रापि अन्यकृत् कैराज्ञस्तत्पितृ
 गांवादेवतात्वाभावाच्च । किंच । अवयवान्वयपक्षेयथायोगसूत्र्यापरिहारस्तथे
 हापितेनमातृकुलेपितृकुलेचैकपिंडदानक्रियान्वयित्वंसापिंड्यमित्याहुः । तेनैक
 स्यपित्रादयाः । यत्पुत्रादयश्चयत्सपिंडाभवंति । अत्रकेचिदुभयतःसापिंड्यनिवृ
 त्तवेवोदाहो नान्यथेत्याहुः । शुद्धचिंतामणिवाचस्पतिहरिदत्तादयस्तु । सगो
 वत्त्ववत्सापिंड्यस्यप्रतियोगिकत्वेनसंयोगवदुभयानिरूप्यत्वात् । एकतोनिवृ
 त्तावन्यतोनिवृत्तेरावप्रयकत्वान्मूल पुरुषमारभ्याष्टमीवरोमूलपुरुषमारभ्य
 द्वितीयातृतीयादिकांकन्यामुद्वहेदित्याहुः ॥ शिष्टास्तु ॥ नवध्वरयोःस्वतःसापिं
 ड्यं किंतुकूटस्थसंततित्वात्तत्सापिंड्येतैव ॥ अतोष्टमवरंप्रतिकन्यायाअसापिं
 ड्येपिकन्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततित्वात्तद्वरस्तां प्रतिसपिंड्यवेत्यवि
 वाहः । सापिंड्यासापिंड्ययोःप्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः । इदमेवचयुक्तं
 आशौचेप्येवंसापिंड्यं ज्ञेयम् । यत्रतुमध्येविच्छिन्नमपिसापिंड्यमंडकमुतिव
 त्पुनरनुवर्तते ॥ यथा ॥ कूटस्थात्पंचम्योःकन्ययोःपुत्रौतत्रनिवृत्तिः । तदपत्ययो
 स्त्वनुवृत्तिस्तत्रापिनसापिंड्यासापिंड्ययोर्दोषः ॥ संबंधिभेदात् । तेनतत्रनविवा
 हः । अत्रकूटस्थमारभ्यगणानाकार्या (तदुक्तं) वध्वावरस्यावातातःकूटस्थाद्यदि
 सप्तमः । पंचमीचेत्तयोर्मातातत्सापिंड्यं निवर्ततइति । कूटस्थोमूलपुरुषः (विश्व
 रूपनिबंधे) एवमुक्तप्रकारेणापितृबंधुयुसप्तमात् । ऊर्ध्वमेवविवाह्यत्वंपंचमानमा
 तृबंधुतः । संतानोभिद्यतेयस्मात्पूर्वजादुभयत्रच । तमादायगणाद्धीमानवरंयावच्च
 कन्यकाम(स्मृतितत्त्वेनारदः) आसप्तमात्पंचमाच्चबंधुभ्यःपितृमातृतः । अविवा
 ह्यासगोत्राचसमानप्रवरातथा ॥ अत्रबंधुभ्यइतिपंचमीनिर्देशात् । पितुःपितृवसृ
 पुत्रात्सप्तमीमातुः । पितृवसृपुत्राच्चपंचमीमपित्यजेत् । सवसन्यबंधुयुज्ञेयमातृत्रा
 पि । त्रिगोत्रात्ययेर्वागपिविवाहंकुर्यात् । वक्ष्यमाणावचनात् । त्रिगोत्रगणानाचमा
 तामहगोत्रापेक्षया नतुस्वापेक्षया । अन्यथापितुःपितामहदुहितुर्दोहित्रीपुत्रीप
 रिगोत्रास्यात्तवध्वाः ॥ मातामहगोत्रापेक्षयातुत्रिगोत्रांतर्गतेनविवाहप्रसंगइतिसं
 बंधतत्त्वादयोगौडग्रंथाः । संबंधविवेकेशूलपारिणारप्याह । पंचमात्सप्तमाच्चार्वा

गपि त्रिगोत्रांतरिता विवाह्या । असंबद्धा भवेन्मातुः पिंडेनैवोदकेन वा । सा विवा
ह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रांतरिता च येति वृहन्मनूक्तेः सन्निकर्षेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रा
त्परतोयदीति देवलोकतेऽर्चेति । सतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते, (यत्तु वशिष्ठः) पं
चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथेति (यच्च विष्णुपुराणम्) पंचमीं मातृपक्षाच्च पि
तृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थ उदहेत्कन्यां न्यायेन विधिनानृपेति तत्पंचमी सप्तमी
मतीत्येति व्याख्येयम् । पंचमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रिया परा अपि
हिते पतिताः शुद्रतांगता इत्यपरा कर्मरीचिवचनात् (हारलतायां शंखलिखितौ)
सपिंडता तु सर्वे प्रांगोत्रतः साप्तपौरुषी । पिंडश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगतम् ।
गोत्रसंतानम् । आशौचं तान भिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः (शुद्धिविवेके शुद्धिचिंता मणौ
च ब्राह्मे) सर्वेषां भववर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी । सपिंडता ततः पश्चात्समाजो
दकधर्मता । ततः कालवशात्तत्र विस्मृतौ नाम गोत्रतः । समानोदकसंज्ञा तु तावन्मा
त्रा पिनश्यति । सप्तोर्ध्वत्रयः सोदका तो गोत्रजाः (तत्रैव ब्राह्मे) अविभक्तधना
स्त्वेते सर्पिण्डाः परिकीर्तिताः ॥ तेनाविभक्तधनाभावे विभक्तः सपिंडो धनहारी
नान्यथेत्यर्थः तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणो च त्रिधा सापिंड्यं सिद्धं ॥ यत्तु ॥ पंच
मीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतस्त्रीन्मातृतः पंचपितृतो वेति पैठीनसिस्मृतौ ।
त्रो नित्यनुकल्प इति माधवोक्तेः । पंचमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । दशभिः
पुरुषैः ख्याता च द्वात्रिंशत्पराणां महाकुलात् । उदहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम्
पंचमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः । सप्तमीं च तथा षष्ठीं पंचमीं च तथैव च । स
वमुदाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः । तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोः सभयोरपि
विवाहयेन्मनुः । प्राह पाराशर्यो गिरायमः यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोदहे
त्तनित्यं सव्यवहार्यः स्याद्देवाश्चैतत्प्रदृश्यत इति चतुर्विंशतिमतात् । चतुर्थीमुदहे
त्कन्यां चतुर्थः पंचमीपि वा । पराशरसते षष्ठीं पंचमीं न तु पंचमीमिति पराशरोक्ते
प्रचानुकल्पत्वेनापि द्विपञ्चम्यादिपरिणायनं कार्यमिति प्रतीयते । अवहितदभावे
इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम् । तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयम् ॥ पूर्वोक्तमरीचिवचोरोधात् ।
वस्तुनि विक्लपा संभवात् । पंचमात्सप्तमाक्षीनां यः कन्यामुदहेद्द्विजः । गुरुतत्परी

सविज्ञेयःसगोत्रांचैवमुद्धर्तनिति विष्णुवक्तेः । पराशरस्यमूलाभावाच्च । तस्मान्म
दनपारिजाताद्युक्तादिशादत्तकसापत्नसंबन्धाद्यनु प्रवेशेब्राह्मणादीनां सत्रियादि
सपिंडविषयेवापूर्वोक्तानिनेयानि । नत्वनुकल्पइतिभ्रमितव्यं । यत्तु स्मृतिंचंद्रि
कामाधवादय आहुः । तृतीयेसंगच्छावहैचतुर्थेसंगच्छावहाइतिशतपथश्रुते । त
स्रांजहृमातुलस्येवयोषांभागस्तेपैतृवसेयीवपामिवेति । गर्भेनूनौजनितादंपती
करिर्तिचमंत्रवर्णात् मातृवसुसुताकेचित्पितृवसुसुतांतथा । विवहंतिक्वचिह
शेसंकोच्यापिसपिराडतामिति शातातपोक्तेश्चामातुलकन्योद्वाहः कार्यःय
द्यपिपितृवसु कन्योद्वाहोपि प्राप्तस्तथाप्यस्वर्ग्यलो कविद्विधं धर्मसम्या
चरेन्नत्विर्तिनिषेधाद्वचनांतरेणातदुद्वाहस्याविधानाच्चनकार्यः । अयंतुदाक्षिणा
त्यशिष्टाचारात् कार्यइति । नचपूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता । मानान्तरेणा
सिद्धौउपरिहिदेवेभ्योधारयतीति वदनुवाद नुपपत्त्याविधिकल्पनात् ॥ (यत्तु
शातातपः) मातुलस्युतामदवा मातृगोत्रान्तथैवच । सप्तानप्रवरांचैवत्यक्ता
चान्द्रायणांचरेत् (यच्चमनुः) पैतृवसेयीभगिनींस्वस्त्रीयांमातुरेवच । मातृपुत्र
प्रातुराप्तस्यगत्वाचान्द्रायणांचरेत् । सतास्तिस्त्रास्तुभार्यथिनोपयच्छेतबुद्धिसान्
(यच्चन्यासः) मातुःसपिराडाद्यत्नेनवर्जनीयाद्विजातिभिरितितद्गान्धर्वादिवि
वाहेदमातृविषयमतत्रपितृगोत्रानिवृत्तेः (अतस्वसार्कडेयपुराणात्) गान्धर्वा
दिविवाहेषुपितृगोत्रेणाधर्मविदिति ॥ ब्राह्मादिविवाहेतुपरिशीर्षेवेति ॥ भृशो
मेश्वरोपितृतीयेऽध्यायेवाक्यपादेमातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्यस्मृतिविरोधेनाचार
प्राप्तस्यास्यवार्तिके बाधोक्तावपिपूर्वोक्तश्रौत लिंगवलीयस्त्वादस्यकर्तव्यता
माह । तदेतद्वत्तकस्यपालकद्वित्रिसमाहृतसोदरकन्या विषयत्वेन । सवर्णमातुल
कन्या विषयत्वेन युगांतरपरत्वेन चोपपन्नमपि अविचारितरसगोयंयथात
थास्तु (तथापिकलौतावन्निधिद्वमेव) गोत्रान्मातुःसपिराडाच्चविवाहो गोवध
स्तथेत्यादिपुराणात् (माधवीये) वौधायनोप्यस्यनिन्दामाह । पंचधाविप्रति
पत्तिर्दक्षिणा तस्तथोत्तरतऊर्गाविक्रयोनुपेतेनस्त्रियाच सहभोजनंपर्युषितुभोज
नमातुलपितृवसुदुहितृपरिणयनमिति । अथोत्तरतःसीधुपानादिकमुक्ताइतर

इतरस्मिन्कुर्वन्तुदुष्यति इतरइतरस्मिन्निति । भद्रसोमेश्वरेणापि स्मृतिविरुद्धा
नां मातुलकन्योद्वाहादीनामस्मद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तम् (बृहस्पतिरपि)
उदूह्यतेदाक्षिणात्यैमातुलस्यमुताद्विजैः । सत्स्यादाश्चनराःपूर्वेव्यभिचाररताः
स्त्रियः । उत्तरेमद्यपाश्चैवस्पृश्यान्तृणांरजस्वलाः॥ इत्यनाचारत्वमाह (अतएव
हेमाद्रौमात्स्ये) कर्नाटिकादीनांतत्कारिणांश्राद्धेनिषेधः । वोपदेवेनापिलि
खितंब्राह्मणम् । यत्रमातुलजोद्वाहीयवैद्यलोपतिः । श्राद्धंनगच्छेत्तद्विप्राःकृतं
यच्चनिरासिप्रमिति । तस्मान्मातृतःपंचपितृतःसप्तत्यक्तोद्वहेदितिसिद्धम् (स
म्बन्धविवेकेषुमन्तुः) ब्राह्मणानामेकपिराडस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भ
वति । आसप्तमाद्रिकथविच्छित्तिर्भवति । आतृतीयात्पिराडविच्छित्तिरन्यथा ।
पिराडशौचक्रियाविच्छेदाद्व्रह्मतुल्योभवति (अस्यार्थमाहशूलपाणिः) जीवत
पित्रादिविकस्यवृद्धप्रपितामहादयस्त्रयः । श्राद्धदेवतात्वात्पिराडभाजोभवन्ति ।
तदूर्ध्वत्रयोनवपुरुषपर्यन्तालेपभाजः । श्राद्धकर्त्ताचदशमइति दशमादूर्ध्वसापिं
ड्यनिवृत्तिः । दशमादित्युपलसरां । तेनपितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यन्तंपि
तृजीवनेचाष्टपुरुषपर्यन्तंसापिराड्यमितिज्ञेयम् ॥ अपुत्रधनग्रहणोसन्निहिताभावे
सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः । धनग्राहिणामारभ्यतृतीयः पौत्रः तदूर्ध्वश्राद्धविच्छेदः ।
अन्यथाधनहारित्वेपुत्रश्राद्धाकरणेव्रह्महत्येत्यर्थः । आतृतीयादित्यनुद्वकन्या
विषयम् ॥ अप्रत्तानांतुस्त्रीणांविपुरुषोविज्ञायतइति वशिष्टोक्तेः । सतच्चौचवि
षयंसापिंड्यं नतुविवाहादौ । तत्रपूर्वाक्तवचनैः । पंचमत्वसप्तमत्वनियमादितिमे
धातिथिप्रमुखादाक्षिणात्याः । वारदानोत्तरमेतदितिशुद्धिविवेकः । मातृकुलविष
यंकानोनकन्यकाविषयंचैतत् । अन्यथाअप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यं साप्तपौ
रुषं । प्रत्तानांभर्तृसापिंड्यं प्राहदेवः । प्रजापतिरितिकौर्मणाविरोधःस्यादितिर
त्नाकरस्मृतितत्त्वादितिगौडग्रन्थाः । युक्तंचैतत् । अन्यथाकन्योत्पत्तौपुरुषत्रय
पर्यन्तमेवसूतकंस्यान्नोर्ध्वं (सापत्नमातामहकुलेत्वाह मितोक्षरायांशंखः) यद्येक
जातावहवःपृथक्सेवापृथक्जनाः । एकपिराडाःपृथक्शौचाः पिराडस्त्वावर्त्तते
त्रिषु । पृथक्सेवाभिन्नजातोयाःस्त्रीयुजाताःपृथक्जनाः । सजातीयभिन्नमातृयु

जाताः । अत्र त्रिपुरुषं सापिंड्यमिति विज्ञाने श्वरो व्याचख्यौ (पृथ्वी चंद्रोदये सापिंड्यदीपिकायां चैवम्) सदनपारिजाते तु पृथक्सेवजाः भिन्नमातृजाः पृथक्जनाः भिन्नजातीयाः । एतद्विजातीयसापत्नमातृकुले चतुःपुरुषं सापिंड्यं । पंचमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथेति विशिष्योक्तेः । सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां सत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयं चेत् युक्तं । तत्स्वकपोलकल्पितत्वात् । ग्रन्थांतरविरोधाच्च निर्मूलम् । पितृपत्न्यः सर्वासातर इत्युक्तासु संतुना तदपत्यानि भागिनेया नीतिपृथङ्निधेयाश्च । अन्यथा सापिंडत्वेन निधेयात् । सपत्नमातृलत्वादि निर्देशो व्यर्थः । अतएव तेन स्मृतिकौमुद्यां सवर्णासापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव प्रख्यवचनं व्याख्यातम् । तेन वा शिष्टं पंचमीं सप्तमीं मतीत्येति व्याख्येयम् । तस्मात् प्राच्ये व्याख्यायुक्ता प्रयोगरत्ने भद्वैः । स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च सपत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिंड्यमुक्तम् (यथाह सुसंतुः) मातृपितृसंबन्धाच्चासप्तमादिविवाह्या भवन्ति । आपंचमादन्येषां पितृपत्न्यः सर्वासातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृव्यसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा संकरकारिणाः स्युस्तथाध्यापयितुरेतदेवेति । आपंचमादिति मातृकुले त्रिगोत्रांतरितविषयं वेति प्राच्याः (मातृस्ये) समानप्रवराचैव शिष्यसंततिरेव च । ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव संततिः प्रतीयित्थ्यते । तद्भगिन्यो मातृव्यसार इति तु आकरेण परितम् । क्वचिद्वचनादविवाहः (यथा गृह्यपरिशिष्टे) अविद्वत्संबन्धामुपयच्छेतेत्युक्त्वा विरुद्धसंबन्धः स्वयमेवोक्तः । यथा भार्यास्त्वहर्दुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा चेति (बौधायनः) मातुः सपत्न्या भगिनी तत्सुतां च विवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनी तत्सुतां च विवर्जयेत् । अतो मातृव्यसुः सापत्नपुत्रकन्याप्यविवाह्या सपत्नमातृकुलजामिति सदनपारिजातोक्तेरितिकेचित् । केचित्तु ज्येष्ठो भ्राता पितुः सम इति मनूक्तेस्तत्पत्न्या मातृत्वात् तत्पितुर्मातामहत्वात् । ज्येष्ठभ्रातृपत्नी भगिनी न विवाह्या (तथा) उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पितेति मनूक्तेर्गुरुणा त्रिपुरुषं सापिंड्यं सखापि निषिध्यः । अतस्तेषां कन्या नोद्वाह्याः । गायत्र्या उपदेशेषु च कन्या नैवोद्वाहेद्विजः । श्वरोश्च कन्यां शिष्योवांतत्संतत्यापि नेष्ट्यते । पुरुषत्रयपर्यंतं भ्रात्रादेर्नै

तदिष्यते । वाक्संबन्धकृतानांतुस्नेहसंबन्धभागिनां । विवाहेऽत्रनकर्तव्योऽलोकगर्हा
 प्रसज्यत इति वचनाच्चेत्याहुः । तत्रमूलं चिंत्यम् । दत्तकविययेतुच्यते (तत्रगौतमः) ऊ
 र्वसप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः । पंचमादिति बन्धुग्रहणान्नदत्तक
 मात्रपरमिदम् ॥ किंतु संतानेऽपि । एतत्तत्संज्ञादिसर्वद्वया मुख्यायगापरमिति हर
 दत्तः । अत्र स्मृतिचन्द्रिकानियोगात् । यउत्पादयति तस्माद्बीजिनोऽप्यूर्ध्वसप्त
 मादित्यर्थ इति । दत्तकस्य जनकविययमे तदितिसापिंड्यमीमांसायां तेन दत्तक
 स्य जनककुले मातृपौरुषं जननीकुले पञ्चपौरुषसापिंड्यं । दत्तक्रीतादिपुत्राणां
 बीजवसुः सापिंडता । सप्तमी पंचमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य चेति बृहन्मनूक्तेः ।
 बीजिनश्चेति गौतमोक्तेः च । पालकपितृकुले तु पंचपुरुषं । पालकमातृकुले त्रिपु
 रुषं (तथाचापराकर्षेणैतीहसिः) त्रीन्मातृतः पंचपितृतः पुरुषानतीत्योदहेदिति ।
 एतत्समव्याचरव्यौ । दत्तकादीन्पुत्रान्पितृपक्षतोऽनिवृत्तपिंडगोत्रार्पणान्प्रत्ये
 तदुच्यते पञ्चपितृत इति नान्यत्रानुप्रतीति (यत्तु बृहद्गौतमः) स्वगोत्रेषु कृतायेऽप्यु
 दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रमायांतिनसापिंड्यं विधीयते (यच्चर्वाशयः)
 अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेणास्वशास्त्रोक्तविधिना स्या
 त्स्वशास्त्रभागिति (यच्च नारदः) धर्मार्थवर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेणापुत्रवत् । अंश
 पिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति । तत्पालककुले मातृपौरुषसापिंड्यं ने
 त्येवं परं न तु सर्वथा सापिंड्यनिषेधपरमिति सापिंड्यमीमांसायाम् । मदनपारि
 जातादपि दत्तकानुप्रवेशोऽल्पसापिंड्यं प्रतिभाति ॥ तथाहि ॥ तेन त्रीनतीत्येत्युदा
 हृत्य यस्य माता दत्तपुत्री प्रतिगृहीता पुत्रीकृता तस्याः प्रतिगृहीतकुले त्रीनतीत्येति ।
 पंचपितृत इति यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककुलं तद्वियय मित्युक्तमव
 स्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिबन्धेषु क्वाप्यनुपलंभादपराकार्दिलिखनाभावात् ।
 पूर्वोक्तव्यवस्थायाम् च प्रातिभिज्ञानतुल्यत्वाद्यैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते । मम
 तु पालककुले एकपिंडदानक्रियात्वात् यत्स्वरूपं साप्तपौरुषमेव सापिंड्यं । बीजि
 नश्चेति गौतमोक्तेर्जनककुले पिता वदेव त्रीन् मातृत इत्यादितु सवर्णासापत्नमातृ
 कुलपरं । यद्येकजाता बहव इति शास्त्रैकक्यत्वादित्युक्तं प्रतिभाति । अतस्त्वा

स्यह्यामुष्यायणात्वंहेमाद्रिप्रवरमंजरीवृत्तिहृन्नारायणादिभिरुक्तम् । भद्रसेभि
 श्वरेणापिपृथायाःकुन्तिभोजस्यपालककन्यात्वेपि । ऊर्ध्वसप्तसात्पितृवन्धु
 बीजिनश्चेतिगौतमोक्तेर्द्विमायाः पृथायाःजनकस्यशूरसेनस्यकुलोपिमाप्तपौ
 रुष्यपालककुलेपितावदेवसापिराड्यमुक्तमपिवाकारणाग्रहणोऽत्यत्र सापिराड्य
 दीपिकायांतुदत्तक्रीतादीनांजनकगोत्रेणोपनयनेकृते जनककुलेमाप्तपौरुष्यसा
 पिराड्यम् । पालकमातापितृकुलेत्रिपुरुषं । पिराडनिर्वापान्निर्वाप्यलसरांत्रि
 पुरुषंसापिराड्यमपालकगोत्रेणोपनयनेतत्कुलेमाप्तपौरुष्यमित्युक्तम् । तन्न । चू
 डोपायनसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः । दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासउच्य
 तइतिकालिकापुराणादुपनयनोत्तरंदत्तकनियेधात् । त्रिपुरुषमित्यत्रापिसूलं
 मृग्यमित्यलम्बहुना (मातापितृद्वारकसापिराड्यवतीनांकन्यानामियंसंख्या
 रामवाजपेयिनोक्ता) उद्बोद्धुःपितरौपितुश्चपितरौतज्जन्मकृद्दम्पतीद्वंदंतस्यच
 तुष्टकमष्टचततोप्यस्यक्रमात्तयोऽष्टा । वंशारम्भकदम्पतीप्रमिति रित्यासप्तकक्षं
 रदाणकैकान्वयकन्यकाःपितृकुलत्वामप्तकक्षंब्रुवे । यद्यप्येकस्यबहवःसुताःस्यु
 स्तदपीहतु । सम्बन्धसम्यादेकैकगणितातेत्यवधारयताम् । एकस्मान्मिथुनात्तु
 तोयदुहिताद्वंद्वयंतद्वया तस्माद्वंद्वचतुष्टकमष्टचततोतःयोऽष्टां१२प्रोरदाः ॥
 यावत्सप्तमकक्षमग्निऋतवःकन्याइहैकान्वये तादंतैर्गुणितारसैकसदृशोवंशे
 सपिराडाःपितुः । मातुर्जन्मददम्पतीचमिथुनद्वंदंतयोःसागरास्तस्याःपंचमकक्ष
 मष्टमिति रित्येकान्वयःपुंशुते । द्वंद्वाद्वाद्युगंभतोऽन्वयइतो१२ष्टौपंचकक्षंशरसो
 रायःसप्तगुणाःशराभ्रविधवोमातुःसपिराडाःकुले । कुलद्वयस्यकन्यकायुतामियः
 सपिराडकाः । हिमांशुदुग्धरादृशोविवाहकर्मवर्जिताइति । सतच्चसर्ववर्णासा
 धारणां । सर्वत्रसापिराड्यसद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तेः । पंचसात्सप्तमादूर्ध्वमा
 तृतःपितृतःक्रमात् । सपिराडतानिर्वर्तेतसर्ववर्णोऽवयंविधिरितिहरनाथधृतदेव
 लवचनाच्च । सम्बन्धतत्त्वेसुमंतुः । पितृवत्सुतामातृवत्सुतांमातुलसुतांमातृ
 सगोत्रांसमानार्थेयींविवाह्य । चांद्रायणांचरेत्परित्यज्यैनांमातृवद्विभृयादिति
 दिक् । ऋषेरिदमार्घ्यप्रवरः । गोत्रप्रसिद्धं । समानेआर्घ्येगोत्रेयस्यतस्माज्जाता

यानभवतिताम (अथसंसेपेरागोत्रप्रवरनिर्णयः) तौचभिन्नौनिघेवेनिमित्तम् ।
सगोत्रायदुहितरंनप्रयच्छेदित्यापस्तंबोक्तेः । असमानप्रवरैर्विवाहइतिगौतमो
क्तेश्च (तत्रगोत्रत्वस्यसामाहप्रवरमंजयाबोधायनः) विश्वामित्रोजसदग्निर्भरडा
जोयगौतमः । अत्रिर्विशिष्टः कश्यपइत्येतेसप्तऋषयः । सप्तानामृषीणामगस्त्या
समानांयदपत्यंतद्गोत्रमिति । यद्यपिकेवलभागविष्वाधिर्येरादियुक्तेवलांगिर
सेयुचहरितादिषुचनैव । भृग्वंगिरसोरुक्तेष्वनंतर्गतेः तथाप्यत्रेष्टापात्तरेवेति
केचित् । अतएवस्मृत्यर्थसारे । प्रवरैक्यादेवात्राविवाहइति । यद्यपिविशिष्टादी
नान्तगोत्रत्वंयुक्तं । तेषांसप्तार्यित्वेनतदपत्यत्वाभावात् । तथापितत्पूर्वमावित्र
शिष्टाद्यपत्यत्वेनगोत्रत्वंयुक्तम् । अतएवपूर्वेषांपरेषांचैतद्गोत्रम् । अत्रविशेषो
ऽस्मत्कृतप्रवरदर्शनीयः । प्रवरोस्तुप्रवरगानिप्रवरः । कल्पकाराहिविशिष्टे
तिहोतावशिष्टेवदित्यध्वर्युरित्यादिना येषांप्रवरगामामनंतितेप्रवराः । तच्चप्र
रांयद्यपिर्काचदृश्यते । तथापिपूर्ववद्विभेदोद्विष्यः । अन्यथातेषांज्यार्येयस
कार्येइत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । अन्येतुतद्गोत्राणांज्यार्येयइतिभेदमाहुरितिदि
क् ॥ तत्त्वंतुगोत्रभूतस्यपितृपितामहप्रपितामहाएवप्रवराः । पितृवाप्रेयपुत्रो
यपौत्रइतिशतपथ्युतेः । परंपरंप्रथममित्याश्रयायनोक्तेश्च (अत्रविशेषमा
हबोधायनः) एकस्यवृद्धिर्यावत्प्रवरैष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र
भृग्वंगिरसांगणार्दिति । (स्मृत्यर्थसारे) प्रीयमराणात्यावापिसत्तयावनुवर्तन
म् । एकस्यदृश्यतेयत्र तद्गोत्रंतस्यकथ्यते (भृग्वंगिरोगोयुतुमाधवीयेस्मृ
त्यंतरं) पंचार्येविषु सामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः । भृग्वंगिरोगोयवेवशेषे
ष्वेकोपिवारयेत् । शेषगोत्रेषुकोपिसमानः प्रवरोविवाहंवारयेदित्यर्थः ।
बोधायनोपि ॥ भृग्वंगिरसावधिर्यद्वयार्येयसच्चिपाते ॥ विवाहस्त्वार्येयस
च्चिपातेविवाहः । पंचार्येयाराणामितिभृग्वंगिरोगोयवपिजसदग्निगौतमभरडा
जेठवेकप्रवरसाम्ये सर्वेषामन्यसाम्येवा सगोत्रत्वादेवाविवाहइतिदिक् । (अथ
गोत्राणिप्रवराप्रचोच्यंते ॥ तत्रबोधायनः) गीवाणांतुसहस्राणिप्रयुतान्यवु
दानिच । ऊनपंचाशदेवैषांप्रवराऋषिदर्शनात् । तत्रसप्तभृगवः । वत्साविदात्रा

धियेगान्यस्कासित्रयुवावैन्याः शुनका इति । वत्सानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्व
 जामदग्न्येति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा । भार्गवच्यावनाप्रवावेतिवा । विदा
 नांपंच । भार्गवच्यावनाप्रवानौर्ववैदेति । भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा । एतौ द्वौ जा
 मदग्न्यसंजौ । आर्धियेगानां । भार्गवच्यावनाप्रवानां धियेगानूपेति । भार्गवा
 धियेगानूपेतिवा । सखां त्रयाणां परस्परमविवाहः ॥ वात्स्यानाम् ॥ भार्गवच्या
 वनाप्रवानेति । वत्सपुरोधसयोः पंच । भार्गवच्यावनाप्रवानवास्यपौरोधसेति
 वैजवन्तिमतिथयोः पंच । भार्गवच्यावनाप्रवानवैजवन्तैमथितेति । सतेत्रयः कचि
 त्वासप्रसपिपर्वैरविवाहः । अत्रतत्तद्व्याख्याः ऋषयोऽन्यत्रचविशेषोऽसत्कृतेप्रवर
 दर्पणो ज्ञेयः । यस्का नाम । भार्गववैतहव्यसावेतसेति । मित्रयुवानाम् । भार्गव
 वाध्यश्चदिवोदासेति । भार्गवच्यावनादिवोदासेतिवा । वाध्यश्चेत्येकोवा । वैन्या
 नां भार्गवैवैन्यपार्येति । एतसवप्रथेताः । शुनकानां शुनकेतिवा । गात्समदेतिद्वौ
 वा । भार्गवौ न होत्रगात्समदेतित्रयोवा । वेदविश्वज्योतियं भार्गववेदवैश्वज्योति
 येति । शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति । एतौ द्वौ कचि । यस्कादीनां स्व
 गणां त्यक्त्वा सर्वे विवाहः (तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे) यस्का मित्रयुवावैन्याः शुनकाः प्रवरै
 क्यतः ॥ स्वं स्वं हित्वा गणां सर्वे विवहेयुः परावरैरिति । अथांगिरसः ते गौतमाः भर
 द्वाजाः केवलांगिरसश्चेति त्रिधा । अत्र गौतमादश । आयास्याः । शरद्वंताः
 कौमंडादीर्धतमसः । औशनसः । कारेणुपालेयाः । राहुगणाः । सोमराजकाः
 वासदेवाः बृहदुक्ताश्चेति । तत्रायास्यानां । आंगिरसायां स्य गौतमेति । शरद्वं
 तानां आंगिरसगौतमशरद्वन्तेति । कौमंडानां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवन्तगौतम
 कौमंडादेतिवा ॥ आंगिरसायां स्यौ शिजगौतमकाक्षीवन्तेतिवा । आंगिरसौतथ्या
 गौतमौ शिजकाक्षीवन्तेतिवा । आंगिरसौ शिजकाक्षीवन्तेतित्रयोवा । दीर्घत
 मसां । आंगिरसौतथ्यकाक्षीवन्तगौतमदीर्घतमसेति । आंगिरसौतथ्यदीर्घतमसे
 तित्रयोवा । औशनसां । आंगिरसगौतमौ शनसेतित्रयः । कारेणुपालानां । आं
 गिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः । राहुगणानां आंगिरसराहुगणागौतमेति ।
 सोमराजकानां । आंगिरससोमराजकगौतमेति । वासदेवानां । आंगिरसवास

देव्यगौतमेति । बृहदुक्त्यानां । आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेति । आंगिरसबामदेव
 बार्हदुक्थेतिवा । अतथ्यानामांगिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानामांगिरसौ
 शिजकाशीवतेत्यापस्तंबः । आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाशीवतेतिकात्या
 यनः । सतौडौक्चिच । रघुवानां । आंगिरसराघुवगौतमेतिकेचिच । तत्रमलं चिं
 त्यस । सवांसर्वेवांगौतमानामविवाहः (अथभरद्वाजाः) तेचत्वारः । भरद्वाजा
 गार्गाक्ष्याः कंय्यइति । भरद्वाजानामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः । गार्ग
 णामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येतिपंच । आंगिरससैन्यगार्ग्येतिपंच
 आंगिरससैन्यगार्ग्येतिवा ॥ अंत्ययोन्यत्ययोवाभारद्वाजगार्ग्यसैन्येतिवा । गार्ग
 भेदानां । आंगिरसतैत्तिरकाप्रभुवेति । ऋक्षाणांकपिलानांचांगिरसबार्हस्प
 त्यभरद्वाजवांदनमातवचसेतिपंच । आंगिरसवांदनमातवचसेतित्रयोवा । कपि
 लानामांगिरसामहीयबोऋक्षयसेति । आत्मभुवास । आंगिरसभारद्वाजबार्ह
 स्पत्यमंत्रवरात्मभुवेतिपंच । अयंक्वाचत । भारद्वाजानांसर्वेयामविवाहः । अथ
 केबलांगिरसः । हारितानांआंगिरसांवरीययौवनाश्चेति । आद्योमांधातावा ।
 कुत्सानाच । आंगिरसमांधातुकौत्सेति । करवानामांगिरसाजमीढकारावेति ।
 आंगिरसघोरकारावेति । वारथीतराणामांगिरसवैरूपराथीतरेति ॥ आंगिर
 सवैरूपपार्थदश्चेतिवा । अष्टादंष्टपार्थदश्चैरूपेतिवा ॥ अंत्ययोन्यत्ययोवा मुद्
 गलानामांगिरसभार्ग्याश्चमौद्गल्येति । आद्यस्तादर्योवा । आंगिरसताविमौ
 द्गल्येतिवा । विष्णुवृद्धानामांगिरसपौरुकुत्सवासदस्यवेति । स्यांस्त्रगाणांवि
 हायसर्वेर्विवाहोभवति । हरितकुत्सयोस्तुनभवति (अथात्रेयः) तेचत्वारः ।
 आत्रेयाः । वाङ्मुत्काः । गविष्टिराः मुद्गलाइति । आद्यानामात्रेयार्चनानसप्रया
 वाश्चेति । वाङ्मुत्कानां । आत्रेयार्चनानशवाङ्मुत्केति । घनंजयानांआत्रेयार्चना
 नशधानंजयेतिक्वाचत । गविष्टिराणामात्रेयार्चनानशगविष्टिरेति । आत्रेयगावि
 ष्टिरपौर्वीतिथेतिवा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानशपौर्वीतिथेति । वामरथ्यसुमं
 गलवैजवापानामात्रेयार्चनानशातिथेति । आत्रेयार्चनानशगाविष्टिरेतिवा ।
 सुमंगलानांअत्रिसुमंगलस्यावाप्स्वेतिकेचिच । अत्रेःपुत्रिकापुत्राणाम । आत्रेय

वामरय्यपौत्रिकेति । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः (अथविप्रवासित्राः) तेदश
 कुशिकाः । लोहिताः । रौसकाः । कामायनाः । कताः । वनजयाः । अधमर्यगाः
 पूरगाः । इन्द्रकौशिका इति । कुशिकानां विप्रवासित्रदेवरातौ दत्तेति । लोहि
 तानां विप्रवासित्राद्यकलोहितेति । अंत्ययोन्यत्ययोवा । वैश्वामित्रमाधुच्छंद
 साद्यकौतिवा । विश्वामित्राद्यकौतिद्वौवा । रौसकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैव सो
 तिवैश्वामित्ररौसकरैव सोतिवा । कामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदेवतरसे
 तिवा । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाचेति । वैश्वामित्राप्सरय्यदाधलेतिवा ॥
 अधमर्यसप्तमी वैश्वामित्राधमर्यगाकौशिकेति । परगानां वैश्वामित्रपौरसोति
 द्यौवा । वैश्वामित्रदेवरातपूरसोतिवा । इन्द्रकौशिकानां वैश्वामित्रेन्द्रकौशिके
 तिद्वौ । वनजयानां विश्वामित्रमाधुच्छंदसदानंजयेति । वैश्वामित्रमाधुच्छंदसा
 धमर्यगोत्रमाकृतानां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति । सत्तेवौ अन्यनोक्ताः । रौहिणानां
 वैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणोतिगा । रेगानां वैश्वामित्रगाथिनरैवावेति । वेगा
 नां वैश्वामित्रगाथिनरैवावेति । जह्नुनां वैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति । आ
 प्सरय्यपानां । वैश्वामित्राप्सरय्यवाधुलेति । उद्वेगानां वैश्वामित्रगाथिनरैवावे
 ति । सत्ते आश्वयंजमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्वन्येऽप्युद्वेगा उक्ताः । तेऽप्यवमत्क
 तौ स्यात् । अथविप्रवासित्राणामविवाहः (अथकश्यपाः) तेपंच । निधुवाः ।
 कश्यपाः । शांडिलाः । रेशाः । लौगाक्षयश्च । निधुवाणां काश्यपावत्साररै
 भ्येति । कश्यपानां काश्यपावत्सारसितेति । रेशाणां कश्यपावत्साररैभ्येति ।
 शांडिलाणां काश्यपावत्सारसितेति । रेशीणां कश्यपावत्साररैभ्येति । शा
 ण्डिलानां काश्यपशांडिल्येति । अंत्यस्थाने देवलोवासितोवा । शांडिलासितदे
 वलेतिवा । कश्यपासितदेवलेतिवा अंत्ययोन्यत्ययोवा । देवलासितेतिद्वौवा ।
 लौगाक्षीनवद्व्यासः । सदां कश्यपानामविवाहः (अथवशिष्टाः) तेपंच । व
 शिष्टाः । कुडिताः । उपसंन्यवः । पशुपराः । जातूकरायाश्चेति । वशिष्ठानां ।
 वाशिसौंदर्यमीडाभरद्विस्विति । वाशिष्येत्येकोवा । कुडिनानां वशिष्टमैत्रावससा
 कौमिद्वयेति । उपसंन्यवः । वाशिष्येन्द्रप्रसदभिरद्विस्वयेति । वाशिष्टाभरद्विस्व

द्रुप्रमदेतिवा । आद्ययोर्व्यत्ययोवा । पराशराणांवाशिशुशाक्यपाराशर्येति ।
जातकरार्यानां । वाशिशुत्रिजातकरार्येति । वाशिशुनांसर्वेषामविवाहः । अं
त्यस्यात्रिभिश्च (अथागस्त्याः) तेचत्वारः । इधमवाहाः । सांभवाहाः । सो
मवाहाः । यज्ञवाहाश्चेति । आद्यानांआगस्त्यदार्ढ्यच्युतैधमवाहेति । आग
स्त्येकोवा । सोमवाहानां । आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । सांभवाहानांसां
भवाहोत्यः । यज्ञवाहानांयज्ञवाहोऽत्यः । आद्यौपूर्वाक्तावेव । सारवाहानांतदं
तास्त्रयः । दर्भवाहानांतदंतास्त्रयः । अगस्तीनामागस्त्यमाहेंद्रमायोभवेति । पर्णा
मासानां आगस्त्यपौर्णमासपारणोति । हिमोदकानां आगस्त्यहैमचर्चिहै
मोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेति । एतेषट्कचित् । अग
स्तीनांसर्वेषामविवाहः (अथद्विगोत्राः) शौंगशौशिरीणां । आंगिरसबार्हस्प
त्यभारद्वाजकात्याक्षीलेतिपंच । कात्याक्षीलथोःस्थानेशौंगशौशिरीवा । आं
गिरसकात्याक्षीलेतित्रयोवास्याभरद्वाजैर्विप्रवासित्रैश्चाविवाहः । एवंकपिला
नांकतानांचसंस्कृतिपृतिमायादीनां । आंगिरसगौरिवीतसांकृत्येति । शाकत्य
गौरिवीतसांकृत्येतिवास्यांस्वगणास्थैर्विशिष्टैः शौंगशौशिरीलौगाक्षिभिश्चावि
वाहः । कश्यपैरपीतिप्रयोगपरिजाते । लौगाक्षीणांकाश्यपावत्सारवाशिशु
ति।काश्यपावत्सारसितेतिवासतेहर्विशिशुनक्तंकश्यपाः । स्यांवशिष्टैःकश्य
पैः । संस्कृताद्यैश्चविवाहः । देवरातस्यजामदग्न्यैर्विप्रवाविवाहइतिप्रयोगपा
रिजातेयदुक्तंब्रह्मचश्रुतौ । यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतां । आंगिरसोजन्म
नास्याजीगर्तिःश्रुतः । कविरित्यंगिरोगणास्थत्वेनभार्गवजामदग्न्यत्वस्मृते
र्वाधात् । तेनप्रत्यक्षश्रुत्याहरिवंशादिस्मृतेश्चवाधात् । तेनद्वौदेवरातौ । एक
आंगिरसःश्रुत्युक्तः । अन्योभार्गवःतयोः कल्पभेदेप्यांगिरसेनदेवरातेनजमद
ग्न्येर्भवत्येवविवाहः । भार्गवेणातुनेतितत्वम् । धनंजयानांविप्रवासित्रैरत्रिभिश्चा
विवाहः । जातकरार्यानांवाशिशुर्त्रिभिश्चाविवाहः । एवंदत्तक्रीतकृत्रिमस्व
यंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनांउत्पादकपालकयोः । पित्रोर्गोत्रप्रवरावज्याइतिप्रवर
मंजरीनारायणावृत्तिप्रयोगपरिजातादयःअत्रसर्वत्रोपपत्तयः । मूलंचसत्कृतेप्र

वरदर्पणोत्तेयमितिदिक् । सत्रियवैश्ययोस्तुपुरोहितगोत्रप्रवरावेवेतिसर्वसिद्धां
तः । यद्यपिबहुवृचपरिशिष्टेकपिभरद्वाजयोर्विवाहउक्तस्तथापि । भरद्वाजा
श्चकपयोगगारौसायणादिति । चत्वारोपिभरद्वाजगोत्रैक्यान्वान्वयेयुर्मिथः
कपिगर्गभरद्वाजामिथौरौसायणाद्विजाः । नोद्वहेयुःसगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च
कुर्वचिदिति । स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाहसंवतयोरितिप्रवरमंजरीयद्यपीदमु
क्तम् । तथापिभृग्वंगिरोगणोयुतुभवत्येव (तथाबहुवृचपरिशिष्टेबौधायनः)
एकसंवत्त्रयियावत् प्रवरैवबुधनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात्
(माधवीपेस्मृत्यन्तरे) पंचानांत्रियुसामान्यादविवाहस्त्रियुद्वयोः ॥ भृग्वंगिरोग
णोद्वेवंशेषेद्वेकोपिवारयेदिति देशाचाराच्च ॥ सोप्याभीरदेशेप्रसिद्धः (चतु
विंशतिमते) यस्तुदेशानुरूपेणाकुलमार्गेणाचोद्वहेत् ॥ नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वे
दाच्चैतत्प्रदृश्यतइतिदिक् (तथाचभृगुः) यस्मिन्देशेपुरेशामेवै विद्येनगरेपिवा
योयत्रविहितोधर्मस्तंधर्मनविचालयेदिति । पुनश्चतुर्विंशतिमते ॥ यस्मिन्देशे
शेतुआचारःपारंपर्यक्रमागतः ॥ वर्यानांकिलसर्वेषांसदाचारःसुच्यते ॥ स्व
गोत्राद्यज्ञानेतुसत्यायादः । अथाज्ञानबन्धोः पुरोहितप्रवरणाचार्यप्रवरणावेति
आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तुद्विजःस्वयम् । दत्त्वात्मानंतुकस्मैचित्तद्वगोत्रप्रवरोभ
वेत् ॥ यदास्वगोत्रप्रवरविधुरोजामदग्निजः । विवाहंचनतेनैवगोत्रेणातुसमाच
रेदितिकप्रिचत्त (दिवोदासीयेपि) स्वगोत्रप्रवराज्ञानेजमदग्निमुपाश्रयेत् ।
(अथमातृगोत्रनिर्णयःशातातपः) मातुलस्यसुतामूह्वामातृगोत्रांतथैवच । स
मानप्रवरांचैवगत्वाचांद्रायणांचरेत् (यद्यपि) सगोत्रांमातुरप्येकेनेच्छंत्युदा
हकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञातेप्युद्वहेद्विशंकितइतिव्यासेक्तेरज्ञातनामत्वे
नसगोत्रत्वदोषस्तथापिनेदंकलौप्रवर्तते ॥ गोत्रान्मातुःसपिंडाच्चविवाहोगोवध
स्तथेत्तिकलिवर्जत्वोक्तेः । इदंमातृगोत्रवर्जनमाध्यंदिनीयानामेव । मातृगोत्रं
माध्यंदिनीयानामपुत्रायाप्रचेति । सत्यायादोक्तेरितिकप्रिचन्महाराष्ट्रकल्पि
तम् । तच्चिर्मूलम् । अन्यथागुर्जरादेः कातीयस्यकुतो न निषेधः । अतएवप्रवर
मंजरीकारः । दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषांमातृगोत्रवर्ज्यमित्यत्तुगुर्जरादीनांमा

ध्यादिनीयानामप्याचरणाच्च । एकस्मिन्प्रवरेतुल्येमात्सगोत्रेवरस्यच ॥ तमुद्धा
हंनकुर्वीतसाकन्याभगिनीस्मृतेतिमात्कुलेप्रवरचिंतनमुक्तम् । तदासुरादिवि
वाहोढापरमितिदिक् । विस्तरस्तुग्रंथांतरेभ्योज्ञेयः (सगोत्रादिविवाहे प्राय
श्चित्तंस्मृत्यर्थसारे) इत्थंसगोत्रसंबंधविवाहविषयेस्थिते । यदिकश्चित्तज्ज्ञानत
स्तांकन्यासूहवोपगच्छति । गुरुतल्पव्रताच्छुद्धेद्वर्गस्तज्जेत्यतां व्रजेत् । भोगत
स्तांपरित्यज्यपालयेज्जननीमिव । अज्ञानादैर्द्वैः शुद्धयेत्त्रिभिर्गर्भस्तुकप्यपः ।
सर्वसापिंड्येपि । सपिंडापत्यदारेषु प्रागात्यागोविधीयतइतिबृहद्यसोक्तेः
(तिथितत्त्वेबौधायनः) सपिंडांसगोत्रांचेदसत्योपयच्छेन्मातृवदेनांविभूयात् ।
(कन्याविवाहकालउक्तोज्योतिर्निबन्धे) यडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्यद्वयंयतः
सोमोभुंक्तेततस्तद्वर्गध्वश्चतथाऽनलः (राजमार्तंडः) अयुग्मेदुर्भगानारीयुग्मे
तुविधवाभवेत् । तस्माद्गर्भान्वितेयुग्मेविवाहेसापतिव्रता । मासत्रयादूर्ध्वमयुग्म
वर्ययुग्मेपिमासत्रयमेवयावत् । विवाहशुद्धिप्रवर्तिसंतोवात्स्यादयःस्त्रीजनिज
न्ममासात् (पराशरमाधवीयेतु) जन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमाब्दात्परंशुभं । कुमा
रीवरसांदानंमेखलाबंधनंतथेत्युक्तम् (संबन्धतत्त्वेयमः) कन्याद्वादशवर्षाणिगयाप्र
दत्तावसेदृष्टे । ब्रह्महत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरयेत्स्वयं (भारते) त्रिंशद्वर्षः श्रो
डशाब्दांभार्याविंदेतनगिनकां । दशवर्षोऽष्टवर्षावाधर्मसीदतिसत्त्वरः । अतोप्रवृ
त्तेरजसिकन्यांदद्यात्पितासकृत् (तत्रैव) सप्तसंवत्सरादूर्ध्वविवाहः सार्ववर्षिकः
कन्यायाः शस्यतेराजन्नन्यथाधर्मगर्हितः (राजमार्तंडः) राहुग्रस्तेतथाशुद्धेपितृ
शांप्राणासंशये । अतिप्रौढाचयाकन्याचंद्रलरनबलेनतु । चकारादतिबाला । प्रा
णासंशयइत्युक्तेः (मनुः) त्रिंशद्वर्षावहेत्कन्यांकृत्वाद्वादशवर्षीकां । द्व्यष्टवर्षो
ष्टवर्षावाधर्मसीदतिसत्त्वरः (यद्यपि) विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यतेबुधै
रितिसंवर्त्ताक्तेरतऊर्ध्वरजस्वलेत्यादेश्चदशवर्षादूर्ध्वविवाहोनिश्चिद्धः । तथापि
दातुरभावेद्वादशयोडशाब्देज्ञेयेत्रीणा वर्यायातुमतीकांक्षेतपितृशासनमिति ।
पराशरमाधवीयेबौधयनेाक्तेइच (मनुः) स्त्रीसंबन्धेदशैतानिकुलानिपरिवर्जये
त् । हीनक्रियंनिः पुरुषंनिप्रच्छंदोरोमशार्शसम् ॥ सव्यामयाव्यपस्मारोश्चित्रिकु

चिच्छकुलानिच । नर्सृक्षनदीनाम्नीनांत्यपर्वतनामिकां । नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीन
 विभीषणानामिकाम् (यमः) तस्मादुद्वाहयेत्कन्यायावन्नर्तुमतीभवेत् । तथामूल
 जादीनांफलंप्रागुक्तम् (तथा) वर्णावश्यग्रहमैज्यादिघटितविचारोज्योतिर्विज्ञयो
 ज्ञेयः । विस्तरात्तुनोच्यते (अथगुर्वर्कबलं ॥ ज्योतिर्निबंधेर्गर्गः) स्त्रीणांगुरुबलं
 श्रेष्ठंपुरुषाणांरवेर्बलम् ॥ तयोश्चंद्रबलंश्रेष्ठमितिगर्गोभाषितम् । जन्मत्रिदश
 मारिस्थपूजयाशुभदोगुरुः । विवाहेऽथचतुर्थष्टिद्वादशस्थोमृतिप्रदः (देवलः) न
 द्यात्मजाधनवतीविधवाकुशीलापुत्रान्विताहतधवासुभगाविपुत्रा । स्वामिप्रिया
 विगतपुत्रधवाधनादद्यावंध्याभवेत्सुरगुरौक्रमशोभिजन्म (बृहस्पतिः) भयचाप
 कुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतांदद्याद्दिवाहोपनयादियु (ललः)
 द्वादशदशमचतुर्थेजन्मनियस्याष्टमेतृतीयेच । प्राप्तेपारिग्रहगोजीवेवैधव्यमाप्नो
 ति (गर्गः) सर्वत्रापिशुभंदद्याद्द्वादशाब्दात्परंगुरुः । पंचयस्याब्दयोरेवशुभगो
 चरतामतासप्तमात्पंचवर्षेयुस्त्वोच्चस्वर्गगतोयदि । अशुभोपिशुभंदद्याच्छुभकृ
 त्सेयुकिंपुनः । रजस्वलायाःकन्यायागुरुशुद्धिंनचिंतयेत् । अष्टमेपिप्रकर्तव्योवि
 वाहस्त्रिगुणार्चनात् । अर्कगुर्वर्कबलंगौर्यारोहिण्यर्कबलास्मृता ॥ कन्याचंद्रव
 जाप्रोक्ताष्टलीलरनतोबला ॥ अष्टवर्षाभिवेद्गौरीनववर्षाचरोहिणी ॥ दश
 वर्षाभिवेत्कन्याअत ऊर्ध्वंरजस्वला (अथबृहस्पतिशान्तिः ॥ शौनकः) कन्यको
 द्वाहकालेतुआनुकूल्यंनविद्यते ॥ ब्राह्मणस्योपनयनेगुरोर्विधिरुदाहृतः ॥ सुव
 र्णंनगुरुंकृत्वापीतवस्त्रेणावेष्टयेत् ॥ ईशान्यांधवलंकुंभंनान्योपरिनिधायच ॥
 दमनंमधुपुष्टपंचपलाशंचैवसर्पपान् ॥ मांसीगुडूच्यपामागींविडंगीशंखिनीवचा ॥
 सहदेवीहरिक्रांतासर्वौषधिशतावरी ॥ बलाचसहदेवीचनिशादितयमेवच ॥
 कृत्वाज्यभागपर्यंतंस्वशाखोक्तविधानतः ॥ ग्रहोक्तमंडलेभ्यर्च्यपीतपुष्टपासता
 दिभिः ॥ देवपूजोत्तरेकालेततःकुंभानुमंत्रणम् ॥ अथतथसमिधश्चाज्यंपायसं
 सर्पिषाद्युतम् ॥ यवव्रीहितिलाःसाज्यामंत्रेणैवबृहस्पतेः ॥ अष्टोत्तरशतंसर्वहो
 मशेषंसमापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्यअभियेकंसमाचरेत् ॥ कुंभाभिमंत्रणोक्तैश्च
 समुद्रज्येष्ठमंत्रतः ॥ प्रतिमाकुंभवस्त्रंचआचार्यायनिवेदयेत् ॥ ब्राह्मणानुभोजये

तपश्चाच्छुभदः स्यान्नसंशयः ॥ इति बृहस्पतिशान्तिः (शौनकः) गुर्वादित्येव्य
 तीपातेवक्रातीचारगेगुरौ ॥ नष्टेशशिनिशुक्रेवावालेवृद्धेऽथवागुरौ ॥ पीयेचैत्रेऽथ
 वर्याशुशरद्यधिकमासके ॥ केतुदगमेनिरंशेऽर्कसिंहस्थेसरमंत्रिणि ॥ विवाहव्रत
 यात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकं ॥ सौरंविद्योपविद्यांचयत्नतःपरिवर्जयेत् (सदनपा
 रिजातेऽप्योतिः सागरे) बालेशुक्रेवृद्धेशुक्रेवृद्धेजीवेनष्टेजीवे ॥ बालेजीवेजीवे
 सिंहेसिंहादित्येजीवादित्ये ॥ तथामलिम्लुचेमासिसुराचार्येऽतिचारगे ॥ बापी
 कूपविवाहादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥ सिंहस्थमंकरस्थंचगुसंयत्नेनवर्जयेत्
 (ललः) अतिचारगतोजीवस्तराशिर्नैवचेत्पुनः ॥ लुप्तःसंवत्सरोज्ञेयःसर्वकर्मव
 हिष्ठकृतः (सिंहस्थगुरोरपवादमाहपराशरः) गोदाभागीरथीमध्येनोद्वाहःसिं
 हगेगुरौ ॥ मघास्थेसर्वदेशेषुतथामीनगतैरवौ (वशिष्ठोपि) विवाहोदक्षिणोक्
 लेगौतस्यानेतरवत् ॥ भागीरथ्युत्तरेकूलेगौतस्यादक्षिणोतथा ॥ विवाहोव्रतव
 धप्रचसिंहस्थेज्येनदुष्यति (कन्यादातृक्रममाहयाज्ञवल्क्यः) पितापितामहोभ्रा
 तासकुल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरः परः ॥ अप्रयच्छन्
 समाप्नोतिभूराहत्यामृतावृतौ ॥ गम्यत्वाभावेदातृणांकन्याकुर्यात्स्वयंवरं (भ्रा
 तृणांसंस्कृतानामेवाधिकारमाहसखयाज्ञवल्क्यः) असंस्कृतास्तुसंस्काराभ्रा
 तृभिःपूर्वसंस्कृतैः ॥ भगिन्यश्चनिजादंशादत्वांशंतुरीयकम् ॥ अवचकारे
 णापूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने स्वांशसमांशचतुर्थभागदाने
 वासंस्कृतग्रहाण्यर्थस्यात् ॥ अतःकृतंनियमेयं । तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिस
 त्वेमात्रादेरेवाधिकारोऽनभ्रातुरित्युक्तं संबंधतत्त्वादौ । कन्यास्वयंवरेमातुर्दातृ
 त्वेचताभ्यामेवनांदीश्राद्धंकार्यम् । तत्रचस्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृतवान्यब्राह्म
 णाद्वाराकारयेदितिप्रयोगपारिजाते । वरस्तुसंस्कृतभ्रात्राद्यभावेस्वयमेवनांदी
 श्राद्धंकुर्यात् । नमातापुत्रेषुविद्यमानेषुनान्यवैकारयेत्स्वधामितिनिषेधात् उ
 पनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वाच्चेतिपृष्ठवीचंद्रोदयः (साधवीयेपरार्कचनार
 दः) पितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्रातावानुमतेपितुः ॥ मातामहोमातुलश्चसकुल्यो
 बांधवस्तथा ॥ मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते ॥ तस्यामप्रकृतिस्थायीक

न्यांदद्युःस्वजातयः ॥ सकुल्यःपितृपक्षीयोबांधवोमातृवंशजः (मदनपारिजा
तेकायायनः) स्वयमेवैरसींदद्यात्पित्रभावेस्वबांधवाः ॥ मातामहस्तस्तोन्यां
हिमातावाधर्मजांसुताम् ॥ ततो न्यामौरसींभिन्नां धर्मजांनियोगात्क्षेत्रजांमा
तामहोमातामातुलोवादद्यात् । तेनौरसीदानेपितृबंधुसुसुमातामहादीनां
धिकारःअनुमतिंविना (अस्यापवादस्तत्रैव) दीर्घप्रवासयुक्तेषुपौगंडेषुतुबंधुसु
मातातुसमयेदद्यादौरसीमपिकन्यक्राम (मनुः) यदातुनैवकप्रिचत्स्यात्कन्यारा
जानमाव्रजेत् (परकीयकन्यादानेविशेषोमदनरत्नेस्कांदे) आत्मीकृत्यदुवर्णंन
परकीयांतुकन्यक्राम ॥ धर्मेणाविधिनादानमसगोत्रेपियुज्यते ॥ अत्रप्रकृतिग्रहणा
दप्रकृतिस्थेनकृतमकृतमेव । स्वतंत्रोयदितत्कार्यंकुर्यादप्रकृतिगतः । तदप्यकृतमे
वस्यादस्वातंत्र्यस्यहेतुतइत्यपरार्केनारदोक्तेः । यदितुसप्तपदीविवाहहोमादिप्र
धानंजातंतदंगवैकल्येपिनावृत्तिर्विवाहस्य । गौडाअप्येवमाहुः (तत्रैवमरीचिः)
गौरींददन्नाकपृष्ठेवैकुंठरोहिणींददत् ॥ कन्यांददद्ब्रह्मलोकंरौरवंतुरजस्वला
म् (अथमासिनिर्यायः ॥ तत्रजन्ममासेविशेषःप्रागुक्तः ज्योतिःप्रकाशेव्यासः)
माघफाल्गुनवैशाखेयद्युडासार्गशीर्षके ॥ ज्येष्ठेवायाहमासेचसुभगावित्तसंयुता ॥
आवरोवापिपौषेवाकन्याभाद्रपदेतथा ॥ चैत्राश्वयुक्कार्तिकेषुयातिवैधव्यतांल
घु(नारदः) माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाःशुभप्रदाः ॥ कार्तिकोमार्गशीर्षश्च
मध्यमौनिदिताःपरे (वशिष्ठः) पौषेपिकुर्यान्मकरस्थिते ॥ कर्केचैत्रेभवेन्मेघगतोय
दास्यात् ॥ प्रशस्तमायाहकृतंविवाहंवर्दातिगर्गामिथुनस्थिते ॥ कर्के(आचार्यचूडाम
णौज्योर्पतिर्गर्गराजमार्तंडौ) मांगल्येषुविवाहेषुकन्यासंवरणेषुच ॥ दशमासाः
प्रशस्यंतेचैत्रेपौषविर्वर्जिताः ॥ अपस्तंबःसर्वऋतवोविवाहस्य । शैशिरोमासौ
परिहार्योत्तमंचनैदाघम् । अत्रमाघफाल्गुनायाहवर्जनवमासामुख्यःकालइति
सुदर्शनभाष्येडविलायांब्रह्मतीर्थेप्रचोक्तम् (बौधायनसूत्रेपि) सर्वमासाविवाह
स्यशुचितपस्तपस्यवर्जमित्येके । तेनपूर्वात्तराशिशिरसंबन्धिनोमासौपौषचैत्रौ
विवाहइति । निर्यायामृतव्याख्यानंमौख्यकृतमित्युपेक्ष्यं । निशिचेत्सर्वेषुद्वाद
शस्त्रपिमासेषुदहेदितिकालादर्शः । यत्तुज्योतिषेमाघादि विधयस्तेगृह्यसूत्रा

गां द्विजपरत्वेन प्राबल्याच्छूद्रादिपराः (उद्योतिषे) वात्स्योर्व्यमननमिच्छति
 तथारैभ्योयनंचोत्तरं श्रीवासंतमृतुं विहाय मुनयो मांडव्याशिराजः ॥ चैत्रं प्रो
 उक्त पराशरः परिगायेत्पौषं च दौर्भाग्यदंष्ट्रायां च चतुष्टयं न निनदं कौष्ठिक
 प्रदिष्टं बुधैः (चण्डेश्वरः) मार्गमासितथा ज्येष्ठे सौरं परिगायंत्रतम् ॥ ज्येष्ठपुत्र
 दुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठ पुत्रस्य कारयेत् ॥
 उत्तरादिषु कार्येषु दिनानि दशवर्जयेत् (रत्नकोशे) जन्मर्क्षजन्मदिवसे जन्म
 मासे शुभं त्यजेत् ॥ ज्येष्ठे मास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि (पराशरः) अज्ये
 ष्ठायाः प्रकायत्रज्येष्ठपुत्रो वरो यदि ॥ व्यत्ययो वातयोस्तत्र ज्येष्ठमारः शुभप्रदः मि
 हिरः ॥ ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहे न प्रशस्यते ॥ तयो रन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो
 मासः प्रशस्यते ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्ता वेकं ज्येष्ठं शुभावहम् ॥ ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत
 विवाहे सर्वसंमतम् ॥ यत्तु सार्वकालमेकं विवाहमिति तदा सुरादिविवाहविययम् ।
 धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणानां धर्म्येति गृह्यपरिशिष्टात् ॥ रत्नमालायाम
 प्येवं ॥ तेनाहुरादयो माघचैत्रादिनिषिद्धकालेऽपि भवन्ति । मासाः सौराः ।
 सौरो मासो विवाहादावित्युक्तेः । भयोननिन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखग
 तो न निन्द्य इति त्वपवादः । अथ दशदोषाः (व्यवहारोच्ये) वेधप्रचलत्तचतथै
 वपातः खर्जूरवेधो दशयोगचक्रम् ॥ युतिप्रचजामित्रमुपग्रहप्रचबाणाख्यवज्रचद
 शौवदोषाः ॥ स्याल्लक्षणां ज्योतिषे ज्ञेयम् (अतिचारोगुरौ तुर्वाशयः) अतिचा
 रगते जीवे वर्जयेत्तदन्तरम् ॥ विवाहादियुकार्येषु अष्टाविंशतिवासराव (रत्नमा
 लायाम्) सक्रपं वनवयुग्मं दशत्रीणि सप्तचतुरसृलाभगः ॥ द्वादशाब्जवृषभा
 दिराशितो घातचन्द्र इति कीर्तितो बुधैः (नारदः) भूबाणानंदहस्ताप्रचरसदिव
 ह्निशैलजाः ॥ वेदावसुशिवादित्याघातचंद्रो यथाक्रमम् ॥ यात्रायां युद्धकार्येषु घात
 चंद्रं विवर्जयेत् ॥ विवाहे सर्वमांगल्ये चौलादौ ब्रतबंधने ॥ घातचंद्रो नैव चिंत्य इति
 पाराशरोऽब्रवीत् ॥ (उद्योतिर्निबंधे) विवाहचौलब्रतबंधयज्ञेयपट्टाभिषेके च तथैव
 राज्ञाम् ॥ सीमंतयात्रासु तथैव जाते नोचिंतनीयः खलु घातचंद्रः (नारदः) अकालजा
 भवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः ॥ प्रत्यर्कपरिवेयेद्रक्षापाफाध्वनयो यदि ॥ दोषा

असंगलेतनंदोयायैवकालजाः ॥ अकालवृष्टिस्वरूपमाहललः पौषादिचतुरो
 मासाः प्रोक्तावृष्टिरकालजेति ॥ (शाङ्गधरः निर्घातिस्तिचित्तलनेग्रहयुद्धे राहु
 दर्शनेचैव) आपंचदिनात्कन्यापरिणीतानाशमुपयाति ॥ उल्कापातेद्रचापप्रबल
 घनरजोधूमनिर्घातविद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादियु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम
 दुःस्वप्नेदुर्निमित्तेह्यशुभफलदृशोदुर्मनोभ्रांतबुद्धौचौलेमौजीनिबंधेपरिरायनवि
 धौसर्वदात्याज्यमेव (ज्योतिःप्रकाशे) अर्वाकृषोडशनाड्यः संक्रांतेः पुरायदाः
 परतः ॥ उपनयनव्रतयात्रापरिरायनादौविवर्ज्यास्ताः (गर्गाः) दिग्दाहेदिनमे
 कंचगृहेसप्तदिनानितु ॥ भूकंपेचसमुत्पन्नेऽयहमेवतुवर्जयेत् ॥ उल्कापाते दिव
 संधूमेपंचदिनानिच ॥ वज्रपातेचैकदिनंवर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्शनादर्शनाद्राहुके
 त्वोः सप्तदिनंत्यजेत् ॥ यावत्केतूदगमस्तावदशुभः समयोभवेत् ॥ अस्यापवादो
 ७३ तसागरे अथदिवसत्रयमध्येमृदुपानीयंयदाभवति ॥ उत्पातदोयशमनंतदेव
 संप्राहुराचार्याः (संबधतत्त्वे) भूकंपादेर्नदोषोस्तिवृद्धिश्चाद्धेकतेसति ॥ अथपरि
 हार्येकन्यायावैधव्ययोगेविशेषउच्यते (मार्कंडेयपुराणे) बालवैधव्ययोगेतुकुं
 भेद्रुप्रतिमादिभिः ॥ कृत्वालग्नंततः पश्चात्कन्योद्वाह्येतिचापरे (अत्रपुन
 र्दोषाभावंउक्तोविधानखंडे) स्वर्गांबुपिप्पलानांचप्रतिमाविष्णुहूपिणी ॥ त
 यासहविवाहेतुपुनर्भूत्वंनजायते (सूर्यासुरासंवादे) विवाहात्पूर्वकालेच चंद्रता
 राबलान्विते ॥ विवाहोक्तेचतांकन्यांकुंभेनसहचोद्धहेत् ॥ सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चा
 द्दशतंतुविधानतः ॥ कुंकुमालंकृतंदेहंतयोरेकांतसंदिरे ॥ ततः कुंभंचनिःसार्यप्रभ
 ज्यसलिलाशये ॥ ततोऽभियेचनंकुर्यात्पंचपल्लववारिभिः ॥ कुंभप्रार्थनातत्रैव ॥
 वरुणांगस्वरूपायजीवनानांसमाश्रय ॥ पतिंजीवयकन्यायाश्चिचरंपुत्रसुखंकुरु ॥
 देहिविष्णोवरंदेवकन्यांपालयदुःखतः ॥ ततोऽलंकारवस्त्रादद्यांवरायप्रतिपाद
 येत् ॥ इतिकुंभविवाहः ॥ मूर्तिदानमपितत्रैवोक्तं ॥ ब्राह्मणांसाधुमामंज्यसंपूज्यवि
 विधारणौ ॥ तस्मैदद्याद्विधानेनविष्णोर्मूर्तिचतुर्भुजां ॥ शुद्धवर्णासुवर्णोन्वित्तश
 क्तयाथवापुनः ॥ निर्मितांरुचिरांशंखगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानांवाससी
 पीतेकुमुदोत्पलमालिनीं ॥ सदसिणांचनादद्यांसंघमेनमुदीरयेत् ॥ यन्मयाप्रांचजनु

विश्रंत्यापतिसमागमस्य ॥ विधोपविशशस्त्राद्यैर्हतोर्वातिविरक्तया ॥ प्राप्यामा
नंसहोघोरंयशःसौख्यधनापहस्य ॥ वैधव्याद्यतिदुःखैधनाशायशुभलब्धये ॥ ब
हुसौभाग्यलब्धयेचमहाविशोऽरिमांतनुस्य ॥ सौवर्गीं निर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्र
ददेद्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीतित्रिवारं प्रजपेदिति ॥ स्वमस्तिवतितस्योक्तिंगृही
त्वास्वगृहंविशेत् ॥ ततोवैवाहिकंकुर्याद्विधिंदातामृगीदृशः ॥ अन्येष्वप्यथ
विवाहवृत्तसेचनादयस्तत्रैवज्ञेयाः (विस्तरभयान्नोच्यतेअथप्रतिकूलादिज्यो
तिर्निबंधेर्गर्गः) कृतेतुनिश्चयेपश्चान्मृत्युर्भवतिकस्यचित् ॥ तदानमंगलंकुर्या
त्कृतेवैधव्यमाप्नुयात् (ज्योतिर्मैधातिथिः) वधूवरार्थंघटितेमुनिश्चितेवरस्य
गेहेप्यथकन्यकायाः ॥ मृत्युर्यदिस्यान्मनुजस्यकस्यचित्तदानकार्यंरुलुमंगलं
बुधैः ॥ मंगलंविवाहः (स्मृतिचंद्रिकायां) कृतेवाङ्निश्चयेपश्चान्मृत्युर्मर्त्य
स्यगोत्रिणाः ॥ तदानमंगलंकार्यंनारीवैधव्यदंध्रुवस्य (भृगुः) वाग्दानानंतरंयत्रकुल
योःकस्यचित्मृतिः ॥ तदोद्वाहोर्नैवकार्यःस्ववंशस्यदोयतः (शौनकः) वरव
ध्वोःपितामातापितृव्यश्चसहोदरः ॥ सतेयांप्रतिकूलंचमहाविघ्नपदंभवेत् ॥
पितापितामहश्चैवमाताचैवपितामही ॥ पितृव्यःस्त्रीसुतोभ्राताभगिनीचावि
वाहिता ॥ सभिरत्रविपन्नैश्चप्रतिकूलंबुधैःस्मृतम् ॥ अन्यैरपि विपन्नैस्तुकेचिद्
चूर्नतद्भवेत् (मांडव्यः) वाग्दानानंतरंमातापिताभ्राताविपद्यते ॥ विवाहोर्नैवकर्त
व्यःस्ववंशस्थितिसिद्धता (संकटेतुमेधातिथिः) वाग्दानानंतरंयत्रकुललोकस्य
चित्मृतिः ॥ तदासंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःशुभदोभवेत् (स्मृतिरत्नावल्यां) पितुर
वदमशौचंस्यात्तदूर्ध्वमातुरेवच । मासत्रयंतुभार्यायास्तदूर्ध्वंभ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्ये
यांतुसपिंडानामाशौचंमासमीरितं ॥ तदंतेशांतिकंकृत्वा ततोलग्नंविधीयते ॥
(ज्योतिःप्रकाशे) प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यविवाहोमासतःपरः ॥ शांतिविधायगां
त्वावाग्दानादिचरेत्पुनः ॥ शांतिविनायकशांतिं (तथाचमेधातिथिः) संकटेस
मनुप्राप्तेयाज्ञदत्तयेनयोगिना । शांतिरुक्तागरोशस्यकृत्वातांशुभमाचरेदिति ॥
प्रतिकूलेनकर्तव्योगच्छेद्यावद्धुत्रयम् ॥ प्रतिकूलेपि कर्तव्यमित्याहर्बहुविधवे ॥
प्रतिकूलेसपिंडस्यमासमेकंविजयेत् (ज्योतिःसारे) दुर्भिक्षेराष्टभंगेचपित्रोर्वा

प्राणसंशये ॥ प्रौढायामपिकन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते (मेधातिथिः) पुरुषत्रय
पर्यंतं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ॥ प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मंडनमंडने ॥ प्रेतकर्मणि
निर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां ॥ आचतुर्थततः पुंसि पंचमेशु भवेत् ॥ अथ रजोदो
ये निर्णयः (साधवीये) प्रारंभात् प्राग्विवाहस्य मातायदिरजस्वला ॥ निवृत्ति
स्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ आरंभात् नांदीश्राद्धात् । नांदीमुखं विवा
हादा वित्यादिना तस्यैव प्रारंभोक्तेः (मेधातिथिः) चौले च व्रतबंधे च विवाहे यज्ञ
कर्मणि ॥ भार्यारजस्वलायस्य प्रायस्तस्य न शोभनं ॥ वधवरान्यतमयोर्जननी चे
द्रजस्वला ॥ तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् (वृद्धमनुः) विवाहव्रतच
डासु मातायदिरजस्वला ॥ तदानमंगलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेषुभिः (गार्गः) य
स्योढाहादिमांगल्ये मातायदिरजस्वला ॥ तदानतत्प्रकर्तव्यमायुः सयकरं यतः
(नांदीश्राद्धोत्तरं रजोदोये तु कपर्दिकारिकासु) सत्तिकोदकययोः शुद्धेऽङ्गादद्या
द्धोमपर्वकम् ॥ हैमीमायमितां पञ्चांशीं सुक्तविधिना चयेत् ॥ प्रत्यृचं पायसं हुत्वा
अभिषेकं समाचरेदिति (सूतकादिसंकरेण) कूष्मांडीभिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं गां
च दत्त्वा विवाहादिकुर्यादिति च प्रागुक्तं (अथैकं क्रिया निर्णयः ज्योतिर्निबन्धे वृद्ध
मनुः) एकमात्रजयोरेकवासरे पुरुषस्त्रियोः ॥ न समाना क्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधी
यते ॥ एतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात् (नारदः) पु
त्रोढाहात्परंपुत्रीविवाहेन ऋतुत्रये ॥ न तयोर्ब्रतमुढाहान्मंडनादपि मंडनम् (वरा
हः) विवाहस्त्वेकजातानां ग्रामासाभ्यन्तरे यदि ॥ असंग्रयं त्रिभिर्बर्ह्यैस्तत्रैकावि
धवा भवेत् (सदनरत्ने वशिष्ठः) न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकु
र्यात् ॥ न मंडनाच्चापि हि मंडनं च गात्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥ एकौदारप्रातर्विवा
हकृत्यं स्वर्गं पाणिग्रहणं विधेयम् ॥ ग्रामासमध्ये मुनयः समूचुर्न मंडनं मंडनतोऽपि
कार्यम् ॥ एतदपवापस्तत्रैव ॥ ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ॥ तदा ह्येकोद
रस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते (सारावल्यां) काल्पुनचैव मासे तु पुत्रोढाहोपनायने ॥
भेदाब्दस्य प्रकुर्वीत न तु त्रयविलंघनं (संहिताप्रदीपे) ऊर्ध्वविवाहात्तनयस्य नैव का
र्यं विवाहो दुहितुः सभाधः ॥ अप्राप्य कन्यां शुश्रूक्ष्य च वधूः प्रवेश्यास्त्वगृहं च नादौ

(सदनरत्नेवशिष्यः) द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टुं शुभं तु पञ्चान्नवभिर्दिनैस्तु ॥ आवश्यकं शोभनमुत्सवोवाहारेयवाचार्यविभेदेतोवा ॥ एकोदरप्रसूतानां नारिकार्यत्रयं भवेत् ॥ भिन्नोदरप्रसूतानां नेतिशातातपोऽब्रवीत् (ज्योतिर्निबन्धेकात्यायनः) कुलेऽतुत्रयादवाङ्मुण्डनात्तुमुण्डनं ॥ प्रवेशान्निर्गमेनेष्टोक्तकुर्यान्मंगलत्रयम् ॥ कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरेलघु ॥ लघुवागुरुवाकार्यप्राप्तनैमित्तिकंतु यत् ॥ पुत्रीद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः ॥ मुण्डनचौलमित्युक्तं त्रतोद्वाहौ तु मंगलम् ॥ चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मंडनात्परम् ॥ मौंजीचोभयतः कार्याय तोमौंजीनमुण्डनम् ॥ अभिन्नवत्सरेऽपि स्यात्तदहस्तत्रभेदेयत् ॥ अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमंडपे ॥ संकटे तु कपर्दिकारिका सुवराहमिहिरश्च । उद्वाह्यपुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यंतरस्योद्वाहनं कदाचित् ॥ यावच्चतुर्थदिनमत्र पूर्वसमाप्य चान्योद्वाहनं विदध्यात् (कश्यपः) मौंजीबन्धस्तथोद्वाहः यस्मात्साभ्यंतरेऽपि वा ॥ पुत्र्युद्वाहनं कुर्वीत विभक्ता नानंदोदकत (ज्योतिर्निबन्धे) विवाहसारभ्यचतुर्थिमध्ये प्राद्विदिनं दर्शदिनं यदि स्यात् ॥ वैधव्यमाप्नोति तदा शुक्रः याजीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् (तथा) विवाहमध्ये यदि चेत्सयाहस्तत्रस्वमुख्याः पितरो न यांति ॥ वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्चत्वारिंश्वधाभिर्नतु दूषयंति ॥ स्वधाभिरिति श्रुतेष्व (मासिकवियये कालहेमाद्रौ शाह्यायने) प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि संपिंडीकरांतथा ॥ अपक्वव्यापि कुर्वीत कर्तुर्नादीमुखं द्विजः (वृद्धिं विनापकर्षे दोषमाहतवैवाशनाः) वृद्धिश्चाद्विहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि चरेत् ॥ सश्राद्धो नरके घोरेऽपि तृभिः सह मज्जतीति ॥ मेधातिथिः ॥ प्रेतकर्मणि निर्वर्त्य चरेत्तन्नाभ्युदयक्रियाम् ॥ आचतुर्थे ततः पुंसि पंचमेशु भद्रं भवेत् (स्मृत्यंतरे) संपिंडीकरणादवागपक्वव्याकृतान्यपि ॥ पुनरप्यपक्वव्याकृतं तदुत्तरनियेधनात् (स्मृतिसारावल्याम्) भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥ एकस्मिन्मंडपे चैव न कुर्यान्मंडनद्वयम् ॥ सोदरविययमेतत् (यमः) एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः ॥ विवाहे नैव कुर्वीत मंडनोपरिमंडनम् (गार्ग्यः) भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ॥ न कुर्यान्मंगलं किंचिदेकस्मिन्मंडपे हनि ॥ एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ॥ सौरं चैव विवाहं च मौंजीबन्धनमेव च (ज्योतिर्व

वरणो) एकोदरयोरेकदिनोद्वहनेभवेन्नाशः ॥ नद्यंतर एकदिनेकेप्याहुः संकटेशु
 भम् ॥ ऊर्ध्वविवाहाच्छुभदेनरस्यनारीविवाहोनश्वतुत्रयं स्यात् ॥ नारीविवाहा
 त्तदहेपिशस्तंनरस्यपाणिग्रहमाहुरार्याः ॥ भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरेविवाह
 माहमेधातिथिः । पृथङ्मातृजयोः कार्योविवाहस्त्वेकवासरे ॥ एकस्मिन्मंड
 पेकार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥ पृथग्भट्टकयोः कार्यदर्शनं न शिरस्थयोः ॥ भगि
 नीभ्यामुभाभ्यांचयावत्सप्तपदीभवेत् ॥ यमयोस्तुविशेषः (भट्टकारिकायाम्) स
 कस्मिन्वत्सरेचैकवासरेमंडपेतथा ॥ कर्तव्यसंगलंस्वस्रीभ्रात्रोर्यमलजातयोः
 (ज्योतिर्निबधेनारदः) प्रत्युद्वाहेनैवकायेनैकस्मैदुहित्वद्वयम् ॥ नैवैकजन्ययोः
 पुंसोरेकजन्येतुकन्यके ॥ नैवंकदाचिदुद्वाहेनैकदामुंडनद्वयम् ॥ नैकजन्येतुक
 न्येदेपुत्रयोरेकजन्ययोः ॥ नपुत्रीद्वयमेकस्मैप्रदद्यात्तुकदाचनेति ॥ कन्यायार
 जोदर्शनेतुअपराकैसंवर्तः । माताचैवपिताचैवज्येष्ठभ्रातातथैवच ॥ त्रयस्तेनरक्यां
 तितुष्टाकन्यांरजस्वलाम् (हारीतः) पितुर्गेहेतुयाकन्यारजःपश्यत्यसंस्कृता ॥
 साकन्या वृषलीज्ञेयात्तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥ देवलात्रिकश्यपाः पूर्वार्धितदेव ।
 भूराहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावृषलीस्मृता ॥ यस्तांसमुदहेत्कन्यां ब्राह्मणो
 ज्ञानदुर्बलः ॥ अथाद्वेयमपांक्तेयंतंविद्याद्वृषलीपतिम् (माधवीयेबौधायनः)
 वीणावर्षाशृतुमतीकां क्षेत्पितृशासनम् (विष्णुः) ऋतुत्रयमुपास्त्वेवकन्या
 कुर्यात्स्वयंवरम् (अत्रवरस्यदोषाभावमाहयमः) कन्याद्वादशवर्षाणिआप्र
 दत्तावसेद्वृहे ॥ भूराहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरयेत्स्वयम् ॥ एवंचोपनतांप
 त्नीनावमन्येत्कदाचन ॥ नतुतांबंधकोविद्यान्मनुःस्वायंभुवोऽब्रवीत् (मनुः) अ
 लंकारंनददीत्पितृदत्तंस्वयंवरे ॥ पितृदत्तंमातृदत्तंस्तेयीस्याद्यदिसंहरेत् (वरं
 प्रयाह) पित्रेनदद्याच्छुल्कंतुकन्यामृतुमतींहरन् ॥ सहस्वान्यादतिक्रामेदृतूनां
 प्रतिबोधनात् (अत्रप्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन) कन्यामृतुमतींशुद्धांकृत्वा
 निष्ठकृतिमात्मनः ॥ शुद्धिंचकारयित्वातामुदहेदनृशंस्यधीः ॥ पिताऋतून्स्वपु
 ज्यास्तुगणयेदादितःसुधीः ॥ दानावधिगृहेयत्नात्पालयेच्चरजोवतीम् ॥ दद्यात्तद्व
 तुसङ्ख्यागाःशक्तःकन्यापितायदि ॥ दातव्यैकापिनिःस्वेनदानेतस्यायथाविधि ॥

दद्याद्वाब्राह्मणोऽवन्नमतिनिःस्वःसदसिरास ॥ तस्यातीतर्तुसंख्येयुवरायप्रतिपा
दयेत् ॥ उपोष्यत्रिदिनंकन्यांरात्रौपीत्वागवांपयः ॥ अदुष्टरजसेदद्यात्कन्या
यैरत्नभूषणम् ॥ तामुहहन्वरप्रचापिकूटमांडैर्जुहुयाद्द्विजइति (मदनपारिजाते
यज्ञपार्थः) विवाहैविततेयज्ञेहोमकालउपस्थिते ॥ कन्यामृतुमंतौदृष्ट्वाकथंकु
र्वीतियाज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि ॥ युंजानामाहु
तिंहुत्वाततस्तंत्रंप्रवर्तयेत् (बौधायनसूत्रे) अथयदिकन्योपसाद्यमानाचोह्यमा
नावारजस्वलास्यात्तामनुमंत्रयेत् ॥ पुमांसौमित्रावरुणौपुमांसावश्वनावुभौ ॥ पुमा
निंद्रप्रवसूर्यप्रचपुमांसंचदधात्वियमिति ॥ अथद्वादशरात्रमलंकृत्यप्राशयेत्पंचग
व्यमयशुद्धांकृत्वाविवहेत् । अत्रगांधर्वाद्यष्टौविवाहास्तद्व्यवस्थाचाकरेज्ञेया (म
नुः) षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरात् ॥ विदूशूद्रयोस्तुतानेवविद्याङ्गस्यनिरा
क्षसान् (चतुरः) आसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान्नान्नराक्षसवज्र्याचित्रैश्चशूद्रयोःस
प्त । आसुरवैश्यशूद्रयोः (हेमाद्रौपैठीनसिः) राक्षसोवैश्यस्यपैशाचःशूद्रस्यप्र
चेताः । पैशाचोसंस्कृतप्रसूतानांप्रतिलोमजानांच (मनुः) राज्ञस्तथासुरोवैश्येशूद्रे
चांत्यस्तु ॥ हितः (क्षत्रियादेःसंकटेपैशाचमाहमाधवीयेवत्सः) सर्वोपायैरसाध्या
स्यात्सुकन्यापुरुषस्यया ॥ चौर्येणापि विवाहेनमाविवाह्यारहःस्थिता (गान्धर्वा
दिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकंदानमाहतत्रैवयमः) नोदकेननवावाचाकन्यायाःपति
रुच्यते ॥ पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वंसप्तमेष्टे (पराशरमाधवीयेदेवलोपि) ।
गांधर्वादिविवाहेषुपुनर्वैवाहिकोविधिः ॥ कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैःसमर्थेनारिणसा
क्षिकः ॥ त्रैवर्णोक्तोगांधर्वादौविप्रवर्जसधिकारउक्तः (तत्रैवपरिशिष्टे) गान्ध
र्वसुरपैशाचाविवाहाराक्षसप्रचयः ॥ पूर्वपरिश्रयस्तेषुपश्चाद्धोमोविधीयते ॥
अतोहोमादावकृतेभार्यात्वाभावाद्धरांतरायदेया (तथाचतत्रैववशिष्टवौधायनौ)
बलादपहताकन्यासंत्रैर्यदिनसंस्कृता ॥ अन्यस्मैविधिवदेयायथाकन्यातथैवसे
ति ॥ अत्रमंत्रसंस्काराभावेऽन्यस्मैदानस्यसर्वविवाहेषुमान्याहलादपहारेराक्षस
पैशाचयोर्विशेषवचनंव्यर्थतेनतयोर्यदिनसंस्कृतासंस्कृतावेत्यावृत्य कन्यानुम
त्याभावेन्यस्मैदेयेतिव्याख्येयं (मदनपारिजातेनारदः) पाणिग्रहणिकासंत्रा

नियतंदारलक्षणम् ॥ तेषांचनिष्ठाविज्ञेयाविद्विजः सप्तमेपदे ॥ स्मृतिचन्द्रिकाया
मपरार्कैचैवं (आशीचेतुयाज्ञवल्क्यः) दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविज्ञेवे ॥ आ
पद्यापिचकथायांसद्यःशौचंविधीयते ॥ केशामित्यपेक्षिते(ब्रह्मपुराणोक्तं)दातुः
प्रतिगृहीतुश्चकन्यादानेचनोभवेत् ॥ विवाहयिष्णोःकन्यायालाजहोमादिक
मशीति ॥ व्रतयज्ञविवाहेषुआद्वेहेमेऽर्चनेजपे ॥ आरब्धेसूतकंसंनस्यादनारब्धेतु
सूतकमिति विष्णुवचनाच्च (प्रारम्भस्तेनैवोक्तः) प्रारम्भोवरणायज्ञेसंकल्पोव्रत
सत्रयोः ॥ नान्दीमुखविवाहादौआद्वेपाकपरिक्रियेति ॥ वरणासितिमधुपर्कप
रं । गृहीतमधुपर्कस्ययजमानाचक्रत्वजः ॥ पश्चादशौचेपतितेनभवेदितिनि
श्चयइतिब्राह्मोक्तेः ॥ मधुपर्कात्पूर्वतुभवयेवाशौचमितिशुद्धिविवेकः । रामा
राडारभाष्येप्येवम (नान्दीमुखावधिप्रचस्मृत्यन्तरे) एकविंशत्यहयज्ञेविवाहे
दशवासराः ॥ त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीआद्विधीयते (आरम्भाभावेपिलगनां
तराभाविगद्यविष्णुः) तदेवप्रतिष्ठाविवाहयोःपूर्वसंभृतयोरपीति (अत्रप्रायश्चि
त्तमाहमदनपारिजातेविष्णुः) अनारब्धविशुद्ध्यर्थकूष्माण्डैर्जुहुग्राह्यतम । गां
द्यात्पञ्चगव्याशीततःशुद्धात्सूतकी(संग्रहेपि)संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेसमुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतंहुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीम् ॥ चूडोपनयनाद्वाहप्रतिष्ठादि
कमाचरेत् ॥ यदैवसूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया (अन्नादियुविशेषःषट्त्रिंश
न्मते) विवाहेत्सवयज्ञेयुत्वंतरामृतसूतके ॥ परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्त
मैः ॥ परैरसगोत्रैः । भुंजानेयुतुविप्रेयुत्वंतरामृतसूतके ॥ अन्यगोहोदकाचांताः
सर्वतुशुचयःस्मृताः ॥ एकदाशौचात्पूर्वमपृथक्कृतान्नविग्रयं ॥ तत्रशेषमन्नंत्या
ज्यमित्यर्थः(पृथक्कृतैयुतुबृहस्पतिराह)विवाहेत्सवयज्ञेयुत्वंतरामृतसूतके ॥ पूर्व
संकल्पितान्नेयुतुदोषःपरिकीर्तितइति (धर्मार्थविवाहकरणोफलमुक्तंमहाभार
ते) ज्ञात्वास्त्ववित्तसासट्यादिकंचोद्वाहयेदद्विजं ॥ तेनाप्याप्रोतितत्स्थानंशिव
भक्तोनरोध्रुवम् (अपरार्कैदक्षः) मातापितृविहीतंतुसंस्कारोद्वाहनदिभिः ॥ यः
स्थापयतितस्येहपुरायसंख्यानविद्यते (मदनरत्नेभविष्ये) विवाहादिक्रियाका
लेतत्क्रियासिद्धिकारणम् ॥ यःप्रयच्छतिधर्मज्ञःसोश्चमेधफलंलभेत् (कन्यागृहे

भोजननिषेधोपितत्रैव अप्रजायान्तुकन्यायां न भुंजीत कदाचन ॥ दौहित्रस्य मुखं
दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति (अपराधं आदित्यपुराणे) विष्णुं जामातरं मन्येत स्य को
पं न कारयेत् ॥ अप्रजायां तु कन्यायां न श्रियात्तस्य वै गृहे ॥ ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा
श्रियात् कदाचन ॥ अथ भुंजीथ मोहाच्चेत्पूयाशेन रकेवसेत् (तत्रैव कप्रयपः) अहतं
यंत्रं निर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयं भुवा ॥ शास्तं तन्मा कलिको युतावत्कालं न सर्वदा ॥ यन्त्रं नि
र्मुक्तं न तनम् (विवाहमध्ये स्त्रिया सह भोजने पि न दोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तका
ण्डे गालवः) विवाहकाले यात्रायां पथि चौरसमाकुले ॥ असहायो भवेद्दिप्रस्तदा
कार्यं द्विजन्मभिः ॥ सक्रयानसमारोह सकपात्रे च भोजनम् ॥ विवाहे पथि यात्रायां
कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥ अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्छां द्रायणां चरेत् ॥ मित्ता
क्षरायामध्ये वन (रत्नमालायाम्) मलमैत्रमृगरोहिणीकरैः पौष्णामासुतमघोत्त
रान्मिहैः ॥ भौमसौररविवारवर्जिते पाणि पीडनविधिर्विधीयते (अत्रानिष्टनक्ष
त्रादौ दानमुक्तं ज्योतिषे) विपत्तारे गुडं दद्याच्चिधने तिलकां च नम् ॥ प्रत्यरे लवणां द
द्याच्छागं दद्यात्त्रिजन्मसु ॥ चंद्रे च शंखं लवणां च तारे त्रिंशौ विरुद्धे त्वयं तु दुलांश्च ॥
धान्यं च दद्यात्करणे च वारे योगे विरुद्धे कनकं प्रदेयम् (विवाहसंज्ञपमाह वशिष्ठः)
षोडशारत्नं कंकुर्वाचतुर्द्वारो यशोभितम् ॥ मंडपं तारणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥
अष्टहस्तं तुरचयेन्मंडपं वा द्विद्वारं (देवज्ञमनोहरः) चित्रा विशाखा शततार
काश्चिनी ज्येष्ठा भरणी शिवभा चतुष्टयम् ॥ हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिका प्रदान
कं कंडनमंडपादिकम् (हेमाद्रौ व्यासः) कंडलदलनयवारकमंडपमृद्धे दिवर्गा
काद्यखिलम् ॥ तत्संबन्धिगवागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् ॥ यवारकं चिकसा इति
प्रसिद्धम् ॥ वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाद्यत्रिंशो शुभे ॥ चतुर्थिकं प्रकुर्वीत विधिदु
ष्टेन कर्मणा (वेदिमाह नारदः) हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः ॥ स्तंभै
श्चतुर्भिः सुप्रलक्ष्णां वामभागे तु सप्तानि ॥ समांतया चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभि
ताम् ॥ प्रागुदक् प्रवणारं भां स्तंभहंसशुक्रादिभिः ॥ सर्वविधामासु रक्षेन्मिथुनं सा
गिनवेदिकामिति (सप्तयिसते) संगलेषु च सर्वेषु मंडपो गृहमानतः ॥ कार्यः
षोडशहस्तो वा द्यू न हस्तो दशावधि ॥ स्तंभैश्चतुर्भिरेवात्र वेदीमध्ये प्रतिष्ठिता ॥

हस्तोवध्वाः सोपानं पश्चिमतः उपरिभागे उक्तपरिमाणाद्विज्ञम् (अथमृदाह
 रणां ज्योतिर्निबन्धेनारदः) कर्तव्यमंगलेठ्वादौ मंगलायां कुरारपणम् ॥ नवमे
 सप्तमेवापि पंचमेदिवसेपिवा ॥ तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ॥ सम्यग्गृ
 हारायलंकृत्यवितानध्वजतोरणौः ॥ सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरादिशम् ॥
 तत्रमृत्तिसकतां प्रलक्षणांगृहीत्वा पुनरागतः ॥ मृन्मयेऽवयवावैरावेयुपात्रेयुथोज
 येत् ॥ अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुठपोपशोभिताम् (शौनकः) आधानं गर्भसं
 स्कारं जातकर्म च नाम च ॥ हित्वान्यत्र विधातव्यमंगलेऽंकुसवापनम् (बृह
 स्पतिः) आत्यंतिकेषु कार्येषु कार्यसद्योऽंकुरारपणम् (तत्रैव वाग्दानं हरिद्रावंद
 नं च कार्यम् । ज्योतिःप्रकाशे) चतुर्थीमंडपः श्रेष्ठः सप्तमः पंचमस्तथा ॥ नव
 मैकादशौ श्रेष्ठौ नैष्ठौ यस्तृतीयकौ ॥ विवाहभेस्वोदये वा कन्यावरणमाचरेत् (व
 रस्यापि वरणमाह चंडेश्वरः) उपवीतं फलं पुठपं वा सांसि विविधानि च ॥ देयं वराय
 वरणो कन्याभ्रात्रा द्विजेन वेति (वाग्दानोत्तरं वरमरणोऽपरार्कस्मृतिचंद्रिकायां
 वशिष्ठः) अद्विर्वाचा च दत्तायां प्रियेतो धर्मवरो यदि ॥ न च संवोपनीतस्यात्कुमा
 रीपितुरेव सा (यत्तु नारदः) उदाहितापि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैथुना ॥ पुनः
 संस्कारमर्हंत्यथा कन्या तथैव सेति (यच्च कात्यायनः) वरो यद्यन्यजातीयः पति
 तः क्लोवणवच ॥ विकर्मस्थः स गोत्रो वा दासो दीर्घमियोपिवा ॥ ऊढापि देयासान्य
 स्मै सहा वरणमभ्यरोति ॥ इदं कलौ निषिद्धम् । देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीय
 त इत्यादित्यपुराणो कलौ निषेधात् । दत्ताशब्द ऊढापरः ऊढायाः पुनरुदाहमिति हे
 माद्रावुक्तेः (अतस्त्वसगोत्रासपिंडादिविवाहेऽपि) भोगतस्तां परित्यज्य पालये
 ज्जननीमिवेत्युक्तम् (देशांतरगमने तु कात्यायनः) वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणा
 श्येत पुरुषो यदा ॥ ऋत्वा गमां स्त्री न तीत्य कन्या न्यं वरयेद्हरम् (अपरार्के नारदो
 पि) प्रतिगृह्यतु यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत् ॥ वीनृतूनसमतिक्रम्य कन्याऽन्यं व
 रयेद्हरम् (शुल्कदाने तु मनुवशिष्टौ) कन्यायां दत्तशुल्कायां प्रियते यदि शुल्कदः ॥
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्या नुमन्यते (चंद्रिकायां कात्यायनः) प्रदाय शुल्कं ग
 ष्ठेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ॥ धार्यासावर्षमेकं तु देयान्यस्मै विधानतः ॥ अनेके

भ्योहिदत्तायामनूढायांतुतत्रै । पूर्वागतप्रचसर्वेषांलभेताद्यवरस्तुताम् ॥ पप्रचा
द्वरेणायदत्तं तस्याः प्रतिलभेतसः ॥ अथागच्छेन्नवोढायांदत्तं पर्ववरोहरेत् (याज्ञव
ल्क्यः) सक्तप्रदीयते कन्याहरं स्तां चौरदंडभाक् । दत्तामपि हरेत्पुत्राच्छ्रयांश्चे
द्वरआव्रजेत् ॥ पूर्वस्य दोषसत्त्वे इदमिति विज्ञानेश्वरः (संबन्धतत्त्वे वैशिष्ट्यः) कुल
शीलविहीनस्य पप्रचाद्विपतितस्य च ॥ अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वैधधारि
णाम् ॥ दत्तामपि हरेत् कन्यासंगोत्रोढांतथैव च ॥ (मनुः) यंढांधवधिरादीनां वि
वाहोस्ति यथोचितम् ॥ विवाहसंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रे साप
त्ने परदारसुतेषु च ॥ विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूयणाम् ॥ अन्यद्वक्तव्यं वि
स्तरभीतेर्नोच्यत इति दिक् । अत्र नां दीश्राद्धे विशेषतः अधिकारिविशेषं चाग्रे वक्ष्या
मः । इदं चाद्यविवाहे पिता कुर्याद्द्वितीयादौ वरस्य । नां दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पा
शाग्रहे पुनः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नां दिकमिति स्मृतेः (त्रिकांडमंड
नोपि) पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाशाग्रहं यदा ॥ पितुर्नां दीमुखं श्राद्धं नोक्तं तस्य
सनो विभिरिति (रेणुकाकारिका) उक्तकाले विवाहांगं कुर्यान्नां दीमुखं पिता
देशांतरे विवाहप्रचेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् (लग्नघटीस्थापनमाह नारदः) यडंगुल
मितोत्सेधं द्वादशांगुलमायतम् ॥ कुर्यात्पितालवत्ताम्रपात्रं तद्वशभिः पलैः ॥ ताम्र
पात्रे जलैः पूर्णो मृत्पात्रे वोथवा शुभे ॥ मंडलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् (तत्र
मंत्रः) मुख्यं त्वमसि यंत्राणां ब्रह्मणानिर्मितं पुरा । भवभावाय दंपत्योः कालसा
धनकारणमिति (वरस्य मधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः) प्रतिसंवत्सरं त्वर्च्यः स्ना
तकाचार्यपार्थिवाः ॥ प्रियो विवाहश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः (अत्र विशेषो
गृह्यपरिशिष्टे) वरस्य याभवेच्छाखातच्छाखागृह्यचोदितः ॥ मधुपर्कः प्रदात
व्यो ह्यन्यशाखेऽपि दातरि । अत्र वरदाहशब्दोऽत्र विवाहोपलक्षणम् (तदाहुः)
अर्च्यशाखयामधुपर्क इति । अर्च्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखयामधुपर्क इति
याज्ञिकाः । जयंतस्तु वरणावत्सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्क इत्याह । यत्तनाद्रि
यंते वृद्धाः । अत्र पंचाशताभवेद्ब्रह्मातर्धेन तु विष्टर इत्यादि गृह्यपरिशिष्टादेर्विष्ट
रादिलक्षणां मधुपर्कादि विधिश्च गृह्यादेर्ज्ञेयः (कन्यादाने प्रपितामहपूर्वकमि

त्युक्तं स्मृत्यर्थसारे) नांदीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ॥ नामसंकीर्तयेद्द्विजान
 न्यत्र प्रपितपूर्वकम् ॥ नांदीमुखे इति बह्वृचाद्यतिरिक्तविषयम् (गृहपरिशिष्टेऽपि
 ब्राह्मणानुलोम्यास्तानात् । व्यासः) भुक्तासमुद्बहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणात् ॥ उ
 पोषितः सुतांदद्यादर्चितायां द्विजाय तु ॥ भुक्त्वेति सधुपर्कवेधभोजनपरम् (गृहप
 रिशिष्टे) कन्यां वरयमाणा नामेधधर्मा विधीयते ॥ प्रत्यङ्मुखं वा वरं यंति प्रतिगृह्णन्ति
 ति प्राङ्मुखाः (मदनरत्ने ऋष्यशृंगे) वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ॥ नामसं
 कीर्तयेद्द्विजान् कन्यायाश्चैव मेव हि ॥ तिसृषु पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ॥
 सधुपर्काच्चितायै नांतस्मै दद्यात्सदाक्षिणात् ॥ उदपात्रंततो गृह्यमंत्रेणानेन दापयेत्
 गौरीं कन्यामिमां विप्रयथाशक्तिविभूषिताम् ॥ गोत्राय शर्मणो तुभ्यं दत्तां विप्रस
 माश्रय ॥ भूमिगां चैव दासीं च वासांसि च स्वशक्तिः । महिषां वा जिनश्चैव दद्यात्
 त्स्वर्गामणीनिपि ॥ ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ॥ यथाचारं विधेया
 निमांगल्यकुतुकातिच (एतत्कन्यादानं त्रिः कार्यमिति शौनकः । गृहप्रवेशनीय
 होमे विशेषमाहाप्रवलायनः) अर्धरात्रे व्यतीते तु परेद्युः प्रातरेव हि ॥ गृहप्रवेश
 नीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुरिति (औपमनहोमे विशेषमाह शौनकः) यदि
 रात्रौ विवाहारि नस्तपन्नः स्यात्तथा सति ॥ उपक्रम्योत्तरस्याहः सायं परिचरेदमु
 म् ॥ यदि रात्रौ न वनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदा तदैव होमारंभः तदुत्तरं चेत्परदिने
 सायमारंभ इति ह्युदर्शनभाष्ये उक्तम् (अथ देवकोत्थापनं) समेचदिवसे कुर्वाद्देव
 कोत्थापनं बुधः ॥ यद्यं च विप्रमनेष्टं मुक्त्वा पंचमसप्तमौ (निर्णयदीपे गार्ग्यः)
 नांदीग्राहे कृते प्रचाद्या वन्मातृविसर्जनम् ॥ दर्शग्राहं क्षयग्राहं स्नानं शीतोदके
 न च ॥ अपसव्यं स्वधाकारं नित्यग्राहं तथैव च ॥ ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमांति
 लंघनम् ॥ उपवासं व्रतं चैव ग्राहभोजनमेव च ॥ नैव कुर्युः सपिंडाश्च मंडपोद्वासना
 वधि (बृहस्पतिः) तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्रवे ॥ नगरग्रामदाहे च
 स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्विर्न दुष्यति (योगयाज्ञवल्क्यः) न स्नायादुत्सवे तीते मंगलं विनिवर्त्य
 च ॥ अनुव्रज्य सुहृदंधूतर्चयित्वेष्टदेवताम् (ज्योतिषे) स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म
 प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ॥ अपूर्वतीर्थमिरदर्शनं च विवर्जयेन्मंगलतोद्धमेकम् ॥

मासंयत्कंविवाहादौव्रतप्रारंभगोनच ॥ जीर्णभांडादिनत्याज्यंगृहसंमार्जनंतथा ॥
ऊर्ध्वविवाहात्पुत्रस्यतथाचव्रतबंधनात् ॥ आत्मनोमुंडनैववर्षवर्षादिमेवच ॥
अभ्यंगोसतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि ॥ मांगल्येषुचसर्वेषुनधार्यगोपिचंदनम (ज्यो
तिर्निबंधे) उवाहात्प्रथमेशुचौयदिवसेद्धर्तुगृहेकन्यकाहन्यात्तज्जननींक्षयेनि
जतनुंज्येष्टेपतिंज्येष्टकम् ॥ पौषेचश्रवणुरपतिंचमलिनेचैत्रेस्वापिबालयेतियंतीपि
तर्हतिहंतिनभयंतेशामभावेभवेत् (निबंधे) विवाहात्प्रथमपौषेआयाहेचाधिमा
सके ॥ नसाभर्तुगृहेतियेचैत्रेपितृगृहेतथा (हेमाद्रौस्मृत्यंतरे) विवाहव्रतचडासुवर्ष
सर्वतदर्धकम् ॥ पिंडदानंमृदास्नानंकुर्यात्तिलतर्पणम् (तथा) अर्धपूर्ववत् । सपि
डानैवकुर्वीरक्षिःस्नानमृतुत्रये ॥ तीर्थसंवत्सरेप्रेतेपितृयज्ञेमहालये ॥ कृतोवाहा
पिकुर्वीत्पिंडनिर्वपणंसदा (अथबंधप्रवेशः जयतुंगे) मार्गशीर्षे तथा माघे माघवे
ज्येष्ठतंज्ञके ॥ सुप्रशस्तेभवेद्देवप्रवेशो नवयोयिताम् (नारदः) आरभ्योवाह
दिवसात्तद्वेवाप्यष्टमेदिने ॥ वधूप्रवेशः संपत्त्यैदशमेथसमेदिने (संग्रहे) विवाह
मारभ्यवधूप्रवेशोयुग्मेतियौषोडशवासरांतात् ॥ ऊर्ध्वततोऽब्देयुजिपंचमांता
दतः परस्तीक्ष्ण्यमोनचास्ति (नारदः) समेवथसमेसासेयदिनारोगृहं व्रजेत् ॥ आ
युग्मंहरतेभर्तुः सानारीसरगां व्रजेत् (प्रयोगरत्नेतु) वधूप्रवेशः प्रथमेतृतीये शुभप्र
दः पंचमकेयवाह्नि ॥ द्वितीयकेवायचतुर्थकेवायष्टेवियोगामयदुःखदः स्यादि
त्युक्तं तत्रमूलचिंत्यम् (वृद्धवाशिष्ठोपि) दद्याद्यमेवादशमेदिनेवाविवाहमारभ्यव
धूप्रवेशः ॥ पंचांगसंशुद्धिदिनंविनापि विधावसद्गोचरगोपिकार्यः (लल्लः) स्वभुव
नपुरवेशेदेशानांविप्लवेतथोवाहे ॥ नववध्वागृहगमनेप्रतिशुक्रविचारणानास्ति
(सांडव्यः) नित्ययानेगृहेजीर्णोप्राशनांत्युसप्तसु ॥ वधूप्रवेशेमांगल्येनमौढ्यं शु
रुशुक्रयोः (ज्योतिःप्रकाशे) वामेशुक्रेनवोऽयाः सुखं हानिश्चदक्षिणे ॥ धनं
धान्यंचपृष्ठस्थेसर्वनाशः पुरःस्थिते ॥ नवोऽयास्तुवैधव्यंयदुक्तंसंमुखेभृगौ ।
तदेवविबुधैर्ज्ञेयंकेवलंतुद्विरागमे ॥ पृथ्वीभ्युदितेशुक्रेप्रयायाहसिणापरे ॥ प
ृचादभ्युदितेचैवयायात्पूर्वात्तरेदिशौ (व्यवहारतत्त्वे) पौष्पात्कराच्चश्रवणाच्च
युग्मेहस्तत्रयेमूलमधोत्तरासु ॥ पुष्येचमैत्रेचवधूप्रवेशोरिवतेतरेव्यर्ककुजेचशस्तः

(गर्गः) व्यतीपातेचसंक्रांतीग्रहणोवैधृतावपि ॥ आर्द्धविनाशुभंनैवप्राप्तकालेपि
मानवः (तथा) अमासंक्रांतिविषयादौप्राप्तकालेपिनाचरेदिति (अथद्विराग
मनसः ॥ ऋक्षोच्चये) माघफाल्गुनवैशाखेशुक्लपक्षेशुभेदिने ॥ गुर्वादित्यविशुद्धौ
स्यान्नित्यंपत्नीद्विरागमः (वादरायणाः) नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुरा
धाश्विनीशुक्रेभास्करवायुविष्णुवरुणात्वाष्टे प्रशस्तेतिथौ ॥ कुंभोजालिगतेर
वौशुभक्रेप्राप्तोदयेभार्गवेजीवज्ञास्फुजितांदिनेनववध्वेषमप्रवेशः शुभः (अथ
पुनर्विवाहः । श्रीधरीये) पुनर्विवाहंवक्ष्यामिदंपत्योः शुभवृद्धिदम् ॥ लग्नेदुलग्न
योर्दोषेग्रहतारादिसंभवे ॥ अन्येष्टवशुभकालेषुदुष्टरोगादिसंभवे ॥ विवाहेचापि
दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥ तस्यदोषस्यशांत्यर्थपुनर्वैवाह्यमिष्यते (याज्ञवल्क्यः)
सुरापीव्याधिताधूतविंध्यार्थदन्यप्रियंवदा ॥ स्त्रीप्रसूत्राधिवेत्तव्यापुस्त्यहेषि
णीतथा (मनुः) वंध्याष्टमेधिवेत्तव्यादशमेतुमृतप्रजा ॥ एकादशेस्त्रीजननीसद्य
स्त्वप्रियवादिनी (संग्रहेतु) अप्रजादशमेवयस्त्रीप्रजाद्वादशेत्यजेत् ॥ मृतप्र
जापंचदशेसद्यस्त्वप्रियवादिनीम् (याज्ञवल्क्यः) एकामुत्क्रम्यकामार्थमन्योल
ब्धयश्छति ॥ समर्थस्तेष्वयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां वजेत् ॥ आज्ञासंपादिनींद
सांवीरसुंप्रियवादिनीम् ॥ त्यजन्दाप्यस्त्वतीयांशमद्रव्योभरणांस्त्रियाः (मनुः)
अधिवेत्तातुयानारीनिगच्छेद्रोयितागृहात् ॥ सासद्यः सन्निरोद्धव्यात्याज्यावाकु
लसन्निधाविति (हेमाद्रौकात्यायनः) अग्निशिखादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्गायाः ॥
कारयेत्तद्वहुत्वंचेज्ज्येष्ठयागर्हितानचेदिति (याज्ञवल्क्यः) सत्यामन्यांसवर्गा
यांधर्मकार्येनकारयेत् ॥ सवर्गासुविधौधर्म्येज्येष्ठयानविनेतरा (द्वितीयविवा
हहोमेग्निसाहकात्यायनः) सदारोऽन्यास्पुनर्दाराबुद्धोहुंकारणांतरात् ॥ यदी
च्छेदग्निमानकतुं कहेमोस्यविधीयते ॥ स्वेगनावेवभवेद्धोमेलौकिकेनकदाचन
(त्रिकांडसंडनोपि) आद्यायांविद्यमानायां द्वितीया मुदहेद्यदि ॥ तदावैवाहिकं
कर्मकुर्यादावसथेग्निसान् (सुदर्शनभाट्येतु) द्वितीयविवाहहोमेलौकिकसवनपू
र्वोप्राप्तनेइत्युक्तम् (इदंचासंभवेतत्रचाग्निद्वयसंसर्गः कार्यस्तदाहशौनकः) अथा
ग्न्योर्गृह्ययोर्व्योमसंपत्तीभेदजातयोः ॥ सहाधिकारसिद्धयर्थमहंवक्ष्यामिशौनकः

अरोगामुद्वहेत्क्रन्यांधर्मलोपभयात्स्वयम् ॥ कृतेतत्रविवाहेचव्रतांतेतुपरेहनि ॥
 पृथक्स्थंडिलयोरग्निसमाधाययथाविधि ॥ तत्रकृत्वाज्यभागांतमन्वाधाना
 दिकृततः ॥ जुहुयात्पूर्वपत्यग्नौतयान्वारब्धआहुतिः ॥ अग्निमीष्टेपुरोहितं
 सूक्तेनवर्चेतु ॥ समिद्धोनंसमारोप्यअयंतेयोनिरित्यूचा ॥ प्रत्यवरोहेत्यन
 याकनिष्ठारग्नौनिधायतम् ॥ आज्यभागांततंत्रादिकृत्वारभ्यतदादितः ॥ समन्वा
 रब्धसताभ्यांपत्नीभ्यांजुहुयाद्वृत्तम् ॥ चतुर्गृहीतमेताभिर्हविःषड्भिर्यथाक्र
 मम् ॥ अग्नावग्निरुचरतीत्यग्निनाग्निःसमिध्यते ॥ अस्तीदमितितिसभिःपाहि
 नोअग्नेत्यकया ॥ ततःस्त्रिष्टकदारभ्यहोमशेषंसमापयेत् ॥ गोयुगंदक्षिणादेया
 ओत्रियायाहितारग्नये ॥ पत्न्योरेकायदिमृतादग्ध्वातेनैवतांपुनः ॥ आदधीतान्य
 यासाद्धमाधानविधिनागृहीति(बौधायनसूत्रेण) अथयदिगृहस्थोद्वेभार्येविंदेतक
 थंतत्रकुर्यादितियस्मिन्कालेविंदेतोभावगनीपरिचरेदपरान्निमुप समाधायपरि
 स्तीर्याज्यंविलाप्यसुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वाऽन्वारब्धयां जुहोतिनमस्तत्तद्वेरा
 दाव्यधायैत्वास्वधायैत्वामानइन्द्राभिमतस्त्वद्वृद्धारिष्टां समवब्रह्मन्वेदसुस्वाहेत्य
 थाऽयंतेयोनिर्हवित्वयइतिसमिधिसमारोपयेत् । पर्वान्निमुपसमाधायजुह्वा
 नउद्बुध्यस्वर्गनइतिसमिधिसमाधायपरिस्तीर्यसुचिचतुर्गृहीत्वाद्वयोभार्ययोरन्वा
 रब्धयोर्यजमानोभिमृशति योब्रह्मा ब्रह्मणाइत्येते नसक्तेनैकंचतुर्गृहीतं जुहात्य
 ग्निसुखान्नकृत्वापक्वांजुहातिसंसितंसंकल्पेथमितिपुरीनुवाक्यामनुचारानेपुरीर्ये
 इतियाज्ययाजुहेत्प्रथाज्याहुतीरुपजुहातिपुरीर्यमस्तमित्यंतादनुवा कस्यस्त्रि
 ष्टकतप्रभृतिषिद्धसाधेनुवरदानादथाग्नेगाग्निरंदर्भस्तंबेहुतंशेषंनिदधातिब्रह्मजज्ञा
 नंपिताविराजामितिद्वाभ्यांसंसर्गविधिःकार्यः (द्वितीयादिविवाहेकाल उक्तः
 संग्रहे) प्रसदामृतिवासरादितःपुनरुद्वाविधिर्वरस्यच ॥ विद्यमेयुगवत्सरेषुभो
 युगलेचापिमृतिप्रदोभवेत् (तृतीयविवाहेनियेधोमात्स्ये) उद्वहेइतिसिद्धयर्थं
 तृतीयांनकदाचन ॥ मोहादज्ञानतोवापिर्यादिगच्छेतुमानुयोस ॥ नश्यत्येवमसंदे
 होगर्गस्यवचनंयथेति (संग्रहे) तृतीयांयदिचोद्वहेत्तर्हिसाविधवाभवेत् ॥ च
 तुर्थादिविवाहार्थंतृतीयेऽर्कसमुद्वहेत् (तद्विधिस्तु) रविशान्योर्हस्तेवावरःसं

कल्प्यस्वस्तिवाचनं नदीश्राद्धं कृत्वा चार्यं कृत्वा । आकृष्योनेति छायायुतं सूर्यम
 कंसंपज्यगुडौदनं दत्त्वा । वस्त्रेणातंतुभिरावेष्टय । त्रिलोकवासिनसंज्ञां स्वच्छायया
 सहितो रवे ॥ तृतीयोद्वाहजंदोयं निवारय सुखं कुर्वितिसंप्राप्त्यजलेन त्रिः सिंचेत्
 समप्रीतिकरायेयं मया सृष्टा पुरातनी ॥ अर्कजाब्रह्मणा सृष्टा आत्मा कं प्रतिरक्षतु ॥
 नमस्ते सकृद्वेदे विनमः सवितुरात्मने ॥ ब्राह्मिणं कृपया देवी पत्नी त्वं मे इहागती ॥
 अर्कत्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वं प्राणिहिताय च ॥ वृक्षाणां मादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्ध
 नः ॥ तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशुविनाशयेति ॥ तत आचार्यः काश्यपगोत्रा मा
 दित्यप्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीं समपुत्रीं मर्ककन्याममुकगोत्राय वराय दास्ये इति वाग्दा
 नं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वा ॥ ततः पदं धृत्वा स्वस्ति न इति सूक्तं जप्त्वा पूर्ववत्कन्यां
 दत्त्वा । अर्ककन्यामिमां मित्युहेन कन्यादानं मंत्रमुक्त्वा दक्षिणां दद्यात् । ततो गा
 यत्र्या वेष्टितं सवेणा वृहत्सामेति मंत्रेणा कंकरां बध्वा ॥ कस्याचतुर्दिक्षु कुंभेषु विष्णां सं
 पूज्याग्निप्रतिष्ठाप्याधारं ते संगोभिरिति बृहस्पतये यस्मै त्वा काम कामायेत्युच्चा
 ॥ नयेव्यस्तं समस्तं व्याहृतं भिराज्यं हुत्वा चार्याथ गोयुगं दत्त्वा । मया कृतमिदं क
 मस्थावरं युजरायुगा ॥ अर्का ॥ पत्यानि नो देहितत्सर्वं संतुमर्हसीति न मे दिर्तिदक्
 इति निर्णयसिन्धौ विवाहः (रत्नमालायाम्) प्राजापत्ये पूषभे स द्विदेवे पुष्ट्येऽये
 स्वास्वं दद्वक्तृत्तिकासु ॥ अन्याधानं ह्युत्तराणां त्रयेऽपि चित्रादित्ये कीर्तितं गार्ग्यैः
 (आश्वलायनः) अन्याधयं कृत्तिकासुरो हिरायां मृगशिरसि फल्गुनीयुविशा
 ख्योरुत्तरयोः पौषपदयोरुत्तेयां कस्मिंश्चिद्वसंते पर्वणा ब्राह्मणा आदधीत्तृतीया
 वषाशरत्सत्रियवैश्योपक्रुष्टा यस्मिन् कस्मिंश्चिद्वृतावादाधीतसोमेन यद्दयमा
 राणो नर्तुं पृच्छेन्न स त्रयः । सोमाधाने ऋत्वाद्यनालोचनमार्तपरम । अथोखलु यदै
 वैतृवंशश्चोपनमेदया दधीतसैवास्य विधिरिति सोमेन यद्दयमा राणि नर्तुं पृच्छेन्न स
 त्रं तदेतदार्तस्यातिबेलं वा अद्या युक्तस्य भवतीति बौधायनोक्तेरिति (सदनरत्ने बृह
 गार्ग्यः) पुष्याग्नेऽयुत्तरादित्यपौषाज्ये चित्रार्क द्विदेवैर्दुभेयुः ॥ कुर्युर्वह्न्याधानमा
 ध्यं वसंतं प्रीप्सोसांति एव विप्रदिबर्णाः (कालादर्शः) अग्निहोत्रं दर्शपर्वा मासा
 वप्युत्तरायणे ॥ उपक्रम्य यथाकालमुपासीर न द्विजातयः ॥ सोमं च पशुवं च सर्वा

प्रचविक्रतीरपि ॥ सौम्यायनेयथाकालंविदध्युर्गृहमेधिनः ॥ अत्रविशेषःपूर्व
मुक्तः । अग्निहोत्रकालउक्तः (छंदोगपरिशिष्टे) उदितेनुदितेचैव समयाध्यु
षितेतथा ॥ सर्वथावर्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः (स्यांस्वरूपंतत्रैव) रात्रेस्तु
योडशेभागेशहनक्षत्रभूषिते ॥ कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणाः ॥ तथा
प्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले ॥ रविर्याविन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् ॥ रेखासा
चंप्रदृश्येतरस्मिभिश्चसमन्वितः ॥ उदितंसद्विजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् (आ
श्वलायनः) उद्योदयंव्युषितउदितेवा । सायंतुसख ॥ अस्तमितेहोमइति (गौ
णाकालमाहसख) प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातरिति (छंदोगपरिशि
ष्टे) यावत्सम्यङ्नुभवाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः ॥ नचलोहितमापैतितवत्सायं
तुह्यते ॥ औपासनेप्येवम् तस्याग्निहोत्रेणाप्रादुर्भवाहोमकालौव्याख्याता
वित्याश्वलायनोक्तेः (अथावसथयाधानम् ॥ पारस्करः) अवसथयाधानंदारका
लेदायाद्यकालमेकेयामिति । दायाद्यकालोविभागकालः (मदनरत्नेव्यासः)
अग्निर्वैवाहिकीयेननगृहीतःप्रमादिना ॥ पितर्युपरतेतेनगृहीतव्यःप्रयत्नतः ॥
योगृहीत्वाविवाहाग्निंगृहस्थइतिमन्यते ॥ अन्नंतस्यनभोक्तव्यंवृथापाकोहिसः
स्मृतः ॥ ज्येष्ठभ्रातरिपितरिवासाग्नौकनिस्यपुत्रस्यवाऽन्यभावेपिनदोषः (त
दाहतत्रैवगार्ग्यः) पितृपाकोपजीवीवाभ्रातृपाकोपजीविकः ॥ ज्ञानाध्ययन
निस्योवानदुष्येताग्निनाविना (गृहस्थस्याप्ययनमाहसत्यव्रतः) अनधीत्यद्वि
जोवेदंस्मात्वोद्वाह्ययथातथा ॥ अधीतेब्रह्मचर्येणासांगवेदंगुरोगृहे ॥ इदंचाधा
नंज्येष्ठे कृताधानेनकार्यम् ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थिते ॥ परिवे
त्तासविज्ञेयः परिवर्तितस्तुपूर्वजइतिमनुशातातपोक्तेः । स्मार्तेप्येवम् । सौदर्ज
नित्यतिज्येष्ठेत्कुर्यात्तद्वारसंग्रहम् ॥ आवसथ्यंतथाधानंपतितस्तुतथाभवेदिति
तत्रैवगार्ग्योक्तेः (आज्ञायांत्वदोषमाहसंतुः) ज्येष्ठोभ्रातायदातिष्ठेदाधानंनेव
चाश्रयेत् ॥ अनुज्ञातस्तुकुर्वीतशंखस्यवचनंयथा (वृद्धवशिष्ठः) अग्रजस्तुयदाऽन
ग्निरादध्यादनुजःकथम् ॥ अग्रजोनुमतंकुर्यादग्निहोत्रंयथाविधि (हारीतः)
सोदराणांतुसर्वेषांपरिवेत्ताकथंभवेत् ॥ दारैस्तुपरिविद्यंतेनाग्निहोत्रेणानेज्यया ॥

अधिकारिणोपि भ्रातुरनुज्ञया कुर्यादिति मदनपारिजातः ॥ विवाहस्त्वनुज्ञया
 पिनेत्यर्थः ॥ सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः । दत्तकस्यापि
 सोदराविवाहाभावे दोष एव (तदाह हेमाद्रौ वशिष्ठः) पितृव्यपुत्रान् सापत्ना
 न परनारीभुतांस्तथा ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदने । परनारीभुताः
 दत्तकादयः (देशान्तरे विशेषमाह सख्य) अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठभ्रातर
 मनिविष्टमप्रतीक्षमाणाः प्रायश्चित्तं भवतीति (क्लीवादावप्यदोषमाह कात्या
 यनः) देशान्तरस्थ क्लीवैकवृत्त्या न सहोदारान् ॥ वेश्यानिष्ठां प्रचरितं शूद्रतु
 ल्यातिरोगिणः ॥ जडमकां धवधिरकुब्जवामनखं जकान् ॥ अतिवृद्धानभार्या
 प्रचक्षुषिसक्ताश्च पश्य च ॥ धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतो कारिणस्तथा ॥ कुटिलो
 न्मत्तचोरांश्च परिर्विन्दन्नदुष्यति (आशार्क्येऽपि) उन्मत्तः किल्बयी कुप्यीपतित
 क्लीवस्य वा ॥ राजयस्मामया वोचनन्याय्याः स्यात्प्रतीक्षतुम् ॥ एवं ज्येष्ठेऽपि न
 हस्तादावपि न परिवेत्तुत्वम् (तदाह त्रिकांडमंडनः) दर्शयिष्यौ रीमासेष्टिसोमेज्यां
 मग्निसंग्रहम् ॥ अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ॥ न कुर्वाज्जनके ज्येष्ठे
 सोदरे चाप्यकुर्वति ॥ क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे ॥ नाधिकारविधातो
 स्तिभिन्नोदर्येऽपि चौरसे ॥ पंग्वं वमकवधिरपतितोन्माददूयगो ॥ संन्यस्तश्चिच्छन्न
 हस्तादौ यद्वा यं डादिदूयगो ॥ जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति । आरोह
 तं दशतं शकरीर्ममेत्याधाने मंत्रवर्णाच्च ॥ शकरीरंगुलीः । तंत्ररत्नेऽप्युक्तम् । अंगवै
 कल्यातपर्वमाहिताग्नित्वेऽधिक्रियेते नित्येषु । आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिक
 कत्वादिति ॥ एवं चतुरंगुलेऽपि । यदंगुलकाणां विवरादिस्त्वस्त्येवाधिकारः । स
 कादशमुदर्शात्तर्गतेः । शरीरकार्थं वा विप्रतिषिद्धमिति हिरण्यकेशिसूत्रे कर्मा
 शक्तिहेतोरेवांगवैकल्यस्य नियेधात् ॥ अतस्त्वद्वाह्यायणसूत्रे ज्येष्ठप्रथमौ स्त्रि
 मिगुणौ रीन्यूनंगस्याप्यधिकार उक्तः (अपरार्क्येऽपि उशनाः) पितापितामहाय
 स्य अग्रजो वायकस्य चित् ॥ तपोग्निहोत्रसंज्ञेयुन दोषः परिवेदने (पितुराज्ञायाम
 प्यदोषमाह मदनरत्ने सुमंतुः) पित्राय स्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत् ॥ अग्निहो
 वेधिकारोऽस्ति शास्त्रस्य वचनं यथेति ॥ नाधानं कृतमित्यर्थः । (एतदाज्ञायामेवेति हे

माद्रिः । यत्तु) पितुःसत्यप्यनुज्ञानेनादधीतकदाचनेति ॥ तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्
(अथशूद्रसंस्काराः ॥ यमः) शूद्रोप्येवंविधःकार्योविनासंवेगासंस्कृतः ॥ न केन
चित्समसृजच्छन्दसातंप्रजापतिः (छन्दसामंवेगा । व्यासोपि) गर्भाधानंपुंसवनंसी
मंतोजातकर्मच ॥ नामक्रियानिष्ठक्रमोन्नप्राशनंवपनक्रिया ॥ कर्णवेधोव्रतादे
शोवेदारंभक्रियाविधिः ॥ केशांतस्नानमुद्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः ॥ वेताग्नि
संग्रहश्चैवसंस्काराःषोडशस्मृताइत्युक्त्वाह । तवैताःकर्णवेधांतासंववर्जस्त्रियाः
क्रियाः ॥ विवाहेसंवतस्तस्याः शूद्रस्याःसंवतोदशेति (मदनरत्नेहिररायगर्भदा
नेतु) गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंतथा ॥ कुर्युर्हिररायगर्भस्यततस्तोद्विजपुंग
वाइत्युक्त्वाजातकर्मादिकाःकुर्यात्क्रियाःषोडश आपरा इत्यत्रस्त्रियाजातकर्म
नामकरणानिष्ठक्रमणाचप्राशनचूडविवाहाःषट् । शूद्राणांतुषडेतेपंचमहायज्ञा
श्चेत्येकादशेत्युक्तम् । रूपनारायणाहरिहरभाष्ययोरप्येवम् (शाङ्गधरस्तु)
द्विजानांषोडशैवस्युःशूद्राणांद्वादशैवहि ॥ पंचैवमिथ्यजातीनांसंस्काराःकुतश्च
र्मतः ॥ वेदव्रतोपनयनमहानास्तीमहाव्रतम् विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारानामसं
वतइत्याह । अपरार्कस्तुगर्भाधानमृतौपुंसइत्यब्राह्म । एतच्चातुर्वर्ग्यपरम् । नद्वि
जातिमात्रपरम् । तथासत्युपनयनविधायवाच्यंस्यादिति । तेनतन्मतेयौभवन्ति ।
ब्राह्मेतुविवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदेत्युक्तम् । अवसदसच्छूद्रगोचरत्वेन
देशभेदाद्व्यवस्था(यत्तुमनुः)तशूद्रेपातकांकिंचिन्नचसंस्कारमर्हतीति (तदर्थमाह
मेधातिथिः) यत्तसामान्यतोनिषिद्धंस्तेयानृतादिनतर्दतिक्रमेऽस्यप्राप्यथाद्विजा
नामुपनयनरूपसंस्कारंचनार्हतीति।तेचतुष्पांकार्याः। शूद्रोवर्णाप्रचतुर्थोपिवर्णा
त्वाद्धर्ममर्हतिवेदमंत्रस्वधास्वाहाव प्रट्कारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः । असंवस्य
तुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणागृह्यतेइतिमरीच्युक्तेप्रच । इयंपरिभाषासर्वाधितिनशूद्रध
र्मेषुसर्वत्रविप्रेणामंत्रःपठनीयः । सोपिपौराणसवेतिशूलपाणिः । एवंस्त्रीणांम
पीतिदिक् ॥

इति रामकृष्ण भट्टात्मज कमलाकरभट्ट कृते निर्णयसिन्धौ संस्कार निर्णयः ॥

(अथसुद्रकालाःतत्रजलाशयस्यवाराहः) हस्तेचांबुपपौषाकेशवमघामित्रो
 तरारोहिणीदेवेज्येषुचशुक्रसौम्यशशभृङ्गाणीशवारांशके ॥ रिक्तांछिद्रतिथिं
 विहायवृषभनक्रेकुलीरेघदेमीनेकूपतडागकर्ममुनयःशंसंतिशुद्धेऽष्टमे ॥ हस्तोम
 घानुराधापुष्यधनिषोत्तराणिारोहिणयः॥ शतभियगित्यारंभेकूपानांशस्यतेभग
 णाः(हेमाद्रौभविष्ये)तस्मिन्सलिलसंपूर्णोकार्तिकेतुविशेषतः ॥ मुनयःकेचिदि
 दृष्टंतिवृत्तीतेचोत्तरायणो॥नकालनियमस्तत्रसलिलंतत्रकारणम्(दीपिकापि)
 मार्तण्डेदुशुद्धौमुरजिदशयनेमाघयदकस्यशुक्लेसूलायाढोत्तराश्विनवराणशुक्र
 रेपौषाशुक्राज्यचंद्रे॥मंत्रेबाह्येचपूणांसिदन१३रवि१२तिथौ॥द्वितीयातृतीयेका
 र्थातीयप्रतिष्ठाज्ञशुसितदिनेकालशुद्धेसुलग्ने(वराहः)आग्नेयेयदिकोरोग्राम
 स्यपुरस्यवाभवतिकूपः॥नित्यंसकरोतिभयंदाहंचसमानसंप्रायः॥नैऋत्येबालभ
 यंवनितासयंचवायव्ये ॥ दिक्त्रयमेतत्त्यक्ताशेषास्तुशुभावहाःकूपाः(वास्तुशा
 स्त्रे)भूतिंपुष्टिंपुत्रहानिंपुरंध्रीनाशंमृत्युंसंपदंशत्रुवाधाम ॥ किंचित्सौख्यंशंभुको
 णादिकुर्यात्कूपौमध्येगेहमर्थस्यंच ॥ उत्सर्गविधिप्रचोक्तोबह्वृचपरिशिष्टे
 (अथातोवापीकूपतडागयज्ञंव्याख्यास्यामः)पुरायेह्युदकसमीपेऽग्निंसमाधा
 यवास्तुांचरुंश्रपयित्वाज्यभागांते अज्याहुतीर्जुह्यात् ॥ समुद्रज्येष्टेतिप्रत्यृचंत
 तोहविष्याष्टोत्त्वायामीतिपंचत्वंना अग्नेइतिद्वेइमंवेवसुतोतिचस्विष्टंकृतंनवमस
 मार्जनांतेधेनुंतारयेत् । अवतीर्यमाराणामनुमंत्रयेत् । इदंसलिलंपवित्रंकुरुष्वशुद्धा
 पूताअमृताःसंतुनित्यम् ॥ सांतारयंतिकुरुतीर्थाभिषेकंलोकालोकं तरतेतीर्थतेचे
 तिपुच्छाग्नेन्वारब्धउत्तीर्थापोअस्मान्मातरः शुंध्यंतित्वयथापरांजितायांदिश्यु
 पस्याप्रयेत्सूयवसाङ्गवतीतिहिंक्षातंचेद्विंक्षरावतीत्यलंकृतांविप्रायदद्यादि तरां
 नाशक्त्यादक्षिणांततउत्सृजेद्देवपितृमनुष्याः प्रीयंतामितिब्राह्मणान्भोजयि
 त्वप्रावस्त्ययनंवाचयीतेति ॥ विस्तरस्तुमात्स्योक्तोऽस्मत्कृतेजलाशयोत्सर्गवि
 धौज्ञेयः(कूपादेरुत्सर्गकिरणोदोयउक्तोभविष्ये) सदाजलंपवित्रंस्यादपवित्रम
 मसंस्कृतं ॥ कुशाग्रेणापिराजेंद्रनस्पृष्टव्यमसंस्कृतं(तथा)वापीकूपतडागादौ
 यज्जलंस्यादसंस्कृतं ॥ अपेयंतद्भवेत्सर्वपीत्वाचांद्रायणांचरेत् (अथवृक्षारोप

सांचंद्रेप्रवरः) आदित्यचांद्रिपत्नित्यविशाखपौष्णमूलोत्तरात्रयतुरंगमवारुणा
 ष्च । सतेषुतारकगणेषुहितंनराणांवृक्षादिरोपणमिहोपदिशतिधीराः (अ
 थसूतिप्रतिष्ठा वशिष्ठः) हस्तत्रयेमित्रहरित्रयेचपौष्णाद्व्यादित्यह्यभ्यु ॥
 तिस्रोत्तराधातृशशांकभेयुसर्वासिरस्थापनमुत्तमंस्यात् (मात्स्ये) चैत्रेवाफाल्गु
 नेवापज्येष्ठेवामाघवेतथा ॥ माघेवासर्वदेवानांप्रतिष्ठाशुभदाभवेत् ॥ नारदस्तु
 चैत्रंनियेधयति । विचैत्रेठवेवमासेषुमाघादियुचपंचस्विति । तेनात्रविकल्पः ।
 अत्रमाघमासेविष्णु प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः ॥ माघेकर्तुर्विनाशायफाल्गु
 नेशुभदाभवेदिति (विष्णुधर्मोक्तेरितिहेमाद्रिः मात्स्ये) दृढाधनकरीस्फी
 तातथाप्रतिपदिस्मृता ॥ द्वितीयायांधनोपेतातृतीयायांधनप्रदा ॥ चतुर्थ्या
 नाशमाप्नोति यमस्यस्यात्सुखावहा ॥ विनायकस्य देवस्यतथा तत्रहित
 प्रदा ॥ पञ्चम्यांश्रीयुताकर्तुर्बरदाचतथाभवेत् ॥ षष्ठ्यांलक्ष्मीयुतानित्यंसप्त
 म्यांरोगनाशिनी ॥ अष्टम्यांधान्यबहुलानवम्यांचविनश्यति ॥ भद्रकाल्यःकृता
 तत्रकर्तुर्भवतितुष्टये ॥ धर्मवृद्धिकरीज्ञेयादशम्यांतुतथातिथौ ॥ एकादश्यांत
 थायुक्ताद्वादश्यांसर्वकामदा ॥ त्रयोदश्यांतथाज्ञेयाचतुर्दश्यांविनश्यति ॥ कृष्णा
 पक्षेपंचदश्यांकर्तुःसयकरीभवेत् ॥ पंचदश्यांतथाशुक्लेसर्वकामकरीभवेत् आ
 याढेहेतथामूलमुत्तरात्रयमेवच ॥ ज्येष्ठाश्रवणारोहिण्यःपूर्वाभाद्रपदातथा ॥ ह
 स्तोश्विनीरेवतीचपुष्योमृगशिरास्तथा ॥ अनुराधातथास्वातीप्रतिष्ठासुप्रशस्य
 ते (श्रीपतिः) रोहिण्युत्तरपौष्णात्रैष्णावकरादित्याश्विनीवासवानूरार्धेद्वज्जीव
 भेयुगदितंविष्णोःप्रतिष्ठापनम् ॥ पुष्यश्रुचभिजित्तुरेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कंद
 योर्मैत्रेतिगमरुचेःकरेनिष्कृतिभेदुर्गादिकानांशुभम् ॥ गणापरिवृढरक्षोयक्षभता
 सुराणांप्रमथफणासरस्वत्यादिकानांचपौष्णो ॥ श्रवसिसुगतनाम्नोवासवेलौक
 पानांनिगदितमखिलावांस्थापनंचस्थिरेषु ॥ तेजस्विनीक्षेमकृदग्निदाहविधा
 यिनीस्याद्धनदोदृढाच ॥ आनंदकृत्कल्पविनाशिनीचसूर्यादिवारेषुभवेत्प्रति
 ष्ठा (माघवीयेवैखानसः) मातृभैरववाराहनरसिंहविविक्रमाः ॥ सहिष्यासुर
 हंश्चस्थाय्यावैदक्षिणायने (वैशद्धोप्यर्थेलिंगप्रतिष्ठायांविशेषः ॥ हेमाद्रौ

लक्षणासमुच्चये) उत्तराशागतेभानौलिंगस्थापनमुत्तमम् ॥ दक्षिणोत्त्वयनेपूज्य
 विवर्द्धिभयावहम् ॥ स्वगृहेस्थापनंनेष्टं तस्माद्दैर्दक्षिणायने ॥ स्थापनं तु प्रकर्त
 व्यंशिशिखरगृहवृत्तये ॥ प्रावृथिस्थापितंलिंगंभवेद्वरदयोगदम् ॥ हेमन्तेज्ञानदं
 चैवलिंगस्यारोपणंमत्तम् (रत्नावल्याम्) साधफाल्गुनवैशाखज्येष्ठश्राद्धेषुपंच
 सु ॥ सासेषुशुक्लपक्षेषुलिंगस्थापनमुत्तमम् (विष्णोरप्याहृतत्रैवदैर्दक्षिणायने) मार्ग
 शीर्षादिमासौद्वौनिर्दिष्टौब्रह्मणापुरा ॥ सासेषुफाल्गुनःश्रेष्ठश्चैत्रोवैशाखसर्व
 च ॥ वृषेवाप्याश्वयुजःसासेश्चावगोमासिवाभवेत् ॥ बौधायनसूत्रेविष्णुप्रतिष्ठां
 मुपक्रम्यद्वादश्यांश्रोणायांवायानिचान्यानिपुणयनक्षत्राणीति । कृत्तिकादि
 विशाखांतिष्ठित्यर्थः (सर्वदेवेषुमासविशेषोहेमाद्रौविष्णुधर्मः) माधेकर्तुर्विनाशा
 यफाल्गुनेशुभदाभवेत् ॥ लोकानंदकरीचैत्रेवैशाखेवरसंयुता ॥ आज्ञायुतासदा
 ज्येष्ठे आषाढेधर्मवृद्धिदा । । श्रावणोधनहीनास्यात्तपौष्ट्यादेविप्रयति ॥ आश्वि
 नेनाशमप्नोति बह्विनाकार्तिकेतथा । सौम्येसौभाग्यमतुलं पौषेपुष्टिरनुत्तमा ॥
 दौषान्चिताधिमासेस्यात्कर्तुरात्मनस्रवचेति ॥ ज्येष्ठाश्रावणाश्विनयोतिर्येधो
 मार्गशीर्षाविधिश्चविष्णुव्यतिरिक्तविषयः ॥ पूर्वोक्तवचनादिर्दिहेमाद्रिः ॥
 साधश्रावणाभाद्रपदनियेधः ॥ शिवव्यतिरिक्तविषयः । तत्रतस्योक्तेः (देविस्था
 पनेतत्रैवविशेषोदेवीपुराणो) देव्यामाधेऽश्विनेमासेउत्तमासर्वकामदा (तथा)
 नतिथिर्नचतस्रन्तोपवासोत्रकारणम् ॥ सर्वकालंप्रकर्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतः ॥
 अन्यश्चात्र विचारोहेमाद्रौज्ञेयः (नारदः) हंत्यर्थहीनाकर्तारं मंत्रहीनातु
 ऋत्विजम् ॥ स्त्रियंलक्षणाहीनातुनप्रतिष्ठासमोरिपुः (अत्राधिकारिणाउक्ताः
 कृत्यकल्पतरौदेवीपुराणो) वशांश्चमविभेदेनदेवाःस्थाप्यातुनान्यथा ॥ ब्रह्मा
 तुब्राह्मणौःस्थाप्योगायत्रीसहितःप्रभुः ॥ चतुर्वर्गोस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखा
 र्थिभिः ॥ भैरवोपिचतुर्वर्गोरंत्यजानांतथामतः सातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःप
 ज्याःसुरोत्तमाः ॥ लिंगंगृहीयतिर्दापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदा ॥ (शिवसर्वस्वेभवि
 द्ये) यस्तुपूजयतेलिंगंदेवादिमांजगत्पतिम् ॥ ब्राह्मणाःसत्रियोवैश्यःशूद्रोवाम
 त्परायणाः ॥ तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशुभांलोकाननुत्तमान् (तिथितत्त्वेस्कांदे)

शूद्रः कर्मणि गायो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्चा गृह्णामि चंद्रखंडं विभू-
षिते ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वा न प्रस्थश्च सुव्रते ॥ सर्वदिने दिने देवपूजयेदं विष्णो-
पतिम् ॥ संन्यासी देवदेवेशं प्रणम्य नैव पूजयेत् ॥ नमो ते न शिवे नैव स्त्रीणां पूजा वि-
धीयते ॥ एतच्च पुराणा प्रसिद्धजीर्णालिंगपूजाविषयम् ॥ यान्ति तु (त्रिस्थलीसे-
तौ नारदीये) यः शूद्रो गार्हितं लिंगं विष्णुं वा प्रणम्य नमस्करोति ॥ न तस्य निष्ठकृतिर्दुःखा-
प्रायश्चित्तायुतैरपि ॥ न मेघः शूद्रसंस्पृष्टं लिंगं वा हरिमेव वा ॥ स सर्वयानातं भो-
गीयावदा चंद्रतारकम् ॥ पाखंडं पूजितं लिंगं न त्वापाखंडतां व्रजेत् ॥ आभीरपू-
जितं लिंगं न त्वानरकमश्नुते ॥ यो विद्भिः पूजितं लिंगं विष्णुं वापि न मेत्तुयः ॥ स
कोटिकुलसंयुक्तमाकल्पं रौरवं सेदित्यादीनि ॥ तानि नूतनस्थापितं लिंगादिवि-
षयाणि ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्वा विधिः ॥ तदा प्रभृत्य शूद्रश्च यो-
विद्वापि न संस्पृशेदिति तत्रैवोक्तेः ॥ प्रतिस्थायांतु शूद्रादीनां नाधिकारः । स्त्री-
णामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर ॥ स्पर्शनेनाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शंकर-
स्य वा ॥ यः शूद्रसंस्कृतं लिंगं विष्णुं वापि न मेत्तुयः ॥ इहैवाप्यंतदुःखानि पश्यत्या-
मुष्ठिमकोक्तिम् ॥ शूद्रोऽनुपनीतो वास्त्रियो वापि ततोऽपि वा ॥ केशवं वा शि-
वं वापि स्पृष्ट्वानरकमश्नुते इति बृहन्नारदीयस्कांदोक्तोरिति त्रिस्थलीसेतौ पिता-
महचरणाः । चतुर्वर्गोरिति पर्वाक्तवचनाद्विठसवादिप्रतिस्थायां शूद्रस्य विक-
ल्प इति युक्तं पश्यामः (तत्रैव गौतमः) शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः ॥
वाचस्पतिमतम् । प्राकृपश्च मोदगास्यस्तु प्रातः सार्धं निशा शुचैर्वा (प्र-
योगपारिजाते गृह्यपरिशिष्टे) प्रतिमाप्राङ्मुखी रुदङ्मुखो यजेताऽन्यत्र प्रा-
ङ्मुखः । एतच्च स्थिरप्रतिमाविषयम् । अन्यत्र चलार्चासु (अथ प्रतिमाः ॥ भार्ग-
वार्चनदीपिकायां भविष्ये) सौवर्गीराजतीताम्रीमृन्मयी च तथा भवेत् ॥ पायारा-
धातुयुक्ता वारीतिकां सम्यगीति तथा ॥ रीतिः पित्तले शुद्धदारुमयी वापि देवता चर्या
प्रशस्यते ॥ अंगुष्ठपर्वदाश्च विस्तृत्यावदेव तु ॥ गृहेषु प्रतिमाकार्यानां अधिका-
शस्यते बुधैः (पंचरात्रे तु) मृदा रुला भागोमेदं वधूच्छिद्यमयी न त्विति निषेधउ-
क्तः (भागवते) शैलीदारुमयी लौहीलेप्यालेप्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिम

यीप्रतिमाष्टविधास्मृता ॥ काष्ठंमधुकस्यैव । तत्रकाष्ठेषुमधुकमानोयचवसुंधरे ॥
 कृत्वातत्प्रतिमांचैवप्रतिष्ठाविधिनाचर्चयेदितिवराहेकतेः (देवीपुराणो) सप्तांगु
 लंसमारभ्ययावच्चद्वादशांगुलम् ॥ गृहेष्टवर्चसिमाख्याताप्रासादेवाधिकाशुभा ॥
 (तिथितत्त्वेकालिकापुराणो) प्रतिमायाःकपीलौढौस्पृष्टवादसिगापारिणा
 प्राणाप्रतिष्ठाकुर्वीततस्यदेवस्यबाहरेः ॥ अन्येयामपिदेवानांप्रतिमास्तुचपार्थिव ॥
 प्राणाप्रतिष्ठाकर्तव्यातस्यां देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्यबीजेनतद्विष्णोरित्यनेनच ॥
 तथैवहृदयेगुप्तं दत्वाशचचमंत्रवित् ॥ कभिर्मन्त्रैःप्रतिष्ठांतुहृदयेपिसमाचरेत् ॥ अ
 स्यैप्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःसरंतुच ॥ अस्यैदेवत्वमर्चयैमामहेतिचकचन ॥
 (हयशीर्षपंचरात्रे) अर्चकस्यतपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् ॥ आभिहृष्याच
 बिंबानां देवः सार्चिष्यमृच्छति (प्रयोगपारिजातेव्यासः) प्रतिमापत्यंत्राणांनि
 त्यंस्नानंनकारयेत् ॥ कारयेत्पर्वदिवसेषदाद्यामलधारणम् (लिंगविशेषस्थिति
 तत्त्वेभविष्ये) मृदस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयंतथा ॥ कृत्वालिङ्गमकृत्यज्यव
 सेत्कल्पायुतंदिवि ॥ वासवित्तप्रदंलिङ्गंस्फाटिकंसर्वकामदं ॥ कृत्वापूजयेद्विप्रे
 द्रलप्स्यसेर्वाच्छितंफलम् ॥ (तत्रैवकालकौमुद्यांस्कांदे) असादरूपपरीमारांनलिं
 गं कुर्वीतचक्ररः ॥ कुर्वीतांगुष्ठोहृस्वन कदाचित्समाचरेत् ॥ असोऽशीतिर्गजा
 गंजाःपंचालिपमायकः॥तेषोऽङ्गुलःकर्णोस्त्रीत्यमरकोशात् प्रयोगपारिजातेक्रि
 यासारे) नवाष्टतप्तांगुलिकलिङ्गंघ्रायुमिहीद्व्यते ॥ यत्पंचकचतुर्मानिमध्यमंवि
 धंस्मृतम् ॥ विद्वद्येकांगुलिमानंयत्त्रिविधंतत्कनीयम् ॥ सर्वनवविधंप्रोक्तंचर
 लिङ्गयथाक्रमम् (अथपंचसूत्रीनिर्णयः ॥ गौतमीतथै) लिङ्गमस्तकविस्तारो लिं
 गोच्छायासमीपतः ॥ परिधिस्तत्रगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् ॥ प्रवालिकात
 थैवस्यात्तपंचसूत्रविनिर्णयः ॥ अत्रैवंतत्त्वम् ॥ लिङ्गमस्तकविस्तारंलिङ्गोच्चतास
 मं कृत्वातत्त्रिगुणसत्रवेष्टनार्हंलिङ्गस्थौल्यं कृत्वातत्समंतुत्तंचतुरसंवापीठंविस्ता
 स्मध्वजोर्ध्वचक्रयुतम् ॥ पीठोच्चतुर्लिङ्गोच्चतातोद्विगुणापीठसध्वेलिङ्गादुद्वि
 गास्थूलपीठोच्चताहृतोयांशेनकटं कृत्वातत्सोर्ध्वअधश्चसमं वप्रद्वयंयथाकृत्वा
 लिङ्गविस्तारयथांशेनपीठोपरिबाह्यमेखलांकृत्वातदंतःसंलग्नतत्समंघातंकृत्वा

पीठाद्वर्धिलिंगसमदीर्घापीठार्धदीर्घावामूलैर्द्वयसमविस्तारां तृतीयांशेनमध्ये
 खातांपीठवत्समेखलांप्रणालिकांकुर्यादिति । अत्रमूलंसिद्धांतशेषे शैवागमेचजे
 यम(तिथितत्त्वेब्राह्मे)सर्वत्रैवप्रशस्तोब्जः शिवसूर्यार्चनंविना (तत्रैववाराहपाञ्च
 योः) गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंशालग्रामद्वयंतथा । द्वेचक्रेदारकायास्तुनार्च्यसूर्यद्वयंतथा ।
 शक्तित्रयंतथानार्च्यं गणेशत्रयमेवच ॥ द्वौशांखौनार्चयेच्चैवभरतांचप्रतिमांतथा ॥
 नार्चयेच्च । यामत्स्यकूर्मादिदशकंतथा ॥ गृहेष्वितदस्वाभ्युपनाच्यार्च्यः पूज्यावसुं
 धरोरुतासांपूजनार्चित्यमुद्देशं प्राप्नुयाद्गृहीतशालग्रामाः सप्ताः पूज्याः समेषु द्वितयंन
 हि ॥ विप्रमानैवपूज्यास्तु विप्रमेठवेकसर्वहि ॥ शालग्रामशिलाभरनापूजनीयासच
 क्रका ॥ खंडिताः स्फुटिताश्चापिशालग्रामशिलाशुभा (वाराहे) दद्याद्भक्त्या यथोदेवि
 शालग्रामशिलांनरः ॥ सुवर्णासंहितादिद्व्यांपृथ्वीदातृफलंलभेत् (तत्रैव) यः पुनः पूज
 येद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् । तत्फलंनैवशक्तोऽवक्तुंवर्यशतैरपि (देवीपुराणो)
 ब्राह्मणाः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चपृथिवीपते ॥ स्वधर्मतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्य
 या (अविभक्तानामपृथग्देवपूजासाहचर्ययोगपारिजातेआशुलायनः) पृथगप्येक
 पाकानां ब्रह्मयज्ञोद्विजार्तिनाम् ॥ अत्रिकहेचं सुरार्चाचसंध्या नित्यं भवेत्तप्यक् (तत्रै
 वविष्णुवर्षे) शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा ॥ ब्राह्मणाः पूजयेच्चित्त्यं
 क्षत्रियार्हितपूजयेत् ॥ इहंस्पर्शसहितपूजाविषयम् । शूद्रोवातुप्रतीतोवास्त्रियोवा
 पतितोपिवा ॥ केशवंवाशिषंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते ॥ ब्राह्मणयपिहरंविष्णुं
 तस्पृशेच्छ्रेयश्चकृती ॥ सनायामृतनाथान्वातस्यातस्तीर्हतिरुक्तिः ॥ स्त्रीणामनुप
 नीतानांशूद्राणांचजनेश्वर ॥ स्पर्शनेताधिकारोस्तिविष्णोर्वाशंकरस्यचैतिस्क्रां
 दात् ॥ स्पर्शरहितस्तुत्योर्भक्त्येव । शालग्रामंनस्पृशेत्तुहीनवर्गावेसुंधरे ॥ स्त्री
 पूद्रकरसंस्पर्शोवज्रस्पर्शोभिकोमतः ॥ मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रोयैश्चिदापिकदा
 चन ॥ स्वयतेनमकेयोयेयात्तदाभूतसंभवम् ॥ यदिभक्तिर्भवेत्तस्यस्त्रीणांवापिवसुं
 धरे ॥ दूरदेवास्पृशप्रसूजांकाश्येत्तुवर्षसहितशतवारोक्तेः ॥ शालग्रामशिला
 मात्रेनिर्धनंनप्रतिमादौ ॥ सर्वत्रास्तुसंपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ॥ लिंगान्यपि
 तुपूज्यानिमार्गाभिः कल्पितानिचैतितवैवोक्तिः । चत्वारोब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयोरा

जन्यजातिभिः ॥ वैश्यैश्च विवसं पज्योतथैकः शूद्रजातिभिरिति स्कांदात् ॥ अ
न्येतुदीक्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः (विष्णुधर्म) तयोरसंभवे च वैसाचे हनव
धास्मृता ॥ रत्नजाहेमजाचैव राजतीताम्रजा तथा ॥ रैतिक्यर्चा तथा लौही शैलजा
द्रुमजा तथा ॥ अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मया प्रतिमा च या ॥ स्यां फलानि तत्रैव ज्ञे
यानि । नाचर्यागृहेऽप्रमज्जामूर्तिश्चतुरंगुलतो धिका ॥ न वितस्त्यधिका धातुसंभ
वाद्ये यदृच्छता ॥ एवं लक्षणा संपन्ना पारंपर्यक्रमागता ॥ उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरु
दत्तापितत्समा (तत्रैव पात्रे शालग्रामं प्रक्रम्य) तत्राप्यासलकी तुल्या पूज्या सुसूक्ष्मे
व्याभवेत् ॥ यथा यथा शिला सुसूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् (तथा) यवमात्रं तु ग
र्तः स्याद्यवार्धं लिङ्गमुच्यते ॥ शिवनाभिरिति ख्यातस्त्रियुलोकेषु दुर्लभः (तत्रैव)
शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् ॥ वाराणास्या यत्राधिक्यं संताद्योजनत्रय
म् ॥ यो मृतस्तत्समीपे तु मृते वा नोपेतो तिकं ॥ सर्वैर्मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न चान्य
था (तत्रैव) चक्रां कमिथुनं पूज्यं चक्रां कमर्चयेत् ॥ चक्रां कमिथुना त्साङ्गं शा
लग्रामं प्रपूजयेत् (तत्रैव वाराहे) स्लेच्छदं देशे शुचौ वापि चक्रांको यत्र तिष्ठति ॥ यो ज
नानां तथा पीरिणाममसेवं संधरे (तत्रैव शालग्रामं प्रक्रम्य) क्रयक्रीता परिज्ञेया मध्य
माया चिताधमा (प्रयोगपारिजाते वाराहे) एवं लक्षणा संपन्ना पारंपर्यक्रमागता ॥
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापितत्समा (अथ पार्थिवपूजानंदी पुराणो) आयुष्मान् न
लवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी ॥ वरमिष्टं लभेत् लिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥ त
स्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् (तत्रैव) गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्टयनिवे
दने ॥ ज्ञेयोनमः शिवायैति मंत्रः सर्वार्थसाधकः ॥ सर्वमंत्राधिकप्रचायमोकाराद्यः
षडक्षरः (भविष्ये) मूर्तयोष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादि क्रमयोगतः ॥ आग्नेय्यांताः प्रपू
ज्यास्तु वेद्यां लिङ्गं शिवं यजेत् ॥ अथ न प्राचीमग्रतः शंभोरिति रुद्रया मले निवेधात् ।
नांतरालं प्राचीं किंतु प्रसिद्धैव (तिथितत्त्वे देवी पुराणो) मृदा हरणा संघट्टे प्रतियुह
वान् मेव च ॥ स पतं पजनं चैव विमर्जनमतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शालपारिणाः पि
ता कवृक् ॥ शिवः प्रशुपतिश्चैव महादेव इति क्रमः (स्कांदे) शठकाराय पि च पत्रा
णि यो नृसस्य निवेदयेत् (तत्रैव भविष्ये) धतूरकौश्वयो लिङ्गं सङ्कल्पयेत् पूजयेत् ततः ॥ स

गोलक्षफलंप्राप्यशिवलोकेसहीयते (योमिनीतंत्रे) शिवागारेमल्लकंचसूर्यागारे
 चशंखकम ॥ दुर्गागारेवंशवाद्यंमधूरींनचवादयेत् (आद्यहेमाद्रौस्कांदे) स्पृष्ट्वास
 दस्यनिर्मल्यंवाससाआप्तुतः शुचिः (प्रयोगपारिजातेक्रियासारे) मध्यमानामि
 कामध्येपुष्टपंसंगृह्यपूजयेत् ॥ अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यानिर्मल्यमपनोदयेत् ॥ अपनीतं
 चनिर्मल्यंचंदेष्टार्यानिवेदयेत् ॥ अशन्यमस्तकंलिङ्गंमदाकुर्वीतपूजकः (शूलपा
 णौलैंगी) वरंप्राणापरित्यागः शिरसेवापिकर्तनम् ॥ तच्चैवापूज्यभुंजीतशिवालिंगे
 हेध्वरम् ॥ सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् (तिथितत्त्वलैंगी) विनाभस्मविपुंडे
 गाविनासद्राक्षमालया ॥ पूजितोपि महादेवेनस्यात्तस्यफलप्रदः ॥ तस्मान्मृदाविप
 कर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंडकम् (सुद्राक्षधारणोविशेषः शिवरहस्ये) एकवक्रः शिवः सा
 साद्व्रह्महत्यांव्यपोहति ॥ अंबध्वत्वंप्रतिस्रोतोवह्निस्तंभं करोति च ॥ द्विवक्रो हर
 गौरी स्याद्गोवधाद्यधनाशकः ॥ त्रिवक्रो ह्यग्निजन्मायपापराशिंप्रणाशयेत् ॥
 चतुर्वक्रः स्वयं ब्रह्मानरहत्यांव्यपोहति ॥ पंचवक्रस्तुकालाग्निरगम्याभक्ष्यपाप
 नुत्त ॥ षड्वक्रस्तुगृहेक्षेयोभूयाहत्यादिनाशयेत् ॥ सप्तवक्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभ
 यापहः ॥ अष्टादशमुखोसुद्रोवा नायजफलप्रदः ॥ द्वादशास्यस्तथादित्यः सर्वरोग
 निवर्हणः ॥ त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥ चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशो
 क्षारकरः परइति ॥ तथा । विनामधेरायोधत्ते सुद्राक्षंभुविमानवः ॥ स्यात्तिजर
 कान्धोरानयावदिंद्राश्चतुर्दश ॥ पंचामृतं पंचगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् ॥ सुद्रा
 क्षस्यप्रतिष्ठायांमंवंपंचाक्षरंतथा ॥ त्रियं वकादिमंत्रंचतथातत्रप्रयोजयेत् ॥ यद्वा
 ओंअथोरओह्रैअथोरतरओह्रौह्रानमस्तेरुद्ररूपह्रैस्वाहाअनेनाभिमंत्र्य स्मरयेत्
 (तथा) अथोत्तरशतंकार्याचतुःपंचाशदेववा ॥ सप्तविंशतिमानावातलोहीनाध्वसाः
 स्मृताः (प्रजापतिः) मोक्षार्थीपंचविंशत्याध्वनार्थीत्रिंशताजपेत् ॥ पुत्रार्थीपंचविंश
 त्यापंचदश्याभिचारके ॥ सप्तविंशतिसुद्राक्षमालयादेहसंस्थया ॥ यत्करोतिन
 रः परायंसर्वकौटुम्भवेत् ॥ द्वादशतिह्रजेभ्यश्चरुद्राक्षंभुविसन्मुखम् ॥ तस्यप्रो
 तोमवेद्रुद्रः स्वपदंचप्रयच्छतीति (पदार्थादिर्शेवोपदेवः) सुद्राक्षान्कण्ठदेशेदशनपरि
 मितान्मस्तकेविंशतिह्रै यद्वद्वीराप्रदेशेकरयुगुलकृतेद्वादशद्वादशैव ॥ बाह्वो

स (अथबौधायनसूत्रम् । वैविक्रमीचानुस्मृत्यलिंगार्चाप्रतिष्ठोच्यते) यजमानः
पूर्वाक्तकालेपर्वद्युः । दशह्वादशथोडशान्यतरहस्तमंडपंकृत्वाग्नेयेहस्तमात्रं च
तुरसंकुंडस्थंडिलंवापर्वतीहस्तमात्रंवेदीनैर्ऋतेवास्तुमंडलमध्येवेदीं तदुपरिसर्व
तोभद्रं कृत्वा प्राणानाग्र्यास्यांमूर्तेर्देवस्य सान्निध्यसिद्धयर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मी सर्व
कामसमृद्धयस्य सुखकामोऽमुकमूर्तिप्रतिष्ठांकरिष्येइतिसंकल्प्य। गणेशपूजा
पुरायाहवाचनमाहकापूजननादौ श्राद्धानि कृत्वाचार्यं चतुरोक्तृत्वजप्रचयृत्वा
वस्त्राद्यैः पूजयेत् । अथाचार्यः । यद्वसंस्थितमिति सूर्यपानविकीर्यापोहिष्येति कु
शोदकेनभूमिंप्रोक्ष्यादेवात्रायांतु। यातुधानाअपयांतु । विष्णौ देवयजनं रक्षस्वेति
भूमौ प्रादेशं कृत्वाऽस्मत्कृततुलापद्मं तिमार्गेणामंडपप्रतिष्ठां कृत्वाऽकृत्वा वा पर्वरा
वौहिरयपोपधानं देवं पंचमव्यहिराययवदूर्वाप्रवत्थपलाशपर्णोरापोहिष्येति तित
सृभिर्हिरायवर्णा इति च तसृभिः पवमानः सुवर्चन इत्यनुवाकेनाभिषिच्य व्याहृति
भिरिदं विष्णुरिति फलयवदूर्वाः समर्प्य रक्षोहरा मिति हस्ते कंकणां बध्वा वाससा
च्छाया अवतते हेड उदुत्तममिति जले ध्रिवासयेत् । इदंबौधायनोक्तम् । ततश्च ललिंगा
र्चायां वा अग्निरिति प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरनीवारचरुं कृत्वा विष्णुश्चेत् कृत्वा सरमपि अथ
यित्वा ज्यभागांते पलाशोद्वराश्च अथ शस्यपामार्गसमिद्धिः आज्येन चरुणा तिलै
र्वप्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ वा हुतीर्लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यो हुत्वा स्थाप्य देवसं
ज्ञेया पूर्वाक्तसमितिलनैवारचर्वाज्यैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा अग्नि
र्यजुर्भिरित्यनुवाकेन दशाहुतीर्जुहुयात् । प्रतिद्रव्यहोमांते देवंपादनाभिर्गिरः स्पृशे
त्तत्राज्यहोमे चोत्तरतः सजलकं भेसंपातान्नयेत् । तेषां संवाः । इन्द्रायै दो इतींद्रस्य ।
स्योनेति पृथिवीमूर्तेः । अथोरेभ्य इति तत्पतेः सर्वस्य । अग्न आयाहीत्यग्नेः ।
अग्निं दूतमित्यग्निमूर्तेः । नमः शर्वाय पशुपतये चेति पशुपतेः यमाय सोमं यमस्य
असिंहवीरितियजमानमूर्तेः । स्तुहि श्रुतं तत्पतेः उग्रस्य । असुन्वंतं निऋतेः ।
आकृष्यो न सूर्यमूर्तेः । यो रुद्रो अग्नौ इति तत्पते रुद्रस्य । इमं मे वरुणास्य । शानो
देवीजलमूर्तेः । नमो भवायेति भवस्य । आनो न्युद्धिरिति वायोः । वात आवातु
वायुमूर्तेः । तमीशानं तत्पतेरीशानस्य । आप्यायस्वेति कुबेरस्य । वयं सोमोति सो

ममूर्तेः । तत्पुरुषायमहादेवस्य । अमिर्त्वादेशानस्य । आदितप्रत्नस्येत्याकाश
 स्य ॥ नमउग्रायर्चेतितत्पतेर्भीमस्यततोदेवस्यपादौस्पृशेत् । सर्वादितीयेहुत्वाना
 भित्तीयेमध्यंचतुर्थेउरः पंचमेशिरःस्पृष्ट्वाप्रतिपर्यायंसंपातजलेनदेवं अभिवि
 चेत् । ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्यार्चाशोधयेत् । स्थिरलिंगाच्चादीतुनेदानी
 मग्निस्थापनहेमादिकार्यम् । ततोदेवंनत्वा ॥ स्वभातंदेवदेवेशविश्वरूपनमोस्तुते
 शुद्धेपित्वदविष्टानेशुद्धिं कुर्मःसहस्रतामिति संप्राप्य । उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेइतिस
 ऋत्विगुत्थाप्य । पूर्वमकृतेन्युत्तारणोअधुनावाकार्यम् । अग्निःसत्तिमितिसूक्त
 मग्निपदहीनंपठित्वातत्सहितंपुनःपठेत् । एवमष्टसहस्रसष्टशतमष्टाविंशतिंवापठ
 न्नजलंपातयेत् ततोर्चाद्वादशवारंमृदाजलेनचप्रक्षाल्यमंत्रवत्पंचगव्यंकृत्वापयः
 पृथिव्यामावोराजानमितिचसंस्त्राप्याआप्यायस्वदधिक्राव्यास्तेजोसिमधवाता
 आयमोरीरितिचामृतैःसंस्त्राप्या । लिंगंचेन्नमस्तेरुद्रमन्यवइत्यष्टाभिःसंस्त्राप्यधृते
 नाभ्यज्योद्वर्तनेनोद्वर्त्योष्णोदकेनप्रक्षाल्यगंधदत्वासंपातोदकेनाभिविच्यसंपल
 वःचतुर्भिःकुंभैरापोहिष्येतिविभिराकलशेठिवतिचप्रत्येकंसमुद्रज्येष्टाइतिचतुर्भि
 राकलशेठिवतिचमीलितैःसंस्त्राप्योदुंबरादिपीठेचामुपवेष्ट्य परितोऽष्टदिक्षु
 सजलकुंभान्संस्थाप्यतेयुगंधपुठपदूर्वाः क्षिप्त्वाद्येसप्तमृदःद्वितीयेपुष्करपर्णा श
 मीविकंकताप्रसंतकत्वचः पल्लवांप्रचतृतीयादियुसप्तधान्यं पंचरत्नफलपुष्पा
 रिक्कुशदूर्वागोरोचनसंपातोदकगंधफलसर्वौषधीःक्षिप्त्वा । क्रमेणापोहिष्येति
 तिसृभिर्हिरण्यवणाइतिचतुर्भिः । पवमानानुवाकेनचाभिविच्यैककुंभेशमीप
 लाशवटखदिरबिल्वाश्चत्थविकंकतपनसाप्रशिरीयोदुंबराणां पल्लवान्कयायां
 प्रक्षिप्त्वाआश्वत्येवइत्यभिविच्य । पंचरत्नोदकेनहिरण्यवणाइतिसंस्त्राप्य
 वासवीदत्वाउपवीतादिदीपान्तकृत्वाहिरण्यगर्भः । यआत्मदा । यःप्राणातः ।
 यस्येव । येनद्यौः । यंकंदसी । आपोहयन् । यप्रिचक्षपो । इत्यष्टौपिष्टदीपान्
 दत्वा । सुवर्णशलाकयातैजसपात्रस्थंमधुघृतंचगृहीत्वारेचित्रं देवानांतेजोसीति
 संवाभ्यांओनमोभगवतेतुभ्यंशिवायहरयेनमः ॥ हिरण्यरेतसेविष्णोविश्वरूपाय
 तेनमइतिचदक्षिणासव्येदेवनेत्रेसंवाट्यालिलखेदअंजतित्वेत्यंजनेनमधुनावाक्त्वा

देवस्यत्वेति मध्वाज्यशर्कराभिरंक्त्वा तेनैवांजनेन पुनरंजयेत् । अत्रानज्मीति शेषः ।
स्थिरलिङ्गे तु स्वर्यास्ययागंधेन । उं नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे पराय परमा
त्मने विश्वहृदायोर्मा प्रियाय नम इत्यङ्गुत्वांजनादिनांजयेत् ॥ ततः आदर्शभक्ष्या
दिदर्शयेत् ॥ ततः कर्ता आचार्याय गामृत्विग्भ्यश्च दक्षिणां दद्यात् । अथाचार्यः
प्रत्यृचमादौ प्रणावंदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा । वंशपात्रे पंचवर्णां दत्तेन देवस्य नीराज
नं कारयित्वा रुद्राय चतुष्टयादौ दद्यात् । संवस्तु अं नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दी
प्तशतधरायो मादयिताय विश्वाधिपतये रुद्राय वै नमो नमः । शिवमगर्हितं कर्मा
स्तुत्वा हेति ॥ अथ तथर्गोभतेभ्यो नम इति । केचिदेतद्रात्रौ स्थिरप्रतिष्ठायां मि
च्छन्ति । अथाचार्यः सर्वतोभेदे देवानावाहयेत् । मध्ये ब्रह्मणाम् । पूर्वादिदिक्षु
इन्द्रादिलोकपालान् । ईशानेन्द्राद्यंतरालेषु वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । अश्वि
नौ । विश्वान् देवान् । पितॄन् । नागान् । स्कंदवृषौ । ब्रह्मेशानाद्यंतरालेषु दक्ष
विष्णुदुर्गास्वधाकारमृयुरागान् । समुद्रान् सरितः सरतः गणां विपंचेति । मध्ये सव
पृथिवीं मेरुं संस्थाप्य देवं चावाह्य । प्रागादिवज्रं शक्तिं दंडं खड्गं पाशं अंकुशं
गदां शूलं । तद्बाह्ये गौतमं भरद्वाजं विश्वामित्रं कश्यपं जमदग्निं वशिष्ठं
अत्रिं असुंधतीं च । तद्बाह्ये नवग्रहान् । तद्बाह्ये ऐन्द्रीं क्रौमारीं ब्राह्मीं वारा
हीं चामुंडां वैष्णवीं माहेश्वरीं वैनायकीमिति । सताः नामभिरावाह्यसंपूज्य ।
अर्चायां देवं तन्मंत्रेणावाह्य । मंडलमध्ये चासुप्रतिष्ठो भवेति निवेष्ट्य संपूज्य ।
ब्रह्ममंडलं देवतानां नामभिस्तलाजयेत् दशदशाहुतीं हुत्वा शय्यायां देवमारा
धय पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा देवेभ्यो नमः कुर्यात् (तद्यथा) पुरुषा
त्मने नमः ॥ प्राणात्मने नमः । प्रकृतितत्त्वाय नमः । बुद्धितत्त्वाय नमः । अहंकारतत्त्वाय नमः ।
मनस्तत्त्वाय नमः । इति सर्वांगे ॥ प्रकृतितत्त्वाय नमः । बुद्धितत्त्वाय नमः । हृदितत्त्वाय नमः ।
शब्दतत्त्वाय नमः । शिरसि नमः । स्पर्शतत्त्वाय नमः । त्वचि नमः । रूपतत्त्वाय नमः । हृदि नमः ।
सर्वं रसगंधश्रोत्रत्व नुदक्षुर्जिह्वाघ्राणावाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वा
काशसत्त्वरजस्तमोदेहतत्त्वानि विन्यसेत् ॥ ततः पुरुषसूक्तस्याद्यमृगद्वयं करयोः ॥
तदुत्तरं जान्वोः ॥ तदुत्तरं कर्तव्योः ॥ तं यज्ञमिति तिस्रः ॥ नाभिहृत्कंठेषु तस्माद

येतिद्वयं ब्रह्मोः ॥ ब्राह्मणस्येतिद्वयं नास्योः ॥ नाभ्येतिद्वयमक्षरयोः ॥ अंत्यां
 शिरसि ॥ केचित्तत्त्वन्यासमन्यथैवाहुः । पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि । श
 ब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि । आकाशवायुतेजोमृथिवीश्रोत्रत्वक्चक्षुरसना
 घ्राणावाक्पाणिपादपायूपस्थमनस्तत्त्वानीति । केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादावे
 वेच्छन्ति । ततः सुखशान्तिर्भवेति शक्यायां देवं स्थापयित्वा मंडलशक्ययोरंतरा
 लेन गंतव्यमिति प्रीयंदत्वा मंडलदेवताभ्यो नामभिः पायसेन च रुणा वा बलिंदद्या
 त । नीवारचरुशेषेणादिग्वलितम् । नेदं स्थिरप्रतिष्ठायास । स्थिरलिङ्गार्चादौ
 त्वयं विशेषः अग्निस्थापनहोमवर्ज्यं सर्वपूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्निस्थापनं कृत्वा
 पूर्वाक्तहोमं कुर्यात् ॥ नात्र नैवारश्चरुः विष्णुश्चेत्पूर्वाक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्ते
 न प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा इदं विष्णुरिति पादौ स्पृष्ट्वा पुनस्तावेव हुत्वा विष्णो
 र्मुक्तमिति नाभिं स्पृष्ट्वा पुनस्तावेव हुत्वा । अतो देवेति शिरः स्पृष्ट्वा पुनस्तावेव हु
 त्वा पुरुषसूक्तेन सर्वांगं स्पृशेत् । स्थिरलिङ्गं चेदग्निस्थापनादिपूर्वाक्तसमिदाज्य
 तिलाहुतीर्हुत्वा । यातइयुरित्यनुवाकांतं द्रापे सहस्राणीत्यनुवा काभ्यां च प्रत्यृच
 माज्यं हुत्वा सर्वावैरुद्र इति मूलं स्पृशेत् । पुनस्तावेव हुत्वा क्रद्रु द्रायेति मध्यं । पुनस्ता
 वेव हुत्वा । नमो हिरण्यवाहव इत्यग्रम् । पुनस्तावेव हुत्वा सर्वरुद्रेणा सर्वांगं स्पृशेत् ।
 ततो धामंत इति पूर्णाहुतिं जुहुयात् न वासवमधिवासनं कृत्वा परेद्युः सद्यो वापीठिकां
 स्थापयित्वा महीमठिवत्यावाह्य । अदितिर्द्यौरिति स्तुत्वा । ह्रीं नम इति संपूज्यते
 नैव पूर्णाहुतिं हुत्वा । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्य त इति देवमुत्थाप्य पुठपांजलिंदत्वा । पुरुष
 सूक्तेन स्तुत्वा उदुः स्यामित्युत्थाप्य कनिष्ठादिति सूक्तेन विष्णुसद्योजातमिति पंचा
 नुवाकौ लिङ्गं गृहं प्रवेष्ट्य पीठिकायां इंद्रादिनामभिरष्टरत्नानि क्षिप्त्वा सप्तभान्यरू
 प्यवृथमनःशिलाः क्षिप्त्वा पायसेन संलिप्य प्रणावेनां गन्यासं कृत्वा सुवर्णशिलाका
 मंतरितां कृत्वा ओं सुलगने प्रतितिय परमेश्वरेत्युक्त्वा अतो देवेति विष्णोरुद्रेणा च लिं
 गं स्थापयेत् । ततः प्राणाप्रतिष्ठा । चला चार्चदौ त्वधिवासनांते परेद्यु रुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्य त
 इति देवमुत्थाप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा धृते ब्रीहि चरुं कृत्वा तद्देवता
 मंत्रेणादशाहुतीर्हुत्वा नामभिर्जुहुयात् । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । धन्वंतरये

स्वाहा । कुह्वे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने स्वाहा ।
 ब्रह्मणे स्वाहा । अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नये नदाय स्वाहा । अग्नये
 नपतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सर्वेभ्यो देवेभ्यः
 स्वाहा । भूर्भुवः स्वः अग्नये स्विष्टकृते इति । ततः सप्तते पुनस्त्वेत्याभ्यां पूर्णाहुतिः ।
 ततः आचार्याया ओषधीरिति सर्वे ओषधीः समर्प्य । संपातोदकं देवसंवेगा शतवारं
 भिमंज्यते नैवाभियं चेत् । ततः उत्तिष्ठेति देवमुत्थाप्य । विश्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय
 देवं ध्यात्वा जपेत् ब्रह्मणो नमः । सर्वविषां वे रुद्राय ० इंद्रादीनष्टौ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आ
 दित्येभ्योऽश्विभ्यां मरुद्भ्यः कुबेराय गंगादिमहानदीभ्योऽग्नीयो माभ्या मिन्द्रा
 ग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वंतरये सर्वे शाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणो नम इति । ततः
 संपातोदकेन यजमानमभियच्छेत् । देवं ध्यात्वा प्रतितिष्ठ परमेश्वरेति पुठपांजलिं नि
 वेद्य । सच्चिदानंदं ब्रह्मैव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणाद्यवयविनं शंखचक्रा
 द्यायुधवंतं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयां सं
 परमेश्वरसि परमांश्रियं गमयेति । संवेगा पुठपांजलावागतं विभाव्याऽर्चायां विन्य
 स्य प्राणाप्रतियांकुर्यात् (यथा) प्राणाप्रतियां संवस्य ब्रह्मविष्णु रुद्रा ऋषयः । ऋषय
 जुः सामानि हंदांसि । क्रिया मयवपुः । प्राणाख्या देवता । आं बीजम् । क्रौं शक्तिः
 प्राणाप्रतियायां विनियोगः । ततोऽऋष्यादीनक्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु वि
 न्यस्य । ओं कं खं गंधं ङं अं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं हृदयाय नमः । ओं
 चं ङं जं भं जं इंशब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मने ईं शिरसे स्वाहा । ओं टं ङं ङं तां उं ओं वत्त्व
 कचक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने उं शिखायै वयट् । ओं तं थं दं धं नं णं वाक्पाणिपादपायप
 स्थात्मने णं कवचाय हुस् । ओं पं फं बं भं सं वचनादानविहरणोत्सर्गानंदात्मने औं ने
 त्रवयाय वौयट् । ओं यं रं लं वं शं यं सं हं लं सं अं मनोबुद्धयहंकारचित्तात्मने । अः अस्त्रा
 यफट् । एवं आत्मनि देवे च कृत्वा देवं स्पृष्ट्वा जपेत् । ओं आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं यं सं हं
 सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः । ओं आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं यं सं हं सः देवस्य जीव इह स्थितः
 ओं आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं यं सं हं सः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि । ओं आं ह्रीं क्रौं अं यं रं लं वं शं
 यं सं हं सः । देवस्य वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रघ्राणा प्राणा इहागत्य स्वस्तये सुखेन मुचिरंति

संतुस्वाहेति । ततोऽर्चाह्वयं गुह्यं दत्वा जपेत् अस्यै प्राणाः प्रतियुं तु अस्यै प्राणाः सारं तु
 च ॥ अस्यै देवत्वमर्चयिष्यामहेति च कचनेति ॥ ततः प्रगावेन संसृज्य सजीवं ध्यात्वा ध्रु-
 वाद्यौरिति तद्वचं जप्त्वा कर्णो गायत्रीं देवमंत्रं च जप्त्वा कर्णो गायत्रीं देवमंत्रं च जप्त्वा पु-
 रुषसक्तेनोपस्थाय पादनाभिं शिरः स्पृष्ट्वा । इहैवैवीति त्रिजपेत् ततः कर्ता स्वागतं
 देवदेवेशमद्वाग्यात्त्वमिहागतः । प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बलवत् परिपालय ॥ धर्मार्थका-
 मसिद्धयर्थं स्थिरो भव शुभाय नः ॥ सान्निध्यं तु सदा देवस्त्वा र्चायां परिकल्पय ॥ याव-
 चंद्रावनी सूर्यास्ति संत्य प्रतिघातिनः ॥ तावत्त्वया च देवेश स्थेयं भक्तानुक्रं पया ॥ भ-
 गवन् देवदेवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् ॥ येन रूपेण भगवंस्त्वया व्याप्तं चराचरम् ॥ ते-
 न रूपेण देवेश स्त्वा र्चायां सान्निध्यौ भवेति न मे त्वा सततं ते सर्वदेवानां समानम् ॥ देवमंत्रं प्रच-
 मूलमंत्रो वैदिको वाग्राह्यः । अथाचार्यः कर्ता वा लिङ्गमर्चा वा ओं ० ॥ पुरुषमावा-
 हयामि ओं भुवः पुरुषमावाहयामि ॥ ओं ० सुवः पुरुषमावाहयामि ॥ ओं ० भूर्भुवः सुवः
 पुरुषमावाहयामि ॥ त्यावाह्य ॥ प्रगावेनासनं दत्वा तेनैव दूर्वाश्यामाकविष्णुक्रांता पञ्च
 मिश्रं पाद्यम् । इमा आपः शिवतमाः पताः पतत मामेध्यामेध्यतमा अमृता अमृतरसाः पा-
 द्यास्ता । जुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्यातु भगवान्महाविष्णुर्विष्णावेनम इति पाद्य-
 म् । भगवान्महादेवो रुद्राय नम इति लिङ्गो । इमा आपः प्राचमनीयास्ता जुषतामित्य-
 चमनीयम् । अर्घ्या इत्यर्घ्यम् । ततो वेदमंत्रैः संस्नाप्य इदं विष्णु रिति विष्णौ । न-
 मो अस्तु नीलग्रीवायेति लिङ्गे प्रतिसरं विस्रस्य । इमे गंधाः शुभादिव्याः सर्वगंधैर-
 लंकृताः ॥ पूता ब्रह्मप्रविशेषा पूताः सर्वस्य रश्मिभिः । पूता इत्यादि पर्ववत् । इति गंध-
 म् । इमे माल्याः शुभादिव्याः सर्वमाल्यैरलंकृताः ॥ पूता इत्यादि माल्यम् इमे पुष्पाः
 शुभा इत्यादि पुष्पम् । वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो धूप उत्तमः ॥ आघ्रेयः सर्वदेवा-
 नां धूपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥ प्रतिगृह्णाति त्वित्यादि धूपम् । ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च
 देवानां सततं प्रियः ॥ प्रभाकरः सर्वभूतानां दीपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥ इति दीपं दत्वा
 विष्णो संकर्य गावासु देवप्रद्युम्नानि रुद्रपुरुषोत्तमाधोक्षजं नृसिंहाच्युत जनार्दनो
 पेद्रहं रश्मीकृष्णो तिद्वादशनामभिः केशवादिद्वादशनामभिर्वा पुष्पाणि स मर्त्य-
 तैरेव तर्पणां कृत्वा । पायसं शुद्धौदनं चित्रौदनानि । धवित्रं ते विततमिति नैवेद्यक

सरंपूर्वाक्तनामभिर्हुत्वा तेनैव शार्ङ्गि गोश्रियैः सरस्वत्यै विष्णावे इति हुत्वा । विष्णो
 नु कंवीर्याणि । तदस्य प्रियमभिपाद्ये । प्रतद्विष्णु स्तवते वीर्येण । परेमात्रया
 तन्वावृधानं विचक्रमे पृथिवीमेषयतां । त्रिदेवः पृथिवीमेषयतां । इति द्वाद
 शनामभिश्चासुष्टमैस्त्वाहेति जुहुयात् । लिंगे तु दोषांतं कृत्वा । भवाय० देवाय०
 शर्वाय० ईशानाय० पशुपतये० रुद्राय० उग्राय० भीमाय० महते देवाय नम इति
 पुष्टपाणिदत्त्वा । तैरेव तपसां कृत्वा । पवित्रं ते इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य पूर्वाक्त
 नामभिः कृसरं हुत्वा । भवस्य देवस्य पत्न्यैस्त्वाहेत्याद्यष्टभिर्गुडौदनं हुत्वा । भवस्य
 देवस्य सुतायस्त्वाहेत्याद्यैर्हरिद्रौदनं हुत्वा । इयस्व कंयजामहे० । मानो महान्तमुत
 मानो० । मानस्तोकेतनये० आरात्ते गोघ्नमुत पुरुषघ्ने० विकिरिदविलोहित०
 सहस्रारिण सहस्रशो इति द्वादशशतैर्हुत्वा । शिवाय शंकराय सहमानाय शिति
 कंठाय कपर्दिने ताम्राय अरुणाय अपगुरमाणाय हिरण्यवाहवे सस्पिंज
 राय बभ्रुशाय हिरण्यार्येति च जुहुयात् । ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्य
 पूर्वाक्त सर्वहविर्भिर्यथावे लिङ्गाय वा बलिं दद्यात् (मंत्रस्तु) त्वामेकमाद्यं पुरुषं
 पुरातनं नारायणं विश्वसृजं यजामहे ॥ त्वमेव यज्ञो विहितो विधेयस्त्वमात्मना
 त्मन प्रतिगृह्णीष्वहव्यमिति । लिंगे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततो
 २ अत्यर्णो भूभुवः स्वरोमिति हुतशेषं निधाय प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे आत्मने
 परमात्मने नम इति नत्वा आचार्याय शतं तदर्धं तदर्धं द्वादशतिस्रः कांवागां दत्त्वा
 ऋत्विग्भ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा शतं द्वादश ब्राह्मणान् भोजयेदिति संक्षेपः । प्रसाद
 मात्रे न तने तु मात्स्योक्तजलाशय प्रतिष्ठा विधिमेव कुर्यात् ॥ गोरुत्तारणापात्रो प्रसे
 पादितु न भवति द्वारलोपात् । वासुणा होमस्थाने वास्तु होमः । अन्यत्तद्देवे ॥

इति भट्टकमलाकरकृतौ लिङ्गाचार्याप्रतिष्ठाविधिः ॥

अथ पुनः प्रतिष्ठातामधिकृत्य हयशीर्षपंचरात्रे ॥ चांडालमद्यसंस्पर्शदूयिता
 वह्निनाथवा ॥ अपराय जनसंस्पृष्टा विप्रसत्तजदूयिता संस्कार्येति शेषः (पदार्थादर्शो
 ब्राह्मो) खंडिते स्फुटिते दग्धे भस्मे मानं विवर्जिते ॥ यागहीने पशुरपृष्टे पतिते दुष्टभू

सिन्धु ॥ अन्यसंवाचिते चैव पतितस्पर्शदूयिते ॥ दशस्वेते युनोचक्रुः सन्निधानं दि
 वौकसः ॥ यागः पूजा । पशुर्गर्दभादि (पंचरात्रे) खंडितास्फुटितादग्धायरमाद
 चमियावहा ॥ तस्मात्समुद्धरेत्तांतु पूर्वाक्तविधिनानरः ॥ अर्चभिं गादावुपवासः का
 यः । नराज्ञो विल्लवे श्रीयात्तुरार्चविप्लवे तथेति विष्णुधर्मोक्तेः (सिद्धांतशेखरे) चो
 रचंडालपतितश्चोदक्याः स्पर्शने सति ॥ शिवाद्युपहते चैव प्रतिस्यां पुनराचरेत् (पंच
 रात्रे) अंगादंगादिसंवाधने प्रतिस्यां पुनराचरेत् ॥ जलाधिवासविहितनेत्रोन्मीलनवर्जि
 तां (शुद्धिविवेके विष्णुः) द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चनां भयः प्रतिस्यापनेन शुद्धि
 रिति । अर्चाः प्रतिमाः । तद्द्रव्यस्य तावदादेरुक्तशौचं कृत्वा पुनः प्रतिस्यां कुर्यादि
 त्यर्थः । स्मृत्यर्थसारे प्येवम् (तद्विधिर्बोधायनसूत्रे) पूर्वप्रतिष्ठितस्या बुद्धिपूर्वमेक
 रात्रं द्विरात्रमेकमासं द्विमासं वार्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वाक्ते
 काले पुरायाहं वाचयित्वा युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा निशायां जलाधिवासं कृ
 त्वा चोभिते कलशपूर्णां पंचगव्येन तत्तन्मंत्रैः स्नापयित्वा १२ न्यंकलशं शुद्धोदकेना
 पूर्य तस्मिन् नवरत्नानि प्रक्षिप्य तं कलशं तत्तद्गायत्र्याष्टसहस्रसष्टशतमष्टाविंशति
 वारं वाभिमन्त्रयेत्तेनोदकेन देवं स्नापयेत्ततः शुद्धोदकेन स्नापयेदष्टसहस्रसष्टशतमष्टा
 विंशतिवापुस्तु प्रसूक्तेन मलमंत्रेणाच । ततः पुठपारिणादत्वा यथासंभवमर्चयित्वा शु
 ड्ढौदनं निवेदयेदिति । बुद्धिपूर्वतु विच्छेदे पूर्वाक्तां प्रतिस्यां पुनः कुर्यात् । पूर्वाक्तविष्णु
 वचनात् इदं मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च (देवार्चा
 प्रासादभेदेनेतु शूलपाणीकाश्रयपः) वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायन
 भेदेने प्रायश्चित्तं च तस्मिन् आज्याहुतीर्जुहुयात् । इदं विष्णुसर्गस्तोत्रे विष्णौ कर्मा
 रिपादोस्येति यां देवतामुत्सादयति तस्ये देवतायै ब्राह्मणान् भोजयेदिति । शंखे
 लिखितौ प्रतिमाराभकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातभंगे युतसमुत्थानं प्रतिसंस्कारो १२
 वृशतंच निपातितानामिति । समुत्थानं प्रतिक्रियाप्रतिसंस्कारः । पुनः प्रतिस्या ।
 अष्टशतं पगादंडप्रचेत्यर्थः (अथ जीर्णोद्धारः) सचलिं गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा
 कार्यः । अयंचानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिं गादौ भंगादिदुष्टेऽपि न कार्यः । तत्र तु महाभि
 येकं कुर्यादिति विविक्रमः । कर्त्तुमुक्तदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा पुराया

हंवाचयित्वा आचार्यमृत्विजाश्चरत्वा । लिंगेऽत्रोऽप्यपकेश्वरहृदयाय नमः । अत्रो
 व्यापकेश्वरशिरसे स्वाहेत्येवं षडंगं कृत्वा घोरमंत्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिस्थाप्या घो
 रेणाघृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा । इंद्रादिभ्यो नाभ्ना बलिं दत्वा जीर्णादेवं प्रणावेन संप्रज्य
 ब्रह्मादिमंडलदेवतानां होमं पूर्वाकृतं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् । जीर्णाभग्नमिदं चैव सर्व
 दोषावहं नृणाम् ॥ अस्योद्गारे कृते शांतिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया ॥ जीर्णाद्वा
 रविधानं च नृपराष्ट्रहिता वहस ॥ तदधस्तिष्ठतां देवप्रहरामित्वा ज्ञयेति ॥ ततः सा
 राज्यमधुदूर्वाभिः समिद्धभिश्चाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमंत्रेणाहुत्वाऽंगानां दशांशे
 न लिंगचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिंगं प्रार्थयेत् । लिंगं रूपं समागत्य येनेदं
 समर्पयितुं ॥ याद्यास्त्वं समितं स्थानं संत्यज्य देवांश्च वाजसा ॥ अत्र स्थाने च
 याविद्या सर्वविद्येश्चैर्युता ॥ शिवेन सह संतिष्ठेति मंत्रितजलेनाभिश्चिद्य विसर्जये
 त् । ततोऽस्त्रमंत्रितेन खनित्रेणा स्वात्वा लिंगमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिंगं प्रणावेन
 मूर्तिसिपेत् । दारुजंतुमधुनाऽभ्यज्या घोरेणादहेत् । हेमरत्नादिमयंतुदग्धं चलितं
 वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शांत्यैः अघोरेणातिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत् । भगवन्
 भूतभव्येश लोकाय जगत्पते ॥ जीर्णालिंगसमुद्धारः कृतस्तवा ज्ञायामया ॥ अग्नि
 नादारुजंदग्धं सिद्धं शैलादिकं जले ॥ प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेणातर्पितम् ॥
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि ॥ तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरे
 ति ॥ ततो यजमानः प्रार्थयेत् । गोविप्रशिल्पिभतानां आचार्यस्य च यज्वनः ॥ शां
 तिर्भवतु देवेश अच्छिद्रं जायतामिदम् (मूर्तेतु विशेषः) त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं
 निर्माययत्यसौ ॥ वासंकुरुहुरग्रेयतावत्त्वं चाल्पके गृहे ॥ वसन् क्लेशं सहित्वेह म
 र्तिवैतवपर्ववत् ॥ यावत्कारयते भक्तः कुरुतस्य च वांछिता मिति ॥ ततो नवां मूर्तिलिं
 गं वा कृत्वा कृत्वा विधिना स्थापयेत् । मूलं त्वग्निपुराणोऽप्यष्टम् । इति जीर्णाद्धारः
 (अथ तुलसीग्रहणम् । देवयाज्ञिककृते स्मृति सारे) वैधृतौ च व्यतीपाते भौमभार्गव
 भानुयु ॥ पर्वद्वये च संक्रांतौ द्वादश्यां सुतकद्वये ॥ तुलसीये विचिन्वन्ति तते किंदंति
 हरेः शिरः (विष्णुधर्मोत्तरे) रविवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ॥ जीवितस्य
 विनाशाय प्रविचिन्वीत धर्मवित् (तथा) संक्रांतावर्कपक्षांते द्वादश्यां निशिस

न्ध्ययोः ॥ यैश्चिन्नंतुलसीपत्रं तैश्चिन्नंहरिमस्तक्रम (पात्रे) द्वादश्यां
 तुलसीपत्रं धात्रीपत्रंचकार्तिके ॥ लुनातिसनरोयच्छेन्निरयानतिगर्हितान
 (रुद्रयामले) द्वादश्यांच दिवास्वापस्तुलस्यवचयस्तथा ॥ विष्णोश्चैवदि
 वास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः (विष्णुधर्मे) नक्षत्रांतुलसीविप्रोद्वादश्यांवैष्णवः
 क्वचित् ॥ देवार्थेतुलसीछेदोहेमार्थेसमिधांतथा ॥ इन्दुस्येनदुष्टयेतगवार्थेद्रुह
 रास्यच (ग्रहणामन्त्रस्तुपात्रे) तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंकेशवप्रिये ॥ केशवार्थं
 विचिन्वामिवरदाभवशोभनेइति (पारिजातेदक्षः) समितपुष्टपकुशादीनांहिती
 यः प्रहरोमतः ॥ अथपुष्टपादेःपर्युषितत्वम् (भार्गवार्चनेभविष्ये) प्रहरंतिष्ठतेजा
 तीकरवीरमहर्निशम् ॥ तुलस्याविल्वपत्रेयुसर्वेषुजलजेषुच ॥ नपर्युषितदोयो
 स्तिमालाकारगृहेपिच (बृहन्नारदीये) वज्र्यपर्युषितंपुष्टपं वज्र्यपर्युषितंज
 लम् ॥ नवज्र्येतुलसीपत्रंनवज्र्यंजाह्नवीजलम् (तत्रैवपात्रे) तुलसीपर्युषिता
 नैवविल्वंतुत्रिदिनावधि ॥ पञ्चपंचदिनात्त्याज्यशेषंपर्युषितंविदुः (स्कान्दे)
 पालाशादिनमेकन्तु पंकजंचदिनत्रयम् ॥ पंचाहंविल्वपत्रंच दशाहंतुलसीदलम्
 (पदार्थादिर्शोपदेवस्त्वन्यथाह) विल्वपासार्गजातीतुलसिसमिश्रता केत
 कीभृङ्गदूर्वा मन्दारभोजाहिदभमुनितिलतगरब्रह्मकल्लारमल्लयः ॥ पंचाश्वा
 रातिकुम्भीदमनमसुवकाविल्वतोहानिशस्तास्त्रिंश ३० ज्येष्ठा १ र्य ई रीशो
 ११ दधि ४ निधिर वसु ८ भू १ भू १ । यमा २ भयसवम् ॥ अस्यार्थः ॥ शताशताव
 री । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्वासतिः । करवी
 रः कुम्भीपाटलेतिकैदेवनिघंटुः । अरयः षट् ईशाः सकादश । उदधयश्चत्वारः
 निधयोन्व । वसवोऽष्टौ । भूः सकः । यमौ द्वौ । विल्वमारभ्याऽहिपर्यंतंगरा
 यित्वादभमारभ्य पुनस्त्रिंशदादिगणायैदित्यर्थः । सप्तदिनोत्तरपर्युषितानीत्य
 र्थः (टोडरानंदेस्कान्दे दमनमुपक्रम्य) तस्यमालाभगवतः परमप्रोतिकारि
 राणि ॥ शुठकापर्युषितावापिनदुष्टाभवतिक्वचित् (तिथितत्त्वेमात्स्ये) विल्व
 पत्रंचसाध्यंचतमालामलकीदले ॥ कल्लारंतुलसींचैवपञ्चमुनिपुष्टपकं ॥ सतत
 पर्युषितंनस्यात् कुशाश्चकलिकास्तथा (स्मृतिसारावल्याम्) जलजानांच

सर्वेषांपञ्चरात्रासहस्रस्य च ॥ कुशपुष्पस्य रजतसुवर्गाकृतयोरपि ॥ नपर्युषित
 दोषोऽस्ति तीर्थतोयस्य चैव हि ॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवं पङ्कजैर्जलजैर्विना (अथ
 शिवनिर्माल्यनिर्णयः सिद्धान्तशेखरे) धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादि
 कान् ॥ विहाय शेषं निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ॥ अन्यदन्नादिपानीयं तांबूलं
 गन्धपुष्पकम् ॥ दद्याच्चण्डाय निर्माल्यं शिवभक्तान्तु सर्वशः ॥ आचार्यशिवे च
 गङ्गानामाज्ञाभंगेतुल्यकम् ॥ धनस्य भक्षणे तेष्वापादानं लक्ष्मीरतम् ॥ निर्माल्ये
 भक्षिते लक्ष्म्या दत्तः शुद्धिमीरिता ॥ दानं च भक्षणासमं तदर्धं तदुपेक्षणे ॥ अकामा
 द्वक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेऽसुधीः ॥ ब्रह्मपञ्चकसाहस्रं धर्मेणासहितं ततः ॥
 कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः ॥ निर्माल्यं लंघने धोरं प्रजपेदयुतं ततः ॥
 स्पर्शश्च लंघनसमो विक्रयो भक्षणे न च (स्मृत्यर्थसारेऽपि) शैवसौरनिर्माल्ये नैवे
 द्यभक्षणे चान्द्रमभ्यासे द्विगुणसत्याभ्यासे प्रतपनम् ॥ अन्यनिर्माल्येनाप्येवमि
 ति इदं च ज्योतिर्लिङ्गाद्यतिरिक्तविषयम् (तथा च पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये) ज्योति
 र्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति स तमः ॥ तस्य नैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् ॥
 शालग्रामोद्भवे लिङ्गे वाणालिङ्गेऽप्यम्भुवि ॥ रसलिङ्गे तथा र्वे च सुप्रसिद्धप्रतिष्ठि
 ते ॥ हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्गारोप्यादिनिर्मिते ॥ शिवदीक्षावताभक्ते नेदं भ
 क्ष्यमितीर्यते (तथा) वाणालिङ्गेऽप्यम्भुवे चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ॥ चान्द्राय
 णासमं ज्ञेयं शम्भो नैवेद्यभक्षणां । लिङ्गेऽप्यम्भुवे वाणारत्नजे रसनिर्मिते ॥ सिद्धप्र
 तिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥ यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः ॥
 चण्डाधिकारो नायत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तिः (त्रैविक्रम्याम्) वाणालिङ्गे च लोहे च
 सिद्धलिङ्गेऽप्यम्भुवि ॥ प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोधिकृतो भवेत् ॥ अब्रह्महा
 पिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥ तस्य पापं सहस्रं घृणाशयिष्ये महाव्रतेऽ
 तिस्कांदादशुचिना न ग्राह्यं शिवनिर्माल्यं । किंतु स्नात्वेति स्मार्ताः अनुपनीते न ग्रा
 ह्यमिति श्रीदत्तः शिवदीक्षाहीनैर्न ग्राह्यमिति शैवाः । तिथितत्त्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे
 अग्राह्यं शिवत्रैवेद्यं पञ्चपुष्पं फलं जलं ॥ शालग्रामशिलासंगात्सर्वथातिपवित्रताम् ॥
 पंचायतनपूजायां तंत्रेणाच निवेदितमित्यर्थः (शिवपुराणे) ये वीरभद्रशमिताः शि

चर्भक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषु ये भक्ता ये न दीक्षिताः ॥ ते यामनर्हसीशस्य
 तत्प्रसादचतुष्टयम् (काशीखण्डे) जलस्यधारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः ॥
 स जालधरो बन्धः समस्तसुखवल्लभः (तथा) स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नप
 नोदकं ॥ त्रिःपिवेत्त्रिविधं पापं तस्येहाशुविनश्यति ॥ लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्यान्मू
 ष्ण्यभिषेचनम् ॥ गंगास्नानफलं तस्य जायते श्रविषात्मनः । इदं पूर्ववाक्यवशाद्धि
 ष्वेश्वरविषयमितिकेचित् । काशीस्थपुराणाप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयम् (काशीखं
 ढेरत्नेश्वराख्याने) तथैव दर्शनादित्यन्ये (अथ कृषिः । राजमार्तडः) ऋक्षेयुत्तर
 पौष्णा वैष्णावमघामलानुराधाश्चिनी प्राजापत्यकरिद्विदेवतगुरुप्रालेयपादेषु च ॥
 निर्देयैर्वृषभैर्हलैश्च सुमनोमालाभिरभ्यर्च्यैर्देवताक्षेत्रपतेर्बलिं हलधरः क्षेत्रततः
 कर्षयेत् ॥ प्राजेशश्च वराहोत्तरादिति मघामार्तडतिष्ठ्याश्चिनीपौष्णानुष्णामरीचयः
 शतभिषक् स्वाती विशाखा तथा ॥ जीवार्कन्दुसितेन्दुनन्दनदिने लगने च तौ मयोदये स
 स्यान्नां वपने तथैव लगने शस्तास्तथारोपणे (चण्डेश्वरः) हस्तचित्रादिति स्वाती
 रेवत्यां च वराहवये ॥ स्थिरलग्ने गुरोर्वारे बीजधार्यैश्च शुक्रयोः ॥ ओं धनदाय सर्व
 लोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ लेखयित्वा ह्रस्वसंज्ञान्यागारे निधापयेत् ॥ स
 स्य वृद्धिं परां कुर्यात् पूजितं प्रतिपूजयेत् ॥ दक्षिणादिङ्मुखगमनं गमनमभिनवासुना
 रीयु ॥ व्ययमपि सस्य धनानां न बुधा बुधवासरे कुर्युः ॥ शनिवारे च नो कार्यो धन
 धान्यव्ययो बुधैः (अथ वस्त्रं श्रीपतिः) रोहिणीयुक्तरपंचके प्रिवभेद्युत्तरासुच
 पुनर्वसुद्वये ॥ रेवती च वसुदेवते च भेन व्यवस्त्रपरिधानमिच्छते ॥ जीर्णो रवौ सततं संबु
 भिराद्रिमिन्दौ भौमेशु च बुधदिने तु भवेद्धनाय ॥ ज्ञानाय मंत्रिणा भृगौ प्रियसंगमाय
 मंदेमलाय च नवांबरधारणं स्यात् ॥ रोहिणीयुक्त्तपुनर्वसुत्तरे या बिभर्ति नववस्त्रभूष
 णो ॥ सानयो धिदवलंबते पतिं स्नानमाचरति वास्तुपिया ॥ अथालंकारवलयया
 दि (देवजवल्लभः) नासत्यपद्यवभुभिः करपंचकेन मार्तडभौमगुरुदानवमंत्रिवारे
 सुक्ता सुवर्णमणिविद्रुमशंखदंतरक्तांबरारिणिविधृतानि भवन्ति सिद्धौ (उग्रोतिर्नि
 बन्धे) हस्तानुराधसृगपूषधनिष्ठयुक्ता चित्रोत्तरासुचपुनर्वसुरोहिणीयु ॥ लग्ने स्थि
 रे रवि सुतेन्दुज जीववारे हेमादिधारणाविधिः कथितो नाराणाम् (तत्रैव श्रीपतिः)

पौष्णाश्चिनीवसुकरादियुपंचकेयुकौसुंभहेमसर्गाविद्रुमकाचशंखाः ॥ नार्या
धृताः सुतसुखार्थकरा भवन्ति ब्रह्मोत्तरादिति गुरुवसुखाय भर्तुः (तत्रैव) शंखादि
वररत्नानि पुण्यादित्युत्तरासुच ॥ रोहिण्यानैव गृह्णीत भर्तुर्जीवितकांक्षिणी
(अथ सूचीकर्म) वासवादिति भत्वाष्ट्रमैत्रचंद्राश्चिनीयुच ॥ सूचीकर्मतनुवागामे
भिर्हस्तैः प्रशस्यते (अथ शय्या) हस्तादिति ब्रह्मगुरुत्तराणि पौष्णाश्चिनीमूलेंदु
र्भाचित्रभानि ॥ वारेयुजीवेदुसितेंदुजानां शय्यासनारंभगामुत्तमं स्यात् (अथ शस्त्र
धारणम्) पुष्येर्चादिति चित्रपद्मतनये शक्रोत्तरा रेवती स्वाती चार्जिविशाखमि
श्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे ॥ कुम्भे कोट्युद्गृहे वृषे मृगपती चेंदौ शुभेर्वीक्षिते सन्नाहः श
रखड्गकुंतलुरिकाधार्या नृपाणां हिताः (अथ स्वामिसेवा चंडेश्वरः) रोहिण्या
त्तरपौष्णोषु वसुवारुणा योरपि ॥ सेवेतस्वामिनं भृत्यः शुभवारीदये तथा (उद्योति
निबंधे) दासीदासादिभृत्यानां कुर्यात्संग्रहणं बुधैः ॥ स्थिरलग्ने शुभेर्दृष्टे मंदवारे
विशेषतः (अथ राजाश्वदोलाः ॥ सख) पौष्णाप्रजेशादिति भद्र्यानि हस्तादि
घटुकश्रवणोत्तराणि ॥ दोलादिमातंगतुरंगमाराणामारोहणोभीष्टफलप्रदानं ॥
(अथ नृत्यम्) हस्तः पुष्यो वासवं रोहिणी च ज्येष्ठा पौष्णां वारुणां चोत्तराश्च ॥ प
र्वाचार्यैः कीर्तितः चक्रवर्ती नृत्यां भेषोभनोऽयं भवर्गः (अथ राजदर्शनं श्रीपतिः)
मृगांश्च पुष्यश्रवणाश्रविसाहस्तध्रुवत्वाष्ट्रमपूषभानि ॥ मैत्रेयायुक्तानि नरेश्वरा
णां विलोकने भानि शुभप्रदानि (अथ क्रयविक्रयौ) भाद्रपदविदशमं त्रिदि
वाकरेषु मलानिलोत्तरतुरंगमरेवतीषु ॥ सारंगपाशिरजनीकरमैत्रभेयुलाभः
सदैव भवति क्रयविक्रयाभ्यां (वस्त्रे तु) चित्राशतभिरास्वाती रेवती चार्जिनी
शुभा ॥ श्रवणाप्रचतया प्रोक्ता वस्त्राणां क्रयशुभाः (अथ सेतुः) स्वातीयु
क्ते मंदवारे वृषलग्ने शुभे दिने ॥ सेतुनां बंधनं कार्यं ध्रुवभेचार्यजीवयोः (अथ प
शुकृत्यम् श्रीपतिः) चित्रोत्तरा वैष्णवरोहिणीयुचतुर्दशीदर्शदिनाष्टमीषु ॥
स्थानप्रवेशो गमनं विदध्यात्पुमानपशूनां न कदाचिदेव (चंडेश्वरः) हस्तमूलवि
शाखादुरेवत्यां श्रवणोत्तरा ॥ मैत्रेचवारुणोऽयं पशुकृत्यगामुच्यते ॥ पर्वत्रिया मृ
तमयूखहताशने युद्धाग्निवाजिवसुवारुणां शंकरेषु ॥ सतेयुगोमहियर्दिततुरंग

मादिनानाप्रकारपशुजातिगतिःप्रशस्ता (अथराजदंतच्छेदः ॥ ज्योतिर्निबन्धे)
 त्वाद्ये वैशावर्चाश्चिन्यामादित्येवमुदैवते ॥ दंतिनां शुभदं कर्मपुष्ट्येहस्तेचकर्तन
 म् (अथनिकेपः) भरणीत्रीणिपर्वणिआर्द्रप्लेयामघातथा ॥ चित्राज्येष्ठावि
 शाखाचमूलंमृगपुनर्वसू ॥ अभिर्दत्तंप्रयुक्तंचयद्यन्त्रिसिध्यतेधनम् ॥ पृथुतोधाव
 मानस्यनिधेनोनोपपद्यते (अथऋणामोक्षः । श्रीधरः) वागीशमंददिवसांशकल
 गत्युक्तेरिक्तासुमंददिवसेकुलिकोदयेच ॥ सैत्रेद्वितीयपदमैवमुहूर्तयुक्ते राशुद
 गमेचऋणामोक्षमुशंसितः (अथराजमुद्रा) मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषुभेषुयोगप्रशरतेश
 निचंद्रवर्ज ॥ वारेतिथौपूर्णाजयाह्वयेचमुद्राप्रतिष्ठाशुभदाहिराज्ञास (अथनौः ।
 चण्डेश्वरः) पौष्णाश्विनीतुरगवासासमित्रचित्राशीतोष्णारश्मिवसवोनलवंत्यमू
 नि ॥ वारेचजीवभृगुनंदनकेप्रशस्तेनौकादिसंघटनवाहनमेयुकुर्यात् (अथभो
 गः) गुरुभरविभानुराधाविधातृपौष्णाश्विरोहिणीयुस्यात् ॥ स्वात्युत्तरासुकुर्या
 च्छयनासनभोगभोगादि (अथश्मशुकर्मश्रीपतिः) पुष्ट्येपौष्णाश्विनीर्त्वेदवेच
 शाक्रेहस्ताद्येविकेभेप्यदित्याः ॥ सौरंकार्यवैशावादित्रयेचमुक्ताभौमादित्यपा
 तंगिवारान् ॥ नक्षत्रातभुक्तोत्कटभूयितानामभ्यक्तयात्रासमरोत्सुकानां ॥ सौरं
 विदध्यान्निशिसंध्योर्वाजिजीवियरांनवमेनर्द्धि (विस्थलीसेतौवृद्धगार्ग्यः)
 रव्यारसौरवारेयुरात्रौपातेव्रताहनि ॥ आह्वाहःप्रतिपद्विक्ताभद्राःसौरैषुवर्जयेत् ॥
 (गार्ग्यः) यद्यग्रमापृणिमापातचतुर्दश्यग्रमीतथा ॥ आसुसन्निहितंपांपत्रियुते
 लेभगेसुरे (राजमार्तंडः) देवकार्येपितुःश्राद्धे रवेरंशपरिहये ॥ सौरकर्मनकुर्वीत
 जन्ममासेचजन्मभे (बृहस्पतिः) राजकार्येनियुक्तानांनराणांभपजीविनाम् ॥ श्म
 शुलोमनखच्छेदोनास्तिकालाविशोधनम् (तथा) सौरंनैमित्तिकंकार्यंनियेधे
 सत्यपिध्रुवम् ॥ पित्रादिमृतिदीक्षाहप्रायश्चित्तंचतीर्थके ॥ केचित्तत्तरार्धमन्य
 थापहंतिसुंडनस्यनियेधेपिकर्तनंतुविधीयतइति (नारदः) नृपविप्रान्त्रियायज्ञेसर
 गोवंचमोक्षणे ॥ उद्वाहेखिलवारर्क्षेतिथियुसौरमिष्टदम् (भारते) प्राङ्मुखःश्म
 शुकर्मणिाकारयीतसमार्हितः ॥ उदङ्मुखोवायभूत्वातथायुर्विदत्तेमहत् (अप
 रार्के) उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपतंकारयेत्सुधीः ॥ केशश्मशुलोमनखान्यु

दक्षसंस्थानिवापयेत् ॥ दक्षिणांकराभ्यधर्मार्थपापसंक्षये ॥ शिखाद्येनेवमं
स्कारेशिखाद्यंतीशरोवपेत् (यतीनांतुविशेषोतिगमे) कक्षोपस्थशिखावर्जमु
तुसंधिषुवापयेदिति ॥ अन्येपि विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः (अथेधनसंग्रहः) ब्रह्मा
निलार्कमधसूलात्रिपूर्वरौद्रपौष्णानुराधगुस्विष्णाविशाखयुक्ते ॥ वारेकुजार्कभु
गुनंदनसोमजानां श्रेष्ठेधनस्यकरणां भवतिप्रशस्तम् (अथनवान्नम् । श्रीपतिः)
रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्तब्राह्मतः पृथगापि द्वितये च ॥ अ्युत्तरेयुगदितपृथुकानां प्राशनं
नवनवान्नविधानं (अथनवभोजनपात्रम् । ज्योतिर्निबन्धे) भोज्यपात्रसुधासिंधौ
घटयेद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् (अथनवपर्णाफला
दिभक्षणात् । चंडेश्वरः) मलाश्विमेवकरतिव्यहरोद्रभेषुपौष्णोत्तरेदवपुनर्वसुवा
सवेषु ॥ वारेषुभूमितनयार्कजवारवर्जतांबूलनूतनफलाद्यशनंहिताय (अथहेमे
आहुतिपातः (ज्योतिषे) तरणिविद्धं शुभास्करिचन्द्रमाः कुजसुरेज्याविधुंतुद
केतवः ॥ रविभतोदिनभंगरायेत्क्रमात्प्रतिखगांत्रितयंत्रितयंत्रयसेत् ॥ दिनकरा
र्कितमः कुजकेतवोहुतभुजेनशुभाश्वित्वतरेषुभाः ॥ हवनचक्रमिदंप्रविलोक्यतां
हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये (अत्रशांतिरुक्ताविष्णुधर्मे) क्रूरग्रहमुखेचैवसंजातेहव
नेशुभे ॥ शांतिविधायगांदद्यात् ह्यगायकुटुंबिने ॥ आयसींप्रतिमांकृत्वानि
क्षिपेत्तामधोमुखीं ॥ गोमूत्रमधुगंधाद्यैरर्चितं प्रतिमांततः ॥ स्वस्थांनिधायसंप्र
प्रयत्नहेमोविधोयते (अत्रापवादः क्रियासारे) नित्येनैमित्तिकेदुर्गाहिमादौनै
विचारयेत् (अथज्वरादौफलम् । श्रीपतिः) स्वात्याप्लेशारौद्रपूर्वाशुशाकरो
गोहपत्तिर्जायतेयस्यपुंसः ॥ तद्वैयज्यं व्यापृतोनिःप्रयत्नः स्यादुग्धाब्धेर्लब्धजन्मा
पिवैद्यः ॥ व्याध्युत्पत्तिर्यस्यपौष्णोत्तमेप्राणात्रांजायतेतस्यकच्छात् ॥ वैश्वे
सौम्ये रोगमुक्तिस्तुमासाद्विंशत्यास्याद्वासराणांमघात् ॥ पक्षाद्वस्तेवासवेसद्वि
दैवमूलाश्विन्योरग्निधिरायेनवाहात् ॥ ग्रान्येत्वायूदैष्णावेवास्त्योचनैरुज्यंस्या
न्ननमेकादशाहात् ॥ आर्हिर्बुध्न्येतिव्यसंज्ञेयमाख्येप्राजापत्यादित्ययोः सप्तरात्रा
त् ॥ रोगान्मुक्तिर्जायतेमानवानांनिःसंदिग्धंजल्पितं गार्गमुख्यैः (ज्योतिषे) सका
हेनिधनंदशाहमनिलाद्वाराविद्यत्पर्वताः सप्ताङ्गविलयप्रचमास्युगुलंसासेमृ

तिःपक्षकः ॥ द्वौमासावथविंशतिर्दशानिशाःपक्षांतपक्षानखामासीपक्षदशांत
 पक्षककुभःपीडादिनान्यश्चिभात (देवज्ञः) उरगवस्तुगारौद्रावासर्वेद्रत्रिपूर्वायम
 बहनविशाखापापवारेणायुक्ताः ॥ तिथियुनवमिष्यसीद्वादशीवाचतुर्थीभवतिम
 रणयोगोरोगिगां कालहेतुः ॥ अत्रकुंभेहैमीनक्षत्रदेवताप्रतिमांसंपूज्यद्वादशद
 लेयुसंकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यानुवासंपूज्य दूर्वासिमित्तिलक्षीराज्यैर्गा
 यज्यातद्देवतायैअष्टोत्तरशतंहुत्वादध्योदनंबलिंदत्वाचार्याय गांप्रतिमांचदत्वा
 विप्रान्भोजयेदितिसंक्षेपः । विशेषस्तुव्रतहेमाद्रौपदार्थादर्शचज्ञेयः (अथभेष
 जं । चंडेश्वरः) मलानुराधमृगातिष्यपुनर्वसौचपौष्णाश्चिनीश्रवणाशुक्रकरत्रयेच
 वारेयुवाकपतिदिनेयुसितेंदुशस्तेभैषज्यभक्षणासमीयुहितंनराणाम् (अथारोग्य
 स्नानम् । श्रीपतिः) इन्दोवारेभार्गवेचध्रुवेषुसार्पादित्यस्वातियुक्तेषुभेषु ॥ पि
 ष्येचांतेवापिकुर्यात्कदाचिन्नैवस्नानंरोगनिर्मुक्तजंतुः ॥ चरेविलग्नरेविभौमवा
 रेरिक्तेतिथौस्याद्बहुलेचपक्षे ॥ धिरायेचरेरोगनिपीडितानांस्नानंनराणानि
 रुजत्वकारि) अथदंतधावनंपृथ्वीचन्द्रोदयेविष्णुः) प्रतिपददर्शयसीषु चतुर्द
 श्यष्टमीषुच ॥ नवम्यांभानुवारेचदंतकायंविवर्जयेत् (नारदः) चतुर्दश्यष्टमीपौ
 र्णमासीसंक्रमणेषुच ॥ नंदासुचनवम्यांचदंतकायंविवर्जयेत् ॥ आद्धेयजेचनिय
 मेतथाप्रोश्रितभर्तृका ॥ व्यतीपातेचसंक्रांत्यांनंदाभताष्टपर्वसु ॥ तैलक्षौरंरतिंसां
 संदंतकायंचवर्जयेत् (वशिष्ठः) शन्यर्कशुक्रवारेयुकुजाहेव्रतवासरे ॥ जन्माहे
 आद्धदिवसेदंतकायंचविवर्जयेत् (हेमाद्रौस्क्रांटे) अभ्यंगेजलविस्नानेदंतधावनमै
 थुने ॥ जातेचनिधनेचैव तत्कालव्यापिनीतिथिः (संवर्तः) रवौविवाहआशी
 चैवर्जयेदंतधावनम् (व्यासः) अलाभेदंतकायानां निषिद्धानांतथातिथौ ॥ अ
 पांद्वादशगंड्यैर्विदध्यादंतधावनम् (अथामलकस्नानं । व्यासः) श्रीकामःस
 र्वदास्नानंकुर्वीतामलकैर्नरः ॥ सप्तमीनवमीचैवपर्वकालंविवर्जयेत् ॥ चन्द्रसूर्यो
 परागेचस्नानमामलकैस्त्यजेत् (ऋतुः) यक्षीचसप्तमीचैवनवमीचत्रयोदशी ॥ सं
 क्रान्तौरविवारेच स्नानमामलकैस्त्यजेत् (यत्तु) नवमीदशमीचैव तृतीयाच
 त्रयोदशी ॥ प्रतिपद्वादशीकृष्णा स्नानंतामुविवर्जयेत् (यच्च) दर्शस्नानं

नकुर्वीत मातापित्रोःसुजीवतोः ॥ पुत्रःकुर्वन्निराचक्षे पित्रोरुत्ततिजीविते
इति करावयमाद्यैःस्नानमात्रंनिधिद्वं । तद्भोगार्थस्नानपरं । ननित्यनैमित्तिक
परमितिहेमाद्रिः (अथतैलस्नाननियेधः । कात्यायनः) पक्षादौचरघौ
यस्ययां रिक्तायाञ्चतथातिथौ ॥ तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिःपरिहीयते
(गर्गः) पञ्चदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे ॥ द्वादश्यांसप्तमीयस्योस्तैल
स्पर्शविवर्जयेत् ॥ नचकुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यान्तिथौतथा ॥ शाश्वतौगतिम
न्विच्छत्तदशम्यामपिपण्डितः (तत्रैवायुर्वेदे) यस्ययांदिनक्षयेष्टम्यामेकादश्यांच
पर्वसु ॥ द्वादश्यांचचतुर्दश्यांपंचम्यांप्रतिपत्तिथौ ॥ व्रतेष्वद्विदिनेजन्मव्रितये
अवणाद्रयोः ॥ ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनीयुज्यतीपातेचवैधृतौ ॥ विष्टियोगेचसंक्रांतौ
मन्वादिषु युगादिषु ॥ नाभ्यंगंतवबालानांवृद्धानांतुनदोयकृदिति (व्यवहारत
त्वे) संक्रांतिभद्राव्रतिपातवैधृतिदस्यसमीपर्वसुनार्कभूसुते ॥ स्नानेद्वितीयादश
मीचगर्हिताः प्रसूयादिमाद्यारदधावनेधमाः (अस्यापवादमाहतत्रैवप्रचेताः) सा
र्यपंगंधतैलंचयत्तैलंपुष्टपवासितं ॥ अन्यहृदययुतंतैलंनदुष्यतिकदाचन(आयुर्वेदे)
निधिद्वितीथिवारक्षग्रहगोठवपिरात्रियु । किंचिद्गोघृतयुक्तंवाविप्रपादरजोन्वि
तं ॥ भानौदूर्वांन्वितंभौमेभूयुक्तंपुष्ययुग्गुरौ ॥ सर्वेषांसर्वदातैलमभ्यंगेयुनदुष्यति ॥
मंगलेठवप्रयदोयः ॥ मांगल्यंविद्यतेस्नानंवृद्धिपूर्वात्सवेयुच ॥ स्नेहमात्रसमायुक्तंम
ध्याह्नातप्राक्तदिष्यते ॥ इतिमदनपारिजातेकात्यायनोक्तेः (हेमाद्रौबृहन्मनुः)
तैलाभ्यंगोनार्कवारेनभौमेनोसंक्रांतौवैधृतौविष्टियस्योः ॥ पर्वस्वस्यम्यांचनेष्टः
सदृष्टः प्रोक्तावमुक्तावासरेसूर्यसूनेः (तिलस्नाननियेधस्तुषट्त्रिंशन्मते) तथास
प्तम्यमावास्यासंक्रांतिग्रहजन्मसु ॥ धनपुत्रकलत्रार्थीतिलपिष्टंनसंपृशेत्(अथगृ
हारंभः । ज्योतिर्निबंधेबादरायणः) वैशाखेफाल्गुनेषौयेथावरोमार्गशीर्षके ॥
सूत्रारंभःशिलान्यासःस्तंवारंभःप्रशस्यते(नारदः) सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रा
वणाकार्तिकाः ॥ मासाःस्युर्गृहनिर्माणपुत्रारोग्यधनप्रदाः ॥ अत्रवृषसिंहवृश्चि
काःवैशाखश्रावणाकार्तिकाःसौराजेयाइतिकालादर्शः(तत्रैवकारणातंत्रे) स्थिर
मासेस्थिरेराशौस्थिरेशेनववेप्रमनास ॥ कुर्वीतस्थापनंशंकोःशंभूस्थापनमेववा ॥

कार्तिकान्त्येधस्तुलापरः । कुम्भेमाघेपि सर्वेषां मंदिराणामुपक्रमस ॥ महर्षयः प्र
 शंसन्ति धान्यागारं विहाय च ॥ नित्येधो धान्यगृहपरः । पाकभोजनशालादौ मार्ग
 शीर्षश्च फाल्गुनः ॥ रथ्यागेहमठादौ च सहस्यः शुचिरेव तु ॥ पौषायादन्ति येधस्तु
 प्रधानगृहपरः । न प्रधानगृहारंभं कुर्यात्पौषे शुचावुपीतितत्रैवोक्तेः (ज्योतिस्तत्त्वे)
 पूर्वापरास्यंतु नभोत्यपौषेयाम्योत्तरास्यं सहसिद्धितीये ॥ कार्यगृहं जीवबुधक्षणा
 कर्त्तव्यं चास्तगौ जीवसितौ चाहित्वा (रत्नमालायां) कर्कनक्रहरि कुम्भगतेऽर्के
 पर्वपश्चिमं मुखानि गृहार्गा ॥ तौलिमेप्रवृष्वृश्चक्रयाते दक्षिणोत्तरं मुखानि व
 र्दित (देवज्ञवल्लभः) शोकांधान्यं पंचतानिः पशुत्वं स्वाप्तिनैस्त्र्यं संगरं भृत्यनाशम् ॥ स्व
 श्रीप्राप्तिं बह्विभीतिं चलक्ष्मीं कुर्युश्चैवाद्यागृहारंभकाले (गर्गः) द्युत्तरासृगरो
 हिगयां पुठ्येभैवेकरत्रये ॥ धनित्यादितये पौष्यो गृहारंभः प्रशस्यते ॥ रोहिगयांश्च
 वरात्रयेदित्युगेहस्तत्रये मूलक्रेरेवत्युत्तरफाल्गुनीष्वुरगभैवोत्तरायादयोः ॥ श
 स्तं वास्तुकुजार्कवर्जितदिने गो कुम्भसिंहेमुखे कन्यायां मिथुने नभः शुचि सहे राधा
 र्कजे फाल्गुने (कालादर्शसत्कुमारः) आदित्यभौमवर्जितु सर्वे वाराः शुभप्रदाः
 (वास्तुशास्त्रे) मार्गशीर्षेतथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा ॥ फाल्गुने च कृतं वै प्रमसर्व
 संपत्प्रदं भवेत् ॥ कार्तिके माघमासे च चैत्रे ज्येष्ठे तथा चिने ॥ मास्यायादौ भाद्रपदे न
 कुर्यात्सर्वथा गृहं ॥ द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशी च दशमी
 पणार्चैकादशी तथा ॥ वैश्वमारंभे शुभाय स्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः (व्यवहारसारे)
 शिलान्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां श्रावणो मृगे ॥ पौष्यो हस्ते च रोहिगयां पुष्याश्चिन्त्यु
 त्तरात्रये (वास्तुप्रदीपे) अधोमुखैर्भौर्विदधी तस्वातं शिलास्तथैवोर्ध्वमुखैश्च पङ्क्तम् ॥
 तिर्यङ्मुखैर्द्वारिकपाट्यानां गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च (ललाः) स्नानं च पाकं शयनं
 च भोज्यं गजालयं वाजिगृहं धनस्य ॥ देवस्य पूर्वादिदिशक्रमेण मध्ये सभाभूपनिवेश
 नाय (शिल्पशास्त्रे) कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिमुखं शंभुकोरो गिरिस्वातं वाय
 व्ये स्यात्तदास्यं त्वलिधनमकरे ईशस्वातं वरुणं ॥ कुम्भे मीने च मेघे निऋतिदिशि मु
 खं स्वातं वायव्ये कोरो चाग्नेः कोऽसौ मुखं वैरुघमिथुनगते कर्कटे रक्षस्वातं (तत्त्वचिं
 तामणौ) यत्र देव्यगृहादीनां द्वाविंशद्वस्ततोधिकं ॥ न तत्र चिंतयेद्भीमानुगणानाय

व्ययादिकान् (राजमार्तंडः) आयव्ययौमासशुद्धिं ह्यगारेन चिंतयेत् ॥ शिला
न्यासादिनोक्त्यात्तिथागारपुरातने (व्यवहारतत्त्वे) निधिद्वेष्टविकालेयस्वानु
कूले शुभे दिने ॥ तृणाकाशगृहारंभेमासदोषो न विद्यते (चंडेश्वरः) पूर्णादित्वष्ट
मीयावत्पूर्वास्यं वर्जयेद्गृहं ॥ उत्तरास्यं न कुर्वीत न वस्यादि चतुर्दशी ॥ अमावा
स्यासमीयावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् ॥ न वस्यादौ तथायास्यं यावत्क्षणा चतुर्दशी
ध्रुवं दृष्ट्वा यवास्मृत्वा कर्तव्यं वास्तुरोपगाम ॥ सायाह्ने वर्जदिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानि
शाम (वराहः) दक्षिणापूर्वकोणोक्तत्वा पूजां शिलान्यसेत् प्रथमास ॥ शेषाः प्रद
क्षिणोत्तरस्तंभाश्चैवं समुत्थाप्याः (कालादिर्गोवास्तुशास्त्रे) स्वाते चैव शिलान्या
सेष्टुषचक्रं प्रशस्यते (तच्चोक्तं शांतिरत्ने) चतुर्हस्तप्रमारांतु स्वात्वागर्तं समंततः
कुंभोदकैः सेचयेयुः शांतिपाठपुरःसरं ॥ ततश्चैवान्तरांशुं साक्षतं रत्नपंचकम्
साङ्ग्यं कुंभं स्थिरं मुक्त्वा वास्तुपूजनपूर्वकं ॥ कुंभोपरिशिलान्यासः कर्तव्यस्तद
नंतरं (अथ गृहप्रवेशः ॥ गृहस्पतिः) नदायां दक्षिणां द्वारं भद्रायां पश्चिमे न तु
जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेषतः (वशिष्ठः) कृत्वा शुक्रं पृथतो वामतो
र्कविप्रान् पूज्यान् ग्रतः पूर्णकुंभं ॥ हर्म्यं रम्यं तोरणास्रग्वितानैः स्त्रीभिः सग्वीगीत
वाद्यैर्विशेष (व्यवहारतत्त्वे) सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे जन्मर्क्षलग्नोपचयोद
ये शेषे ॥ वामंगतेर्के गृहवास्तुपूजां कृत्वा विशेषेण भद्रांशुं दक्षिणे (वास्तुशास्त्रे) ल
ग्नान्तरागादितो दिसु द्वौ द्वौ राशीनियोजयेत् ॥ एकमेकं न्यसेत् कोणोत्तरं वामं वि
चिंतयेत् (वशिष्ठः) चंद्रजार्जसितवासरे युचश्चोकरं सुतमहार्थलाभदं ॥ सूर्यसूनु
दिवसे स्थिरप्रदं किंतु चौरभयमत्र निर्दिशेत् (रत्नकोशे) पुण्ये धनिष्ठा मृगवास्तुगो
स्वायं भुवर्क्षं त्रिषु चोत्तरासु ॥ अक्षीणा चंद्रे शुभदेनृपस्य तिथावरित्ते च गृहप्रवे
शः (नारदः) प्रवेशो मध्यमे ज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः ॥ माघफाल्गुनवैशा
खज्येष्ठमासेषु शोभनः ॥ अक्रपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनं ॥ गृहं न प्रविशेद्द्वी
मानापदामाकरोहितत ॥ ज्येष्ठः सुद्रगृहपरः (वृद्धगार्ग्यः) भानोश्च भौमस्य वि
वाहवारौ शूलादियोगानशुभाच्च वापि ॥ रिक्तातिथिश्चापि मृदुध्रुवर्क्षे सौम्या
यने च प्रविशेद्गृहाणा (रत्नमालायाम्) त्वाष्ट्रमित्रशशिपुटयदैवतान्यामनंति

मुनयोमृदुन्यथ ॥ मैत्रगेहरतिभूषणांबरोद्गीतमंगलविधानमेयुच ॥ रोहिण्यु
 त्तराव्यं च ध्रुवाणि । प्रवेशप्रववास्तुपूजांकृत्वा कार्यः । जीर्णोद्वारेतथोद्यानेत
 थागृहनिवेशने ॥ नवप्रसादभवनेप्रासादपरिवर्तने ॥ द्वाराभिवर्तनेतद्वत्प्रासादेषु
 गृहेषु च ॥ वास्तूपसमनंकुर्यात्पूर्वमेवविचक्षणाइतिमात्स्योक्तेः (तत्रैव) कृत्वाग्रहो
 द्विजवरानथपूजांकुंभदध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ॥ दत्वाहिरण्यवसनानित
 थाद्विजेभ्योमांगल्यशांतिनिलयंस्वगृहंविशेच ॥ गृह्योक्तहेमविधिनावलिकर्म
 कुर्यात्प्रासादवास्तुशमनेचविधिर्युक्तः ॥ संतर्पयेद्द्विजवरानथभक्ष्यभोज्यैः शु
 क्लांबरः स्वभवनं प्रविशेत्सुरूपं (अथकलिवज्यानिबृहन्नारदीये) समुद्रयातुः स्त्री
 कारः कमंडलुविधारणं ॥ द्विजानामसवर्गासुकन्यासूपयमस्तथा ॥ देवराच्च
 सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कपशोर्वधः ॥ मांसदानंतथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥ दत्ता
 क्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानंपरस्य च ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्च मेधकौ ॥ रहः
 प्रस्थानगमनंगोमेधश्च तथा मखः ॥ इमान्वधमनिकलियुगेवज्यानिबृहन्मनीषिणाः
 कमण्डलुः । सोदकंचकमंडलुमित्युक्तः । मृन्मयोवा । दत्ता ऊढा । ऊढायाः
 पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशंगोवधस्तथा ॥ कलौ पंचनकुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुमिति
 हेमाद्रौ वचनात् । ऊढायाः पुरपुरुषसंयोगान्मृते देयेति केचनेत्यादिभिर्बिवाह्यतो
 क्ता (हेमाद्रौ ब्राह्मे) गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥ नराश्च मेधोम
 द्यंच कलौ वज्यां द्विजातिभिः ॥ गोत्राद्गोत्रजायाः पितृवसुः मातृसपिंडात्तमातु
 लात्तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः । तेनयानित्तिद्विधायकानितानियुगांतर
 विषयाणि (तथाव्यासः) तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ॥ शुक्तेन
 चोद्वाह्यंति विप्राः पापविसोहिताः ॥ इति कलौ तच्चिंदा माहभातृतस्तृतीयां
 मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तंचैतत्प्राक् । मद्यं स्त्रीभ्यश्च सुरामाचाममित्यादिना
 विहितमपि वज्यं (हेमाद्रौ आदित्यपुराणो) विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्यनियो
 जनं ॥ बालायाः क्षतयो न्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥ कन्यानामसवर्गानां विवा
 हश्च द्विजन्मभिः ॥ आततायिद्विजाग्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥ द्विजस्यान्धौ
 तु नौ यातुः शोधितस्यापि संग्रहः ॥ सप्तदीक्षाचसर्देयां कमंडलुविधारणम् ॥ महाप्र

स्थानगमनंगोसंज्ञाप्तेश्चगोसवे ॥ सौत्रामण्यामपिसुराग्रहस्यचसंग्रहः ॥ अ
ग्निहोत्र हवन्याश्चलेहोलीढापरिग्रहः ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्यमद्यसंकोचनंत
था ॥ प्रायश्चित्तविधानंचविप्राणामरणांतिकं ॥ संसर्गदोषस्तेयान्यमहापा
तकानिठकृतिः ॥ संसर्गदोषस्तत्संसर्गीचपंचमइत्युक्तः । स्तेयंचतदन्यानिमहापा
तकानि । ब्रह्महत्यासुरापशुरुतल्पानित्रीणा । तेषांकामकृतानांमरणांतिकं
प्रायश्चित्तंविप्राणांकलौनेत्यर्थः । मरणांतिकेहिजातिवधनिमित्तद्वादशाब्दहि
गुणाब्रह्मवधनिमित्तंचद्विगुणांभवति । तच्चतुर्थेनास्तिनिठकृतिरितिनिधिद्वम् । न
चात्महत्याविधिनातद्वधाधः तेनह्यात्महत्यानिमित्तस्येवबाधोनजातिवधनिमि
त्तस्याभिन्नविषयत्वात् । संसर्गिणास्तुकामतोपिब्रतस्थैवोक्तेर्नमरणांतिकम् ।
नापिस्तयेतवराज्ञोवधकृत्त्वात् । तेनतयोर्मरणांतिकाभावात् । तयोरेवनिठकृ
तिर्नान्येषांत्रयाणां युगांतरेतुकलौनियेधबलात्प्रवृत्तिः । एतद्विप्रपरंनसत्रिया
देः । तदुक्तंविप्राणामरणांतिकमिति । विशेषोस्मत्कृतेप्रायश्चित्तरत्नेज्ञेयः ।
वरार्तिथिपितृभ्यश्चपशपाकरणाक्रिया ॥ दत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहः ॥ स
वर्गान्यांगनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ॥ अयोनौसंग्रहेवृत्तेपरित्यागो गुरुस्त्रियः ॥
परोद्देशान्यसंत्यागउद्दिष्टस्यापिबर्जनम् ॥ प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्म
कः ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वसंगस्यर्शनमेवच ॥ शामित्रंचैवविप्राणांसोमविक्रयणां
तथा ॥ यडभक्तानशनेचान्नहरणांहीनकर्मणाः (माधवीयेपृथ्वीचंद्रोदयेच) शूद्रेषु
दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणां ॥ भोज्यान्नतागृहस्थस्यतीर्थसेवातिदूरतः ॥
शिष्यस्यगुरुदारेषुगुरुवदृत्तिशीलता । आपदृत्तिर्द्विजाग्याणामश्वस्तनिकृता
तथा ॥ प्रजार्थतुद्विजाग्याणांप्रजारणापरिग्रहः ॥ ब्राह्मणानांप्रवासित्वंमुखाग्नि
धमनक्रिया ॥ बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहेविधिचोदितः ॥ यतेश्चसर्ववर्गेषुभिस्सा
चर्याविधानतः ॥ नवेदकेदशाहंचदक्षिणागुरुचोदिता ॥ ब्राह्मणादियुशूद्रस्यप
चनादिक्रियापिच ॥ भृशवाग्निघतनैश्चैववृद्धादिमरणोत्तथा ॥ गोहृत्तिशिष्टेषु
सिशिष्टैराचमनक्रिया ॥ पितापुत्रविरोधेषुसाक्षिणांदंडकल्पनं ॥ यतेःसायंगृ
हत्वंचसूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ एतानिलोकगुण्यर्थकलेरादौमहात्मभिः ॥ नि

वर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ सुराग्रहस्य तत्कर्तुः संप्रहोच्य व्यवहारकः ॥
 न च मद्यं चेति सामान्ये न निर्णयद्वयस्याऽनेनोपसंहार इति वाच्यम् । निर्णयद्वयस्य नि
 वृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात् । न हि स्यादित्यस्य न ब्राह्मणां हन्यादित्यने
 नोपसंहारे हिंसां तरस्यादोषत्वापत्तेः च निरूपितं चेत्तद्वेमाद्रिणाऽन्यत्रेत्युपरम्य
 ते । सुराग्रहस्योद्देश्यस्य सौत्रा मर्यादिविशेषणाविवक्षया वाजपेयेऽपि निषेधः । सौत्रा
 मर्यादां तु पयोग्रहावास्त्युरित्यापस्तम्बोक्तेर्वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः । वाज
 पेये तु तत्प्रप्तौ मानाभावात्सोमसुरयोः सहत्यागेनांशे सुराद्रव्यत्वात्तत् प्रत्यक्षतया
 यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात्कलौ नाधिकार इति युक्तं प्रतीतिः । त्रिकांडमं
 डनादिलिखनं तु निर्मूलमनाकरं च । वृत्तेति एकाहाद्व्रह्मणाः शुद्धोद्योगिनवेदस
 मन्वित इति उक्तः । आद्यस्याशौचस्य संकोचो न तस्य निवृत्तिर्दुष्टाभृग्वग्निपत
 नादुत्पत्त्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः । कलौ कर्तव्यं लिप्यते इति व्याप्ते
 क्तेः । पतितसंसर्गो दोषसत्त्वेऽपि पातित्यनेत्यर्थः । अन्यथा संसर्गः शोधितैरपीति
 विरोधापत्तेः । स्तेयभिन्ने महापापे रहस्यकृते प्रायश्चित्तनेत्यर्थः । सवर्णान्या
 असवर्णाक्षित्रियादिस्तया दुष्टेऽत्र योनौ शिष्यादौ च तत्स्तुपरित्याज्याः शिष्यागा
 गुरुगात्रयेत्युक्तस्त्यागः । परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थ आत्मस्त्यागः । यद्वा परोद्देशा
 त्मस्त्यागो गोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तं । उद्दिष्टस्य तत्तत्सर्वजनं प्रति ग्रहसम
 र्थोऽपीत्युक्तं । वेतनग्रहणं प्रतिमापूजा । स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागत
 इत्युक्तस्पर्शः । यद्विति । उपोषितस्य हंस्थित्वाधान्यमब्राह्मणाद्वरेदित्युक्तम
 न्नचौर्यम् । आपदि क्षात्रादिवृत्तिः । मुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् । दशाहेनै
 व शुद्धोत्तममिष्टं च न वोदकमित्युक्तो दशाहः । गुरवे तु वरं दत्त्वेत्युक्त्वादक्षिणाशू
 द्रेषु दासगोपालेतु । कंदूषकं स्नेहपक्वं च दुरधेनपाचितम् ॥ सतान्यशूद्रान्यभुजो
 भोज्यानि मनुरब्रवीदित्यपरिर्केषु संतुक्ताशूद्रस्य पाकक्रिया ॥ पिता पुत्रविवादे तु
 साक्षिणां त्रिपणोदम इत्युक्तः । सायंगृहत्वं विधूमे सन्नमुसले इत्युक्तं (पृथ्वीचंद्र
 योतु) अतंति वसुधां विप्राः पृथ्वीदर्शनाय च । अनिकेता ह्यनाहाराय त्रसायंगृहा
 स्तुते इति विष्णुपुराणोक्तो निर्णयद्वयः । तेन ज्ञातशीलपांथादेः श्राद्धादौ विनियोगो

नकार्यः । कलावित्यर्थउक्तः । सतानिवर्जनीत्यर्थः (निगमः) अग्निहोत्रंगवा
लंबंसंन्यासंपलपैतृकं ॥ देवराचमुतोत्पत्तिः कलौपंचविर्वर्जयेत् ॥ अग्निहोत्रंत
दर्शसमाधानं । सतच्चसर्वाधानपरं । अध्वानंस्मृतौ श्रौतस्मात्तान्योस्तु पृथक्कृतिः ॥
सर्वाधानंतयोरेककृतिः पूर्वयुगाश्रयेतिलौगासिवचनादिति स्मृतिचंद्रिकायाः ॥
सतेन चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ॥ कलेर्यदागमिष्यति तदा वेता
परिग्रहः ॥ संन्यासप्रचनकर्तव्यो ब्राह्मणो न विजानतेति व्यासवचनं व्याख्यातम् ॥
(सर्वाधानेऽपि विशेषमाह देवलः) यावद्वर्णाविभागोस्तियावद्देदः प्रवर्तते ॥ संन्या
संचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्यात्कलौ युगे इति ॥ अत्र पूर्वयुगाश्रिते तिलौगासिवाक्ये प
र्वयुगानि कृतादीदित्येकोऽर्थः । अन्येत्युगस्य पूर्वकलेः पूर्वाभागाः । स चत्वार्यब्दे
सहस्राणीति पूर्वाक्तवाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षा विच्छन्नः ॥ तस्मिन् भागे स
र्वाधानं कार्यम् । तदुत्तरे तु यावद्वर्णाविभागोऽस्तीति वाक्यात्तवर्णा विभागपर्यंतमध्व
धानमित्याहुः । संन्यासस्त्रिदंडः ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानृजकमलाकरभट्टकृत
निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदे कलिचर्ज्यानि समाप्तानि ॥

अथ तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्र० प्रारभ्यते

अथ श्राद्धनिर्णयः ॥ नानानि बंधवैमत्यभ्रान्तचित्तो हि धीर्यया ॥ कमलाकर
संज्ञेन क्रियते श्राद्धनिर्णयः (तत्स्वरूपमाह पृथ्वीचंद्रोदये मरीचिः) प्रेतं पितृं प्रच
निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ॥ श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥
ब्राह्मणास्त्रीकारांतप्रचतुर्थ्यं तपदोपनीतपि ब्राह्मणैश्च शक्यस्त्यागः श्राद्धमित्यर्थः ।
तत्र यद्यपि होमपिंडभोजनानि प्रधानमिति हेमाद्रिः । होमप्रर्चपिंडदानंच तथा

ब्राह्मणभोजनं ॥ आह्नशब्दाभिधेयं स्यादेकस्मिन्नोपचारिकमिति ॥ श्रीधरप्रच ।
 तथापि क्वचिद्विशेषं वक्ष्यामः । निमित्तभेदे भोजनस्य पिंडानां वानियेधो न प्राधा-
 न्यं विरुणाद्धि । असौमयाजिनो दधिपयोयागवत् (यच्च शूलपाणिः) नित्य आह्न
 सदैवं स्यादध्वं पिंडविवर्जितमिति ॥ हरीतीयेनित्य आह्नमाघादौ पिंडनियेधो
 स्ति न च प्राप्तिविनासः । न चादेशं विना प्राप्तिः । न चांगत्वेन विना तिदेशः । प्रधा-
 नस्यानतिदेशात् । सप्तमे उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः । तेन भोजनप्रधानं पिंडो गम ।
 पिंडदानमाधविधिस्त्वं गभतात् कर्मांतरमेव प्रकर्णांतरन्यायादिति । तन्न । जा-
 त आह्नेन दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणोऽथवापि ॥ न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोऽपि कदाचने-
 त्याद्यैर्जात आह्न शूद्र आह्नादौ भोजनस्य नियेधेनांगत्वापत्तेः । न तौ पशौ करोतीति
 वदुपजीव्यद्विरेधेन विकल्पापत्तेश्च । तेन आह्नशब्दाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौ नि-
 येधः । पर्युदासो वा दीक्षितो न ददाति न जुहोति नासौमयाजी सन्नयेदिति तत्त्वम् । ध-
 र्मप्रदीपेऽपि । यजुषां पिंडदानं तु बह्वचानां द्विजार्चनम् ॥ आह्नशब्दाभिधेयं स्यादु-
 भयं सामवेदिना ॥ तच्च पितृ नृयजैर्तपितृभ्यो दद्यादित्युभयप्रयोगदर्शनाद्यागदा-
 नोभयात्मकं । पितरे देवता इति पित्रुद्देश्यकत्वाद्यागत्वं विप्रापेक्षया च दानत्वमि-
 त्यविरुद्धम् । एतेन नायं यागः । देवतोद्देशेन त्यागो यागः यागोद्देशेन त्यागदेवतेत्या-
 त्माश्रयादिति गौडमतमपास्तं वैधशब्द विशेषोद्देश्यत्वस्य तस्योदमित्यस्त्वत्वारो-
 पप्रतियोगित्वस्य वा देवतात्वात् (तत्रैव ह्युच्यते) आह्नात्परतरं नान्यच्छूयस्कर-
 मुदाहृतम् (आदित्यपुराणो) न संति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ॥ आह्नं न कु-
 रुते तत्र तस्य रक्तं पर्वतिते (तद्देवानां हविश्चामित्रः) नित्येनैमित्तिकं काम्यं वृद्धि-
 आह्नसं पिंडनम् ॥ पार्वणां चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टकं ॥ कर्मांगं न वसं प्रोक्तं
 दैविकं दशमं स्मृतम् ॥ यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतमिति (संयां ल-
 क्षणां निभविष्ये) अहन्यहं नित्यच्छाह्नं तन्नित्यमितिकीर्तितं ॥ वैश्वदेवविहीनं त-
 दशक्तावुदकेन तु ॥ एकोद्विंशं तु यच्छाह्नं तन्नैमित्तिकमुच्यते ॥ तदप्यदैवं कर्तव्य-
 मयुग्मानुभोजयेद्द्विजान् ॥ कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ॥ वृद्धो य-
 त्क्रियते आह्नं वृद्धि आह्नं तदुच्यते ॥ गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्तृपात्रचतुष्टयं ॥ अ-

ध्यायिष्यत्पात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेतदज्ञेयं सपिराडनम
नित्येन तुल्यशेषस्यादेको द्विष्टस्त्रिया अपि ॥ एतदुभयमेव स्त्रियः । तेन स्त्रीकर्तृकं
स्त्रीसंप्रदानकंचेत्युभयनियम इति कल्पतरुः ॥ अमावास्यायां यत्क्रियते तत्पा
र्वणमिति स्मृतम् । क्रियते वा पर्वणाय तत्तत्पर्वणमिति स्थितिः (अत्र पर्व) चतुर्द
श्यष्टमी चैव अमावास्या च पौर्णिमा ॥ पर्वण्येतानि राजेन्द्ररविसंक्रमणान्तर्धेति ॥
विष्णुपुराणोक्तं संक्रांत्यादिगोसृष्ट्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठी श्राद्धं तदुच्यते ॥ बहु
नां विदुषां संपत्सु स्वार्थं पितृवत्तये ॥ क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ॥
शुद्ध्यर्थमिति तत्तत्प्रोक्तं वै न ते यमनीश्विभिः ॥ निवेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने
तथा ॥ ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्मांगमेव च ॥ देवानुद्दिश्य यच्च श्राद्धं तत्तु दैविकमुच्य
ते ॥ गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ॥ यावार्थमिति तत्तत्प्रोक्तं प्रवेशे
च न संशयः ॥ शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचयसर्वच ॥ पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचा
रिकमुच्यते ॥ गोसृष्ट्यां श्राद्धकर्तृसमुदाये संभूय सामग्रीसंपादनेन श्राद्धमित्यर्थः ।
युगपत्तीर्थादिप्राप्तौ विदुषां श्राद्धसंपदासु स्वार्थं भिन्नपाकाशक्तौ बहु पितृकश्राद्ध
मेकः कुर्यादिति कल्पतरुः । शङ्खधरश्च शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्तांगमिति भैषि
लाः । अत्र पर्वणोक्तो द्विष्टवृद्धि सपिराडी करणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यमतस्यैवा
यं प्रपञ्चः (अथ श्राद्धदेशाः । मनुः) शुचिदेशं विविकतं तु गोमयेनोपलेपयेत् ॥
दक्षिणाप्रवरांश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् (पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे) दक्षिणाप्रवरो
देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा ॥ भूमंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः (तत्रैव प्रभास
खण्डे) तीर्थादिष्टगुणं पुरायं स्वगृहे ददतः शुभे (भारते) तस्य देशाः कुरुक्षेत्रगयाग
ङ्गासरस्वती ॥ प्रभासं पुठकरं चेति तेषु श्राद्धं महाफलं (स्कांदे) तुलसीकाननच्छा
यायत्रयत्रभवेद्द्विज ॥ तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे (साधवीये श्राद्धोप
क्रमे व्यासः) महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजांगले (शङ्खः) गङ्गायमुनयोस्ती
रे पयोण्याय सरकंटके ॥ नर्मदाबाहुदातीरे भृगुलिंगे हिमालये ॥ गङ्गाद्वारे प्रयागे
च नैमिषे पुठकरे तथा ॥ सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥ अपि जायेत सो
स्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ॥ गयाशीर्षवटेश्राद्धेनोदद्यात्समाहितः ॥ स

घट्यावहवः पुत्रायद्येकोपि गायत्रिजेत ॥ यजेतवाचमेधेन नीलं वातृ यमुस्तृजेत (आ
 दित्यपुराणे) पंचक्रोशं गायत्रीं क्रोशमेकं गायत्रिः ॥ महानद्याः पश्चिमे
 नयावद्वृक्षे च रोगिरिः ॥ उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावदक्षिणामानसम् ॥ सतद्गयाशि
 रो नाम त्रियुलोकेषु विश्रुतमिति (शूलपाशावृहस्पतिः) गङ्गायां धर्मपृष्ठे च सर
 सि ब्रह्मणा स्तथा ॥ गयाशीर्षे सयवदेऽपि तृणां दत्तमक्षयं ॥ धर्मररायं धर्मपृ
 ष्ठे नु कारगयमेव च ॥ दुष्टैतानि पितृन् प्रचार्यन् वंशान् विंशतिमुद्धरेत् (त्रिस्थली
 सेतौ वायवीये) शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद्गयाशिरे ॥ उद्धरेत्सप्तगोत्राणां
 कुलमेकोत्तरं शतं (सप्तगोत्राणां) पितामाता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ॥
 पितृमातृष्वसाचैव सप्तगोत्राणां वै विदुरिति ॥ सप्तगोत्राणामेकोत्तरशतं कुलं पु
 रुषा इत्यर्थः (ते चोक्तास्तत्रैव) तत्त्वानि विंशतिं नृपाद्वादशैकादशादशाः ॥ अष्टाविति
 च गोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतं (तत्त्वानि चतुर्विंशतिः) ते च द्वादशपूर्वादशादशपरः ।
 सवमग्रेऽपि (प्रयोगपारिजाते पात्रे) शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् ॥
 वाराणास्यां यत्राधिकं समन्ताद्योजनत्रयं (तथा) यत्किंचित्पैतृ कंकुर्यात्स पिण्डं
 वा तदन्तिके ॥ विष्णुलोकं स गच्छेत्तु लभते शाश्वतं पदम् (तत्रैव वाराहे) चक्रां क
 स्य तु सा चिधयं यत्कर्म क्रियते नरैः ॥ स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत् (अथ
 नियिद्धदेशः पृथ्वी चन्द्रोदये स्कान्दे) विशंकोर्वर्जयेद्देशं सर्वद्वादशयोजनं ॥
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीटकान् ॥ देशस्त्रैशंकवोनाम श्राद्धकर्मणां वर्जि
 तः (वायवीये) प्रतष्ठाग्रमधर्माश्च देशावर्ज्याः प्रयत्नतः (यमः) खसं कृमि
 हतं क्लिप्तं संकीर्णानि सृगान्धिकं ॥ देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणां
 (तत्रैव शंखः) गोगजाश्वादिजुष्टेषु हविर्मायां तथा भुवि ॥ न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु
 पारकासु च भूमिषु (यमः) परकीये प्रदेशेषु पितृणां निर्वपेत्तु यः ॥ तद्धूमि
 स्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते (ब्राह्मभारतयोरपि) परकीयगृहे यस्तु
 स्नानपितृवत्तर्पयेद्यदि ॥ तद्धूमि स्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥ अग्रभागं
 ततस्तेभ्यो दद्यान्मूलं च जीवितम् ॥ श्राद्धार्हाणामग्रभागश्राद्धं तदनर्हाणां शूद्राणां
 तु मूल्यमिति केचित् । योऽङ्गशीपिण्डे बान्धवानामपिण्डोक्तेः । ये बान्धवा बान्धवा

वेत्यादितर्पणावाधापत्तेश्च । नामगोत्रपूर्वश्राद्धनिषेधोनान्यत्रेतिगौडाः । विप्रा
सुतस्यशूद्रापुत्रश्राद्धनिषेधोनान्यत्र । अन्नदानचान्नत्यागात्पूर्वकार्यमितिमैथि
लाः । तन्न । अग्रभागस्यश्राद्धपरत्वेमानाभावात् । अन्नदानेचनिषेधाभावात् ॥
त्यागात्पूर्वकरणेनंगेनव्यवधानापत्तेः । अंगत्वेचमानाभावात् (इदंचस्वाम्यनु
ज्ञाभावेतेदुक्ततत्रैवब्राह्मे) स्वनुलिप्तेषुगेहेषुस्वेष्टवनुज्ञापितेषुच ॥ श्राद्धमेतेषुदात
व्यंवर्ज्यमेतेषुनोच्यते ॥ किरातेषुकलिङ्गेषुकौकरोषुखसेष्टवपि ॥ सिन्धोरुत्तर
कुलेषुनर्मदायाश्चदक्षिणे ॥ पूर्वशाकरोयायानदेश्यश्राद्धमुच्यते ॥ इदंकास्य
विषयं । अन्यथातत्रत्यानांसर्वश्राद्धाकरणापत्तेः (नर्मदादक्षिणोपवादःस्कांदे)
संहस्यचोद्भवोयत्र यत्रगोदावरीनदी ॥ पृथिव्यामपिहस्तनायांसप्रदेशोतिपा
वनः (परकीयत्वापवादश्चादित्यपुराणे) अरवीपर्वताःपुराया नदीतीराणि
यानिच ॥ सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहितेषुपरिश्रहः ॥ वनानिगिरयोनद्यस्ती
र्थान्यायतनानिच ॥ देवखाताप्रचर्तप्रचनस्वाम्यन्तेषुविद्यते (स्मृतिसारे) नै
कवासानचद्वीपेनांतरिक्षेकदाचन ॥ श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्वाद्दशुचिःकचित् ॥
(दिवोदासीये) स्लेच्छदेशेतथारात्रौसंध्यायांविप्रवर्जितः ॥ नश्राद्धमाचरेद्विहा
न्नचाकाशेकथंचन (अथश्राद्धकालाः) तेचसंक्रांतियुगादिमहालयादयः ।
प्रायेणापूर्वपरिच्छेदद्वयेउक्तागव । केचित्तुच्यन्ते (पृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धपराशरः)
श्राद्धवृद्धावचन्द्रेभ कायाग्रहरासंक्रमे ॥ नवोदकेनवान्नेचनवच्छन्नेतथागृहे ॥
नवैस्सवेयुंचेहतेपितरोहिमघास्त्वपि ॥ पितरःस्पृहयन्त्यन्नमद्युक्तासुमघासुचेति ॥
शातातपपाठः । नवोदकेनवकपवाप्यादावितिकेचित् । वर्योपक्रमेआर्द्राप्रवेश
इतिगौडाः (नवान्नश्राद्धेविशेषोज्योतिषे) ज्येष्ठाशेषार्धगेसूर्यमृगनेत्रानिशा
त्मके ॥ नवान्नभोजनश्राद्धंजन्मचन्द्रतित्यौनच ॥ आप्लेषाद्वातिकाज्येष्ठामूला
जपदगेषुच ॥ गुरुभौमदिनेरिक्तेतित्यौनाद्यान्नवोदनं (तत्रैव) दृष्टिचकेशुक्त
पक्षेतुत्त्वान्नंशस्यतेबुधैः ॥ अतःकृष्णापक्षेनेतिगौडाः (मैथिलास्तु) अकृताग्रय
णांचैवधान्यजातंनरोत्तमइतिवाराहोक्तेः । प्रतिधान्यंश्राद्धमाहुः । तन्न । जात
प्रदस्यश्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् (हेमाद्रौजातकरायः) ग्रहोपरागेचसुतेचजाते

पिङ्गेगायामयनद्वयेच ॥ नित्यं च शांखे च तथैव पद्मे दत्तम्भवे च्छिद्यकसहस्रतुल्य
 म् ॥ शांखं प्राहुरमावास्यां क्षीराचंद्रां द्विजोत्तमाः ॥ अष्टकासु भवेत्पञ्च तत्र दत्तन्त
 याक्षयम् (तत्रैव शांखः) यदा विष्टव्यतीपातो भानुवारस्तथैव च ॥ पञ्चकं नाम
 तत्प्रोक्तमयनाच्चतुर्गुणम् (याज्ञवल्क्यः) अमावास्याष्टकावृद्धिः कृष्णापक्षेय
 नद्वयं ॥ द्वयं ब्राह्मणसम्पत्तिर्वियुवत्सूर्यसंक्रमः ॥ व्यतीपातो गजच्छायाग्रहरां
 चन्द्रसूर्ययोः ॥ आर्द्धप्रतिरुचिश्चैव आर्द्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ कृष्णापक्षः सर्वा
 पि । शाकेनापरपक्षं नातिक्रमेत् । मासि मासि वाशनमिति श्रुतेः । ऊर्ध्वं वाचतु
 र्य्याग्रदहः सम्पद्यते ऋते चतुर्दशीमितिकात्यायनोक्तेः । मासि मासि कार्यमपर
 पक्षस्यापराह्णः । श्रेयानित्यापस्तंबोक्तेः च वीप्सया सर्वकृष्णापक्षेयुर्नित्यम् । ते
 नोपसंहारान्महालयपरत्वं परास्तं । अवप्रत्यहं पंचम्यादियदहः संपत्तिर्वैतित्रयः
 पक्षाः । यदैकदिने आर्द्धं तदा दार्शपृथगेव । याज्ञवल्क्येनामावास्यायाः पृथङ्निर्दे
 शात् । सतेन कृष्णापक्षेयदहः संपद्यते । अमावास्यायां तु विशेषेणोतिनिगमोक्तेर्गु
 णोपरपक्ष आर्द्धस्यामावास्येति शूलपाणिमतमप्यपास्तम् । अशक्तो दर्शनापि
 मासि आर्द्धसिद्धिरिति नारायणावृत्तिः निरग्निकानां कस्मिंश्चिद्दिने । आहिता
 ग्नेस्तु दर्शोऽव । न दर्शनं विना आर्द्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति मनवतेः (सर्वकृष्णाप
 क्षाशक्तौ मात्स्ये) अनेन विधिना आर्द्धं विरुद्धस्येह निर्वपेत् ॥ कन्याकं भवत्यस्ये
 र्ककृष्णापक्षे च सर्वदा (कर्कोऽपि) आहिताग्नेः संवत्सरे त्रिः आर्द्धनियम इति देवलः ।
 अनेन विधिना आर्द्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ॥ द्विश्चतुर्वयि या आर्द्धमासे मासे दिने दि
 ने ॥ कृष्णापक्षेऽवपि महालयस्य श्रेयस्त्वम् । तच्चोक्तं प्राक् (व्यतीपाते विशेषमाह
 हेमाद्रौ शांखः) फलं लक्ष्मणमुत्पत्तौ भ्रमरो कोटिरुच्यते ॥ पतने शतकोट्यस्तु पाते
 वैदत्तमक्षयम् (ज्योतिः शास्त्रे) द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तौ भ्रमरो चैकविंशतिः ॥ प
 तने दशनाड्यस्तु पतिते सप्तनाडिकाः (अंत्यौ च द्वौ व्यतीपातौ प्रागुक्तौ हिमाद्रौ मा
 र्कड्यः) यदा च श्रोत्रियोभ्येति गृहं वेदविदग्निवित् ॥ तेनैकेनापि कर्तव्यं आर्द्धं च
 वियुवच्छुभं ॥ इदं चापि ङ्कार्यमिति हेमाद्रिः । सतज्जीवत्पितृको कुर्यात् । उ
 द्वाहे पुत्रजनने पिङ्गेय्यां सौमिके मखे ॥ तीर्थे ब्राह्मणा आयाते यडे ते जीवतः पितुरि

तिमैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तेः । तिथिविशेषेफलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः ।
 कन्यांकन्यावेदिनश्चपशुनश्चैस्तनुतानपि ॥ द्यूतं कृषिं च वारिण्यं द्विशफैकश
 फांस्तथा ॥ ब्रह्मचर्यस्त्रिनः पुत्रानस्वर्गारौप्येसकुप्यके ॥ ज्ञानिष्वेष्टयं सर्वका
 मानाप्रोतिश्राद्धदः सदा ॥ प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं ॥ सताः कृष्णा प
 क्षस्था एव । महालये तु फलभूमेति पृथ्वी चंद्रोदयः (पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितृमहः)
 अमावास्याव्यतीपाते पौर्णमास्यास्तृतीया ॥ विद्वान्श्राद्धमकुर्वानो नरकं प्रति
 पद्यते ॥ सतन्माध्यादिपरम । ब्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च प्रार्थिव ॥ पौर्ण
 मासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥ प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥
 सतांस्तु श्राद्धकालान् नैमित्त्यानाह प्रजापतिरिति ॥ विष्णुधर्मोक्तेः (विष्णुः) मा
 घी प्रौष्ठपद्यध्वं कृष्णा त्रयोदशीति । अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पतरुः ॥ श्रावणयू
 ध्वंमपि मघायोगसंभवात् त्रयोदशी विशेषणमिति गौडः (नक्षत्रेष्वापि याज्ञव
 ल्क्यः) स्वर्गह्यपत्यभोजश्च शौर्यक्षेत्रं बलं तथा ॥ पुत्रान् च्छैः संय च सौभाग्यं समृद्धिं
 मुख्यतां शुभम् ॥ प्रवृत्तचक्रतां वापि वारिण्यप्रभृतीनां ॥ अरोगित्वं यशो वीतशो
 कतां परमांगतिं ॥ धनं वेदान् भिषक् सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकं ॥ अश्वा नायुश्च वि
 धिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥ कृत्तिकादिभररायंतं सकामान् प्राप्नुयादिमान् ॥ फ
 लांतरायार्थं सहाभारते कौमदिर्ज्ञेयानि (माधवीये मरीचिः) कृत्तिकादियुक्तेषु
 युश्राद्धेयत्वं फलमीरितम् ॥ विष्कंभादियुगे युतदेव फलमिष्यते (बृहस्पतिः) आ
 रोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च पराजितं ॥ सर्वविक्रामान् प्रियां विद्यां धनमायुर्यथा क्र
 मम् ॥ सूर्यादिदिवसेष्वेते च्छादकलभते फलं ॥ बवादि करणेष्वेते च्छादकलभते
 फलम् (अन्यानि च यस्मात्सर्वं श्राद्धादीति प्रागुक्तानि मार्कण्डेयपुराणे) श्राद्धार्हद्र
 व्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ॥ जन्मर्से ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छ्रया (अथ श्राद्धा
 धिकारिणः । चन्द्रिकायां सुमन्तुः) मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यै रसः सुतः ॥ पै
 तृमेधिकसंस्कारं मंत्रपूर्वकमाहृतः (तत्रैव हेमाद्रौ शंखः) पितुः पुत्रेणाकर्तव्या पिंड
 दानेदकक्रिया ॥ पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥ अत्र यद्यपि पुत्रपदं सेत्वं
 जादिहादशविधपुत्रपरम् (ते च द्वादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ताः) औरसोऽवर्मपत्नी

जस्तत्समः पुत्रिकासुतः ॥ क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणोत्तरेणावा ॥ गृहे प्रचक्षन् उत्प-
 न्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः ॥ कानीनः कन्यकाजातो मातामहस्तुतः स्मृतः ॥ असतायां
 क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा ॥ दद्यान्मातापितावायं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ क्रीत-
 च्छताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः ॥ दत्तान्मातुः स्वयंदत्तो गर्भविन्नः स होत-
 रजः ॥ उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः ॥ पिंडदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर-
 इति ॥ तथापि दत्तोरसे तरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति हेमाद्रावादिपुराणौ कलावितरे-
 षां पुत्रत्वनिषेधादौ रसदत्तकपरमेव ॥ यद्यपि पिंडदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः पर-
 इति याज्ञवल्क्योक्तौ रसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौ रसाभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्र-
 इतदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम् ॥ पुत्रेण लोकान्जयति पौत्रेणानंत्यमप्नुते ॥ अथ
 पुत्रस्य पौत्रेण बध्नस्याप्नोति विष्टमिति जीसुतवाहनधृतवशिष्ठहासीतशंखलि-
 खितोक्तेः ॥ लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रचापुत्रः
 पौत्रप्रचतत्पुत्रः पुत्रिकापुत्रस्रवच ॥ पत्नीभ्राता च तज्जप्रचपितामातास्तु या तथा ॥
 भगिनीभामिनेयप्रचसपिंडः सोदकस्तथा ॥ अस्मिन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिंडदाः स्मृ-
 ताः (स्मृतिसंग्रहे) प्रपौत्रानंतरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य (यद्यपि बृह-
 स्पतिना) पुत्रप्रचपुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकराबुभौ ॥ रिक्थेऽपि पिंडदानेऽसमानौ
 परिकीर्तिताविति पौत्रसाम्यमुक्तं (याज्ञवल्क्येन च) औरसोऽधर्मपत्नीजस्तत्समः
 पुत्रिकासुत इति औरससाम्यम् (तथापि) लोके राजसमोऽमत्रीत्यादौ किंचिन्न्यने-
 समशब्दप्रयोगात् ॥ गौणमुख्ययोः साम्ययोगाच्च तत्पर्यत ॥ न तु समविकल्पे इ-
 ति श्रुतमव्ययम् ॥ पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः ॥ सपिंडसंस्मृतिर्वापि
 क्रियार्हानृपजायते ॥ तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः ॥ मातृपक्षसपिंडेन
 संबन्धो योज्यते न वा ॥ कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्यक्रियानृप ॥ तत्संघातग-
 तैर्वापि तद्विषयात्कारयेन्नृपेति विष्णुपुराणाचेति ॥ प्रपौत्रानंतरं दत्तकादय इति
 पृथ्वीचंद्रमदनरत्नकालादशादयः ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् (बोपदेवरुद्रधरादय-
 स्तु) पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यवैकारयेत्स्वधामिति (सुमंतकौ) पितामहः पितुः प्र-
 चचात्पंचत्वं यदि गच्छति ॥ पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यं श्राद्धयोऽष्टशम् ॥ नैतत्पौ-

वेणाकर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामह इति (कृंदो गपरिशिष्टे च) पुत्रशब्दस्य द्वादशवि
धसुतपरत्वात्पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पुत्रादीनामप्य
धिकार इत्याहुः ॥ तद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगादत्तके सति पौत्रस्यांशहरत्वस्या
प्यभावात्प्रतेः पुत्रपदस्यौरससावपरत्वाच्चिंतय ॥ अतस्वनियेधादुपनीतपौत्रसत्त्वे
प्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः (औरसप्रचानुपनीतोपिकुर्यादित्याह पृथ्वीचं
द्रोदये सुमंतुः) आङ्कुर्यादिवश्यंतु प्रसीतपितृको द्विजः ॥ व्रतस्थो वा व्रतस्थो वा रा
कावमवेद्यदि (वृद्धमनुः) कुर्यादनुपनीतोपि आङ्गमेको हि यः सुतः ॥ पितृयज्ञाहुतिं
पारागौजुह्यादब्राह्मणस्य सः ॥ सको मुख्य औरस इत्यर्थः (मनुः) न ह्यस्मिन् युज्य
ते कर्म किंचिदामौजिबन्धनात् । नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते ॥ ब्रह्म
वेदः (सुमंतुरपि) नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मयावन्मौजीनिबद्धयते । मंत्राननुपनीतो
पि पठेदेवैक औरसः ॥ अयं मंत्रपाठः त्रिवर्यकृतचूडस्यैव ॥ अनुपनीतोपि कुर्वीत
मंत्रवत् पितृमेधिकस । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदित्याच्च त्रिवत्सर इति सुमंतुक्तेः (य
तु व्याघ्रः) कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च । स्वधाकारं प्रयुंजीत वेदाचारं न का
रयेदिति (यच्च स्मृतिसंग्रहे) कृतचूडोनुपेतश्च पित्रोः आङ्गसमाचरेत् । उदाह
रेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति । तत्र प्रथमवर्षचूडाविययमिति साधवमद
नरत्तिपृथ्वीचंद्राः ॥ त्रिवर्योर्ध्वमंत्रवत्त्वस्य विकल्प इति चंद्रिकावोपदेवश्च । इ
त्तकादिपरो नियेध इति वयस (मदनरत्ने स्कांदे) यज्ञेयु मंत्रवत्कर्मपत्नी कुर्याद्यथा
नृपे ॥ त्रयोर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्कृता (अशक्तौ तु कात्यायनः) असंस्कृ
ते तु पात्याच ह्यग्निदानं संवत्स ॥ कर्तव्यमितरत्सर्वकारयेदन्यमेव हि ॥ पुत्र
प्रचत्तं जन्मतोधिकारी (किंतु वर्षोत्तरमित्याह कालादर्शः) चौलादाद्याद्विदका
द्वीङ्गुलकुर्यात्पैतृमेधिकस ॥ पुत्रश्चेत्पितृसामवेगासंस्कुर्याद्विदगामोचनात् ॥ पि
तरं जाद्विदका चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥ सतचौरसस्यैव । दत्तकादीनां तुपनीता
नामेवाधिकार इति कालादर्शः (पृथ्वीचंद्रोदये पिस्कान्दे (पित्रोरनुपनीतो
पि विदव्यादौरसः सुतः) और्योर्ध्वदैहिकमन्येतु संस्कृताः आङ्गकारिणा इति ॥
अन्यत्रापि । दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोस्माभिः पूर्वमुक्तः प्रपौत्राभा

वेदत्तकादयसकादशपुत्राः । तदभावेभर्तुः पत्नी तस्याप्रचसः । अपुत्राशयनंभर्तुः पा
लयंतीव्रतेस्थिता ॥ पत्न्यैवदद्यात्तत्पिण्डं कृत्स्नसंशंलभेततर्चेतिदृढमनूक्तेः ॥
भार्यापिण्डप्रतिर्दद्याद्भर्तुर्भायातयैवच । अथादेशचस्तुयाचैव तदभावेसपि
ण्डकाइति ॥ पुत्राभावेतुपत्नीस्यात्पत्न्यभावेतुसोदरइतिचहेमाद्रौशंखीक्तेः
(पृथ्वीचंद्रोदयस्तु) कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्चये । पत्न्यभावेधिकुर्युस्तेअ
प्रशस्ताः स्मृताहितेइतिस्मृतिसंग्रहात् । पत्न्यभावेकानीनादयइत्याह । पत्युर
पिसपत्नीपुत्रेसतिनाधिकारः । पितृपत्न्यः सर्वामातरइतिसुमंतूक्तेः ॥ विदध्या
दौरसः पुत्रो जनन्याश्चौर्ध्वदेहिकं । तदभावेसपत्नीजः क्षेत्रजाद्याः स्मृतास्तथा ॥
तेयामभावेतुपतिस्तदभावेसपिण्डकाइति ॥ मदनरत्नेकात्यायनोक्तेश्च ॥ बह्वी
नामेकपत्नीनामेयसर्वविधिः स्मृता ॥ सकाचेतुपुत्रिणीतासांसर्वासांपिण्डस्तु
सइतिबृहस्पतिवचनाच्च ॥ अपरार्कोप्येवम । तेनयच्छुद्धिविवेकेउक्तंसत्यापिस
पत्नीपुत्रेपत्युरेवाधिकारइति तन्निरस्तम (यच्चतत्रैवकात्यायनः) नभार्यायाः प
तिर्दद्यादपुत्रायाअपिक्वचित् (यच्चविष्णुपुराणां) कुलद्वयेपिचोत्सन्नेस्त्रीभिः का
र्याक्रियानृपेति (यच्चमार्कंडेयपुराणम्) सर्वाभावेस्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणांसंभ
कमिति तदासुरादिविवाहोऽवाविषयम् ॥ धर्मैर्विवाहैरूढायासापत्नीपरिकी
र्तिता ॥ क्रयक्रीतातुयानारीनसापत्न्यभिधीयते ॥ नसादैवेनसापिष्येदासीतां
मुनयोविदुरितिमाधवीयेशातातपोक्तेः (यत्तुशुद्धिरत्नाकरः शूलपाणिश्च)
अपुत्रस्यचयापुत्रीसापिपिण्डप्रदाभवेत् ॥ तस्यपिण्डान्नदशैकवासकाहेनैवनि
क्षिपेदितिजाबालोक्तेः ॥ भर्तुर्धनहरापत्नीतांविनादुहितास्मृता ॥ अंगादंगा
त्सम्भवतिपुत्रवदुहितानृणामितिबृहस्पति दुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्चापुत्राभावे
कन्यातदभावेसपत्नीपुत्रइत्याहतुः तत्पूर्वविरोधात् । मातुर्दुहितरः शेषमृणांता
श्यवृत्तेन्वये इति दुहितुर्मतिधनग्राहित्वेनपुत्रस्यतच्छास्त्रानधिकारापत्तेश्चोपे
क्ष्यम् । वचनन्तुपुत्राद्यभावविषयम् पत्न्यभावेअविभक्तस्यसोदरः पूर्वोक्त
शंखवचनात् । विभक्तस्यतुदुहिताधनहारित्वात् । पूर्वोक्तजाबालवचनाच्च ।
तत्राप्यूहानूढसमवायेऊर्ध्वेव । दुहितापुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तुसंस्कृता ॥ आ

शौचमुदकं पिण्डमेकोदिसं सदा तयोरिति भरद्वाजोक्तेः ॥ तदभावे दौहित्रः धन-
हारित्वात् । सातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदैहिकं ॥ कुर्वन्मातामहस्या-
पि प्रतीनभ्रश्यते व्रतादिति चंद्रिकायां वृद्धमनुक्तेः । यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कु-
र्यात्क्रियां नृप ॥ उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हतीत्यपरा र्कभविष्यो-
क्तेष्वच (एतद्धनहारिणा आवश्यकं नान्यस्येत्याह तत्रैव स्कन्दः) आहं मातामहा-
नांतु अवश्यं धनहारिणा ॥ दौहित्रे नार्थनिष्ठकृत्यैककर्तव्यं पूर्वमुत्तरमिति । तेन दौहि-
त्रोऽपि पुत्रीकृत इति देवयार्जिकोक्तिः परास्ता ॥ अत्र पत्नी दौहित्रसमवायेऽपि परस्वा-
तपत्न्यैव कुर्यात् । दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः अविभागो भ्रातृपुत्रः ।
भ्रातृतत्पुत्रसत्त्वे कनिष्ठश्चेत्तत्पुत्रः । ज्येष्ठश्चेत्तत्तत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्य-
ग्रन्थाः (हारलतादौ तु) भ्रातृभ्रातास्वयंचक्रेत जायार्चिर्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुत-
श्च क्रोयस्य नास्ति सहेदर इति ब्राह्मणोक्तेः । पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्याभावे स-
हेदर इति कौर्मचिज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्न तत्पुत्रः ॥ यत्तु नानुजस्य तथाग्रज इति तत्तत्क-
निष्ठभ्रातृसत्त्वविषयं (यच्च मनुः) सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ॥
सर्वास्तास्तेन पुत्रेणापुत्रिणो मनुर्ब्रवीदिति तत्सहेदरभावविषयमित्युक्तं ॥ एते-
न पुत्रत्वातिदेशोऽयम् । अतस्तस्मिन् सति सकादशपुत्राः प्रतिनिधेयानकार्याः ।
सर्वपिण्डदोऽंशहरश्चेति अत्रापि वाचस्पतिमनुकीदाकल्पतरुरत्नाकरादयः प्र-
रास्ताः । द्वादशपुत्राभावे पत्नी दुहितर इति याज्ञवल्क्योक्तेष्वच ॥ तस्माद्वत्त-
कपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वरः । अविभक्तविषयं वा (मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे)
पुत्रः कुर्यात्पितुः आहं पत्नी च तदसन्निधौ । धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च त-
त्सुतः ॥ भ्रात्रोः सहेदरो भ्राता कुर्याद्वाहादितत्सुतः ॥ ततस्त्वसोदरो भ्राता तद-
भावे च तत्सुत इति भ्रातृपुत्राभावे क्रमेणापितृस्नुयास्त्वसुतत्पुत्रादयः ॥ धनहारि-
त्वात् (भगिनी तत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायनः) अनुजा अग्रजा वापि
भ्रातुः कुर्वीत संस्क्रियां ॥ ततः स्वसोदरास्तद्वत्क्रमेणातनयस्तयोः (अपरा र्ककाष्ठा-
जिनिः) पुत्रः शिष्योऽथ वा पत्नी पिता भ्राता स्नुयायुः ॥ स्त्रीहारी धनहारी च कु-
र्यात्पिण्डोदकक्रियाम् (मार्कण्डेयपुराणे) पुत्रो भ्राता च तत्पुत्रः पत्नी माता च

ध्यापिता ॥ वित्ताभावेऽपिशिष्यप्रचक्रुर्वीरन्ध्रैर्दौहित्रकं ॥ तेन वनहारीपुत्राद्विच-
 इतिकालादर्शः ॥ अत्र प्राठक्रमो न विवक्षितः । पूर्ववाक्येऽवयवततः शब्दादिभिः
 श्रौतकमोक्तः ॥ अथ जिह्वायाश्च वसस इति वक्तुं (पृथ्वीचन्द्रोदयेऽवयवमनुः)
 स्नुयास्त्वसो यतत्पुत्रजातिसम्बन्धवान्धवाः ॥ पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिण्डांत्यथा
 विधि (मार्कण्डेयपुराणे) पुत्राद्युत्सन्नबन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च ॥ जस्मा
 तस्नेहवत्कुर्यादखिलं पैतृमेधिकं (चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः) मातुलोभाग्नि-
 यश्च स्वसो यो मातुलस्य च ॥ श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥ एतेषां
 चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ॥ आह्वयेषां तु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः
 (शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे) दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुसुते
 पिता ॥ चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन्सुसमाहिताः ॥ दत्तावाग्दत्ताः ॥ मातासहा-
 नांदौहित्राः कुर्वत्यहनि चापरे ॥ तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥ जस्मातुः
 श्वशुराश्च कुस्तेषां तेऽपि च संयताः ॥ मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥
 भाग्निनेयसुतानां च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ॥ राजासति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥
 मंत्री व्रातं दशौ चन्तु पुराचीर्त्वा करोति सः (अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधानमस्ति
 संचयपरं । कालादर्शं) दाहादिमंत्रवत्पित्रोर्विदध्यादौ रसः सुतः ॥ तदभावे तु
 प्रौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिका सुतः ॥ दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्रगवच ॥ पिता मा-
 ता स्नुया चैव स्वसा तत्पुत्रगवच ॥ सपिण्डः सोदको मातुः सपिण्डश्च सहोदकः ॥
 स्त्री च शिष्या त्विगाचार्या जस्माताश्च सखापि वा ॥ उत्सन्नबन्धोरिक्थेन कारयेद-
 वन्ती प्रतिः (भौतसः) पुत्राभावे सपिण्डांसां सपिण्डाः शिष्याश्च दद्यात् तदभावे
 स्त्रित्विगाचार्यौ (यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः) प्रीत्या श्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्या-
 लिंगिनामिति तत्सर्वगर्वविषयम् ॥ ब्राह्मणास्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म किंचन ।
 कामाक्ष्यो भाद्रयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेदिति ब्राह्मोक्तेः ॥ न ब्राह्मणो न क-
 र्तव्यं गृहस्थाप्यौर्ध्वदौहित्रं ॥ शूद्रेणावा ब्राह्मणस्य विना पारसवात्काचिदिति पा-
 रसवो व्रतेऽपि ॥ पारसव ऊह शूद्रपुत्रः ॥ अत्रेदं तत्त्वं ॥ सर्वत्र पुत्रादेः सर्वस्याभावेऽपि
 तन्यादेरभिव्यक्तिरुक्तः ॥ तत्राभावोऽसन्निधिर्नाशश्चोच्यते ॥ अतएव पूर्वत्र अस-

निधानेपूर्वेयामित्युक्तम् । तत्रासन्निधौपत्न्यादेः सर्वाधिकारेप्राप्ते ॥ प्रोयितावसि
तेपुत्रः कालादपिचिरादपि ॥ एकादशाद्याः क्रमशोऽप्येवस्यविधिवत्क्रियाः ॥
ज्येष्ठेनैवतुयत्कृतमित्याद्यैर्देशान्तरेऽपवादात्पुत्रनाशेऽप्यपत्न्यादेः सपिण्डनादाव
धिकारः ॥ असन्निधौतुतत्पूर्वमेवनेर्ध्व ॥ अतोऽनधिकारिणाभ्रात्रादिनाकृतमप्य
कृतमेवेतिपुनरावर्तनीयम् । मासिकापकर्षोऽप्यावर्तनीयः ॥ एकादशाहमासि
कानिनावर्तते । तज्ज्यायसापिकर्तव्यं सपिण्डीकरणांपुनरितिवदावृत्तिविधाना
भावादितिकेचित् ॥ तन्न ॥ अस्यनिर्मूलत्वात् । अतस्तदपिकनिसकृतमावर्तते । वृ
द्धिश्चोत्पिण्डपितृयज्ञार्धतुक्तंनावर्तते । नासपिण्ड्याग्निमानुपुत्रः पितृयज्ञसमा
चरेत् । नपार्वणांनाभ्युदयंकुर्वन्नलभतेफलमितिवृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति ॥ भ्रातावा
भ्रातृपुत्रेवेत्यादिहारोतादिवचोभ्यः कनिसादेरप्यधिकारात् । यथात्रज्येष्ठाकर्तृ
कत्वबाधस्तथापुत्रकर्तृकत्वस्यापिबाधः । सपिण्डनेतुबहुवक्तव्यं तन्निर्णयेवक्ष्या
मः । अधिकारविशेषेणाक्रियाव्यवस्थोक्ता (विष्णुपुराणो) पूर्वाः क्रियामध्यमा
श्चतथाचैवोत्तराः क्रियाः । विप्रकाराः क्रियाह्येतास्तासांभेदानुशृणाठवमे ॥ आ
दाहाद्वाद्वाद्वाद्वाच्चमध्येयाः स्युः क्रियानृपाः ताः पूर्वमिध्यमामासिमास्येकोद्दिष्टसं
ज्ञिताः ॥ प्रेतेपितृत्वमापन्नेसपिण्डीकरणादनु । क्रियन्तेयाः क्रियाः पुत्रप्रेत्यन्तेता
नृपोत्तराः ॥ पितृमातृसपिण्डैश्चस्वमानसलिलैस्तथा ॥ तत्संघातगतैश्चैवराज्ञावा
धनहारिणाः ॥ पूर्वमिध्याश्चकर्तव्याः पुत्राद्यैरेवचोत्तराः ॥ दौहित्रैर्वानरश्रेष्ठकार्या
स्तत्तनयैस्तथा ॥ मृताहनितुकर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥ दौहित्रतत्पुत्रयोर्ध
नहारिणोरिदं ॥ एवमन्यस्यधनहर्तुः यश्चार्थहरः सपिण्डदायीत्यापस्तंबोक्तेः ॥
प्रेतस्यप्रेतकार्याणिअकृत्वाधनहारकः ॥ वर्णानांयद्वधेप्रेकृतंतद्वतंप्रयतश्चरेदि
तिपृथ्वीचंद्रोदयेव्याघ्रपादोक्तेः (मदनरत्नेस्कांदेपि) मलमेतन्मनुष्याणांद्रवि
णांयत्प्रकीर्तितमित्युक्त्वा । ऋषिभिस्तस्यनिर्दिष्टानिठकृतिः पावनीपरा । आदेह
पतनात्तस्यकुर्यात्पिण्डोदकक्रियामित्युक्तं (क्रियानिबन्धेकात्यायनः) नचमाता
नचपिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकम् । नाग्रजश्चतथाभ्राता भ्रातृणांतुकनीयसां (पृ
थ्वीचंद्रोदयेबौधायनः) पित्राग्राह्यंनकर्तव्यंपुत्राणांतुकथंचन ॥ भ्रात्राचैव नक

त्वयं भ्रातृणां च कनीयसा ॥ यदि स्नेहेन कुर्यात्तां संपिंडीकरणां विना ॥ गयायां
 तु विशेषेण जयायानपि समाचरेत् ॥ अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्यात् ॥ उत्सन्नवां
 धवं प्रेतं पिता भ्राता यवाग्रजः ॥ जननी चापि संस्कृत्यन्महदेनान्यथा भवेदिति सुमं
 त्वक्तेः (ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके पृथ्वीचंद्रोदये च ब्राह्मे) असमाप्तव्रतस्यापि
 कर्तव्यं ब्रह्मचारिणाः ॥ आहंतु मातापितृभिर्न तु तेयां करोति सः ॥ आहं मासिका
 द्विदकादिसर्वकार्यमित्यर्थः ॥ न त्विति नियेधोन्यसत्त्वे (यत्तु छंदोगपरिशिष्टे) न
 त्यजेत्सुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् ॥ नदीसराणां परं यज्ञेन कृच्छ्रादित पश्चर
 न् ॥ पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ॥ आशौचं कर्मणां ते स्यात्तज्यहं वा
 ब्रह्मचारिणां (यच्च याज्ञवल्क्यः) न ब्रह्मचारिणाः कुर्युः रुद्रकंपतितास्तथेति तदप्य
 न्यसत्त्वे ॥ अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणां पिकार्यपूर्वोक्तवृद्धमनुवचनात् ॥ आचार्य
 पित्रुपाध्यायान्निहत्यापि व्रती व्रती ॥ संकटान्नं च नाप्रनीयान्नचतैः सह संवसेदि
 तितेनैवोक्तेः ॥ ब्रह्मचारिणाः शवकर्मिणां व्रतान्निवृत्तिरन्यवमातापित्रोरिति
 वशिष्ठोक्तेः ॥ अत्राशौचमेकाहं वक्ष्यामः ॥ प्रागुपनयनान्मृतस्य तु पंचवर्षात्तर
 संपिंडीकरणावज्ययोऽष्टाष्टादिसर्वकार्यमित्युक्तं देवजानीये ॥ असंस्कृतानां भू
 मौपिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्ठिविति प्रचेतो वचनाच्च ॥ एतच्चाग्रे वक्ष्यामः (अविभक्तानां
 नां विशेषमाह पृथ्वीचंद्रोदये मरीचिः) बहवः सूर्यदापुत्राः पितुरेकववासिनः ॥
 सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥ द्रव्येणाचा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ ज्ये
 ष्ठस्य कर्तृत्वेऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यपरां च वर्जनादयः । फ
 लसंस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् । संसृष्टीनामप्येवं तुल्यत्वात् (विभक्तानां
 विशेषमाहोशनाः) नव आहं संपिंडत्वं आहान्यपि च योऽष्ट ॥ एकेनैव तु कार्या
 णां संविभक्तधनेऽपि (लघुहारीतः) संपिंडीकरणां तानि यानि आहानि यो
 ऽष्ट ॥ पृथङ् नैव तु ताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् ॥ ऊर्ध्वं संपिंडीकरणात्सर्वं
 कुर्युः पृथक् पृथक् (मदनरत्ने) विभक्तास्तु पृथक् कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् ॥ एकेनै
 वा विभक्ते युक्ते सर्वे स्तुतं कृतम् ॥ एतेनाद्विदकादिष्वविभक्तानां नियम इति वद
 न्मूलपाणिः परास्तः ॥ दत्तकस्तु जनकस्य पुत्राद्यभावे दद्यात्तत्सत्त्वे ॥ गोत्ररिक्थे

जनयितुर्नभजेदत्तिमः सुतः ॥ गोत्ररिक्थोनुगः पिंडोव्यपैतददतः स्वदेतिमनूवतेः ॥
इदं जनकस्य पुत्रसत्त्वविषयम् । एतच्च प्रवरमंजर्यां कात्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टमु-
क्तं ॥ अथ ये दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्येया जातास्ते द्वया-
मुख्यायणा भवन्ति ॥ यथा शौगशैशिरीशां यानि चान्यान्यवेतमुच्छित्तिनिकुला-
नि भवन्तीत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्त्वोक्तम् । अथ यद्येवं स्वाहभार्या स्वप-
त्यंनस्यादृक्थं हरेयुः पिंडं चैभ्यां स्त्रिपुरुष्यंदद्युर्ग्यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव द्युरेक-
स्मिन्नग्राहे पृथगृद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिगृहीतारं चोत्पादयितारं चाह-
तीयात्पुरुषादिति (हेमाद्रौ काष्ठांजिनिः) यावन्तः पितृवज्ज्याः स्युस्तावद्भिदत्त-
कादयः ॥ प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौ-
त्रास्त्वेकेन तत्समम् ॥ चतुर्थपुरुषे ह्येदस्तरमादेया त्रिपुरुषी ॥ साधारण्ये कालेषु
विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ॥ मृताहेत्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधीति (अस्या-
र्थमाह हेमाद्रिः । दत्तकादयः) जनकपालकयोः कुले प्रेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कु-
र्युः । दत्तकानां पुत्रास्तु पितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां
सपिण्डनं कुर्युः ॥ तेषां पौत्राः स्वपितरंदत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिण्डये-
युः । चतुर्थोपतत्कुलस्थस्य । तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुल-
स्थं चतुर्थं योजयेन्नवा ॥ छंदश्छादर्शमहालयदौतु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्र-
पितामहयोर्वा श्राद्धं देयम् । तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक्पिण्डदानं द्वयोरुद्देशेनैको-
वेति (अत्रकोचित्) आबयोरयमिति परिभाष्ययो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धं ।
यस्त्वपरिभाष्यदत्तः सग्रहीतुरेव । सपालकायैव दद्यादित्याहुः ॥ अत्रमूलंतमवप्र-
वृत्त्याः ॥ वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्रपत्न्याद्यभावे दत्तको द्वयोर्दद्यादन्यथा पालकायैव
प्रायुक्तकात्यायनवचनात् । ज्ञानवीयस्येतद्विषयमेव । गोत्रंतु श्राद्धे पालकस्यैव
विवाहादौतुभयोरित्यादिसत्त्वतः प्रवरदर्पणोद्देशं । यस्तु सूल्यज्जीतायां परभार्या-
यां दास्यां चोत्पन्नः सवीजिनस्यैव दद्यात् । सूल्यं विलास्य नुपनत्तयां सुवीजितायैव
(तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये कौर्मै) अनियोगात्तु तैयस्तु शुल्कातो जायते त्विह ॥ प्रदद्या-
द्द्वीजिने पिण्डं लेविशोनुततो न्यर्थेति ॥ क्षेत्रजादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावात् सोऽप्य

तद्विदिकु (जारजानां विशेषमाहापराकैर्नारदः) जायंते त्वनियुक्तायामेकेन
 बहुभिस्तथा ॥ अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः ॥ द्यूस्ते बीजिने पिण्डं
 माता चेच्छुल्कतोहता । अशुल्कोपहतायां तु पिण्डदावोदुरेवते (धर्मार्थं श्राद्ध
 करणो फलमाह चन्द्रिकायां शातातपः) प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णाङ्गि
 नाम ॥ एवं कुर्वन् नरः सम्यक् हतीं श्रियमाप्नुयात् (गयायामपितत्रैव ब्रह्मवैवर्ते)
 आत्मजो वा यवान्योऽपि गयाशीर्षे यदा तदा ॥ यन्नाम्ना पातयेत् पिण्डं तन्न येद्वब्रह्म
 शाश्वतम् ॥ एतच्च यदा फलभूमार्थिना द्विस्त्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिला श्राद्धवज्यं कु
 र्यात्तस्य प्रेतत्वा विमोक्षार्थत्वात्तस्य च जातत्वादितिकेचित् । वस्तुतस्तु संन्यासि
 श्राद्धवदपि सर्वकार्यम् । स्वांगो धिकारादित्युक्तं प्रतीमः ॥ संन्यस्तपि प्रादिस्तु
 पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक् । वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे ।
 अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं संव्रज्य तृणीं भवति । स्त्रीणामसंव्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासु तस्य
 च ॥ प्राग्निजपचव्रतादेशात्ते च कुर्युस्तथैव तदिति हेमाद्रौ मरीचिवचनात्सिद्ध
 म् ॥ अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां संव्रवर्जितः ॥ असंव्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो संव्रेणागृ
 ह्यतद्विब्राह्मोक्तेष्व ॥ गृह्यते संव्रद्वयते । अस्य श्राद्धप्रकरणोपादेः पिपरिभाषा
 त्वान्नप्रकरणेन संकोचो युक्तः तेन शूद्रस्य स्नानदानादावपि विप्रेण संव्रपाठः कार्यः ।
 अमन्त्रप्रचेति विशेषणम् । स्त्रिया अपीति शूलपाणिः । यत्तु तेनोक्तं संव्रजन्य
 नियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेण । अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रइति गौतमोक्तेरि
 तितन्न । दृष्टद्वारैर्वाहिततप्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण । अन्यथानखविपतेष्ववघातजन्या
 दृष्टार्थोऽपि क्रियतेति किञ्चिदेतत् ॥ तेन पितृणां नाम गोत्रतइत्यादौ यत्र द्विजाना
 मपि नाम मन्त्रउक्तस्तत्र प्रतिप्रसवमात्रार्थयुक्तम् । नतिलावपनादावपि । अत्र के
 चित् । वैदिकमन्त्रो विप्रस्य पौराणास्तु शूद्रैः पठनीयः । नहि वेदेऽवधिकारः क्व
 चिच्छूद्रस्य विद्यते । पुराणोऽवधिकारो मेदार्शितो ब्राह्मणैरिहेतितत्रैव पाद्योक्ते
 रित्याहुः ॥ गौडा अप्येवंतन्न ॥ नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृथालस्य तु सन्निधावितिकौ
 र्मे । पुराणानियेधेन वेदस्य दूरापास्तत्वात् । अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रिये
 ण च ॥ श्रौतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यंकदाचन ॥ श्रौतं स्मार्तं च वैधर्मं प्रोक्तमस्मि

नृपोत्तम ॥ तस्माच्छ्रद्धैर्विनाविप्रं न श्रोतव्यं कदाचनेति तत्रैव पुराणाधिकारे भवि
 श्योक्तेष्वच ॥ एतेन नाध्येतव्यमिति निषेधो मंत्रेतरपुराणापरइति श्रौतत्वादिसमतमपा
 स्तम । तेन पुराणसंवाणामेव विप्रेणापाठो न वैदिकानामिति सिद्धम् । द्विजस्त्रि
 यस्तु संकल्पमात्रं स्वयंकृत्वा वैदिकमंत्रयुक्तं सर्वब्राह्मणाद्वारा कारयेयुरिति प्रयोग
 पारिजातः । अतएव स्त्रीणामित्युक्तविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रिराह । अनुपनी
 तस्तु वैदिकमंत्रयुक्तं सर्वस्वमेव कुर्यादित्युक्तं प्राक् । यत्तु प्राक् द्विजाश्च व्रतादे
 शादिति तदशक्तविषयमचूडविषयं वेतिदिक् ॥ शूद्रस्तु सदा मश्राद्धमेव ॥ सदा
 चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयत इति सुमंतुक्तेः (पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्येऽपि) एवं
 शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ॥ नमस्कारेण मंत्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा
 (तत्रैव वृद्धपराशरः) आमान्नेन तु शूद्रस्य तृणांतु द्विजपूजनं ॥ कृत्वा श्राद्धं तु नि
 र्वाप्य सजातीनाशयेदथ ॥ सख । आसं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते ॥
 (हेमाद्रौ भविष्ये) धर्मेऽस्य वस्तु धर्मज्ञाय दिशूद्राः प्रकुर्वते ॥ अग्नौ करणमंत्रश्च
 नमस्कारो विधीयते ॥ आवाहनादिकर्तव्यं यथा शूद्रेणातच्छृणा ॥ देवानां देवना
 म्नातुं पितृणां नाम गोव्रतः ॥ पिंडादीन्निर्वपेद्दीरनामतो गोव्रतस्तथा ॥ शूद्राणां
 गोव्राभावोऽपि काश्यप्यंगोव्रजेयम् ॥ तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यइति श्रुतेः ।
 गोव्रनाशे तु काश्यप्यइति व्याघ्रपादोक्तेः चेति हेमाद्रिः ॥ एवमन्यत्र गोव्राज्ञाने तर्प
 णादियुच्यते (तत्रैव भविष्ये) शूद्रस्तु गृहपाकेन न पिंडां निर्वपेत्तथा ॥ सक्तु
 मूलं कलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् (गौतमः) अनुमतोऽस्य नमस्कारो मंत्रइति ।
 देवताभ्यः पितृभ्यः प्रचेत्ययं नमस्कारमंत्रइति केचित् । विज्ञानेश्वरोऽप्येवमाह
 (हेमाद्रिस्तु) शूद्रोऽप्यमंत्रवत् कुर्यादिनेन विधिनावुधइति मात्स्ये (मंत्रनिषेधान्ना
 ममंत्रेणोत्थाह पृथ्वीचन्द्रोदये स्कांदे) राजकार्ये नियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्तिनः ॥ व्य
 सने युच सर्वेषु श्राद्धविप्रेणाकारयेत् (यत्तु भारते राजधर्म्यु) यवनाः किरातागां
 धाराश्चीनाः शबरबर्वराः ॥ शकास्तु थाराः कंकाश्च पल्लवाश्च धर्मद्रका इत्यु
 क्त्वा ॥ ब्रह्मक्षेत्रे प्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः । कथं धर्माश्च रित्यंति स
 र्वे विषयवासिनः ॥ इति चोक्त्वा । वैदधर्माक्रियाश्चैव तेऽधर्मा विधीयते । पितृ

यज्ञास्तथाकूपाः प्रपाञ्चशयनानि च ॥ दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्स
दा (तथा) दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञमहार्हाश्च
कर्तव्याः सर्वदरयुभिरिति स्लेच्छादीनां श्राद्धविधानम् । तदपि सजातीयभोजनद्र
व्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसूनु रामकृष्णभट्टात्मज कमलाकरभट्टकृते निर्यासिन्धौ अधिकारनिर्यायः ॥

(अथ पितरः हेमाद्रौ मात्स्यदेवलौ) नाम गोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः
अग्निठवात्तादयस्ते यामाधिपत्ये व्यवस्थिताः ॥ नाम मंत्रास्तदादेशाभवांतरगता
नपि ॥ प्राणिनः प्रीणयंत्येव तदाहारत्वमागतान् ॥ देवो यदि पिता जातः शुभकर्मा
नुयोगतः ॥ तस्यान्नमृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥ गांधर्वभोगरूपेणाप्युत्वे च
तृणां भवेत् ॥ श्राद्धान्नं वायुरूपेणानागत्वेऽप्युपतिष्ठति ॥ पानं भवति यस्तत्वेराक्षस
त्वे तथा मियम् ॥ दनुजत्वे तथा मद्यं प्रेतत्वे रुधिरौदकम् ॥ मनुष्यत्वे च पानादिनाना
भोगकरं भवेत् ॥ अत्रापि त्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवतात्वमुच्यते न वस्त्रादीनाम्
असावेव तद्वदित्यजमानस्य पित्रे इति शतपथश्रुतेः ॥ यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे
पिंडं निवायेति विष्ठावादिस्मृतेषु च (यत्तु मनुदेवलौ) वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञे
याः पितामहाः ॥ प्रपितामहास्तथादित्याः श्रुतिरेवासना तृती (यच्च याज्ञवल्क्यः)
वसुरुद्रादिति मुक्ताः पितरः श्राद्धदेवता इति ॥ तदभेदज्ञानार्थम् (यानि तु हेमाद्रौ न
दिपुराणौ) विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः सखच ॥ ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्य
हंच प्रपितामह इति (यच्च भविष्ये) अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रद्युम्नश्च पितास्मृतः
संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता स्वयं कर्ता (यत्तु तत्रैव) प्रथमो वसु
सो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथापरः ॥ तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिंडो ह्येव पिंडविधिः स्मृतः
(यच्च मनुः) सोमपानामविप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ॥ वैश्यानामाज्यपानाम
शूद्राणां तु सुकालिनः (यच्च दित्यपुराणौ) मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पि
तामहाः ॥ संवत्सरः प्रजानां च सुद्वेकः प्रपितामहः (यच्च नंदिपुराणौ) अग्निठवा
त्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्तिताः ॥ राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां काव्याः प्रकीर्ति

ताः॥सुकालिनस्तुशूद्राणां व्यामस्लेच्छां त्यजातिषु ॥ अत्रावाहनादियुपिवादयः
समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं तत्तद्देवतारूपेणावाच्या इति हेमाद्रौ
ब्राह्मे) पार्वणां कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकम् ॥ मातामह्यं न कुरुते पितृहासप्रजाय
ते (धौम्यः) पितरो यत्र पूज्यंते तत्र मातामहाधुवम् ॥ अविशेषेणाकर्तव्यं वि
शेषाच्चरकं व्रजेत् (अस्यापवादमाह कात्यायनः) कर्षू समन्वितमुक्त्वा तथा
द्यंश्राद्धयोऽङ्गम् । प्रत्यादिदकं तु शेषेषु पिंडाः स्युः यदिति स्थितिः ॥ कर्षू समन्वि
तं संपिंडीकरणम् । दशादीसपत्नीकानामेव देवतात्वम् ॥ स्वेन भर्वासि संश्राद्धं माता
भुङ्क्ते सुधासमं ॥ पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही तितत्रैवोक्तेः (चंद्रिका
यां चतुर्विंशतिमते) स्यादहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया ॥ केचिदि
च्छंति नारीणां पृथक् श्राद्धे महर्षयः ॥ अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च सयेहनि ॥
अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिनामहेतिकात्यायनोक्तेः च ॥ अस्यानिर्मूलतां वदं
तो गौडास्त्वज्ञासवः अत्र भाग इत्यध्याहारः ॥ अन्यथा सपत्निकायैमात्रे इति प्रयोगा
पत्तेः । अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव मुख्यः । तेन सपत्न्यमातृभ्यो न दद्यात् । एवं पिताम
ह्यादिशब्दैः पितृजनन्यादयस्योच्यंते इति तत्सपत्नीभ्यो न देयमिति हेमाद्रिः का
रुण्येन तु महालयादौ देयमिति सगवः (अथ विश्वे देवाः ॥ हेमाद्रौ शंखबृहस्पती) इष्टि
श्राद्धे क्रतुदक्षौ सत्यौ नांदीमुखेवम् ॥ नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
पुनरवा द्वौ चैव पार्वणोऽसमुदाहृतौ ॥ तत्रैव । उत्पत्तिनामचैतेषां न विदुर्ये द्विजात
यः ॥ अयमुच्चारणीयस्तैः प्रलोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥ आगच्छंतु महाभागा विश्वे देवा
महाबलाः ॥ ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवंतु ते इति ॥ इष्टिश्राद्धं प्रति रुचिर
त्युक्तमिति कल्पतरुः । आधानादिकर्माणि मित्यन्ये । नैमित्तिकमेको हिष्टम् । स
को हिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इति भविष्योक्तेः । सतद्यद्यपि सको हिष्टं दै
वहीनमिति तत्र विश्वे देवनिषेधस्तथापि नवश्राद्धे द्वादशमासिके च कामकालौ
ज्ञेयौ । नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रंतु यदुत्तमम् । अतः परं पुराणां वैविधं श्राद्धमु
च्यते ॥ यस्मिन्नेव पुराणो वा विश्वे देवानलेभिरे ॥ आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धं वृथालं संव्रव
र्जितमिति बह्वृचपरिशिष्टात् । सतच्च बह्वृचानामेव तेषामेवोक्तेः । अन्येषां

तुनाविष्वेदेवाइतिकात्यायनोक्तेस्तन्निषेधसवेति पृथ्वीचंद्रोदयः । अन्येतुर्नै
 मित्तिकंसपिंडीकरणासाहुः । भविष्येद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं तथापि तद
 प्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानभोजयेत्तद्विजानिति तत्रैव विष्वेदेवनियेधात् । यद्यपि स
 पिंडीकरणोऽंशतः कोद्दिष्टत्वं तथापि सपिंडीकरणाश्राद्धं देवपर्वनियोजयेदिति
 वचनात्तत्परत्वम् (हेमाद्रावादित्यपुराणो) विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्वास्त्रिष्टियुकी
 र्तिता ॥ नित्यं नांदीमुखेऽष्टादेवसूक्त्यौ च पैतृके ॥ नवान्नलंभने देवौ कामकालौ
 सदैव हि ॥ अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ ॥ पुस्तुरवाद्रवौ चैव विष्वे
 देवौ तु पार्वरो (क्वचिद्दिश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः) नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादे
 कोद्दिष्टं तथैव च ॥ मातुः श्राद्धं च युग्मैः स्याददैवं प्राडः मुखैः पृथक् ॥ योजयेद्देवपू
 र्वाणि श्राद्धान्यन्नानियत्नतः ॥ नांदीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्राद्धं सदैव मिति
 हेमाद्रिः । अथ विप्राः ॥ ते चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः । तत्राद्याः । अत्रम
 दीयाः श्लोकाः । त्रिणाचिकेतस्त्रिमुपरावेत्ताप्यथर्वशीर्षोऽध्ययने रतश्च । शतायुर्वेदार्थं विदौ प्रवक्ता
 स्याद्ब्रह्मचारी च तथाग्निविच्च ॥ सीददृत्तिः सत्यवाक्पुरुषैः स्वैर्मतापित्रैः पंच
 भिः ख्यातवंशः ॥ पत्नी युक्तो ज्येष्ठसामापुराणावेत्ता पुत्री चेति हासेऽवभिज्ञः ॥ योगी
 भिक्षुः सामगो ब्रह्मवेत्ता पंचाग्निश्च श्रोत्रियस्तत्सुतो वा ॥ शंभूध्यायी श्रीशपादा
 व्रजसेवी पांथश्चैते तत्तमाः संप्रदिष्टाः ॥ भिक्षुर्योगी पांथस्तत्त्वलभ्या भाग्याल्लब्धा
 ऽचेत्तदा भोजनीयाः । श्राद्धे विप्रेषूपविष्टेषु पश्चात्संप्राप्ताश्चेद्दिप्रपंक्तौ तु भोज्याः ।
 अत्रमलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् (तत्रैव नारदः) ये वै यती ननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ॥
 विजानन्वसतो ग्रामे कव्यं तद्यातिराक्षसान् (दीपकालिकायां दक्षः) विना मांसेन
 मधुना विना दक्षिणाया शिष्या ॥ परिपूर्णा भवेच्छ्राद्धं यतियुश्राद्धभोजियु ॥ सतच्च
 ज्ञानविषयम् । त्रिणाचिकेतस्त्रिमुपराय जुर्वेदेकदेशौ तद्व्रतेन तदध्यायिनौ । च
 यस्य सप्तपूर्वसोमपाः त्रिमुपरा इति बोधदेवः । त्रिमधुर्गवेदेकदेशस्तदध्यायी । के
 चिन्नाचिकेतं च यनं त्रिः कृतवानित्यर्थमाहुस्तद्देमाद्रिविरुद्धम् (हेमाद्रौ गौतमः)
 युवभ्योदानं प्रथमं पितृवयस इत्येके (मात्स्ये मनुः) यच्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमां

सतेध्वरस ॥ सामस्वरविधिज्ञश्चपंक्तिपावनपावनः (कौर्म) असमानप्रवरै
 कोह्यसगोत्रस्तथैवच ॥ असंबंधीचविज्ञेयोब्राह्मणाःश्राद्धसिद्धये (गारुडे)
 श्राद्धेषुविनियोज्यास्तेब्राह्मणाब्रह्मवित्तमाः ॥ येयोनिगोत्रसंबांतेवासिसंबंधव
 र्जिताः (मनुः) नमित्रंभोजयेच्छ्राद्धेधनैःकार्योस्यसंग्रहः ॥ नारिंनमित्रंयंविद्यात्तं
 तुश्राद्धे निसंवयेत् ॥ द्वयोर्धर्माःश्राद्धे भोजनंनिषिद्धम् । पितृपुत्रौध्रातरौद्वौ
 निरग्नितुर्विणीपतिम् ॥ सगोत्रप्रवरंचैवश्राद्धेषुपरिवर्जयेदिति श्राद्धदीपकलि
 कायांजातुकरार्थोक्तेः (अथमध्यमाः । हेमाद्रौकौर्मगार्ग्यौ) नैकगोत्रेहविर्द
 द्याद्यथाकन्यातथाहविः ॥ अभावेह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तुभोजयेत् (अत्रके
 चित्स्वशाखीयानमुख्यानाहुःपठंतिच) निसंवयीतपूर्वेद्युःस्वशाखीयानद्विजो
 त्तमान् ॥ स्वशाखीयद्विजाभावेद्विजानन्यान्निमंत्रयेदिति ॥ इदंतुनिर्मूलत्वाद्दे
 माद्रिणादूयितत्वाच्चोपेक्ष्यम् (मनुरपि) यत्नेनभोजयेच्छ्राद्धेब्राह्मणावेदपार
 गं ॥ शाखांतगमथाध्वर्युं छंदोगंवासमाप्तिगम् ॥ यथासम्यक्तसोयस्यभुंजीतश्रा
 द्धमर्चितः ॥ पितृणांतस्यहृत्पिःस्याच्छ्राद्धतोःसाप्तपौरुषी (अत्रसामकाःश्लो
 काः) मातामहोमातुलभागिनेयदौहित्रजामातृगुरुस्त्रिशिठयाः ॥ ऋत्विक्चया
 ज्यश्चशुरौस्त्वबंधुश्यालागुणाढ्यास्त्वनुकल्पभूताः ॥ बांधवोमातृवसृपित्रवसृ
 मातुलपुत्रादितिबोपदेवः (अत्रमूलंहेमाद्रौज्ञेयम् ॥ सगुणास्त्वस्त्रीयाद्यतिक्रमेदो
 यसव) सप्तपूर्वन्निमंत्रपरानपुरुषानात्मनासह ॥ अतिक्रम्यद्विजानेताचरके
 पातयेत्स्वगं ॥ संबन्धिनस्तथासर्वान्दौहित्रंविदुपतितथा ॥ भागिनेयंविशेषेणात
 थाबंधुंस्वगाधिपेतिमदनरत्नेभविष्योक्तेः । अतसवयाज्ञवल्क्योब्राह्मणाप्रतिवे
 श्यानामेतदेवनिमंत्रणादितिगुणयतिक्रमेदशपणांदंडमाह । आसन्नमात्रपरमिदम्
 मूर्खेतुनदोषः । ब्राह्मणातिक्रमोनास्तिमूर्खंचैवविवर्जिते ॥ ज्वलंतमग्निमुत्सृज्य
 नहिभस्मनिहूयतइतिकात्यायनोक्तेः ॥ विप्रस्यापिदोषः । अविद्वान्प्रतिगृह्णा
 नोभस्मीभवतिदारुवदितिमनुक्तेः (अपरार्केश्रविः) यदुभ्यस्तु पुरुषेभ्योर्वागि
 श्राद्धेयास्तुगोत्रिणाः ॥ यदुभ्यस्तुपरतोभोज्याः श्राद्धेयुर्गोत्रजाअपि ॥ सतच्च
 ब्राह्मणालाभेअपिशब्दात् (असंभवेहेमाद्रौगौतमः) शिष्यांश्चैकेसगोत्रांश्च

भोजयेदूर्ध्वविभोगुणावतः (आपस्तम्बः) ब्राह्मणानभोजयेद्योनिगोत्रसंज्ञांतेवा
 स्यसंबन्धिनः । गुणाहान्यांतुपरेषांसमुदितः सोदर्यापिभोजयितव्यः । एतेनांतेवा
 तिनोव्याख्याताइति (अत्रविशेषमाहात्रिः) पितापितामहोभ्रातापुत्रोवाथर्षापि
 डकः ॥ नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नग्राह्ये ऋत्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोप्येतेसकु
 ल्याब्राह्मणाः स्मृताः ॥ वैश्वदेवनियोक्तव्यायद्येतेगुणावतराः ॥ सगोत्रान्नियो
 क्तव्याः स्त्रियश्चैवविशेषतइति (अथवज्याः । अवसामकाः प्रलोकाः) वज्रनिप्रव
 द्येत्वथरोगिर्वैरहीनाधिकांनगान्नकितवानकृतज्ञान ॥ नक्षत्रशास्त्रेणाचजीवमा
 नानभैषज्यवृत्त्यापिचराजभृत्यान् ॥ संगीतकायस्थकुसीदवृत्त्यावेदक्रयेणापिक
 वित्ववृत्त्या ॥ देवार्चनेनापिचजीवमानान्नस्वाध्यायदाराग्निमुतासकाणान् ॥ दु
 र्बालखल्वात्कुनस्यधर्मिनतांप्रचपौनर्भवह्य्यादंतान् ॥ अगारदाहीगरदः समुद्र
 यायीचकुंडाशयकूटकारी ॥ बालांप्रचयोध्यापयतेस्त्वपुत्रादवाप्तविद्यस्त्वथकुंड
 गोलौ ॥ अग्नेदिधिठवाः पतिरस्त्रकर्तासोमक्रयीतैलिककेकरासौ । युद्धांचायः प
 क्षिणांपोषकश्चस्रोतोभेत्तावृक्षसंरोपकश्च ॥ मेघाणांवानहिघ्राणांचपृष्ट्या
 स्त्रोयस्त्रीषुप्रहितैर्यश्चजारैः ॥ जीवत्यधेनुश्चदत्तानुयोगात्तद्रव्यप्राप्त्यावेदमुद्धा
 त्यंतः ॥ योग्रामयाजिपशुकेशविक्रयीस्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् ॥ अथ
 कामरतशूद्रयाजकश्मश्रुहीनजटिमंडिनिर्घृणान् । यस्यचैवगृहीरणीरजस्वला
 स्वार्थपाककरशापदायकान् ॥ क्लीवकुष्ठयतिभिलोहितेक्षणावकुब्जवामनमृदा
 तिशापिनः । पुत्रहीनमथकूटसाक्षिणांप्रेतहारिकमथाज्ययाजकं ॥ स्वात्मदातृ
 परिवेत्तयाजकस्तेनहिंसकमुखान्निववर्जयेत् ॥ अन्नमूलहेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचज्ञे
 यं (भारतेदानधर्मेषुग्राह्यवर्ज्यविप्राधिकारे) कितवोभ्रगाहायस्मीपशुपालो
 निराकृतिः ॥ ग्रामप्रेष्ठोवार्धुयिकोगायकः सर्वविक्रयी ॥ सामुद्रिकोराजभृत्य
 स्तेलिकः कूटकारकः ॥ पित्राविवदमानश्चयस्यचोपपतिगृहे ॥ अभिशस्तस्त
 थास्तेनः शिल्पयश्चोपजीवति ॥ पर्वकारश्चसूचीचमित्रध्रुक्पारदारिकः ॥
 अत्रतानामुपाध्यायः कांडपृष्टस्तथैवच ॥ अभिश्चयः परिक्रामेद्यः शुनादष्टएव
 च ॥ परिवित्तस्तथास्तेनोदुश्चर्मागुरुतल्पगः ॥ कुशीलकोदेवलकोनक्षत्रैर्य

प्रचजीवति ॥ ईदृशाब्रह्मणा ज्ञेया अपांक्तेया युधिष्ठिर (तथा) ऋणाकर्तृचयोरा
 जन्यप्रचवार्धुधिकेनरः (काण्डपृष्ठः) स्वशाखांत्यक्त्वापरशाखयोपनीतस्त
 दध्यायीच (सत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु) तस्यामेवतुयोवृत्तौ ब्राह्मणोवसतेर
 सात् । काण्डपृष्ठपृष्ठ्युतो मार्गत्सोपांक्तेयः प्रकीर्तितः (इत्याहहारीतः) शूद्रापु
 त्रास्त्रयंदत्तायेचैतेकीर्तकाः बुताः ॥ ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठानसंशयः (अन्ये
 पि हेमाद्रौ मात्स्ये) त्रिशंकुवर्बरानं धानचीनद्रविडकौंकराश्च ॥ कर्णाटिकांस्त
 याभीरान्कालिंगांश्च विवर्जयेत् (तत्रैव सौरपुराणे) अंगवंगकालिंगांश्च सौरा
 स्थानगुर्जरांस्तथा ॥ आभीरान्कौंकरांश्चैव द्राविडान्दाक्षिणात्यनाम् ॥ आवंत्या
 न्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् (चंद्रिकायां यमः) काराणाः कुब्जाश्च बंटा
 प्रचकटवनागुरुतल्पगाः ॥ मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥ राज
 भृत्यांश्च धिरमकरखल्वाटपंगवः ॥ वशिजो मधुहर्तारो गरदावनदाहकाः । सम
 यानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः । प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च तथा प्रव्रजिताश्च ये ।
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावसितश्च यः । अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदू
 यकः (आह काशिकायां कात्यायनः) द्विर्गनः कीलदुश्चर्मा शुक्लोत्तिकपिल
 स्तथा ॥ छिन्नोष्ठश्छिन्नलिंगश्च नैव केतनमर्हति ॥ द्विर्गनः पित्रोर्विशेषिपुत्रं
 विच्छिन्नवेदाग्निः (हेमाद्रौ मरीचिः) अविद्धकर्माः कृष्णाश्च लंबकर्मास्तथैव च ।
 वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः आह कर्मणि (ब्राह्मो) मूकश्च पूतिनाशश्च छिन्नांग
 श्चाधिकांगुलिः ॥ गलरोगी च गडुमानस्फुटितांगश्च सज्वरः ॥ यंडूतवरसंदां
 प्रच आह्वे द्यैतान् विवर्जयेत् (लंबकर्मांश्चाह तत्रैव गोभिलः) हनुमूलादधः कर्णौ लं
 बौ तु परिकीर्तितौ ॥ इयं गुलौघ्यंगुलौशस्ताविति शातातपो ब्रवीत् (चंद्रिकायां
 यमः) इयंगुलातीतकर्मास्य भुंजते पितरो न तु । यंडुश्चात्र चंद्रिकोक्तो सप्तविधो
 ग्राह्यः (यथा) यंडुको वातजः यंडुः पंडुः क्लीबो न पंसकः ॥ कीलकश्चेति सप्तैव क्लीव
 भेदाः प्रकीर्तिताः ॥ पराशरमाधवीयुचतुर्दशविधोक्तः । तेषां स्वरूपाणि तत्रैव
 ज्ञेयानि (चंद्रिकायां शातातपः) अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यजंत्यल्पदक्षिणैः ॥ तेषां
 मन्त्रभोक्तव्यमपांक्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥ एतच्च शक्तौ सत्यां (अपरार्कभारते) अत्र

लोकि तव स्तेनः प्राणि विक्रयकोऽपि वा ॥ पश्चाच्चेत पीतवानसोऽसौ निकेतनमर्हति
 (आद्वदीपिकालिकायां यमः) अपत्नीकश्च वर्ज्यस्या तस्य पत्नी कोप्यनग्निनः
 (तत्रैवाश्वलायनः) प्रतिमा विक्रयं यो वै करोति पतितस्तु सः ॥ जीवनार्थं परास्थीनि
 धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः । सात्रापि वोर्विनासोऽपि पतितः परिकीर्तितः (तत्रैव जातूक
 रायः) यत्र मातुलजोऽहो यत्र वा वृषलीपतिः ॥ आङ्गनगच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरा
 मियं ॥ पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निगुर्विणीपतिम् ॥ सगोत्रप्रवरंचैव आद्वेषु परिव
 र्जयेत् (बृहन्नारदीये) शंखचक्रं मृदायस्तुकुर्यात्तस्मात्सेनवा ॥ सशूद्रवद्बर्हि
 ष्ठकार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणाः । शंखचक्राद्यं कनं च गीतनृत्यादिकं तथा ॥ एकजा
 तेरयं धर्मेन जातु स्यात्तद्विजन्मनः ॥ तेन येतत्तमुद्रादिविषयस्ते शूद्रविषया इति
 (पृथ्वीचंद्रोदये) शिवकेशवयोरेकान् शूलचक्रादिकान् द्विजः ॥ न धारयेत्तस्मिन्
 मातृवैदिकेवर्त्मनि स्थित इत्याश्वलायनोक्तेषु च । नृत्यंचोदराद्यर्थं निषिद्धमिति
 श्रीधरस्वामी । अन्येऽपि निषिद्धानि बंधेषु ज्ञेया इति दिक् ॥ अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वे
 क्त्यैव तद्वर्ज्यानां निषेधे सिद्धे पुनर्बर्ज्यपरिगणानं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणाप्राप्त्यर्थमि
 ति विज्ञानेश्वरः (कुष्टिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ विशिष्टः) अपि चैन्मंत्रविद्युक्तः शा
 रीरैर्पंक्तिदूयगौः ॥ अदृश्यंतं यमः प्राह पंक्तिपावनमवसः ॥ क्वचिद्विप्राणां जातिमा
 त्रेणा ग्राह्यत्वमुक्तं (चन्द्रिकायामाग्नेये) यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्य
 यात् ॥ तानेव भोजयेद्विप्रान् ब्राह्मणाये प्रकल्पिताः ॥ ब्रह्मणा कृतसंस्थाना विप्रा
 ब्रह्मसमाः स्मृताः ॥ अमानुषा गया विप्रा ब्राह्मणाये प्रकल्पिताः । ते युतुष्टेषु संतुष्टाः
 पितृभिः सह देवताः (तत्रैव) न विचार्य कुलं शीलं विद्या च तपसवच ॥ पूजितैस्ते
 स्तु संतुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः । गयायां निर्गुणा अपि ते सर्वभोज्या इति हेमाद्रौ च ।
 क्षय्यवत् आद्वेषवत् तन्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः (पृथ्वीचं
 द्रोदयेऽपि पात्रे) तीर्थेषु ब्राह्मणानैव परीक्षेत कदाचन ॥ अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं
 मनुरब्रवीत् ॥ (स्कांदेऽपि) ब्राह्मणां च परीक्षेत तीर्थेऽपि निवासिनः (मनुः) न
 ब्राह्मणां परीक्षेत देवैर्कर्मणि धर्मवित् ॥ पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥
 असंभवपरमेतदिति मेधातिथिः (हेमाद्रौ व्यासः) गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सु

यंत्रितः॥ नायंत्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी॥ कारणाः कूटाश्चकुट्टजाश्चदरि
द्राद्याधितास्तथा॥ सर्वेऽप्येनियोक्तव्यामिश्रितावेदपारगैः (अथविप्रनिमंत्रणम
चंद्रिकायां वाराहे) वस्त्रशौचादिकर्तव्यं चः कर्तास्मीति जानता॥ स्थानेनोपलेपनं कृ
त्वा ततो विप्रान्निमंत्रयेत् ॥ दंतकायं च विस्त्रजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् (तत्रैव प्रचे
ताः) दक्षिणां चरणां विप्रः सव्यं वैश्वत्रियस्तथा॥ पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणातिपू
र्वकम् (बृहस्पतिः) उपवीतीततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् ॥ अपसव्येन पित्र्ये
यस्त्वयं शिष्योऽथ वा सुतः (प्रचेताः) सवर्णं प्रेषयेदाप्तं द्विजानां तु निमंत्रणं (पृथ्वीचं
द्रोदयेस्कांदे) राजकार्येनियुक्तस्य बंधनिग्रहवर्तिनः॥ व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं वि
प्रेणाकारयेत् (चंद्रिकायां यमः) अभोज्यं ब्राह्मणास्यान्नं वृषलेन निमंत्रितम् ॥ तथै
व वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमंत्रितम् (तत्रैव पैनीनसिः) सप्तपंचद्वौ वा श्रोत्रियान्नि
मंत्रयेत् (अश्वलायनसूत्रेऽपि) एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा वृद्धो फलभूयस्त्वं द्वा
विति (वृद्धिश्चाद्वेगौ तमः) नवावरान्नभोजयेद्युजो वायथोत्साहम् (याज्ञवल्क्यः)
द्वौ देवैः प्राकृत्यः पित्र्ये उदगे कौकमेव वा । मातामहानामप्येवं तंत्रं वा वैश्वदेविकम्
(दीपिकालिकायां पराशरः) संपत्तावर्थं पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः॥ पित्रादेर्ब्राह्म
णाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके (वृद्धयाज्ञवल्क्यः) दशैकं पंचवा विप्रान् पात्रवर्षो
विनियोजयेत् ॥ अत्र वैश्वदेवे द्वौ चतुरोऽवोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्री
नपंच सप्तनवोपवेश्ये शयेदिति न सुसौर्यः (मनुः) द्वौ देवैः पितृकृत्ये त्रीने कौकमुभय
त्रवा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे । शतक्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्म
णसंपदम् ॥ पंचैतान्विस्तरोर्हंति रस्मान्नेहेतविस्तरम् (पृथ्वीचंद्रोदये शातातपः)
द्वौ देवैश्चत्वारो विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् ॥ पित्र्ये तदङ्गुः सुखांस्त्रींश्च बह्वृचा
ध्वर्युसामगान् (अत्यशक्तौ हेमाद्रौ देवलः) एकेनापि हि विप्रेणाग्रं पंडं श्राद्धमाचरे
त् ॥ यदृष्ट्यनिदापयेत्तत्र यदुभयो दद्यात्तथा हविः (गोभिलः) यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे
छंदोगंतत्र भोजयेत् । ऋचो यजुंसामानि त्रितयं तत्र विद्यते (अत्र वैश्वदेवे विशेष
माह तत्रैव विशिष्टः) यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे देवं तत्र कथं भवेत् ॥ अन्नं पात्रे समुद्धृत्य स
र्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥ प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु द

द्याद्वाब्रह्मचारिणो ॥ सततसंपिंडीकरणावर्ज्यज्ञेयम् । नत्त्रैवैकं सर्वेषां काममना
 द्ये इत्याद्यन्ताय नोक्तेः (अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ) आद्यं संपिंडीकरणांतद्वर्ज्यं
 आद्यं युक्तं संप्रयागामेकं भोजयेत् ॥ संपिंडीकरणोत्तुनियतं त्रिभिर्भवितव्यमिति ।
 अनाद्ये प्रारंभे वावर्जिते वा । अभोजने आसहे सप्राज्ञादौ वा । अन्नाभावे तित्याख्यां
 तरंतत्रैव ज्ञेयम् (कारिकापि) दैवे पित्र्ये च वैकैकं संपिंडीकरणां विनैति (अत्रैकं वि
 प्रेसाग्नेर्विशेषमाह पृथ्वी चंद्रोदये प्रचेताः) सकस्मिन् ब्राह्मणो दैवे साग्ने रग्निर्भवे
 त्सदा ॥ अत्रग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छाद्धकर्मणि सर्वदा (सर्वथा विप्रालाभे तत्रैव हेमा
 द्रौ वसत्यत्रतः) निधाय दर्भं निचयमासने युसमाहितः ॥ प्रैशानुप्रेषु संयुक्तं सर्वथा
 हंप्रकल्पयेत् ॥ अत्र प्राप्त्यभावात्सवे इव सत्त्वकार्यं यजमानविधौ न दक्षिणोत्तिके
 चित्तम् । अदृष्टार्थायाः दक्षिणायाः प्राप्तेः । सर्वतस्त्रिजटे तुभ्यं ये च प्राद्धसदक्षिणा
 मिति पात्रात् ॥ विदध्याद्धौ वसन्यश्चेदक्षिणाद्धं हरो भवेत् ॥ स्वयंचेदुभयं कुर्याद
 न्यस्मै प्रतिपादयेदिति छंदोगपरिशिष्टाच्च (संयतिप्राद्धेपिकात्यायनः) यज्ञ
 वस्तुनि मुष्टौ च स्तंभे दर्भवतौ तथा ॥ दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणोद्युच (साह
 द्ये तु विप्रालाभे सुवासिन्योपि भोजनीया इत्याहापरा र्के तु द्वर्वाशयः) साहद्व्या
 द्ये तु विप्राणां मलाभे यजयेदपि ॥ पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोष्टौ कुलोद्वा इति ॥
 अष्टावितिवृद्धिप्राद्धविषयम् (पात्रे उत्तरखंडे) सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामं शि
 लांचयः ॥ पीठे संस्थापयित्वा तु प्राद्धं च कुरुते नरः ॥ पितरस्तस्य तिष्ठति कल्प
 कोटि शान्तिं दिवि (चंद्रिकायां मात्स्ये) पठन्निमं ग्रन्थं नियमान् प्रावयेत् पितृकान्तुवधः ॥
 अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च मया च प्राद्धकारि
 णा (यत्तुमनुः) सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिर्नः
 शोभते प्राद्धकर्मणी तितत्पूर्वद्युर्निमंत्रणापरं नतदहः (तदैव देवलः) असंभवे परेद्यु
 र्वा ब्राह्मणां स्तान्निमंत्रयेत् । अज्ञातीनसमानार्थानियुग्मानात्मशक्तितः (कात्याय
 नः) अनिद्येनामंत्रितो नापक्रामेत् केतनं गृह्य शक्तः अथ प्राद्धकर्तृभोक्तुनियमाः (त
 त्रनिमंत्रितविप्रत्यागोऽपरार्क्यमः) केतनं कारयित्वा तु योतिपातयति द्विजम् ॥ ब्र
 ह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते ॥ आसंध्य ब्राह्मणां यस्तु यथान्यायं न पूजये

त ॥ अतिहृच्छासुधोराहुतिर्यग्योनियुजायते (प्रसादान्यागेतुहारीतः) प्रसादा
 द्विस्मृतंज्ञात्वाप्रसाद्येनंप्रयत्नतः ॥ तर्पयित्वायथान्यायंसर्वतत्फलमप्नुते (प्रसा
 दाभावेतुनारायणाः) एकस्मिन्नेतसिप्राप्तेब्राह्मणोनियतःशुचिः ॥ यतिचांद्रा
 यणांकृत्वातस्मात्पापात्प्रमुच्यते (यमः) आसंघितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रग
 च्छति ॥ नरकाणांशतंगत्वाचांडालेठवभिजायते (तत्रैवदेवलः) पूर्वनिमंघ्रितो
 २न्येनकुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ॥ भुक्ताहारोयथाभुंक्तेहृत्तंतस्यनप्रयति (यदिविप्रो
 विलंबेततदोक्तमादित्यपुराणो) आसंघितश्चिरंनैवकुर्याद्विप्रःकदाचन ॥ देवता
 नांपितृणांचदातुरन्नस्यवैवाह ॥ चिरकारीभवेद्रोहीपच्यतेनरकाग्निना (पृ
 थ्वीचंद्रोदयेयमः) निमंघ्रितस्तुयोविप्रोह्यध्वानंयातिदुर्मतिः ॥ भवंतिपितरस्त
 स्यतंसासंपांशुभोजनाः ॥ आसंघितस्तुयःश्राद्धेहिंसावैकुरुतेद्विजः ॥ पितरस्त
 स्यतंसासंभवंतिसुधिराशनाः ॥ आसंघितस्तुयोविप्रोभारमुद्धहतेद्विजः ॥ पितर
 स्तस्यतंसासंभवंतिसुधेभोजनाः ॥ निमंघ्रितस्तुयोविप्रःप्रकुर्यात्क्रलहंयदि ॥ पि
 तरस्तस्यतंसासंभवंतिसलभोजनाः (शंखः) निमंघ्रितस्तुयःश्राद्धेसैथुनंसेवतेद्वि
 जः ॥ श्राद्धं दत्त्वाचभुक्त्वाचयुक्तःस्यान्महतैनसा ॥ सैथुनंऋतावपितिष्ठिद्वं ।
 ऋतुकालेनियुक्तोवर्त्तयगच्छेतस्त्रियकचित् ॥ तत्रगच्छन्नवाप्नोतिह्यनिष्ठानिफ
 लानित्वितितत्रमाधवीयेचवृद्धमनूक्तेः ॥ श्राद्धं करिष्यन्नकृत्वावाभुक्त्वावापि
 निमंघ्रितः ॥ उपोष्यचतथाभुक्त्वानोपेयाचऋतावपि ॥ भोक्ष्यन्नकरिष्यन्नश्च
 श्राद्धं पर्वरात्रौप्रयत्नतः ॥ व्यवायंभोजनंचापिऋतावपिविवर्जयेदितितवैवाच्य
 लायनोक्तेष्वच (विज्ञानेधरेणातु) श्राद्धेऋतौगच्छतोपिनदोयइत्युक्तंतत्त्वगति
 कगतित्वेज्ञेयं (बृहस्पतिः) द्विनिशंब्रह्मचारीस्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैःसह ॥ अ
 न्यथावर्तमानोतुस्यातांनिरयगामिनौ ॥ पुनर्भोजनमध्वानंभारमायाससैथुनं ॥
 श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवसर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥ स्वाध्यायंकलहंचैवदिवास्वापंतथैवच
 (यत्तु श्राद्धकारिकायांपुराणासमुच्चये) कृत्वातुरुधिरसावंनदिहान्श्राद्धमाचरेत् ॥
 एकंदेव्रीणावाविहान्दिनानिपरिवर्जयेदितितन्निर्मूलम् (पृथ्वीचंद्रोदयेयमः)
 पुनर्भोजनमध्वानंभाराध्ययनसैथुनम् ॥ संध्यांप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धभोक्ताऽष्टवर्जयेत् ॥

इतिसंध्यानियेधः प्रायश्चित्तात्पूर्वज्ञेयः (यथाहोशनाः) दशकृत्वः पिवेदापोगा
यज्याश्राद्धभुक् द्विजः ॥ ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि (गौडास्तु) सायंसं
ध्यांपरान्नंच छेदनंच वनस्पतेः ॥ अमावास्यां न कुर्वीतरात्रिभोजनमेव च ॥ द्यूतंच
कलहंचैव सायंसंध्यां दिवा शयं ॥ श्राद्धकर्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिंच वर्जयेदिति
कामधेनौ वराहाद्युक्तेः ॥ श्राद्धकर्तुरपि सायंसंध्यानियेधमाहुः ॥ शिष्टास्तु नि
र्मूलत्वमाहुः ॥ होमनियेधस्तु स्वविषयः ॥ सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने ॥
सर्वमादिनिमित्ते युहावयेन्न तु हापयेदिति छंदोगपरिशिष्टात् (तत्रैवादित्यपुराणो)
निमंत्रितस्तु न श्राद्धं कुर्याद्धार्यादिताडनं (चंद्रिकायां प्रचेताः) श्राद्धभुक् प्रातरु
त्थाय प्रकुर्याद्विंतधावनं ॥ श्राद्धकर्तान् कुर्वीत दंतानां धावनं बुधः (हेमाद्रौ जाबालिः)
दंतधावनतांबूलंतैलाभ्यंगमभोजनं ॥ रत्यौ यध परान्नंच श्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति (वि
ष्णुरहस्ये) श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वादंतधावनं ॥ गायत्र्या शतसंपूतसंबुध्रा
श्रयं विशुद्ध्यति ॥ पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनं ॥ दानप्रतिग्रहौ होमं श्राद्ध
भुक्तवर्जयेत् (सोमोत्पत्तौ) वनस्पतिगते सोमेयस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ॥ घोरायां भू
राहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ सति द्विहिते धर्मादिव्यतिरेकेणा । वनस्पतिगते
सोमेमंथानं यस्तु कारयेत् ॥ गावस्तस्य प्रगाप्यति चिरकालमुपस्थिताः (वनस्प
तिगतस्वरूपमाह पृष्ठवीचंद्रोदये व्यासः) त्रिमुहूर्तवसेदर्के त्रिमुहूर्तवसेज्जले ॥ त्रिमु
हूर्तवसेदगोयु त्रिमुहूर्तवनस्पतौ (कलिकायां तृडमनुः) निसंज्यविप्रांस्तदहर्वर्ज
येन्मैथुनं क्षुरं ॥ प्रसत्तांच स्वाध्यायं क्रोधशौचतथानृतम् ॥ केचिन्निमंत्रणात्पूर्
वं शुद्ध्यर्थं पूर्वेन्हसौ रंकुर्वतितत्रमूलं मृग्यम् (मरीचिः) यद्यथां पर्वसु पक्षादौ रि
क्ता भद्रातिथिर्वापि ॥ पाते श्राद्धं व्रताहेच सौरं वर्ज्यं निशासु च ॥ यदाकर्तुरश
क्तायात्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति तदा कर्त्ता प्रतिनिधिना च प्राशुक्ता नियमाः का
र्याः ॥ न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः ॥ श्राद्धं शिष्येणापुत्रेणातदान्येना
पि कारयेत् ॥ नियमानाचरेत्सोपि नियतांश्च वसुंधरे ॥ यजमानोऽपि तान्सर्वाना
चरेत्सु समाहित इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः ॥ (स्त्रियस्तु पात्रे) मुक्तकच्छातु याना
री मुक्तकेशीतथैव च ॥ हसते वदते चैव निराशाः पितरोगताः (आश्वलायनः)

अद्विहभोजयेद्वास्तौनबालानपियत्नतः ॥ प्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नलंकुर्या
त्स्वविग्रहम् ॥ वास्तौगृहे (अथप्राद्वस्तूनि ॥ तत्राशौकशाः । पृथ्वीचंद्रोदये
दक्षः) समित्पुष्टपकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अष्टधाभक्तदिने द्वितीयो भा
गइत्यर्थः (तत्रैवयमः) समूलस्तुभवेद्दर्भः पितृणां प्राद्वक्स्मृति ॥ मलेतलो
कानजयतिशक्रस्यसुमहात्मनः (व्यासः) तपसादीनिकार्याणि पितृणां या
निकानि चित् ॥ तानिस्युर्द्विगुणोर्दर्भः सप्तपत्रैर्विशेषतः (शालंकायनः) सपिंडी
करणां यावदुजुर्दर्भः पितृक्रिया सपिंडीकरणादूर्ध्वद्विगुणोर्विधिवद्भवेत् (शंखः)
अनन्तगर्भितांसाग्रं कौशाद्विदलमेव च ॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्
(हारीतः) पवित्रं ब्राह्मणास्यैव चतुर्भिर्दर्भपिंजुलैः ॥ एकैकं न्यदमुद्दिष्टं
गोवर्गोयथाक्रमम् (स्मृत्यर्थसारे) सर्वेषां वा भवेत्तद्वाभ्यां पवित्रं ग्रैथितं नवम्
(रत्नावल्यास) द्वयोस्तु पूर्वगोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः (हेमाद्रौस्कांदे) अ
नामिकाधृतादर्भाह्येकानामिकयापि वा ॥ द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्येदर्भप
वित्रके (पवित्राभावे तु तत्रैवसुमंतुः) समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणोकरे ॥
सव्ये चैव तथा त्रीन्त्रैविभूयात्सर्वकर्मसु (बौधायनः) हस्तयोस्तभयोर्द्वाद्वा वासने
पितथैव च (दर्भग्रहणोर्मंत्रमाहशंखः) विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज ॥
नुदसर्वाणि पापानि दर्भस्त्वस्तिकरो भव (स्मृत्यर्थसारे) हुं कटुकारेणामंत्रेण सक्त
चिह्नत्वासमुद्धरेत् (भारद्वाजः) प्रेतक्रियार्थं पित्र्यमभिचारार्थमेव च ॥ दक्षिणा
भिमुखं प्रिच्छ्यात्प्राची तावीतिको द्विजः (कुशाभावेऽपराके सुमंतुः) कुशः काशः
शरोगुंद्रो यवादूर्वाऽथ बिल्वजाः ॥ गोकेशमुज्जकुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः (काशा
दौ विशेषमाहशंखः) काशहस्तस्तुनाचामेत्कदाचिद्विधिशंकया ॥ प्रायश्चित्ते
न युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च (पृथ्वीचंद्रोदयेयमः) सासिमास्युद्धृतादर्भासासिमा
स्येव चोदिताः (यद्विंशन्मते) सासेन स्वादसावास्यादर्भोग्राह्यो नवः स्मृताः (गृ
ह्यपरिशिष्टे) ये च पिंडाश्चितादर्भायैः कृतं पितृतर्पणम् ॥ अमेध्याशुचिलिप्ताये
तेषां यागो विधीयते (लघुहारीतः) पथिदर्भाश्चित्तौ दर्भविदर्भाय जभमियु ॥ स्तर
णासर्नपिंडेषु यदुक्ता तत्परिवर्जयेत् ॥ ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा यिदर्भाः पितृतर्पणम् ॥ हता

मन्त्रपुरीयाभ्यांतिषांत्यागोविधीयते (हेमाद्रौ) अन्यानिचपविवाणिकुशदूर्वा
 त्मकांनिच ॥ हेमात्मकपवित्रस्यह्योकांनार्हातिवैकलाम् (अथहविः) (हेमा
 द्रौप्रचेताः) कृष्णामायास्तिलाश्चैवश्रेयाःस्युर्यवशालयः ॥ महायवात्रीहियवा
 स्तथैवचमधूलिकाः ॥ कृष्णाःश्वेताश्चलोहाश्चग्राह्याःस्युःश्राद्धकर्मणि ॥ महा
 यवावेणुबीजं । मधूलिकायावनालाइतिहेमाद्रिः (कल्पतरुश्चभारते) वर्धमा
 नतिलंश्राद्धमसद्यमनुरववीत् ॥ सर्वकामैःसयजतेयस्तिलैर्यजतेपितृन् (चंद्रि
 कायांदेवलः) इष्टापूर्तमृताहेचदर्शतृह्यष्टकासुच ॥ पात्रेभ्यस्तेषुकालयुदेयं
 नैवकुभोजनं (सायणीये) अगोधूमंचयच्छ्राद्धमायमुद्गविर्बर्जितं ॥ तैलपक्वेतर
 हितंकृतमप्यक्तंभवेत् (हेमाद्रावविः) अगोधूमंचयच्छ्राद्धंकृतमप्यक्तंभवेत्
 (तत्रैवब्राह्मे) यवैर्व्रीहितिलैर्मयैर्गोधूमैश्चराकैस्तथा । संतर्पयेत्पितृन्मुद्गै
 श्यामाकैःसर्षपद्रवैः ॥ नीवारैर्हरिण्यामाकैःप्रियंगुभिरथार्चयेत् ॥ (हेमाद्रौका
 र्णाजिनिः) यदिष्टंजीवतश्चासीत्तद्व्यात्तस्ययत्नतः ॥ सत्त्वोदुस्तरंमार्गततोया
 तिनसंशयः (कलिकायामाश्वलायनः) कदल्यादिफलैःशस्तेर्मूलैराद्रादिकैरपि
 गोरसैर्मधुनादधनाश्राद्धेसंतर्पयेत्पितृन् ॥ कदल्याम्रफलादीनिश्राद्धेसंपादयेत्सु
 धीः (हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचमार्कंडेयः) गोधूमैरिसुभिर्मुद्गैःसतीनैश्चराकैर
 पि ॥ श्राद्धेषुदत्तैःप्रीयंतेमासमेकांपितामहाः ॥ विदार्याचभसंडैश्चतिलैःशृङ्गा
 टकैस्तथा ॥ कंचुकैश्चतथाकंदैःकर्कधूवदरैरपि ॥ पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षौद्रैः
 पनसैस्तथा ॥ काकोल्याक्षीरिकाकोल्यातथापिंडालकैःशुभैः ॥ लाजाभिश्च
 सधानाभिस्त्रपुसैश्चासुविर्भटैः ॥ सर्वपाराजकाशाभ्यामिंशुरैराजजंबुभिः ॥
 प्रियालामलकैर्मुख्यैःफल्गुभिश्चतिलंकैः ॥ वेवांकुरैस्तालकंदैश्चक्रिका
 क्षीरिकावचैः ॥ लोचैःसमोचैर्लकुचैस्तथावैबीजपूरकैः ॥ कुंजातकैःपद्मकलै
 र्भक्ष्यभोज्यैश्चसंस्कृतैः ॥ रागखांडवचोदयैश्चविजातकसमन्वितैः ॥ दत्तैस्तु
 मासंप्रीयंतेश्राद्धेषुपितरोनृणाम् ॥ गणांकोशहेमाद्यादिव्याख्यावैद्यकाद्यनुसारे
 रामध्यदेशभाषयानामान्युच्यंते । सतीनैःकलापैः । कलापस्तुसतीनकइत्यमरः ।
 बहूरीतिप्रसिद्धैः ॥ विदार्यातत्कंदेनभसंडजलजं । मखाराइतिश्राद्धमंजर्या ।

भूकूष्मांडमित्यन्ये । शृङ्गाटकसिंघाडा । कंचुकः कंचनारः । कंदः सुरगाः ।
 आशीघ्नः सुरगाः कंदइत्यमरः । कर्कधूः वन्यसूक्ष्मंबदरं । पालेवतं कोशातकी ।
 आरुक् अरुई । असोदं अखरोटः । काकोलीं सीरकाकोलयौ गौडेयुप्रसिद्धौ । पिं
 डालकं सुथनी । महाराष्ट्राणां मोहलकंदइति प्रसिद्धम् । त्रपुसादयस्त्रयः कर्कटी
 भेदाः । चिर्भटं खर्बुजम् । सयपाइति दीर्घश्छांदसः । प्रियालीं वीरंजी । फल्गु
 उदुंबरं । तिलं टकं पटोलकं । तालकंदः कंदविशेषः । चक्रिकां तिंतिगी बिंबा ।
 सीरिका खीरिणी । मोचं कदलीफलं । लकुचं वडहरम् । मुंजातकं गौडदेशे
 प्रसिद्धं । पद्म मूलंगडा । रागखांडवः पिप्पलीशुंठियुक्तस्तुमुद्गयपस्तुखांडवः ॥
 रागखांडवतांथातिशर्करासंयुतं तु तत् इत्युक्तः पानविशेषः ॥ विजातं लवंगैलाप
 वक्राणि (मदनरत्ने कौर्मै) कालशाकं च वास्तुकं मूलकं कृशानालिका ॥ प्रशस्ता
 नीतिशेषः (हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च वायुपुराणौ) कालशाकं महाशाकं द्रोणाशा
 कं तथा द्रुक्रम ॥ दिल्वासलकमृद्धीकापनसाघ्रातदाडिमं ॥ चव्यं पालिवटासोद
 खर्जूरं च कसेरुक्रम ॥ कोविदारप्रचकंदश्च पटोलंबूहतीफलं ॥ पिप्पलीमरिचं
 चैव गलाशुंठी च सैधवं ॥ शर्करागुडकपूरबदरीद्रोणापत्रकं (तथा) मधुकं रामठं
 चैव कपूरं गुडमेव च ॥ आद्वकर्मणि शस्तानि सैधवं त्रयं पुसंतथा ॥ रामठं हिंगुः ॥ क
 सेरुः कोविदारप्रचतालकंदस्तथा विसम् ॥ तमालं शतकंदश्च मध्वालुः शीतकंद
 क्रम ॥ कालेयं कालशाकं च सुनिघसां सुवर्चलं ॥ मांसं शाकंदधिसीरं चांबुवेत्रां
 कुरस्तथा ॥ कटुफलं कौकरीद्राक्षालकुचं मोचमेव च ॥ अलाबं ग्रीवकं चारं कर्क
 धुर्मधुसाह्वयम् ॥ वैकं कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपल्लवकं ॥ पिप्पलीमरिचं चैव पटो
 लंबूहतीफलं ॥ सवसादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥ नागरं चार्द्रकंदेयं
 दीर्घमूलकमेव चेति (तथा) शर्करासीरसंयुक्ताः पृथुकानित्यमक्षयाः ॥ द्रोणा
 शाकं गमइति प्रसिद्धम् । मृद्धीद्राक्षा । आघ्रातं आंबाडाइति प्रसिद्धोदसः । तत्क
 लं च पालिवतं तंजवीरं । पालिआलनि तिगौडप्रसिद्धं वा । खर्जूरं खजूरइति प्रसिद्ध
 म । कसेरुः जलजः कंदः । कोविदारः कंचनारसदृशः । तालकंदः तालमूली । वि
 संभसीडं । शतकंदः शतावरी ॥ शीतकंदः । शालुकं सेरुकीति प्रसिद्धम् । का

लेयंकरालसंज्ञःशाकः । दासहरिद्रावेति (पृथ्वीचंद्रोदयः) सुनियसंक्र
 र्कटी । सुदृशंसुलटीयाइतिगौडप्रसिद्धं सुवर्चलं शाकविशेषः । कटफलं श्री
 पर्णीवृक्षफलं । कौंकणीअम्लतरसाद्राक्षा । तिंदुकंडिंडिसमितिकैदेवः । तिंदु
 फलं वा । श्रीवक्रफलविशेषः । चारंसुद्रतालं । मधुसाह्वयं मधुकपुष्पं फलं वा ।
 वैकंकतंचैचीतिगौडाख्यातम् । परुषकंपरुषसमिं प्रसिद्धम् । नागरंशुं
 (पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) आश्रमाश्रातकंबिल्वं दाडिमं बीजपूरकं ॥ प्राचीनामल
 कंक्षीरं नारिकेरं परुषकं ॥ नारंगकंचखजूं द्राक्षां नीलकर्पित्यकम् ॥ एतानि फ
 लजातानि आद्वेदेयानि यत्नतः (मात्स्ये) अन्नंतु सदधि क्षीरं गोघृतं शर्करां निव
 तम् ॥ मासंप्रीणातिसर्वान्त्रैपितृ नित्याहकेशवः (याज्ञवल्क्यः) हविष्यान्ने
 नवैमासंपायसेनतु वत्तरम् ॥ मात्स्यहारिणा कौरभ्रशाकुनच्छागपार्वतैः ॥ से
 गारौरववाराहशाशैर्मैर्ययाक्रमं ॥ मासवृद्ध्याभितृप्यंति दत्तैरिहपितामहाः
 खड्गामियं महाशल्यं मधुमुन्यन्नमेव च ॥ लोहामियं कालशाकं मांसं वा धीरास
 स्य च (निगमः) त्रिःपिबंति त्रिंद्रियसीरांश्चेतं वृद्धमजापतिम् ॥ वाध्रीगास्तु तं प्रा
 हुर्याजिकाः श्राद्धकर्मणि ॥ वाध्रीगासोजरच्छागइति मेधातिथिः कात्यायनः ।
 छागोस्तनपानालभ्यः शेषां राक्रीत्वालब्ध्वा वास्वयं मृतानां वा हृत्य पचेत् । (कौ
 र्मे) क्रीत्वालब्ध्वान्स्वयं वाथ मृतानां हृत्य प्रवाडिजः ॥ दद्याच्छाद्वेप्रयत्नेन तदस्यास
 द्यमुच्यते (आद्वेदत्तस्य मांसस्याभसरोदोयमाहमनुः) नियुक्तस्तु यथान्यायं
 यो मांसं नात्ति मानवः । सप्रेत्यपशुतांयांति स भवानैकविंशतिम् ॥ अत्र बहुयुवच
 नेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः ॥ विना मांसेन यच्छाद्वं कृतमप्यकृतं भवेदिति
 हेमाद्रौ देवलोक्तेः । यच्छाद्वं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि ॥ सिष्टाक्षैरपि संयुक्तं पि
 तृणां नैव तृप्तये ॥ अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्याच्च मांसिकम् ॥ नासापि कीर्तनी
 यं स्यात्तपितृणां प्रीत्येतत्तदिति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः च ॥ मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं
 गम्यते गौडनिबन्धे मात्स्यसु संतुक्तेः ॥ मध्वभावे गुडोदयः क्षीरस्य च तथा दधि ॥
 न लभ्यते घृतं यत्र कुर्यात्तघृतवतीजपं (श्राद्धकालकायां नागरखंडे) कथंचिद्यदि
 विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ॥ पिंडास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुनाविना ॥ वृहत्प

राशरस्तुमांसंनिषेधति ॥ यस्तुप्राणावधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितृ न ॥ सविद्वां
 ष्चंदनं दग्धवाकुर्यादंगारविक्रयम् ॥ क्षिप्त्वा कूपे यथा कचिद्बाला आदातुमिच्छ
 ति ॥ पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन ग्राह्यतया (सगव) सर्वथान्नं यदानस्यात्तदेवा
 मिषमाश्रयेत् ॥ ब्राह्मणाश्च स्वयं नाद्यात्तच्चश्चादिहतं यदि (भागवतेऽपि) न दद्यादा
 मिषं ग्राह्ये न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् मुन्यन्नैः स्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया ॥ त
 येति शेषः । अत्र केचित् । मुन्यन्नं ब्राह्मणास्योक्तं मांसं सत्रियवैश्ययोः ॥ मधुप्रदा
 नं गृहस्थसर्वेषां वा विरोधिरिति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्याः व्यवस्था माहुः (पृथ्वी
 चंद्रोदयस्तु) असता गोपशुश्चैव ग्राह्ये मांसं तथा मधु ॥ देवराचक्षुतोत्पत्तिः कलौ
 पंचविवर्जयेदिति निगमोक्तेः ॥ वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपाकरणाक्रियेति क
 लिवर्ज्ये हेमाद्रावा दित्यपुराणात् (बृहन्नारदीये) मांसदानं यथा ग्राह्येवानप्रस्था
 यमस्तथे त्युक्त्वा इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणा इति बृहन्नारदीयेभि
 र्वा नाच मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः ॥ कलौ मांसनिषेधानां च देशाचारा
 त्वव्यवस्था ॥ तथा च बृहन्नारदीये ग्राह्यं प्रकृत्य । यथाचारं प्रदेयं तु मधुमांसादिकं त
 या ॥ देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ॥ अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मव
 हिठकृत इति ॥ यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे वै विद्ये नगरेऽपि वा ॥ यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्म
 न विचारयेदिति भृगुक्तेः प्रचेत्याहुस्तन्न ॥ होतृकाधिकरणान्यानेन देशविशेष
 व्यवस्थापकप्रदकल्पनायोगात् । निरूपितं च तत्पितामहद्वरगौर्मांसमोमां
 सायामिति दिक् ॥ (मनुः) संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन च ॥ बाध्रीणासस्य
 मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्यिकी । त्रिप्रिवत्तिवंद्रियक्षीणांश्चेत्तं नृद्धमजापतिं । बाध्रीणा
 संतुतं प्राहुर्वाजिकाः ग्राह्यकर्मणि ॥ (क्षीरादौ विशेषमाह हेमाद्रौ मनुः) पयो
 दधिघृतं चैव गवां ग्राह्येषु पावनम् ॥ महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं तु पयः क्वचित् (या
 जवल्क्यः) संधिन्या निर्देशावत्सा गोपयः परिवर्जयेत् ॥ औष्ट्रमेकशफं स्त्रैरासार
 रायकमथा विक्रम (हेमाद्रौ हारीतः) नवतूतायाः सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादि
 त्यपरे मासे नोपेयुषं भवतीति धर्माविदः ॥ एतद्रजोभावपरम् (देवलः) अजाविम
 हिषीणां तु पयः ग्राह्येषु वर्जयेत् । विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितम् (तत्रै

ब्राह्मे) माहियं वामरं मार्गमाविकैकशफोद्धवम् । स्त्रैरामौष्टु पाचितं च दधि
 क्षीरं त्यजेत्तद्वृतम् ॥ सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि । दीर्घातक्रमपेतं च
 नद्यास्वादं च फेनवत् (माहियापवादोपराक्त्रैव ब्राह्मे) देयं तक्रंतुसद्यस्कं नवनी
 तादनुद्धृतम् । आरगय माहियीक्षीरं शर्करासुतिसंयुतम् ॥ मध्वक्तन्तुहिनं चैव द
 द्यात्तदमृतं यतः ॥ सुतिः क्षीरशरः । आद्वकौमुद्यां चैवम् (यद्यपि याज्ञवल्क्येन)
 अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तज्विरसंस्थितम् । अस्नेहाप्रिगोधूम यवगोरस
 विक्रिया इति पर्युषितं दध्यादिभोज्यमुक्तं तथा पिण्डमरीचाक्तस्य पर्युषितदोषो
 बोध्यत इति हेमाद्रिः (तत्रैव ब्राह्मे) कालं शाकं तंदुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा ॥
 शाकमारगय कंचैव दद्याच्छाङ्गेयुनित्यशः ॥ तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः ॥
 महाराष्ट्राणां माठ इति प्रसिद्धम् ॥ आरगय कंफांजीचूचादि (तत्रैव) दाडिमं
 सागधीं चैव नागराद्रकृतिन्तिणीः । आम्नातकज्वीरकञ्च कुवरं चैव योजयेत् ॥
 सागधीपिप्पली । नागरं शुंठी । कुवरं कुस्तुम्बरं । धाशिया इति प्रसिद्धम् (वाय
 वीये) अगस्तस्याशिवास्ताम्राः कायायाः सर्वसवच । शिखानवपल्लवाः (प्रभा
 सखंडे) आरामस्य तु सीमंताः कलापाः सर्वसवच ॥ सीमन्तानवपल्लवाः (कौर्म)
 तमालं शतकन्दज्वमध्वालुं शीतकन्दली । मध्वालुः मोहलकन्दः । शीतकन्दली
 रातालु इति प्रसिद्धम् (अथ वज्र्यमार्कण्डेयपुराणे) यच्चोत्कौचादिना प्राप्तं पतितं
 द्युपार्जितम् । अन्यायकन्याशुल्कार्यद्रव्यज्वात्रविगर्हितम् ॥ पित्र्यर्थमेप्रयच्छ
 स्वेत्युक्ताय चाप्युपाहतं (चन्द्रोदये शंखः) भूस्त्वगांशिरसाशिग्रुपालङ्कीमृचु
 कन्तया । कूष्माण्डालाम्बुवार्त्तिक कोविदारंश्च वज्रयेत् ॥ पिप्पलीं मरिचं
 चैव तथा वैपिण्डमूलकम् । कृतञ्च लवणां सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत् ॥ राजमायान
 मसूरांश्च कोद्रवान्कोरदूयकान् । लोहितानवृक्षानियसिान् आद्वकर्मणा वज्र
 येत् ॥ भूस्त्वगांकाशमीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसानिर्गुणडीति माधवः ॥ तुलसीति पृ
 थ्वीचन्द्रोदयः । साचभक्ष्यत्वेन निषिद्धान् पृष्ठपत्वेनेति गौडाः ॥ पालंकीपाल
 क इति प्रसिद्धा । मृचुकं जलजः शाकः । समुक्रमिति पाटेखादिरशाक इति हेमाद्रिः ।
 मरीचान्याद्रीणीति हेमाद्रिः । कृतं लवणां सांभरभिन्नम् । सैधवं लवणां चैव तथा

मानससम्भवम् । यच्चसामुद्रिकंभवेदिति शूलपाणौपाठः । पवित्रेपरमेह्येतेप्रत्य
 स्त्रेअपिनित्यशक्तिवायवीयोक्तेः । मानससाम्भरम् (यत्तुभविठयम्) तर्जन्या
 दन्तकायञ्चप्रत्यसंलवगांतयेति । तत्रक्षारलवगांस्वारितिप्रसिद्धंनिविद्धं ॥ भुक्त्वा
 तुक्षारलवगांविरात्रन्तुवनेवसेदिति ब्राह्मोक्तेरिति शूलपाणिः । क्षीरलवगा
 मितियावत् । क्षीरमिश्रलवगांनिविद्धमित्तिवाचस्पतिः ॥ राजमायाःरतरादिति
 प्रसिद्धाः । कोरदूयकः चराकोद्रवः (चन्द्रिकायांशंखः) पिण्डालकंचतुंडी
 रंकरमर्दचनालिकं । कूष्माण्डंबहुबीजानिआद्धेदत्वाव्रजत्यधः । पिण्डालकंम
 हाराष्ट्रेषुपेण्डरमितिप्रसिद्धम् । तुण्डीरंदिम्बीफलमितिकैदेवः । करमर्दकरवं
 दमितिप्रसिद्धम् । तत्रैव । विडालोच्छिष्टमाघ्रातंआद्धेयत्वेनवर्जयेत् । कूष्माण्डं
 माहिषीक्षीरमाढक्योराजसर्षपाः ॥ चराकाराजमायाप्रचदनन्तिआद्धन्नसंश
 यः (वृद्धपराशरः) करीरफलपुठपाणि विडंगसरिचानिच । जम्भारिकास
 जम्बीरासपक्वबीजपरकम् ॥ जंत्वलांबूनिपिप्पल्यःपटोलंपिण्डसूलकम् । स
 सूरजंनपुठपंचआद्धेदत्वापतत्यधः ॥ जम्बूसूक्ष्मा (माधवीयेचतुर्विंशतिमते
 यावनालानकुलित्यांप्रच वर्जयन्तिविपश्चितः ॥ यावनालाजोधला ॥ अत्र
 यानिचराकादीनिविहितनिविद्धानितेयांविकल्पः । अन्यथा । श्यामाक्षेच
 राकैःशाकैर्विचैश्चप्रियंगुभिः । गोधूमैश्चतिलैर्मुद्गैर्मांसंप्रीणायतेपितृ नि
 ति । गोधूमैरिषुभिर्मुद्गैःसतीनैश्चराकैरपीतिहेमाद्रौकौर्मविष्णुधर्मादिविरो
 धःस्यात् ॥ पिप्पलीसरीचादेस्तुप्रत्यक्षस्यनिधेधेनत्वन्यद्रव्यमिश्रय ॥ सौवी
 रतिकतैलवगादिभिस्तुपाकस्यसिद्धिर्महतीहयैस्तु । तद्वीजपूरानसरिचादि
 योगात्सिद्धम्प्रदेयंनतुदुष्यतीहेतिपृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धपराशरोक्तेः (तत्रैव) दा
 तुश्चयस्मिंसनसोभिलायः अद्वाभवेद्यत्रचदीयमाने । आद्धेयुदेयंविधिवत्तदेव
 तद्वत्तमक्षय्यमितिव्रवन्ति ॥ सतन्निविद्धेतरविषयम् (चन्द्रिकायां) कृष्णा
 धान्यानिस्वर्गाणावर्जयेच्छाद्धकर्मणि । नवर्जयेत्तिलांप्रचैवमुद्गमायांस्तथैवच
 (मात्स्ये) ससूरशणानिठपावराजसायकुमुम्भिकाः । पद्मविल्वार्कधतूरपारि
 भद्राट्कृष्णाः ॥ नदेयाःपितृकार्येषुपयश्चाजाविकन्तथा । कोद्रवोद्धारवरक

कपित्थमधुकातसी ॥ सतान्यपिनदेयानिपित्थयः श्राद्धमिच्छता ॥ निठपावाः व
 लाः (यत्तुमार्कडैयः) प्रियंगवः कोविदारनिठपावाश्चावशोभनाइतितत्रनि
 ठपावः श्वेतशिंबीतिदानसागरेश्राद्धप्रकाशेचोक्तम् ॥ द्वित्वंचरिक्तंनिषिद्धं ॥ जं
 बीरंरक्तवित्वंचशालस्यापिफलंत्यजेदितिब्राह्मोक्तेः ॥ पारिभद्रोनिंबतरि
 त्यमरः (रक्तमंदारइतिहेमाद्रिः) आटरूयोवासातपुठपं । उद्धारःकांचनारः । म
 धूकंज्येष्ठोसध्वीतिचंद्रिका । चरकावनमुद्गाः (हेमाद्रौवह्मांडे) आसतरूढ
 मन्नाद्यंपादोपहतमेवच । अमेध्यैर्जंगमैःस्पृष्टंशुठकंपर्युषितंचयत् । द्विःस्त्रिचंय
 रिदग्धंचतथैवाग्रावलेहितम् ॥ शर्कराकीटपायारौःकेशौर्यचाप्युपद्रुतम् ॥ पि
 रायाकंसथितंचैवतथातिलवणांचयत् ॥ सिद्धाःकृताश्चयेभक्ष्याःप्रत्यक्षलवणी
 कृताः । वाससाचावधूतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणि ॥ द्विस्त्रिचंयत्सकृत्पाकेनभ
 क्ष्यमपिहिंशुजीरकादेसंस्कारार्थंपुनःवर्जयेत्तद्वर्ज्यम् ॥ यत्तुतिक्तशाकान्निवि
 कारादिद्विःपाकेनैवभक्षणाहंतर्त्तनिषिद्धम् ॥ अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वं । प
 र्युषितस्यसदानियेधेपिपुनर्वचनम् । अपूपार्द्धकरंभाश्चधानावटकसक्तवः ।
 शाकंमांसममूरंचसुषंक्षुभरमेवच । यवागःपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । स
 र्वंर्युषितंभोज्यंशुठकंचेत्परिवर्जयेदितिमाधवीयेयमोक्तावटकादेरपिपर्युषि
 तस्यानियेधार्थमितिचंद्रिकादयः (वर्ज्येषुविश्वामित्रः) कपित्थंकुरुकंचैवनालि
 केचपैत्तिकम् । जंबूफलादिपक्वंचपिरायाकंतंदुलोयकम् (हेमाद्रौयटुत्रिंशन्म
 ते) वर्ज्यामर्कटकाःश्राद्धेराजमायास्तथैवच ॥ मर्कटकाःलाकाइतिप्रसिद्धाः
 (पैठोतसिः) वृत्ताकंनलिकापोतकुसुंभाप्रमंतकानिच । शाकानामभक्ष्याइति ।
 पोतंपोईतिप्रसिद्धम् (मार्कडैयः) वर्ज्याश्चाभियवानित्यंशतपुठपागवेधुकाः ।
 जंबीरकंफलंवर्ज्यंकोविदाराश्चनित्यशः ॥ अभियवंशुक्ताइतिचंद्रिका । सं
 धानकमितिपृष्ठवीचंद्रः । शतपुठपाओंवाइतिप्रसिद्धम् (शाह्यायनः) मारियं
 नालिकाचैवरक्तायाचकलंबिका । असुराक्षमिदंसर्वपितृणानोपतिष्ठते ॥ मा
 रियंमध्यदेशेमरुसाइतिमहाराष्ट्रेयुराजगिराइतिचप्रसिद्धम् ॥ कलंबिकावेरावा
 इतिपत्रा ॥ तत्रैवगांधारिकापटोलानिश्राद्धकर्मणिवर्जयेत् ॥ गांधारिकातंदु

लीयमितिचंद्रिका । जवासारव्यादुरालभेतिर्कैदेवः (भारते) हिंगुद्रव्येषुशाके
 युअलाबुलशुनंतथा । कुकुंडकान्यलाबूनिहृषांतवरामेवच । पुनरलाबुग्रहणामु
 भयालाबुनियेधार्थमितिपृथ्वीचंद्रः ॥ कुकुंडकंवर्तुलकृपाकम (तत्रैव) कुस्तंबु
 संकलिगोत्थंवर्जयेदाम्लवेतसं (हेमाद्रौब्राह्मे) वार्ताकिंपंचशिंबंचलोमशानिफ
 लानिच । कलिंगंरक्तचारंचवीणाकंधृतचारकम ॥ कपालंकाचमारिचकरंजं
 पिडमूलकम । गृञ्जनंचुलिकांचैवगाजरंजीवकंतथा ॥ वृन्ताकंश्चेतं । कंडूरांश्चेत
 वृन्ताकंकूठमांडंचविवर्जयेदितिदेवलोक्तेः ॥ तेनहृषास्यनियेधइतिचंद्रिकामा
 धवौवस्तुतस्तुसदाश्चेतनियेधात्पुनःश्राद्धेनियेधोव्यर्थः । तेनभक्ष्यस्यकृषावृन्ता
 कस्यापि नियेधार्थमिदमिति वयम ॥ कंदूराकपिकच्छूः । कुंभांडंवृत्तालाबूः ।
 पं वशिंबंचल्लमसूरराजमायमठकुलित्याः । लोमशानिकपित्यानि । रक्तचारंलो
 हितचारफलम । वीणाकंकृषादीर्घकर्कटी । धृतचारकंचिरस्थितचारफलम ।
 चारोलीतिप्रसिद्धम । कपालंनारिकेलम । काचंकचूवृक्षफलं । मारीचंआइ
 मरीचानि । गृञ्जनंपलांडुभेदः । पश्चिमदिशिप्रसिद्धः । नतुगाजरम । तस्यधृ
 थयुक्तेः । हेमाद्रिणातुगृञ्जनंगाजरमेवोक्तम । गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवंतंचिंत्य
 म ॥ चुक्रिकाचिरकालशुक्लं पानकम (चंद्रिकायांहारीतः) नवदलक्षोदुंबरशो
 लुर्दधित्यनीपमातुलिंगानिभक्षयेत् ॥ शेलुःभोकरसंज्ञः । दधित्यंकपित्यं (स्मृ
 तिसारे) क्षीरेतुलवगांदत्वाउच्छिष्टं पिचयदधृतम । स्नानंरजकतीर्थेषुताम्रेण
 व्यंशुरासमम् (गौडनिबंधसागरेस्मृतिः) नारिकेरोदकंकांस्ये ताम्रपात्रेस्थितंम
 धु । गव्यंचताम्रपात्रस्थंमद्यतुल्यंघृतंविना ॥ ताम्रपात्रेघृतंमांसंपंचराव्यंघृतेतरत्न
 आमिसंतुगवांसांसंदधिमद्यंपयोरजः ॥ द्रव्यांतरयुतंमांसंपयसासंयुतंक्षि ॥ पयो
 नुघृतमारिचताम्रपात्रेनदुहयति (अथजलस याज्ञवल्क्यः) शुद्धिर्गोद्विहृत्तोयंप्र
 कृतिस्थंमहीगतं (वर्ज्यजलमुक्तंहेमाद्रौब्रह्माण्डे) दुर्गंधिफेनिलंसासंयुक्तं
 पल्वलोदकम् । नभवेद्यत्रगीदृतिर्नक्तंयच्चाप्युपाहृतम् ॥ यच्चसर्वार्थमुत्सृज्यंवा
 भोज्यनिपानजम् ॥ तद्वर्ज्यंमूलंतातसदैवश्राद्धकर्त्तव्यम् ॥ निषाचोजलाशयः
 (शुद्धितत्त्वेशंखः) स्नानमाचमनंदानं देवतापिदत्तप्राप्तम् । शूद्रोदकैर्नकुर्वीतत

धामेध्यादिनिःसृतैः (हेमाद्रावादिन्यपुराणो) चिरंपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापि
 वा ॥ जाल्व्याः स्नानदानादौ पुनात्येव सदापयः (कात्यायनः) अपोनिशिनगृ
 ल्लोयाचपिबेचक्रदाचन ॥ उद्धृत्यास्तिमुपर्थग्नेधाम्नोधास्नइतीरयेत् (रजोदो
 येतुप्रागुवर्तनारदोये) रयंजेत्पर्युषितेपुष्टपंत्यजेत्पर्युषितंजलम् । नत्यजेज्जाल्व
 वोतोयंतुलीसीविल्वंपन्नकम् (अन्यान्यपिपृष्टवीचद्रोदयेमात्स्ये) मध्याह्नः
 खड्गपात्रंचतथानेपालकंरत्नः । रौप्येदर्भास्तिलागावोदौहित्रपचाष्टमःस्मृतः ॥
 पापंकुर्त्तिसतमित्याहुस्तस्यसंतापकारिणः । अष्टावेतेयतस्तस्मात्कुतपाइतिविश्रु
 ताः (ब्राह्मे) यतिस्त्रिदंडः कसत्तारजितं पात्रमेवच । दौहित्रकुतपः कालपचाष्टमः क
 ष्णाजिनंतथा ॥ शस्तानीतिशेषः ॥ दौहित्रंखड्गपात्रमितिकल्पतस्तः (अपरा
 केस्मृत्यंतरे) अपरंदुहितुश्चैवखड्गपात्रंतथैवच । घृतंचकपिलायागोर्दौहित्र
 मितिकीर्तितम् (ब्रह्मांडे) अमावास्यामतेसोमेयातुखादतिगोस्तराम् । तस्या
 गौर्यद्वेत्सीरंतदौहित्रमुदाहृतम् (स्मृतिसंग्रहे) उच्छिष्टंशिवनिर्माल्यंवांतंचमृ
 तकपर्दम् । आद्वेसप्तपवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥ उच्छिष्टं वत्सस्यदुग्ध
 मित्यर्थः ॥ शिवनिर्माल्यंगंगोदकं । वांतंमधु । मृतकपर्दंतसरीपद्मम् (तिलेष्ट्वा
 पस्तंबः) अटव्यायेसमुत्पन्नाअकृष्टफलितास्तथा । तेवैआद्वेपवित्राः स्युस्तिला
 स्तेचेतिलास्तिलाः ॥ अभावेग्राह्याः ॥ गौराः कृष्णास्तथाररायास्तथैवत्रिविधास्ति
 लाइतिब्राह्मीक्तेः (अथवज्यानिचंद्रिकायांयमः) कुक्कुटोविड्वराहश्चकाक
 पचाष्टाविडालकः । वृषलीप्रतिप्रचवृषलः यंदोवीरारजस्वला ॥ एतेतुआद्वकाले
 वैवर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ खंजः काराः कुराः श्वीदातुः प्रेक्ष्यकरस्तथा । न्यनांगो
 र्प्रतिरिक्तांगस्तस्यप्रयत्नयेत्ततः (वायवीये) अक्षिपश्येयुरेतेतुयाद्वैहव्यैकव्य
 योऽङ्गितुष्ट्यं प्रश्नान्तिर्यसंस्कारस्त्वाप्रदिस्मृतः (सुमंतुः) चांडालादिब्रीक्षितम्
 त्रसमीज्यसंत्यवमृद्धस्मिहिराद्यौदकस्यंशति (तत्रैवजमदग्निः) शुद्धवत्स्योथकू
 यमांड्यः पावमान्यस्तरत्समाः । पुतेनवर्षिणादर्भैरक्षदोयमपानुद्ध (चंद्रोदये)
 पादुकोपानहौचर्वाचवर्त्तावरंतथा ॥ रक्तपुष्टं चमोजरि आद्विमौविबर्जयेत्
 (निर्णयदीपे) घंटानिनादौहयसंनिधानंशंभूकंशंखंकदलीदलंच ॥ उन्मत्तजात्य

कहयारिजानिश्चाद्वस्यवैराग्यकरायमनि ॥ हयारिजंमहिषीसीरादि । अ
यश्चाद्वदिनकृत्यस (चन्द्रोदयेउशताः) गोमयोदकैर्भूमिभाजनशौचंकुर्यात् (प
राशरः) कांजिकंदधितक्रंचशृतंवाशृतमेवच । पूर्वमेवनदातव्यमेकोहिष्ठेथपार्व
गो (हेमाद्रौपराशरः) गृह्णाग्निशिशुदेवानांब्रह्मचारितपस्विनाम् । तावन्नदीय
तेकिंचियावत्पिंडाच्चनिर्वपेत् ॥ (कौर्मै) तिलानर्वाकिरेत्तत्रसर्वतोबंधयेदजान
(तत्रैवदेवलः) तथैवयंत्रितोदाताप्रातःस्नात्वासहांवरः । आरभेतनवैःपात्रैरन्ना
भंचवांधवैः ॥ अत्रात्मनेपदात्स्वयमेवपाकःकार्यः ॥ अशक्तौपत्न्यातदभावेवां
धवैः ॥ ततस्तुनिपपाचाशुसीताजनकनंदिनीतिपाञ्चलिंगादितिहेमाद्रिः (आद्व
दीपकलिकायामाश्वलायनः) समाप्तप्रवरैर्मित्रैःसपिडैश्चशुभान्वितैः । कृतोप
कारिभिश्चैवपाककार्यप्रशस्यते (व्यासः) गृहिणीचैवमुस्तातापाकंकुर्यात्प्रय
त्नतः । निरुपक्षेयुचपाकेयुपुनःस्नानंसमाचरेत् (पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे) रजस्व
लांचपाखंडांपुंश्चलींपतितान्तथात्यजेच्छूद्रांतथाबंध्यांविधवांनान्यगोत्रजाम् ॥
व्यंगकर्णीचतुर्थाहःस्नातामपिरजस्वलाम् । वर्जयेच्छूद्राद्वपाकार्यसमाप्तपितृवं
शजाम् ॥ साहपितृवंशजभिन्नात्यजेदित्यर्थः (स्मृतिसारे) नपाकंकारयेत्पुत्री
सत्यांवाप्यन्यगोत्रजाम् । मृतबंध्यांचगर्भधनीं गर्भिणींचैवदुर्मुखीम् (पाक
भांडानितुहेमाद्रौनाराखंडे) सौवर्णान्यथरौप्यारिणांकांस्यताम्रोद्वजानिच ।
मार्तिकान्यपिभन्यानि नूतनानिदृढानिच (तत्रैवादित्यपुराणो) प्रचेदजानि
मुस्तातःपात्रेयुशुचियुस्वयं । स्वर्णादिधातुजातेयुमृन्मयेद्वोप्रवादिजः ॥ अर्चि
द्रेद्ववर्जितेयुतथानुपहतेयुच । नायसेयुनभिचेयुद्वयितेद्वपिकर्हिचित् ॥ पूर्व
कृतोपयेमेषु मृन्मयेयुनतुक्चित् (वायुपुराणो) तद्वदाचित्प्रचेदचमयस्था
लीयुमेतत् ॥ अयसोदर्शनादेवपितरोपिद्वन्तिहि ॥ कालाग्रसंविशेद्वेणानंदंति
पितृकर्मणि । फलाणांचैवशाकावीर्येद्वनार्थंनियानित् ॥ महीनसेपिशुस्त्राणि
तेषामेवद्विसन्धिभिः । इत्यतेनेतद्वस्यात्रशस्त्रमात्रस्यदर्शितं ॥ आद्वदेशेद्विद्वया
मिपत्तृणांतीर्त्तमिच्छता । महानसेपियुक्तातःसपिडैर्नदर्शितम् (तत्रैव) पञ्चमा
नस्तुभारद्विभक्तयाताम्रमयेयुच ॥ सिधुद्वरतिर्द्वोराव पितृन्दुःखमहार्णवात् ॥

तैजसानामभावेतुपिठरेमृन्मयेपिच । त्वेशुचौप्रकुर्वीतपाकंपित्रर्त्यमादरात्
 (तत्रैवादित्यपुराणे) पक्वान्नस्थापनात्त्येतुशस्यन्तेदासृजान्यपि । दव्यादीन्य
 पिकायागिण्यजिथैरपिदारुभिः (यमः) विवाहेप्रेतकार्येचमातापित्रोःसये
 हनि । नवभागडानिकुर्वीतयज्ञकालेविशेषतः (अथपाकारिणः) हेमाद्रौप्रजा
 पतिः) औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणामेवच (पृथ्वीचंद्रोदर्योगिराः) शाला
 ग्नौतुपचेदन्नलौकिकेवापिनित्यशः । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मिन्नेहोमोविधीय
 ते (मनुः) वैवाहिकेग्नौकुर्वीतगृह्यकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपंक्ति
 ज्वान्वाहिकीं द्विजः ॥ आदिस्यगृह्यत्वंचोक्तमपरार्केणा(अत्रविशेषःकर्मप्रदीपे)
 प्रातर्होमन्तुनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनात् । शेषमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचरेत् ॥
 पाकांतेग्नितमाहृत्यगृह्यग्नौतुपुनःक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादितं
 द्रितः ॥ तदभावेलौकिके । ततःपचेयुरन्नानिनिर्वापानंतरंशनैः । वैवाहिकेग्न्या
 वन्यवलौकिकेवापिसंयत इतिकालिकायांसंग्रहेक्तेः ॥ पितृर्थांनिर्वापंकृत्वेत्य
 र्थः (अतएवहेमाद्रौवायुपुराणे) पितृर्थांनिर्वपेद्भूमौकुर्वेत्वादर्भसंस्कृते (तत्रैव
 पाप्ममात्स्ययोः) अग्निमाचिर्वपेत्पैत्रंचरुंवासममुष्टिभिः । पितृभ्योनिर्वपासी
 तिसर्वदक्षिणातोऽन्यसेत् ॥ चरुग्रहणाच्चशाकादावितिहेमाद्रिः ॥ पिण्डपितृह्य
 ज्ञार्थपाकविषयोऽयंनिर्वापइतितुयुक्तं ॥ अयंचेतरेयामग्निः ॥ आश्वलायनाना
 न्तुगुरुणाभिमुताग्रन्यतोवापक्षीयमाणाअमावास्यायांशान्तिकर्मकुर्वीरन्नि
 त्यादिसूत्रेणापचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वा इहैवायमितरोजातवेदाइत्यर्धर्चेन शमामयी
 ग्रामरिणाग्र्यामग्निमंथेत्सपचनाग्निर्भवतीतिसूत्रेत्तौचोक्तेः ॥ पचनाग्नावे
 वपाकः ॥ बौधायनेनाप्युक्तंआहृतपचनाग्निमीपासतंवाभिप्रव्रजन्तीति ॥ स्मा
 त्ताग्नीपाकस्त्वन्यशाखाविषयइतिकेचित् ॥ वस्तुतस्तुपूर्वाक्तस्यसर्वाधानवि
 शयत्वंयुक्तम् ॥ शिष्टाचारेपिनपचनोद्भूयते ॥ अण्डविलायासपिसर्वाधानप
 लेवैश्वदेवग्राह्यंचपचनेकुर्यादन्यथोपानेइत्युक्तं ॥ अग्नौकरणान्तुप्रयोगापरि
 जातादिभिरान्दिस्कादिसर्वग्राह्येषु पिण्डपितृह्यज्ञव्यतियंयोक्तेलौकिकेपचने
 वापाकेकृतेपिगृह्यग्नौपक्वचरुसौवकार्यमितिप्रतिभाति ॥ मदनरत्नेष्वेवम् ॥

विधुरोत्सन्नाग्न्यादेस्तुपृष्ठोदिविविधानेनाग्निसम्पादनमित्युक्तंहरिहरभाट्ये
 इतिपाकाग्निः (चन्द्रिकायांमार्कण्डेयः) अह्नःषट्सुमुहूर्तेषु रातेषुप्रयतान्दि
 जान् । प्रत्येकंप्रेषयेत्तेषां प्रदायामलकैादकम् (देवतः) ततोनिवृत्तेमध्याह्ने
 कृत्तरोमनखान्द्विजान् । अभिराग्न्ययथान्यायंप्रयच्छेदंतधावनम् ॥ तैलमभ्य
 ज्ञनंस्नानंस्नानीयंचपृथग्विधम् । पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवदेविकपूर्वकम् ॥ औदुम्ब
 रैस्ताम्रमयैः । अत्रक्षौरामलकस्नानादिनिधिद्विष्टयादिव्यतिरिक्तविषयमि
 तिहेमाद्रिर्माधवश्च (यत्तुचन्द्रिकायांप्रचेताः) तैलमुद्धर्तनंस्नानंदद्यात्पूर्वाह्ण
 वच । आह्णभुग्भ्योनखप्रमथुच्छेदनंतुनकारयेदितितन्निधिद्विष्टयादिविषयम्
 निधिद्विष्टयादितुप्राणुक्तम् (अभ्यंगेतुर्कलिकायांकात्यायनः) तैलमुद्धर्तनेदेये
 ब्राह्मणोभ्यःप्रयत्नतः । तैरभ्यंगश्चकर्तव्योवर्ज्यकालंनचिन्तयेत् (अपरार्कंप्र
 चेताः) स्नातोधिकारीभवतिदेवेपिज्येचकर्मणि । आह्णकृच्छुक्तवासाःस्यान्मौ
 नीचविजितेन्द्रियः (हेमाद्रौजाबालिः) ताम्बूलंदन्तकायंचस्नेहस्नानमभोज
 नम् । रत्यौषधंपरान्नानि आह्णकर्ताविवर्जयेत् (वस्त्रेविशेषमाहतत्रैवभृगुः)
 नग्नःस्यान्मलवढासा नग्नःकौपीनकेवलः । द्विकच्छोनुत्तरीयश्चअकच्छो
 वस्त्रसवच ॥ नग्नःकाषायवासाःस्यान्नग्नप्रचाद्रपटःस्मृतः । नग्नोद्विगुणा
 वस्त्रःस्यान्नग्नोरक्तपटःस्मृतः ॥ नग्नस्तुस्निग्धवस्त्रःस्यान्नग्नःस्युतपटस्तथा ॥
 ततःकर्ताऊर्ध्वपुंड्रं कुर्यात् ॥ जपेहेमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । त
 त्सर्वंनश्यतिसिप्रसूध्वपुंड्रं विनाकृतमितिहेमाद्रावुक्तेः ॥ यज्ञोदानंजपोहोमः
 स्वाध्यायःपितृकर्मच । वृथाभवतिविप्रेद्रऊर्ध्वपुंड्रं विनाकृतमितिबृहन्नारदीया
 त् ॥ ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यात्तदेवेपिज्येचकर्मणीतिवृद्धपराशरोक्तेश्च(अन्येतु)
 ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । आह्णकालेतुसंप्राप्तेकर्ताभोक्ताच
 तत्त्यजेत् ॥ वामहस्तेचदक्षस्तुगृहेरंगावलितथा । ललाटेतिलकंदृष्ट्वानिराशाः
 पित्तरोगताडितिसंग्रहोक्तेः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं त्रिपुंड्रं वाचंद्राकारमथापिवा । आह्णक
 र्त्तनिकुर्वीतयावत्पिंडान्ननिर्वपेदितिविष्णुप्रकाशेवचनाचनकार्यमित्याहुः ॥ अ
 ग्राचाराद्व्यवस्था (अतस्त्वबृहन्नारदीये) ऊर्ध्वपुंड्रं चतुलसींआह्णेनेच्छांतिक्तेच

नेति ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविधिर्विप्रविषयः ॥ निषेधः कर्तृपरइति पृथ्वीचन्द्रः (यत्तु
 हेमाद्रौ देवलः) ललाटे पुंड्रकंदृष्ट्वा स्कंधे माल्यंतथैव च ॥ निराशाः पितरो यांति
 दृष्ट्वा च वृषलीपतिमिति तद्गंधेन त्रिपुंड्रविषयम् ॥ प्राक् पुंड्रदानाद्गंधाद्यैर्नालंकु
 र्यात्स्विग्रहमित्याचलायनोक्तेः ॥ पुंड्रं वर्तुलमित्यपरा र्कमदनरत्ने च ॥ पृथ्वी
 चंद्रस्तु पुंड्रं त्रिपुंड्रम् ॥ ऊर्ध्वचतिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुंड्रकम् । निराशाः पित
 रो यांति दृष्ट्वा चैव त्रिपुंड्रकमिति बृहत्पराशरोक्तेः ॥ भोक्तुं स्तिर्यग्लेपो भवत्ये
 व ॥ वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा । तिर्यगाप्यूर्ध्वपुंड्रं वाधारयेत्तु प्रय
 त्ततइति व्यासोक्तेरित्याह (पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे) सदर्भात्तुहस्तेन यः कुर्यात्ति
 लकं बुधः । आचम्य सर्वशुद्धयेत दंभत्यागेन चैव हि (श्राद्धारंभकालमाहापरा र्क
 गौतमः) आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारोहणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौ
 हिणां तु नलंघयेत् ॥ सतदेकोद्दिष्टे (पार्वणोत्कृतं मात्स्ये) ऊर्ध्वमुहूर्तं त्कुतपाद्य
 न्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधा भवन्मिष्यते (तथा) मध्याह्ने सर्वदा
 यस्मान्मन्दी भवति भास्करः । तस्मादनंतफलदस्तवारम्भो विशिष्यते (अथ श्रा
 द्धपरिभाषा (चन्द्रिकायां कात्यायनः) दक्षिणां पातयेज्जानुं देवान्परिचरन् स
 दा । पातयेदितरं जानुं पितृन्परिचरन् सदा (बौधायनः) प्रदक्षिणान्तु देवानां पि
 तृणां प्रदक्षिणाम् । देवानां मृज्वोदर्भां पितृणां द्विगुणास्तथा (पृथ्वीचन्द्रोद
 येशंखः) आवाहनाद्यसंकल्पेऽपि राडदानाच्चदानयोः । पिण्डाभ्यंजनकाले तु त
 थैवांजनकर्मणि । अक्षय्यासनयोः पाद्ये गोत्रं नाम प्रकाशयेत् (तत्रैव परिशिष्टे)
 सगोचं पिण्डदाने च गन्धधूपपाक्षयेत्तथा । संकल्पे चासने दीपे अंजनाभ्यंजने तथा ।
 अन्नाद्यदानाद्यंतेषु गोत्रं नाम च कीर्तयेत् (कलिकायां संग्रहे) आसनावाहने पाद्ये
 अन्नदाने तथैव च । अक्षय्येऽपि राडदाने च घटसु नामानि कीर्तयेत् (मात्स्ये) सम्ब
 न्धप्रथमं ब्रूयाद्गोत्रं नाम तथैव च । पश्चाद्गोत्रं विजानीयात्क्रमण्य सनातनः (त
 र्त्रैव) सकारेणा तु वक्तव्यं गोत्रं सर्वत्र धीमता । सकारः कुतपो ज्ञेयस्तस्माद्यत्नेन तं व
 देत् ॥ यथा काप्यपसगोत्रेति ॥ पराशरसगोत्रस्य तु महात्मनः । भिक्षोः
 पंचशिखस्याहं शिष्यः परमधार्मिक इति मोक्षधर्मे युप्रयोगाच्च ॥ तेन गोत्रमगोत्र

योः पर्यायत्वाच्छाखाभेदादव्यवस्थेति शूलपाणिः ॥ एतद्येषामास्नातंतेषामेव (हे
माद्रौ वृहत्प्रचेताः) गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्यास्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणो प्रोक्त
सर्वदा तानमुह्यति ॥ सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरस्य काले
तु पित्र्ये संकल्पने तथा ॥ शर्मन् अर्घ्यादिके कार्यं शर्मति तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽस्य
काले तु पितृणां दत्तमस्य । स्वरान्तं सम्बुद्धं तमिति हेमाद्रिः (तत्रैव चन्द्रिका
यां च स्मृत्यन्तरे) गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । यस्मादाह श्रुतिः सर्वाः
प्रजाः कश्यपसम्भवाः (यत्तु सत्यायादः) अथाज्ञातबन्धोः पुरोहितगोत्रेणाचार्य
गोत्रेणावेतितद्विवाहपरम् (नामोच्चारणो विशेषमाह हेमाद्रौ बौधायनः) शर्मन्तं
ब्राह्मणास्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तांतं चैव वैश्यस्य दासांतं शूद्रजन्मनः (पित्रादि
नामाज्ञाने तत्रैव) पृथिवीवत्पितावाच्यस्तत्पिताचांतरिष्वर्तते । अभिधानापरि
ज्ञाने दिविवत्प्रपितामहः ॥ पित्रादीनां नाम यदा पुत्रैर्न ज्ञायते तदा ॥ आपस्तम्बस्य
त्रेप्येवम् ॥ एतदन्यशाखापरम् (आश्वलायनानां तूक्तं तत्सूत्रे) यदि नामान्यवि
द्वांस्तत्पितृपितामहप्रपितामहेति ब्रूयात् (तत्कारिकापि) नामानि चेन्न जानी
यात्तत्तेत्यादिवदेतक्रमात् ॥ तत्तेति संबंधमात्रपरम् ॥ तेन पितृव्यादावपितथेति
गौडाः ॥ स्त्रीणां दांतं नाम ज्ञेयम् ॥ दांतं नाम स्त्रीणामिति पृथ्वीचंद्रोदये गोभि
लोक्तेः ॥ केचिद्देवीशब्दांतमाहुः ॥ अन्येतु देवीदाइति द्वयोः समुच्चयमाहुः (हे
माद्रौ नारायणः) विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृदेवते । तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं
विपरीतं निरर्थकम् (चंद्रिकारस्मृत्यर्थसारयोश्च नारदीये) अस्य यासनयोः यथौ
द्वितीयावाहने तथा । अन्नदाने चतुर्थीस्याच्छेयाः संबुद्धयः स्मृताः (यत्तु व्यासः)
चतुर्थीचासने नित्यं संकल्पे च विधीयते । प्रथमा तर्पणो प्रोक्ता सम्बुद्धिं परे जगु
रिति ॥ अत्र शाखाभेदादव्यवस्थेति हेमाद्रिः (हेमाद्रौ भृगुः) अर्घ्यावने जनं पिंड
सन्नं प्रत्यवने जनम् । संबुद्धिं तत्र कुर्वीत शेषे यथी विधीयते (तत्रैव मातुर्विशेषो नागर
खंडे) मातृमात्रे तथा मातुरासने कल्पने क्षये । गोत्रे गोत्रायै गोत्रायाः प्रथमाद्या वि
भक्तयः (हेमाद्रौ प्रभासखंडे) यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म प्रदर्शयाम । प्राचीना
वीतिना कार्यं पितृकर्म प्रदर्शयाम ॥ अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेस्तृतीये गौवस्य व्यापस

व्येजेये ॥ तस्योपवीतस्थानीयत्वात् ॥ अपसव्यं क्रमाद्वस्त्रं कृत्वा कश्चित्सगीत्र
जडतिब्राह्माचेति वाचस्पतिः ॥ यत्तु केचित् । सदोपवीतिनाभाव्यमित्यस्य पुरु
षार्थत्वात् ॥ प्राचीनावीतिकालेषु पूर्वीतां तरेणात्तत्कार्यमेवेति तन्न ॥ विशेषे
णावाधात् (जमदग्निः) सक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वा पिंडाघ्राणां च दक्षिणां ॥ आह्वानं
स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणम् ॥ विसर्जनं सौमनस्यमाश्रित्यां प्रार्थनं तथा ॥
विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना ॥ पितृ नृदिश्यकर्तव्यं प्राचीनावीतिना
मदा (हेमाद्रौ संग्रहे) आदौ विप्रांश्चि शौचांतेभ्यर्चने विकिरेकृते । पिंडानप्यर्च
यित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा ॥ आचमेच्छाद्वकर्ता च स्थाने ष्वेते युसप्तसु । आ
द्यंतये । द्विराचमेच्छेये युतुसकृत् सकृत् (तत्रैव) आहारं भेषजाने च पादशौचा चर्चनां
तयोः । विकिरे पिंडदाने च यदुस्वाचमनमिष्यते (आश्रवलायनः) दानाध्ययनदे
वार्चाजपहोमव्रतादिकान् । न कुर्याच्छाद्वदिवसे प्राग्विप्राणां विसर्जनात् ॥ एत
न्नित्यवर्ज्यमिति । नोपदेवः ॥ इदं विष्णुभिन्नदेवपरम् ॥ विष्णोर्निवेदितान्नेन
यष्टव्यं देवतांतरम् । पितृभ्यश्चापि तद्देयं तदन्त्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो दद्याद्
रये परमात्मने । रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इति स्कांदात् ॥ पितरः
सर्वे सनुय्या विष्णुना शितमश्नन्तीति श्रुतेः ॥ यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भ
क्त्या पितृदेवतानाम् । तेनैव पिंडांस्तुलसीविमिश्राना कल्पकोटिं पितरस्तुल्यं इ
ति ब्राह्मोक्तेः चेति श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः ॥ एतत्सर्वं निबन्धविरोधा
न्निर्मूलं (अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्म) श्राद्धाह्निं तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम्
(शिवपुराणो) पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥ पूर्वनिषेधस्तु वि
हितभिन्नपरः (तथा हेमाद्रौ) देव्यर्चादक्षिणां गादिः पादजान्वंसमूर्धनि । शिरोऽस
जानुपादेयुवामांगादिचपैद्वक्त्रं (कालिकायां स्मृत्यंतरे) श्राद्धारंभे तु ये दर्भाः पा
दशौचे विसर्जयेत् । अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टांते विसर्जयेत् ॥ माज्जनादौ तु ये
दर्भाः पिंडोत्थाने विसर्जयेत् ॥ उत्थानादौ तु ये दर्भा दक्षिणांते विसर्जयेत् ॥ प्रार्थ
नादौ तु ये दर्भानिमस्कारे विसर्जयेत् (ऊहमाह विष्णुः) मातामहानामप्येवं श्राद्धं
कुर्याद्विचक्षणाः ॥ मंत्रोहेन यथान्यायं शेषाणां सर्ववर्जितम् ॥ यथान्यायमिति यत्र

बहुवचनांतः पितृशब्दस्तत्रसर्व्वपितृवाचित्वान्नोहः ॥ तत्रापिशुभंतांपितरइत्यत्रो
हस्य । सर्व्वपितृवाचित्वे उत्तरसंज्ञयवैयर्थ्यात् ॥ बहुवचनन्तुनोह्यते ॥ प्रकृ
तावसमर्थत्वात्पाशानितिवत् ॥ ऋगंतेचनोहः ॥ तस्मादृचनोहेदितिनिषेधात्
सकोद्विष्टेप्येवम् ॥ प्रेतैकोद्विष्टेत्वेकवन्मंत्रानूहेनैकोद्विष्टे इतिविट्पाठतेरूहः ॥
अत्रबहुवचनस्याप्युहेवचनात् ॥ वृद्ध्यादौतुविशेष्यवक्ष्यामः ॥ शेषाणामिति
पितृव्याद्येकोद्विष्टेआवाहनादिसंज्ञवर्ज्यकार्यमितिकल्पतरुः ॥ ऊहयोग्यपितृ
पदवान्नसंज्ञसवतत्रनप्रयोज्यः ॥ नतूहः । नापिपितृपदरहितःप्रयोज्यइतिशूल
पाणिः ॥ अर्थांतरंचोक्तंप्राक् (बहुवचकारिकापि) अर्घ्यप्रदानसंज्ञेतुमात्रादि
पदमावपेत् । शुभंतामितिपित्रादौमात्रादिपदमावपेत् ॥ मातृश्राद्धेपिंडदानेयेच
त्वामत्रान्वित्यत्रनोहइतिवृत्तिकृत (तथा) मातुःश्राद्धेप्यनूहेनकुर्यात्पिंडानुसं
व्रणम् । दशदानमुपस्थानंतद्वत्कार्यमितिस्थितिः ॥ प्रवाहणमनूहेनतद्वत्प्राशन
मिष्यते (तथा) आयंतुनस्तिलोसीतिउशंतस्त्वेतियानितु ॥ अनूह्यःपितृशब्दो
त्रपितृसामान्यवाचकः (आपस्तम्बानांतुवक्ष्यते । हेमाद्रौमार्कण्डेयः) स्नातः
स्नातानसमाहूतान स्वागतेनार्चयेत्पृथक् (कलिकायांनारदीये) प्रायश्चित्त
विशुद्धात्मातेभ्योऽनुज्ञांप्रगृह्यच । दद्याद्ब्रह्मदण्डार्थहिरण्यकुशमेवच (तत्रैव
संग्रहे) तिथिवारादिकंज्ञात्वा संकल्प्यचयथाविधि । प्राचीनावित्तिनाकार्यं
सर्व्वसंकल्पनादिकम् ॥ सम्बन्धंप्रथमंयान्नामगोत्रेतथैवच । वस्त्रादिरूपतांचा
पिस्त्रपितृणामनुकृमात् (पृथ्वीचन्द्रोदयेनारदीये) श्राद्धार्थसमनुप्राप्तान्वि
प्रान्भूयोनिमंत्रयेत् ॥ आपस्तंबस्तुपर्व्वेद्युर्निमंत्रणंपरेद्युर्द्वितीयंतृतीयमसंज्ञा
मित्याह ॥ ययंसयानिमंत्रणीयाइतिनिवेदनरूपंश्राद्धम् (तद्विधिमाहशौनकः)
गृहीत्वामुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्यचामुकेः । श्राद्धेतुवैश्वदेवार्थंकरणीयःसरास्त्व
या ॥ इत्येवंश्राद्धद्वय्यादौतथेतिवदेत्तुसः । श्राद्धस्यकर्तासब्रूयात्तंप्राप्नोतु
भवानिति ॥ सवदेत्प्राप्नवानीतिइतरस्तंप्रतिद्विजः ॥ देवौपार्वणौपुहूरर्वाद्रवौ
वाच्यौ ॥ पित्रादेरप्यनेनैववृणोतविधिनाद्विज्ञात् । ततःकर्ताबहुवचोऽनाहिता
ग्निःपिण्डपितृयज्ञंपरिस्तरणादीधमाधानांतंकुर्यात् ॥ अर्धाधानिनोप्येवमिति

प्रयोगपाठे रजातेपरिशिष्टे च ॥ भाष्यकारमते आन्दि केप्येवम् ॥ वृत्तिकारमते
 नेदम् (हेमाद्रौ शम्भुः) समार्जितोपलिप्ते तु द्वारिकुर्वीतमण्डले ॥ उदकस्रवमुदीच्यं
 स्यादक्षिणां दक्षिणां स्रवम् (व्याघ्रः) उत्तरे सतसंयुक्तानुपूर्वाग्रान्विन्यसेत् कुशान् ।
 दक्षिणोदक्षिणाग्रान्स्तु सतिलान्विन्यसेत् कुशान् (तत्रैव बौधायनः) चतुरस्रं त्रिको
 णां च वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥ कर्तव्यमानुपूर्वेणाब्राह्मणादिभ्युमण्डलम् (तत्रैव लौगा
 क्षिः) हस्तद्वयमितं कार्यं वैश्वदेविकमण्डलम् ॥ दक्षिणो च चतुर्हस्तोऽपितृणां मंघ्रिणो
 धने (कलिकायां संग्रहे) प्रादेशमात्रं देवानां चतुरस्रन्तुमण्डलम् ॥ त्यक्त्वा षडं
 गुलंतस्मादक्षिणो वर्तुलन्तथेत्युक्तम् (स्मृत्यन्तरे) गर्तः पञ्चांगुलो विप्रे जानुमा
 षोमहीभुजि । प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः स तु शूद्रके ॥ तिर्यग्गूर्ध्वप्रमाणेन
 व्याख्यातो दैवपिण्डयोः । चतुरस्रं वर्तुलञ्च कथितं गर्तलक्षणम् ॥ पादप्रक्षा
 लनं प्रोक्तं मुपवेश्यासने द्विजान् । तिसृंचेतस्सालनं कुर्यान्निराशाः पितरोगता
 इति तत्समूलत्वे मण्डलाग्रे पृथक् ज्ञेयम् (तत्र गोमये हेमाद्रौ भृगुः) अत्यन्तजी
 र्णादेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः । आर्त्तायानवसूताया नगोर्गोमयमाहरेत्
 (मात्स्ये) असूताभिः सपुष्टपाभिस्तदभ्यर्च्य पसव्यवत् । विप्राणां सालयेत्पा
 दा न भिवन्द्य पुनः पुनः ॥ प्रत्यङ्मुखः स्थितः कुर्याद्विप्रपादाभ्ये च नम् (तत्रैव
 भविष्ये) प्रसालयेद्विप्रपादान् शन्नो देवीरिति तृचा (पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धवाशि
 ष्ठः) न कुशग्रन्थिहस्तस्तु पाद्यं दद्याद्विचक्षणाः (कलिकायां संग्रहे) ततः प्रसालये
 त्पादौ भार्यास्त्रावितवारिणा (तथा) आह्निकाले यदा पत्नी वामेनोरप्रदा भवेत् ।
 आसुरन्तर्जवे च्छाद्वं पितृणां नोपतिष्ठते (तत्रैव) नाधः प्रसालयेत्पादौ कर्त्ता पित्रा
 दि कर्मसु ॥ पाद्यानंतरमर्घ्यमपि दद्यादिति हेमाद्रिः (तत्रैव लौगाक्षिः) मण्डलादुत्त
 रे देशे दद्यादाचमनीयकम् (तत्रैव) विधाय सालनं तेषां द्विराचमनमिच्छते । स्वयं
 चार्पि द्विराचामेद्विधजः श्रद्धयान्वितः (हेमाद्रौ नारदीये) यत्राचमनवारीणि पा
 दप्रसालनोदकैः । संगच्छन्ते बुधाः आह्नमासुरन्तत्प्रचक्षते (हेमाद्रौ व्यासः) सव्ये
 नैवासनं धृत्वा दक्षिणोदक्षिणां करम् ॥ व्याहृतीभिः समस्ताभिरासनेषु पवेशयेत् ॥
 समाध्वमिति चैवोक्तत्वादक्षिणां जानुसंस्पृशन् । आस्यतामिति तान्ब्रूयादासनं

संस्पृशन्नपि (हेमाद्रौ शातातपः) द्वौ दैवेयवर्णौ विप्रौ प्राङ्मुखानुपवेशयेत् । पित्र्ये
तदं मुखं स्त्रीं च बह्वृचाध्वर्युसामगान् (याज्ञवल्क्यः) द्वौ दैवे प्राक्त्रयः पित्र्ये उ
दगे कौकमेव वा (यत्तु हेमाद्रौ हारीतः) दक्षिणाग्रदर्भेषु प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखान्
नित्येकेः तितन्मैत्रायणीयविषयम् ॥ प्राङ्मुखान् भोजयेदुदङ्मुखान् नित्येके
इति तत्परिशिष्टात् ॥ विकल्प इति हेमाद्रिः (माधवीयेयम्) भिक्षुको ब्रह्मचारी
वा भोजनार्थमुपस्थितः उपविष्टे ठवनुप्राप्तः कामन्तमभिभोजयेत् (कौर्मै) अतिथिर्य
स्य नाश्नाति न तच्छास्त्रं प्रचक्षते (विप्रनियमो माधवीये) पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौ
नव्रतान्विताः ॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शवर्जयन्तः परस्परम् (तत्रासनानि पृथ्वीचं
द्रोदयेयम्) आसनं कुतुपदद्यादितरद्वापि विव्रकम् (हेमाद्रौ चमत्कारखंडे) पितृ
णां घटितं हैमं राजतं वापि चासनम् ॥ येन ताग्रमयं दत्तमासनं पितृकर्मणि ॥ सर्वे
दिव्यासनास्त्रहो न हि प्रच्यवते दिवः (हेमाद्रौ नागरखंडे) अयः शंकुमयं पीठं प्रदेयं
नोपवेशने (कलिकायां संग्रहे) क्षौमदुकूलं नैपालमा विकंदा रुजं तथा ॥ तार्णापार्णा
वृसीं चैव विष्टरादि च विन्यसेत् ॥ अग्निदग्धान्यायसानि भग्नानि च विवर्जयेत् (हे
माद्रौ छागलेयः) पञ्चाङ्गागादुपक्रम्य प्राच्यां पंक्तिर्यथा भवेत् ॥ दक्षिणा संस्थिता
ह्येषा पितृणां श्राद्धकर्मणि (पुलस्त्यः) श्रीपर्णी वारुणी क्षीरी जंबुका म्रकदंबक
मा सप्तमं वा कुलं पीठं पितृणां दत्तमक्षयं (संग्रहे) शमी च काष्मरी शेलुः कदंबो वारु
णास्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि श्राद्धे देवा र्चने तथा (कारिका) द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ
पित्र्ये त्रीन् विप्रानुदगाननान् (पैठीनसिः) कुतपः श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो यदि
दृश्यते (आश्वलायनः) नोवी वा सो दशांतेन स्वरक्षार्थं प्रबंधयेत् (वृद्धयाज्ञव
ल्क्यस्तु) दक्षिणोक्तदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयम् (यस्तु कातीयम्) नोवी कार्या
दशांशं त्रिर्वा मिकुक्षौ कुशैः सह इति तद्वृद्धि श्राद्धे ॥ पितृणां दक्षिणोपार्श्वे विपरीता तु दै
विक इति स्मृत्यन्तरात् ॥ वामे दक्षिणो वेत्याचाराद्व्यवस्थेति मुदनपारिजाते (आ
चार्यः) प्राणाग्रामत्रयं कृत्वा गायत्री स्मरणां तथा । श्राद्धं कर्त्ता स्मीति वदेद्विप्रै
र्वाच्यं कुसुमं च (ब्राह्मे) ततस्ति लान् गृहेतस्मिन् विकिरेचा प्रदक्षिणात् । श्रद्ध
या परया युक्तो जपेदपहता इति (स्मृत्यर्थसारे) अपहता इति तिलान्विकीर्य उदी

रतामित्युच्चाप्रोक्षेत् (पराशरः) तद्विष्णोरिति मन्त्रेणागायत्र्या च प्रयत्नतः । प्रो
क्षयेदन्नजातं तु शुद्धदृष्ट्यादिशुद्धये (हेमाद्रौ ब्रह्मांडे) आह्वयमौ गयान्ध्यात्वाध्या
त्वादेवंगदाधरम् । वस्त्रादींश्च पितृन्ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥ देवताभ्यः पितृ
भ्यश्च महायोगिभ्यस्त्वच । नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः ॥ आदिम
ध्यावसाने युत्रिरावृत्तं जपेद्बुधः । पितरः क्षिप्रमायातिराक्षसाः प्रवर्तन्ति च (तत्रैव
स्कांदे) तिलारक्षंस्त्वसुरानुदर्भारक्षंतुराक्षसान् । पंक्तिर्वैश्रोत्रियोरक्षेदतिथिः स
र्वरक्षकः (वशिष्ठः) शुद्धवतीभिः कूष्मांडीभिः पावमानीभिश्च पाकादिप्रोक्ष
येत् (अथ देवार्चा) तत्र प्रत्युपचारमाद्यंत्योरपोदद्यादित्युक्तं तृतीयस्मृत्यर्थसारे
च (हेमाद्रौ ब्राह्मे) आसनेऽवासनं दद्याद्द्वामेवादक्षिणोऽपि वा । पितृकर्मणि गवामे
च देवे दद्यात्तु दक्षिणो (प्रचेताः) आसनेऽवासनं दद्यान्न तु पाणौ कदाचन । धर्मोऽसी
त्यथ मंत्रेणागृह्णीयुस्ते तु तान् कुशान् ॥ धर्मोऽसि विशिराजा प्रतिष्ठित इति मंत्रः (गा
लवः) दर्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणोऽकरे । देवेऽक्षराः क्रीयतां तु निरंगुष्ठं
करंततः ॥ ओं तथेति द्विजाब्रूयुस्ते प्राप्नोतु भवानिति ॥ कर्ता ब्रूयात्ततो विप्रः प्राप्न
वानीति देवदेत (पृथ्वी चन्द्रोदये बृहन्नारदीये) यवैर्दर्भैश्च विष्टेयां देवानामिद
मासनम् । दत्वेति भयो दद्याद्देवेऽक्षरा इति क्षरात् ॥ तच्च यद्युच्चाचतुष्टया वा कार्य
मितिसम्ब ॥ ततोऽर्घ्यं कल्पयेदिति मन्वादयः ॥ शौनके जयंताभ्यामर्घ्यं रहित
स्येदवार्चनस्योक्तेः ॥ आश्वलायनानां देवेर्घ्यदानं बोधोपदेवस्तन्न ॥ परिशिष्टप्र
योगपारिजातविरोधात् ॥ वृद्धिश्राद्धे तु देवेभ्यर्घ्यं दद्यात् ॥ देवेभ्योऽपि पृथग् दद्या
दित्याहाऽर्घ्यश्रुतिचोदनादिति शौनकोक्तेः (अथाऽर्घ्यपात्रपृथ्वी चन्द्रोदये मा
त्स्यपात्रयोः) पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः । जलजं वापि कुर्वीत तथा सा
गरसंभवम् (ब्राह्मे) सौवर्गात्ताम्ररौप्याग्रमस्फाटिकं शंखशुक्लयः । भिन्नान्यपि
हियोऽयानि पात्राणि पितृकर्मणि (हेमाद्रौ प्रजापतिः) सौवर्गं राजतं ताम्रम्
खाङ्गं मणिमयं तथा । यज्ञियं च समं वापि अर्घ्यार्थं पूरयेद्बुधः ॥ अत्र विप्रैकत्वा
हित्वचतुष्पादावर्घ्यपात्रेऽस्य ॥ मानवसूत्रे तु देवैश्च देविके वीणापिड्ये गक्कैकमुभ
यत्र चेत्त्युक्तं तदेकविप्रपरम् ॥ पात्रालाभपरं चेति हेमाद्रिः ॥ सदनरत्ने तु देवेऽ

कपात्रमुक्तम् ॥ पृथ्वीचन्द्रोदयेपित्रीणिपैतृकपात्राणि द्वेदेवैश्चदेविकइति बृह
त्पराशरोक्तेर्देववेत्याह ॥ बह्वृचानांतुदेवैविप्रहित्वेयेकमर्घ्यपात्रमध्वर्षोदद्या
दित्युक्तंपरिशिष्टेप्रयोगपारिजातेच (कलिकायांहारीतः) दत्तमक्षय्यतांयाति
खाड्गोनार्घ्यतुयत्कृतम् (वृद्धमनुः) मृन्मयंदारुजं पात्रमयः पात्रं च यद्भवेत् । राजतन्दै
विक्रेकार्ये शिलापात्रं च वर्जयेत् (पुराणसमुच्चये) मृत्स्नाभवं तथा कांस्यमारक्तं जतु
संभवम् । वपुसीसलोहभवं सदा पात्रं विवर्जयेत् (तत्रैव) अष्टांगुलं भवेत् पात्रं पितृणां
राजतं शुभम् । दशांगुलं तु देवानां सौवर्गां शक्तिः कृतम् ॥ स्थापयेदर्घ्यपात्रे द्वे न्युद्वजे
तत्र कुशोपरि । द्वे द्वे पवित्रे विधिवत् पात्रयोश्चोपरि सिपेत् (यज्ञपार्श्वः) पवित्रस्ये
ति मंत्रेणापवित्रे द्येत्तुते । ओषधीमन्तरे कृत्वा अंगुलं गुलिपर्वणोः । स्फ्येन का
ष्ठेन लोहेन नमृन्मयनखादिभिः (वशिष्टः) तूष्णीं प्रोक्ष्यां भसा पात्रे कुर्यादूर्ध्वं बिले
ततः । पूरयेत् पात्रयुग्मं तु कृत्वोपरि पवित्रके (वृद्धपराशरः) पात्रद्वयमथाद्वयार्थं
तैजसं चैकवस्तुनः । प्राङ्मुखो मरतीर्थे न शन्नो देव्योदकं सिपेत् । यवोसीतियवां
स्तत्र तूष्णीं पुठपात्राणि चंदनसं (मानवसूत्रे) मुमनसः प्रक्षिप्येत् पूयवान् प्रक्षिप्येत् (य
वोसीति मंत्रः पात्रे) यवोसिधान्यराजोवावास्तुगोमधुमिश्रितः । निर्गोदः सर्वपा
पानां पवित्रमृषिभिः स्मृतः ॥ राजोवावास्तुगोमधुसंयुतइति परिशिष्टपाठः ॥ गो
भिलेन तु यवोसिसोमदेवत्यइति तिलमंत्रो वस्त्राहायुक्तोक्तः (हेमाद्रौयमः) यवह
स्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास इत्यृचा (वृ
द्धपराशरः) ततः सव्यकरं न्यस्य विप्रदक्षिणाजानुनि । देवानावाहयिष्येहमिति
वाचमुदीरयेत् ॥ आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवास आगत । विश्वे देवाः शृणुते ममि
ति मंत्रद्वयं पठेत् (आह्वयिष्ये विप्रदेवानामज्ञाने हेमाद्रौ बृहस्पतिः) उत्पत्तिनाम
चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैर्मंत्रः अद्वासमन्वितैः ॥ आगच्छंतु
महाभागा विश्वे देवास महाबलाः । ये अत्र विहिताः आह्वेसावधाना भवंतुते ॥ इदं चा
वाहनमर्घ्यपत्रासादनात् प्राक् हेमाद्रिगोक्तम् ॥ तत्र कातीयैः प्राकार्यं तथैव तत्सूत्रा
त् ॥ अन्यैस्तदुत्तरम् (पृथ्वीचन्द्रोदये शांखः) सयवं पुठपमादाय चरणादिशिरोति
कम् । अर्चतेत्यर्चनं कुर्यादन्तरे चोदकं तथा । पित्र्येतु मूर्धादिपादांतम् ॥ पादप्रभृति

मूर्द्धांतदैविके पूजनं भवेत् । शिरःप्रभृतिपादांतं नमो वदति पैतृके इति मदनरत्ने प्रचेत
 सौक्तेः (कलिकायां संग्रहे) तिस्रवृत्तांजलिर्भूत्वा पठेन्मंत्रं समाहितः । विश्वेदेवाः
 शृणुते इत्यागच्छत्वपरंततः (हेमाद्रौ जातकार्यः) ततोऽर्घ्यपात्रसंपत्तिं वाचयित्वा
 द्विजोत्तमान् । तदग्रे चार्घ्यपात्रं तु स्वाहा ध्या इति विन्यसेत् (गार्ग्यः) दत्त्वा हस्ते प
 वित्रं च कृत्वा पूजां च पादतः । यादिव्या इति मंत्रेणाहस्तेऽर्घ्यं विनिक्षिपेत् (संग्रहे)
 विश्वेदेवा इदं बोध्यमिति दानं समादिशेत् । तदंते स्वाहानम इति वाच्यम् ॥ यादिव्या
 इति मंत्रेणास्वाहाकारं नमो तं कसिति हेमाद्रौ नागरखंडात् (आथर्वणसूत्रेण) पाद्यम
 र्घ्यमाचमनीयमिति द्विजकरे निनयेदित्यस्यैव त्रयमुक्तम् (गभस्तिः) अर्घ्यं च पिंड
 दानं च स्वस्त्यस्त्ये तथैव च । गंधपुष्पादिकं सर्वं हस्ते नैव तु दापयेत् ॥ प्रतिविप्रं यादि
 व्येत्यावृत्तिः ॥ बहुवृत्तानां त्वेनेन दत्तार्घ्यनिमंत्रणम् ॥ ततः पात्रं दक्षिणे देवेभ्यः स्था
 नमसीति न्युब्जमुत्तानं वा कार्यमिति गारुडे उक्तम् ॥ सतदापस्तंबानां नियतमन्येषां
 न (हेमाद्रौ विष्णुधर्म) गंधैः पुष्पैश्च धूपैश्च वस्त्रैश्चाप्यथ भूयः । अर्चयेद्ब्राह्म
 णान् शक्याश्च ह्वानः समाहितः (पृथ्वीचंद्रोदये मार्कंडेयः) चंदनागरुकर्पूरकुंकु
 मानि प्रदापयेत् (विठ्ठाः) चंदनकुंकुमकर्पूरागरुप्रक्षकान्यनुलेपनायेति (व्यासः)
 अपवित्रकरो गंधैर्गंधद्वारेति पूजयेत् (कलिकायां स्मृतिः) गंधद्वारेति वै गंधमायने
 ते च पुष्पपक्रम । धूरसीत्यमुना धूपमुद्दीप्य स्वेति दीपक्रम ॥ युवं वस्त्राणि मंत्रेणाव
 स्त्रंदद्यात् प्रयत्नतः । आसने स्त्वासनं ब्रूयादर्थ्यं स्त्वर्थ्यं द्विजोत्तमः ॥ सुगंधिश्च सुपु
 ष्ठपाणि सुमाल्यानि सुधूपकः ॥ सुज्योतिश्चैव दीपे तु स्वाच्छादनमिति क्रमः ॥ वि
 प्राणां गंधेन वर्तुलं त्रिपुंड्रं वानकार्यम् (हेमाद्रौ देवलः) ललाटे पुंड्रं कंदूस्वास्कंधेमा
 लांतथैव च । निराशाः पितरो यांति दुष्ट्वा च वृथलोपतिम् ॥ पुंड्रं वर्तुलमित्यपरा
 कर्मदनरत्ने च । पुंड्रं त्रिपुंड्रं वर्तुलमध्वं चंद्रं च ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वै त्रिपुं
 ड्रं ॥ ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वै विप्रश्चैव कर्मणा । निराशाः पितरो यांति दुष्ट्वा चैव
 त्रिपुंड्रं कसिति वृद्धपराशरोक्ते स्तिर्यग्लेपो भवत्येव ॥ वर्ज्योऽतिलकं भालेऽथ द्वा
 ले च सर्वदा । तिर्यगप्यध्वं पुंड्रं वाधारयेत्तु प्रयत्नत इति व्यासोक्तेरिति पृथ्वीचंद्रः
 (यत्तु बृहन्नारदीये) ऊर्ध्वं पुंड्रं चतुलसीं श्राद्धेनेच्छंति केचनेति तत्तत्कर्तृपरम् (हेमा

द्रौब्राह्मे) पूतिकंमृगनाभिचरोचनंरक्तचंदनम् । कालेयकंतुग्रगंधंतुसठकंचापिव
 र्जयेत् ॥ कस्तूर्याविकल्पइतिहेमाद्रिः (वृद्धशातातपः) पवित्रंतुकरेकत्वायःस
 मालभतेद्विजान् । राक्षसानांभवेच्छाङ्गनिराशैःपितृभिर्गतेः (पुठपंतुब्राह्मे) जा
 तीचंपकलोधाप्रचमलिकावागावर्बरी । चताशोकाठरूपंचतुलसीशतपत्रकं ॥
 कुब्जकंतगरंचैवभृंगमारगयकेतकी । यूथिकामतिमुक्तंचश्राद्धेयोग्यानिभोद्वि
 जाः ॥ कमलंकुमुदपद्मंपुंडरीकंचयत्नतः ॥ इंदीवरंकोकनदंकहलारंचनिवेदयेत्
 (हेमाद्रौवायुभविष्ययोः) सुकुमारैःकिसलयैर्यवदूर्वाकुरैरपि । संपूजनीयाः
 पितरःश्रेयस्कामेनसर्वदा (स्कांदे) जातिश्चसर्वादातव्यामलिकाप्रवेतयूथि
 का । जलोद्भवानिसर्वाणिकुसुमानिचचंपकम् (तत्रैववृद्धमनुः) ननियुक्तःशि
 खावड्यंमाल्यंशिरसिधारयेत् (वज्र्यानिपृथ्वीचंद्रोदयेभविष्ये) केतकींतुल
 सीपत्रंबिल्वपत्रंचवर्जयेत् । द्रोणांचकरवीरंच धत्त रंकिंशुकंतथा (माधवीये
 स्मृत्यर्थसारेतुलसीनिषिद्धा) तुलसीनिषेधोनिर्मूलइतिहेमाद्रिः ॥ समूलत्वेपि
 पिंडपरः ॥ तुलसीगंधमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः । प्रयांतिगरुडाकूटास्तत्पदं
 चक्रपाणिनइतिप्रयोगपारिजातेपाद्योक्तेरितिबोपदेवः (वृद्धपराशरः) नजा
 तीकुसुमैर्विडान्बिल्वपत्रैश्चनार्चयेत् । जपादिकुसुमंभिंदीहृदयिकासकुरंदिका
 पुठपाणिवर्जनीयानिश्चाङ्गकर्मणानित्यशः(हेमाद्रौशांखः) उग्रगंधीन्यगंधीनिचै
 त्यवृक्षोद्भवानिच । पुठपाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानियानिच ॥ जलोद्भवानिदेया
 नि रक्तान्यपिविशेषतः (अंगिराः) नजातीकुसुमानिदद्यान् कदलीपत्रमि
 तिजातांविकल्पइतिहेमाद्रिः ॥ निषेधःपिंडविषयः ॥ कुंदंशंभौचनोदद्यान्ने
 न्मत्तं गरुडध्वजे । पिंडेजातीचनोदद्याद्देवीमर्केणानार्चयेदिति वृद्धयाज्ञवल्क्यो
 क्तेरितिबोपदेवः (स्मृतिसारे) आगस्त्यंभृंगराजंचतुलसीशतपत्रिका । चं
 पकंतिलपुठपंचयुडेतेपितृवल्लभाः ॥ केतकींकरवीरंचबकुलंकुंदकंतथा । पाट
 लांचैवजातींचश्राद्धेयत्नेनवर्जयेत्(केचित्पिंडेतुलसीमाहुः) पितृपिंडार्चनश्राद्धे
 यैःकृतंतुलसीदलैः ॥ पीडिताःपितरस्तेस्तुयावच्छार्कमेदिनीति मार्कंडेयोक्तेः
 (धूपस्तत्रैवविष्णुधर्म) धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचंदनसारजः । अगस्त्यश्चसकृपू

रस्तुसुठकस्त्वक्नयैवच (विष्णुः) घृतमधुयुक्तंशुगुलुंश्रीखंडदेवदारुसरला
दिदद्यादिति (तत्रैवदेवलः) येहिप्रारायंगजाधूपाहस्तवाताहताप्रचये ॥ नतेश्रा
द्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगंधयः ॥ घृतंनकेवलदद्याद्दृष्टंवात्तराशुगुलुस (दीपसा
हविष्णुः) घृतेनदीपोदातव्यस्ति तल्लैलेनवापुनः । वसामेदोद्भवंदीपंप्रयत्नेनविवर्ज
येत् (वस्त्रब्राह्मे) कौशेयंक्षौमकार्पासिंदुकूलमहतंतथा । श्राद्धेष्टवेतानियोदद्या
त्क्रामानाप्नोतिचोत्तमान (हेमाद्रौब्रह्मवैवर्ते) यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजा
नता । पितृभ्योवस्त्रदानस्यफलंतेनाप्नुतेखिलम् (तत्रैवपाप्मे) निष्क्रयोवाय
याशक्तिवस्त्राभावेप्रदीयते । अन्यान्यपिचदेयानि (तत्रैवकालिकापुराणोवा
त्वादिनिर्मितारस्यादीपिकाःश्राद्धकर्मणि । पितृनुद्दिष्ययोदद्यात्सभवेद्वाज
नंश्रियः ॥ योधपदानपात्रंतु पात्रमारार्तिकस्यच । दद्यात्पितृभ्यःप्रयतस्तस्य
स्वर्गसयागतिः(विष्णुधर्म) यःकंचुकंतथोष्णीयंपितृभ्यःप्रतिपादयेत् । ज्वरोद्भ
वानिदुःखानिसकदाचिन्नपश्यति । स्त्रीणांश्राद्धेतुसिंदूरंद्युश्चंडातकानिच॥नि
मंत्रिताभ्यःस्त्रीभ्योयेतेस्युःसौभाग्यसंयुताः (हेमाद्रावादित्यपुराणो) नक्त्यावर्णा
दातव्यंनार्पिकार्पाससंभवम् । पितृभ्योनापिमलिनंनोपयुक्तंकदाचन ॥ नचिह
द्रितंनोपदर्शनधौतंकारुणापिच । कार्पासिनियेधोन्यसंभवे (तत्रैव) पितृनुस
त्कृत्यवासोभिर्दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । यज्ञोपवीतदानेनविनाश्राद्धंतुनिष्फलम् ॥ स
तद्यत्तिस्त्रीशूद्रश्राद्धेपिदेयमितिहेमाद्रिः (तत्रैवनृसिंहपुराणो) कमंडलुंताम्रमयं
श्राद्धेषुप्रददातिदः ॥ काष्ठेननिर्मितंवापिनारिकेलमथापिवा ॥ दद्यात्कमंडलुं
श्राद्धेसःश्रीमानभिजायते । योमृत्तिकाविरचितान्श्राद्धेषुचघटानशुभान् ॥ प्रद
द्यात्करकान्वापिसोऽक्षयंविंदतेमुखम् (तत्रैव) उपानच्छत्रवस्त्राणिभुक्तिपात्रंक
मंडलुम् । शयनासनयानानिदर्पणाव्यजनानिच ॥ अन्नंसुसंस्कृतंगंधांस्तांबूलंदी
पचामरम् । पितृभ्योयःप्रयच्छेत्तुविष्णुलोकंसगच्छति (सौरपुराणो) चाम
रंतालवृन्तंचश्वेतच्छत्रंचदर्पणम् । दत्त्वापितृणामेतानिभूमिपालोभवेदिह (तत्रै
वनंदिपुराणो) अलंकाराःप्रदातव्यायथाशक्तिहिरण्यमयाः ॥ केयूरहारकटक
मुद्रिकाकुंडलादयः(तथा) स्त्रीश्राद्धेषुप्रदेयाःस्युरलंकारास्तुयोषिताम् । मंजीर

मेखलादामकर्णिकाकंकणादयः ॥ आदर्शव्यजनच्छत्रशयनासनपादुकाः ॥
मनोज्ञाः पद्मवासाश्चसुगंधाश्चूर्णमुष्टयः । अंगारधानिकाः शीतेयोगपद्माश्चदु-
ष्टयः ॥ कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कंबलाः ॥ कर्पूरादेश्च भांडानि तां-
बूलायतनं तथा ॥ भोजनाधारयंत्राणि पतद्ग्रहांस्तथैव च । तथांजनशलाकाश्च
केशानां च प्रसाधनम् ॥ एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् सोऽश्वमेधफलं लभेत् (स्कांदे) सौ-
वर्णराजतं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितम् । दत्त्वा भोजनपात्रं तु स भ्रातृभवंति भूतले ॥
(वामनपुराणे) बंदीकृतास्तु ये केचित्स्त्रयं वायदिवापरैः । येन केनाप्युपायेन
यस्तान् मोचयते नरः ॥ पितरस्तस्याश्च कृतिं शाश्वतं पदमव्ययम् (पराशरः) वाच-
येत्यरिपूर्णात्वं वा सो दत्त्वा विधानतः (नारदीये) देवैश्च समनुज्ञातो यजेत् पितृणां
त्वय ॥ तत्र पित्र्येऽसनाद्यशेषं च न कण्डे वै श्वदेविकं ज्ञेयं (विशेषस्तूच्यते) तत्रा-
सने द्विगुणा भुग्नाः कुशाः) अत्रावाहनमासनात् पूर्ववाढ्यं पूरणोत्तरं वाग्नौ करणो-
त्तरं वेति स्मृतिषु पक्षा उक्ताः ॥ सघांशास्वाभेदेन व्यवस्था ॥ द्वितीयपक्षस्य बहु-
मतः (तत्राढ्यं माञ्जलायतः) तैजसाश्च मयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेऽथैकद्रव्येषु वा दर्भां-
तर्हितेऽथर्षः प्रसिद्धः । शन्नो देवीरित्यनुमंज्यतिलानां वपति । तिलोऽसिसेमदेव
त्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रत्नवद्भिः प्रत्तस्त्रय्यापितृनिमालोक्तान् प्रीणायाहिनः
स्वधानमश्नति ॥ अश्वमयं स्फाटिकादिमृन्मयं हस्तकृतमेव ॥ कुलालचक्रनिष्ठ-
पन्नमासुरं दैविकं न तत् ॥ तदेव हस्तं धत्तं दैविकं केवलं तथेति कृदिगपरिशिष्टात् ॥
(अन्यान्यपि पात्राणि पूर्वमुक्तानि मनुः) अन्नाभावे द्विजाभावे यद्येको ब्राह्मणो भ-
वेत् । पात्राणां सादयेत्रीणां तु ब्राह्मणसंख्यया ॥ दत्तकादेः कर्तुं विपितृत्वादा-
वपि वचनात् ॥ त्रीरायेव पात्राणीति हरिहरः (माधवीये वैजवापः) अर्घ्येपि
तृणां त्रीरायेव कुड्यात् पात्राणि धर्मवित् ॥ सकस्मिन् ब्राह्मणाय ब्राह्मणो युयथा
विधिः ॥ हेमाद्रावप्येवम् ॥ अत्रानुसंज्ञा संकृता ॥ तिलोऽसीत्यस्य प्रतिपादमावृत्तिः
पितृशब्दस्यानुहश्चेति वृत्तिरुक्ता ॥ दर्भश्च त्रिगुणं पवित्रम् ॥ तिस्रः शलाकास्तु
पितृपात्रेषु पार्वण्यो । सकोऽद्विष्टशलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति हेमाद्रौ च तु
द्विर्वांशतिमतात् (तत्रैव विष्णुः) दक्षिणाग्रदर्भेयुः दक्षिणापवर्गचमसेषु पवित्रां

तर्हि तेऽवपत्रासिंचेच्छन्नेदेवी तिमंत्रेण जलसेचनं बह्वृचभिन्नविषयम् ॥ अत्रा
स्मिन्पक्षे प्रतिपात्रं संवत्तः (कारिकायाम्) गंधपुष्टपाणिचैतेषु पात्रेषु प्रक्षिपेद
थ (ब्राह्मे) जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतंडुलसर्पपान् । कुशाग्रमधुपुष्टपाणिदत्वा चामे
त्ततः स्वयम् (जातकार्यः) ततोऽर्घ्यपात्रसंपत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ तदग्रे
चार्घ्यपात्राणि स्वधाऽर्घ्या इति विन्यसेत् ॥ ततस्ति लहस्तो विप्रसव्यजानौ दक्षिणा
करं न्यस्यावाहनं पृच्छेत् ॥ अत्र गोत्रसम्बन्धनामानि द्वितीयां तत्त्वं च प्रागुक्तम् (ब्रैज
वापगृह्ये) तिष्ठन् पितृनावाहयिष्यामीत्यासंज्य (कौर्म) अपसव्यं ततः कृत्वा पितृ
णां दक्षिणां मुखः आवाहनं ततः कुर्यादुशंतस्त्वेत्यृचाबुधः ॥ आवाह्यतदनुज्ञातो ज
पेदायंतु नस्ततः ॥ अत्र सव्यस्यापि प्रागुक्तेर्विकल्पः ॥ अत्राद्यमंत्रावृत्त्याऽस्मत्पित
रसमुक्तशर्माणाममुक्तगोत्रं वसु रूपमावाहयामीत्युक्तवामूर्धादि पादां तं तिलान्वि
कीर्यायंतु न इति सर्वांते स कृज्जपेदिति निबन्धाः ॥ अत्रोपवेशनसंवेशनपाद्याऽर्घ्याच
मनीयान् ग्रहिहेमाद्रिगोक्तानि तान्यथर्ववेदिनानि यतानि नान्येषाम् ॥ तेषां च
प्रपितामहादिपितृन्तं प्रातिलोभ्येन सर्वः प्रयोगः (वाराहे) गंधपुष्टपात्रं कृत्वा दद्या
द्धस्ते तिलोदकम् (गार्ग्यः) शिरस्तः पादतो वापि सव्यगभ्यर्चयेत्ततः ॥ ततः स्वधा
र्घ्या इति पितृपितामहादिविप्राग्रे प्रत्येकं निवेदयेदिति कारिकायां वृत्तौ च (आ
श्वलायनः) प्रसव्येनेतरपारायं गुह्यं तरेणो ववीतित्वा दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन
पितरि दंते अर्घ्यं पितामहे दंते अर्घ्यं प्रपितामहे दंते अर्घ्यमित्यप्युर्वताः प्रतिग्राहयि
ष्यन् स कृत्स्नकृत्स्नस्वधा अर्घ्या इति प्रसृष्टा अनुमंत्रयीत ॥ यादिह्या आपः पृथिवि सं
बभूवुर्या अंतरिक्ष्या उत पार्थिवी र्याः ॥ हिरण्यवर्णाय जिज्ञास्तान आपः शंस्यो
ना भवंतु ॥ अर्घ्यादिप्राग्गंधादेर्यज्ञोपवीतमेव ॥ अर्घ्यदानात् प्रागन्या अपो
दद्यात् ॥ यद्यप्यत्र सव्येन दक्षिणेन वाऽर्घ्यं दद्यादित्युक्तं तथापि दक्षिणेनैव भिमतो
र्थः ॥ कारिकायां वृत्तौ चैवम् ॥ पित्रादेस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात् ॥ पितुः स्थाने विप्र
त्रयं चेदेकमर्घ्यं विभज्य दद्यात् ॥ त्रयाणां स्वधा अर्घ्या इति स कृच्चि वेदनम् ॥ एवं
पैतामहादापि ॥ अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राश्च प्रतिविप्रमावर्तते ॥ तेषु गंधादौ च
प्रतिविप्रं पदार्थानुसमयः क्राण्डानुसमयो वापि त्रयाणां मेकविप्रपक्षेत्रिभिः

पात्रैरेकस्यैवाध्यदद्यादिति वृत्तिः (कारिकापि) स्वधाऽध्यदित्यपोऽध्यास्ताउ
 पवीतीति वेदयेत् ॥ निवेदनात् प्राक् प्राचीनावीतमेवेत्यर्थः ॥ अर्घ्यसंशेषमादाय
 दक्षिणेन तु पाणिना । सव्यहस्तगृहीतेन निनयेत् अपि तृतीयतः ॥ दत्त्वादत्त्वानिनी
 तास्तायादिव्याचानुसंवेयेत् (यत्तु) यादिव्या इति संवेगाहस्तेऽवध्यर्घ्यानि निक्षिपे
 दिति (यच्च वाराहे) तिलांबुना चापसव्यं दद्यादध्यर्घ्यादिकं द्विज इति (यच्च व्यासः)
 गोत्रसंबन्धनामानि पितृणामनुकीर्तयन् : एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षि
 पेदिति तद्वह्वृत्तातिरिक्तविषयम् ॥ ततश्चाचामेत् ॥ एवं मातामहेऽवपि (आश्व
 लायनः) संस्रवान् समवनीयताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति । संस्रवशेषः । संस्र
 वो हि परिशिष्टो भवतीति शतपथश्रुतेः ॥ केचित्तु हस्तगलितांबुवदंति ॥ समवनीया
 त्येद्वेपात्रे पितृपात्रं आसिचेति वृत्तिः प्रथमे पात्रे संस्रवान् समवनीयेति कातीयसूत्रा
 च ॥ ब्राह्मे तु प्रतिविंबाबलाकनमुक्तम् ॥ स्कांदे त्वयुः कामस्य नेत्रासे च न मुक्तम् ॥
 पित्र्यविप्रैः प्राङ्मुखस्य कर्तुं रभिषेकः कार्य इति केचित् (आश्वलायनः) नोद्धरे
 तप्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपात्रितम् । आबृतास्तत्र तिष्ठंति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥
 यावद्विप्रविसर्जनमितितुर्यपादेयमौयः पाठः (अबृत्तिः) पितृपात्रं समवनीयनदे
 शाच्च चालयेदाश्राद्धसमाप्तेः । यस्मात्तत्र तृतीयपात्रेणाबृत्ता इति ॥ यद्वा । प्रथम
 पात्रमेव न्यग्द्वलं कुर्यादिति ॥ कामाभावेऽपि दमेव शेषप्रतिपादनम् (हेमाद्रौ कौर्मे)
 संस्रवांश्च ततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः । पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं नि
 धाययेत् (शूलपाणीयमस्तु) पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मै पैतामहं न्यसेत् । प्रपितामहं ततो
 न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेदित्याह ॥ अथ संस्रवानापीयतृतीयेनाच्छाद्य न्युब्जं कु
 र्यादिति सर्वैकवाक्यतया त्वर्थ इति केचित् (अत्रिः) गंधादिभिस्तदभ्यर्घ्यत्
 तीयेनापि धाययेत् । पितृभ्यः स्थानमसीति शुचौ देशेऽर्चयेत् ॥ अर्चनं न्युब्जं
 कृते पितृभ्यः न्युब्जमुत्तरतो न्यसेदिति प्रचेतसोक्तेः ॥ सर्वविप्रोत्तरतो न्यसेदिति
 हेमाद्रिकल्पतरुः ॥ विप्रवामे इति हलायुधः ॥ कर्तुं वामे इति शूलपाणिः ॥ उक्ता
 नं विवृत्तं वापि पितृपात्रं न तद्वेदित्युक्तं न सोक्ते न्युब्जं तैव साधुः ॥ मातामहादि संस्र
 वानपि पितृपात्रं गृहीत्वा प्रयजवत्तन्त्रेणान्युब्जं कुर्यादिति शूलपाणिः सको

द्विष्टुहेनन्युब्जतेतिपितृभक्तौश्रीदत्तः(यमोपि) स्पृष्टमुत्तानमन्यवनीतमुदघाटि
 तंतथा ॥ पात्रद्वद्वात्रजंत्याशुपितरस्तंशपंतितच(वैश्वदेवेउत्तानमितिमदनपारिजा
 तःवैजवापः)तस्योपरिकुशानदत्वाप्रदद्याद्देवपूर्वकंगंधपुठपाणिधूपंचदोपंवस्त्रो
 पवीतके॥अत्रगंधादेर्देवपित्र्येचपदार्थानुसमयस्ययाज्ञवल्क्योक्तकांडानुसमयेन
 विकल्पोज्ञेयः ॥ बह्वृचानांतुसूत्रेदेवानुक्तेःकांडानुसमयस्य ॥ अत्रप्राचीनावी
 तीनामगोत्रसंबुद्ध्याद्युक्तंप्राक् ॥ अन्यदैववत्तदंतेआचमनंच(हेमाद्रौकालिका
 परागे)निर्वर्त्यब्राह्मणादेशात्क्रियामेवंयथाविधि । भाजनानिततोदद्याद्वस्तशी
 चंपुनःक्रमात् ॥ आदेशात्पात्राणादद्यादित्यन्वयः ॥ तेनतत्रापिप्रश्नानुज्ञेज्ञेये ।
 (तत्रैवब्राह्मणे) मंडलानिचकार्याणिनैवारैश्चूर्णाकैःशुभैः । गौरमृत्तिकयावा
 पिभस्मनागोमयेनवा(भृगुः)भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः । चतुःको
 णां द्विजाग्रयस्यत्रिकोणांस्त्रियस्यतु । मंडलाकृतित्वैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणांस्मृतां॥
 (बह्वृचपरिशिष्टे) दैवेचतुरसंपित्र्ये वृत्तमंडलंकृत्वाक्रमेणसयवानसतिलां
 ष्चदर्भानिदद्यादित्युक्तम् (मार्कंडेयः) यातुधानाःपिशाचाश्चक्रूरायेचैवराक्ष
 साः । हरंतिरसमन्नस्यमंडलेनविर्वर्जितम् (हेमाद्रौहारीतः) भूमावेवनिदध्या
 न्नोपरिपात्राणीति (तानिचहेमाद्रावत्रिराह) भोजनेहैसरौप्याणांदैवेपित्र्ये
 यथाक्रमम् (हारीतः) राजतपार्णाताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति(तत्रैववाराहे)
 सौवर्णानीहरौप्याणिकांस्यानितदसंभवे । अन्यान्यपिहिकार्याणिदारुजा
 न्यपिजानता ॥ नायसान्यपिकार्याणिपैतलानिनतुक्चिचत् । नचसीसमयानी
 हशस्यंतेन्नपुत्रान्यपि (अत्रिः) पंचाशत्पलिकंकांस्यंद्यधिकंभोजनायवै । गृ
 हस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहैसरौप्ययोः ॥ पालाशेभ्योविनानस्युःपर्णापात्राणिभो
 जने (पृथ्वीचंद्रस्तु) कांस्यपात्रेहविर्द्वानिराशाःपितरोगताइतिब्राह्मोक्तेः
 कांस्यपात्रनियेधमाह (बोपदेवस्तुस्मृतिसंग्रहमुदाजहार) आद्वेपलाशपात्राणि
 मधुकैादुंबराणिच । पारिकाकुटजलक्षककचानिक्रमाज्जगुः ॥ कदलीचतप
 नसजंबुपुन्नागचंपकाः । अलाभेमुख्यपात्राणांग्राह्यास्युःपितृकर्मणीति (हेमा
 द्रौतुंकदलीपात्रनियेधमाहांगिराः) नजातीकुसुमानिदद्यान्नकदलीपात्रमिति

(क्रतुः) असुराणांकुलेजातारंभापूर्वपरिग्रहे । तस्यदर्शनमात्रेणानिराशाःपित
 रोगताः ॥ सर्वपात्रारायासाद्यभस्ममर्यादांकृत्वाविप्रहस्तशोधनंकुर्यात् ॥ तत्रपि
 शंगारसाराणोदितमंत्रद्वयंकेचित्पठति (मात्स्ये) अकृत्वाभस्ममर्यादांयःकुर्या
 त्पाणिशोधनम् । आसुरंतद्वेच्छाद्विपित्वाणांनोपतिष्ठते (तत्रैवब्रह्मांडे) प्रक्षाल्य
 हस्तपात्रादिपश्चाद्विधिर्विधानवत् । प्रक्षालनजलंदर्भेस्तिलैर्मिश्रंक्षिपेच्छुचौ ॥
 मंडलोपरीतिहेमाद्रिः (अथाग्नौकरां ॥ हेमाद्रौमार्कडेयः) आहिताग्निस्तु
 जुहुयादक्षिणाग्नौसमाहितः । अनाहिताग्निप्रचौपसनेऽग्न्याभावेद्विजेषुवा ॥
 (वायवीये) आहयदक्षिणाग्निंतुहोमार्थवैप्रयत्नतः । अग्न्यर्थलौकिकेवापि
 जुहुयात्कर्मसिद्धये ॥ आहिताग्निःसर्वाधानी ॥ अर्धाधानीतुगृह्यस्येविचंद्रि
 कापरार्कमिताक्षरामाधवादयः ॥ तस्यापिदक्षिणाग्नौलौकिकोगृह्यइतिहेमा
 द्रिःकल्पतरुप्रच ॥ आद्यपक्षस्यवतुयुक्तोबहुसंमतप्रच ॥ यद्यपिस्मात्तग्निौकर
 णांश्रौतेदक्षिणाग्नौन्युक्तंतथापिवचनाद्वतीतिहेमाद्रिचंद्रिकादयः ॥ इदंदर्श
 याद्वसव ॥ आद्विदकादिषुतुसर्वाधानीपाराणौअर्धाधानीगृह्येकुर्यादितिहेमाद्रिर्मा
 धवादयः च ॥ पक्षान्तंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसाग्निकः । पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वा
 हार्यकंबुधइतिलौगाद्यादिभिःक्रमोक्तेर्विहृतदक्षिणाग्निस्तत्त्वात् ॥ अतएवात्र
 वचनेसाग्निकआहिताग्निरुक्तोहेमाद्रिणा ॥ सतदापस्तंबादीनामेव ॥ आ
 श्वलायनस्याहिताग्नेःपाराणवेवेतिवृत्तिः ॥ अर्धाधानिनोगृह्येस्यव्यतिरिक्तोति
 प्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच ॥ बोपदेवस्त्वाहहोमशब्दःपिंडपितृयज्ञपरःपितृ
 यज्ञेतुजुहुयादक्षिणाग्नौसमाहितः । आद्वेत्वौपासनाग्नौतुनिरग्निर्लौकिकेन
 ले ॥ अनाग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणोसमुपस्थिते । संध्यायाग्निंततःकुर्याद्धोममग्निं
 समुत्सृजेदितिचक्रांडमंडनोक्तेः ॥ आद्वेगृह्याग्नावेवेतिलौकिकाग्न्यादिवि
 धानंचतैत्तिरीयादिविषयम् ॥ बहुवृद्धस्यत्वन्गनेरपिपाणिहोमस्यअग्निपाराणि
 विनासत्रेविधानांतरानुक्तेः ॥ अग्न्यभावेतुविप्रस्यप्राणावेवोपपादयेदितिमन्
 क्तेश्च ॥ वृत्तावप्येवम् ॥ क्वचित्ताग्नेरपिपाणिहोमउक्तोगृह्यपरिशिष्टे ॥
 अन्वष्टकांचपूर्वेद्युर्मासिमास्यप्रपार्वणम् । कान्यमाभ्युदयेष्टन्यामेकोद्विष्टमथाष्ट

मम ॥ चतुर्वाद्येषु चाग्नीनां बह्वौ हेमो विधीयते । पित्र यत्राह्मणा हस्ते स्यादुत्तरे
युचतुर्वपीति ॥ एको द्विष्टं सर्पिंडीकरणं शुद्धे तन्निधेधातु ॥ बहुवृचभाष्यकारा
स्तु सर्वैको द्विष्टेषु पाणिगोहोममाहुः ॥ इदं बहुवृचानामेव ॥ अत्रेदं त्वम् । स्थाली
पाकेन सहर्षिंडीयमुद्धृत्येति सूत्रेनात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते ॥ सर्वश्राद्धेषु प्र
संगात्तेनानुवादो यस्मिन् तद्वृत्तिकारोक्तः ॥ पार्वणोऽर्थिकस्यानंगस्य व्यतिथंग
स्य वार्त्तिकादिष्वपीति देशादर्धाधानिनोऽपि पाणिगोहोमस्येति वृत्तिस्वरसः ॥ एवं
मासिकादावपि ॥ योऽङ्गो मासिके श्राद्धे सर्पिंडीकरणो तथा । पाणावेव तु
होतव्यमन्यत्राग्नौ तु हूयते इति बोधोऽपदेवोदाहृतवचनाच्च (भाष्यकारमते तु) स
त्रे स्थालीपाकेनेति करणात्वाच्च यच्च चूत्रणाच्च पार्वणोऽसंगम् ॥ ततः काम्यादि
युतदभावे कार्यस्य पिंडदानस्याप्यभावः ॥ एतदेवानुसृत्य विकृतावपि वार्त्तिका
दौ व्यतिथंग उक्तः प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च ॥ तेनैतन्मतेऽर्धाधानिनोऽगनावेव ॥
वस्तुतस्तु स्थालीपाके सहशाखया प्रस्तरप्रहरतीति तत्सहभावमावश्रुतेः ॥ पत्नी
वते त्वष्टुरुपलक्षणमिव नांगत्वम् ॥ तत्त्वेवानांगानुरोधेन प्रधानभूतं पिंडदानत्या
गोयुक्तः ॥ तेन व्यतिथंगाभावेऽप्यग्नौ हेमो भवतीति बोधोऽपदेवः ॥ अनाहिताग्नेर्गृ
ह्याग्निं सतस्तु सर्वसतेऽगनावेव ॥ वार्त्तिकादौ वृत्तिमते व्यतिथंगो न ॥ अन्यमते
त्वस्ति ॥ अत्र यथाचारमनुष्ठेयम् (आश्वलायनः) उद्धृत्य घृताक्तमन्नमनुज्ञापय
त्यग्नौ करिष्ये । करवैकरवाणीति वा प्रत्यनुज्ञा । क्रियतां कुरुष्व कुर्वित्यथाग्नौ
जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति ॥ व्यतिथंगपक्षे इदमिति वृत्तिः ॥ करवैकरवाणी
त्यत्राग्नौ विद्यनुयगः पुरस्तात् पिंडपितृयज्ञे ॥ तच्चैवम् । मेक्षणावदायावदानसंप
दा जुहुयात् सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमइति स्वाहाका
रेणावग्निं पूर्वयज्ञोपवीतीति मेक्षणमनुप्रहयेति ॥ अवदानसम्पदा उपस्तरणाद्यपे
क्षयेत्यर्थः ॥ व्यतिथंगपक्षे अतिप्रणीते यं हेमो न्यथा मुख्ये अतिप्रणीतेऽगनाविधम्
मुपसमाधयेति बहुवृचपरिशिष्टात् ॥ केचित्तस्य रसो निबर्हणार्थत्वात् मुख्येव दं
ति ॥ तदेतद्विरोधाच्चिंत्यमप्रयोगपारिजातेऽप्येवम् (शौनकः) स्वाहाकारगोहो
मेतु भवेद्यज्ञोपवीतवानतत्र प्रागग्नये हुत्वा पश्चात् सोमाय हूयते ॥ अग्नौ यज्ञोपवी

त्येवप्रसिपेन्मेसगांततः (छंदोगपरिशिष्टे) अग्नौकरणाहोमश्चकर्तव्यउपवीति
ना। अपसव्येनवाकार्योदसिराभिमुखेनच ॥ कातीयानांत्वपसव्यमेवपिंडपितृ
यज्ञवहुत्वेतिसर्वातिदेशात् ॥ सव्यंतुछंदोगपरम ॥ गोभिलेनैतदुत्तरमेवापसव्यो
क्तेः ॥ छंदोगाजुहुयुःसव्येनापसव्येनयाजुयाइतवृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च (अथ
पाणिहोमः ॥ आश्वलायनः) अभ्यनुज्ञायां पाणिठवेवेति ॥ पिंडपितृयज्ञकल्पा
भावेनाग्न्याभावेकाग्न्यादिठिवत्यर्थः ॥ तेनबहुवृत्तानामेकोद्विष्टेपाणिहोमोभव
त्येव ॥ निषेधोऽन्यपरः ॥ पाणिठवितिवहुवचनात्सर्वविप्रपाणिगुहोमइतितृ
प्तिः ॥ एवंमातामहेपि (शौनकोपि) सर्वेयामुपविष्टानांविप्राणामथपाणिगु
विभज्यजुहुयात्सर्वनसोमायेत्यादिसंज्ञतः (यत्तुहेमाद्रौकात्यायनः) पित्र्येयः
पंक्तिमूर्धन्यस्तस्यपाणावनग्निकः ॥ हुत्वासंज्ञवदन्येयांतृणांपात्रेषुनिक्षिपेदिति
बहुवृत्तानाम (यत्तु तत्रैवमात्स्ये) अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणौवाथजले
पिवा ॥ अजकर्णोश्चकर्णोवागोयेवाथशिलान्तिकइतितत्तीर्थयाद्विविधयम् ॥ त
द्यदापांसमोपेस्याच्छादंज्ञेयोविधिस्तदेतितत्रैवकात्यायनोक्तेः ॥ निर्जलेत्वजक
र्णादौ (यत्तुचन्द्रोदयेयमः) देवविप्रकरेऽग्निः कृत्वाग्नौकरणाद्विजइतितदभार्य
परम् ॥ अपत्नीकोयदाविप्रः आदंकुर्वीतपाव्वराम ॥ पित्र्यविप्रैरनुज्ञातोविप्रवे
देवेषुहयते इतितत्रैवकात्यायनोक्तेः ॥ हयतेइतिछान्दसोव्यत्ययः (हेमाद्रौ
वायवीये) विधुरोदैविकेकुर्याच्छेयंपित्र्येनैवेदयेत् (दैवविप्रानेकत्वेतत्रैव)
विप्रवेदेवेयदैकस्मिन् भयेयुद्वयदयोद्विजाः ॥ कदैकपाणौहोतव्यंस्याद्विधि
र्विहितस्तदा ॥ सोप्याद्यः प्रथमंवानियम्यतेतिन्यायात् ॥ तेनमृतभार्यस्य
दैवेहोमः ॥ अनुपनीतब्रह्मचार्यादेस्तुपित्र्ये ॥ अग्न्याभावःस्मृतस्तावद्याव
द्धार्यांनविन्दतीतिहेमाद्रौजातकार्योक्तेः ॥ सभार्यनष्टाग्नेरपिपित्र्यविप्रकरे
इतिपृथ्वीचन्द्रः ॥ उपवीतित्वेनदैवेहोमः प्राचीनावीतेनपित्र्ये ॥ यदासर्वत्र
दैवपित्र्यकरयोर्विचल्प इति हेमाद्रौमदनरत्नेपारिजातेच ॥ यदातुपितृमाता
महयोदैवपित्र्यविप्रभेदस्तदाभेदेनपाणिहोमइत्यपरार्कचन्द्रिकादयः ॥ यदातु
दैवन्तंत्रतदातंत्रेणसकृदेवपाणिहोमइतिकेचित् (हेमाद्रिस्तु) मातामहस्यभेदे

पिक्वृत्तन्वेरासाग्निनक इति कातीयस्मृतेर्भेदमाह ॥ एवं पिड्येपि ॥ माधवी
येप्येवम् ॥ एवं साग्नेरपि विदेशादौ पाणिहोमे ज्ञेयः ॥ यत्तु कर्केणाग्निं विना आ
हमेव नास्तीत्युक्तं तत्सपिंडीकरणावार्थिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव (यत्तु वृ
हन्नारदीये) अग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणोऽसमुपस्थिते । आह्वयः कारयेच्छादंसा
ग्निर्कैर्विधिवत्तद्विजाः ॥ क्षयाहदिवसे प्राप्तेऽस्वस्याग्निर्दूरगो यदि । तथैव भ्रातरः
स्युश्चेल्लौकिकाग्नाविति स्थितिः ॥ औपासनाग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थि
ते । यद्यग्नौ जुहुयाद्वापि पाणौ वासि हपातकी ॥ औपासनाग्नौ दूरस्थे केचिदि
च्छंतिसत्तमाः ॥ पाणावेव तु होतव्यमिति नैतत्समंजसमिति तद्वृद्धानादरादुपेक्ष्य
म् (हेमाद्रौयमः) अग्नौ करणावत्तत्र होमे विप्रकरे भवेत् । पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य
यतो ह्यग्निं समो द्विजः ॥ मेक्षणेन करेणावाहोमः ॥ मेक्षणाप्रहरणानेति वृत्तिः ॥
(स्मृतिरत्नावल्यास) नानुज्ञा पाणिहोमे स्यान्नस्तः पर्यहो नोऽसुरो । नाग्नेतमद्यादि
ति च न स्थातामिधममेक्षरो ॥ कर्काचार्योऽप्येवमाह ॥ माधवीये चंद्रिकायां चानु
ज्ञादिसर्वं भवतीत्युक्तं (पाणिहोमे प्रश्नाद्याहापराकर्कशौ नकः) अग्निश्चेदाज्यं
गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ करणमिति पूर्ववत्तथास्ति वाति (आश्वलायनः) यदि पा
णिठवाचांते ठवन्त्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्नेऽसृष्टं दत्तमधुवमिति ॥ पाणौ हुतं पात्रे
निधाय विप्रैराचम्य भोजनार्थमन्नेपरिविष्टे हुतशेषं पात्रे युदद्यादित्यर्थः ॥ सृष्टं प्र
भृतं ॥ नैमित्तिकं चेदमाचमनं नहुतभक्षणा निमित्तम् । अन्नं पाणि तले दत्तं पूर्वमप्यनं
त्यबुद्धयः । पितरस्तेन तृप्यंति शेषान्नं नलभंति ते ॥ यच्च पाणि तले दत्तं यच्चान्यदु
पकल्पितम् ॥ सकीभावेन भोक्तव्यं गृथ्य गभावो न विद्यते इति बहुलं च परिशिष्टात् ॥
हेमाद्रावप्याचमने हेत्वर्थवाद उक्तः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इति ॥ भाठयेत्वाचां
तेषु भक्षितेषु ॥ चमुभक्षरो इति ॥ भक्षरोत्तरं चनाचमनमग्निं साम्यात् ॥ पूर्वनि
षेधस्तु सपिंडीकरणो ज्ञेयः ॥ ददाति चोदितत्वाच्च त्वत्र जुहोति चोदितत्वादित्यु
क्तं ॥ नत्वेतद्वहुसंमतम् (यत्तु बोधायनेन) तास्मस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतं भवे
दिति भक्षणा मुक्तं तत्तच्छारवीयानामेवेति हेमाद्रिः ॥ (तत्रैवयमः) पिड्यपा
णि हुताच्छेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् । अग्नौ करणाशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥

सतदग्निहोमेषिसंमत् ॥ तथाकर्कस्तुसूत्रेहुतशेषंदत्वेत्यविशेषात्सर्वविप्रेयुदद्या
दित्याह (तत्रैववृद्धवशिष्टः) पित्र्यविप्रकरेहुत्वाशेषंपात्रेषुनिक्षिपेत् । पिंडे
भ्यःक्षेपयेत्किंचिन्नदद्याद्वैश्वदेविके (अथापस्तंबानांसूत्रे) उद्धीयतामग्नौच
क्रियतामित्यामंत्रयते ॥ काममुद्धीयतांकाममग्नौचक्रियतामित्यतिसृष्टउद्धरे
उज्जुह्याच्च (नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषोवृहन्नारदीये) नष्टाग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणो
समुपस्थिते ॥ संध्यायाग्निततोहोमंकृत्वातंविस्तृजेत्पुनः ॥ अथाप्रचेतितत्काले
ग्निसंधायहुत्वाच्यजेदित्यर्थः ॥ सतदापस्तंबानामेव ॥ पाणिहोमस्तुच्छंदोगादी
नाम् (विश्वप्रकाशेपि) साग्निरौपासनेताग्निरग्नौकुर्वीतलौकिके ॥ पाणौहो
मंप्रशंसंतितत्त्रापस्तंबशाखिनाम् ॥ स्नातकाविधुरावास्युर्यदिवाब्रह्मचारिणाः ।
अग्नौकरणाहोमंतुकुर्युस्तेलौकिकेनले ॥ अथाप्रचाग्नेमनोज्योतिरुद्वुध्यव्याह
तीहुनेत् ॥ ततोनुजातोऽग्नीधनाद्याज्यभार्गातेयन्मेमातेत्याद्यैर्जुह्यात् ॥ तत्रसन्ना
न्नाहुतयः प्रडाज्यस्येतित्रयोदश ॥ व्यत्ययोवा (यथा) यन्मेमाताप्रलुलोभतन्मे
रेतःपितावृंक्तांयास्तिष्ठंतीतिडाभ्याममुठमैस्त्वाहेतिपितुर्नाम्नाद्वौहोमौ ॥ यन्मे
पितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतःपितामहोवृंक्तामंतर्दधेइतितन्नाम्नापितामहायद्वौ ॥
यन्मेप्रपितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतः प्रपितामहोवृंक्तामंतर्दधेऋतुभिरितितन्ना
म्नाप्रपितामहायद्वौ (मातामहेयुतूहः) यन्मेमातामहीतन्मेमातामहीवृंक्तां ॥
अन्यमातामहाद्वृद्धमित्यादौ ॥ यन्मेमातुःपितामहीप्रलुलोभतन्मेरेतोमातुः ॥
पितामहोवृंक्तां ॥ अन्यमातुःपितामहाद्वृद्धम् ॥ यन्मेमातुःप्रपितामही
प्रलुलोभतन्मेरेतोमातुःप्रपितामहोवृंक्तां । अन्यमातुःप्रपितामहाद्वृद्धमसर्व
त्राप्यमुठयाइत्यत्रडेतंतन्नामयोज्यम् (तत्तृह्यसंग्रहे) योज्यःपित्रादिशब्दानां
स्थानेमातामहादिकः । अन्नहोमेतयास्पर्शजलपिंडादिदानके ॥ यन्मेमातामही
त्यादितत्रोदाहरणंभवेत् । ततोयेकेचेत्येकाच्नाहुतिः ॥ ततःस्वाहापित्र्येइत्या
द्यैराज्यंहुत्वास्विष्टकृतंहुत्वांसर्वभक्ष्यांकिंचिदादायोदगुणां भस्मापोह्यतत्रतयागि
मस्वाहाकारेणजुहोति ॥ परियेचनांतंस्थालीपाकवत् ॥ अयमग्नौकरणाहोमो
मासिकश्चाह्वयः ॥ तच्चस्मात्तग्न्यभावेनकार्यमितिकेचित् ॥ कार्यमेवेतिबहवः ॥

अतएवसर्वाधानिनोहोमवर्ज्यमासिकश्राद्धमुक्तंसुदर्शनभाटये ॥ महालयेतद्वदित्ये
के ॥ प्रकरणांतरत्वात् ॥ कर्मांतरत्वेनस्मार्तपार्वणावत्कार्यमितित्वस्मद्वगुर्वः ॥
श्राद्धिकादियुतुस्मार्तपार्वणाविधिरेव ॥ एवंमातृवार्यिकादियु ॥ मासिश्राद्धवि
हतावष्टकायांमातृश्राद्धेवैकतहोमेनप्राकृतहोमबाधः ॥ अन्वष्टकासुमातृश्राद्धेने
तिभाटये ॥ तत्रापिश्राद्धांतरवत् ॥ क्रियमाणोतुयन्मेमातेत्यादौगुणात्वेपिमातृप्रा
धान्यविवक्षितं ॥ मासिश्राद्धेनकल्पोव्याख्यातइतिसूत्रात् ॥ आग्नेयेवमनोता
कार्यमितिवचनादग्निशब्दस्यैवैकतदेवताभिधायित्वम् ॥ तेनामुठ्याइत्यत्रासु
कशर्मभ्यांपितृभ्यामित्याद्यहःकार्यः ॥ तच्चमासिश्राद्धजीवत्पित्रादीनांव्युत्क
रमृतपित्रादीनांचकार्यमित्युक्तंसुदर्शनभाटये ॥ तत्प्रकारस्तुवक्ष्यते ॥ माता
पित्रोर्द्वित्वादौतुनोहः ॥ तस्मादुच्येनोहेदितिनिषेधात् ॥ प्रकृतावूहाभावाच्चप
त्नीसन्नह्येतिवत् ॥ उपदेशिमतेतूहः ॥ यथायन्मेमातरौप्रलुलोभतुश्चरत्यावन
नुव्रतेइत्याद्यस्मत्पितृकृतमासिश्राद्धनिर्णयेज्ञेयमितिदिक् ॥ अन्यतप्राग्बत (अ
थपरिवेयगां) तच्चौपवीत्येवाज्येनदेवपूर्यमामासुपक्वमितिपात्रारायुपस्तोर्यकु
र्यादितिहेमाद्रिः (भारतेदानधर्मेपि) आहुतिंविनानैवयत्किंचित्तपरिविठ्य
ते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभांगंरक्षसांविदुः (तत्रैवशौनकः) विधिनादेवपूर्वतुप
रिवेयगामाचरेत् (तत्रैवधर्मः) फलस्यानंतताप्रोक्तास्त्वयंचपरिवेयगो (तत्रैववायु
भविष्ययोः) भार्यायाःश्राद्धकालेतुप्रशस्तंपरिवेयगाम (ब्रह्मांडे) नापवित्रेणानै
केनहस्तेननविनाकुशम् । नायसेनायसेनैवश्राद्धेतुपरिवेययेत् (वशिष्ठः) आय
सेनतुपात्रेणायदन्नंसंप्रदीयते । भोक्ताविद्यासमंभुक्तेदाताचनरकंव्रजेत् (पैठीन
सिः) सीसकायसरीतीपात्राराययज्ञियानि (तत्रैवहारीतः) सौवर्गाराजता
भ्यांचखड्गोनौदुंबरेणावा । दत्तमसद्यतांयातिफलुपात्रेणावापुनः (काशार्जि
निः) दद्यादियंघृतंचान्नंसमस्तव्यंजनानिच । उदकंचैवपक्वान्नोदव्यातिकदा
चन(यमः)पंत्यांविद्यमदातुश्चनिष्ठकृतिर्नैवविद्यते (पृथ्वीचन्द्रोदयेपराशरः)
सर्वदाचतिलाग्राह्यःपितृकृत्येविशेषतः । भोज्यपात्रेतिलानदृष्टानिराशाःपितरो
गताः (चन्द्रिकायांवृद्धशातातपः) हस्तदत्तास्तुयेस्नेहालवगाव्यंजनादयः ।

पितृणां नोपतिष्ठति भोक्ता भुंजीत किं त्वयम् (घृतपात्रे विशेषो ग्रन्थांतरे) ओद
ने परमाज्ञे च पात्रमासाद्य मुग्धधीः । घृतेन पूरयेत्पात्रं तद्घृतं सुधिरं भवेत् ॥ घृता
दिपात्राणि भूमौ स्थापयेन्न भोजनपात्रे इति मदनरत्ने (संग्रहे) हस्तदत्तं तु नाश्रिया
ल्लवणाव्यंजनादिकम् ॥ अपक्वं तैलपक्वं च हस्तेनैव प्रदीयते (पात्रालंभनमुक्तं च
तुर्विंशतिमते) उत्तानंदक्षिणांसव्यं नीचं पात्राण्युपस्पृशेत् (याज्ञवल्क्यः) द
त्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिसंभ्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजांगुसंनिवेश
येत् (बौधायनः) त्रिप्रांगुस्येनानखेनानुदिशति ॥ पृथिवीतेपात्रं द्यौरपिधानं ब्रा
ह्मणास्यमुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि ॥ ब्राह्मणानां त्वाविद्यावतां प्राणापानयोर्युहो
म्यसितमसिसामे पितृणां स्येष्टा अत्रासुष्टिमलोके इति ॥ अद्य जुहोम्यग्रे स्वाहाश
ब्दः कातीयसूत्रे उक्तः ॥ पैंवेस्त्वधाशब्दः (अंगुस्ये विशेषमाह हेमाद्रौ धौम्यः) परि
वृत्य नवांगुसं द्विजस्थाने निवेशयेत् (तथा) उत्तानेन तु हस्तेन द्विजांगुसं निवेशनम् ।
यः करोति द्विजो मोहात्तद्वैरक्षांसि भुंजते (तत्रैव यमः) विष्णोर्हव्यं च कव्यं च ब्रूया
द्रक्षस्व चक्रमात् ॥ दैवे पित्र्ये चेत्त्यर्थः (तत्रैवात्रिः) सम्बन्धनामगोत्राणां इदमन्नं
ततः स्वधा । पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्तयेत् ॥ हस्तेनाभुक्तमन्नाद्यमिद
मन्नमुदीरयेत् । अत्रान्नदाने चतुर्थी स्यादित्यादि विशेषाः पूर्वमुक्ताः ॥ अत्र पूर्वोक्त
संवांते पुनरुवाद्रवसंज्ञका विप्रवेदेवा देवता इदमन्नं सपरिकरं हव्यं अयं ब्राह्मणा
स्त्वाहवनीयार्थं दत्तं दास्यमानं चातृप्तेः । मयेयं भः गदाधारो भोक्ता इदमन्नं ब्रह्मसौ
वर्णापात्रस्थमन्नमक्षयवत् च्छायास्थं अमुकेभ्यो विष्टेभ्यो देवेभ्य इदमन्नममृतं
पंपरिबिष्टं परिवेष्टयमाणां चातृप्तेः स्वाहा नमोनममेति बह्वृचपरिशिष्टहेमाद्या
द्यनुमतः प्रयोगः ॥ सर्वापित्र्ये अमुकगोत्र वसरूपादितत्तन्नामज्ञेयम् ॥ ततो ये दे
वास इति दैवेये चेहपितर इति पित्र्ये केचिज्जपति ॥ ततो छिद्रं वाचयेत् (तत्रै
व प्रचेताः) आपोशानकरे विप्रे संकल्प्याच्छिद्रं भायणात् । निराशाः पितरो यां
ति देवैः सह न संशयः (पारस्करः) संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः ।
आहं निवेद्या पोशानं जुय प्रैषेयं भोजनम् ॥ निवेद्योति ब्रह्मार्पणां कृत्वेत्यर्थः ॥ अत
एव बृहन्नारदीये च तयागमुक्तोक्तम् ॥ दत्तं हविश्च तत्कर्म विष्णावेवै समर्पयेदिति

(यत्तु कृत्यरत्ने काष्ठाजिनिः) अपसव्येन कर्तव्यं पितृकृत्यमशेषतः । अन्नदाना
द्वृते सर्वमेवं मातामहेष्टव्यं (तच्च) ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः हरिर्दत्ता हरिर्भोक्ता चतु
र्भिश्चेति केचित्पठन्ति (धर्मप्रदीपे) ततोऽर्च्यं पितृदेवेभ्यः संकल्प्य च यथाविधि ।
दत्तं यद्वा स्यमानं च आत्मेन नमस्तेति च (तथा) आद्वीद्यान्नस्य संकल्पो भूमावेव प्रदी
यते ॥ हस्ते युदीयमानं तु पितृणां नोपतिष्ठते ॥ वैश्वदेवस्य वामे तु पितृपात्रस्य द
क्षिणो । संकल्पो दक्षिणेत्यादि नित्यं आद्वेयथारुचि (प्रचेताः) आपोशानं प्रदाया
यसा वित्रीं विजपेदथ । मधुवाता इति त्वचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा (मिताक्षरायां
पारस्करः) संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्री मधुसज्जपः । आद्वनिवेद्यापोशानं जु
षप्रैषोयभोजनम् ॥ गायत्रीं विःसकृद्वा विजपेद्दद्यात्तत्पूर्विकम् । मधुवाता इति त्व
चं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा ॥ (याज्ञवल्क्यः) सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्व
चम् । जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेपिवारयताः ॥ यथासुखं जुषुध्वनिंति वा
च्यम् (अत्रिः) असंकल्पितमन्त्राद्यं पारिभाष्यां यद्युपस्पृशेत् । अभोज्यं तद्भवेदन्नं पि
तृणां नोपतिष्ठते ॥ अन्नं दत्तं न गृह्णीयाद्यावत्तोयं न संपिबेत् (अपोशाने विशेष
साहसृतिः सुचये) आपोशानं वामभागे सुरापानसंभवेत् । दक्षभागे तु यः कुर्या
त्सोमपानसंभवेत् (तथा) पुनरापूर्य आपोशानं सुरापानसंभवेत् (हेमाद्रौ अत्रिः)
दत्ते वाप्यथ वा दत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्ब्रह्मलिख । तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृ
भिर्गतैः ॥ केचिदो ज्येन कुर्वन्ति तन्न । पायसेन तथा ज्येन मायात्वेन तथैव च । न कु
र्याद्ब्रह्मलिखन्तु ओदनेन प्रकल्पयेदिति स्मृतिसारे निषेधात् (शंखः) आद्वेनियु
क्तान् भुञ्जानान् पृच्छेत्स्ववशादियु । उच्छिष्टाः पितरो यांति पृच्छन्तो नावसंशयः
(कात्यायनः) अन्नं वत्सुजपेत्सव्याहृतिकां गायत्रीं सकृत्त्रिवारं सोऽन्नीः पौरुषं
सूक्तमप्रतिरयमिति (हेमाद्रौ सौरपुराणे) सैन्द्रज्जपौरुषं सूक्तं यावयेद्ब्राह्मणा
स्ततः (मात्स्यपाद्योः) ब्रह्मविठरावर्कसूद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । इन्द्रेश
सोमसूक्तानि पावसानि प्रचशक्तितः ॥ मंडलं ब्राह्मणां तद्वत् प्रीतिकारि च यत्पुनः ।
अभावे सर्वविद्यानां गायत्री जपमाचरेत् (पृथ्वी चंद्रोदये ब्राह्मे) दीणां वंशध्वनिं चा
द्यविप्रेभ्यः संनिवेदयेत् ॥ जपे च पौरुषं सूक्तं नाचिकेत्ययं तथा ॥ त्रिसंभुत्रिसुपर्णा च

पावमानीर्यजुंश्चि (हेमाद्रावत्रिः) हुंकारेणापियोब्रूयाद्भस्ताहापिवदेद्गु
 राच । भतलाचोद्धरेपात्रमुचेद्वस्तेनवापिवेत ॥ प्रौढपादोर्वाहःकच्छोर्वाहजानु
 करोपिवा । अंगुष्ठेनविनाश्रातिमुखशब्देनवापुनः ॥ पीतावशिष्टतोयानिपुनरु
 दृत्यवापिवेत । खादितार्धात्पुनःखादेन्मोदकानिफलानिच ॥ मुखेनवाधमेदन्न
 निसीवेद्वाजनेपिवा । इत्थमश्वनिद्विजःश्राद्धं हत्वागच्छत्यधोगातिस (जावालः)
 इष्टमुष्णं हविष्यं च दद्यादन्नं शनैः शनैः (वृद्धश्रातातपः) अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थं
 मुपकल्पितम् । नयाचतेद्विजोमूहःसभवेत्पितृधातकः (यत्तुयमः) श्राद्धेद्विजेनै
 व दद्यान्नयाचेनैव वापयेदितितदसंपादितवस्तुविषयमिति हेमाद्रिः (हारीतः) ऊ
 र्वपाशाश्च विहसन्सक्रोधो विस्मयान्वितः । भुग्नपृष्ठप्रचयङ्कतेन तत्तु प्रीणा
 तिवैपितृन् (प्रचेताः) नस्पृशेदामहस्तेन भुंजानोन्नकदाचन । नपादोर्वाशिरोव
 स्तितंजपदाभाजनंस्पृशेत् (शंखः) श्राद्धपंक्तौतुभुंजानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् ॥
 तदन्नमत्यजनुभुक्त्वागायत्र्यष्टशतंजपेत् (उग्रनाः) भोजनंतुनतिःशेषंकुर्यात्प्रा
 जःकथंचन ॥ अन्यत्रदधतः सीराद्वा सौद्रात्सक्तुभ्यसवच (ब्राह्मो) नचाश्रुपा
 तयेज्जातुनशुट्कांगिरसीरयेत् ॥ नचोद्दीक्षेत्भुंजानान्नचकुर्वीतमत्सरम् (यमः)
 स्वाध्यायंश्रावयेत्सम्यग्धर्मशास्त्रागाधैर्वाह (प्रचेताः) भुंजानेषुतुविप्रेषुऋष्य
 जुःसामतक्षराम । जपेदभिमुखोभूत्वापित्र्यंचैवविशेषतः ॥ यजुंश्चिचैवरुद्रंचरा
 सोधनीऋचसवच । रासोधनीऋगाठवरसोहणामित्याद्याः (तत्रैवनिगमः) भुंज
 त्तुजपेत्पावमानीरुदिरतामध्वन्नावतीश्च ॥ अन्नवत्यःपितृनुस्तोषमिति (पृथ्वी
 चंद्रोदयेभरद्वाजः) भुंजानेषुतुविप्रेषुप्रसादात्सवनेगुदम् । पादह्णच्छूततःकृत्वा
 अन्यंविप्रंनियोजयेत् । क्षणापाद्यादिसत्त्वेत्यर्थः (विप्रवसनेतत्रैवदक्षः) निमंत्रित
 स्तुयःश्राद्धेभोजनेमुखनिःसृते । तदैवहोमंकुर्वीतस्वर्गतोविप्रःसमाहितः ॥ प्रा
 णादिपंचभिर्मंत्रैर्यवित्तात्रिंशत्संख्यया ॥ ब्राह्मणास्तुततःकृत्वाघृतप्राशनमा
 चरेत् ॥ (ऋग्विधानेतु) इन्द्रायसोमसक्तेनश्राद्धंविधेनायदाभवेत् । अग्न्यादिभि
 र्भोजनेनश्राद्धसंपूर्णमेवहीत्युक्तम् ॥ अग्न्यादिभिरितिलौकिकाग्निस्थापनचरु
 निर्वापाज्यभार्गातेनामगोत्रपूर्वमग्नौपितृनावाह्यसंपूज्यान्न त्यागंकृत्वाप्राणा

दिभिर्द्वाविंशदाहुतीहुनेदित्यर्थः ॥ भोजनेन पुनः श्राद्धेन ॥ तेन होमः पुनः श्राद्धं चे-
ति पक्षद्वयमुक्तम् ॥ सक्तजपस्तभयानुगतः (स्मृतिसंग्रहे) प्राधान्यं पिंडदानस्य भो-
जनस्य तदंगता । अतो भुक्तिः क्रियाहानौ श्राद्धवृत्तिं नमन्वते ॥ पिंडदानोत्तरं वां-
तौ होमस्य नावृत्तिः ॥ पिंडदानात् प्राग्वांतौ तद्दिने उपवासं कृत्वा परेद्युः पुनः श्राद्धं
कार्यमित्यर्थः (तत्रैव) श्राद्धपंक्तौ तु भुंजानो ब्राह्मणो वसते यदि ॥ लौकिकारणौ
प्रतिष्ठाप्य अर्चयेच्च हुताशनम् (तथा) एकस्य वयदा विप्रो भोजने हृदि तोयति । तदे-
व अग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि (द्वितीयपक्षे ऋग्विधाने) भोजनोपक्रमादू-
र्ध्वं प्रक्रमात् पूर्वतो यदि ॥ श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं जपहोमौ न तृप्तिदौ (स्मृतिसंग्रहे)
अकृते पिंडदाने तु भुंजानो ब्राह्मणो वसेत् । पुनः पाकात् कर्तव्यं पिंडदानं यथावि-
धि (पिंडदानं श्राद्धम्) अकृते पिंडदाने तु पिताय दिवमेत्तदा । पुनः पाकं प्रकुर्वीत श्रा-
द्धं कुर्याद्यथाविधीत तत्रैवोक्तेः (तथा) पित्रार्थानां त्रयाणां च पिता च वसते यदि ।
तद्दिने चोपवासः स्यात् पुनः श्राद्धं परे हनि ॥ वसने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥
सद्युवचने युमलं चिंत्यं ॥ इदमासिकादिदकविषयम् ॥ दशदिौ तु वांता वामेन तदेव
कार्यम् ॥ श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ॥ अमावास्यादिनियतं मास-
संवत्सरादृतमरीचिस्मृतेः ॥ श्राद्धे पिंडदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्याः ॥ तन्म-
तेदसोक्तो होमस्य नावृत्तिः ॥ विप्रभोजनमिति मेधातिथिः ॥ भोजनं पिंडदाना-
रणौ करणानीति कपर्दिधूर्तस्वामिहेमाद्यादयः ॥ श्राद्धस्य होमदानोभयरूपत्वात्सं-
पूर्णादालाभावाद्भोजनस्यांगत्वेऽपि सोमवसते इत्युक्तम् ॥ तन्मते पूर्वोक्तो निर्णयः ॥
अन्नयागमात्रं प्रधानम् ॥ भोजनं तु प्रतिपत्तिरूपसंगमतो वांतौ तद्द्वानेपि नावृत्तिरिति
गौडभैथिलादयः ॥ नैमित्तिकविधानमिति युक्तं प्रतीमः ॥ अत्रेदंतत्त्वम् । वैश्व-
देविकस्य वसने होमस्य नावृत्तिः । अंगत्वात् । तच्च रक्षार्थत्वादिति श्राद्धे कृतदक्ष-
इत्यादिस्मृतेश्च ॥ तत्र जयान् जुहुयादिति वत् । पिता महादेरपि तथा । पितेत्युक्ते-
रितिकेचित् । तस्यापि प्रधानत्वात् पितृवदितितु युक्तम् । सपिंडीकरणौ वार्षि-
कवत् सपिंडीकरणौ नित्यानि श्राद्धानि योऽङ्गः ॥ तत्रापिंडप्रधानत्वं प्रेतत्वं विनि-
वर्तकमिति स्मृते ॥ सहैकोऽद्विष्टादौ तूभयप्राधान्यादावृत्तिरेव । एकस्य द्विजोभो

उयः पिंडोप्येकोविधीयतइतिस्मृतेः ॥ वृद्धिसंकल्पनित्यश्राद्धादौतुभोजनप्राधान्याद्वातावावृत्तिरेव ॥ वृद्धिश्राद्धेविकल्पेनपिंडदानं बुधैः स्मृतम् । नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्पिंडदानविवर्जितमितिस्मृतेः ॥ भुक्तिक्रियायाः प्राधान्यंश्राद्धेसंकल्पसंज्ञके । तत्रैवपितृविप्रस्यतूपधातेपुनः क्रियतेतिसंग्रहाकतेष्वच ॥ मघादावप्येवम् ॥ तीर्थमहालयदौदर्शवदित्याशाकर्णालोचनेनप्रतीमः (आश्वलायनः) तृप्तान्नज्ञात्वामधुमतीः श्रावयेदक्षन्मीमदंतेति चसंपन्नंरूपं यद्यदन्नमुपभुक्तंतत्तत्स्थालीपाकेनसह पिंडार्थमुद्धृत्यशेषंनिवेदयेत् ॥ अभिमतेनुमतेचेति ॥ अत्रगायत्रीमध्वितिर्विक्रजपोपिज्ञेयः तृप्तान्नबुध्वाक्षमादायसतिलं पर्ववज्जपोदितिप्रचेतसोक्तेः (व्यासः) तृप्ताः स्थेतिपृष्टास्तेब्रूयुस्तृप्ताः स्मृत्यय । अभिमतेविप्रैः स्वीकर्तुमीष्टे (शौनकोपि) अन्नशेषैश्चकिंकार्यमितिपृच्छेततांस्ततः । तेइष्टैः सहभोक्तव्यमितिप्रत्युक्तिपूर्वकमाप्रदद्युः सकलंतस्मैस्वीकुर्युर्वायथारुचि (श्राद्धविशेषेप्रश्नभेदमाहहेमाद्रौविष्णुः) पिष्ट्येस्वदितमितिगोष्ठ्यामुश्रुतंसंपन्ननित्यभ्युदयेदैवेरोचतइतिआयुष्यमितिस्वैरियु । स्वैरमिच्छाश्राद्धम् (याज्ञवल्क्यः) अन्नमादायतृप्ताः स्थ शेषंचैवानुमान्यच । तदन्नंप्रकिरेद्भूमौदद्यादापः सकृत्सकृत् । इदंचावविकिरदानमन्यशाखिनाम् ॥ आश्वलायनानांतुपिंडांतमवसूत्रकृतोक्तम् (कात्यायनस्तु) विकिरोत्तरंगायत्र्यादिजपंतृप्तिप्रश्नंचाह (हेमाद्रौदेवलः) ततः सर्वाशनं पात्रेगृहीत्वाविविधंबुधः । तेषामुच्छेयगस्थानेविकिरंभुविनिक्षिपेत् (माधवीयेप्रचेताः) सार्ववर्णिकमादाययेअग्नीतिभुविनिक्षिपेत् । सचकुशेकार्यः ॥ दर्भेषु विकिरश्चयइत्युक्तः ॥ मंत्रः कातीयः ॥ अग्निदग्धाप्रचयेजीवायेप्यदग्धाः कुले मम । भूमौदत्तेनहृष्यंतुतृप्तायांतुपरांगतिमिति (अन्येतु) असोमपाप्रचयेदेवायज्ञभागविवर्जिताः । तेषामन्नंप्रदास्यामिविकिरंवैश्वदेविकमितिहेमाद्रौगोभिलोक्तेनदैवो ॥ असंस्कृतप्रसीतायेत्यागिन्योयाः कुलस्त्रियः । दास्यामितेभ्योविकिरमन्नंताम्रश्चपैतृकमित्यग्निपुराणोक्तेनपिष्ट्येन्नविकीर्ययेअग्निदग्धाइत्युच्छिष्टपिंडंकुशोपरिपृथग्दद्यादित्याहुः ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् (ब्राह्मो) ततः प्रसाल्य हस्तौचद्विराचम्यहरिंस्मरेत् (माधवीयेगौतमः) विकिरमुच्छिष्टैः प्रतिपादयेत् ॥

(हेमाद्रौव्यासः) उच्छिष्टैरेवविकिरंसदैवप्रतिपादयेत् (भृशः) पिंडवत्प्रतिपत्ति
स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिः (आहकारिकायाम्) यजमानस्य दासादीनुद्दिष्ट
द्विजसत्तम । तस्मादन्नं यजेद्भूमौ वा मभागेषु पैतृके (मनुः) उच्छेष्टां भूमिगतम
जिह्मस्याशठस्य च । दासवर्गस्य तत्पिण्डे भागधेयं प्रचक्षते (विष्णुः) उदङ्मु
खेऽवाचमनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखेषु पिण्डे देवे चेत्यर्थः (शातातपः) विश्वे देव
निविष्टानां च रसं हस्तधावनम् (हेमाद्रौ वाराहे) हस्तं प्रक्षालय्य प्रचापः पिवेद्भुक्त्वा
द्विजः सदा ॥ तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः (मरीचिः) हस्तं प्रक्षाल्य गं
डधंयः पिवेद्विचक्षणाः । आसुरंतद्वेच्छाद्वं पितॄणामनोपतिष्ठते (तत्रैव संग्रहे) प
वित्रग्रंथि मुत्सृज्य मंडले भुवि निक्षिपेत् । हस्तादीन्क्षालयेद्विद्वाद्दशरावादीन्कुत्र
चित् (व्यासः) तांबूलोद्गिरसां चैव गंडुषोद्गिरसां तथा । कांस्यपात्रे तथा ताम्रेण
कुर्वीत कदाचन ॥ उषादिकैर्धान्यचर्गाः करौ स्म शूणिशो धयेत् (अथ पिंडदानम्)
तच्चार्चनोत्तरमग्नौ करणोत्तरं भोजनोत्तरं विकिरोत्तरं स्वधावाचनोत्तरं विप्रविस
र्जनोत्तरं चेति हेमाद्रौ स्मृतियुचपक्षा उक्ताः ॥ तेषां शाखाभेदेन व्यवस्था ॥ प्रेतश्राद्धे
युपूर्वमन्येषु भोजनोत्तरमिति चंद्रिकामाधवौ ॥ सर्वत्र भोजनोत्तरमिति बहवः
(आश्वलायनः) भुक्तवत्स्वनाचांते युपिंडांश्चिदध्याचांतेऽथेके ॥ भुक्तवत्स्वि
ति पूर्वनिषेधार्थम् । साग्निरिति प्रणीतसमीपेऽनग्निरिति द्विजसमीपे (हेमाद्रौ जातूक
रायः) व्यामसात्रं मुत्सृज्य पिंडांस्तत्र प्रदापयेत् । प्रसारिताभुजांतरं व्यासः (संक
हेतुव्यासः) अरतिनात्र मुत्सृज्येति (यत्तु तत्रैव) सिकताभिर्मृदावापिवेदीद
क्षिणानिम्नगोतितदन्यशाखिपरम् (देवलः) ततस्तैरभ्यनुजातोदक्षिणां दिशमे
त्यत्र (चंद्रिकायाम्) पिंडनिर्वापणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणाः । काशेषुराजदू
र्वामुपवित्रे परमेहिते (आश्वलायनः) स्फयेन रेखां मुलिखेत् ॥ अपहृता असुरारसां
सिर्वेदिषदइति तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नैरेव स्तीर्य प्राचीना वीतीरेखां त्रिरुदकेना
पनयेच्छुधंतां पितरः शुधंतां पितामहाः शुधंतां प्रपितामहा इति तस्यां पिंडांश्चिपृ
णीयात्पराचीनपाणिः पिवेत्पितामहाय प्रपितामहायैतत्तैसौ ये च त्वामत्रान्विति
(हेमाद्रौ पारस्करः) कराभ्यामुलिखेत्स्फयेन कुशैर्वापिमहीद्विजः बह्वृचानां

करेणौत्रलेखाचारनेप्यभिमुखेतिवृत्तिः ॥ दक्षिणाप्राचीनेदिमुद्धृत्येसापस्तंबोक्ते
 प्रच (देवलः) आवाहयित्वादर्भाग्रैस्तेषांस्थानानिक्लपयेत् ॥ तेष्वाम्नीनेषुप्राप्ते
 साप्रयच्छेत्सतिलोदकम् ॥ पश्चाच्चीनेननिष्ठापितमीर्धेन (वायवीये) सधुसर्पिस्त
 लयुतांस्त्रीवपिंडानिर्वपेद्बुधः (त्रिस्थलीमेतौ) तिलमन्त्रं चपातोयंभूषंसीपंपयस्त
 था । सधुसर्पिः खंडयुक्तं पंडमष्टांगमुच्यते (याज्ञवल्क्यः) सर्वमन्त्रमुपादायसति
 लंदक्षिणामुखः । उच्छिद्यसन्निवोपिंडानिद्वयद्विपितयज्ज्वत ॥ कोचत्विपिंडेषुसा
 यानवर्जयति ॥ मायाः प्रादेषुवैप्राह्मवज्रयस्मिन्नेवाम्नीनपिंडयोः ॥ त्रिहस्तोमुपायास
 हंतथासायोऽग्निपिंडयेरितिस्मृतिसारात् ॥ साधोत्सर्ववैद्व्यात्पिंडेभ्योप्रविब
 र्जयेदितिस्मृतेप्रच ॥ अत्रमूलं चिह्नम् ॥ हेमाद्रौर्वापसर्वमन्त्रस्यप्रकृतार्थव्यति
 र्वाचग्रहणमुक्तम् ॥ अत्रमोक्षमन्त्रमनुजाप्यसर्वमेकमोद्धृत्योर्द्विकसमीपेदर्भयुत्री
 स्त्रीवपिंडान्द्वयद्विपितोभिलसवे ॥ सर्वस्मात्प्रकृतार्थव्यतिपिंडेषुसधुतिलाजिब
 तानिर्वातच ॥ शेषानियमात्तदभावेपिंडानिवृत्तिः प्राप्तेतीर्तमैथिलवाचस्पती (तन्त्र)
 सुयोपवापकसप्रयुक्तद्वयत्वेप्यर्थकर्मत्वाद्युपायानुरोधेनप्रधानत्वात्प्राप्तशेषतो
 वेपिद्वयान्तरेसाकार्यम् ॥ अतोनेयंप्रतिप्रतिः ॥ किंचप्रमाणं सधुवर्तमानं ॥
 अन्यथासपिंडीकरणसादौसंयोजनादेः प्रधानस्यलेपापत्तेरितिदिक् ॥ अथपिंडप्र
 माणात् ॥ हेमाद्रौर्वापराः) कर्मिष्यद्विब्रमावात्त्रापिंडान्द्वयद्विपितोभिलसवे ॥ त्रिह
 स्तप्रमाणान्वीमलकैर्बदः पुमानिति (तवैकमन्त्रः) कर्मिष्यद्विब्रमावात्त्रापिंडान्द्वय
 द्वयत्समाहितः । तत्समं चिकिंद्व्यात्पिंडान्तेवुयडंगुलैः (अंशेष्टिप्रचतोभाषा
 स्तु) एकतोद्विष्टेसपिंडेतुर्वापत्यंतुविधीयते ॥ त्रिहस्तप्रमाणं तु प्रचक्षतेमरिस
 केतवा ॥ तीर्थेदर्थेचसंप्रभुत्वेककु र्वांडप्रमाणात् ॥ त्रिहस्तयेगयायाद्विष्टायादिसत
 कोपसमसिद्धाहुः (कर्तृकायामाचार्यः) यत्रसधुवर्तनः पिंडास्तवद्विब्र तिलो
 पगाः । यत्रचैकोभवेत्पिंडस्तववर्जूरसंज्ञितम् ॥ अत्रपिंडस्तुत्रैर्येणद्विष्टायादिसत
 उच्यतइति (वायवीये) प्रतीपिंडास्तुमृदतोयसन्निवर्तस्यपदाधिनो (हेमाद्रौ
 लौमांसिः) सहलयेगयायांचप्रेतप्राद्विष्टायादिके पिंडास्तवप्रमाणः स्यादन्तम
 न्यत्रकीर्तयेत् (शाखायनिः) असावेत्तद्विद्युक्त्वातदंतेचस्वधातनः । अथ

वित्त्यत्रसम्बन्धस्यप्राग्विदिशिवं पित्रादिनामसम्बन्धं तमुक्त्वा पुनपुनस्तुष्ट्यन्तं
 देतेयपिराड्डइदमन्वास्वधानमोनसमेतिवदेदितहेमाद्रिः (पित्रादीनामज्ञानेत्वाप
 स्तम्भः) यदिनामानिनविन्द्यात्स्वधापितृभ्यः पृथिवीषड्भ्यश्चतिप्रथमपिसड्दे
 द्यात् ॥ स्वधापितृभ्योतरिसस्त्रइयइतिद्वितीयसस्वधापितृभ्योदिविइयइतिह
 तीप्रम ॥ एवंमात्तमिहेधुमातृयुच ॥ बह्वृचानां क्तप्राक् (कलिकायस्मृतिः)
 यावदेवाधरेन्मन्त्रतोवदप्राणातिरोधयेत् ॥ येयातुगृह्योक्तेदर्शेमातुः प्राड्पृथयुक्तं
 सेयापितृभ्यः पृथिवीमातृभ्यस्तत्पृथिवीमातामहीभ्यः पिराडादिदेयमितिसां
 ल्यायनः ॥ अस्मिन्पक्षेस्तत्पृथिवीमातामहीभ्योपितृभ्यादितहेमाद्रिः ॥ पर्व
 सुपितृभ्योदद्यादपरासुस्त्रीभ्यश्चित्तिसत्राच्च ॥ सर्वव्यवर्तोयमहालयारिकिचिदिह
 न्ति ॥ मासीरापृथक्प्राड्महर्षयश्चतुर्विंशतिसत्तत् ॥ पित्रादिमवदेवत्यत
 यादादशदेवत्यमित्यान्परासाच्च ॥ मातृ सांपृथयुक्ता ॥ यवधा ॥ आचोयिगुप्त
 शिथोभ्यः सखिज्ञातिभ्यस्त्वच्च ॥ तत्पत्नीभ्यश्चसर्वभ्यस्तत्त्वैवचजलीजलीन ॥
 पिंडस्तिभ्यः सदादद्यात्पृथगभाद्रपदेनरः ॥ तीर्थेयदेवसर्वेषुमात्रमासेमघासुचेति
 चतुर्विंशतिप्रते ॥ दीहिहवर्षेदारपृथगर्कानिद्याः सहादराः ॥ निःसन्तानांमृतार्थे
 तेभ्योप्यधप्रवीयतइतिमविश्वे ॥ सकोद्विष्टान्मुक्तांनित्वापितृभ्यपृथिवीपिराड्
 द्याज्जेयता ॥ येयांपृथक्तीः सपत्नीकाः पित्रादयोधाद्याः ॥ अम्बुकागयामातृ
 आद्यैवमृतेहनि सकोद्विष्टतयापुक्ता ॥ योनांमृतपृथग्भवेदितिप्राड्देवसेच
 (मनुः) तेष्टुदमैयुक्तंहेस्तंनिसृजेत्तलेपभारिगामि ॥ हस्तलेपमायेपितृस्तेनिमृज्या
 देवितिमवातिर्वा (विष्णुः) अत्रापितरमादयध्वमित्तिदमैलेकरध्वमवरास
 (कलिकायस्मृतिः) सकोद्विष्टयुक्तासुदमैलेपोनविद्यते ॥ सपिराडीकरसादी
 तुलेपः सर्वव्यास्यते (मनुः) आचिन्योदकपरावृत्यत्रिचिन्येगजेरसच ॥ यड्ब्रह्म
 प्रथममस्तुयात्पितृनेवचमन्त्रवत् ॥ उदेकंनिनधेच्छेयशर्मेः पिसड्दितिकेपनः ॥
 अत्रः प्राणायामेकत्वेतिमेधातिथिः ॥ असन्त्रप्राणांनिसध्यतिककाद्याः ॥ मन्त्र
 वृत्तवसन्तायवमः ॥ नमोचः पितरेइत्यद्यै ॥ अत्रपर्वविनयनशोभन (आचलायनः)
 निमृतावनुमन्त्रयेतात्रापितरोमादयध्वमवरासाग (मनुः) मन्त्रमितिप्राड्दुदरा

वृत्त्ययथाशक्तिप्राणाच्चसित्वाऽभिपर्यावृत्त्याऽसौमदंतपितरो यथाभागमावृ
 यायीयतेतिचरोः प्राणाभसंभक्षयेन्नियंनितयनमिति ॥ नित्यग्रहरांशेषाभावेपि
 कुर्यादित्यर्थः (शौनकः) अथैवाप्तपितरइत्याद्येनानुमन्त्रणम् ॥ अमीमदन्तेत्या
 द्येनमन्त्रेणाभ्यनुमन्त्रयताम् ॥ पिराडिशिष्टचरोरन्तर्किञ्चिदाप्रायतस्यजेत ॥ प्र
 साह्यचक्षुःशुभंतामित्याद्यैरेवपर्ववत्तान्त्रैः पिराडेयुषानीयानियिचेत्तपितृतीर्थ
 तः (व्याघ्रः) अद्भिः प्रसाह्यतत्प्राञ्जित्पिराडंप्रतिपूर्ववत् । कृत्वावनेजनंकुर्यात्पि
 राडपात्रमधोमुखम् ॥ सतत्कातीयादीनाम् (आचार्यः) ततः सम्यग्दिशश्चक्षुःशुभं
 बीधिसस्यवापयतः (आचलायनः) असावभ्यंश्वासावश्चेतिपिराडेयभ्यंजनां
 जनेवासौवद्यादशामूर्तास्तुकांवापंचाशद्व्यतायाऊर्ध्वस्वलोमैर्तद्भिः पितरोवासा
 मामेतिऽन्यत्तपितरोयुडुध्वमिति (आद्भिचिन्तासणीब्राह्मी) सतदंऽपितरोवासा
 त्तिजल्पपृथक्पृथक् । अनुकामुकगोत्रैस्तुभ्यंवासःपदेदुधुः ॥ इदंकातीया
 नाम ॥ सतदंइतिस्वार्थाप्रतिपिराडमिति तत्सच्चात् (वेमादौब्राह्मी) श्रेयमाहुस्ते
 ककुदमन्त्रसमित्यनेवहि ॥ तैलक्ष्म्यातिलेभ्यश्चदद्यादभ्यंजनेहितम् । नैककुदेषु
 रत्नोडितिप्रसिद्धम् ॥ अञ्जनेप्रायश्चर्मपिस्तम्बाश्चिब्रिययम् (तर्धेयव्याघ्रः) तान्त्र
 वृत्त्याग्निधर्पचरीपंचविनिवेद्येत (हैवकाः) दक्षिणां सर्वभोगांपंचप्रतिपिप्राडंप्र
 सापयेत् । भिक्षुग्राह्यपुत्रानि संप्रदय्यंजनान्यशोभतिच (तत्रैवभाह्वः) । अर्चकं
 चित्तपद्यतेगैहभक्ष्यंभिक्षुमर्हति ॥ अनिवेद्यनंभोक्तव्यंपिराडमलेकयंचन ॥
 सतत्सव्येनेतिकेचित् ॥ युक्तत्वपसव्येनः (मनुः) । अवजिघेक्षुर्वापिप्राडाचक्षुःशुभं
 न्युत्तान्समाहितः । ततोऽभिवाकः पितरइत्यइत्यादिनाप्रस्थानम् (मात्स्ये) अथाचान्ति
 यथाचक्षुःवारिदद्यात्सकृत्सकृत् । तिलपुठपासतानपंचादसंख्येयैरकमेवच ॥
 अत्रदेवसव्यंपिच्येत्त्वपसव्यमितिकर्कः ॥ परिभाषीक्तवचनात्सव्यमितियुक्तं ॥
 अवशिवात्रापःसन्तु । सौमनस्यमस्त्वित्यादिप्रयोगोक्तः (मात्स्ये) नत्वाग्निः
 प्रतिपृच्छीयादद्भिजेभ्यः प्राडमुखोबुधः । अधोराऽपितरः संतु सन्तिवत्युक्तेपुनर्हि
 जैः ॥ गोत्रतथावर्धतांस्तथेत्युक्तः वेतोऽपुनः ॥ दातारोनाभिर्बर्धतामन्नं देवेत्यु
 दीरयेत् ॥ स्वस्तिवाचनकंकुर्यात्पिराडानुद्धृत्यभक्तितः ॥ स्वस्तिवाचनात्प्राक्

पात्रचालनकार्यम् (हेमाद्रौ बृहस्पतिः) भोजने युचति यत्सुस्वस्ति कुर्वति यो द्विजः
तदन्नमसुरैर्भुङ्क्तं निराशैः पितृभिर्गतैः (जातूकरायः) पात्राणि चालयेच्छेत्स्व
यं शिष्योऽथ वा सुतः । तस्त्रीभिर्न च बालेन नासजाया कथंचन (याज्ञवल्क्यः) स्वस्ति
वाचयन्ततः कुर्यादसद्योदकमेव च (तत्रैव वृद्धशातातपः) । पितृणां नामांते वेणु
करे देयं तिलोदकम् । प्रयेकं पितृतीर्थे न अक्षय्यमिदं सस्ति वेति ॥ अत्र सखी प्रा
क्ता (तत्रैव नागरखण्डे) उत्तानमध्यं पात्रं तु कृत्वा दत्त्वा च दक्षिणां हि रसयं देव
तो वांश्च पितृणां रजतं तथा (बृहस्पतिः) तस्मात् प्रसांक्षा क्रियां वा फलं पुष्टमस्य
पितृणां ॥ प्रदद्यादक्षिणां यज्ञेऽया संसफलो भवेत् ॥ अत्र प्रभुद्देशेन दक्षिणादानेन
पुण्यं विप्रोद्देशेन सद्यमिति साधकः (कालिकायामाचार्यः) सद्यश्चोपवीत्येत
त्वात्फलं दक्षिणां तथा (अत्रिः) वदेच्च तस्मिन् विप्रान् पितृदिभ्यः स्वप्नोच्यताम् ॥
(शौमिलः) अथोरापितरः संस्त्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्यादिति पुत्रकृतिपितृभ्यः
स्वप्नोच्यतां सित्युक्तेऽस्तु स्वधेत्युच्यमाने वशिष्ठो हूँ ववर्हतीति ॥ आपस्तम्बेन
तु पुत्रान् पितृभिरप्यंतीरित्यपि परिषेचने संवदतः (आश्वलायनः) अथैतान्
प्रवाहयेत् ॥ परेतनपितरः सोम्या सोमं भीरेभिः पशुभिः पूर्वगोभिः ॥ इत्याद्यास्त
स्यंदविगोहभद्रं रथिंचनः सर्ववीरं नियच्छतेति (सारस्ये) । वाजे वा जैर्जितं पचक
प्रायेणा विसर्जयेत् (प्रचेताः) स्वस्ति वाचयन्ततः कृत्वा पितृपुत्रं विसर्जयेत् (आश्व
लायनः) अन्नं प्रकीर्या पवीत्योस्त्ववेति विसृजेदस्तु स्वधेति ॥ (बृहद्वैवर्ते) आसा
वाजेति संवदतु पितृवाचं प्रदक्षिणां ॥ द्वारोपान्ते ततः कृत्वा संप्रतः प्रविप्रोदृष्टम् ॥
प्रांजलिश्चर्ततः प्राह तान् विप्रान् स्तं प्रवादिनः ॥ दातारो नो भिवर्धतां मज्जनं च न इति
महि ॥ सर्वमस्त्विति ते तं च कथयति समाहिताः ॥ एतन्मण्डलदेशे कार्यमिति
हेमाद्रिः (मनुः) दातारो नो भिवर्धतां वेदाः सज्जतिरेव च ॥ अद्वाचनो नाद्यसमूह
सुदुवेयं च नो स्त्विति (बोधायनः) अन्नं च नो बहु भवेदतिथीं प्रचलभे न हि ॥ याचि
तारप्रचनः संतु मां च याचि क्षकं वनेति ॥ अत्र दातारो नो भिवर्धतां लभयं याचि हव
मित्याद्युहेन पितृवा विप्रैः प्रतिवचनं कार्यमिति सुदर्शनभाष्ये ॥ स्वादुयं सद इति
ब्राह्मणासः पितर इति च संवदयं पठति (शौनकः) ब्राह्मणानथ निर्यातां च परीत्य

त्रिः प्रदक्षिणाम् ॥ सस्त्रीकः स्वजनैः सार्द्धं प्रणामेद्रवितांजलिः ॥ कनियप्रथमाज्येषु
चरमास्युः प्रदक्षिणो (हेमाद्रौ बृहस्पतिः) अद्यमेसफलं जन्म भवत्पादाब्जवन्दनात्
अद्यमेवं शजाः सर्वे दातावो नुग्रहादिवम् ॥ पत्रशाकादिदानेन क्लेशताययमीदृ
शाः ॥ तत्तत्केशजातं चित्तात्तु विस्मृत्य संतुमर्हथ (प्रचेताः) विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सी
मांते चाप्यनुव्रजेत् (अथ पिण्डप्रतिपत्तिः ॥ हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे) पिण्डमग्नौ सदा
दद्याद्भोगार्थी प्रथमं नरः । पत्न्यै प्रजार्थं दद्याद्द्वैमध्यमं संवत्स्रपर्वकम् ॥ उत्तमां गति
मन्विच्छन् गोयुनित्यं प्रयच्छति । आज्ञां प्रज्ञायशः कीर्तिमप्सु पिण्डं प्रवेशयेत् ॥
प्रार्थयन् दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति ॥ आकाशं मये दप्सु स्थितो वा दक्षि
णामुखः (आश्वलायनः) वीरं मे दत्तपितर इति पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् ॥
आवत्तपितरो गार्भं कुमारं पुष्टकरमजम् ॥ यथायमरपात्रसदिति भर्वादत्तस्याद्ये
नादाय द्वितीयेन प्राशनम् (आपस्तम्बस्तुदाने संवत्स्रमाह) अपांत्वे यधीनां रसं प्राश
यामि भतक्तं गार्भं यत्स्वेति मध्यमं पत्न्यै प्रयच्छतीति (प्राशनेऽपि) यथेह पुरुषो
असदितित्तद्वितीयः पाठो अन्येषां तत्तच्छाखायज्ञेयः (तत्रैव शङ्खः) पत्नी वा
मध्यमं पिण्डमग्नीयादार्तवान्विता (कलिकायां छागलेयः) प्राचीना वीतिना
संन्य पत्नी पिण्डो विभज्यते ॥ प्रतिपत्न्यस्य संवत्स्रस्य कर्तव्या वृत्तिरत्र तु (माधवीये
विष्णुधर्मे) तीर्थे ग्राहे सदा पिण्डानि क्षिपेत्तीर्थे समाहितः (याज्ञवल्क्यः) पिण्डां
स्तु गौजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा (बृहस्पतिः) अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी
गर्भिणी तथा ॥ तदा तं जीर्णवृषभं छागो वा भोक्तुमर्हति (अथ पिण्डोपघाते हे
माद्रौ प्रायश्चित्तकाराण्डे देवलः) अष्टगालखरैः पिण्डः स्पृष्टो भिन्नः प्रसादतः ॥ कर्तु
रायुष्यनाशः स्यात्प्रेतस्तनोऽपसर्पति (जातकरार्थः पूर्वश्लोकांते) तद्विषपरिहा
रार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ॥ पुनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं कुर्याद्यथाविधि ॥ का
कस्पर्शस्तु च दोषः ॥ पिण्डोपघातं प्रक्रम्य ॥ धनस्य तु विनाशः स्यात्काकस्पर्शा
दिकं विनोतितत्रैव श्लोके गौतमोक्तेः (स्मृतिदर्पणो अत्रिः) माज्जरिमूयकस्पर्शे पिण्डे
च द्विदलीकृते पुनः पिण्डाः प्रदातव्यास्तेन पाकेन तत्तत्सणात् (वौवायनः) अर्चां डा
लादिभिः स्पृष्टः पिण्डोऽयद्युपहन्यते । प्राजापत्यं चरित्वाथ पुनः पिण्डं समाच

रेत्त (बोपदेवोप्येवमाह) अथदिनान्तरेतुप्राजापत्यमात्रम् ॥ शेषप्रतिपत्तिस्त्वेन
 पिण्डावृत्तौमानाभावादितिभैथिलास्तन्न ॥ सपिण्डीकरणादौशेषनाशेसंयोज
 नादिलोपापत्तेः ॥ तेनवचनादमनइवात्रापितन्मात्रपिण्डदानावृत्तिः ॥ अतएव
 नचनक्तथाद्वकुर्वीतारब्धेवा ॥ भोजनसमापनादित्यापस्तंबसूत्रम् ॥ रात्रौभोजन
 मात्रंपूर्वेद्युःकार्यम् ॥ आहसमाप्तिस्तुपरदिनेएव ॥ समाप्तिप्रेष्यन्तंकर्तुंरूपवास
 ष्चेतिहरिदत्तेनव्याख्यातम् ॥ तस्मात्प्राकान्तरेणापिण्डदानमात्रंकार्यम् ॥
 अथपिण्डनिषिद्धकालः ॥ सचप्रायेणमहालयार्दिनिर्णयेपूर्वमुक्तः (हेमाद्रौवृ
 हत्पराशरः) युगादियुग्मयायांच विद्युवत्ययनेतथा ॥ भरणीयुचकुर्वीत पिण्ड
 निर्व्वपणान्हि (स्मृतिरत्नावल्याम्) पुत्रेजातेव्यतीपाते ग्रहणोचन्द्रसूर्ययोः ॥
 आहंकुर्यात्प्रयत्नेन पिण्डनिर्व्वपणादृते (तत्रैवकात्यायनः) वृद्धेरनन्तरंचैवया
 वन्मासःसमाप्यते ॥ तावत्पिण्डाच्चैवदद्यान्नकुर्यात्तिलतर्पणम् (बौधायनः) सं
 स्कारेषुतथान्येषु मासंमासाहमेवच (तथा) भानौभौमेवयोदश्यां तन्दाभृगुम
 घासुच ॥ पिण्डदानंमृदास्तानं नकुर्यात्तिलतर्पणम् (विश्यलीसेतौकायार्जि
 निः) विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धन्तदर्धकम् ॥ उत्तरार्धंप्राग्वत् ॥ वृद्धिमात्रेतथा
 न्यत्र पिण्डदानानिराक्रिया ॥ कृतागर्गादिभिर्मुत्थैर्मासमेकन्तुकर्मणां (हेमा
 द्रौज्योतिःपराशरः)विवाहेविहितेमासांस्त्यजेयुर्वादिशैर्वाहि ॥ सपिण्डाःपिण्ड
 निर्व्वप्यं सौजीवन्धेयडैर्वाहि (तत्रैव) महालयेगयाआह्वे मातापित्रोःक्षयेर्हनि ॥
 यस्यकस्यापिमर्त्यस्य सपिण्डीकरणेतथा ॥ कृतोद्वाहेपिकुर्वीत पिण्डनिर्व्वप
 णांसदेति ॥ मातापित्रोरितिसयाहविशेषणम् ॥ हविस्तभयत्तवर्द्धिवसितम् ॥ तेन
 भ्रातृपितृव्यादिवार्षिकेपिपिण्डदानंकार्यमितिचेचित् ॥ सपिण्डीकरणांनव
 आह्वोडश्याआह्वोपलक्षणार्थमितिनिर्णयामृतेउक्तम् (सयाहविशेषः संग्रहे)
 मातापित्रोरान्दिकेतुविवाहादियुसर्वदा ॥ तिलैःपिण्डाःप्रदातव्याअन्यथाह्वे
 विवर्जयेत् ॥ अत्रमूलचिन्त्यम् (रामकौतुके) तन्दाश्चकामरन्यार भृश्वरिनपि
 त्कालमे ॥ यण्डवैधृतिपातेच पिण्डास्तथाज्याःसुतेष्टुभिः (विश्वरूपनिबन्धे)
 तिथिवारप्रयुक्तयो दोषेबैसमुदाहृतः ॥ सथाह्वेतच्चिमित्तस्यान्नान्यथाह्वेकदा

चन ॥ अन्यत्तुक्तं प्राक् (उच्छिद्योद्वासनमाहहेमाद्रौवशिष्टः) आद्वेनोद्वासनी
यानि उच्छिद्यान्यादिनसयात् ॥ पृथोत्तन्ते वैशुधाधारास्ताः पिवन्त्यक्तोदकाः
(व्यासः) उच्छिद्यनप्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितोरविः ॥ इदं गृहान्तरसत्त्वे (सक
गृहेतुमनुः) उच्छेद्यगांतुत्तिस्येद्यावद्विप्रविमर्जिताः ॥ ततो गृहवलिंकुट्यादिदिति
धर्म्मोच्यवस्थितः ॥ बलिं वैश्वदेवादिनित्यकर्मतिमेधातिथिः (ब्रह्माराडे) शूद्रा
यचानुपेताय आद्वोच्छिद्यं न दापयेत् (तथा) कामंद्याच्च सर्वन्तु शिष्याय च सु
ताय च ॥ भोक्तुरिति शेषः (जातूकरायः) द्विजभुक्तावशिष्यन्तु शुचिभूमौ निखा
नयेत् (अथ वैश्वदेवादि अवसामकः प्लोकः) आद्वेन गिनककर्तृके गिनकरणात्प
पृचाजुहोतिर्बलिस्त्वन्ते स्यादथवा भवेद्विकिरतः पृचात्पृथक्त्वेपचे ॥ आद्व
न्ते त्वथवा महालयविधावर्ध्वभुजे स्यात् सयेत्स्वन्ते मा० सुवसध्यता सुभविधावादौ
तथा सागिनके (अस्यार्थः) साग्नेः पृथक्पाकेन सर्वत्रादौ वैश्वदेवः ॥ पक्षान्तं कर्म
निर्वर्त्य वैश्वदेवं च सागिनकः ॥ पिराडयजंततः कुर्यात्तितो न्वाहार्यकंबुधः ॥ पित्र
र्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ॥ वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दर्शवैश्वदेविकर्मिति लौगा
क्षिस्मृतेः ॥ अत्र सागिनक आहिताग्निरिति हेमाद्रिः ॥ आद्वान्प्रागेव कुर्वीत वै
श्वदेवं तु सागिनकः ॥ एकादशाहिकं भुक्त्वा तत्र ह्यन्ते विधीयते इति हेमाद्रौ शालं
कायनेोक्तेष्वच (तत्रैव परिशिष्टे) सम्प्राप्ते पार्वणा आद्वे एकोद्विष्टे तथैव च ॥ अ
ग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पृचादेकादशे हनि ॥ स्मात्ताग्निसतांतद्रहितानां वाग्नौ कर
णोत्तरं विकिरोत्तरं वा ॥ होममात्रं पृथक्पाकेन ॥ भूतयज्ञादितु आद्वान्तस्य ॥
अत्र मलं हेमाद्रिचन्द्रिकादौ स्पष्टम् ॥ सर्वेषां आद्वान्ते वा तत्पाकेन वैश्वदेवनित्यं आ
द्वोर्तिहृतीयः ॥ आद्वं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकंततः ॥ कुर्याद्विष्ठांततो दद्या
दन्तकारादिकन्तयेति पैठीनसिस्मृतेः ॥ ततः आद्वशेषात् ॥ आद्वान्नि आद्वशेषे
सा वैश्वदेवं समाचरेदिति चतुर्विंशतिमता च ॥ एवं वैश्वदेवकालत्रयस्य आशार्क
शांखायनपरिशिष्टमुदाहर्यैव न्यवस्थोक्ता ॥ आद्वौ वृद्धौ सये चांते दर्शमधये महा
लये ॥ एकोद्विष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इति बहुस्मृत्युक्तत्वात् सर्वेषां आद्वान्ते
सवेति मेधातिथिस्मृतिरत्नावल्यादयो ब्रह्मवः ॥ बोपदेवस्तु वृत्तिकारेणाविसर्जनां

तंश्राद्धमुक्ताउच्छेप्रांतिवृत्तिपूर्वोक्तमनुवाकयोदाहरणाद्ब्रह्मचर्यानां श्राद्धान्त
 एव ॥ मध्यपक्षस्त्वन्यशाखापरइत्याह ॥ हेमाद्रिस्तुवृद्धवप्यन्तेएववैश्वदेव
 माह ॥ कातीयानांतुश्रौतस्मार्त्ताग्निमतामादावेकेनैवपाकेनेतिकर्कः ॥ अन्ये
 ग्रामतेतैत्तिरीयानांतुसाग्निकानांसर्वत्रादौवैश्वदेवः ॥ पंचयज्ञाश्चअंतेचेतिसुद
 र्शनभाष्येउक्तम् ॥ अस्यपक्षद्वयस्यपूर्ववद्वयवस्था (हेमाद्रौमार्कंडेयः) ततो नित्य
 क्रियांकुर्याद्भोजयेच्च ततोतिथौ ॥ ततस्तदन्नभुंजीत सहभृत्यादिभिर्नरः ॥ त
 तःश्राद्धशेषात् ॥ नित्यक्रियानित्यश्राद्धम् (तत्र) पृथक्पाकेननैत्यकमितितेनै
 वोक्ते ॥ पाकैकोविकल्पः (अथनित्यश्राद्धमाहेमाद्रौव्यासः) एकमप्याशये
 द्विप्रं यस्माप्यन्वहंगृही ॥ अपोत्यनुकल्पः (प्रचेताः) नामंत्राणंनहोमंचनाह्वा
 नंनविसर्जनम् ॥ नपिण्डदानंविकिरंनदद्यादन्नदक्षिणां (अत्र) निर्दिश्यभोज
 यित्वातु किंचिद्वत्वाविसर्जयेदितितेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः (यत्तु) नित्य
 श्राद्धदैवहीनं नियमादिविर्जितम् ॥ दक्षिणारहितंचैव दातृभोक्तृव्रतोज्झित
 मितिकाशीखण्डे ॥ तद्विप्राभावपरमित्तिपृथ्वीचन्द्रः (भविष्ये) आवाहनंस्व
 धाकारं पिण्डाग्नौकरणादिकम् ॥ ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवानचैवहि ॥
 दातृणामथभोक्तृणां नियमो नचविद्यते ॥ एतद्विवासम्भवेरात्रावपिकार्यम् ॥
 दिवोदितानिकर्माणि प्रसादादकृतानिवै ॥ यामिन्याःप्रहरंयावत्तावत्कर्माणि
 कारयेदिति वृहन्नारदीयोक्तेः ॥ रात्रौप्रहरपर्यंतंदिवाकृत्यानिकारयेत् ॥
 ब्रह्मयज्ञंचसौरंच वर्जयित्वाविशेषतश्चितपृथ्वीचन्द्रधृतसंग्रहोक्तेष्व ॥ नचदा
 शिकाब्दिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् ॥ इष्टापत्तेः ॥ तस्यतिथिसम्बन्धित
 त्वात् ॥ संध्यारात्रौनकर्तव्यंश्राद्धङ्गुलुविचक्षणौरिति विष्णवाद्यैरात्रौनियेधात् ॥
 (अतएवाल्पहादृष्यां) ऊयःकालेद्वयंकुर्यात् प्रातर्मध्याह्निकंतदेत्याद्यैर्वाक्यै
 स्वयोदशीश्राद्धनापकृत्यते ॥ भिन्नविषयत्वादित्युक्तंमदनरत्ने ॥ नित्यत्वंप
 कृत्यते ॥ अन्वहमित्युक्तेस्तिथिसवार्धिकाभावात् (यथाचसुदर्शनभाष्ये) पर
 पक्षेपिच्यारातीतिनियमेपिनित्यश्राद्धत्वेसंवत्सरमित्यत्यंतसंयोगोद्धृतीया ॥ व
 लाचकुलकपक्षेपीयुक्तम् ॥ तथारात्रावपि ॥ तथाचमाध्वेनप्रतिपत्प्रकरेस्पष्ट

मुक्तम् ॥ वयं चाग्रे वक्ष्यामः ॥ अस्यादिने करणोलापे सव ॥ रात्री आङ्गनकुर्वीतेति
 निषेधादिति पृथ्वीचन्द्रोदयः (पात्राभावे कौर्म) उद्धृत्य वायथाशक्ति किंचिद
 न्नं प्रकल्पयेत् (तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः) भिक्षुकाभावे अन्नं गोभ्यो दद्यादरनौवा
 प्रक्षिपेदिति (हेमाद्रौ नागरखंडे) नित्य आङ्गनकुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सिद्ध्यति ॥ आ
 ङ्गान्तरे कृतेन्यत्र नित्यत्वात्तन्नहापयेत् ॥ यद्देवते पृथङ्नेत्यर्थः (मात्स्ये) तत्
 स्तुवैश्वदेवांते समृत्य सुतवांधवः ॥ भुंजीतातिथिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितम् ॥ सर्व
 पर्वनिषिद्धमांसमायाद्यपीत्यर्थः ॥ एवं कृणौकादप्रयादौ गृहिणोऽपि भोजनम् ॥
 अस्य वैधत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः ॥ एवं ग्रहावेधेऽपि ॥ यत्त्वनाहिताग्नेरमायममांसं
 व्रतयोदित्युक्तं तद्वैयमेव ॥ श्रौतत्वेन तस्य बलवत्त्वात् (देवलः) आङ्गकृत्वा तु यो
 मर्त्यो न भुंक्तेऽथ कदाचन ॥ देवाहव्यं न गृह्णाति कव्यानि पितरस्तथा ॥ शिवरा
 ज्यैकादप्रयादौ त्ववधारामेवेत्युक्तं प्राक् ॥ यत्र तपवासेनावप्रयकस्तत्रैकभक्तम्
 याचितं वा कार्यमिति हेमाद्रिः (जातूकरार्थः) अहन्येव तु भोक्तव्यं कृतेऽपि द्विज
 न्मभिः ॥ अन्यथा ह्यासुरं आङ्गं परपाके च सेविते (आङ्गशेषभोजनस्य क्वचिन्न
 येधमाह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे मार्कण्डेयः) पित्रादीनामथाऽन्येषां आङ्गशेषा
 न्नभोजनम् ॥ व्रतिनां विधवानां च यतीनां च विगर्हितम् ॥ अन्येभिन्नगोत्राः ॥ व्र
 तिनां ब्रह्मचारिणः ॥ आङ्गावशिष्टभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥ सगोत्राणां सकु
 ल्यानां ज्ञातीनां च न दोषकृदिति तत्रैवोक्तेः (तत्रैव जाबालिः) विप्रस्त्वन्यगृहेऽपि
 शिष्टान्नभोजनं चरेत् ॥ प्राजापत्यविशुद्धिः स्याज्ज्ञातिगोत्रेन दोषकृत् ॥ यतीनां व
 पनं लक्षप्रणवजपश्चेति तत्रैवोक्तम् (अस्यापवादमाह सगव) अशुरस्य गुरोर्वापि
 मातुलस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य योगिनः ॥ एतेषां आङ्गशि
 ष्ठान्नभुक्त्वा दोषो न विद्यते ॥ इति केचित्प्रशंसंति मुनयस्तदसांप्रतम् ॥ विशेषां
 तरं तत्रैव ज्ञेयम् (हेमाद्रौ जाबालिः) तांबूलदंतकाष्ठं च स्नेहस्नानमभोजनम् ॥ रत्यौ
 यधिपरान्नानि आङ्गकर्त्ता विवर्जयेत् (पृथ्वीचन्द्रोदये आचार्यः) न शूद्रं भोजये
 तस्मिन्नगृहे यत्नेन तद्दिने ॥ आङ्गशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेऽपि ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्यायसिन्धौ पार्वणश्राद्धम् ॥

अथनुकल्पः (तत्रविप्रालाभे) भोजयेदथवाप्येकंब्राह्मणांपंक्तिपावनम् ॥ दे-
 वेकृत्वातुनैवेद्यंपश्चात्तस्यतुनिर्वपेदितिशंखोक्तेरेकोविप्रःपूर्वमुक्तः ॥ विप्र-
 भावेदर्भवतुः ॥ निधायवादर्भवतूनासनेयुसमाहितः ॥ प्रेषानुप्रेषसंयुक्तंविधानं
 प्रतिपादयेदितिदेवलोक्तेः ॥ अशक्तावामश्राद्धम् ॥ आपद्यनग्नौतीर्थेचप्रवासे
 पुत्रजन्मनि ॥ आमश्राद्धंप्रकुर्वीतभार्यारजसिसंक्रमेदितिकात्यायनोक्तेः (पृथ्वी
 चन्द्रोदयेजमदग्निः) यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्तउत्सन्नाग्निरथापिवा । आमश्राद्धं
 तदाकुर्याद्वस्तेरग्नौकरणांभवेत् (कौर्मै) अनग्निरधनोवार्पितथैवव्यसन्नान्वितः ।
 आमश्राद्धंविजःकुर्याद्व्यलस्तुतदैवहि ॥ आहिताग्नौप्रवासस्थेतत्पत्नीगृहेदर्श-
 ऋत्विगादिनाकारयेत् ॥ अमावास्यादिनियतंप्रोषितेधर्मचारिणि ॥ पत्यौतु
 कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिनेतिलघुहारी तोक्तेरितिपृथ्वीचन्द्रोदयः ॥
 आदिपदमादिकादिसर्वपार्वणापरमितिशूलपाणिः (सुमंतुः) पाकाभावेधि-
 कारःस्याद्विप्रादीनांनराधिप । अपत्नीनांसहावाहेविदेशगमनादिभिः ॥ स-
 दाचैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविदुर्बुधाः (प्रचेताः) स्त्रीशूद्रःस्वपचप्रचैवजातकर्म-
 णिचाप्यथ । आमश्राद्धंसदाकुर्याद्विधिनापार्वणोनतु । स्वयंपचतीतिस्वप-
 चअपत्नीकः (विष्णुशनसौ) आत्मनोदेशकालाभ्यांविप्लवेसमुपस्थिते ॥
 आपद्यनग्नौतीर्थेचप्रदानेपत्न्यसंभवे ॥ चंद्रसूर्यग्रहेचैवदद्यादामंविशेषतः । न
 प्रकंभोजयेद्विद्वान्सच्छूद्रोपिकदाचन ॥ भोजयन्प्रत्यवायीस्यान्नचतस्यफ-
 लंलभेत् ॥ अत्रप्रवासतीर्थग्रहणादावामहेमश्राद्धमेव ॥ पाकश्राद्धतुनभवत्येवे-
 तिहेमाद्रिरत्नावल्यादयः (अपरार्कविज्ञानेश्वरादयस्तु) पाकाभावेद्विजाती-
 नामामश्राद्धंविधीयत इतिमुमंतुक्तेः ॥ साग्निकैर्निरग्निकैश्चप्रवासादौसर्व-
 वपाकाभावेआमादिकार्यम् ॥ पाकसंभवेत्वन्नेनैवेत्याहुः (अतएवपाकश्राद्धमु-
 क्त्वा) एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुकर्मसुभार्या विरहितोप्येतत्प्रवासस्थो-
 पिनित्यशइतिमात्स्येनिरग्नेरपिपाकेनोक्तमितिशूलपाणिःकल्पतरुः ॥ एतच्छ-
 व्दःश्राद्धमात्रपरइत्यन्ये ॥ एकोद्विष्टंतुकर्तव्यंपाकेनैवसदास्वयमितिलघुहारी
 तीयमपिसाग्नेरेव ॥ निरग्नेर्महैकोद्विष्टमप्यामेन ॥ शूद्रस्यतुदशाहंपिंडाद्या

मेनेतिहलायुधः ॥ उत्सन्नाग्नीनांत्वामश्राद्धमेवपूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात् (म
रीचिः) श्राद्धविद्वेनेद्विजातीनामश्राद्धप्रकीर्तितम् अमावास्यादिनियतंमा
ससंवत्सरादृते (स्मृतिदर्पणो) मृताहंचसपिंडंचगयाश्राद्धमहालयम् । आ
पन्नोपिनकुर्वीतश्राद्धमामेनकर्हिचित्त (हेमाद्रौव्यासः) आसंददतुर्कौतेयदद्यादा
मंचतुर्गुणम् । द्विगुणांत्रिगुणांवापिनत्वेकगुणामर्पयेत् ॥ सिद्धान्तेतुविधिर्यःस्या
दामश्राद्धेप्यसौविधिः ॥ आवाहनादिसर्वस्यात्पिंडदानंचभारत ॥ दद्याद्यच्चद्वि
जातिभ्यःशृतंवाशृतमेववा ॥ तेनारग्नौकरणांकुर्यात्पिंडास्तेनैवनिर्वपेत् (पक्षां
तरमाहसगव) आसंददन्हिकौन्तेयतदामंद्विगुणांचरेत् । त्रिगुणांचतुर्गुणांवापि
नत्वेकगुणामर्पयेत् (स्मृत्यर्थसारेसममप्युक्तं ॥ बयट्त्रिंशन्मते) आमश्राद्धंयदा
कुर्यात्पिंडदानंकथंभवेत् । गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवा ॥ पिंडान्द
द्याद्यथालाभंतिनैःसहविसत्सरः (पृथ्वीचन्द्रोदयेव्यासः) आमश्राद्धंयदाकुर्या
द्विधिज्ञःश्राद्धदःसदा । हस्तेरग्नौकरणांकुर्याद्विवाह्यस्याविधानतः ॥ एतत्सा
ग्नेर्निरग्नेःसदातत्सत्त्वात् (यत्तु) आमेनपिंडंदद्याच्चेद्विप्रान्पाकेनभोजयेत् । प
क्वेनकुरुतेपिंडमामान्नयःप्रयच्छति ॥ तावुभौभानुजौप्रोक्तौनरकार्हीनसंशयइ
तितद्दर्शादिपरम् ॥ देशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तम् (मरीचिः) आवाहनेस्वधाका
रेमंत्राकुर्याद्विसर्जने । अन्यकर्मरायनूत्यास्युरामश्राद्धविधिःस्मृतः ॥ आवाह
नेहवियेअत्तवइत्यत्रस्वीकर्तवेइत्यूहः ॥ स्वधाकारेणमोवःपितरइयेइत्यत्रइयेपद
स्थानेआमद्रव्यायेत्यूहः ॥ विसर्जनेवाजेवाजेइत्यत्रतृप्ता इतिस्थानेतत्स्यहृत्प्य
तेतिवोहः ॥ यद्यपितस्माद्वचनोहेदितिऋच्यूहोनिषिद्धस्तथापिचचनादभवति ॥
तृप्तिप्रश्नोवगाहप्रचजुषप्रप्नोयथासुखम् । आमश्राद्धेभवेन्नैतदापोशानंचपंच
मस ॥ अयंचानुवादःखलेवाल्यांछेदनादीनामिवाथभावालोपसिद्धेः (धर्मप्रदी
पेतु) आसंचतुर्गुणांदद्याद्यवाद्विगुणांतथा । हेमंचाष्टगुणांतद्वदामेहेमेप्यसौवि
धिः ॥ आमेहेमेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्
परिवर्जयेत् ॥ गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवा । पिंडदानंप्रकुर्वीतआमे
हेमेकतेसति ॥ आमश्राद्धेचतृद्वौचप्रेतश्राद्धेतथैवच । विकिरनैवकुर्वीतमुनिः

कात्यायनोऽब्रवीत् आमश्राद्धमसंगुष्ठमग्नौ करणावर्जितम् । त्वपि प्रश्नविहीनं तु क
 र्त्तव्यं मानवैर्ध्रुवमश्रावहनाग्नौ करणां विकिरं पात्रपूरणम् । त्वपि प्रश्नं न कुर्वीत
 श्रामे हेमे कदाचनेत्युक्तम् (एतच्च) श्रावाहनं भवेत्कार्यमर्घ्यदानं तथैव चेति हेमा
 द्रौ भविष्यादिविरोधाच्चिंत्यम् ॥ शाखांतरविषयवास्तु ॥ विकिरोप्यामेनेति हे
 माद्रिः ॥ शूद्रस्तु तत्रैवोक्तम् ॥ अग्नौ करणमंत्रश्च नमस्कारो विधीयते । अग्न
 ये कव्यवाहनाय नमः ॥ सोमाय पित्रुमते नम इत्ययं मंत्रः (मात्स्ये) मंत्रवज्र्यं हि
 शूद्रस्य सर्वमेव विधीयते । एवं शूद्रोऽपि सामान्यं तृद्विश्वाच्च सर्वदा ॥ नमस्कारेण
 मंत्रेण कुर्यादामान्नबहुधः ॥ तच्च पूर्वाह्णे कार्यम् ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे एकोऽपि
 संचमध्यतः । पार्वणां चापराह्णे तु प्रातर्द्विनिमित्तकमिति हारीतोक्तेः ॥ एतत्
 द्विजविषयम् ॥ शूद्रकर्तृकं त्वपराह्णम् ॥ मध्याह्नात् परतोयस्तु कुतुपः समुदा
 हतः । आमश्राद्धं तु तत्रैव पितृणां दत्तमक्षयमिति सुमन्तुक्तेरित्यपराह हेमाद्रौ
 चोक्तम् (तदभावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः) आमानस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वी
 तबुद्धिमान् । धान्याच्चतुर्गुणैर्नैव हिरण्येन सरोचिया (धर्मः) आमन्तु द्विगुणं
 प्रोक्तं हेमन्तद्वच्चतुर्गुणम् (स्मृत्यर्थसारे) हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं संवादद्यात्
 (हेमाद्रौ भविष्ये) अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं संग्रहे च त
 यास्त्री शूद्रयोरपि (षट्त्रिंशन्मते तु र्यपादे) वर्जयित्वा सयेहनीति पाठः यस्य भा
 यारजस्वलोति च व्यासपाठः (पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह संवर्तः) पुत्रजन्मनिकु
 र्वीत श्राद्धं हेमैव बुद्धिमान् । नपक्षेन न चामेन कल्याणान्ग्रभिकामयन् (भविष्ये)
 गृहपाकात् समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा । पिण्डदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति ॥
 शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिण्डान्निर्वपेत्तथा । सक्तुमूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृ
 तम् ॥ हेमश्राद्धे पिण्डदानं नेति दिवोदासः ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विकल्प उक्तस्तदाश
 यं न विप्रः (षट्त्रिंशन्मते) नामंत्रगाग्नौ करणां विकिरो नैव दीयते । त्वपि प्रश्नो
 पि नैवात्र कर्त्तव्यः केन चिद्वेत् ॥ अत्र मरीचिना आमाभावे हेमविधानेन स्थाना
 पत्त्या धर्मप्राप्तेः पूर्ववत्संग्रहः पूर्वाह्णकालताच ज्ञेयेति दिक् पूर्वोक्तधर्मप्रदीपो
 क्तेश्च (व्यासः) हिरण्यमसंगुणं लब्धं ग्रत्क्षत्रियादितः । यथेष्टं विनियो

उयंस्याङ्गुजीयाद्ब्राह्मणात्स्वयम् ॥ विप्रलब्धंभुञ्जीयात् ॥ सत्रियादिलब्धेतुय
 थेष्विनियोगः ॥ तेनापिश्चाद्वैश्वदेवादिनकार्यम् ॥ द्वेवोद्देशेनत्यक्तस्यदेवतांत
 रायत्यागायोगादितिदेवयाज्ञिकः (शूद्रलब्धेतुक्तंतत्रैवयद्विंशन्मते) आमंशूद्र
 स्ययत्किंचिच्छादिकंप्रतिगृह्यते । तत्सर्वभोजनायालं नित्यनैमित्तिकेनर्चेति
 (शुद्धितत्त्वैगिराः) शूद्रवेष्मनिविप्रेणा क्षीरंवायद्विवादिधि । निवृत्तेननभोक्तव्यं
 शूद्राच्चंतदपिस्मृतम् । शूद्राद्विप्रगृहेठवन्नं प्रविष्टन्तुसदाशुचिः (पराशरः) ताव
 द्ववतिशूद्राच्चं यावन्नस्पृशतिद्विजः । द्विजातिकरसंसृष्टं सर्व्वतन्नविरुध्यते
 (विष्णुपुराणो) संप्रोक्षयित्वागृह्णीयाच्छूद्राच्चंगृहमागतम् (अंगिराः) पात्रांतर
 गतंग्राह्यं दुग्धंस्वगृहमागतम् (सपिराडश्चाद्विशक्तावाहहेमाद्रौसंवर्तः) समग्रंयस्तु
 शक्नोति कर्तुनैवेहपार्वणम् । अपिसंकल्पविधिना कालेतस्यविधीयते ॥ पात्र
 भोज्यस्यचाक्षस्य त्यागःसंकल्पउच्यते (व्यासः) सांकल्पन्तुयदाकुर्याच्चकुर्या
 त्पात्रपूरणम् । नावाहनारग्नौकरगो पिराडांश्चैवनदापयेत् ॥ पात्रमर्ध्यस्य ॥
 समंत्रकावाहनस्यनिषेधः ॥ तूष्णींभुवत्येवेतिहेमाद्रिः (स्मृत्यर्थसारे) विकिर
 न्तुनदातव्यमितितृतीयपादेपाठः (स्मृत्यन्तरे) त्यजेदावाहनंचाध्यं सग्नौकर
 रामेवच । पिराडांश्चविकिराक्षये आद्वेसांकल्पसंज्ञके (हेमाद्रौवृद्धशातातप
 स्तु) पिराडनिर्वापरहितं यत्तुश्चाद्विधीयते । स्वधावाचनलोपोव विकिरस्तु
 रलुप्यतइत्याह (पृथ्वीचन्द्रोदयेवशिष्टः) आवाहनंस्वधाशब्दं पिराडारग्नौक
 रणान्तथा । विकिरंपिराडदानंच सांकल्पेषड्विवर्जयेत् (विकिरेविकल्पःस्मृ
 त्यन्तरे) अंगानिपितृयज्ञस्य यदाकर्तुंनशक्नुयात् । सतदावाचयेद्विप्रान् संक
 ल्पात्सिद्धिरस्त्विति (छागलेयः) पिराडोयत्रनिवर्तेत मघादियुक्तयंचन । सांक
 ल्पन्तुतथाकार्यं नियसाद्ब्रह्मवादिभिः (काष्ठाजिनिः) मौंजीवन्धादत्सरार्धं
 वत्सरंपारिणीडनात् । पिराडानसपिराडानोदयुः प्रेतपिराडंविनात्रतु ॥ अस्या
 पवादःपित्रोराद्विक्तादौपूर्वमुक्तः (त्यक्ताग्नेरपिसांकल्प मुक्तंयद्विंशन्मते)
 अनग्निर्कोयदाविप्र उत्सन्नानिस्तथैवच । तथावृद्धियुसर्वासु संकल्पश्चाद्विमा
 चरेत् (अशक्तौपृथ्वीचन्द्रोदयेवृहन्नारदीये) द्रव्याभावेद्विजाभावे अन्नमावन्तु

पाचयेत् । पितृकेन तु मूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणाः (देवलः) पिण्डमात्रं प्रदात
व्यसभावेद्व्यविप्रयोः । आद्वीयाह्निसंप्राप्ते भवेन्निरशनोपि वा (वृद्धवशिष्ठः)
किञ्चिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुम्भादिकं द्विजे । तृणानि वागवेदद्यात्पिण्डां वाप्यथ
निर्वपेत् ॥ तिलदर्भैः पितृन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकम् (हेमाद्रौ भविष्ये) अग्नि
नावादहेतुकसंश्राद्धकाले समागते । तस्मिन्वोपवसेद्विजपेद्वाश्राद्धसंहिताम् ॥
श्राद्धसंहितासमंत्रश्राद्धसंकल्पः (विष्णुवराहपुराणायोः) असमर्थोन्नदानस्य वा
न्यमांसं स्वशक्तितः । प्रदास्यति तिलान्वापि स्वल्पांवापि च दक्षिणां ॥ सत्त्वा
भावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः । सूर्यादिलोकपालानां मिदमुच्चैः पठिष्यति ॥
नमेस्तिवित्तं न धनं न चान्नं श्राद्धोपयोगित्वं पितृन्नतोस्मि । तृप्यन्तु भक्त्या पित
रो मयैतौ भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥ इत्येतत्पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ॥
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति भारत (प्रभासखण्डे) गत्वा ररायममानुष्यसू
र्ध्ववाहुर्विरोत्यदः । निरन्नो निर्धनो देवाः पितरो मानृणां कथाः ॥ नमेस्तिवित्तं
न धनं न भार्या श्राद्धं कथं वः पितरः करोमि । वनं प्रविश्ये हतु तन्मयोच्चैर्भुजौ कृतौ व
र्त्मनि मारुतस्य ॥ श्राद्धं भित्तवतां प्रदत्तं मर्त्यं पितृदेवतायाः । आख्यायचो
वसिष्यभुजौ ततो वै दिवाचरात्रिसमुपोठयति येत् ॥ भवेत्स वै तेन कृतेन ते यामृगो
नमुक्तः पितृदेवतानाम् ॥ इत्यनुकल्पः (अथ श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तम्) दर्शयत्
प्राणायामाः ॥ वृद्धौ त्रयः ॥ संस्कारेषु जातकर्मादि चूडान्तेषु सांतपनम् ॥ आद्ये
चान्द्रं वा ॥ अन्यसंस्कारेषु पवासः ॥ सीमन्ते चान्द्रमिति विज्ञानेश्वरः ॥ आपदि
नवश्राद्धैकादशाहेषु भोजने कायः ॥ द्वादशाहे ऊनमासे च पादोनः ॥ द्विमासे त्रि
पक्षे ऊनयद्यो नान्दयोश्चार्धकृच्छ्रः ॥ त्रिमासाद्यान्दिक्कान्तेषु सपिण्डने च पाद
कृच्छ्र उपवासे वा ॥ गुरुद्रव्यार्थभोजने ऽर्धम् ॥ जपशीले तदर्धम् ॥ अनापदितन
मासां तेषु चाद्रुद्रायां वा ॥ द्विमासादौ पादोनं ॥ त्रिमासादावर्धकायः ॥ आन्दिक्के
पादोनकायः ॥ पुनराद्दिक्के सप्ताहः ॥ सत्रियादिश्राद्धेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि ज्ञे
यानि ॥ चारुडालसर्पश्चादिहतपतितक्तीवादि नवश्राद्धे चांद्रम् ॥ आद्यमासि
कांते चांद्रं पराक्रश्च ॥ द्वादशाहादौ पराकः ॥ द्विमासादावति कृच्छ्रः ॥ त्रिमा

सादौकायः ॥ आदिकेपादः ॥ अभ्यासेसर्वद्विगुणम् ॥ आमहेमसंकल्पश्चाद्वेयु
तत्तद्वर्ति ॥ यतिर्ब्रह्मचारीचोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वात्रोपवासान् प्राणायामा
न्युताशनं चाधिकं कृत्वा ब्रतं शेषं समापयेत् ॥ अनापदिद्विगुणम् ॥ दशादौ दशगा
यत्रीमंत्रिता आपः पिवेत् यद् प्राणायामावा ॥ संस्कारेषु चौलेकच्छः ॥ सीमन्तेचां
द्रम् ॥ अन्येषूपवास इति दिक् ॥ अवसाधवमिताक्षरादौ कचिद्विरोधो विषयभेदात्प
रिहार्यः ॥ एकादशाहेचांद्रपुनः संस्कारश्चेति प्रायश्चित्तकांडे हेमाद्रिः (यत्तू
शनाः) दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या आहुभुगुद्विज इति तदनुक्तं प्रायश्चित्तश्चाह
परमिति विज्ञानेश्वरः (अथ स्याहश्चाहम् ॥ तत्स्वरूपमाह हेमाद्रौ व्यासः) मासपक्षतिथिस्पृष्टेयोयस्मिन्प्रियतेहनि । प्रत्यब्दंतु तथाभूतं स्याहंतस्य तं विदुः
(नारदीये) पारगोमरगोनृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता । अत्र चांद्रमानं ज्ञेयं ॥
आदिकेपितृकार्ये च चांद्रो मासः प्रशस्यत इति गर्गाक्तेः ॥ सलमासमृतस्य तु सौर
म् ॥ सलमासमृतानां तु सौरमानं समाश्रयेदिति हेमाद्रावुक्तेः ॥ एतन्मृतमासस्यै
वाधिक्ये ज्ञेयम् (ब्राह्मे) प्रतिसंवत्सरं कार्यमातापित्रोर्मृतेहनि । पितृव्यस्याप्य
पुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥ अपुत्रस्येति भ्रात्राप्यन्वयः ॥ ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्या
नावश्यकत्वार्थम् (मदनरत्ने भविष्ये) सर्वेषामेव आह्वानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् ॥
(तथा) भोजकोयस्तु वैश्वाङ्गं न करोति खगाधिप ॥ मातापितृभ्यां सततं वर्धयेत् मृ
तेहनि ॥ स्याति नरकं घोरं तामिस्रं नामनामतः ॥ तच्च नाना स्मृतिष्वेकोहिष्ठं पार्व
गांचोक्तम् (आद्यमाहयमः) सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः । मातापित्रोः
पृथक् कार्यमेकोहिष्ठं मृतेहनि (व्यासः) एकोहिष्ठं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेहनि । ए
कोहिष्ठं परित्यज्य पार्वगांकुरुते नरः ॥ अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः (अं
त्यमाह शातातपः) सपिंडीकरणां कृत्वा कुर्यात् पार्वगावत्सदा ॥ प्रतिसंवत्सरं आहं
छागलेनेदितो विधिः ॥ यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृथक् पिंडेनियोजयेत् । विधिघ्नस्ते
न भवति पितृहाचोपजायते ॥ अत्रौरसक्षेत्रजयोः पार्वगांदत्तकादीनामेकोहिष्ठमि
त्येकः पक्षः ॥ साग्नेः पार्वगां निरग्नेरेकोहिष्ठमित्यपरः ॥ तद्द्वयगां मिताक्षरादौ ज्ञे
यं (कल्पतरुस्तु) साग्न्योरौरसक्षेत्रजयोः पार्वगाम् ॥ निरग्निं कयोस्त्वेकोहिष्ठ

मित्याह ॥ अपरार्क्येवम॥ दत्तकादयोदशपुत्रास्तुसाग्नयोनिरग्नयप्रचैकोद्दिष्ट
मेवकुर्युः ॥ प्रत्यब्दं पार्वणो नैव विधिना क्षेत्रजौ रसौ । कुर्यात्तामितरेकुर्युरेकोद्दिष्टं
सुतादशेति ज्ञातुं कारयेत्कतेः ॥ यदा तु दत्तकस्य पितादर्शमहालयेवामृतस्तत्र पार्वणौ
कोद्दिष्टयोर्विकल्पः ॥ वस्तुतस्तु सर्वेषां पार्वणौ कोद्दिष्टयोर्विहितव्यवहिकल्पः ॥
सच देशाचाराद्व्यवस्थित इति सर्वनिबन्धसिद्धांतः (अतस्त्वपृथ्वीचंद्रोदये वृद्धप
राशरः) मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टमृते ह नित्युक्त्वाह ॥ देशधर्मसमाश्रित्य
वंशधर्मतथापरे । सूर्यः श्राद्धमिच्छंति पार्वणां च क्षयाद्वाप्यपीति ॥ तच्च केवलपितृ
णां न स पत्नीकानामिति हेमाद्रिः ॥ अत्र मातामहानकार्याः ॥ कर्तुं समन्वितं भू
क्त्वा तथा च श्राद्धयोऽङ्गं प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः यदिति स्थिति रितिका
त्यायनोक्तेः ॥ कर्तुं समन्वितं संपिंडनयैरेकोद्दिष्टं क्रियते तेषामपि क्वचित् पार
वणामेवेति शंखोक्तेः (एवं संन्यासिनोऽपि) सकोद्दिष्टं यते नास्ति त्रिदंडग्रहणा
दिह । संपिंडीकरणाभावात् पार्वणां तस्य सर्वदेति प्रचेतसोक्तेः (वायवीये) संन्या
सिनोऽप्याब्दिकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धादश्यां पार्वणां
हितत्वं (पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धपराशरः) संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे शशिक्षये ॥
तेषां पार्वणामेवोक्तं क्षयाहेपि च सत्तमैः ॥ चंद्रक्षयानाशकसंयुगे युयः प्रेतपक्षे मृत
वान्संपिंडः । संपिंडितानामपि चाब्दिकानि भवन्ति तेषामिह पार्वणानि (तथा)
भ्रातृज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्येष्ठे भ्रातृनुजस्य च । दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत् ॥
दैवहीनमेकोद्दिष्टम् ॥ ज्येष्ठे भ्रातृनाद्यगर्भजः (तथा च तत्रैव शातातपः) अनाद्यगर्भ
ज्येष्ठेऽपि भ्राता सद्भिर्निगद्यते । ऋते संपिंडनात् तस्य नैव पार्वणमाचरेत् ॥ आद्यग
र्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेत्यर्थः (मातुस्तु हेमाद्रौ कात्यायनः) प्रत्यब्दं यथा कुर्या
त्पुत्रः पित्रे सदा द्विजः । तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणां चान्यदेव वा (यत्तु ते नैवोक्तं) स
ंपिंडीकरणादूर्ध्वपित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव त्वि
तितत्सापत्नमाह परम् (यत्तु वृद्धपराशरः) अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवे
त् ॥ ससवास्तु कुर्वीत पिंडदानादिकां क्रियाम् ॥ पार्वणां तेन कार्यं स्यात्पुत्रवद्भातृ
जेन तु । पितृस्थाने तु तं कृत्वा शेषं पूर्ववदुचरेदिति तत्पितृवद्देशाचारवद्भवस्थित

मिति पृथ्वीचंद्रः (आइदीपकलिकायांचतुर्विंशतिमतेषु) पितृव्यभ्रातृमातृ
 गांज्येष्ठानां पार्वणां भवेत् । एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणां मिथः ॥ अपुत्रस्य
 पितृव्यस्य भ्रातृश्चैवाग्रजन्मनः । मातामहस्य तत्पत्न्याः आइं पार्वणावद्वेदित्यु
 क्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि पार्वणमेव ॥ सर्वाभावे स्वयंपत्न्याः स्वभ्रातृणामग्र
 क्रमः । सपिंडीकरणां कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेत्तिलौगासि स्मृतेः ॥ ततः पत्न्यापि कु
 र्वीतसापिंड्यं पार्वणांतथेति सुमंतकते प्रचेत्ति निर्यायस्मृते उक्तम् ॥ अन्ये त्वेत्पासि
 कपार्वणापरमाहुः ॥ अतएव भर्तुः आइंतु यानारीमोहात् पार्वणमाचरेत् । न तेन
 हृष्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं ब्रजेदिति वचनं क्षयाहेपासि कैकोद्दिष्टं प्रशंसार्थम् ॥ न पा
 र्वणानिये धार्थमित्युक्तं विस्थलीसेतौ भट्टचरणौः ॥ स्वभर्तुः प्रभृतिविभ्य इत्येतेन
 विरोधाच्च (अपुत्राणां चाह हेमाद्रावापस्तंबः) अपुत्राये मृताः केचित् स्त्रियो वा पु
 रुषाश्च ये । ते यामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ मित्रबंधुसपिंडेभ्यः स्त्री
 कुमारिभ्य एव च । दद्याद्वै मासिकं आइं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥ पारिजाते च अ
 न्यथा पार्वणमित्युक्त्वा सर्वत्र पार्वणमित्युक्तम् । एकोद्दिष्टं वाक्यानि तु तीर्थम
 हातय पराणीत्युक्तम् (पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धगार्यः) मातुः सहोदराया च पितुः स
 ह भवाचया ॥ तयोश्च नैव कुर्वीत पार्वणां पिंडनादृते (प्रचेताः) सपिंडीकरणादू
 र्वमेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनांतथैव च ॥ अपत्नीनां ब्र
 ह्मचार्यादीनाम् (मार्कंडेयपुराणो) प्रतिसम्बत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः । मृ
 ताहानियश्चान्यायं नृणां यद्वदिहोदितं ॥ नृणामिति दुष्टांताद्गोविप्रहतपाखंड्या
 दीनां सपिंडनाभावेऽपि सांवत्सरमेकोद्दिष्टं कार्यमेवेति शालपाणिः (अत्रिबृद्धवशि
 ष्ठी) सपिंडीकरणादूर्ध्वयत्रयत्र प्रदीयते । भ्रात्रेभ्योऽप्युत्राय स्वाभिनेमातुला
 यच । पितृव्यगुरवे आइमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् (यत्तु जातकार्यः) पितृव्यभ्रातृ
 मातृणामपुत्राणांतथैव च । मातामहस्यासुतस्य आइदि पितृवद्वेदितं तदाव
 श्यकत्वाय न तु पार्वणार्थमिति हेमाद्रिः ॥ युक्तं त्वेवम् ॥ मातुः पितरमारभ्य त्र
 यो मातामहः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितृसूनव इति पुलस्त्योक्तेर्मा
 तांमहस्य पार्वणमेव ॥ तत्साहचर्यात्पितृव्यादौ तथा ॥ पितृव्यभ्रातृमातृणां

मेकोद्दिष्टं च पार्वणमिति क्षयाहोक्तोपक्रमेण पुनस्त्योक्तेऽप्यविकल्पः (केचित्त्वा
 पस्तं वा दिवा कथानि) व्युत्क्रमाच्च प्रसीतानां नैव कार्यासिपिंडतेत्यस्य पितृव्यादि
 परत्वादकृतसिपिंडनपितृव्यादिपराणीत्याहुः ॥ मातासपत्नमाता ॥ एकोद्दिष्टं
 तु कनिष्ठपरमिति ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेऽप्येवम् ॥ विशेषरत्नधिकारिनिर्णये प्राण
 क्तः ॥ केचित्पुत्रांतराभावेऽपि पितामहवार्धिकमप्यावश्यकम् ॥ पुत्राभावे च
 तत्पुत्राः पत्नीमाता तथा पिता । वित्ताभावेऽपि सच्छिष्यः कुर्यात्तस्योर्ध्वदेहिक
 मिति मातृदेयपुराणादित्याहुस्तत्र ॥ पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यं श्राद्धयोऽंश
 मितिकातीये विशेषोक्तेः (अथ क्षयाहर्ध्वे निर्णयः) तत्रैकोद्दिष्टं मध्याह्ने का
 र्यम् ॥ मध्याह्नश्च पंचधा विभक्त्यदिनत्वीयभाग इति माधवः ॥ आमश्राद्धंतु पूर्वा
 स्नानैकोद्दिष्टं तु मध्यमे । पार्वणांचापरास्नाने प्रातर्दृष्टिनिमित्तकमिति हारीतो
 क्तौ प्रातःशब्दसाहचर्यम् ॥ तत्रापि कुतुपादियुमुहूर्तद्वितये ज्ञेयम् ॥ प्रारभ्य कुरु
 तेश्राद्धं कुर्यादारोहणांबुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणांतु नलंघयेदिति गौ
 तमोक्तेरेतत्परत्वात् ॥ रौहिणो नवमो मुहूर्तः ॥ सैथिलाः श्राद्धकौमुदीचैवम् ॥
 (अन्यथा) ऊर्ध्वमुहूर्ततत्कुतुपाद्यं मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभव
 नमिष्यत इत्यादिविरोधात् (दीपिकापि) एकोद्दिष्टमुपक्रमेण कुतुप इति (मा
 धवीये व्यासोऽपि) कुतुपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमे । आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नि
 यतात्मवान् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेऽप्येवम् ॥ तेन कुतुपादिरौहिणांतो मुख्यः कालः ॥
 दिनद्वयेतद्व्याप्तौ समव्याप्तौ च पूर्वा ॥ विषमव्याप्तावाधिक्येन निर्णयः ॥ अव्या
 प्तौ पूर्वेव ॥ परविद्यायानियेधात् ॥ साचपूर्वदिने रौहिणालंघनापत्तेऽपरे वेति गौ
 डाः ॥ शुक्लकृष्णावशात्स्वर्गदर्पाद्यैर्वाव्यवस्थेत्यन्ये ॥ तत्र ॥ परविद्यानियेध
 प्राबल्यात् ॥ अत्रमूलं कालमाधवीये ज्ञेयम् ॥ पार्वणां त्वपरास्नाने कार्यं पूर्वाक्तवच
 नात् ॥ मध्याह्नव्यापिनीयास्यात्सैकोद्दिष्टेति स्थिर्भवेत् । अपरास्नानव्यापिनीया
 पार्वणोऽसति स्थिर्भवेदिति पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धगौतमोक्तेः च ॥ पूर्वद्युरेव परेद्युरेव
 वापरास्नानव्याप्तौ सैव ग्राह्या ॥ दिनद्वयेतद्व्याप्तौ तदस्पर्शेऽंशतः समव्याप्तौ च पूर्वे
 व ॥ विषमव्याप्तौ त्वधिका ग्राह्या ॥ इत्यपरास्नानव्यापिनीस्यादादिकस्य यदा

तिथिः । महतीयत्रतद्विद्वां प्रशंसंति महर्षय इति मरीचिस्मृतेः ॥ दर्शचपूरामासं
चपितुः सांवत्सरं दिनम् ॥ पूर्वविद्वामकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इत्यपराकर्णनारदो
क्तेः ॥ इद्यहेष्यव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्ययदातिथिः । पूर्वविद्वामप्रकर्तव्यावि
मुहूर्तभवेद्यतीति सुसंतुक्तेः ॥ पूर्वस्यां निर्वपेत् पिंडानित्यागिरसभाषितमिति हे
माद्रौ पाठः (तत्रैव वृद्धमनुः) न इद्यहव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्यचयातिथिः ।
पूर्वविद्वैवकर्तव्याविमुहूर्तचयाभवेत् ॥ मदनरत्नेऽप्येवम् (यत्तु काष्ठाजिनिव्या
सौ) अह्नोस्तमयवेलायां कलामात्रायदातिथिः । सैव प्रत्याब्दि के ज्ञेयानां परा
पुत्रहानिदेति विमुहूर्तस्तुतिः ॥ पूर्वद्युःसायं विमुहूर्तभावे तु परैव ॥ विमुहूर्तनिचे
तग्राह्या परैव कुतुपे हि सेतिका लादर्शो गोभिलोक्तेः ॥ कालादर्शोऽपि । प्रत्याब्दि के
प्येवमेव तिथिग्राह्या परास्लिकी । उभयत्र तथा त्वेतु महत्वेन विनिर्गायः ॥ सम
त्वे पूर्वविद्वैव ह्यतथा त्वेऽपि सायदि । विमुहूर्तभवेत्सायं सर्वेष्टोयं विनिर्गायः (अ
न्यत्रापि) सायंतन्यपरत्र चेन्मृतातिथिः सैवाब्दि के मासिके ग्राह्या साव्य परास्ल
योऽर्यदितदायत्राधिका सामता । तुल्याचेदुभया परास्ल समये पूर्वानचेत्तु द्वये पूर्वैव
विमुहूर्तगास्त समये नोचेत्परैवोचिता (माधवपृथ्वीचंद्रौ तु) दिनद्वये परास्ल
व्याप्तौ अंशतः समव्याप्तौ च सये पूर्वावृद्धौ परा ॥ खर्वदपौ परौ पूज्या वित्युक्तेः ॥ अ
परास्ल द्वयव्यापि न्यतीतस्य चयातिथिः । सये पूर्वाचकर्तव्या वृद्धौ कार्या तथो
त्तरेति बौधायनोक्तेः ॥ सयाहस्यतिथि यति अपरास्ल द्वये यदि । पूर्वासये तु क
र्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरेति वृहन्नारदीया चेत्याहुः ॥ वृद्धिसयी चात्र परतिथेर्न तु
ग्राह्या तिथेः ॥ तस्याः सये परास्ल द्वयव्याप्तेरसंभवात् (तदाह माधवः) न ग्राह्या तिथि
गौ वृद्धिसयावध्वरतिथेस्तु ताविति (यत्तु पृथ्वीचंद्रः) पूर्वोक्तवचने युयवसायाह्ना
स्तमययोगिनीतिथिरुक्ता तत्रा परास्ल व्यापिनी ज्ञेया ॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्या
त्तत्राष्टाद्वन्नकार्येदिति मात्स्यादौ सायाह्ननिषेधात् ॥ यच्च विमुहूर्तादिग्रहणांत
च्छाब्दाहर्परास्लत्तपत्रिमुहूर्तपरमित्याह ॥ तद्वेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्र
न्थविरोधात् सणापत्तेर्चा विन्यस ॥ तस्मात्पूर्वोक्तमेव साधु ॥ यदा विद्वन्वशा
दिने सांवत्सरयादं न कृतं तदारात्रावपि कार्यम् ॥ मृताहंसमतिक्रम्य चराडालेख

भिजायतइतिमरीचिनामृताहातिक्रमेदोयोक्तेः ॥ नचनक्तंश्राद्धंकुर्वीतारब्धेवा
 भोजनसमापनमित्यापस्तंबेनगौणाकालोक्तेश्चेतिमाधवः ॥ आरब्धेश्राद्धेविघ्न
 वशाद्रात्रिभागेपातेभोजनसमाप्त्यंतेरात्रौकार्यम् ॥ शेषसमाप्तिःपरदिनसवेति
 हरदत्तः ॥ ग्रहादिनेवार्यिकप्राप्तौतद्दिनसवाच्चेनामेनहेम्नावाकुर्यात् ॥ नेत्तर
 दिनेइत्युक्तंप्राक्ग्रहणानिर्णये ॥ तच्चप्रथमाब्दिकंत्रयोदशेमलमासेकाढ्यम् ॥ अ
 न्यथान ॥ प्रत्यब्दंद्वादशेमासिकायापिपण्डिक्रियासुतेः ॥ क्वचित्त्रयोदशेपिस्या
 दाद्यंमुक्तातुवत्सरमितिलघुहारीतोक्तेः ॥ इदमन्त्याधिकमासपरम् ॥ द्वादशेव
 योदशेवातीतइत्यर्थः ॥ तेनयत्रद्वादशमासिकंशुद्धमासेभवति तत्रत्रयोदशेधिके
 सवाब्दिकंकार्यम् ॥ यज्ञाधिकमध्येद्वादशमासिकंतत्रतस्यद्विरावृत्तिंकृत्वा चतु
 र्दशेशुद्धेसवप्रथमाब्दिकमितिसाधवीये ॥ हेमाद्रौचैवम् ॥ द्वितीयाब्दिकन्तुशु
 द्धमासे सवनाधिकेनाप्युभयोः ॥ मलमासमृतानांतुयदासस्वाधिकःस्यात्तदात
 त्रैवकार्यमन्यथाशुद्धसवेतिप्रागुक्तम् ॥ दर्शेवार्यिकंचेतदापूर्ववार्यिकंकृत्वाततः
 पिण्डपितृयज्ञोदर्याश्राद्धञ्चेति निर्णयदीपेकमउक्तः (स्मृतिसारेपि) दर्शेसया
 हेमप्राप्ते कथंकुर्वीतियाज्ञिकाः ॥ आदौसयाहंनिर्वर्त्य पश्चाद्दर्शोविधीयत
 इति ॥ युक्तंत्वेवम् ॥ तद्वचनेमलाभावात् ॥ पिण्डयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहाढ्यं
 कम्बुध इति दर्शश्राद्धेपिण्डपितृ यज्ञानंतर्यात्तस्याब्दिकेप्यति देशात्प्राप्तेः ॥
 पितृयज्ञानंतरंवार्यिकंततोदर्शश्राद्धमिति ॥ व्यतिषंगस्तुनभवत्येव ॥ तस्यार्थि
 कत्वात् (कालादर्शेपि) निमित्तानियतश्चात्रपूर्वानुष्ठानकारणमिति ॥ सर्वा
 नप्रत्येकस्त्वप्याभावात् सयाहंनिमित्तस्य । नियतत्वेन ॥ देवजानीयेप्येवम् ॥
 एवंमासिकादिष्वपिज्ञेयम् ॥ प्रत्यब्दंयोयथाकुर्यात्सतान्यपीतिसर्वातिदेशात्
 (मृताहेवृषोत्तर्गउक्तोहेमाद्रौविष्णुधर्म) अग्रनद्वितयेचैव मृताहेबांधवस्यच ।
 उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याःसमुपागमे ॥ कौमुदीकार्तिकी (अथशुद्धिश्राद्धम् ।
 दिवोदासीये) सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयंभवेत् । तावदेवनभोक्तव्यं स
 येहनिकदाचन ॥ वर्षान्तसपिण्डनेप्येतत्तुल्यम् ॥ मृताहनितुसम्प्राप्ते यावदब्द
 चतुष्टयम् । बहिःश्राद्धंप्रकुर्वीत नकुर्वीच्छ्राद्धभोजनम् ॥ प्रथमेस्थीनिमज्जाच

द्वितीयेमांसभक्षणाम् । तृतीयेरुधिरं प्रोक्तं आङ्गुलं चतुर्थकमिति आङ्गकारि
 क्रोक्तेः ॥ शुद्धां किंचिदिति ज्ञेयम् (स्मृत्यन्तरे) सप्तविंशच्चयोमासान् आद्धेभुंक्ते
 तमेहतः । संपत्तिदूषितः पापः प्रेताशीचभवेत्तुसः ॥ तत्र प्रथमे देवर्ष्यात्सपिण्डन
 पक्षे मृताहात्पूर्वहिसापिण्डनमब्दयति आद्धञ्च कृत्वा परेद्युर्वार्षिकं कुर्यादिति
 स्मृत्यर्थसारे उक्तम् ॥ हेमाद्रिस्तु मृताहेसापिण्डीकरणेनैव वार्षिकसिद्धिः ॥ पर्णो
 संवत्सरेऽपिण्डः षोडशः परिकीर्तितः । तेनैव च सापिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्येत
 इति वचनादित्याह ॥ इदमेव युक्तम् (अथ स्यात्तथाज्ञाने मरीचिः) आद्धविघ्ने समु
 त्पन्ने अविज्ञातमृतेर्हनि । सकादश्यान्तु कर्तव्यं कृष्णापक्षे विशेषत इत्युक्तेः
 (शुक्लैकादश्यामपि वृहस्पतिः) न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रसीते प्रोषिते सति ॥
 मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्वर्षे स्यादधाब्दिकम् ॥ दिनमासौ न विज्ञातौ मरणास्य
 यदा पुनः । प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्वाक्तयादिशा (मदनरत्ने भविष्ये) मृता
 हं येन जानाति मानवो विनतात्मज । तेन कार्यममावास्यां आद्धसांवत्सरं सदा ॥
 दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु येनरः । मार्गशीर्षेतथाभाद्धे माघे वा तद्दिनम् भवेत्
 (निर्णयामृते तु) यदा मासेन विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु । तदा चाद्याह्निके मासि माघे
 वा तद्दिनं भवेदिति वृहस्पतिस्मृतेराद्याह्नोक्तः (कालादर्शेऽपि) मासाज्ञाने दिन
 ज्ञाने कार्यमाद्याह्नमाघयोरित्युक्तम् (हेमाद्रौ प्रभासखण्डे) मृताहं येन जानाति सा
 संवापिकथंचन । तेन कार्यममावास्यां आद्धमाघेयमार्गके (भविष्ये) मृतवा
 त्प्राप्त्युत्तेश्चोत्तौ पूर्वाक्तक्रमेणातु । पूर्वाक्तेति प्रस्थानदिनाज्ञाने मासज्ञाने च तद्वर्षे ॥
 मासाज्ञाने दिनज्ञाने च मार्गादिर्वितिवच्छ्रवणादिनेऽपि ज्ञेयमित्यर्थः ॥ अथवा दिने
 मासाज्ञाने माघमार्गदर्शे कार्यपूर्वाक्तप्रभासखण्डात् ॥ अतोऽत्र लोप इति शल
 पायुक्तं हेयम् (तिथितत्त्वेऽयम्) गतस्य न भवेद्वा त्रियावत् षाडशवार्षिकी ॥
 प्रेतावधारणांतस्य कर्तव्यं सुतवांधवैः ॥ यन्मासि यदहर्षास्तन्मासितदहः क्रि
 या । दिनाज्ञानं कुहस्तस्य आद्याह्नस्याथवा कुहूः (अथ आद्धविघ्ने निर्णयः)
 तत्र विप्रस्य निमन्त्रणात्तरं सूतके मृतके चाशौचाभावः । निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रार
 ब्धे आद्धकर्मणि । निमन्त्रणाद्विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च ॥ देहेऽपि त्र्युतिषु

त्मुनाशौचं विद्यते कचिदिति ब्राह्मोक्तेः (कर्तुं स्तुविष्णुराह) व्रतयज्ञविवाहेषु
 आद्वेहेमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आद्वेप्रारंभस्तेनै
 वोक्तः ॥ प्रारम्भो वरणां यज्ञसं कल्पो व्रतसत्रयोः । नादीमुखं विवाहादौ आद्वेपा
 कपरिक्रियेति (माधवीये ब्राह्मणेऽपि) आद्वेपादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्
 (मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे । सद्यः शौचं प्रकृत्य) यज्ञे सम्भूतसम्भारे विवाहे आद्वे
 कर्मणीति ॥ तिथितत्त्वादिगौडग्रंथास्तु निमन्वराणोत्तरं कर्तुं भोक्तुं प्रचनाशौचम् ॥
 निमन्वराणोत्तरं आद्वेप्रारम्भः स्यादिति स्मृतिरिति विष्णोक्तेः ॥ यत्तु आद्वेपाक
 परिक्रियेति तद्वर्षाद्विविधमिति आहुः ॥ दातृगृहे मरणादौ ब्राह्मे उक्तम् ॥ भोज
 नाद्वेतुसंभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥ गृहेऽतिशेषः ॥ यदा कश्चित्तदोच्छिद्यं शेषं त्य
 क्त्वासमाहितः । आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजा इति ॥ अस्य आद्वेविष
 यत्वं हेमाद्रिगोक्तम् पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम् ॥ मम तु प्रतिभातीदं विवाहादिविष
 यम् ॥ न तु आद्वेविषयं तत्पदाभावात् (विवाहेऽसवयज्ञेऽवित्युपक्रम्य) भुञ्जानेषु
 तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगोहेऽदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृता इति यत्
 त्रिंशन्मौकवाक्यात् ॥ निमन्वितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आद्वेकर्मणीति पूर्वाक्तविरो
 धाच्च ॥ आद्वेतु यद्यपि विष्णुना पाकौत्तरमाशौचाभाव उक्तस्तथापि कर्तुरेव सः ॥
 भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव ॥ अपि दातृगृहीत्रोऽप्रचसूतके मृतके तथा । अविज्ञानेन दोषः
 स्याच्छ्रद्धादियुक्तं च न ॥ विज्ञाने भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं क्रमादिति
 माधवीयब्राह्मोक्तेः ॥ आदिशब्देनाशौचमुच्यते (तच्चाह विष्णुः) ब्राह्मणा
 दीनामाशौचेयः स ह्येवाह्नमश्नाति तस्य तावदाशौचम् ॥ यावत्तेषामाशौचव्यप
 रमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति (यत्तु) देहेऽपि त्र्युतिषु त्मुनाशौचं विद्यते कचिदिति
 ब्राह्मन्तत्तथा कालीनस्य नियेधकम् ॥ न तु उत्तरकालीनस्य ॥ शुद्धिदोषस्तु नि
 मन्वितेऽवित्याम आद्वेपरम् ॥ भोजनार्थेऽवित्यादित्वन्न आद्वेपरमित्याह (प्राय
 ष्चित्तं त्वाहमार्कडेयः) भुक्ता तु ब्राह्मणाशौचे चरेत्सांतपनी द्विजः ॥ स तत्का
 मतः (अभ्यासे शंखः) ब्राह्मणास्य तथा भुक्ता मासमेकं व्रती भवेदिति (अज्ञानात्तु
 छागलेयः) सकाहं च ज्यहं पंच सप्तरात्रमभोजनम् । ततः शुचिर्भवेद्विप्रः पंचगव्यं

पिवेन्नरइतिवर्णाक्रमेणोदस ॥ अभ्यासेतुद्वैगुण्यमित्यादिसिताक्षरामाधवीयादौ
 ज्ञेयम् ॥ सिताक्षरामाधवादौतुआह्वेकर्तुर्भाक्तुश्चसर्वथादोषाभावउक्तः (आ
 शौचमध्येआह्वदिनप्राप्तेतुमाधवीयेकालादर्शेचक्ष्यशृङ्गः) देयेपितृणांआ
 ह्वेतुआशौचंजायतेयदा । आशौचेतुव्यतिक्रांतेतेभ्यःआह्वं प्रदीयते (आह्व
 चिन्तामणौज्योतिषे) प्रतिसांवत्सरंआह्वमाशौचात्पतितंचयत् । मलमासेपि
 तत्तत्कायमितिभागुरिभाषितम् ॥ आशौचांत्यदिनत्वेननिमित्तत्वादित्यर्थः ॥
 सतन्मासिकादिपरंनदार्शिकादौ अतस्वदुर्दर्शनभाष्ये अपरपक्षेपिपञ्चाशीति
 नियमात्कृष्णापक्षआह्वलोपेप्रायश्चित्तमेव ॥ नतुगौणकालेकरांनचोपवा
 सः ॥ वेदादितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्त
 सभोजनमितिमनूक्तेरियुक्तम् ॥ आशौचेतुप्रायश्चित्तमपिन ॥ मुख्यकालेअन
 धिकारात् (आशौचांतिसम्भवेतुव्यासः) आह्वविधनेसमुत्पन्नेत्वंतरामृतसूत
 के । अमावास्यांप्रकुर्याद्वैशुद्धावेकेमनीषिणाः (हेमाद्रौषद्विंशन्मतेपि) मा
 तिकेचाद्विद्वेत्त्वहिसंप्राप्तेमृतसूतके । वदन्तिशुद्धौतत्कार्यं दर्शेचापिविचक्ष
 णाः (गोभिलः) देयेप्रत्याद्विद्वेत्त्वेआह्वेअन्तरामृतसूतके । आशौचानंतरं
 कुर्यात्तिन्मासेंदुस्येतथा (मरीचिः) आह्वविधनेसमुत्पन्नेप्यविज्ञातेमृतेहनि ।
 एकादश्यांतुकर्तव्यंकृष्णापक्षेविशेषतः ॥ विशेषतइत्युक्तेःशुक्लैकादश्यामपि ॥
 आशौचेतरविधनेसतदितामाधवपृथ्वीचंद्रौ (यत्त्वत्रिः) तदहप्रचेतप्रदुष्येतके
 नचित्सूतकादिनासूतकानंतरंकुर्यात्पुनस्तदहरेवचेतितत्पूर्वकालाभावेज्ञेयम् ॥
 एतदाद्विद्वेत्तेतरआह्वपरम् (यच्चदेवलः) एकोद्विष्टेतुसंप्राप्तेयदिविधनःप्रजायते ।
 मासेन्यस्मिंस्तिथौतस्मिन्आह्वंकुर्यात्प्रयत्नतइति ॥ तदपिमासिकपरमितिम
 दनरत्नेहेमाद्रौच ॥ इदमपिपूर्वकालासंभवेव्याध्यादौविस्मरणोच्चैवंज्ञेयम् (अथ
 भार्यारजोदर्शने) तत्रदार्शिकमामेनकार्यम् ॥ आह्वविधनेद्विजातीनामामआह्वं
 प्रकीर्तितम् ॥ अमावास्यादिनियतंमाससंवत्सरादृतेइतिहेमाद्रौहारीतोक्तेः ॥
 (व्याघ्रपादोपि) आर्तवेदेशाकालानांविप्लवेसमुपस्थिते । आमआह्वंविजैःका
 र्यशूद्रःकुर्यात्सदैवहीति (दीपिकापि) दर्शेतुभार्यार्तवेत्यामआह्वंविधिंप्रवासिवि

धुराद्याप्चाचरेयुर्द्विजाः ॥ वस्तुतस्तुपाकाभावेद्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इ
 तिसुमंतुक्तेः ॥ पाककर्त्रतरसत्वेऽन्नेनान्यथामेनेत्युक्तम् ॥ मासिकानिसपिण्डानि
 अमावास्यातथाद्विदकम् । अन्नेनैवतुकर्तव्यं यस्य भार्यारजस्वलेतिकलिकायाव
 चनाच ॥ कालादर्शेतुस्त्रियारजोदर्शनेदर्शश्चाह पंचमेहनीतिपक्षांतरमुक्तम् ॥ पा
 रिजातेप्येवम् ॥ एवंमहालययुगादावपि ॥ आद्विदकंतुरजोदर्शनेपिर्ताहिनेसवका
 र्यम् ॥ पुठपवत्स्वपिदारेषुविदेशस्थोऽप्यनरिक्तः ॥ अन्नेनैवाद्विदकंकुर्याद्विष्णा
 वामेननक्वाचिदितिमाधवीयेलौगाक्षिस्मृतेः (मरीचिरपि) अनरिक्तः प्रवा
 सीचयस्य भार्यारजस्वला । आश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृतेहनि (काष्ठा
 जिनिः) आपन्नोप्याद्विदकं नैवकुर्यादामेनकुत्रचित् । अन्नेन तदमायां वाक्यो
 बाहरिवासरे (प्रयोगपारिजाते) रजस्वलायां भार्यायां क्षयाहंयः परित्यजेत् ।
 सर्वेनरकमाप्नोतियावदाभूतसंज्ञवम् ॥ मासिकानिसपिण्डं च अमावास्यातथाद्वि
 दकम् । अन्नेनैवतुकर्तव्यं यस्य भार्यारजस्वला (देवयान्तिकनिबन्धेपि) भर्तुः श्राद्धं
 पंचमेहिकुर्याद्भार्यारजस्वला ॥ पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताहनि शुचिर्यतः (काला
 दर्शेपि) रजस्वलांगेनानरिक्तविदेशस्थोऽथवाद्विदके ॥ दर्शादाविवनामेतत्त्वन्नेन
 श्राद्धमाचरेत् (अन्यत्रापि) विदेशकोवाविगताग्निर्कोवारजस्वलायामपिधर्म
 पत्न्यां । श्राद्धं मृताहेविदधीतपाकैर्नामेनहेज्जानतुपंचमेहिक ॥ एवंमासिकेपि ॥
 (यत्तुमरीचिः) आद्विदके समनुप्राप्ते यस्य भार्यारजस्वला । पंचमेहं नितच्छ्राद्धं
 न तत्कुर्यान्मृतेहनि (माधवीये) श्राद्धं तदानकर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनीत्युत्तराह
 तदपुत्रकर्तृकश्राद्धविषयम् ॥ अपुत्रातु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराद्विदके । रजस्व
 ला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनीति ॥ प्रलोकगौतमोक्तेः ॥ दैवे कर्मणिपिच्येवा
 पंचमेहनिशुद्धयतीति प्रभासखण्डाच्च ॥ न च शुचित्वादेव तत्र पंचमेहन्यार्थति
 श्राद्धं प्राप्तमिति वचनं व्यर्थम् ॥ नैवम् ॥ गर्भिणीमृतिकादिश्च कुमारीवाप्यरो
 गिणी । यदा शुद्धा तदान्येन कारयेत्प्रयतास्वयमिति हेमाद्रौ भविष्योक्तेः ॥ अ
 नुपनीतस्त्री शूद्राश्च श्राद्धमृत्विजावाकारयेयुः ॥ स्वयं वाऽमंत्रकंकुर्युरिति स्मृत्य
 र्थसाराच्चान्यद्वारा करणानिवृत्त्यर्थत्वात्तस्यत्वदुक्तं दिशा आशौचानंतरमश्राद्ध

कर्तव्यताऽवेदकवाक्यवैयर्थ्याच्च ॥ अतः प्रागुक्तमरोच्युक्तेः पत्नीपंचमेहनीतियु-
क्तम् (यत्तु) सप्ताहात्पितृदेवानां भवेद्योग्याव्रताचनेर्ज्ञातद्रजोनिवृत्तिपरमिति
हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबन्धसिद्धांतः हेमाद्रिस्तुग्राह्यादौ स्त्रियासहैवाधिकारात्तस्यां
रजोदुष्टायांतन्निवृत्तेरेकभार्येणपंचमेहनिकार्यम् ॥ प्रागुक्तमरोच्युक्तेः ॥ भार्या
तरसत्वेतुपुष्टपवत्स्वपीतिवचनात्तद्दिनेष्वेत्याह (दीपिकापि) भार्येतासतिपं-
चमेचदिवसेस्याहार्यिकंमासिकंपक्वान्नैर्बहुभार्यकस्त्वधिकृतेपत्न्यंतरेतिवृत्तिः ॥
कुर्यात्तद्विहितं स्वमुख्यदिवसेर्ज्ञातचित्यम् ॥ सहाधिकारः सहत्वश्रुत्यावासक-
फलभाक्त्वेनवापाककर्तृत्वेनवा ॥ नाद्यः । तदभावात् । पाणिग्रहणाद्विसह-
त्वंकर्मस्त्रित्यस्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वात् ॥ आर्द्धिकस्यचनिरग्नेरपिपाकेनै-
वोक्तेः ॥ स्मार्त्ताग्निसाध्यत्वानियमात्तामपरुध्योतिपूर्वाक्तवचनासत्वाच्च ॥ क-
थंचभार्यातरसत्वेधिकारः ॥ ज्येष्ठायानविनेतरेति नियमात् ॥ ज्येष्ठापरत्वेच
तेनैवसिद्धेर्वचनवैयर्थ्यात् (नद्वितीयः) अविभक्तभ्रातृत्वेकस्याऽशुचित्वे-
न्यस्याधिकारापत्तेः (नतृतीयः) प्रवासनिर्देशसतिका रोगिरायादिदृष्टव्य-
करणापत्तेः ॥ आरभेतनवैः पात्रैरन्नारम्भंचब्रांधवैरिति देवलोक्तावात्मनेप-
दात्स्वस्यब्रांधवानांच पाककर्तृत्वोक्त्याविरोधाच्च ॥ ततस्तानिपपाचाशुसी-
ताजनकनंदितीतिपात्रादिलिङ्गात्प्राशस्त्यंभार्यापाकस्योच्येत ॥ नततकस्या-
यनिष्ठम् ॥ तेनैतद्वचनयुक्त्याद्यभावात् पूर्वोक्तवचोविरोधाच्चयत्किंचिदेव
(यदपि) ग्राह्याह्निसंप्राप्ते यस्यभार्यारजस्वला । ग्राह्यंतवनकर्तव्यंक-
र्तव्यंपंचमेहनीतिप्रलोकणौतमपादन्यथादर्शितः ॥ माधवीयेचतद्वशात् पक्षांत-
रमुक्तम् ॥ तेनापिनाभिप्रेतार्थसिद्धिः ॥ यस्यप्रेतस्येत्यर्थात् ॥ तेनात्रहेमाद्रिर्व-
भ्रामेतिबहुवक्तव्येपिनोच्यते (अथान्वारोहोनिर्णयः । लौगाक्षिः) मृताहनि-
समासेन पिण्डनिर्वपणांपृथक् ॥ नवग्राह्यदम्पत्योरन्वारोहणागवतु ॥ समा-
सेनतुतंत्रेणाद्विपितृकग्राह्यद्वयोरेकः पिण्डोविप्रश्च ॥ पिंडशब्दः ग्राह्यपरः ॥
नवग्राह्यपृथगितिहेमाद्रिपृथ्वीचन्द्रौ ॥ अत्रमृताहनीत्येकत्वात् ॥ दिनभेदेदि-
नैक्येवामृततिथेरेकत्वेकालैक्यंकर्त्तव्यंपाकैक्यंच ॥ एकचित्यविरोहेतुतिथि

रेकैव जायते । एकपाकेन पिण्डैक्ये द्वयोर्गृह्णीतनामनी इति स्मृत्यन्तराच्च ॥ अ-
 न्त्येष्विपद्धतौ भद्रेरप्युदाहृतम् ॥ अन्वारो हेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया ।
 पिंडदानक्रिया तद्वच्छास्त्रप्रत्यादिदकन्तथा ॥ नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीक-
 रणं पृथक् । एकस्यैव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते इति ॥ तिथिभेदे तु वार्षिकं पृ-
 थगेव ॥ तथा वार्षिके समासविधानादन्यत्र सर्वत्र पृथक्त्वे प्राप्ते नवश्राद्धमेव पृथगि-
 ति परिसंख्ययान्यत्र पृथगुक्तेष्वपि वार्षिकयोऽशश्राद्धतीर्थसपिंडान्वष्टक्यादि-
 यु समाससर्वेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः ॥ अतः समासविधिवलात् ज्येष्ठपु-
 त्रस्य कर्तृत्वे सपत्नमातुरन्वारो हरो तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकमविभक्तः साप-
 त्तपुत्रस्य ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः ॥ वक्ष्यमाणा पृथ्वीचंद्रादिमते तु श्रीरसस्य मातुः पृथ-
 क्कुर्यात् ॥ एवं बह्वीठ्वापि मातृयुजेयम् ॥ त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणौ रप्येव
 मुक्तम् (यत्तु गार्ग्यः) एकचित्यां समाहूढौ दंपती निधनंगतौ । पृथक् श्राद्धंतयोः
 कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ॥ ओदनं पिंडः ॥ तन्नवश्राद्धविययं (यत्तु भृगुः) या-
 समारोहणं कुर्याद्वर्तुप्रचित्यां पतिव्रता । तामृताहनि संप्राप्ते पृथक् पिंडो न योजये-
 त ॥ प्रत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु समाचरेत् । तद्येषां वार्षिकमेकैर्द्विष्वमुक्तं तद्विष-
 यम् ॥ प्रत्यब्दं च मृताहनीत्यन्वयः ॥ नवश्राद्धं युगपदिति दर्शवर्गद्वयवदेकतंत्रेणापृ-
 थगित्यर्थमाह हेमाद्रिः ॥ सतन्मृततिथेर्भेदविययमिति पृथ्वीचंद्रनिर्णयामृता-
 द्याः ॥ देवयाज्ञिकोऽप्येवम् (पराशरमाध्वस्तु) गार्ग्यभृगवादिवचनाल्लौगाक्षि-
 वाक्ये समासेन पाकादितंत्रैक्येन दर्शवर्गद्वयवत् पृथक् श्राद्धं कुर्यात् ॥ नवश्राद्धं च
 तथेत्याह (पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयस्तु) द्वयोरेकपिंडदानं लौगाक्षिवचनं चापदि-
 ययम् ॥ पृथक् पिंडदानं तु मुख्यः कल्पः (तदाह वृद्धपराशरः) आरुह्य भर्तुप्रिच-
 तिरंगनायाः प्राप्नोति मृत्युं खलु सत्त्वयुक्ता ॥ एकादशा हेतुतयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्
 स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः ॥ एकत्वमिच्छंति मतिप्रहीणा एकादशाहादियु येनृना-
 र्योः ॥ ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्त्वघातान्नरकाधिवासं ॥ भर्तृसहमृता-
 या तु नाकलोकमभीप्सती । सार्हच्छाद्धं पृथक् पिंडान्नैकत्वं तु स्मृतं तयोः ॥ पृथ-
 गेव हि कर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकं । यानि श्राद्धानि सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक्

पृथक् (विश्वादर्शोपि) मातुर्गयाष्टकावृद्धिर्मुताहेयुमहालये । आङ्गकुट्यात्
 पृथग्देवंतंत्रवानुगतावपि ॥ एकचित्यांसमारूढमृतयोरेकवर्हिषि । पित्रोः
 पिंडानपृथग्दद्यात्पिंडंत्वापत्सुतत्सुतइत्यग्निस्मृतेरित्याहुः (यत्तुषट्त्रिंशन्मते)
 एकत्वंसागताभर्तुः पिंडेगोत्रेचसुतके । नपृथक्पिंडदानंतुतस्मात्पत्नीयुविद्यते
 इतितह शादिपरं (चंद्रप्रकाशोपि) एकचित्यांसमारूढौदंपतीप्रमितौयदि । पृ
 थक्पृथक्प्रकुर्वीतपत्युरेवस्येहनि ॥ मृतानामपिभृत्यानांभार्याणांपतिनासह ।
 पूर्वकस्यमृतस्यादौद्वितीयस्यततःपुनः ॥ तंत्रेणाश्रपणांकृत्वा आङ्गस्वामिस्येह
 नि । तृतीयस्यततःकुर्यात्संनिपातेष्टवयंकमइति ॥ सहगमनेसर्वत्रआङ्गार्थमेक
 पाकइत्याह (मदनरत्नेप्रचेताः) एकचित्यांसमारूढौप्रियेतेदंपतीयदि । तंत्रेणा
 श्रपणांकुर्यात्पृथक्पिंडंसमावपेत् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेष्येवम ॥ अत्रभर्तुराशौचम
 ध्येऽन्यदिनेस्त्रीमरणोपतिसरणादिनगरानया शौचपिंडदानैकादशाहादिकार्य
 म् ॥ नात्रपक्षिणीवृद्धिः ॥ मृतंपतिमनुव्रज्यपत्नीचेदनलंगता । नत्रपक्षिणी
 कार्यापैतृकादेवशुद्धयति ॥ पुत्रोन्योवाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । न
 वआङ्गंसंपिंडंचयुगपत्समापयेदित्यडशीतिमतात् ॥ यदानारीविशेदग्निंप्रि
 यस्यप्रियवांकृत्वा । तदाशौचंविधातव्यंभर्वाशौचक्रमेणाहीतिलघुहारीतोक्ते
 ष्च ॥ भर्वाशौचोत्तरमन्वारोहरोतत्त्र्यहमाशौचं ॥ ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीन
 भवेदात्मघातिनी ॥ इयहाशौचेतुनिर्वृत्तेआङ्गंप्राप्नोति शास्त्रतइतिब्राह्मोक्तेरि
 तिपृथ्वीचंद्रापरार्कौ ॥ सतदन्वारोहरोसवनत्वेकचितौ (ऋग्वेदवादः) इमाना
 रीरविधवेत्यादिः ॥ सतदसवर्णापरमित्यन्ये (स्मार्तगौडारतु) देशांतरमृतेप
 त्यौसाध्वीतत्पादुकाद्वयमित्युपक्रम्य (ब्राह्मे) इयहाशौचेतुनिर्वृत्तेइत्युक्ते
 र्मात्राशौचोत्तरमन्वारोहरोऽग्रहः ॥ सहगमनेतुपूर्णादशाहादि ॥ पिंडास्तुदशा
 पिसहैव (तथाचजनकशूलपाशाशुद्धितत्त्वधृतव्यासः) संस्थितंपतिमालिङ्ग्यप्र
 विशेष्याहुताशनम् । तस्याःपिंडादिकंज्ञेयंकमशःपतिपिंडवत् ॥ अन्वितापिंड
 दानंतुयथाभर्तुर्दिनेदिने । तदथरिोहिणीयस्मात्तस्मात्सानात्मघातिनीतिदिष्टा
 क्तेष्व ॥ पृथक्चित्तौतुभर्वाशौचमध्येतदूर्ध्ववासत्यांइयहेणादशापिंडाः ॥ अ

निवृत्तायाः प्रदातव्यादशपिंडाश्च्यहेणातु ॥ स्वाम्याशौचेव्यतीतेतुतस्याः श्राद्धं प्र
 दीयतइतितत्रैवपैठीनसिस्मृतेः ॥ भर्त्राशौचोत्तरंमृतौतुचतुर्थेऽह्निश्राद्धम् ॥ शूल
 पाणिनात्विदमग्निपुराणीयत्वेनोक्तम् ॥ युद्धहतस्यसद्यःशौचेत्वन्वारोहणोत्रि
 रात्रम् ॥ सकृच्चितौतुसंस्थितपतिमितिप्रागुक्तव्यासोक्तेःसद्यःशौचमित्याहुः ॥
 अन्यसपिंडाशौचमध्येविदेशमृतान्वारोहणांत्वनानाशक्यमेव ॥ शुचितायाश्चंग
 त्वात् ॥ अन्येतुरजोवत्याः सूतिकायाः चगमननिषेधादितराशौचस्यानिषे
 धः ॥ अन्यथाप्रत्यक्षभर्तृमरणोकागतिरित्याहुः ॥ तन्मूलवचनंविनाचिंत्यमे
 व (स्मृत्यर्थसारेपि) सहगमनेसर्वत्रश्राद्धपिंडादौपाकौक्यं कालौक्यं कर्तव्यं चेति ॥
 यातुपतिमुद्दिश्याऽन्यकालेऽन्यतिथावन्वारुद्धा तस्याः श्राद्धंतत्सयतिथौकार्य
 म् ॥ नभर्तृतिथौ ॥ पारणोमरणो नृणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेतिस्कांदात् ॥ ति
 थिरेकैवजायतइत्यादिवचनाच्चेतिमदनरत्नपारिजातपृथ्वीचंद्रादयः ॥ अन्येतु
 तस्याःपतिमरणेनमृतप्रायत्वात् ॥ सहाग्रतःपृथतोवातद्वक्त्याम्रियतेयदि । तस्याः
 श्राद्धंप्रदातव्यंपृथक्पृत्युःस्येहनीतिस्मृत्यन्तरात् ॥ अग्रतःपृथतोवापितद्वक्त्या
 म्रियतेयदि । तस्याःश्राद्धंसुतैःकार्यंपृत्युरेवस्येहनीतिपुराणसमुच्चयाच्चभर्तृति
 थावेवेत्याहुः ॥ अत्रमूलंचिंत्यम् (अत्रविशेषोहेमाद्रौस्मृत्यंतरे) मातासंगलसूत्रे
 णाम्रियतेयदितदिने । उद्दिश्यविप्रपंक्तौतांभोजयेच्चसुवासिनीम् (अथश्राद्धसं
 पातेनिर्णयः) अत्रपित्रोर्मृततिथ्यैकत्वेमरणाक्रमेणादर्शवर्गद्वयवत्तत्रेणश्राद्धं
 कुर्यात् ॥ पौर्वापर्याज्ञानेतुपितृपूर्वकंकुट्यार्दितिहेमाद्रिः (माधवादयस्तु) पि
 त्रोःश्राद्धेसंप्राप्तेनवेपर्युयितेपिवा । पितृपूर्वसुतःकुर्यादन्यत्रासतियोगतइति
 कार्याजिनिस्मृतेः ॥ सर्वत्रपितृपूर्वभिन्नप्रयोगमाहुः(पार्वणौकोद्दिष्टयोःसंपा
 तेमाधवीयेजाबालिः)यद्येकत्रभवेद्यातामेकोद्दिष्टञ्चपार्वरां । पार्वरांत्वभि
 निर्वर्त्यसकोद्दिष्टंसमाचरेत् (गृहदाहादिनायुगपन्मरणोभृगुः) सकृकालेगतास
 नां बहूनामथवाहयोः । तंत्रेणअपरांकृत्वा कुर्याच्छ्राद्धमपृथक्पृथक् ॥ पूर्वकं
 स्मृतस्यादौ द्वितीयस्यततःपुनः । तृतीयस्यततःकुर्यात्सन्निपातेष्वयंक्रमः (ऋ
 ष्यशृङ्गः) भवेद्यदिमपिंडानांयुगपन्मरणान्तदा । संबन्धासत्तिमालोच्य तत्तत्क्रमा

च्छादमाचरेत् (गमसुडे) एकेनैवतुपाकेनश्राद्धानिकुरुतेवहि । विकिरंत्वेकतः
 कुर्यात्पिण्डावदद्यात्पृथक्पृथक् ॥ अत्रानुगमनेचदाहसपिण्डनादौविशेषं
 स्यामः (अत्रिः)बहूनामथवाद्वाभ्यांश्राद्धञ्चेत्स्यात्समेहनि । तंत्रेणश्रपरांकृत्वा
 पृथक्श्राद्धानिकारयेत् (पुलस्त्यः) महालयेगयाश्राद्धेगतासुनांसयेहनि । तं
 त्रेणश्रपरांकृत्वाश्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् ॥ इदंचपृथक्पाकेर्नाभिन्नश्राद्धाशक्तौ
 पृथक्पाकेनसंबन्धासत्त्याश्राद्धभेदस्तुमुख्यःपक्षः ॥ एकत्रैवदिनेश्राद्धंद्वयंप्राप्तंय
 दातदा । चरेदेवपुरावर्यात्पितुर्मातुश्चयस्सुतः ॥ एकस्मिन्वयःकरोत्यद्विद्वयोः
 श्राद्धंयदाद्विजः । तदापूर्वमृतस्यादौकृत्वास्नात्वायथाविधि ॥ पश्चात्तपश्चा
 न्मृतस्यैवपृथक्पाकैःसमाचरेत् । नैकस्मिन्दिनसेश्राद्धत्रयाणांकुर्वचितद्विजः ।
 एकःकुर्यात्तथाप्राप्तेअन्योभ्रातासमाचरेत् ॥ भ्रातर्यविद्यमानेतुतत्तपरेहिसमाच
 रेत् । अन्यथाश्राद्धहंतास्याच्छादसंकरकृद्भवेदित्याश्रवलायनोक्तेरितिपृथ्वी
 चन्द्रः (कात्यायनः) देवहूनिनिमित्तानिजायेरन्नेकवासरे ॥ नैमित्तिकानिका
 र्याणिनिमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् (जाबालिः) श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनत
 दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयस (कालादर्श) नित्यदार्शिक
 योश्चोदकुंभमासिकयोरपि । दार्शिकस्ययुगादेश्चदार्शिकालभ्ययोगयोः ॥
 दार्शिकस्यचमन्वादेःसंपातेश्राद्धकर्मणाः । प्रसंगादितरस्यापिसिद्धेरुत्तरमाचरेत्
 (अस्यदेवताभेदेऽपवादमाहसग्व) नित्यस्यचोदकुंभस्यनित्यमासिकयोरपि
 दर्शस्यचोदकुंभस्यदर्शमासिकयोरपि ॥ नित्यस्यचाद्विदकस्यापिदार्शिकाद्वि
 कयोरपि । युगाद्याद्विदकयोश्चैवमन्वाद्याद्विदकयोस्तथा ॥ प्रत्याद्विदकस्यचा
 लभ्ययोगेयुर्विहितस्यच । संपातेदेवताभेदाच्छादयुग्मंसमाचरेत् ॥ निमित्तानि
 यतश्चात्रपर्वानुष्ठानकारणां ॥ पित्रोस्तुपितृपूर्वत्वंसर्वंश्राद्धकर्मणा (माधवी
 येस्मृतिसंग्रहे) काश्यतंत्रेणानित्यस्यतंत्रंश्राद्धस्यसिद्धयति (अथश्राद्धांगतर्पणम् ।
 पारिजातेपृथ्वीचंद्रोदयेचर्गाः) पर्वतिलोदकंकृत्वाश्राद्धंतुकारयेत् । प्र
 त्यह्नेनभवेत्तपर्वपरेऽह्नितिलोदकम् ॥ पक्षश्राद्धंहिररायेनअनुव्रज्यतिलोदकम् ।
 नचनित्यार्पणस्यायंपरेह्युत्कर्षः ॥ नतुश्राद्धांगतर्पणमस्तीतिवाच्यम् ॥ यस्त

पयतितानविप्रः श्राद्धं कृत्वा परेहनि । पितरस्तेन हृष्यन्ति न चेत्कुप्यन्ति वैभृशमि
 ति गर्गेणाफलनिन्दार्थवादाभ्यामंगत्वेनोक्तेः ॥ श्राद्धप्रक्रमादार्थिकम् (बृहन्ना
 रदीयेऽप्यादिदकंप्रक्रम्य) परेद्युः श्राद्धकृन्मर्त्योद्यो न तर्पयते पितॄन् । तस्य ते पि
 तरः क्रुद्धाः शापं दत्वा व्रजन्ति हि ॥ पितृशब्दश्च श्राद्धेऽप्यवर्गपरः ॥ तेन तर्पणास्य
 पशुपुरोडाशयागवत्प्रस्तरप्रहरणावच्छेद्यदेवतासंस्कारकृता ॥ तेनादिदके दिने
 नित्यं स्वपित्रादितर्पणां कार्यमेव ॥ श्राद्धांगभूतस्यैव परेद्युस्तर्पयतेः (तदुक्तं) प्र
 त्यब्दांगं तिलदद्यान्निषिद्धेऽपि परेहनि । वर्गेकस्य वचोयेयामन्येयांतु विवर्जयेत्
 (क्वचिद्विशेषमाहर्गः) कृष्णभाद्रपदे मासि श्राद्धं प्रतिदिनं भवेत् । पितृणां प्र
 त्यहं कार्यं निषिद्धाहे पितृपणाम् ॥ तर्पणां तिलतर्पणम् ॥ निषिद्धाहे पीत्युक्तेः ॥
 सकृन्महालयेषु वः स्यादष्टकास्त्वं त एव हि ॥ अत्र सप्तमी निर्देशात् अंगितास्फुटैव ॥
 तत्र जयात् जुहुयात् ॥ मंदं प्रायणीयायां मंदं प्रातः सवने इत्यदि वत् (अस्यापवादो
 बृहन्नारदीये) वृद्धिश्चाद्धेऽपि ङ्यं च प्रेतश्चाद्धेऽनुमासिके । संवत्सरविमोके च कुर्यात्तु
 तिलतर्पणम् ॥ तदयमर्थः ॥ दर्शे विप्रनिमंत्रणोत्तरं पाकारं भोत्तरं वा श्राद्धप्रयोगस्या
 रब्धत्वात् ब्रह्मयज्ञोत्तरं नित्यतर्पणम् ॥ नैव श्राद्धांगतर्पणास्य तत्रैवाप्रसंगेन वासिद्धिः ॥
 ततः पूर्ववै प्रवदेवोत्तरं वा ब्रह्मयज्ञकरणे श्राद्धांगतर्पणापृथक्कार्यम् ॥ पित्रोर्वार्थिके तु
 नित्यं तर्पणां तिलवर्ज्यं कार्यम् ॥ नैव श्राद्धदिने कुर्यात्तिलैस्तु पितृतर्पणम् । श्राद्धं कृ
 त्वा पराक्लेबतर्पणांतु तिलैः सहेति वचनात् ॥ सप्तम्यां भानुवारे च माता पित्रोर्मृते ह
 नि । तिलैर्यस्तर्पणां कुर्यात्स भवेत्पितृघातक इति स्मृतिरत्नावल्यां वृद्धमनुक्तेश्च ।
 अत्र नित्यतिलतर्पणो तिलमात्रनिषेधेन तु तर्पणास्य तिलैरित्यस्य वैयर्थ्यपित्तेः
 (यत्तु कातीयम्) उपरागेऽपि तु श्राद्धे पातेऽमायां च संक्रमे । निषिद्धेऽपि हि सर्वत्र
 तिलैस्तर्पणमाचरेदिति तत्परेद्युः श्राद्धांगतर्पणाविषयमिति केचित् ॥ श्राद्धा
 शक्तस्य तत्स्थानापन्नतर्पणाविषयमिति युक्तम् ॥ सकृन्महालये परेद्युस्तर्पणम् ॥
 अष्टकामृतसप्तम्यष्टमी श्राद्धयोरन्ते तदैव वर्गद्वयस्य ॥ अन्वष्टक्येतु मातृवर्गस्यापि
 तीर्थश्राद्धे दर्शवत् ॥ माघाद्यादिष्वष्टकावदन्ते ॥ अनेकश्राद्धसंपाते तु यदितत्प्रसं
 गमिद्विस्तदा तदीयमेव तर्पणम् ॥ तत्र त्वेतु श्राद्धसमसंख्यत्वे आदावन्ते वा ॥ विष

मसंख्यायां बहूनीति ॥ तस्माच्छाङ्गागतर्पणांसिद्धम् (तद्विधिः संग्रहे) स्नात्वा
तीरं समागत्य उपविश्य कुशासने ॥ संतर्पयेत्पितृन् सर्वान् स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत् ॥
तर्पणोत्तरं नित्यस्नानं कृत्वेत्यर्थः ॥ अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वा च्यभूतले । ना
मगोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयां तेन तर्पयेत् (अत्रवस्वादिरूपतोक्ता स्मृत्यर्थसारे) व
सुसुद्रादिति सुतान् आद्वार्यै तर्पयेत्पितृन् ॥ तत्र बह्वृचानां दक्षिणो नैव ॥ अनादेशे
दक्षिणां प्रतीयादिति सूत्रात् ॥ अत्र प्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः ॥ निर्वापवत्तत्संध्याध्य
दानवच्चद्रव्यभेदात् ॥ अवधातवेदिप्रोक्षणादौ तु द्रव्यैकत्वाच्च मंत्रावृत्तिः केचित्तु
परिव्याणामंत्रवत्क्रियमाणानुवादित्वेन करणात्वाभावात् सकृदिच्छंति ॥ तन्न ॥
तत्रापूपद्रव्यैक्यात् परवीरसीति करणीभूतमन्त्रांतरसत्त्वादन्ये तरेण व्यवधानाप
र्योभयोः कारणात्वायोगात् कर्तृभेदेन विकल्पायोगाच्च क्रियमाणानुवादित्व
म् ॥ न त्वत्र तथेति बौधायनादिवचनात् करणात्वमेव ॥ तेनावृत्तिरेव युक्ता ॥ एवं
नित्येपि ॥ यत्तु संग्रहेनाभ्यापठंति ॥ पित्रोः स्याद्देसं प्राप्तेयः कुर्यान्नित्यतर्पणम् ।
आसुरंतद्भवेच्छाङ्गततोयं रुधिरं भवेत् ॥ सर्वदा तर्पणां कुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरं ।
मृताहेनैव कर्तव्यं कृतं चेन्निरुद्धफलं भवेत् ॥ तत्समूलत्वे सति फलविषयं ॥ यच्च पठंति
(कपिलः) मन्वादिषु युगाद्यासु दर्शसंक्रमणेषु च । पौर्णमास्यां व्यतीपाते द
द्यात्पर्वतिलोदकं ॥ अर्घ्यादये गजच्छाये यद्युचमहालये । भरगयां च मघाया
द्देतदंते तर्पणां विदुः (शौनकः) मातापित्रोर्मृताहे च परे हनि तिलोदकं । कास
रायश्चाद्विषये सद्यो दद्यात्तिलोदकं ॥ एतन्निर्मूलम् (अथ तिलतर्पणानियेधः ।
गार्ग्यः) भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च । पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्ति
लतर्पणां (स्मृत्यर्थसारे) विवाहव्रतचूडासु वर्धमर्धतदर्धकं । अर्धतदेव ॥ वृद्धौ
सत्यांचतन्मासिनेत्याहुस्ति तिलतर्पणां (हेमाद्रौ मरीचिः) सप्तम्यारं विवारे च गृहे
जन्मदिने तथा । निशासन्ध्यासु पुत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणां (यत्तु संग्रहे) नन्दायां
भार्गवादिने कृत्तिकासु मघासु च । भरगयां भानुवारे च गजच्छायाह्वये तथा ॥ अथ
नद्वितये चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥ पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमि
तित्ति चिंत्यं ॥ पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्य इत्यादिवि

रोधात् (अत्रापवादः पृथ्वीचन्द्रोदये) तीर्थेतिथिविशेषेचगयायांप्रेतपक्षके ।
 निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्तिर्पणातिलमिश्रितम् (स्मृत्यर्थसारेपि) तिथितीर्थविशेषे
 युकार्यप्रेतेचसर्वदेति (गोभिलः) तिलाभावेनिषित्वाहेसुवर्गारजतान्वितम् ।
 तदभावेनिषिंचेत्तु दर्भमन्त्रेणावापुनः ॥ पतितस्यतिलोदकंवक्ष्यामः ॥ अथवृत्ति
 श्राद्धं (तन्निमित्तंपृथ्वीचन्द्रोदयेब्राह्मे) जन्मन्यथोपनयनेविवाहेषु त्रकस्य
 च । पितृन्नादीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकं ॥ देवव्रतेयुचाधानयज्ञपुंसवनेषुच ।
 नवान्नभोजनेस्नानेऊढायाःप्रथमार्तवे ॥ देवारामतडागादिप्रतिष्ठासत्सवेषुच ।
 राजाभिषेकेबालान्नभोजनेवृत्तिसंज्ञकान् ॥ वनस्थाद्याश्रमंगच्छन्पर्वद्युःसत्यग
 ववा । पितृ नृपूर्वाक्तविधिनातर्पयेत्तत्कर्मसिद्धये (विष्णुपुराणे) यज्ञोद्वाहप्रति
 ष्ठासुमेखलाबधमोक्षयोः ॥ पुत्रजन्मवृथोत्सर्गोवृद्धिश्रात्स्वंसमाचरेत् (तत्रैव)
 नामकर्मणिबालानां चूडाकर्मादिकेतथेत्युक्तेर्निष्कृष्टमात्रप्राशनयोर्नश्रात्स्वमि
 तिमैथिलाः ॥ पूर्वाक्तविरोधात् ॥ नानिष्ट्वेतिविरोधात् ॥ हुतोत्पत्तौतथाश्रा
 द्धेअन्नप्राशनिकेतयेतिराजमार्तडाच (यत्तुच्छन्दोगपरिशिष्टं) सूर्येद्वोःकर्म
 णीयेचतयोःश्राद्धंनविद्यते इतितत्तेयामेवेतिकल्पतरुः (बह्वृचकारिकायां)
 स्यादाभ्युदयिकंश्रात्स्वंवृद्धिपूर्तयुक्कर्मसु । पुंसःसवनसीमंतचौलपनयनेठिवह ॥
 विवाहेचानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदंश्राद्धंप्रकुर्वीतिद्विजावृद्धिनिमित्त
 कम् ॥ अन्यैःषोडशसंस्कारश्रावणयादिष्वपीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौतुकुर्युः
 पूर्तनिमित्तकं (बोपदेवकालादर्शौ) सीमंतव्रतचौलनामकरणाक्षप्राशनापाय
 नस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासुच । पुंसृत्यावसथप्रवेशनमुताद्यास्या
 वलोकाग्रमस्त्रीकारसितिपाभिषेकदयिताद्यर्तौचर्नादीमुखं (यत्तुकामधेनौ)
 जलाशयप्रतिष्ठायांवृथोत्सर्गादिकर्मसु । वत्सराभ्यंतरेपित्रोर्वृथस्योत्सर्गकर्म
 णि ॥ वृद्धिश्राद्धंनकुर्वीत तदन्यत्रसमाचरेदिति ॥ तत्रजलाशयेवृद्धिश्राद्धस्य
 नियेधोनतुकर्मागस्येतिकेचित् ॥ अन्येत्वस्यनिर्मूलतामाहुः (श्राद्धकौमुद्यां
 निर्णयामृतेचमात्स्ये) अन्नप्राशेचसीमंतेपुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवेचनिये
 केचनवेवेषमप्रवेशने ॥ देववृक्षजलादीनांप्रतिष्ठायांविशेषतः । तीर्थयात्रावृथो

त्सर्गेष्टुडिआइं प्रकीर्तितम् ॥ इदं चावश्यकम् ॥ वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधि
भिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव स इति शातातपोक्तेः ॥ अत्र आह्वयं स
मवाह ॥ मातृश्राद्धं तु पूर्वस्यात्पितृणां तदनंतरम् । ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्ध
त्रयं स्मृतम् (तत्कालमाह पृथ्वीचंद्रोदये गार्ग्यः) मातृश्राद्धं तु पूर्वद्युः कर्म हनितु
र्पेतकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्बृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् (अत्राप्यशक्तौ समव) पृथक्
दिने षष्ठशक्तप्रचेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तां त्रिकर्मिणि
(वृद्धमनुरपि) अलाभे भिन्नकालानां नां दीश्राद्धत्रयं बुधः । पूर्वद्युर्वै प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे
मातृपूर्वकम् ॥ अत्र महत्सु पूर्वद्युस्तदहरत्पेठिवति गृह्यपरिशिष्टादयवस्था ज्ञेया ॥
तच्च प्रातरेव ॥ पार्वणां चापराह्णे तु प्रातर्बृद्धिनिमित्तकमिति शातातपोक्तेः ॥ अ
त्र प्रातःशब्दः साह्यप्रहरपरः ॥ प्रहरोप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत इति गार्
ग्योक्तेरिति पृथ्वीचंद्रः ॥ इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविययम् (तदाहाविः) पूर्वा
ह्णे वै भवेद्बृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनिकुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकबुध
इति ॥ सतदनियतनिमित्तपरम् ॥ नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्बृद्धिनिमित्तकम् । ते
यामनियतत्वे तु तदानंतर्यमिष्यत इति लौगांसि स्मृतेः ॥ आधानां गं नां दीश्राद्धं
त्वपराह्णम् ॥ आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्ते तु मध्यतः । पार्वणां वापराह्णे तु
द्विआइंतथाग्निर्कर्मिणि निर्णयामृते गालोक्तेः ॥ नां दीमुखे हवयप्रातरुद्भि
कं त्वपराह्णत इति विष्णोक्तेः ॥ इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेणा त्वदेवैत्यं
कार्यम् ॥ तत्र मातामहाः सपत्नीकाः बृद्धप्रमातामहप्रमाताहमातामहानां सप
त्नीकानां मिति पृथ्वीचंद्रोदये गार्ग्यरूपेणापाठात् (हेमाद्रौ शांखः) नां दीमुखे
सत्यवसुसंकीर्त्यै वैश्वदेविके (बृद्धपराशरः) नां दीमुखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणा कु
शासनम् । पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणामिति स्मृतिः (यत्तु बृद्धवशिष्ठः) नां
दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नामसंकीर्त्ये द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् (य
च्च स्मृत्यर्थसारे) वृद्धमुख्यास्तु पितरो वृद्धिआइं युभुंजत इति (यच्च गार्ग्यः) व्युत्क्र
मप्रतिपादनंतच्च शाखांतरविययम् ॥ पितृभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति
बह्वृचपरिशिष्टे कात्यायनेन चानुलोम्यान्नातात् ॥ पृथ्वीचंद्रोदयेऽप्येवम् ॥ य

तुकेचिद्वृद्धिपदं पित्रादियुप्रयुजतेतन्न॥ अनस्मद्वृत्तशब्दानामरूपाणामगोवि
 णामा अनाम्नामतिलाद्यैश्च नांदीश्राद्धंतुसव्यवदिति पृथ्वीचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः॥
 नचनियेधादेवविधिः कल्प्यतइतिवाच्यम् ॥ प्रौष्ठपदीश्राद्धेप्रपितामहात्परेयां
 वृद्धपित्रादीनां देवतात्वान्नांदीश्राद्धत्वसाम्येनेहापिततप्राप्तौनियेधात् (गोत्राना
 मानिनियेधस्तु) शुभार्थीप्रथमांतेनवृद्धौसंकल्पमाचरेदित्युपक्रम्यानस्मद्वृद्धश
 ष्ढानामित्युक्तेःसंकल्पश्राद्धपरः ॥ सर्पिंडकेतुसर्वभवीतिप्रयोगपारिजातः ॥
 गोत्रनामभिरासंध्यपितृभ्योर्ध्वप्रदापयेदितिछंदोगपरिशिष्टेतिद्विधाना त (यत्तु
 ब्राह्मे) पितापितामहश्चैव तथैवप्रपितामहः । त्रयोह्यशुमुखाद्येतेपितरःपरि
 कीर्तिताः ॥ तेभ्यःपूर्वतरायेचप्रजावंतःसुखीधिताः । तेतुनांदीमुखानांदीसमृद्धि
 रितिकथ्यतइति (यच्चमार्कंडेयपुराणो) येस्युःपितामहादूर्ध्वतेतुनांदीमुखाःस्मृ
 ताइतितज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयम् ॥ तेनतस्येदमावप्रयक
 म (यत्तु विष्णुः) पितरिपितामयेचजीवतिनैवकुर्यादितितद्वर्णादिविषयमिति
 कल्पतरुः ॥ मदनपारिजातेप्येवम् (हेमाद्रिस्तु) नांदीमुखानांश्राद्धंतुक्रन्यारा
 शिगतेरवौ । पौर्णमास्यांतुकर्तव्यंवराहवचनंयथेति ॥ प्रौष्ठपदीश्राद्धैकवा
 क्यत्वात्तत्रैवपूर्वेयां देवतात्वमित्याह ॥ अत्रसत्यवसुविश्वेदेवावियुक्तं प्राग्वत् (य
 तुश्रुतातपः) मातुःश्राद्धंतुयुग्मैः स्याददैवंप्राङ्मुखैःपृथगितितद्विन्नप्रयोगमा
 तृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वयेविश्वेदेवविकल्पार्थम् (प्रयोगैक्येतु) विश्वेदेवविहीनंतुकेचि
 दिच्छंतिमानवाइति तद्विन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वयेविश्वेदेवविकल्पार्थ
 म ॥ प्रयोगैक्येतुदेवनियमइतिहेमाद्रिः ॥ एतच्चमातृपजापूर्वकंकार्यम् ॥ अह्म
 त्वामातृयागंतुयःश्राद्धंपरिवेषयेत् । तस्यक्रोधतमाविष्टाहिंसाभिच्छंतिमातर
 इतिश्रुतातपोक्तेः (कौर्मैपि) पुठपैर्धूपैःसर्नैवेद्यैर्गंधाद्यैर्भूषणैरपि । पूजयित्वा
 मातृगणंकुर्याच्छ्राद्धवयंबुधइति (छंदोगपरिशिष्टे) कर्मादियुतुसर्वेषुमातरःस
 गणाधिपाः । पूजनीयाःप्रयत्नेनपूजिताःपूजयंतिताः ॥ प्रतिमासुचश्राद्धासुलि
 खितोवापरादियु ॥ अपिवास्तपुंजेयुनैवेद्यैश्चपृथग्विधैः॥ कुड्यलग्नांवसोर्धा
 रांसप्तधारांघृतेनतु । कारयेत्पंचधारांवानातिनीचांनचोच्छ्रिताम् ॥ आयुष्या

गिचशांत्यर्थजप्त्वातत्रसमाहितः । यदुभयः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेत ॥
 अत्र सर्वे ष्वितिग्रहणात्प्रहयजतद्विकारे ष्वपिनित्यं श्राद्धम् ॥ नानिश्चातुपितृ न
 श्राद्धे कर्म किंचित्समाचरेदिति शातातपोक्तेः च ॥ इयंच वसो धारितच्छाखीया
 नां नियता अन्ये प्रांतं नियता ॥ बहवत्पंवास्वगृह्योक्तमित्युक्तेः करणोत्त्वभ्युदयः ॥
 यच्चात्मा तं स्वशाखायामित्युक्तेः ॥ आयुष्याणि आने भद्रा इत्यादीनि ॥ यदुभय
 तिमावादित्रिकोपतस्य गामिति पृथ्वीचंद्रोदयः ॥ छंदोगानां यदुदेवत्यस्येषां न
 वदेवत्यमित्याशार्कः ॥ समतुसंतको किलमतानुसारिणां मातृमातामहप्रमाताम
 हा इति मातासहैव मातामहश्राद्धकरणात् ॥ तद्विषयमिदं यदुभय इति ॥ मातरस्त
 त्रैवोक्ताः ॥ गौरीपद्माशचीमेधासावित्रीविजयाजया । देवसेनास्वधास्वाहामात
 रोलोकमातर इति सर्वविशेषात्तेन चतुर्दशत्वम् ॥ यदा षोडशेति पाठस्तदा देवतां
 तरम् (चंद्रिकायां चतुर्विंशतिमते त्वन्या उक्ताः) तिस्रः पञ्चाः पितुः पक्षेति स्त्रोमा
 तामहेत्या । इत्येतामातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी ॥ आसां जीवने प्रत्यक्षपूज
 नम् ॥ मृतानां त्वसत्पुंजे ष्विति हेमाद्रिः ॥ ब्राह्मरायाद्यास्तथा सप्तदुर्गास्त्रिगणा
 धिपान् ॥ वृद्ध्यादौ पूजयित्वा तु पश्चान्नां दीमुखान् पितृन् ॥ मातृपूर्वादिपितृन् पूज्य
 तो मातामहानपि मातामहीस्ततः केचिद्युग्माभोज्या द्विजातय इति ॥ अत्र द्वादशत
 देवतस्य देशाचारान्वयवस्था (ब्राह्मरायाद्याः) ब्राह्मीमाहेश्वरी चैव कौमारी वैष्ण
 वी तथा । वाराही वतथेन्द्राणी चामंडाः सप्तमातर इत्यपरा र्के उक्ताः ॥ अत्र चोला
 दीनां यौगपद्ये त्रयोक्ताः (छंदोगपरिशिष्टे) गणाशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूज
 नं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादियु ॥ मातृभ्य इति यस्यार्थे चतुर्थी ॥
 गणाशः एकानेकपुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्तव्यादित्यर्थः (तथा)
 असकृद्यानिकर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिभिः । प्रतिप्रयोगेनैव स्युर्मातरः सगरा
 धिपाः कर्मवृत्तावपि कुत्रश्राद्धकार्यं क्वचिनेत्युक्तं तत्रैव ॥ आधाने होमयोश्चैव वै
 श्वदेवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पूर्णामासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदत्येवं
 मनीषिणाः ॥ एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्पृथक् ॥ एतेषु प्रतिप्रयोगां नावर्तते
 किंत्वादौ ॥ एतद्विज्ञेयं मया गादौ प्रतिप्रयोगमावर्तते एव ॥ श्राद्धमित्यर्थः ॥ क

चिदादावपि निषेधमाह स एव ॥ नाष्टकासु भवेच्छाद्वंनश्राद्धे श्राद्धमिच्छते । न सो
 ष्यंती जातकर्म प्रोषितागतकर्मसु ॥ विवाहादिः कर्मगणो यउक्तो गर्भाधानं शुश्रूषो
 यस्य वांते ॥ विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छाद्वंनदौकर्मणाः कर्मणाः स्यात् । सो ष्यं
 त्याश्रासन्नप्रसवायाः ॥ सो ष्यंती मभ्युक्ष्येत्युक्तं कर्म ॥ कात्यायनेनोक्तस्य श्राद्धस्य
 पाकस्य प्राधान्यात्तस्य च ॥ जातश्राद्धेन दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणोऽथ पीति निषेधान्न
 जातकर्मणां दीश्राद्धमित्याशार्कः ॥ आमानेन वा कार्यमित्यपि तेनैवोक्तं (गौ
 डास्तु) जातकर्मण्येव निषेधः ॥ पुत्रजन्मनिमित्तकं तु कार्यमेव ॥ जन्मन्यथो
 पनयने इत्युक्तेः ॥ नैमित्तिकमायेव द्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् । पुत्रजन्मनित्त
 कार्यं जातकर्मसमं नैरिति मार्कण्डेयपुराणाच्चेत्याहुः ॥ हारलतायां श्राद्धविवेके
 चैवम् ॥ एतेन जातकर्मणा कालांतरे श्राद्धनिषेधेन पुत्रजन्मदिने इति वाचस्पतिम
 तंपरास्तम् ॥ अत्र निषेककाले इति वचनात्तर्गभाधानेन निषेधः ॥ निषेककाले सोमे
 च सीमंते च यने तथा । ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माणां विधिवत्कृतमिति पारस्करः ॥
 (प्रोषितेति) प्रोष्येत्यगृहानुपतिष्ठते पुत्रं दृष्ट्वा जपतीति विहितं कर्म विवाहादिग
 र्भाधानां तीयो गृहप्रवेशचतुर्थी कर्मादिकर्मसमूह उक्तः सूत्रकारेण ॥ तत्रापि प्र
 तिकर्मनेत्यर्थः ॥ अन्येऽपि हलाभियोगादयो अपवादविषयास्तत्रैव ज्ञेयाः ॥ तद
 हाप्रचारान्नोच्यंते (अत्राधिकारिणाः ॥ विष्णुपुराणो) जातस्य जातकर्मादिक्रि
 याकांडमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम् ॥ अत्र केचित् ॥ जी
 वत्पितुः साग्नेरेव वृद्धिश्चात्वेधिकारः ॥ न तु निरग्नेः ॥ न जीवत्पितृकः कुर्या
 द्छात्त्वमग्निमृते द्विजः । येभ्य सर्वापि तादद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः ॥ पिता स
 हेप्येवमेव कुर्याज्जीवतिसाग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे इ
 ति चंद्रिकायां सुसंतुक्तेरित्याहुः ॥ प्रयोगापरिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादिति
 यद्व्याख्यातं तच्च ॥ अनाग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ वृत्तिर्कर्मणि । येभ्य सर्वापि
 तादद्यात्तानेवादिश्यतर्पयेदिति हारीतोक्तेः ॥ सौमंतवतु वृत्तिश्चात्वेभिन्नश्रा
 त्वपरमित्युक्तं सदतरत्ने ॥ श्राद्धपदं पिंडपितृयज्ञपरमिति पृथ्वी चंद्रोदयः ॥
 निर्यायसूते तु हारीतीयेनाग्निर्कोनाहिताग्निरभिप्रेतः ॥ पूर्ववचने तु साग्निकः श्रौ

ताग्निःस्मार्त्ताग्निश्चोच्यते ॥ तेनोभयाग्निहीनस्यनेत्युक्तं तन्न ॥ पूर्वोक्तदिशा
 गतिसम्भवेनानिपदस्यस्मार्त्ताग्निपरत्वेमानाभावात् ॥ ब्रह्ममागानित्या नित्य
 संयोगविरोधात् ॥ पितरो जनकस्येज्या यावद्ब्रतमनाहितम् ॥ समाहितव्रतः प
 ष्चात्स्वान्यजेतपितामहानिति पृथ्वी चन्द्रोदये यमवचो विरोधाच्च (अपरा
 कीपि) समावर्तनेब्रह्मचारी स्वयमेवनान्येष्ट्याङ्कुर्यादित्याहुः ॥ अतः पूर्वमेवसा
 धु ॥ नोपदेवोप्येवमाह ॥ यत्तुमतंजीवतिप्रतुः पञ्चमकर्मदौनवृद्धिश्चासंहारी
 तीये (जन्मादावित्यादिशब्देनतत्प्राप्तावर्षि) सङ्गाहेपुत्रजनने पित्र्येष्ट्यासौमि
 केमखे । तीर्थेब्राह्मणा आयाते यदैतेजीवतःपितुरिति ॥ मैत्रिर्षाग्निष्टेउवाहस
 वतस्योपसंहारात् ॥ एवंयत्रतुसंस्कारादिपदं तद्वगुदाहर्हिपरमेवोक्तं तन्न ॥ उवा
 हपदस्यस्वविवाहपरित्यस्यपिसम्भवात् ॥ पञ्चविवाहपरत्वेमानाभावात् ॥ ना
 मकर्मणिवाल्यानां चडकिमिदिकेतथेत्यादिभिर्नित्य श्राद्धस्यचौलाद्यंगत्वावगतौ
 नित्या नित्यसंयोगविरोधाच्च ॥ अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंग्रहः (तथा
 कात्यायनः) स्वपितृभ्यः पितादद्यात्तुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डापोडाहनात्तेयां
 तस्याभावेतुतत्क्रमात् ॥ सुतोषांचौलादिसंस्कारेषुपितास्वपितृभ्यः पिण्डां
 श्राद्धं पिण्डदोशहरणं चैवमिति दर्शनादौवृत्ताविवाहपर्यंतदद्यात् ॥ विवाह
 ष्चप्रथमः ॥ नांदीश्राद्धं पितः कुर्व्यादिद्येपाणिश्रहेर्नव ॥ अतः कर्षप्रकुर्वीत
 स्वयमेवतुनान्द्रिकमितिस्मृतेः (तस्यपितुरभावेत्तत्क्रमात्) असंस्कृतास्तुसंस्का
 र्यां प्राहभिः पूर्वसंस्कृतैरिति ॥ यः कर्तृकमस्तेनक्रमेणान्येषुप्राप्तार्ह्य्यादिति
 चन्द्रिकादयः ॥ हेमाद्रिस्तुतस्यपितुरभावेयः पितृव्यमातुलोविः संस्कृत्यत्सित
 त्क्रमात्संस्कार्यपितृक्रमादद्यात्तुतस्यपितृभ्य इतिन्याचख्यौ ॥ समावर्तनस्यापि
 विवाहप्राप्तौसुतसंस्कारत्वात् पितैवनांदीश्राद्धं कुर्यात् ॥ तदभावेज्येष्ठप्राता
 दिभिः ॥ तदभावेस्वयमेवकुर्यात् ॥ उपनयनेनकर्मिककारस्यजातत्वात् ॥ अथ
 माद्यविवाहेषोतिपृथ्वीचन्द्रोदय चन्द्रिकादयः ॥ सर्वचरत्वेत्येवम् ॥ यदातुपि
 तसि सन्यस्तेप्रोयितेप्रतितेवाधर्मार्थतत्पुत्रसन्धः संस्कृत्योत्तदासंस्कार्यपितुः पि
 त्वादिभ्योदद्यात् ॥ पितरो जनकस्येज्यायावद्ब्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चा

त्त्वान्यजेतपितामहानिति पृथ्वीचन्द्रोदयेयमोक्तेः (जीवतिपलकस्याविशेषमा
 हकात्यायनः) वृद्धौतीर्थेचसंन्यस्ते तातेचपतितेसति ॥ येभ्यसवपितादद्यात्ते
 भ्योदद्यात्स्वयंसुत इति (अनुबहुवचपरिशिष्टे) जीवतिपितासुतसंस्कारेषु मातृ
 मातामहयोः कुर्यात् ॥ तस्यांजीवत्यांमातामहस्यैवेति तत्तच्छब्दरवीयानामेवेति
 दिक् ॥ स्मृतितत्त्वादिमौडिग्येषुतुषीकन्मातृकर्मापितामहादिभ्यो वृद्धौदद्यात् ॥
 जीवन्तमपिदेद्यादप्येताद्याचोदकेद्विज इति कात्यायनोक्तेः ॥ जीवेतस्मिंसुताः
 कुर्युः अपितामह्यासहैवतु ॥ तस्याञ्चैवतु जीवत्यां तस्याश्चचेति निश्चय इतिहारी
 तोक्तेरुक्तम् ॥ तस्मिन्मर्तेरिहासित्वात्यास्तु पर्वतसमिप्राडीकरणादि
 विप्रयत्नात् ॥ जीवेद्युर्विप्रार्थिस्तंमर्तुप्रतिन्यजेदिति ॥ यच्चज्ञातवर्गस्यलोपस्य
 वेत्याहुः (अनुबहुवचपरिशिष्टः) ॥ निवेककालेसोमेचशीसन्तोऽन्यनेतया ॥
 जेषांमुसवनेथाङ्गं कर्मांगं द्विजवर्त इति ॥ प्रजोर्भाषानादौकर्मांगजातकर्मोवावु
 सतंतुद्विधाद्वपुषोर्विप्रिविदित्युक्तेः (मौडिनिबन्धेमात्स्ये) ॥ अन्नप्रशिक्षसी
 सन्ते पुत्रोत्पत्तिर्निमित्तकेषां पुंसवेचविमेहेच नववेप्रमप्रवेशने ॥ (वेदवतजला
 दीनां प्रतिष्ठायांतथैवच ॥ तीर्थयात्रांतथैव ॥ वृद्ध्याहं प्रकीर्तितम् ॥ अन्नभुत
 निमित्तो नांयद्विषयः ॥ भाषिनिस्तुत्राप्रगतत्वत् ॥ वृद्धिगणदसंभर्माविदेशो
 य इतिमौडिग्यः ॥ अन्येतु निवेकादौ कर्मांगवृद्ध्यादयोः समुच्चयमाहुः ॥ नांदी
 आहंसांजातभयानुभूता (अज्ञेयिकर्तव्यता) ॥ पृथ्वीचन्द्रोदयेवृद्धपरांप्रारः) माल
 त्याः प्रातपरायाः सत्त्विकाकुञ्जयोर्वापि ॥ केतकाः प्रातलोयावां देयाः मालानलो
 हिताः ॥ आहंमालानियेवस्यायमपवादः (तथा) सुवेप्रमयगौसवसात्तंकारैस्त
 यांतरेण ॥ कुंकुमाद्यनुलिप्तगौर्भादियन्तुकाहंशैः सह ॥ निवेद्योपिस्तथाभूता
 गीतवृत्त्यदिहरिताः (हेमद्रौ ॥ ब्रह्मण्डे) कुप्रास्थानेचहर्षः स्वर्गमालस्याभि
 वृद्धये ॥ कुप्राश्चपिबद्धयन्ते (कन्दर्गपरिशिष्टे) ॥ प्रातरासंज्ञिताविप्रान्युत्सा
 तुभयवस्तथा ॥ उभयत्रदेवोपिदेव ॥ बौद्धदेवेद्वौविप्रौपिवादीनामेकैकस्यद्वौ
 द्वाविति विंशतिः ॥ त्रिकेनाहं विद्यते विप्रः (अवविप्रालसिस्त्रियोपिभोक्त्या
 इत्याहाराकर्तव्यवशिष्टः) मातृप्रादेतुविप्राणांमलाभेपूजयेदपि ॥ प्रतिपुत्रान्वि

ताभ्या योयितोष्टौकुलोद्भवाः ॥ मातृविकेचतसः सातामहोविकेचेत्यष्टा
वित्तिहेमाद्रिः ॥ अर्वापिन्धेप्राङ्मुखानुविप्राः ॥ पार्थेपिन्धेचतुस्संसादलमिति
जयन्तः (हेमाद्रौब्राह्मे) विप्रानुप्रदसिणाधर्तप्राङ्मुखानुपवेशयेत् (ह्रदोगपरि
शिष्टे) गोवनामभिरासंध्यपितृभ्योऽर्घ्यप्रदापयेत् ॥ नावापसच्यकराणांनपिच्यं
तीर्थमिच्छते ॥ ज्येष्ठीत्तरिक्कान्युगमान करायामप्रपन्नवकात्र ॥ कृत्वाव्यसंप्रदात
व्यं नैकैकस्यान्नदीयते ॥ शिवादेर्द्वौविप्रौतयोर्दक्षिणाहस्तौसंयोज्यप्रथमोप
वेशितविप्रकरोपरितंत्रेसावयोरुच्यंद्वाप्रदित्यर्थः ॥ बहुत्रचकारिकायांतुदत्ता
ह्यदिदेकदेशः स्यादर्थदानं प्रतिविज्ञत्वा आभृत्तरपिमंत्रस्यप्रतिब्राह्मणमिच्छते ॥
प्रतिविज्ञं पृथक्पृथक्पुनरिच्छित्तुर्गोत्रिच्छित्तुक्त्वा ॥ मधुमक्षितयस्तत्रविज्ञपो
शितुसिद्धताम् ॥ सायन्याजंस्तोत्रंमधुसंघंविबर्जितम् ॥ तत्राशतजपेत्तत्र
दाचित्पितृसूतकम् (तथा) संपन्नमितिहृत्वाऽर्घ्यं प्रशस्यात्तेविधीयते ॥ सुसंपन्न
मितिप्रोक्ते शेषमन्ननिवेदयेत् ॥ असद्योदकदानंञ्च अर्घ्यदानंवादिष्यते ॥ य
द्यथैवनिर्गतकुर्याच्चतुर्गोत्रिच्छित्तुक्त्वा (ब्रह्मोदयेब्राह्मे) पठेच्छंक्रुविसूक्तान्तु स्व
स्तिसूक्तंशुभन्वया ॥ नान्दीमुखमपितृभ्योऽर्घ्यं प्रदत्वासांजलिप्रक्षाल्याहुयेत् (तथा)
शत्यंजन्दीधिसव्यक्तं वहसिशाखांस्तथा ॥ अर्वापिच्छित्तुक्त्वाचतुस्संसादलमिति
फलमग्निभावं ॥ दद्यान्नान्दीमुखेऽथैव पितृभ्योर्विनिर्वाक्यम् ॥ द्वासांमन्त्रक
मलानि यत्रांप्रचविनियोजयेत् ॥ तान्येतेदसिणार्थतु दद्याद्विप्रेषुसर्वदा (तथैव
चतुर्विंशतिमते) द्वौद्वौचाभ्युदयेपिण्डावेतैकस्मैवित्तिःसिप्रेत् ॥ एकंतामनापारं
तूष्णीं दद्यात्पिण्डानुपृथक्पृथक् (वशिष्टः) प्राङ्मुखोदेवतीर्थेन प्राकूलेयुक्
शेषुच ॥ दत्त्वापिण्डान्नेकुर्वीतपिण्डयाजसत्रोमुखम् वा नान्दीमुखेभ्यःपितृभ्यः
स्वाहेतिवापिण्डदानमंत्रंशतवृत्तिः ॥ अत्रपिण्डाः कृताकृतास्त्युक्तम् (तथैवम
विष्ये) पिण्डनिर्वपणंकुर्याच्चिवाकुर्याद्विचक्षणाः ॥ हृदिश्राद्धमहाब्राह्मे कृतध
मनिवेदयतु (छागलेयः) अग्नौकरणमर्घ्यंवा वाहनंचाग्ननेज्जनम् ॥ पिण्डः प्रा
द्वेप्रकुर्वीत पिण्डहीनेनिवर्तते ॥ तेनान्नभोजनस्यैवप्रधानत्वाद्यादिविप्रस्यवसनं
तदातस्यैवपार्वणास्यपुनरावृत्तिरितिसिद्धम् ॥ अत्रसांकल्पोविशेषः प्रयोगपारि

जातेसंग्रहे । शुभार्थीप्रथमान्तेन वृद्धीसांकल्पमाचरेत् ॥ नयसुखायदिवाकुर्या
 न्महादोयोभिजायते । नासगोवादिनियेषेभ्यश्चैव न तु सपिण्डकथाद्देवतिसंग्रहः ॥
 अत्रायंक्रमः ॥ नान्दीयाद्देवैः सगाः क्रियतामिति द्वौ युगपन्निमंश्च श्रौतयेति वि
 प्राभ्यां युगपदुक्ते प्राप्नुतां भवन्तौ प्राप्नुवाव इति वैश्वदेववत् पित्र्ये च द्विवचनान्तेन
 विप्रव्यये प्रयोगं कुर्यात् (आहिताग्निस्तु हेमाद्रीब्राह्मणे) योऽग्नीतु विद्यमानेऽपि वृद्धौ
 पितृडाक्षनिर्वपेत् । पतन्ति पितरस्तस्य नरके स च प्रच्यते (बह्वृपरिशिष्टे) द्वौ द
 भौ पवित्रे पवित्राणि चत्वारि ॥ शन्नो देवीत्यनुमंत्रिता सुयवानां वपति ॥ यवोऽसि
 सोमदेवतयो सोमवेदेव निर्मितः । प्रजवद्भिः प्रजः पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितृ निमा
 लोकारं प्रीणायाहिर्नः स्वाहेति स्वाहाद्या इति पृच्छति ॥ विश्वे देवा इदं वो अर्घ्यं
 नान्दीमुखाः पितर इति यथा लिंगमर्घ्यदानं गन्धादिदानं द्विर्द्विः ॥ पासां हेमोऽन
 ये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृसते स्वाहेत्यतो देवा अवन्तु नो इत्यंगुष्ठग्रहणं ॥
 पावसां नीः शंखीरैः सप्रतिरथं च आवयेन्मधवातावृत्तं स्थाने उपस्मै गायतेति पं
 चमधुमतीः आवयेदक्षन्मी बन्दन्तेति च बध्नां भुक्तये योगौ कैकस्य द्वौ द्वौ पितृद्वौ दद्या
 दिति (चन्द्रिकायां बृहवशिष्टः) पितृप्रश्ने तु सन्पन्नं देवे रुचितमित्यापि । दधि
 कर्तुं धुमिथाश्च पितृडाः कार्या यथाक्रमम् (कात्यायनः) त्यमधुवाजिनमिति
 विप्रांश्च विसर्जयेत् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षयस्थाने स्वधावाचयि
 य इत्यस्य स्थाने नान्दीमुखान् पितृ नवाचयिष्ये इति ॥ न स्वधां प्रयुंजीतेति ॥ अत्र
 साग्निर्नग्निर्वा आदौ वैश्वदेवं कुर्यात् ॥ आदौ वृद्धौ क्षधे चांति मध्ये आदौ तु पार्वणो ॥
 एकोऽद्विष्टेति वृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयते इत्याशां केशां स्वयनपरिशिष्टात् (हेमाद्रीतु)
 शेषमक्षमेनुजाभ्यश्चैश्वदेवक्रियान्ततः । आद्वाहि आद्वाशेषेणा वैश्वदेवं समाचरेद
 ति चतुर्विंशतिमत्तान् नान्दीयाद्देव्यन्ते वैश्वदेव उक्तः ॥ बह्वृचानामपि वृत्यालो
 चनाक्षयैव ॥ पूर्वोक्तान्तयेषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयं वा ज्ञेयम् ॥ अत्र आद्वा
 गतर्पणानेत्युक्तं प्राक् ॥

इति निर्यायसिन्धौ बृहिश्राद्धम् ॥

—*—

(अथजीवतपितृकशास्त्रम्) तत्रानेकपक्षादुपपद्यते ॥ जीवतं पितरं भोजयित्वा प
रयोः श्राद्धं कुर्यादित्येकः ॥ होमांतमेव कुर्यादित्यन्यः ॥ होमांतः पितृयज्ञः स्या
ज्जीवे पितरि जानतः । पितरं भोजयित्वा वा पिंडां निपृणयात् परावित्ति यज्ञपात्रौ
क्तेः ॥ यदि जीवति पितान दद्यादा होमात् कृत्वा विरमेदित्यापस्तंबोक्तेः प्रच ॥ जीव
तां पिंडान् गनौ हुत्वा परेभ्यो देयमित्यपरः ॥ जुहुयाज्जीवेभ्य इत्याचलायनोक्तेः
जीवतामजीवतां च पिंडदानमितीतरः ॥ जीवतामजीवतां वा देयमेवेति हरिराय
केतुरिति निगमात् ॥ तस्माज्जीवतपिता कुर्यात्तद्वाभ्यामेव न संशय इति भविष्योक्ते
र्वाभ्यामेवेत्यन्यः ॥ एते पक्षाः कलौ निषिद्धाः ॥ प्रत्यक्षमर्चनं श्राद्धे निषिद्धं स नुर
ब्रवीत् । पिंडनिर्वपणं चापि महापातकं संमितिमिति पृथ्वीचन्द्रोदये भविष्योक्तेः
चंद्रिकाप्येवं तस्मात्पितरि जीवति श्राद्धानारंभ एवेत्येकः पक्षः ॥ सपितुः पितृक
त्येषु अधिकारो न विद्यत इति कात्यायनोक्तेः ॥ जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं वि
वर्जयेदिति हारोतीक्तेः प्रच ॥ पितुः पित्रादिभ्यो दद्यादिति सिद्धांतः प्रियमाणो तु
पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेदिति मनूक्तेः ॥ पितुः पितृभ्यो वा दद्यात्सपितेत्यपराश्रु
तिरिति कात्यायनोक्तेः प्रच ॥ अयं बहुसंमतः पक्षः ॥ अन्ये शाखाभेदेन ज्ञेयाः ॥
एवं जीवन्मातामहेनाप्यहेनकार्यम् ॥ मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणाः
संत्रोहेन यथा न्यायं श्रेयाणां संवर्जितमिति विष्णाक्तेः ॥ एवं मात्रादिकस्यापि तथा
मातामहादिके इति पृथ्वीचन्द्रोदयेऽग्निपुराणाच्च ॥ पितरि जीवति तु स्वमातरि मृ
ताया सपि पितुरेव मातृमातामहयोः कुर्यात् ॥ येभ्य एव पिता दद्यादिति ब्रह्म
सावचनादिति पितामहचरणाः ॥ मदनरत्ने तु जीवति पिता स्वमानामहयोर्दद्यादि
त्युक्तं ॥ कालादर्शप्येवम् ॥ मृते तु पितरि जीवन्मातृकः पितामह्यादिभ्यो वृद्धौ द
द्यादिति स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थाः ॥ (दाक्षिणात्यास्तु) पितृवर्गे मातृवर्गे तथा
मातामहस्य च । जीवेत्तु यदि वगाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेदिति वचनात्तद्वर्गत्याग एवे
त्याहुः ॥ एवं पतितसंन्यस्ते पितृकादेरपि ज्ञेयं ॥ वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते तांते च पति
ते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति यदुत्रिंशन्मतात् ॥ संन्यस्ते
जीवतीति प्रर्थः मृते तु संन्यस्ते तदाद्ये एव देयम् ॥ मृतेऽपि परेभ्य एवेति गौडाः (का

त्यायनोपि) ब्राह्मणादिहतेतातेप्रतितेसंगवर्जिते । व्युत्क्रमाचमतेदेयंयेभ्यसव
 ददात्यसौ ॥ अयंचसन्यस्तपित्रादेरपिशोयातसर्वश्राद्धेधिकारः ॥ सतत्त्रिदंडिप
 रस एकादशाहपार्वणावार्धिकाद्यपितस्यैव ॥ अहन्येकादशेप्राप्तेपार्वणांतुविधीय
 ते । इत्युक्ता ॥ त्रिदंडग्रहणादेवप्रेतत्त्वंनैवजायतेइतुशनसाविशेषोक्तेः ॥ ब्राह्म
 णादिहतेइत्यादिनिषेधस्त्वेकदंडादिपरः ॥ अतःपरमहंसानांवार्धिकादिक
 मपिनकार्यमितिशूलपाशाश्राद्धतत्त्वादयोगौडग्रन्थाः इदमेवतुयुक्तं ॥ (यत्तुहेमा
 द्रौकौंडिरायः) दर्शश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपक्षिकम् । नजीवतुपितृकःकुर्या
 त्तिलैस्तर्पणमेवचैतत्तत्सन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयम् (मैत्रायणीयपरिशिष्टे)
 उद्वाहेपुत्रजननेपित्र्यष्ट्यांसौमिकेसखे । तीर्थेब्राह्मणाश्रायातेयडेतेजीवतः पि
 तुः (तत्रैव) महानदीयुसर्वासुतीर्थेषुचगयामृते । जीवतुपितापि कुर्वीतश्राद्धं
 पार्वणाधर्मवित् ॥ गयामृतेइतिमातृव्यतिरिक्तविषयम् ॥ अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ
 सत्यांयच्चमृतेहनि । मातुःश्रात्वंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवतीतितत्रैवोक्तेः ॥
 गयाप्राप्तौप्रासंगिक्याम् ॥ गयांप्रसंगतो गत्वामातुः श्राद्धंसमाचरेदितिवचनात्
 तेनमृतमातृको गयायांतत्पार्वणामात्रंकुर्यात् । तज्जीवनेतुतीर्थश्राद्धमपिनेतिका
 लादर्शस्मृतिदर्पणादयः ॥ अन्येतुगत्वाश्राद्धं नेतिनिषेधार्थः ॥ सामान्यतःप्राप्तं
 तीर्थश्राद्धंभवत्येवगयायामित्याहुः ॥ यदातुपितुःप्रीतिनिधित्वेनगयांयातित
 दायजमानस्यपितृपितामहप्रपितामहाइत्येवंश्राद्धम् ॥ तत्रमातुःपितृपत्नीत्वेनै
 कोद्विष्टंकृत्वामातृत्वेनपुनःपार्वणांकुर्यादिति त्रिस्थलीसेतौ ॥ तच्चफलपुवि
 ष्णुपदाक्षयवटेष्ट्वेवेतिकैचित् ॥ आद्यांतेसवेत्यन्ये ॥ मध्यमांतेइत्यपरे ॥ संकोचे
 हेत्वभावात्तत्रत्यसर्वश्राद्धानिमातुःकार्याराणीत्युक्तंप्रतिभाति (यत्तुमदनपारि
 जाते) नजीवतुपितृकःकुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विजः । देभ्यसर्वापितादद्यात्तेभ्यः
 कुर्वीतसागिनकइ तिसुसंतक्तेः ॥ साग्नेरेवजीवतुपितृकस्यतीर्थदिश्राद्धमुक्तं ॥
 साग्नेरपिमैत्रायणीयशाखीयस्यैवनान्प्रेयसम् ॥ यडेतेजीवतःपितुरितितत्परि
 शिष्टेएवोक्तेरितिरत्नावलीदिवोदासाद्यास्तदयुक्तम् सौमंतवंपिंडपितृयज्ञवि
 ययंसंन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयंवेतिपृष्टवीचंद्रोदयोक्तेः ॥ वृद्धौतीर्थेचेत्यादेः

साधारण्येनास्यापितथात्वाच्च ॥ तथानिरग्नेरपिनांदीयाद्वमुक्तं प्राक् ॥ एवं
पितामहजीवनेपिज्ञेयम् ॥ विशेषः पितृकृतं जीवत्पितृकनिर्णयेज्ञेयः ॥ अथपिता
महेजीवतिमृतेचपितरियद्यापिपितामहोवात्तच्छ्राद्धेभुंजीतेत्यब्रवीन्मनुरितिसनु-
नाजीवतःपितामहस्यभोजनमुक्तम् ॥ तथापिप्रत्यक्षार्चनस्यपूर्वनिश्चिद्धत्वात्पिता
महविहायपितृप्रपितामहवृद्धप्रपितामहेभ्योदेयम् । पितायस्यतुवृत्तः स्याज्जी
वेचचापिपितामहः । पितुःसनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्प्रपितामहमितिमनक्तेः ॥ अ
यमेवसर्वसमतःपक्षः (यत्तु कुंदोगपरिशिष्टे) पितामहेधियमागोपितुःप्रेतस्य
निर्वपेत् ॥ पितुस्तस्यचवृत्तस्यजीवेचचेत्प्रपितामहइति एकपुस्त्यं द्विपुस्त्यंवापा
वरासाहत्तीर्थपितृयज्ञपरम् ॥ वृद्धौपूर्वाक्तमेव ॥ एवंपूर्वयोर्मृतयोः प्रपिताम
हेजीवतिपितृमात्रेमृतेपरयोर्जीवतोप्रचवृद्धप्रपितामहादिभ्योज्ञेयं ॥ जीवंतम
तिदद्याद्वाप्रेतायान्नोदकेद्विजइतिकात्यायनोक्तेश्च (एतत्सर्वमनसिक्कत्वाऽह
हेमाद्रौविष्णुः) पितरिजीवतियाश्चाङ्कुर्याद्येयांपिताकुर्यात्तियांपितरिपितामहे
चजीवतियेयांपितामहः पितरिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् । यस्य
पिताप्रेतः स्यात्सपित्रेपिंडनिधायपितामहात् पराभ्यांदाभ्यांदद्यात् ॥ यस्य
पिताप्रपितामहश्च प्रेतौस्यातांसपित्रेपिंडनिधायपितामहात् पराभ्यांदद्यात्
यस्यपितामहःप्रेतः स्यात्सतरसैपिंडनिधायप्रपितामहात्पराभ्यांदद्यात् ॥ यस्यपि
तापितामहश्चप्रेतौस्यातांसताभ्यां पिराडौदत्वा पितामहप्रपितामहायदद्यात् ॥
मातामहानामप्येवं आङ्कुर्याद्विचक्षणाः । संव्रोहेनयथान्यायं शेषाणांमन्त्रव
र्जितमिति ॥ अत्रापितृवन्मातामहेजीवति तत्पित्रादिभ्यःयथातत्रत्रियुजीवत्सुनै
वकुर्यात्तथात्रापीत्यादिसर्वमतिदेयम् ॥ एवंमातृजीवनेपीतिशालपाणिशाला
दर्शा (तन्न) येभ्यएवेत्यादौयच्छ्रद्धादेर्व्यक्तिविशेषवाचित्वेनैतदपिप्रसंगादि
तिदिक् । उत्तरार्धव्याख्यातंप्राक् ॥ यत्त्वत्रविज्ञानेश्वरेणोक्तम् ॥ पित्रेपिंडनिधा
येतिपितुरेकोद्विष्टविधिनाश्चाङ्कत्वा प्रपितामहादिभ्यःपार्वणांकुर्यात् ॥ तद्व्यु
त्क्रममृतसपिंडीकरणाभावपक्षेसपिंडीकरणास्थानापन्नंज्ञेयं ॥ व्युत्क्रमात्तु
प्रसीतानानैवकार्यासपिंडतेतिवचनात् ॥ दशादौतुपितुरेकोद्विष्टमेवकार्यम् ॥

न जीवन्तमतिददातीति श्रुतेः ॥ जीवन्तपितामहो यस्य पिता चांतरितो भवेत् ॥ पितुरे
कस्य दातव्यमेव साहुर्मनीषिणा इति यज्ञपापपूर्वाक्तेः ॥ पितामहे जीवति वै पितरि
एव समापयेदिति हारोक्तोक्तेषु च (शिष्टास्तु) व्युत्क्रमात्तु प्रसीतानां नैव कार्यासि
पिंडतायदिमातायादिपिताभर्तानैव विधिः स्मृत इति ॥ साधवीयेस्कांदोक्ते व्युत्क्र
ममृतसंपिंडीकरणाभावः पितृव्यादिविषय इत्याहुः ॥ एष विधिर्नियेधेरूपः ॥ त्रि
युजीवत्सु विष्णुराह ॥ त्रियुजीवत्सु नैव कुर्यादिति तद्वर्णादिविषय ॥ नान्दी आह
तु परेभ्यस्त्रिभ्यो भवत्येवेति कल्पतरुः (पृथ्वी चन्द्रोदयस्तु) दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्य
स्तु जीवे चेत त्रितयं यदीति मनुक्तेः ॥ सर्वत्र विकल्पः ॥ सच देशाचाराद्भवत्यतिश्रुत
इत्याहुः ॥ सुदर्शनभाठयेतु मांसिकया हं जीवन्तपित्रादिना व्युत्क्रममृतपित्रादिना च
कार्यमेवेत्युक्तं (मदनरत्ने क्रतुः) असृकादियुसंक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु । चंद्र
सूर्यग्रहेपातेस्वेच्छया पृथग्योगतः ॥ जीवन्तपितानैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथा खिल
म् ॥ अन्ये विशेषाः श्रीपितृकृतजीवन्तपितृकनिर्णये भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ च ज्ञेयाः

इति निर्णयसिन्धौ जीवन्तपितृकादियाहुः ॥

(अथ विभक्ताविभक्तनिर्णयः ॥ पृथ्वी चन्द्रोदये मरीचिः) बहवः सूर्यदापु
त्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वे यां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठे नैव तु यत्कृतं ॥ द्रव्येणाचा विभक्ते
न सर्वे रेव कृतं भवेत् ॥ ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः ॥ तेन ये ब्रह्मचर्या
दिनियमास्ते फलितसंस्कारत्वात् सर्वे कार्याः ॥ एवं संसृष्टिनामपितृव्यत्वात् (मि
ताक्षरायानारदः) भ्रातृणां विभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भ
वेत्तेषां पृथक् पृथक् (वृहस्पतिरपि) एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनं । स
कं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ अथ यद्यप्यविशेषश्च वराहब्रह्मयज्ञसंध्या
दिष्वप्यविभक्तानां पृथङ्निषेधः प्राप्नोति तथापि द्रव्यं साध्यं श्राद्धं वैश्वदेवादिष्वेव
सः ॥ द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्य व्ययेनाधिकारात् ॥ यानितुद्रव्यासाध्यानि
संब्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारायणादीनि नित्यनैमित्तिककाम्यानि तेऽप्युपपद्यन्ते
वाविकारः ॥ द्रव्यव्यवसायाभावेऽनुमत्यनपेक्षणात् ॥ द्रव्येणावा विभक्ते नैव स्वाविव्य
यत्वात् ॥ पृथगाप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या

नित्यं भवेत्तथेति प्रयोगपारिजाते अश्वलायनस्मृतेश्च ॥ अग्निहोत्रशब्दो गिनसाध्य
 श्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः तेष्ठव्यन्यानुमत्वेवाधिकारेणान्यायसाम्यात् ॥ पितृश्रा
 द्वादियुतुल्यफलेषु नित्येष्ठवनुसर्तिविनाप्येकस्याधिकारः ॥ सकोपि स्यावरेकु
 र्याद्दानाध्ययनविक्रयस्य । आपत्काले कुटुम्बार्थधर्माथच विशेषतश्चित्तवचनात् ॥
 धर्मार्थेऽवश्यकर्तव्ये पितृश्राद्धादवितिविज्ञानेश्वरः ॥ केचित्त्वविभक्तानामपि
 पृथक्पाकत्वे देशान्तरे च दार्शिकादिकयोः पृथक्त्वमाहुः ॥ भ्रातृणामविभक्ता
 नां पृथक्पाको भवेद्यदि । वैश्वदेवादिकं श्राद्धं कुर्युस्ते वै पृथक्पृथगिति हारीतो
 क्तेः ॥ अविभक्तेन पुत्रेण पितृमेधोमृताहनि ॥ देशान्तरे पृथक्कार्यो दर्शश्राद्धन्त
 र्येव चेति यमोक्तेः चेति तत्र मूलं चिंत्यम् ॥ तदयमर्थः ॥ यंचमहायज्ञमध्ये देवभूतपि
 तृमनुष्यप्रज्ञानन्यानुमत्याज्येष्वप्यवकुर्वीत ॥ होमाग्रदानरहितं न भोक्तव्यं कदा
 चन ॥ अविभक्तेषु संस्पृष्टेष्ठवेकेनापि कृतं कृतमिति व्यासोक्तेः च ॥ यस्य तु ज्येष्ठे
 नाकृते वैश्वदेवेऽर्च्येऽर्च्ये तेन तूष्णीमग्नौ किंचित्सिप्त्वा भोक्तव्यम् ॥ यस्य त्वे
 यामग्रतो न संसिद्धोत्संनियुक्तमग्नौ कृत्वा ग्रंथाह्मणा यदत्वाभुंजीतेत्यविभक्ताधि
 कारे पृथ्वीचन्द्रोदये गोभिलोक्तेः ॥ आश्वलायनस्तु पाकपार्थक्ये पृथक्त्वं तदे
 कत्वेऽप्युक्तमाह ॥ वसतामेकपाकेन विभक्तानामपि प्रभुः । एकस्तु चतुरो
 यज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकात् ॥ अविभक्ताविभक्तावापृथक्पाकाद्विजातयः ॥
 कुर्युः पृथक्पृथग्यज्ञान् भोजनात् प्राग्दिने दिनश्चित् ॥ ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणा
 दितुक्तहेतोः पृथगेव ॥ देवपजातकवचनद्वयादेकत्र पृथग्वा ॥ दर्शग्रहणा
 श्राद्धादित्वेकस्यैव ॥ तीर्थश्राद्धाद्यपि युगपत्सर्वे ग्रामविभक्तानां प्राप्तावेकस्य
 भेदेन प्राप्तो भिन्नं ॥ गयाश्राद्धेऽप्येवं ॥ सष्टद्वयावहवः एवाः शीलवन्तो गुणान्वि
 ताः । तेषां तु समवेत्तानां यद्येकोपि गयां व्रजेत् ॥ तारितास्मो वयं तेन सयाति पर
 मां गतिमिति हेमाद्रौ कौर्मोक्तेः ॥ काम्येऽपि दानहोमादावन्यानुमत्यैवाधिका
 रः ॥ इव्यासाभ्यजपादौ तां विनापि (अपरार्कपैठीनसिः) विभक्तैस्तु पृथक्कार्यं
 प्रति संवत्सरादिकम् । एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥ सांवत्सरात्प
 र्वाणिमासिकान्येकत्रैव (तदाह लघुहारीतः) सर्पिंडीकरणांतानियानि श्राद्धा

निषोडश । पृथङ् नैव सुताः कुर्युः पृथक् द्रव्या अपि क्वचित् ॥ सर्पिण्डनं सासिकोप
लक्षणात् ॥ अर्वाकसंवत्सराज्येयः श्राद्धं कुर्यात्समेत्यतु । ऊर्ध्वसर्पिण्डीकरणात्स
र्वैकुर्युः पृथक् पृथगिति व्यासोक्तेः (उशनाः) नवश्राद्धं सर्पिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च
षोडश । एकेनैव तु कार्याणि संविभक्तधनेऽपि ॥ मघात्रयोदशी श्राद्धं विभ
क्तानामपि पृथगित्युक्तं प्राक् (यत्तु वृद्धवशिष्ठः) सासिकं च तृयोत्सर्गं सर्पिण्डीक
रणात्तथा । ज्येष्ठेनैव प्रकर्तव्यमादिदं प्रथमतः येति तन्निर्मूलम् ॥ बह्वृचपरि
शिष्टेन वश्राद्धं सह दद्यात् ॥ अथ तीर्थश्राद्धम् ॥ तत्र यद्यप्यस्मत्पितामहकृतं त्रिस्थ
लीसेतुरेव जागर्तितथापि किंचिदुच्यते (तत्र यात्रायां) सहाग्निर्वासपत्नीकोग
च्छेत्तीर्थानि संयतः । प्रायश्चित्तीव्रतीर्थपत्नीविरहितोऽपि वा ॥ यज्ञेऽव न धि
कारी वायश्च वामं वसाधक इति कौर्मदिवचनात्सग्नेः सपत्नीकस्यैवाधिकारः
(भारते) ब्राह्मणाः सत्रियोः वैश्यः शूद्रो बाराजस्तमः । त्रिवियो निव्रजं त्येते स्नाना
तीर्थे महात्मनः (स्कांदे विधवाधर्मेषु) स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णुनामग्रहं मुहुः ।
एतत्पुत्राद्यनुमत्यैव ॥ सधवायाः पत्या सहैवेति प्रागुक्तम् (काशीखंडे) सातुः पि
तुः सेतुमनास्तथास्थितस्तु कुर्यात्स्वल्पीययात्राम् (तद्विधिः स्कांदे) तीर्थया
त्रां चिकुर्युः प्राग्विधायां पोषणांगृहे । गणेशं च पितृन् विप्रान् साधून् शक्त्या प्रपू
ज्य च ॥ कृतपारणाकोत्पृष्टो गच्छेन्नियमधृक् पुनः । आगत्याभ्यर्च्य च पितृन् य
थोक्तफलभागभवेत् ॥ उपवासात् प्रागमुंडनं च कार्यम् ॥ प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृ
माह वियोगतः । कचानां वपनं कुर्याद्यथानविकचो भवेदिति विष्णुवक्तेः ॥ प्राय
श्चित्तार्थयात्रायां गयायां चेतदित्येके (केचित्तु हेमाद्रौ भारते) केशप्रमथुन
खादीनां वपनं च शस्यते । अतो न कार्यं वपनं गयाश्राद्धार्थिना सदा । ये भारते
स्मिन् पितृकर्मतत्पराः संधार्य केशान्तिभक्तिभाविताः । ऋणाक्षयार्थं पितृतीर्थ
मागतास्ते यामृगांसंक्षयमेव्यतिष्ठु वमिति निषेधात् ॥ गयायात्रां वपनं न कार्यं
मित्याहुः (वस्तुतस्तु) गयाधिकरणाकस्यैवायं निषेधः ॥ न तु यात्रांगस्य श्राद्धा
र्थिनेत्युक्तेः ॥ विशालं विरजं गयामित्यनेनैकवाक्यत्वाच्च ॥ श्राद्धं च यराणां वहा
दशैव तं वाधृतेन कार्यम् ॥ गच्छेद्देशांतरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्सर्पिष्येति विष्णुपुरा

गात् ॥ यात्रांगवृद्धिश्चाद्वोक्तेष्व ॥ आहञ्चपारणादिनाम् ॥ उपोष्यरजनी
मेकांप्रातःश्राद्धविधाय च । गणेशं ब्राह्मणाज्जत्वाभुक्त्वाप्रस्थितवानुसुधीरिति
स्कांदलिंगात् (गौडनिबन्धे गौतमः) तीर्थयात्रासमारंभे तीर्थात्प्रत्यागमेपि च । वृ
द्धिश्चाहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम् ॥ वृद्धिपदं तद्वर्थात् श्राद्धोत्तरं यात्रासंक
ल्प इति भट्टाः (वायवीये) उद्यतस्तु गयांगंतुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः । विधायका
पटीवेयं ग्रामंगत्वा प्रदक्षिणाम् ॥ ततो ग्रामांतरंगत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम् ॥
घृतस्य भोजनं तच्च क्रोशमध्ये श्राद्धोत्तरं क्रोशगमनं नियेधात् ॥ ततः प्रतिदिनं गच्छे
त्प्रतिग्रहं विवर्जितः । गयायामेव तन्नान्यत्रेति केचित् (हेमाद्रिस्तु) गयायां श्रा
द्धदिने एव प्रस्थानं ॥ तीर्थांतरे तु श्राद्धोत्तरं दिन इत्याहुः (प्रभासखंडे) यच्चान्यं का
र्ये च कृत्या तीर्थयात्रां न रेश्वरः । स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुरायं चतुर्गुणम् ॥
यात्रासध्ये आशौचे रजसि वा शुद्धिपर्यंतं स्थित्वा तदंतरे गच्छेत् ॥ मार्गवैयस्ये त्व
देयः ॥ यात्रासध्ये तीर्थांतरं प्राप्तौ श्राद्धादिकार्यमेव ॥ वाणिज्याद्यर्थं गतेन तु मुंड
नोपवासादिनकार्यमिति प्रयागसेतौ भट्टाः ॥ वस्तुतस्तु तत्रापि मुंडनोपवासश्चाह
दिकार्यम् ॥ अर्धतीर्थफलं तस्य यः प्रसंगेन गच्छतीति ब्राह्मोक्तेः (स्कांदे) द्विर्भोज
नं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च । वाणिज्यं वींस्तथा भागान्न हंतिसर्वं प्रतिग्रहः ॥
यानंधर्मचतुर्थांशं कुत्रोपाहमेव चेत्पुनरार्धपाठांतरम् (अत्र नदीयुविशेषः) मा
र्गतरानदीप्राप्तौ स्नानादिपरपारतः । अर्वागेव सरस्वत्या सममार्गगतो विधिः
(यत्तु) पितृभूतसर्पयित्वा तु नदीस्तरं तियो नरः । तस्यास्तृकपानकामस्ते भवंति भृश
दुःखिता इति तत्सरस्वतीपरं (शंखः) तीर्थं प्राप्यानुयंगेण स्नानं तीर्थे समाचरेत् ।
स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु ॥ स एव ॥ न स्रवंती मतिक्रामेत् (अनवसि
द्यतीर्थं प्राप्नोतु प्रभासखंडे) यानानितुपरित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः । लुटित्वा लो
ठनीं तत्र कृत्वा कार्पाटिकाकृतिं ॥ कृत्वेति गृहाच्चिर्गमसमये करणोद्दं ॥ प्रथमं चा
लयेत्तीर्थं प्रगावेन जलं शुचि । अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मंत्रयोगात् (मंत्रप्रचप्र
भासखंडे) नमोस्तु देवदेवाय शितिकंठाय दंडिने । रुद्राय चापहस्ताय च क्रिणो वेधसे
नमः ॥ सरस्वती च सा वित्री वेदमाता गरीयसी । सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थे पापप्र

शार्शनीतिमंत्रवत्स्नानंचवपनोत्तरंकार्यम् ॥ पूर्वमावाहनंतीर्थेमुंडनंतदनंतरम् ॥
 ततःस्नानादिकंकुर्यात्पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेदित्युक्तेः (यत्तु) गत्वास्नानंप्रकुर्वीत
 वपनंतदनंतरमिति तन्मुशलस्नानपरम (काशीखंडे) तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसो
 मुंडनंतथा ॥ उपवासेतवैवोक्तम् ॥ यद्वितीर्थप्राप्तिस्तदह्नः पर्ववासरे । उपवा
 सः प्रकर्तव्यः प्राप्ते ह्यग्राह्यो भवेत् (अत्र) उपवासंततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि सुप्रत इति
 प्राप्तिदिने उपवासोक्तेर्विकल्पः ॥ (मुंडने तु स्कांददेवतौ) मुंडनंचोपवासश्च स
 र्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजंगयां ॥ विरजं लोणारप्र
 सिद्धमहातीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः ॥ (अत्र विशेषः स्मृत्यंतरे) ऊर्ध्वमब्दादेर्द्विमा
 सो नात्पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि । मुंडनंचोपवासंच ततो यत्नेन कारयेत् ॥ तदा तद्वपनं श
 स्तंप्रायश्चित्तमृते द्विजेति पाठः ॥ प्रयागे प्रतियात्रे तु योजनत्रय इष्यते ॥ सौरं कृ
 त्वा तु विधिवत्ततः स्नायात्सितासिते (तथा च बृहस्पतिः) सौरं नैमित्तिकं कार्यं नि
 येषे सत्यपि ध्रुवम् । पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते यतीर्थके (अपरा र्के स्कांदे)
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्तु धीः । केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्था
 निवापयेत् ॥ इदं प्रयागे सध्वानामपि समूलं भवतीति भट्टाः (युक्तंतु) सर्वान् केशा
 न् वसुत्वृचछेदयेदं गुणद्वयम् । सवमेव हिनारीणां शस्यते वपनं क्रियेति ॥ तच्चाकृत
 चूडानां न कार्यमिति केचित् ॥ तत्त्वंतु नैमित्तिकत्वात् पित्रादिमृतवत् कार्यमेवेति ॥
 तदपि प्रयागे नित्यं ॥ नान्यत्र ॥ तच्च यतिभिस्तीर्थेऽपि ऋतुसंधिष्वेव कार्यं नान्य
 दा ॥ कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसंधिषु वापयेदिति स्मृतेः ॥ इदं जीवत्पितृकेणा
 पि तीर्थं कार्यम् ॥ न च मुंडनं पिंडदानं चेतदस्त्वचनेन निषेधः ॥ विना तीर्थं विना य
 ज्ञमातापित्रो मृतिं विना । यो वापयति लोमानि स पुत्रः पितृव्यात्क इति स्मृत्या त
 त्संकोचात् ॥ तदपि प्रयागे प्रतियात्रा स न्यतीर्थे आद्यायात्रायामेवेति शिष्टाः ॥ त
 तः स्नानस्य (परार्थं तु मार्कंडेयपुराणो) सातरं पितरं जायां श्रातरं हृद्गुहं । यमुद्दि
 श्यति मज्जेत अष्टमांशलभेतसः (पैठीनसिः) प्रति कृतिं कुशमयीं तीर्थवारिणिम
 ज्जयेत् ॥ मज्जयेच्च यमुद्दिश्य सौष्ठभागफलं लभेत् । ततस्तर्पणाग्नेपृथ्वी चंद्रोद
 ये ब्रह्मदेवी पुराणा काशीखंडादिषु ॥ अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं श्राद्धं च तर्पणम्

अविलंबेन कर्तव्यं नैव विद्वन्समाचरेत् (मात्स्ये) पितृणां चैव तर्पणमिति तुर्थपा
दः ॥ तत्र देवतामहालये प्राणुक्ताः (शांख्यदेवलौ) तीर्थद्रव्यापपत्तौ च न कालमवधार
येत् । पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः श्राद्धं समाचरेत् (हारीतः) दिवा वा यदि वा रात्रौ
भुक्ते वा पोषितोऽपि वा ॥ न कालनियमस्तत्र गंगां प्राप्य सरिद्धरात् (भारते) भु
क्ते वाप्यथवा भुक्ते रात्रौ वा यदि वा दिवा । पर्वकालेथवा कालेषु चिर्वाप्यथवा
शुचिः ॥ यदैवावश्यते तत्र न दीचत्रिपथाप्रिय ॥ प्रसादादर्शनं तस्माच्च कालस्तत्र का
रणां ॥ आशौचेऽपि कार्यम् ॥ विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सत
कं तद्वत्कर्म यज्ञादिकारयेदिति पैडीनसिस्मृतेः ॥ तदानीमकरशोत्वाशौचांति एव
कुर्यात् (प्रभासखंडे) नवारं च नक्षत्रं न कालस्तत्र कारणात् । यदैव दृश्यते तीर्थं त
दापर्वसहस्रकम् ॥ मलमासेऽपि कार्यम् ॥ नित्ये नैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिनलु
चे । तीर्थश्राद्धं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च तिवृहस्पतिस्मृतेः ॥ एतच्चाशौचे प्रह
तभोजनस्य रात्रौ वा स्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थप्राप्ता वामहेमश्राद्धविषयं
हणादिवत् ॥ न तु बुद्धिपूर्वमाशौचादौ तीर्थप्राप्तिः कार्या ॥ मलमासे तु मासद्वये ती
र्थश्राद्धं कार्यमिति चंद्रिकायां देवीपुराणे ॥ श्राद्धं च तत्र कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्
(हेमाद्रौ) अर्घ्यमावाहनं चैव द्विजां गुह्यनिवेशनसाहसिप्रश्नं च विकिरं तीर्थश्राद्धे
विवर्जयेत् (भविष्ये) आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेऽनविद्यते । आवाहनं न तीर्थे
स्यान्नाद्यर्घदानं तथा भवेत् ॥ आहूताः पितरस्तीर्थे कृताः कर्माः संति वैयतः ॥ अग्नौ कर
णां च नेति रत्नावल्यां ॥ अत्र यद्देवते श्राद्धेऽपि मात्रादीनां पिंडमात्रं देयम् । हविः
शेषं ततो मुष्टिमादायैकैकमादृतः । क्रमशः पितृपत्नीनां पिंडानि वर्षां चरेदिति
तीर्थोपक्रमदेवलोकतेरिति पृथ्वीचंद्रः ॥ ततः सामान्यपिंडं दद्यात् ॥ ततः पिंडमु
पादाय हविषः संस्कृतस्य च । ज्ञातिवर्गस्य सर्वस्य सामान्यं पिंडमुत्सृजेदिति तेनैवो
क्तेः (पाप्मे) तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पक्षाच्चेन विशेषतः । आमाच्चेन हिररायेन कंद
मूलफलैरपि (पिंडद्रव्याणां देवीपुराणे हेमाद्रौ ब्राह्मे च) संकुम्भिः पिंडदानं च
संयावैः पायमेनवा । कर्तव्यमृषिभिः प्रोक्तं पिरायाकेन गुडेन वा । पिराडानां तीर्थ
प्रसेपसवनान्याप्रतिपत्तिरित्युक्तं प्राक् ॥ एतच्च विधवयाऽपुत्रया कार्यम् ॥ न स

पुत्रयेत्युक्तं प्राक् ॥ सपुत्रयानकर्तव्यं भर्तुः श्राद्धं कदाचनेति स्मृतेष्वच ॥ अनुपनी
तेनापिकार्यम् ॥ एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वस्विति पासे तीर्थश्राद्धमुपक्र
म्योक्तेः ॥ एतच्च जीवत्पितृकेणापिकार्यमित्युक्तं प्राक् ॥ न कुर्यात्सतर्कं भिक्षुः
श्राद्धपिण्डोदकक्रियां । त्यक्तसंन्यासयोगेन ग्रहधर्मादिकं व्रतम् ॥ गौत्रादिचर
णसर्वपितृमातृकुलंधनमिति स्मृतेः (गयायां तक्तं वायवीये) दण्डं प्रदर्शयेद्भि
क्षुर्गयां गत्वानपिण्डदः । दण्डं स्पृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह मुच्यते । गयायां मु
ण्डपृष्ठे च कूपे यूपे वदे तथा । दण्डं प्रदर्शयन् भिक्षुः पितृभिः सह मुच्यते (कृत्यरत्ने
प्रभासखण्डे) तीर्थे चैव प्रतिगृह्णाति ब्राह्मणो वृत्तिदुर्लभः ॥ दशांशमर्जितं द
द्यादेवं कुर्वन् न होयते इति ॥ विशेषांतराणि भट्टकृतत्रिस्यलीसेतौ ज्ञेयानीति दिक् ॥

इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तीर्थश्राद्धविधिः समाप्तः ॥

—*—

अथ आशौचप्रकरणम् ॥

नारायणात्मजः श्रीमद्रामकृष्णस्य सुनुना । कमलाकरसंज्ञेनाशौचं निर्णयि
ते धुना १ (मरीचिः) आचतुर्याद्वेत्स्रावः पातः पंचमयस्योः ॥ अत ऊर्ध्वं प्रसू
तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जितम् । पाते
मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम् ॥ अवसर्वत्र मूलं मिताक्षरायां ज्ञेयम् ॥ अव
सासत्रये त्रिरात्रं स्यादित्यनुवादः ॥ रजस्वलात्वं नैव तत्सिद्धेः (यद्यप्यनेन चतुर्थ
मासेऽपि त्रिरात्रं प्राप्नोति तथापि) खरमासाभ्यन्तरं यावत् गर्भश्रावो भवेद्यदि ।
तद्रामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इत्यादिपुराणात् । रात्रिभिर्मसितु
ल्याभिर्भिर्मावे विशुद्ध्यतीति मनक्तेः ॥ गर्भस्रावे यथामासमचिरेतत्तमेव यद्

तिमरीच्युक्तेश्चतुरात्रंज्ञेयम् ॥ अचिरैर्विमासमध्ये ॥ उत्तमेब्राह्मणे ॥ अत्रस
पिराडानांस्नानम् ॥ सद्यःशौचंसपिराडानां गर्भस्यपतनेसतीतितत्रैवोक्तेः ॥
सतदाचतुर्थमासात्पातेविदिनस्योक्तेः ॥ अकारणायाःशुद्धेरसम्भवात्सद्यःप
दंस्नानपरम् ॥ एवमग्रेपि ॥ गर्भस्त्रावेस्नानमात्रंपुरुषस्येतिवृद्धवशिष्टोक्तेः ॥ पु
रुषस्येतिमपिराडोपलक्षणात् ॥ पूर्वोक्तवचनात् ॥ आचतुर्थमासंसपिराडा नानं
स्नानंकिन्तुपुंसस्य ॥ पातेविदिनैर्निर्गुणापरम् (शुणावतस्तु) अजातदन्तेतनये
शिशौगर्भच्युतेतथा । सपिराडानान्तुसर्व्वयामेकरात्रमशौचकमिति यमोक्तैरे
काहर्षितमदनपारिजातः ॥ सप्तममासादिदशाहम् ॥ सतत्सर्व्ववर्णाविययम् ॥
तुल्यं वयसि सर्व्वयामतिक्रान्तेतथैवचेतिव्याघ्रोक्तेः (पराशरः) जातेविप्रोदशा
हेन द्वादशाहेनभूमिपः । वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्ध्यति (संवर्तः) जाते
पुत्रेपितुःस्नानं सचैलन्तुविधीयते । मातृपुत्रद्वये द्वादशाहेनस्नानात्तुस्पर्शनंपितुः ॥
पुत्रपदात्कन्यात्पत्नौनपितुःस्नानमितिहारलतायाम् ॥ तन्न पुत्रपदस्यपौत्रीमा
तामहस्तेनेतिकन्यायामपिप्रयोगात् (यच्चतत्रैवोक्तम्) सूतकेतुमुखं दृष्ट्वा जात
स्यजनकस्ततः । कृत्वासचैलंस्नानन्तु शुद्धोभवतितत्सणादित्यादित्यपुराणा
न्मुखदर्शनेत्तरमेवपितुःस्नानमिति ॥ तन्न ॥ विदेशेमुखदर्शनावध्यस्पृश्यताय
त्तेः ॥ मुखदर्शनेत्तरंपुनः स्नानार्थमिदमितिस्मार्तगौडाः ॥ तन्न ॥ मलैकोन
ज्ञानमात्रपरत्वात् ॥ इदं सर्व्ववर्णसमम् ॥ सूतिकासर्व्ववर्णेषु दशरात्रेणशुद्ध्यति
ऋतौचनपृथक्शौचं सर्व्ववर्णैर्व्यविधिरितिहारलतायांप्रचेतसोक्तेः (यत्तु
ब्राह्मे) ब्राह्मणोसत्रियावैश्या प्रसूतादशाभिर्दिनैः । गतैःशूद्राचसंस्पृश्या त्रयो
दशाभिरेवचेति (प्रयोगपारिजातेपारस्करः) द्विजातेसूतिकायास्यात्सादशाहे
नशुद्ध्यति । त्रयोदशेहिसंप्राप्ते शूद्राशुद्ध्यत्यसंशय इति तदस्पृश्यत्वपरम्
(अगिराः) सूतकेसूतिकावर्ज्यं संस्पर्शाननिषिद्ध्यते । संस्पर्शसूतिकायारतु
स्नानमेवविधीयते ॥ नाशौचंसूतकेपुंसः संसर्गचेन्नगच्छति रजस्तत्राशुचिज्ञेयं
तच्चपुंसिनविद्यते ॥ संसर्गोमैथुनम् ॥ स्पर्शइत्यन्ये ॥ मातुरेवसूतकम् ॥ तांस्पृश
तप्रचेतिहारलतायांसुमन्तूक्तेरिति ॥ तन्न ॥ संस्पर्शसूतिकायास्तु स्नानमेववि

धीयत इति स्नानमात्रोक्तेः ॥ सौमन्तवचनस्य स्नानपर्यंतमस्पृश्यत्वमात्रबोध
 कत्वात् ॥ सबकारोनालस्पृश्यत्वार्थः (साधवस्तु) यस्तैः सह सपिण्डोऽपि प्रकु
 र्याच्छ्रयनाशनम् । बान्धवोवापरोवापि सदशाहेन शुद्ध्यतीति बृहस्पतिस्मृतेः
 (शयनासनादिरूपसंसर्गमाह पराशरः) यदिपत्न्यां प्रसूतायां द्विजः संपर्कमृच्छ
 ति । सूतक्रन्तुभवेत्तस्य यदिविप्रः षडंगवित् ॥ पितृवत्सापत्नमातुः प्राक् स्नाना
 दस्पृश्यत्वम् ॥ सूतिकास्पृशेतुयावदाशौचम् ॥ अन्याप्रचमातरस्तद्वत्तद्वृहन्
 ब्रजन्ति चेदिति ब्राह्मोक्तेरिति शुद्धितत्त्वादयः ॥ तन्न ॥ तद्गोहंगत्वासूतिकां य
 दिनस्पृशन्ति तदास्पृश्याः ॥ अन्यथानेतितस्यार्थः (कर्मनिधिकारमाह पैठीन
 सिः) सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्रीजननीम् ॥ इद
 माशौचोत्तरं ॥ अन्यथाशुद्ध्यः सपिंडानामाशौचेतदभावः स्याद्विध्यनुवादवि
 रोधश्च ॥ सतचसेयागादिश्रीतभिन् ॥ प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नाना
 दितिकात्यायनोक्तेः (व्यासः) प्रथमेदिवस्य षेदशमे चैव सर्वदा । धिष्ठेते युनकुर्वी
 तसूतकंपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रशब्दोपत्यमात्रपरः (ब्राह्मे) देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते
 द्विजन्मनामायां तितस्मात्तदहः पुरायं यश्च सर्वदा । जनने विशेषः प्रागुक्तः ॥ अत्र
 प्रयोगपारिजातः पुं प्रसवे दशाहः स्त्र्यपत्येतुज्यहः ॥ पुंजन्मनिसपिंडानां दशाहा
 च्छुद्धिरिष्यते । ज्यहादेकोदकानां च शकाहं सूतकं क्वचित् ॥ स्त्रीजन्मनिसपिंडानां
 सोदकानां ज्यहाच्छुचिः । स्त्रीयुत्रिपुरुषं ज्ञेयं सपिंडत्वं द्विजोत्तमा इत्यग्निस्मृतेरि
 त्याह (मेधातिथिरपि) अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषी विज्ञायते ॥ इति वाशिष्ठा
 क्त्वाशौचेऽथैतद्विवाहेतु अवधिर्दर्शितसवेत्याह ॥ अन्येतु त्रिपुरुषसापिंड्यस्य का
 नीनकन्यापरत्वमाहुः ॥ अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिंड्यं साप्तपौरुषम् । प्रत्तानां
 भर्तृसापिंड्यं प्राह देवः प्रजापतिरितिकौर्मविरोधाच्च ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ पंचमात्स
 हमाहीमानयः कन्यामुदहेतु द्विजः ॥ गुरुतल्पी सविज्ञेय इत्यादिविरोधात् त्रिपुरुषं
 प्रकरणान्मरणाशौचपरम् ॥ वाशिष्ठे तदग्रे उदकदानोक्तेः ॥ तेन कन्या प्रसवेऽपि
 साप्तपौरुषं दशरात्रमेव ॥ नच कन्या पुत्रकृतं प्रसवे बलाबलं क्वाप्युक्तं ॥ अग्निस्मृ
 तिस्त्वनुकल्पोऽत्रिगीतावितिसर्वसिद्धांतः ॥ अन्यथा त्रिपुरुषं सपिंडानामष्टमादि

सोदकानां च ज्यहंसायायोगात् ॥ चतुर्थीदिसप्तमांतानां चाकिमपिन स्यात् ॥ ते
नकन्याप्रसवेदशाहस्रव (किंच) स्त्रीजन्मोद्देशेन त्रिपुरुषं सापिड्यंते यांचत्रि
रात्रिमित्यनेकार्थविधिः कथं स्यात् ॥ वाक्यभेदापत्तेः ॥ नचतुर्थादीनां सोदकत्वं
क्वापिसिद्धम् ॥ तेन त्रिपुरुषं चतुर्थादीनां स्त्रीजन्मनि सोदकत्वं विधाय पुनस्तेयां
त्रिरात्राशौचविधीविध्यनुवादविरोधो वाक्यभेदद्वयं चेत्यसंवादाथारि न स्मृतिर्हे
या ॥ अथ मृताशौचम् (हारीतः) जातमृते मृतजाते वा सपिंडानां दशाहमिति स्वा
शौचपरम् ॥ जातमृतेनालच्छेदो ध्वंसः ॥ यावन्न छिद्यतेनालं तावन्नाप्रोतिसूतक
म् । छिन्नेनाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते इति जैमिन्युक्तेः ॥ नाड्यां छिन्नाया
माशौचमिति हारीतोक्तेः च ॥ नाडीच्छेदात्प्राक्मातुः स्पर्शोऽपि न दोष इति शुद्धि
तत्त्वोक्तिः परास्ता (नाभिच्छेदात्प्राक्मृतौ तु बृहन्मनुः) जीवनजातो यदि ततो मृ
तः सूतक एव तु । सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥ इदं च प्रसवाशौचमे
व ॥ शावनिमित्तं स्नानमात्रम् ॥ प्राक्नुनामकरणात्सद्यः शौचमिति शंखोक्तेः (अ
थ कश्चिदाह) नामकरणा माशौचांतकालोपलक्षणम् ॥ आशौचव्यपगमेनाम
धेयमिति विष्णोक्तेः ॥ आशौचे च व्यतिक्रान्तेनामकर्मविधीयते इति मनूक्तेः च
नाम्नो नियतकालत्वात् (नच) नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत् । पु
रायेति यौमुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्वित इति मनूक्तेरनियतकालत्वम् ॥ दशम्याम
तीतायां विप्रः । द्वादश्यामतीतायां सत्रियः । वैश्यः श्रोत्रेण । शूद्र एकत्रिंशे इत्य
पि ज्ञेयम् ॥ पुराय इत्यादनुकल्पः ॥ तेन नाम्नः कालोपलक्षणम् ॥ एवं दंतजननेऽपि ॥
दंतजन्मसप्तमे मासीत्युपनिषदि नियतकालत्वात् ॥ चौले तु न कालोपलक्षणम् ॥
प्रथमे द्देहतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनादिति मनूक्तेः ॥ ततः संवत्सरे पूर्णो चूडाकर्म
विधीयते । द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं स्मृतिदर्शनादिति यमोक्तेः च ॥ तस्यानि
यतकालत्वादिति तन्मंदम् ॥ चौलवन्नामदंतजननयोरपि स्वरूपेणानिमित्तत्वेऽप्य
तेस्तद्विशिष्टकालानुवादे वाक्यभेदासप्तमसासादर्वाकुदंतजनने तदभावप्रसंगाच्च ॥
यस्तुपनिषद्वर्शनेन निर्यायंकुट्यात्सूनवं शतायुः पुरुष इति श्रुतेरर्वाक्पक्षमरणो तदं
त्यकर्मपित्यजेत् ॥ ननु कालानुपलक्षणो नामोत्कर्षो तदभावे वास्नानमात्राच्छुद्धिः

स्यात् ॥ ततः किम् ॥ अस्तु ॥ अतस्त्वोक्तं आदंतजन्मनः सद्य इति ॥ सा च विठगावच
 नाहाहाभावविषयेति वक्ष्यामः ॥ त्रिवर्षादावपि स्यादिति चेत्तदाह दंतादिनिमित्तै
 विशेषाशौचे पूर्वस्य बाधात् (तदुक्तम्) पूर्वाबाधेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिद्धतीति ॥
 जननादशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे चेति परिशिष्टे ॥ द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्ण
 तथापरे अष्टादशे ह नितयावदं न्ये मनीयिणा इति (भविष्ये च) नाम्नः कालानिय
 माच्च ॥ न च प्राथम्यादशरात्रे तीते इति मुख्यः कालः अन्यरत्वनुकल्प इति वाच्यम् ॥
 चौलेपितयापत्तेः ॥ न च दंतजननकालानुपलक्षणो सदन्तजातमृतस्य दाहैकाहप्रसं
 गः ॥ दशाहेन बाधात् ॥ नामकरणोत्तरमेव दाहप्रवृत्तेः ॥ दशाहाभ्यन्तरेवाले प्रसी
 ते तस्य बांधवैः । शावाशौचं न कर्तव्यं सत्याशौचं विधीयते इति बृहन्मनवते च ॥
 आशौचं दाहोपलक्षणम् ॥ सतक्रवदिति पारस्करोक्तेः (यत्तु विठगाः) अनिवृत्ते
 दशाहेतुपंचत्वं यदि गच्छति सद्य एव विष्णुद्विः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति (तदपि प्रे
 ताशौचं नित्ये धार्थं न तु सद्यस्त्वपरम् ॥ वाक्यभेदात् (किंच) नामकालात्प्राक्मृतस्य
 स्नानम् ॥ तदुत्तरं त्वेकाहादिनामकाले त्वेकादशाहेमृतस्य न किमपि स्यात् ॥ अथ
 शंखवचने लयबलोपे पंचमीतदा प्रागिति नोपपद्येत ॥ नाग्निवापि कृते सतीति म
 न्वादिविरोधात् ॥ कृतनाम्न इति साधवामिताक्षरादिविरोधाच्च न कालोपलक्षणां
 कापीति दिक् ॥ नामोत्तरं दंतोत्पत्तेः प्राग्दाहे सत्यहः ॥ अदंतजाते तनये शिशोः गर्भ
 द्युते तथा । सपिंडानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति यमेवोक्तेः ॥ दाहाभावे तु स्ना
 नमात्रम् ॥ अदंतजाते प्रेते सद्य एव नास्याग्नि संस्कार इति विष्णुना दाहाभावेऽदुक्तेः ॥
 आदंतजन्मनः सद्य इति याज्ञवल्कीयाच्च (दाहविकल्पं चाह लौगाक्षिः) तूष्णीमे
 वोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया इयम् ॥ अ
 न्यत्राकृतचूडे ॥ अत्र चूडाकरणां तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधाति
 थिहरदत्तौ (मनुरपि) न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया ॥ जातदंतस्य वा
 कुर्युर्नाग्निवापि कृते सतीति ॥ उदकं दाहोपलक्षणम् ॥ दंतोत्पत्त्यनंतरं प्राक् त्रि
 वर्षातान्मृतेहः ॥ दंतजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेणाशुद्विरिति विठगावक्तेः ॥ त्रिव
 र्षाध्वं कृतचूडेऽकृतचूडे वा प्राणुपनयनात्त्यहः ॥ यद्यप्यकृतचूडो वै जातदंतस्तु सं

स्थितः । तथापि दाहयिवैनमाशौचं व्यहमाचरेदित्यंगिरसोक्तेः ॥ अकृतायाम
पिचूडायां त्रिवर्षोर्ध्वदाहादिनियतम् ॥ नात्रिवर्षस्येति वचनात् ॥ कृतायां वर्षत्रया
त्प्रागपि तन्नियतं तूष्णीमेव ॥ अत्र जातदंतत्वमुद्देश्य विशेषणत्वादविवक्षितं दाह
यित्वेयमनुवादः ॥ उभयविधौ वाक्यभेदात् ॥ त्रिवर्षात्प्राक्चूडाभावेऽग्निदाने
व्यहस्तदभावे विष्णुवक्त्रे रेकाह इति माधवः (यत्तु कश्चिदाह) अत्र त्रिवर्षवियया
दस्मादेवार्थात् त्रिवर्षोर्ध्वमपि तत्सिद्धिः ॥ विज्ञानेश्वरोक्तं च त्रिवर्षोर्ध्वमकृतचू
डाविषयत्वं चिंत्यम् ॥ जातदंतपदवैयर्थ्यादिति तत्तुच्छम् ॥ दाहस्याविधेयत्वा
त् ॥ नृणां सकृतचूडानामशुद्धिर्नोऽशुद्धिस्मृतेति मनूक्तेः ॥ त्रिवर्षोर्ध्वमेकाहाप
त्तेरर्थः त्रिहासिद्धेः ॥ त्वयाप्यग्रे तथांगीकारात्पदवैयर्थ्यस्य साम्याद्वा कार्यार्था
ज्ञानार्थेऽलंभिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेन ॥ प्रथमवर्षादौ कृतचूडस्य सदा व्यहः ॥
निवृत्तचूडकानां तु विरात्राच्छुद्धिरित्यत इति मनूक्तेः ॥ सततं सर्वप्रागुक्तं संपिंडा
नाम् ॥ मातापित्रोस्तु दशाहोर्ध्वमृते सर्वत्र विरात्रम् ॥ बालनाम जातदंतानां विरा
त्रेण शुद्धिरितिकथ्यपोक्तेः ॥ वैजिकादभिसंबन्धादनुसृत्या दाद्यं व्यहमिति मन
क्तेष्वच (शुद्धितत्त्वादयोगौडास्तु) अजातदंतमरणोपि बोरेकाहमिदृश्यते । दंत
जाते विरात्रस्याद्यदि स्यातां तु निर्गुणाविति कौमत्काप्रथमं शूद्रपरम् ॥ अनूढानां तु
कन्यानां तथा वैशूद्रजन्मनामिति व्यहानुवृत्तौ शंखोक्तेः ॥ विरात्रं तु भवेच्छूद्रेय
रमासेपि शिशौ मृत इति मात्स्यसूक्ताप्रच ॥ दंतजाते शूद्रे तु पंचाहः (यथा हां गि
राः) शूद्रे त्रिवर्षान्न्यूनैस्तु मृते शुद्धिस्तु पंचभिः । अत ऊर्ध्वमृते शूद्रे द्वादशाहो वि
धीयते ॥ यद्वर्षान्तमतीतो यः शूद्रः संप्रियते यदि । मासिकं तु भवेच्छौचमित्यां
गिरसभाषितमिति ॥ यत्तु अनूढभार्यः शूद्रस्त्विति शंखोक्तं मासाशौचं तत्सगुण
शूद्रपरम् ॥ निर्गुणोत्वनूढभार्ये शूद्रे त्रिवर्षोर्ध्वं द्वादशाहः ॥ यद्वर्षेऽर्ध्वमासः ॥
यद्वर्षात् प्रागपि कृतो द्वादशमास इत्याहुः ॥ सतत्तुल्येव यमिसर्वेयमिति विरोधा
च्छुद्धि विगानाच्चादित्यमिति विज्ञानेश्वरादयः ॥ दाक्षिणात्यानां तथाैव ॥ अ
न्यदेशे प्रागुक्तमिति गौडाः ॥ सर्वकन्यास्वपि ॥ तास्वप्यजातदंताहुस्तु
पित्रोरेकरात्रमिति माधवः (यत्तु विज्ञानेश्वरोक्तं) ऊनद्विवर्ष उभयोः सू

तकंमातुरेवहीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ गर्भस्थेप्रेतेमातुर्दशाहंजातेउभयोः कृ
तनाम्निसेदरागां चेतिपेंग्योक्तेश्च पित्रोःसोदरागांचदशाहमस्पृश्यत्व
मितितन्नेदानींप्रचरति ॥ अतस्वस्मृत्यर्थसारेतन्नादृतम् ॥ कन्यासुचौलात्प्राङ्
मृतौस्नानम् ॥ अचूडायांतुकन्यायां सद्यःशौचंविधीयतइत्यापस्तम्बोक्तेः ॥ इ
दंविपुस्यमध्ये ॥ अप्रत्तानांतुस्त्रीणांविपुस्योविज्ञायत इतिवशिष्योक्तेः ॥ इदं
वाग्दानोत्तरमितिगौडाः ॥ तन्न ॥ अप्रत्तानांतथास्त्रीणां सापिराड्यंसाप्तपौरु
ष्यमितिवचनात् ॥ चौलोत्तरंवाग्दानात्पूर्वतास्वेकाहः ॥ अविशेषेणावर्णानाम
र्वाक्संस्कारकर्मणाः । विरात्रात्तुभवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नाविधीयतइत्यंगिरसा
वित्रात्रविययेहोविधानात् ॥ अतःशूद्रस्योपनयनस्थानीयविवाहात्पूर्ववित्रात्र
म् ॥ विवाहेत्कर्त्येतयोर्दशाब्दमध्येवित्रात्रमेवेत्यपराकाद्याः ॥ शूद्रेनिर्गुणोतुज्य
ब्दोर्ध्वपंचाहःषडब्दोर्ध्वविवाहाभावेद्वादशाहमितिगौडाः ॥ सगुणानांयोर्दशा
ब्दोर्ध्वतुविवाहाभावेपिपूर्णाशौचंवस्यते ॥ तदुत्तरंप्राग्विवाहाद्भर्तृकुलेचसप्तपु
रुषावधिविरात्रम् ॥ अवारिपूर्वंप्रत्तातु यानैवप्रतिपादिता । असंस्कृतातुसाज्ञेया
वित्रात्रमुभयोःस्मृतमितिमरीच्युक्तेः (रत्नाकरेशुद्धितत्त्वेचशंखः)पितृवेषमनि
यानारीरजःपश्यत्यसंस्कृता । तस्यांमृतायांनाशौचं कदाचिदपिशाम्यति॥याव
ज्जीवमाशौचमितिवाचस्पतिमिश्राः ॥ अथानुपनीतेकिंचिदुच्यते॥ नास्तःपूर्व
स्वननमेव ॥ तदूर्ध्ववर्यत्रयात्पूर्वचौलाभावेऽग्न्युदकदानविकल्पः ॥ नात्रिवर्यस्य
कर्तव्याबांधवैरुदकक्रिया । जातदन्तंस्यवाकुर्युर्नाम्निवापिहृतेसतीतिमनूक्तेः ॥
उदकक्रियासाहचर्याद्वाहोपलक्षणम् ॥ स्वननेतुनान्यदौर्ध्वदेहिकम् ॥ ऊनद्वि
वर्यनिखनेचकुर्यादुदकंततइतियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ उदकमंत्यकर्मपरमित्यपरा
र्कः(यमः)ऊनद्विवार्यिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि । यमगाथांगायमानोयमसुक्त
मनुस्मरन् (माधवीयेब्राह्मेपि) स्त्रीणांतुपतितोगर्भः सद्योजातोमृतोयवा । अ
जातदन्तोमासैर्वा मृतःषडभिर्गतैर्बहिः ॥ वस्त्राद्यैर्भूयितंघृत्वा निक्षिपेत्तन्तुका
यवत् ॥ खनित्वाशनकैर्भूमौ सद्यःशौचंविधीयते ॥ अलंकरणमपिवस्यते ॥ कृ
तचूडस्यतुविवर्यात्प्रागूर्ध्ववाग्न्युदकदानंनियतम् (यत्तुवशिष्यः) ऊनद्विवर्येप्रेते

गर्भपतनेवासिपिण्डानविराजमिति तत्प्रथमाब्दचूडापरम् ॥ वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापि नियतम् ॥ वर्षत्रयोर्ध्व उपनयनात्पूर्वचतुष्पासगन्युदकदानम् ॥ तृष्पासमेवोदकं कुर्यात्तृष्पासंस्कारमेव चेति पूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः ॥ पिण्डदानमपि कार्यम् ॥ असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां कुशेष्ठिविति प्रचेतसोक्तेः ॥ उदकदानं सपिण्डैः कृतचूडस्येति गौतमोक्तेः ॥ उदकग्रहणमौर्ध्वदेहिकपरमिति हरदत्तः ॥ द्वादशाहत्सरादवर्कं पौगण्डं मरसो सति । सपिण्डीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टानिकारयेदिति हरदत्तवृत्तदेवलोक्तेः प्रच (मरीचिरपि) प्रेतपिण्डं हिर्दद्याद्गर्भमंत्रविवर्जितमिद्येतदनुपनीतपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्र चूडैव पूर्वावधिः ॥ पूर्ववाक्ये तु तद्ग्रहणात् ॥ उदकग्रहणास्योपलक्षणात्त्वाद्वाहः पूर्वविधिरितिकेचित् ॥ द्वादशाहत्सरादित्यनुपनीतद्विज्ञानदण्डविययम् (ज्येष्ठाशौचे पिण्डदानविधिमाह पारस्करः) प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरोदद्यादस्ति संचयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीये द्विवस्त्रादिक्षालयेत्तत इति (अत्र देवयाजिकनिबन्धे विशेषः) शिशुरादन्तजननाद्बालः स्याद्यावदाशिश्वः । कथ्यते सर्वशास्त्रेषु कुमारो भौजिवन्धनात् ॥ आपंचवर्षात्कौमारं पौगण्डो नवहायनः (तथा) गर्भे नष्टे क्रियानास्ति दुग्धं देयं शिशौ स्मृते । परंचपायसं क्षीरं दद्याद्बालविपत्तितः ॥ एकादशं द्वादशाहं वृषोत्सर्गविधिं विना (तथा) यत्र प्रसीयते बालस्तत्र प्रायः प्रदीयते । किंचित्समानवयसां संस्कृत्यान्नं यथाविधि ॥ भक्ष्यं भोज्यं च दातव्यं तथा च सुखभक्षिका । तद्वस्त्राणि प्रदेयानि सोपानत्कानित तमे कुमारानांच बालानां भोजनं वस्त्रवेष्टनम् । यच्चोपजीवते बालस्तद्विप्राय प्रदीयते (तथा) भूमिनिक्षेपणां बाले आवर्षद्वयमाशिश्वम् । ततः परं स्वगश्रेष्ठदेहदाहो यथाविधि ॥ अचूडेऽप्यूर्ध्वस्वनननिवृत्त्यर्थमावर्षद्वयमिति ॥ प्रागपि कृतचूडस्य तन्निवृत्त्यर्थमाशिश्वमिति (तथा) चूडाकर्मणि संजाते विपत्तिस्तु यदा भवेत्सूतकांते प्रकर्तव्यं वृषस्योत्सर्जनं तथा ॥ तत्र दाहः प्रकर्तव्य उदकं तत्र निश्चितम् ॥ आह्वानियोद्ध्यापि स्युः सपिण्डीकरणां विना ॥ इदंपंचवर्षात्तरम् ॥ जन्मतः पंचवर्षाणि भुंक्ते दत्तमसंस्कृतम् । पंचवर्षाधिके बाले विपत्तिर्यदि जायते ॥ वृषोत्सर्गा

दिकं कर्मकर्तव्यमुदकंततः । अहन्यहनि संप्राप्ते कुर्यात्तथाहानि षोडश ॥ पाय
 सेनगुडेनैव पिंडं दद्याद्यथाक्रमम् । उदकं भूप्रदानं च पददानं नित्यानि च ॥ दीपदाना
 नित्यत्किंचित्पंचवर्षाधिके सदा । कर्तव्यं तु खगाश्वेष्ववता वाक्प्रेततृप्तये ॥ स्वाहा
 कारेणैव कार्यागये कोद्विष्टानि षोडश । ऋतुर्धर्मैस्तैः शुक्लैः प्राचीनावीतिना
 तथेति तत्रैवोक्ते ॥ अवमूलं चिंत्यम् ॥ वार्षिकादितु न भवत्येव ॥ संपिंडनाभावेऽपि
 तृत्वायोगाद्वचनाभावाच्च (दिवोदासीये) अव्रते निधनं प्राप्ते विप्रादौ शूद्रजाति
 वत । क्रियाः सर्वाः समुद्दिष्टाः संपिंडीकरणां विना ॥ उदकं पिंडदानं च कृत्यं चूडे वि
 धीयत इति ॥ स्त्रीणां तु द्वाहात्प्राक् उदकं पिंडदानं विकल्पः ॥ स्त्रीणां चैके प्रत्ता
 नास्मिति गौतमोक्तेः ॥ स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणा इति वचनात्तद्वद्वेद्येवम् ॥ एतद्वयो
 निमित्ताशौचं सर्ववर्णसमम् ॥ तुल्यं वयसि सर्वेषां मितिक्रान्ते तथैव चेति व्याघ्रपा
 दोक्तेः (यानितु) निवृत्तचूडके विप्रे विरात्राच्छुद्धिरिष्यते इति ॥ निवृत्तेऽप्यत्रिये
 षड्भिर्वैश्येन वाभिरुच्यते । शूद्रे त्रिवर्षे न्यूनतु मृते शुद्धिस्तु पंचभिः ॥ अत ऊर्ध्वं मृ
 तं शूद्रे द्वादशाहं विधीयते ॥ षड्वर्षात्तमतीते तु शूद्रे मासमशौचकमित्यांगिरसादी
 नि ॥ तानि विशिष्टविगानान्नादर्थव्यानीति विज्ञाने श्वरमदनपारिजातादयः ॥ ते
 नैतद्वशाच्छूद्राणां व्यवस्था प्रागुक्ता हेयैव ॥ तुल्ये वयसि सर्वेषां मिति दासिणात्य
 परम् ॥ अन्यदेशे कौर्मोक्ता व्यवस्थेति शुद्धितत्त्वे ॥ अथ जात्याशौचम् ॥ तच्च हि
 जपुंसां मुपनयनोर्ध्वं प्रवर्तते ॥ विरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम् । सप्तस्य द्वा
 दशाहानि विशः पंचदशैव तु ॥ त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदूर्ध्वं न्यायवर्तिन इति याज्ञव
 ल्कोक्तेः (यत्तु सप्तम) विरात्रं दशरात्रं वाशावमाशौचमिष्यत इत्याह ॥ तत्र दशाहे
 विरात्रमस्पृश्यत्वं ॥ एकदिनेऽप्यत्रेऽप्यशौचद्वये दशाहमस्पृश्यत्वम् ॥ मरणां य
 दितुल्यं स्यान्मरणो न कथंचन । अस्पृश्यं तु भवेद्गोत्रं सर्वमेव सत्रांधर्वा मित्यांगिरसा
 क्तेः ॥ दशाहाशौचपरस्त्वे दशरात्रमतः परमित्यनेन पौनस्रकृत्यापत्तेरिति शुद्धिवि
 वेकादयः ॥ तन्न ॥ स्मृतिभेदात् विरात्रं दशरात्रं वेति विकल्पायोगाच्च ॥ यस्तु पु
 त्राणां विद्वानध्याप्यवर्ति विदधाति (तत्राहाश्वलायनः) द्वादशरात्रं महागुरुयुदा
 नाध्ययने वर्जयेरन्निति ॥ अत्र यावदुक्तं नियेधो वास्पृश्यत्वमात्रं वा ॥ ननु कमर्णाधि

कारः ॥ सकादशाहंते वैश्वदेवोक्तेः ॥ सकादशाहिकं मुक्त्वा तत्र ह्यंते विधीयत इति (शुद्धितत्त्वे तु) त्रयः पुरुषस्य तिगुरवो भवंति माता पिता चार्यश्चेति विष्णोक्तेः ॥ पित्रादयो महागुरवः (भर्ताप्युक्तो रामायणे) पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च (शातातपः) पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ एकपदमूहानां पितृमातृनिधेयार्थम् ॥ सोदकानां त्रिरात्रम् ॥ अथ हातूदकदायिन इति मनुक्तेः (अग्निपुराणो) सपिंडता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावस्तु निवर्तते चतुर्दशे ॥ जन्मनामस्मृतेर्वैकेतत्परंगोत्रमुच्यते (बृहस्पतिः) दशाहेन सपिंडास्तु शुद्ध्यंति प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यंति गोत्रजाः ॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु विवाहे ध्वंजात्याशौचम् ॥ वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृत इत्युक्तेः ॥ दत्तानां भर्तुरेव हि ॥ स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथेति ॥ माधवीये ब्राह्मणम् ॥ शूद्रस्य विवाहाभावे पितृशूद्रवर्गध्वंसासः ॥ अनूहभार्यः शूद्रस्तु योऽशाहत्सरात्परम् । मृत्युं समधिगच्छेन्मासात्तस्यापि नांधवाः ॥ शुद्धिं समधिगच्छंति नात्र कार्या विचारणोपपराकर्षणोक्तेः ॥ निर्णयामृतमदनपारिजातादौ त्वन्यथोक्तम् (हारीतः) आर्भौ जीवधनाद्विप्रः सत्रियश्च धनुर्ग्रहात् । आप्रतोदग्रहाद्वैश्यः शूद्रो वस्त्रद्वयग्रहात् ॥ धनुः प्रतोदावष्टमे द्वादशे स्त्रद्वयमिति (मेधातिथिस्तु) त्रिरात्रमात्रतादेशादित्यत्र त्रतंकालोपलक्षणार्थम् ॥ सचकालः स्वकीयः सर्वेषां चाष्टमवर्गरूपः ॥ तेन चतुर्णामपि वर्णानामुपनयनाभावेऽप्यष्टमादूर्ध्वपूर्णा मेवाशौचम् ॥ तत्रापि प्रागष्टमाच्छूद्रावः प्रोक्ता इति स्मृत्यंतरादूर्ध्वसंपूर्णमर्वाकुर्विरात्रम् ॥ येऽप्याष्टोदशाद्भेदाल इत्याहुस्तेऽयामप्यष्टमादूर्ध्वम् ॥ शूद्रे मास एव ॥ ऊर्ध्वमष्टम्येवर्ध्वम्यः शुद्धिः शूद्रस्य मासिकीति वचनादित्याह ॥ हारलताशुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेऽप्युक्तम् (अनुपनीतो विप्र इत्युक्त्वा) त्रियते यत्र तत्र स्यादाशौचं न्यहमेव हि । द्विजन्मनामयंकालस्त्रयाणां तु यडाद्विक इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनंकालोपलक्षणम् ॥ यडद्वपदं मासत्रयाधिकपरम् ॥ गर्भाष्टमेऽष्टमे वा वद इत्युक्तेः (यत्तु जाबालः) व्रतचूडाद्विजानां च प्रतीतियुयाक्रमम् । दशाहव्यहसकाहैः शुद्ध्यंति हि निर्गुणा इति ॥ द्विजादंताः ॥ इदं प्रतीतिस्त्युक्तेः पंचाब्दे

पनीतपरमिति ॥ तदेतन्नाद्रियंतेवृद्धाः (यानितुपराशरः) सकाहाइब्राह्मणाः
 शुद्धोद्योगिनवेदसमन्वितः । अथात्केवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्देवैः ॥ केवल
 वेदः केवलश्रौताग्नेरप्युपलक्षणम् ॥ अयंसंकोचोहोमाध्ययनपरस्वनतुसंध्यादा
 वितिहारलतायां (अंगिराः) सर्वेषामेववर्णानां सतके मृतके तथा । दशाहाच्छु
 द्विरेतेयामिति शातातपो ब्रवीत् (देवलः) आशौचं दशरात्रं तु सर्वेषामपरे विदुः ।
 निधने प्रसवे चैव प्रयंतः कर्मणाः क्षयम् ॥ अत्यंतोत्कृष्टस्य कर्महानौ पीडावतो वि
 प्रपरिचर्यापरम् ॥ शूद्रे दशरात्रमितिहारलतायाम् (दक्षः) सद्यः शौचं तथैकाह
 स्रहश्चतुरहस्तथा । यत्तदशद्वादशाहश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥ मरणांतं यथा चा
 न्यद्दशपक्षास्तु सतके (मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे) चतुर्थे दशरात्रं स्यात्प्रगिनशाः पुं
 सिपंचमे । यष्टे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे त्वहरेव तु ॥ इत्यादीनि तान्यापदनापद्गुणा
 वदगुणावद्विषयाणां देशांतरभेदाद्वाज्ञेयानि ॥ सद्यः शौचादियद्दहांताः पक्षाया
 यावरादिपराः ॥ अवमरणांतं जननादिनिमित्ताद्विज्ञम् ॥ शिष्टविधानाच्चादत्त
 व्यानीति विज्ञानेश्वरः ॥ अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वा अंस्तथा द्विजः ॥ सर्ववि
 धस्य विप्रस्य सर्वदः सतकं भवेदिति दक्षोक्ता ॥ अन्यपूर्वायस्य गेहेभार्यास्यात्तस्य नि
 त्यशः । आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ब्राह्मणदिवशाद्भवस्येत्यपरार्कम
 दनपारिजातादयः (साधवस्तु) वृत्तस्वात् ध्यायसापेक्षमद्यसंकोचनंतथेति कलि
 वश्येयवक्तेः) दशाहसर्वविप्रस्य सर्पिण्डे मरणोऽस्ति । कल्पांतराणि कुर्वाणाः कलौ
 भवति कल्विधीतिहारीतोक्तेषु च न्यनाशौचपक्षायुगांतरविषयाः ॥ मरणां
 तादिपक्षास्तु निंदार्थवादः (अन्यथा) नामधारकविप्रस्तुदशाहं सतकी भवेदि
 ति विरोधः स्यादित्याह (यत्तु देवलः) दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् ।
 अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शन इति पूर्वाशौचे स्पृश्यतामाह (यच्चानुप
 नीता तिकांता शौचे विस्मयादौ तेनैवोक्तं) त्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभा
 गत इति) तदप्युगांतरेयु ॥ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च तिसाधवीये
 कलौ तन्निषेधात् (यत्तुहारलतायाम्) चतुर्थे हनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणास्य
 स्त्रिंशति प्रचेतसोक्तस्त्वयैकाहाशौचेऽपि चतुर्थाहसवांगस्पर्श इति ॥ तन्न ॥ देवला

दिवशेनास्यदशाहगोचरत्वात् ॥ येनवर्णसंकरजामूर्धावसिक्ताद्यास्तेषामाशौ-
चविशेषः कलौनोपयुक्तइतिनोच्यते ॥ प्रतिलोमजानानाशौचम् ॥ मलापकथ-
णार्थतुल्लानमात्रमिति विज्ञानेश्वरः (माधवस्तु) शौचाशौचेप्रकुर्वीरन्शुद्रवर्णस्य
संकरादितिब्राह्मोक्तेःशुद्रवदाह ॥ हारलतायामप्येवम् ॥ दत्तक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु
अहीनवर्णागामुस्त्रीयुचः सपिंडत्वेपिप्रसवेमरणोचपुर्वापरपित्रोर्भर्तुश्चविरात्रमेव
नदशाहादि ॥ अनौरसेषुपुत्रेषुजातेषुचमृतेषुच । परपूर्वसुभार्यासुप्रसूतासुमृतासु
चेतिविरात्रानुवृत्तौविष्णोक्तेः ॥ सपिंडानांत्वेकाहः ॥ परपूर्वसुभार्यासुपुत्रेषुकृत-
केषुच । भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रस्यादेकाहस्तुसपिंडतइतिमाधवीयेहारीतोक्तेः ॥ मृतके
मृतकेचैवविरात्रंपरपूर्वयोः । एकाहस्तुसपिंडानांविरात्रंयत्रवैपितुरितिसरीच्यु-
क्तेश्च (शंखः) अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्त्वन्यगतासुच । परपूर्वसुचस्त्रीयुविरात्रा-
च्छुद्धिरिष्यते ॥ परपूर्वापुनर्भूः ॥ इदंशुवर्णासु (हीनवर्णास्तुशंखलिखितौ)
परपूर्वसुभार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुच । तानध्यायोभवेत्तस्यनाशौचंनोदकक्रिया (ब्रा-
ह्मपि) आशौचंतुविरात्रस्यात्समवर्णोयुनिश्चितम् (यत्तुषडशीतौ) अन्यपूर्वा-
वरुद्धासुविदिनाच्छुद्धिरिष्यते । तारवेवानन्यपूर्वाहपंचाहोभिर्विशुद्ध्यतीति ॥
तत्रपंचाहेमूलंचित्यम् (यत्तुयाज्ञवल्क्यः) अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्त्वन्यगतासुचेत्ये-
काहमाहतद सन्निधौजेयम् ॥ यदापितुरेकाहस्तदा सपिंडानांस्नानम् ॥
अन्याश्रितेयुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच । गोत्रिणाः स्नानशुद्धाःस्युस्त्रिरात्रेगौव-
तत्पितेतिप्रजापत्युक्तेः ॥ पितेतिबोहुरुपलक्षणात् ॥ तथोपक्रमात् ॥ यत्तु
दत्तकेपालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात्पूर्वापितुर्नाविरात्रम् ॥ पूर्वसंबन्धनिवृत्तेश्च
नदशाहादितिकश्चित् ॥ तन्न (जनकेपि) वैजिकादभिसंबन्धादनुरुध्यादघंध्यह-
सितिवाचनिकाशौचस्यानिवार्यत्वात् ॥ पितृमरणोपिदत्तकादीनांविरात्रम्
(शुद्धितत्त्वेब्राह्मे) दत्तकश्चस्वयंदत्तःकृत्रिमःक्रीतसर्वचेत्युपक्रम्य ॥ मृतकेमृत-
केचैवव्यहाराशौचस्यभागिनइत्युक्तेः ॥ स्मृतिकौमुद्यांहारलतायामप्येवम् ॥
दत्तकस्यपुत्रपौत्राणांजननेमरणोवाप्तपिंडानामेकाहः ॥ बीजिनश्चेतिगौतमेन
साप्तपौरुषसापिंड्योक्तेः ॥ सपिंडानांचैकाहस्योक्तत्वात् ॥ सपिंडेतुपुत्रीकृते

सपिंडदत्तोरसयोभ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाहस्य ॥ तत्राकांक्षाभावात्सपिंडत्वेन दशा
हप्राबल्याच्च ॥ पर्वपरयोर्भर्तुस्तत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्वाह (माधवीयेमरीचिः) मा
तुरैक्याद्विपित्कौभ्रातरावन्यगोत्रजौ । एकाहंसतकेतवत्रिरात्रंमृतकेतयोरिति
दिक् (ऊढकन्यानांतुविष्णुराह) संस्कृतासुस्त्रीयुनाशौचम् ॥ पितृपक्षे तत्प्रसव
मरणोचेत् पितृगृहे स्यातांतदैकरात्रं त्रिरात्रं मरणोत्रिरात्रमिति विज्ञाने श्वरापरार्कौ
(माधवस्तु) प्रसवेऽपि त्रिरात्रं पित्रोः ॥ एकरात्रं भ्रात्रादिवन्धुवर्गस्य ॥ दत्तानारीपि
तुर्गोहे सयेताथ म्रियेत वा । तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरिति ब्राह्मो
क्तेरित्याह (यत्तु कश्चिदाह) पक्षपदेन भ्रातरौ गृह्यन्ते ॥ वाक्यांतरेण भगिनीमृ
तौ त्रिरात्रोक्तेरिति तच्चिंत्यम् ॥ तदभावे तद्विरोधाच्च ॥ भ्रातुः प्रसवे एकाहः ॥ मृ
तौ त्रिरात्रमतिकेचित् ॥ युक्ता तु पक्षिणी ॥ परस्परं मृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षि
णी भवेदिति ब्राह्म्यात् ॥ भ्रातृभिन्नानामेकाहः ॥ वर्गोक्तेः ॥ इतरेयांतु यथावि
धीति वक्ष्यमाणवचनाच्च ॥ यत्तु प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं भ्रातृस्य ह इति कश्चि
त्सतिर्मूलत्वान्नाशौचम् ॥ पितृपक्षे इत्येतद्विरोधावाच्चांतः ॥ दत्तानारीपितुर्गो
हे प्रधाने स्यते यदा । म्रियते वा सदा तस्याः पिता शुद्ध्येत्त्रिभिर्दिनैरिति कल्पतरौ
शुद्धितत्त्वेच्च ॥ पितृगृहे प्रसवे तु पित्रादीनामाशौचं नास्ति ॥ मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रम्
स्त्येव ॥ प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृता संस्कृतासु च । मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादित
रेयां यथावधि ॥ अजातदंतासु पित्रोरेकरात्रमिति माधवीये शंखकाशार्जिनि
स्मृतेः ॥ वैजिकादभिसंबंधादित्युक्तेषु च ॥ स्मृत्यर्थसारेष्वेवम् ॥ माधवस्तु इदं त्रि
रात्रजातदंतपरम् ॥ दंतोत्पत्तेः प्रागेकरात्रं पित्रोः ॥ सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढा
यां वा स राच्छुचिः । प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेदिति पुलस्त्योक्तेः
(अन्यप्रकन्यामृतौ पित्रोः पक्षिणीत्याह यदृशीतावपि) पितृगोहादतो न्यत्र यदि पु
त्री प्रसीयते । पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्नान्येयामिति निश्चय इति ॥ ग्रामांतरे इय
मिति स्मृत्यर्थसारे ॥ भ्रातुस्तु पक्षिणी ॥ श्वशुरयोर्भगिन्यांच मातुलायांच मातु
ले । पित्रोः स्वसरितद्वयपक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति वृद्धवृहस्पतिस्मृतेः (शुद्धित
त्वे कौर्म) अदंतात्सोदरे सद्यश्चाच्छूडादेकरात्रम् । आप्रदानात् त्रिरात्रं स्यादशरात्र

मतः परम् ॥ पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां विरात्रम् ॥ पित्रोरुपरमे स्त्रीणां मूढानां तु कथं भवेत् ॥ विरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यम इति साधवीये वृद्धमनुक्तेः ॥ इदं दशाहान्तः ॥ ऊर्ध्वतु पक्षिणी ॥ भ्रातुर्भगिनी गृहे तस्या वा तद्गृहे मृतौ विरात्रम् ॥ अन्यत्र तु पक्षिणी त्रिदशो तावुक्तम् (ब्राह्मेऽपि) परस्परमृतौ भ्रातुर्भगिन्योः पक्षिणी भवेत् । मातुलाशौचवत्पुत्र्याः पितृव्याशौचमिष्यत इति ॥ शिष्टास्त्वस्य निर्मूलत्वात् पितृव्ये स्नानमात्रमाहुः (त्रिंशच्छ्रुतीक्यां) प्रेतवाचार्यमातामहदुहितृभ्यस्तु श्रोत्रियैर्विक्रमयाज्यस्वस्त्रीयेषु विरात्रं विदिवसमशुचिः सोदकस्तु भयत्र । पक्षिरायाशौचमृत्विक्कदुहितृभ्यस्तु सहाध्यायिबन्धुव्रयांतेवासिश्च शूभ्रमिष्यश्च शूरभगिनी काभागिनिनेयप्रयातो ॥ मातामह्यांच पित्रोः स्वसरिचविरतौ मातुले मातुलान्यां चाथोसज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथेन चष्टे । शिष्योपाध्यायबन्धुव्रयगुरुतनयाचार्यभार्यसिगोत्रानुचानश्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतौ मातुले चैकरात्रम् ॥ रात्रिं स ब्रह्मचारिरायथ तु कथमपि स्तल्पसंबन्धयुक्ते स्नानं वा सोयुतं स्यादिदमपि सकलं सर्ववर्गेषु तुल्यमिति ॥ अत्र मूलं मिताक्षरादौ स्पष्टं ॥ दौहित्रभागिनेययो रूपनीतयो स्त्रिरात्रं ॥ अनुपनीतयोः पक्षिणी ॥ संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनी सुते । संस्कृते तु विरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति वृद्धमनुक्तेः ॥ संस्कृते दाहेन ॥ ते दाहे विरात्रं नान्यथेति गौडाः ॥ तन्न ॥ विशेषवैयर्थ्येति ॥ मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां पक्षिरायेकाहयोर्व्यवस्था (मनुः) विरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति । तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारात्रमिति स्थितिः ॥ श्रोत्रियेषु स्वगृहे मृतौ विरात्रम् ॥ श्रोत्रियेषु संपन्नं विरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मृतेरिति साधवः ॥ एकग्रासीणो त्वेकाहः ॥ ऋत्विक्सुबहुवल्पकाश्रौतस्मार्तयाजनपरे विरात्रैकरात्रे ज्ञेये ॥ यमुद्यपि कर्मकुर्वतस्य वाचकः शब्दो भवतीति शंभराचार्यैः कर्ममध्ये ऋत्विक्त्वत्तु कृतं तथापि कर्मरायाशौचनियेधात्तदुत्तरमेवैतत्तज्ज्ञेयम् (गौडास्तु) एकोदकानां ज्यहोगोत्रजानामहः स्मृतम् । मातृबन्धौ शूरो मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति जाबालोक्तेर्मातृबन्धुत्वेकाहमाहुः ॥ शिष्ये स्वोपनीते ज्यहः ॥ शिष्यसतीर्थब्रह्मचारियुक्रमेणा विरात्रमहोरात्रमेकाह इति साधवीये बौधायनोक्तेः (अन्यत्र तु मनुः) मातु

लेपक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विक्त्वांधवेयुर्चेति (बन्धुवयस) आत्मपितृवस्तमातुलपु
 त्राः ॥ पितुःपितृवस्तमातृवस्तमातुलपुत्राः ॥ मातुःपितृवस्तमातृवस्तमातुल
 पुत्राश्चेति विज्ञानेश्वरः ॥ अत्रपक्षिणी ॥ पितृवस्त्रादिकन्यानामहानां त्वेका
 हः ॥ तद्वधुवर्गस्त्वेकैनेति पूर्वोक्तब्राह्मण (यत्तु यडशीत्याम) सर्वपित्रोर्भगि
 न्यौ येयेपितमहयोस्तथा । येमातामहयोश्चैव भगिन्यौ तत्प्रजाप्रचयाः ॥ मातु
 लाः स्वस्यापित्रोश्चपत्न्यश्चैवांप्रजाप्रचयाः ॥ भ्रातरश्चेतिसर्वेयुपक्षिणीस्त्वगृ
 हेऽग्रहम् ॥ सर्वंश्चगुरजामातृदौहित्रविपदिस्मृतम् (यच्चयसः) जामातरिस्मृ
 तेषु द्विस्त्रिरात्रेणोभयोः स्मृता ॥ पक्षिणीशालकानां स्यादिति शातातपो ब्रवी
 दिति ॥ निर्मूलत्वात्निमतासरादिविरोधाच्चोपेक्ष्यम् (मदनपारिजाते विठगाः) अ
 सपिण्डेस्त्वेष्वनिमृतेऽप्यकरात्रम् (अत्रहरदत्तः) अंतःशवेचेत्यापस्तंबसूत्रमंतःशवे
 ग्रामेऽधनुःशतादवर्गान्नमभोज्यम् ॥ दीपमुदकुंभोपनिधाय तु भुंजीत ॥ यदि समा
 नवंशं न गृहमेवंसूतिकायामित्याह (प्रधानगृहमृतौ तु) गृहेयस्य मृतः कपिचदसपि
 ङः कथंचन । तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशय इत्यंगिरसोक्तमिति माधवः ॥
 सतेन त्रिरात्रमसपिण्डेयुस्त्वगृहे संस्थितेषु चेति कौर्मव्याख्यातम् (शुद्धितत्त्वे बृहन्म
 नुः) च शूद्रपतिताश्चात्यामृताश्चेतद्विजमंदिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं
 यथा । दशरात्राच्छुनिमृते मासाच्छूद्रे भवेच्छुचिः ॥ द्वाभ्यां तु पतिते गोहसंत्ये
 मासचतुष्टयात् ॥ अत्यंतैवर्जयेद्गोहमित्येवंमनुरब्रवीत् ॥ अंत्यौ स्तेच्छुः ॥ अ
 त्यंतःश्चपाक इति वाचस्पतिः (तत्रैवयसः) द्विजस्य मरणोत्प्रेषमविशुद्ध्यति दिनत्र
 यात् (संवर्तः) गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अंतस्थशवदूषिते । प्रोत्सृज्य मृन्मयभांडं सि
 द्धमन्नं तथैव च ॥ गोमयेनोपलिप्याथ क्वागेन घ्रापयेद्बुधः ॥ ब्राह्मणैर्मंत्रपूतैश्च हि
 रण्यकुशवारिभिः ॥ सर्वमभ्युक्षयेद्देष्मततः शुद्ध्यत्यसंशयम् (बृहद्विष्णुः) ग्रा
 ममध्यगतो यावच्छवस्ति स्यतिकस्य चित् । ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामि
 यात् ॥ गृहेऽप्यवादीमृतेऽप्येवम् ॥ यत्तु माधवीये प्रचेतसामातृवस्त्रादियुर्विरात्रा
 क्तम् ॥ मातृवस्तमातुलयोः च अथ गुरयोर्गुरोः ॥ मृते च त्विज्याज्ये च त्रिरा
 त्रेण विशुद्ध्यतीति ॥ गुरुराचार्यः ॥ ऋत्विक्कुलागतः ॥ तत्त्वगृहमृतौ ज्ञेयम्

श्वशुरयोरन्यत्रमृतावपिसन्निधौ विरात्रम् ॥ असन्निधौ पक्षिणी ॥ देशान्तरेण
करात्रं ॥ वक्ष्यमाणा विष्णुक्तेरिति माधवगौडादयः ॥ अन्यत्र तु मातृवस्त्रादि
युपक्षिणी ॥ पित्रोः स्वसरितद्वयपक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति वृद्धमनुक्तेः (यत्तु
वृद्धमनुः) भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातृर्यपि च संस्कृते । मित्रे जा मातरि प्रेते दौहि
त्रे भगिनीसुते ॥ शालकेतुसुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यतीति तत्तु भ्रातृदौहित्रादौ दे
शान्तरे ॥ शालकेतुतजामात्रीः स्वदेशे ज्ञेयम् ॥ शालकेतुस्वदेशे एकाहः ॥ आचा
र्यपत्नी पुत्रोपाध्यायमातुल्यश्च शुरश्च श्वशुर्यसहाध्यायि शिष्यैकरात्रमिति मा
धवीये विष्णुक्तेः ॥ हरदत्तीये दशप्रलोक्यामप्येवम् ॥ श्वशुर्यः शालकः ॥ देशां
तरे स्नानम् ॥ श्वशुरयोर्देशान्तरे एकाहः (जाबालः) एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्र
जानामहः स्मृतम् । सर्वत्र मूल्याभावेऽपि क्रियाकर्तुर्दशाहतः ॥ गुरोः प्रेतस्य शिष्य
स्तु पितृमेधं समाचरेत् । प्रेतोहारैः समन्तदशरात्रेण शुद्धयतीति मनुक्तेः ॥ शिष्य
इत्युपलक्षणम् ॥ निरन्वयेऽपि पिंडे तु मृतेऽपि दयान्वितः । तदशौचं पुराचीत्वा कु
र्यात्तु पितृवत्क्रियामिति माधवीये ब्राह्मणोक्तेः (दिवोदासीये) सगोत्रे वा सगो
त्रे वा योऽग्निं दद्यात्सखेनरः । सोऽपि कुर्यान्न वश्चाद्वं शुद्धये च दशमेहनि ॥ यत्रैक
विषये पक्षिण्येकाहादिपक्षद्वयमुक्तं तत्र सन्निधिविदेशमैव्यादिक्रताव्यवस्था ॥
(त्रिंशच्छ्लोक्याम्) वानप्रस्थे यतौ चोपरमतिकुलजेयं हके वा स्रवः स्याद्योयिद
गोविप्रगुप्त्यै मृतवतितु दिनं युद्धविद्वेचसद्यः ॥ अत्र मूलमाकरे स्पृष्टम् ॥ युद्धमूर्ध्नि
मृतस्य स्नानम् ॥ उद्यतैराहवेशस्त्रैः स्रवधर्महतस्य च । सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौच
मिति स्थितिरिति मनुक्तेः ॥ यज्ञोत्थं कर्म ॥ सर्वतदैवेत्यर्थः (यस्तु भारते राजध
र्मेषु) अशौच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते । न ह्यत्र मुदकं तस्य तस्नानं नाप्य
शौचकमिति ॥ आह्वादिनियेषः संप्रवादभावपरः ॥ अतएव तत्र कुर्यादीनां आ
हमुक्तम् ॥ अन्येतु दशपिंडनियेषमाहुर्यतिवत् (यत्तु पराशरः) आहवेऽपि हता
नां चणकरात्रमशौचकमिति तद्युद्धसतेन कालान्तरस्मृतेर्ज्ञेयम् ॥ असन्निधौ स्नान
मिति माधवः (शुद्धितत्त्वेऽग्निपुराणो) दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वपि हतास्ते च्छेद्यं च तत्स्क
रैः । ये स्वान्यर्थे हतायां तिराजन्स्वर्गनसंशयः ॥ सर्वेषामेव वर्यानां सत्रियस्य वि

शेषतः (यत्तु बृहस्पतिः) डिंवाहवे विद्युताचराज्ञांगो विप्रपालने । सद्यः शौचं मृत
 स्यादुस्त्रायं चान्ये महर्षयः ॥ तच्छस्त्रं विना पराङ्मुखं हते च विरात्रम् ॥ राज्ञाव
 ध्ये हते सद्यः शौचमन्यत्र विरात्रम् (तथैव व्याधूः) क्षतेन प्रियते यस्तु तस्या शौचं भ
 वेद्विधा । आसन्नाह्वात् विरात्रं स्यादशरात्रमतः परम् ॥ शस्त्राघाते ज्यहादूर्ध्वं यदि
 कश्चित् प्रसीयते । आशौचं प्राकृतं तस्य सर्ववर्गो युनित्यशः (शस्त्राघाते क्षतं विना
 शवस्पर्शे तु हारीतः) शवस्पृशो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्वा त्रीचेदादित्य
 स्य (यत्तु मनुः) अह्ना चैकेन राज्या च विरात्रैरेव च विभिः । शवस्पृशो विशुद्ध्यन्ति
 ज्यहात्तूदकदायिन इति ॥ अह्नाराज्याचेत्यहोरात्रमित्युक्तम् ॥ विभिस्त्रिरात्रैरि
 तिनवरात्रमेवं दशरात्रमित्यर्थः ॥ तत्तदन्नाशने तद्गृहवासेनापदि च ज्ञेयम् (अंगि
 राः) आशौचं यस्य संसर्गादिपतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते गृह्याणां च
 न तद्भवेत् ॥ अथ निहराद्या शौचम् ॥ स्नेहेन सवर्गानि हरितदन्नाशने तद्गृहवासे
 च दशाहः ॥ तदन्नानशने तद्गृहवासे ज्यहः ॥ गृहावासे चाभक्षणे चैकाहः ॥ भू
 तिग्रहणेन निहरिदाहे च तज्जात्या शौचम् ॥ यदि निहरति प्रेतं तु प्रलोभाक्रान्तमान
 सः ॥ दंशाहेन द्विजः शुल्भे दुद्वादशाहेन भूमिपः ॥ मासार्धेन तु वैश्यस्तुषूद्रो मासेन
 शुल्भ्यतीति कौर्मोक्तेः ॥ विजातीयनिहारितु शवजातीयमाशौचम् ॥ अत्र भूतिग्रहो
 द्विगुणम् ॥ अवरप्रचेद्वरवर्गावरोधाप्यवरं यदि । वहेच्छब्दतदा शौचं द्वयार्थे द्वि
 गुणं भवेदिति व्याधीक्तेः ॥ कौर्ममेतदिति गौडाः ॥ दाहेप्येवम् (यत्तु ब्राह्मणो) यो
 सवर्गान्मुल्येन नीत्वा चैव दहेन्नरः । अशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं नृपेति तदाप
 दि ज्ञेयम् ॥ सोदके निहारितु दशाह इति माधवः (अलंकरसोतुशंखः) कृच्छ्रपादो
 सर्पिण्डस्य प्रेतो लंकरो कृते । अज्ञानादुपवासः स्यादशक्तौ स्नानं मिथ्यते ॥ धर्मा
 र्थमनाथसर्वपाहरसो क्रिया करसोर्चा द्विजस्यानंतयज्ञफलम् ॥ स्नानं प्राणायासो
 ग्निस्पर्शश्चैति माधवीये ॥ अग्निदेप्येवम् ॥ प्रेतसंस्पर्शसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दु
 र्यति । बौद्धा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यतीत्यपरा कर्तृद्वयपराशरीक्तेः ॥
 मातुलत्वादिसंबन्धे विरात्रम् ॥ असंबन्धे द्विजान्बहिर्त्वादह्निवाच सद्यः शौचम् ॥
 संबन्धे विरात्रमिति पौडीनसिस्मृतेः (गौतममिताक्षरायां धृष्टादिः) सूतकादिविदुः

शांशावं शावाद्द्विगुणामार्तवम् । आर्तवाद्द्विगुणासति ततोपिशवदाहकः ॥
 अत्रपूर्वेणोत्तरनिवृत्तिरित्यर्थः (विष्णुः) मृतं द्विजं शूद्रेण हारयेत् शूद्रं द्विजेन
 (देवलः) ब्रह्मचारीनकुर्वीत शववाहार्दिकक्रियाम् । यदिकुर्याच्चरेत्कृच्छ्रपुनः
 संस्कारमेव च (याज्ञवल्क्यः) आचार्यापि उपध्यायाच्चिह्नं त्याज्यतीव्रती । अनु
 गमने तु सपिण्डेन दोषः ॥ विहितं हि सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् । तेषां क
 रोत्तियः कश्चित्तस्याधिकं न विद्यत इति देवलोक्तेः ॥ दोषस्यात्त्वसपिण्डस्य त
 वनात्रक्रियां विनेति हारीतोक्तेश्च (समोत्कृष्टवर्णो तु माधवीयेकगवः) अनुग
 म्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा हुताशनम् । सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशु
 द्ध्यतीति ॥ हीनवर्णो तु सत्रियेऽहः ॥ वैश्येऽपि सगौ ॥ शूद्रे त्रिरात्रम् ॥ सत्रिय
 स्य वैश्येऽहः । शूद्रेऽपि सगौ वैश्यस्य शूद्रेऽहं रिति विज्ञानेश्वरः (माधवस्तु) वि
 प्रस्य वैश्येऽहः ॥ सत्रस्य शूद्रेऽप्येवम् ॥ अन्यतः प्राक्वत् ॥ स्नानाग्निस्पर्शघृता
 शनानि सर्वत्रेत्याह (हीनवर्णोऽस्य दाहोर्ध्वदेहिककरणो तु ब्राह्मे) ब्राह्मणो हीनव
 र्णस्य न कुर्यादोर्ध्वदेहिकम् ॥ कामालोभात्तथा मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्
 (मनुः) ब्रत्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च । अभीचारमहीनं च त्रिभिः
 कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥ परेषां सर्ववर्णानां हीनेषु तत्र द्वैगुण्यवैगुण्यचातुर्गुण्याद्युद्दाम
 (अथ रोदने) समोत्तमवर्णायोः संचयनात्पूर्वं सचैलस्नानमूर्ध्वमाचमनम् ॥
 हीनवर्णेषु तु संचयात्प्राक्सचैलमूर्ध्वं स्नानमात्रम् (विप्रस्य सत्रवैश्यविषये तु ब्रा
 ह्मे) अस्थिसंचयने विप्रो रौतिचेत्सत्रवैश्ययोः । तदा स्नातः सचैलस्तु द्विती
 ये हनिशुद्ध्यति ॥ कृते तु संचये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् ॥ सत्रस्य वैश्येऽप्येवम् ॥
 शूद्रे तु संचयात्प्राक् विप्रस्य त्रिरात्रम् ॥ सत्रवैश्ययोर्द्विरात्रम् ॥ ऊर्ध्वं तु द्विजाना
 मेकाहः ॥ शूद्रेऽप्यशूद्रेऽपि विना संचयात्पर्वमेकाहः ॥ ऊर्ध्वं सज्योतिरिति मा
 धवीयेज्ञेयम् (शुद्धितत्त्वे पारस्करस्तु) अस्थिसंचयनादूर्ध्वमासंयावत् द्विजातयः ॥
 दिवसे नैव शुद्ध्यन्ति वाससाक्षालनेन च ॥ सजाते दिवसे नैव जगद्वात्सत्रियवैश्ययो
 रित्युक्तम् ॥ सपिण्डातां रोदनं निर्हारादावदोष इत्युक्तम् प्राक् (विज्ञानेश्वरस्तु)
 मृतस्य ब्राध्वैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवतम् । वर्जयेत्तदहोरात्रं दानं श्राद्धादिकर्म चेति

पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह (अथाशौचाक्षमसरोविष्णुः) ब्राह्मणादीनामा
 शौचे यः सकृदेवान्नमश्नातितस्य तावदाशौचम् ॥ यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्राय
 ष्चिचत्तमिति (अज्ञानेत्वंगिराः) अन्तर्दशाहभुक्तान्नसूतकेमृतकेपि वा ॥ अस्या
 शौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः ॥ प्रायश्चिचत्तं त्वमत्याविप्रस्यवर्णाक्रमेणोकाहज्य
 हपञ्चाहसप्ताहोपवासः ॥ दशविंशतिः षष्टिः शतञ्च प्राणायामाः पञ्चाग्न्याश
 नञ्च ॥ अभ्यासे द्विगुणम् ॥ आपदितुप्राणायामशतं पञ्चशतमष्टशतमष्टसहस्रं
 गायत्रीजपश्च ॥ सत्यापदितुसवर्णाशौचे त्रिरथमर्वाङ्गायज्यष्टसहस्रञ्च ॥ स
 त्रियाशौचे उपवासस्तत्रैश्याशौचे त्रिरात्रोपवासश्च ॥ शूद्राशौचे कृच्छ्रः ॥ सत्र
 वैश्ययोः पञ्चशतमष्टशतं गायत्रीजपः ॥ उत्तमेषु शूद्रस्य सर्वत्र स्नानम् ॥ सत्याना
 पदिविप्रस्यवर्णोयुसांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचांद्राणि ॥ अभ्यासे तु मासिकद्वैमा
 सिकत्रैमासिकयणमासिकानीत्यादिमाधवीयादौ ज्ञेयम् ॥ अपदासस्य स्वदास्युत्प
 न्नस्य सर्पिण्डमृतौ स्नानमात्रेण स्वामिकार्ये स्पृश्यत्वम् ॥ भक्तदासस्य ज्यहोर्ध्व
 म् ॥ सद्यः स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्य हाच्छुचिरिति स्मृत्यन्तरोक्तेः ॥ सत्य
 कर्मकराः शूद्रदासीदासास्तथैव च ॥ स्नानेशरीरसंस्कारे ग्रहकर्मण्यदूयिता इति
 शातातपोक्तेश्च ॥ एतच्चानन्यसाध्ये तत्कार्यमात्रे ॥ अन्यत्र मासाद्याशौचमस्त्ये
 व ॥ एवं दास्यामपि ॥ सूतिकायास्तस्या अस्पृश्यत्वमपि मासमात्रम् ॥ दासीदा
 सश्च सर्वो वैयस्यवर्णस्य यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासस्तु सूतकमित्यं
 गिरसोक्तेः (यडशीतावपि) स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्यामासात्तु कर्मसु । यो
 ग्याः स्युर्मासितो दासीसती चेत्स्पृश्यतामियात् ॥ दत्तदासादीनां स्वमपि षंडमरणा
 दौ स्वाभ्याशौचमसंख्यदिनोर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति ह
 रदत्तः ॥ दासांतेवासिभृतकाः शिठ्याश्चैकत्रवासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शु
 ध्यंति मृतसूतके इति बृहस्पतिस्मृतेः (दासश्चात्र) गृहजातस्तथा क्रीतोलुब्धो दा
 यादुपागतः । अन्नकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥ मोक्षितो महत्प्रचरार्थि
 द्वप्राप्तः पणोजितः । तवाहमित्युपगतः प्रवज्यावसितः कृतः ॥ भक्तदासश्च विज्ञेय
 स्तथैव बडवाहतः ॥ विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदशस्मृता इति ॥ नास्दोक्तोयु

गर्भभक्तदासौ विनाज्ञेयाः वडवादासीतया हतस्तामुद्वाह्यदासो जात इत्यर्थः ॥ अन्ते
 वास्यपितेनैवोक्तः ॥ स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुर्बाधवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदन्ते
 कृत्वा कालं मुनिश्चितम् ॥ आचार्यः शिष्ये देनं स्वगृहे दत्तभोजनमिति ॥ शिष्य
 स्तत्तुल्यो विद्यार्थी (दासादेः स्वामितत्सपिंडमरणोत्तुविद्युः) पत्नीनां दासनामा
 नुलोभ्येन स्वामितुल्यमाशौचम् ॥ मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासाना
 माशौचाभावः ॥ वर्यानामानुलोभ्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति याज्ञवल्क्योक्तेः
 (अथरात्रौ जनने मरणोवा) रात्रिं विभागां कृत्वा द्यभादये चेत्पूर्वदिनमंत्येतत्तरमि
 तिमिताक्षरायाम् ॥ यत्तु प्रागर्धरात्रावप्राक्वासूर्योदयात्पूर्वदिनमित्युक्तं तत्र दे
 शाचारतो व्यवस्था ॥ सर्वत्राशौचसाहितारग्नेर्दाहं तद्विज्ञस्य मरणासारस्य ज्ञेय
 म् ॥ अतस्मिन्मत उत्क्रांतिराशौचादि द्विजातियु । दाहादग्निमते विद्याद्विदेशस्थे
 मृते सतीति पैठीनसि स्मृतेः ॥ साग्निराहिताग्निः ॥ आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्मि
 येत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमिति विशिष्टे विशेषोक्तेः ॥ दाहादेव तु कर्त
 व्यं यस्य वैतानिको विधिरिति ब्राह्मण (यत्तु) धर्तस्वामिनारामांडारेणाचोक्त
 साहितारग्नेरपि मरणाद्येव दशरात्रं दशाहं शवमाशौचमिति मरणानिमित्तत्वात्
 स्य ॥ यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तं तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव ॥ तेन गृह्या
 ग्नेः संस्काराणां विराजम् ॥ श्रौतारग्नेस्तु दशरात्रम् ॥ मरणानिमित्तं तूभयोर्दशाह
 म् ॥ दाहात्प्रागपीतितद्वचनविरोधात् पूर्वस्यैवोत्कर्षान्मल कल्पनालाघवाच्च
 चिन्त्यम् ॥ अथातिक्रान्ताशौचम् ॥ तत्राशौचमध्ये जननादौ जाते तच्छेदेषां शु
 द्धिः ॥ विगतंतु विदेशस्थं शणायाद्योहनिर्दशम् । यच्छेयं दशरात्रस्य तावदेवाशु
 चिर्भवेदिति मनूक्तेः ॥ अत्र कोचिदेतत्पुत्रांतरात्तविययम् ॥ तेयांत्वाशौचमध्ये
 अवशोपितदाद्येव दशाहादि ॥ पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः । शु
 त्वातदिनसारस्य दशाहं सूतकीर्भवेदित्यस्य सर्वापवादत्वादित्याहुस्तत्र ॥ ज्ञातम
 रणास्य निमित्तत्वादनग्निमत उत्क्रांतिरित्यादिविरोधाच्च (स्मृत्यर्थसारेपि) जनने
 मरणोवा प्रथमदिना दूर्ध्वज्ञाते पुत्रादीनां शेषेणैव शुद्धिरिति ॥ यडशीतावपरार्क
 चैवम् (दशाहादूर्ध्वज्ञाते तु वृद्धवशिष्टः) मासत्रये विरात्रं स्यात्परमासेपसिणीत

या । अहस्तुनवमादवागध्वस्नानेन शुद्ध्याति ॥ जननेत्वत्क्रांताशौचं नास्त्येव ॥
 नाशुद्धिः प्रसवाशौचेव्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलोकतेः ॥ पितुः स्नानं तत्रापि भवत्ये
 व ॥ निर्देशं ज्ञातिमरणांशुत्वापुत्रस्य जन्म च । सवासाजलमाप्नुत्य शुद्धो भवति मानव इ
 तिमनक्तेः ॥ तच्चातिक्रांताशौचं दशाहादिजात्याशौचविषयम् ॥ जन्तुपनीता
 दिनिमित्तत्रिरात्रादौ ॥ उपनीते तु विषयसंस्मरणे वातिकालजर्मितिव्याघ्रोक्तेः ॥
 निर्देशं ज्ञातिमरणांशुत्वादिदशाहेत्विति मूक्तेर्यत्र (साधवीये देवलस्तु) आत्रि
 पक्षात्त्रिरात्रं स्यात्परासाक्षात्पक्षिणीतः । परमेकाहमावर्षादूर्ध्वस्नातो विशुद्ध
 तीत्याह ॥ तत्रापदनापडियत्वेन व्यवस्था ॥ इदं चैकदेशे ॥ देशान्तरे तु स्नानमात्र
 म् ॥ देशान्तरमृतंशुत्वाक्तीवैखानसेयतौ । मृते स्नानेन शुद्ध्यातिगर्भस्य विचरणो वि
 राडिति पराशरोक्तेरिति विज्ञानेश्वरः ॥ स्नानं वत्सरांते ॥ अर्वाकृत्रिपक्षात्त्रिजि
 रांशुत्वासाक्षाच्च दिवानिशम् । अहःसंवत्सरादवागदेशान्तरमृतेष्वपीति विद्याभूक्तेरि
 तिसाधवः ॥ इदं वपिंडानां देशान्तरे स्नानं होदकानामित्युक्तम् (लक्षणां त्वाहबृह
 स्पतिः) महानद्यन्तरं यत्र सिरिर्वाव्यवधायकः । वाचोयत्र विभिद्यते तद्देशान्तरमु
 च्यते ॥ देशान्तरं वदन्त्येवोद्युज्यो जन्मायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्येव त्रिंशद्वदन्त्येव
 वच्चेति ॥ सत्सर्वमातापितृभिन्नविषयम् ॥ तयोस्तु पितरौ चेदिति पूर्वपैठीनमि
 वाक्यात्सदापूजां मेव दशाहं हि (स्मृत्यर्थसारेपि) मातापितृमरणोदूरदेशेपि संवत्स
 रोर्ध्वमपि पुत्रादशाहादिकं पूजां माशौचं कुर्यात् ॥ स्त्रीपुंसयोः परस्परं सपत्नीयुच्चैव
 मिति (शुद्धितत्त्वादयो गौडीस्तु) ऊर्ध्वसंवत्सरादवागध्वमुच्चैश्च ते मृतः । भवेदे
 काहमेवात्र तच्च संन्यासिनां न त्विति देवलोकतेः ॥ ॥ पित्रोरहमर्ध्वे विरात्रमूर्ध्वमे
 काहः ॥ बंधुमार्तापितामर्ता च ॥ पूर्वोक्तदशाहस्तु कालिं गादिदेशपर इत्याहुः ॥
 ते बंधुपुत्रस्य पुत्रादिपरत्वे मानाभावाद्दुष्येद्याः ॥ (साप्रत्नमातुस्तु दक्षः) पितृप
 त्न्यासपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमम् ॥ ॥ संवत्सरे व्यतीते पित्रिरात्रमशुचि भवेत् ॥
 हीनवर्णमातृपुत्रसपत्नीयुच्चैव मिति स्मृत्यर्थसारे ॥ केचित्पितुः प्रत्न्यां प्रसीतया सौर
 मेत्येतयोर्तिव्राह्मणोक्तेरौ रसेषौ दमाहुः ॥ यदुशीतवर्षे च ॥ सत्सर्ववर्णातुल्य
 म् ॥ तुल्यवर्णसि सर्वेषां मितिक्रांते तथैव चेति व्याघ्रोक्तेः ॥ ॥ अथाशौचसंपाते

च्यते ॥ तत्र शाविशावंसूतकैर्मृतकम् ॥ शाविमृतकं सूतकेशावंवा ॥ तथाप्युत्तरं का
लतः पूर्वशासमन्यूनमधिकं चेति द्वादशभेदाः ॥ यदैकदिने समन्यूनमधिकं वा शौ
चद्वयं तत्र तंत्रेणान्यसिद्धिः ॥ द्वयोरेककालत्वात् ॥ यदा तु द्वितीयादिदिने यूत्तरं
सजातीयं शावे जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात्तदा यदमुपसेषु पूर्वशेषेण शु
द्धिः ॥ अंतराजन्मसमरसोशेषाहोभिर्विशुद्ध्यतीति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ अंतराजा
ते इत्यर्थः ॥ ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात् ॥ पूर्वाशौचोत्तरं तन्मध्योत्पन्ने जाते तु
सममेव कार्यम् (शुद्धितत्त्वेऽप्युक्तम्) पूर्वाशौचांतरुत्पन्नं समानं लघुवानिमित्तं त
त्कालादुपरिश्रुतं स्वाशौचहेतुरेव ॥ अज्ञातं तु वा अविज्ञातेन दोषः स्याच्छाब्दादियु
क्तं च नेत्यस्य शौचसांकर्येऽपि प्रवृत्तेः ॥ तेनाज्ञानाद्वयोत्सर्गादौ कृते प्रश्नश्चावज्ञाते
पि नावृत्तिरिति (साधवीयेयमोपि) जनने जननं चेत्स्यान्मरसोमरसांतथा । पूर्वशेषे
ण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥ अत्र केचिदंतर्दशाहेस्यातां चेत्पुनर्मरसाजन्मनी
तावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत्तस्यादनिर्दशमिति ॥ मनुपराशराद्यैर्दशाहस्य
तु पूर्वाशौचे पूर्वपूर्वशेषेण शुद्धिः ॥ अथ हाद्यल्पाशौचसंपाते तु तत्रैव शुद्धिरित्या
हुः ॥ हरदत्तोऽप्येवमाह ॥ गौडाग्रप्येवम् ॥ तन्न ॥ याज्ञवल्क्यादिब्रह्मणेन दशाहस्य
तुल्यकालाशौचोपलक्षणात्वात् ॥ समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् ॥ अस
मानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथेति साधवीये शाखोक्तेः ॥ अपराकर्मिताक्षरादि
विरोधाच्च ॥ यदा तु सूतकेशावंसमन्यूनमधिकं वा तदानपूर्वशेषाच्छुद्धिः (तदाहं
गिराः) सूतकैर्मृतकं चेत्स्यान्मृतकैस्त्वयसूतकम् ॥ तत्राधिकृत्य सूतकं शौचं कुर्यान्न
सूतके (यद्विंशन्मते) शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं न्तु यदा भवेत् ॥ शावेन शुद्ध्यते
सूतिर्न सूतिः शावशौचिनी (चतुर्विंशतिमतेऽपि) मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातके
नतु ॥ अतो यदा दशाहजननमध्योतदंते वा अथ हादिशावंतदा पूर्वशावावपितानि
मित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव ॥ मरसोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरसां भवेदिति कौर्मि
(गौतमसंन्यास्यायां बृहद्विरपि) सूतकाद्विदुषां शत्रुं शावात्तद्विदुषा सार्तवम् ।
अर्तवत्तद्विदुषा सति स्तुतेऽपि शिवद्वैहकः ॥ ॥ अत्र पूर्वपूर्वशातो तरे निवृत्तिर
स्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः (यद्विंशतिमतेऽपि) स्वभावबहुसूतिस्तु न्यूनशावविशो

विनीतिराविशेषादौर्वर्धिताद्विविदिनैरागतुर्कैःसूतैर्वहुत्वंनस्वभावेन ॥ अतस्तत्र
न्यूनशावस्यापिनपूर्वेणाशुद्धिरितिवक्तुंस्वभावेनेत्युक्तम् (ब्राह्मेपि) नागतुर्कैर
थाहोभिराशौचमपनुद्यते । नचपातनिमित्तेनशावस्यान्यस्यशोधनमिति ॥ एवं
नवपक्षाः ॥ यदातुज्यहाद्यल्पाशौचमध्येसजातीयंविजातीयंवादीर्घकालमुत्तरं
तदाप्युत्तरंपूर्णाकार्यम् ॥ नपूर्वेणाशुद्धिः ॥ स्वल्पाशौचस्यमध्येतुदीर्घाशौचंभवे
द्यदि । नपूर्वेणाविशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैवशुध्यतीत्युशनसोक्तेः ॥ तेनज्यहादि
शावमध्येदशाहोदिसूतकोपिनपूर्वेणाशुद्धिरित्यपरार्कः ॥ शावनिमित्तमस्पृश्य
त्वंचभवत्येव (शुद्धिविवेकोतु) शावेनशुद्ध्यतेसूतिरितिप्राशक्तैस्तत्राप्युत्तरा
शौचनिवृत्तिरुक्ता ॥ तत्र ॥ उत्तरस्यकालाधिक्येनबलवत्त्वात् (माधवीयेय
मोपि) अद्यवृद्धिमदाशौचंपश्चिमेनसमापयेत् । यथाविरात्रेप्रक्रांतेदशाहंप्रवि
शेद्यदि ॥ आशौचंपुनरागच्छेत्तत्समाप्यविशुद्ध्यति (हारीतेपि) गुरुणालघुशु
ल्व्येतुलघुनानैवतदगुर्वितिगुस्तत्वंलघुत्वंचकालकृतमेव ॥ पूर्वानुरोधात् ॥ सतच्च
हरदत्तेनस्पष्टमुक्तम् ॥ मिताक्षरायामप्येवम् (यत्तु) आद्यानांयोगपद्येतुज्ञेया
शुद्धिर्गरीयसी । सरणात्प्रतियोगेतुगरीयोमरणांभवेदितिहारीतकौर्मदितत्रा
स्पृश्यत्वाभिप्रायंशावस्यगुस्तत्वंज्ञेयम् (क्वचिदल्पकालेनापिदीर्घकालाशौच
निवृत्तिमाहदेवलः) परतःपरतोशुद्धिरघट्टद्वौविधीयते ॥ स्याच्चेत्पंचतमादहः
पूर्वेणौवावशिष्यते ॥ अस्यार्थः । अद्यवृद्धौदीर्घाशौचेपरतोशुद्धिःपरमाशौचम् ॥
यदिपूर्वाशौचमुत्तरस्यपंचमदिनात्परतोनुवर्ततेतदापूर्वेणौवशुद्धिः ॥ पूर्वस्योत्तरा
शौचाधोधिककालव्यापित्वेपूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः ॥ यथायद्यमौसेगर्भपात
निमित्तमडहाशौचमध्येदशाहपातेपूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः ॥ यथावाज्यहमध्येसा
वपातनिमित्तचतुरहपंचाहयोरितिकश्चित् ॥ तत्र ॥ दशाहावधिपूर्वशेषश
ुद्ध्यावेदक्रवाक्यविरोधात् ॥ यथादिदिनेपूर्वाशौचमंतरावौतु इत्यहइत्यनौ
चित्याच्च ॥ अस्मदगुरवस्तुपंचतमादहंपूर्वाशौचंततोऽन्यनंज्यहादिचेत्स्यादस्मि
न्विययेपूर्वेणौवाशुद्धिः शिष्यते ॥ दशाहादिराविशेषेज्यहादिपातेज्यहाद्यल्पा
शौचानांपरस्परं राविशेषेसपातेचन इत्यहादिद्विविदित्यर्थाहुः (क्वचित्पूर्व

शेषेणाशुद्धेरपवादमाह गौतमः) रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति ॥
 प्रभातेत्ययामे ॥ विशेषे तु द्व्यहाच्छुद्धिर्यामिशेषेषु चिन्त्यहादिति शातातपो
 क्तेः ॥ इदं शावांते सतकपाते सजातीये वा तुल्यम् ॥ अत्र केचित् ॥ रात्रिशब्दोऽहो
 रात्रपरः ॥ अहः शेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति शंखलिखितोक्तेः ॥ अथ यदिद
 शरात्राः सन्निपतेयुराद्यं दशरात्रमाशौच मानवमादिवसादत ऊर्ध्वद्विरात्रेणाव्यु
 ष्यायां विरात्रेणोतिबोधायनोक्तेः ॥ पुनः पतेदशाहात्प्राक्पूर्वेणासहगच्छति दश
 मेह्निपतेद्यस्याहर्द्वयात्सविशुद्ध्यतीति ॥ प्रभाते तु विरात्रेणादशरात्रेऽवयं विधि
 रिति देवलोक्तेः च ॥ नवमदशमशब्दौ चोपात्यां त्यदिनपरौ ॥ तेन सविद्यादा
 र्वापतयेत्याहुः ॥ साधवीयेऽप्येवम् (अन्येत्वाहुः) अन्तर्दशाहेस्यां तां चेत् पुनर्म
 रणाजन्मनी । तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति ॥ मनुपराशरा
 द्यौर्दशमदिनेनोत्तरस्य शुद्धेरुक्तत्वाद्विरोधः स्पष्ट एव ॥ विरोधे च ॥ यद्वै किञ्चनम
 नुरवदत्ततद्भेदजम् । कलौ पाराशरस्मृतिरित्यनेन पूर्ववचसां बाधः अतस्त्ववाचस्प
 तिना ते ग्रामनाकरत्वमुक्तम् ॥ साकरत्वेऽपि जातिमात्रविप्रादिविषयदेशांतरविष
 यमवायुगान्तरविषयं वास्तु ॥ तेन गौतमीये रात्रिशब्दो नाहोरात्रपरः ॥ रात्रिमात्रा
 वशिष्टे इति मितक्षरोक्तेः च ॥ न कुकविह्वतिरिवान्यथा न्याख्यायुक्ता (साध
 वस्तु) अनिर्गतदशाहमिति पूर्वस्वग्रन्थविरोधादुपेक्ष्य इति (अस्मत्पितृचर
 णास्तुवौधायनीये) आनवमादिवसादिति द्वितीयाशौचस्य नवमं दिनं प्रथमस्य द
 शममेवाहः ॥ द्व्यहादिवृद्धेः ॥ पूर्वशेषापवादत्वात्तस्य च न्यायतो द्वितीयदिना
 देवप्रवृत्तेः ॥ अत ऊर्ध्वमिति दशमरात्रिपरम् ॥ शंखलिखितोक्तौ देवलोक्तौ चा
 हः शेषे दशमेह्निचातीते रात्रौ पतेदित्यर्थः ॥ दशम्यां पितानामकुट्यादिति वत् ॥
 तेन नमन्वाद्यैर्विरोधो नापि मितक्षराद्यैरित्याहुः ॥ अपरार्कनिर्णयामृतस्वरसो
 प्येवम् (यत्तु तत्रैव ब्राह्मे) आद्यम्भागद्वयं यावत्सतकस्य तु सतके । द्वितीये पतिते
 त्वाद्यात्सतकाच्छुद्धिरिष्यते ॥ अत ऊर्ध्वद्वितीयात्सतकान्ताच्छुचिस्मृतः ॥
 सवमेव विचार्यस्यान्मृतके मृतकान्तरे । मृतकस्यान्तरे यत्र सतकं प्रतिपद्यते ॥ सत
 कस्यान्तरे वाथ मृतकं यत्र विद्यते ॥ मृतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णायुसर्व्वश इति ॥

अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः ॥ पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्य दिनरूपेऽप्राद्यभागद्वयेऽन्याशौचपाते पूर्वराशुद्धिः ॥ भागद्वयोर्ध्वरात्रौ सतकान्तरेऽद्वितीयात्पूर्वभिन्नात्सतकांताद्वयहादिरूपाच्छुद्धिरिति ॥ अपराकृत्वाशौचकालं विधाविभज्य निगुणाविययत्वेनेदमुक्तम् ॥ अस्यवचनस्य निर्मूलत्वेऽक्तिरज्ञोक्तिरेव ॥ अतः पूर्वाशौचान्त्यरात्रावन्याशौचेहोरात्रद्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामेतु दिनत्रयमिति भेदचरणोपदिष्टः पन्थाः ॥ सतत्सम्पूर्णाशौचसम्पाते एव ॥ रात्रिशेषे विरात्रादिसम्पाते तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः ॥ द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्यैर्दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेषशुद्धेरेव सामान्यतः प्रवृत्तेः ॥ षडशीतौ तु दशाहान्तेऽयहपातेऽपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता ॥ रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वनधिकमापतेत् । ऊर्ध्वदिनद्वयपूर्व्याद्यामशेषे दिनत्रयमिति ॥ अनधिकं समन्यनं वा तत्तुच्छम् ॥ निर्मूलत्वादन्ते पक्षिरायादिपातेऽपि द्विरात्रादिवृत्त्यापत्तेः प्रच ॥ पूर्वाशौचांतरवर्धितद्वित्रिदिनमध्येऽधिकाशौचांतरपाते तु वर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः ॥ न च वर्धितस्य पूर्वशेषात्वंशं कनीयम् ॥ रात्रिशेषपूर्वशेषशुद्ध्यपवादेनैमित्तिकावृत्तिन्यायोऽजीवनात् ॥ अपवादाभावे उत्सर्गस्य प्राप्तेः (अपवादांतरमाह शंखः) मातर्यग्रे प्रसीताया मशुद्धौ म्रियते पिता । पितुः शेषेण शुद्धिस्तन्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ पादत्रयं स्पष्टम् ॥ तुर्यस्य त्वयमर्थः ॥ पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचान्ते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्यादिति ॥ अत्राशुद्धावित्युक्तेरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणो न पक्षिणी ॥ किन्तु पूर्णमेवाशौचम् ॥ इयंच पक्षिणी तृतीयादिदिनपरा ॥ नाद्यदिनद्वये ॥ प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादपूर्वशेषापवादत्वादिति पितृचरणाः ॥ सपिराडाद्याशौचेन मातापित्रोराशौचापगमेनास्त्येव ॥ एवं भर्तुरपि ॥ इयंच पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वमातृमरणो ज्ञेया ॥ दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणोऽयहद्वयहसमुच्चीता पक्षिणीति कश्चित् ॥ तन्न ॥ संख्यांतरोपजननापत्त्याऽयहादिश्रुति बाधापत्तेः ॥ अतस्त्वेकादेया यद्देया इत्यादौ श्रुतसंख्याबाधापत्तेः समुच्चयोतिरस्तीति द्वादशे ॥ गुरुगालघोरंतर्गतेः ॥ गुरुगालघुशुद्धेऽदित्युक्तेः प्रच ॥ मातुस्त्वारोहगतु न पक्षिणी ॥ यदानारीविशेदग्निं प्रियस्याप्रियवांछया । तदा

शौचविधातव्यं भर्वाशौचक्रमेणाहीति पृथ्वीचन्द्रोदये लघुहारीतोक्तेः (तत्रैव
 यडशीतिमतेपि) मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलंगता । न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृ
 कादेव शुल्क्यति ॥ पुत्रो न्योवाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः । नवश्राद्धञ्च
 पिण्डं च युगपत्समापयेत् ॥ गृहीताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिंड
 स्य वामरगो नायं निर्णयः ॥ अतिक्रान्तकालाद्विद्यमानमिमित्तस्य बलवत्त्वात् ॥
 द्वादशवर्षात्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिण्डमरणोप्येवम् (यत्तु अपरार्कब्राह्मणे) ऋ
 ग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीनभवेदात्मघातिनी । ज्येष्ठाशौचे तु निर्वृत्तेश्राद्धं प्राप्नोति शा
 स्त्रादितितद्भर्ताशौचोत्तरमन्वारो हरो विरात्राशौचपरमिति पृथ्वीचन्द्रः ॥
 ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्यनुगमनेत्पाशौचपरमित्यपरार्कः (शुद्धितत्त्वादयोगौडा
 स्तु) भर्तुराशौचोत्तरमन्वारो हरो विरात्रम् ॥ सहगमने तु सम्पूर्णां ॥ युद्धहतस्य
 सद्यः शौचे न्वारो हरो ब्राह्मणे क्ते स्त्रिरावत्त्वात् ॥ भर्तुरपि ज्येष्ठेण पिण्डदानम् ॥
 एकचित्तौ तु सद्यः शौचमित्याहुः ॥ अन्यत्प्रागुक्तम् ॥ पूर्वशेषेणाशुद्धेरपवादांतर
 मुक्तं यडशीत्याम् ॥ पूर्वाशौचेन याशुद्धिः सूतके मृतके च सा । सूतिका मग्निर्दाह
 त्वा प्रेतस्य च सुतानपि (निर्णयामृते स्मृति संग्रहेपि) इयं विशुद्धिरुदिता सूतिका
 मग्निदम्बिना ॥ इदं मूल्येन दाहकरो मातुलादिसम्बन्धेन दाहमात्रकरो तु विरा
 त्रमेवेत्युक्तं प्राक् (वृद्धात्रिः) सूतकात्तद्विद्युगांशावं शावात्तद्विद्युगामार्तवम् । आ
 र्त्वात्तद्विद्युगासूतिस्ततोऽपि शवदाहकः ॥ तथा शौचसंपातेऽपि न शावजननमि
 त्तकार्यप्रतिबन्धः ॥ आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मयदा भवेत् । कर्तुं स्तात्कालि
 कीशुद्धिः पूर्वाशौचेन शुल्क्यतीति प्रजापतिस्मृतेः (आशौचे तु द्विविधेऽपि शाता
 तपः) अन्तर्दाहे च जननात्पश्चात्स्यान्मरणाद्यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिण्डदानं
 यथाविधि ॥ प्रारब्धे प्रेतपिण्डे तु मध्ये चेज्जननम् भवेत् । तथैवाशौचपिण्डांस्तु
 शेषान्दद्याद्यथाविधि ॥ मातुः पक्षिणी ॥ मध्ये पितुरेकादशाहं कुर्यात् ॥ आद्यं
 श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशे हनोऽतिस्मृतेः ॥ केचित्त्रिदं क्षत्रियादिपरम् ॥ विप्रा
 देस्त्वाशौचांतरसकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः (अतस्त्वविज्ञाने श्वरेणा) दशमं पिण्डमु
 त्सृज्य पराविशेषे शुचिर्भवेदिति शुचित्वं महै कोद्विष्टांगविप्रनिमंत्रणपरमिति वद

तातवशुद्धेरंगत्वं दर्शितम् ॥ सर्ववृषोत्सर्गशय्यादानादावपि देवयाज्ञिकेन त्वाशौ
 चांतरेऽपि भवत्येवेत्युक्तम् ॥ अथाशौचापवादः ॥ सचपञ्चधा ॥ कर्तृतः द्रव्यतः मृ
 तदोषतः विधानाच्च ॥ आद्यो ब्रह्मचारी इत्यादिषु ॥ नैष्ठिकानां वनस्थानां यती
 नां ब्रह्मचारिणां ॥ नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृत इति कौर्मोक्तेः ॥ तु
 र्युपादेशावेवापि तथैव चेति देवतपाठः ॥ आशौचमन्त्यकर्मोपलक्षणम् ॥ ब्रह्म
 चारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः । यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कार
 मेव चेति देवोक्तेः ॥ सतत्पित्राद्यतिरिक्तविषयम् ॥ आचार्यस्वमुपाध्यायं मातरं
 पितरं गुप्तम् । निर्हृत्य तु ब्रती प्रेतं न ब्रतेन वियुज्यत इति मनूक्तेः (हारीतः) आचार्य
 स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् । निर्हृत्य तु ब्रती प्रेतं न ब्रतेन वियुज्यते ॥ मातापित्रो
 स्तु यत्प्रोक्तं ब्रतचारी तु पुत्रकः । ब्रतस्थोऽपि हि कुर्वीत पिंडदानोदकक्रियाम् ॥ भव
 त्यशौचं नैवास्य न वाग्निस्तस्य लुप्यते । स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितम्
 (संवर्तः) अन्यगोत्रोपसंबंधः प्रेतस्याग्निं ददाति यः । पिंडं चोदकदानं च सदशाहं स
 माचरेत् ॥ निर्हरणमन्त्यकर्मपरम् ॥ एवं मातामहस्य ॥ यथा ब्रतस्थोऽपि सुतः पितुः
 कुर्यात्क्रियां नृप । तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हतीत्यपरा कर्माविधयोक्तेः ॥
 मातापित्रो रुपाध्यायाचार्ययो रौर्ध्वदेहिकम् ॥ कुर्वन्मातामहस्यापि ब्रती न भ्रष्ट
 ते ब्रतादिति कालादर्शाच्च ॥ तत्रांत्यकर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव ॥ सगो
 त्रो वा सगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखेनरः । सोऽपि कुर्यान्न वशाद्वं शुद्धोऽप्युदशमेहनीति
 दिवो दासोक्तवचनात् ॥ अतएव ब्रह्मचारिणाः शवकर्मिणां ब्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मा
 तापित्रोऽगुरोश्चेति गौतमीये ब्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासो नाशौचस्य ॥ संध्यादिकर्मलो
 पस्तु नास्ति ॥ नत्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचिदिति छंदोगपरिशिष्टात् ॥
 पित्रोऽगुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपियः सुतः । सुब्रतश्चापि कुर्वीत अग्निपिंडोदक
 क्रियाम् ॥ तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्याचैव न लुप्यते । अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रात
 र्प्रचनित्यश इति चंद्रिकायां संवर्तोक्तेः च ॥ अत्र कर्मनिधिकाररूपाशौचनियेध
 एव (अपरार्कमाधवादयस्तु) एकाहमाशौचमाहुः आचार्यवाप्युपाध्यायं गुप्तं वा
 पितरं च वा ॥ मातरं वा स्वयंदग्ध्वा ब्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥ कृत्वा पतति नो तस्मात्तत्रे

तान्नतत्रभक्षयेतअन्यत्रभोजनंकुर्याच्चतैःसहसंवसेत् ॥ सकाहमशुचिर्भूत्वाद्विती
येहनिशुत्थयतीतिब्राह्मोक्तेः ॥ तदन्नभोजनेतुप्रायश्चित्तंपुनरुपनयनमाशौचंच ॥
दिवोदासादयस्तुब्राह्मोक्तेःप्रथमेहिसंध्यादिलोपः ॥ ब्रह्मचारीयदाकुर्यात्पिंडं
निर्वपणांपितुः ॥ तावत्कालमशौचंस्यात्पुनःस्नात्वाविशुद्ध्यतीतिप्रजापतिवचना
त् ॥ द्वितीयाहादौपिंडदानकालेस्वात्पृथयत्वमात्रंनान्यदेत्याहुः ॥ दशाहमस्पृश्य
त्वेपिकर्मागस्नानविधानार्थमेतदित्युक्तम् ॥ अंत्यकर्माकरणांतुब्रह्मचारिणाःपि
आदिसरणोप्याशौचाभावएव ॥ सोऽपिब्रह्मचार्यकालएव ॥ समावर्तनोत्तरंतुपूर्वमृ
तानांज्यहाशौचंभवत्येव ॥ आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् । समाप्तेत
दकंदत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनुक्तेः ॥ तत्रापिबिकल्पः ॥ पितर्यपिमृतेनै
वांदोषोभवतिकर्हिचित् । आशौचंकर्मणांतेस्यात्त्र्यहंवाब्रह्मचारिणामिति
छंदोगपरिशिष्टात् ॥ तथाकृतजीवच्छादनेनकिमप्याशौचंनकार्यमितिहेमाद्रिः
(शुद्धितत्त्वेकौर्मै) सद्यःशौचंसमाख्यातंदुर्भिक्षेचाप्युपद्रवे । डिंबाहवहतानांच
विद्युतापार्थिवैर्द्विजः ॥ उपद्रवेत्यंतमरके ॥ उपसर्गमृतेचैवसद्यःशौचंविधीयत
इतिपराशरोक्तेः ॥ उपसर्गात्यंतसरकइतिशूलपाठानिरुद्धभट्टादयः (याज्ञव
ल्क्योपि) आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयतइतिमरणासमयेपिनाशौचम्
(तथाचशुद्धिरत्नाकरेदक्षः) स्वस्थकालेत्विदंसर्वसूतकंपरिकीर्तितम् । आपद्गा
तस्यसर्वस्यसूतकेपिनसूतकम् ॥ अतःसतिवैराग्येसंन्यासोप्यातुरस्यभवतीतिके
चित्(अथकर्मतःत्रिंशच्छ्लोकां) दत्तत्कार्येषुसत्त्विब्रतिनृपनृपवद्दीक्षितस्त्विक्
स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभियक्कारुशिल्पातुराणाम् ॥ संप्रारब्धेषुदानो
पनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिगायनाद्युत्सवेष्टवेतदर्थे ॥
नाशौचमितिशेषः ॥ सत्त्वीअन्नसत्रवान् ॥ मुख्यसत्रस्यदीक्षितपदात्सिद्धेः ॥ ब्र
ह्मोअनंतव्रतादिनियमवान् ॥ नव्रतिनांव्रतेइतिविष्णुक्तेः (प्रचेताः) कारवःशि
ल्पिनोवैद्यदासीदासास्तथैवच । राजानोराजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताः ॥
कारवःसुपकाराद्याः ॥ शिल्पिनश्चैलनिर्गोजकाद्याः ॥ आतुरस्यव्याधिना
शार्थदानादौतुलादानादेः ॥ प्रारंभोनांदिश्राद्धसंकल्पोवा ॥ यजनंतडागोत्सर्ग

कीटिहोमादिः (लघुविष्णुः) व्रतयज्ञविवाहेयुग्राह्येहोमेऽर्चनेजपे ॥ आरब्धे
 सतकंनस्यादना रब्धेतुसतकम् ॥ प्रारम्भोवरगांयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्त्वयोः । नां
 दीश्राद्धंविवाहादीश्राद्धेपाकपरिक्रियेति ॥ पाकस्यपरिसमंतात्क्रिया ॥ पाक
 प्रोक्षणमितिशुद्धिप्रदीपस्तन्मंदं ॥ स्तुतेर्योगादलवत्वात् ॥ तीर्थेतिआशौचेआ
 कस्मिन्तीर्थप्राप्तौ ॥ विवाहदुर्गायज्ञेषुयात्रायांतीर्थकर्मणि । नतत्रसूतकंत
 इतकर्मयज्ञादिकारयेदितिपैठीनसिरमृतेः ॥ अत्रविशेषःप्रागुक्तः ॥ जपःपुर
 प्रचरणादिःस्तोत्रपाठः ॥ अविच्छेदेनसंकल्पितहरिवंशश्रवणादिषुच (अत
 एवोक्तंब्राह्मे) गृहीतनियमस्यापिनस्यादन्यस्यकस्यचिदिति ॥ एवंदेवपूजादि
 (मदनपारिजातेयमोपि) शिवविठ्ठावर्चनंदीक्षायस्यचारिणपरिग्रहः । श्रौतक
 र्माणि कुर्वीतस्नातःशुद्धिमवाप्नुयात् (गौडशुद्धितत्त्वमंत्रमुक्तावल्ल्यां) जपोदेवा
 र्चनविधिःकार्यादीक्षान्वितैरैः । नास्तिपापंयतस्तेयांसूतकंवायतात्मनाम्
 (राघवभट्टीयेनारदः) अथसूतकिनःपूजांवक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वानि
 त्यंचनिर्वर्त्यमानस्याक्रिययातुधै ॥ बाह्यपूजाक्रमेणैवध्यानयोगेनपूजयेत् ॥ य
 दिकामोचचेत्कामीनित्यंपूर्ववदाचरेत् (यत्तुनृसिंहकल्पे) सदामंत्रजपंमुक्त्वाय
 दिस्यादशुचिर्नरः । मनसावहितस्तवस्मरेन्मन्त्रंनतचरेत् ॥ तन्मन्त्राद्याशौचप
 रम् (रामार्चनचन्द्रिकायां) अशुचिर्वाशुचिर्वापिगच्छंतियुन्स्वपन्नपि । मंत्रै
 कस्मरणांविद्वान्मनसैवसदाभ्यसेत् ॥ कालनियमाभावेतुस्तोत्रहरिवंशादिहे
 यमेव ॥ उत्सवोरथयात्रादिः ॥ सयुनाशौचम् ॥ अयंचाशौचाभावोदन्यगतित्वे
 आर्तोचज्ञेयः ॥ अत्रमूलमाकरेस्पष्टम् ॥ अत्रदीक्षितस्यअवभृथात्पूर्वमेवाशौचाभा
 वः ॥ तत्रादित्वाशौचमस्त्येव ॥ तेनवैतानोपासनाःकार्याइतिवैतानत्वेप्यवभृ
 थादिनभवत्येव (अतएवोक्तंमाधवीयेब्राह्मे) तद्वद्वृहीतदीक्षस्यवैविध्यस्यमहा
 मखे । स्नानेत्ववभृथेयावत्तावत्तस्यनसतकमिति ॥ वैतानोपासनाःकार्याइत्यनेनै
 वसिद्धेऽहं त्विजांदीक्षितानांचेतिपुनर्दीक्षितग्रहणां यजमानेस्वयंकर्तृत्वार्थस्नान
 प्राप्त्यर्थवेतिविज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तुदीक्षयासंस्कृतस्यप्रागवभृथात्कर्मप्राप्त्यर्थं
 दीक्षितग्रहणम् ॥ तेनततःपूर्वनियेधसव ॥ यत्तु प्रारम्भोवरगांयज्ञेइतितद्वृत्ति

कूपरम् (तथा च छन्दोगपरिशिष्टे) नदीक्षिणयाः परं यज्ञेन कृच्छ्रादितपश्चरन्ति ॥
 शुद्धितत्त्वेऽप्येवम् ॥ ऋत्विजांचमधुपर्कान्तरमाशौचाभावः ॥ गृहीतमधुपर्कस्य
 यजमानातु ऋत्विजः । पश्चादशौचेऽपतितेन भवेदिति निश्चय इति ब्राह्मणम् ॥
 (अतएव रामांडारः) चतुर्णां वरणापक्षेऽन्येषामाशौचेऽन्यत्रागमयितव्य इत्याह
 एवं स्मार्तेऽपि ॥ तुलाक्रोदि होमादौ मधुपर्कसति दोषाभावो ज्ञेयः ॥ यत्तु प्रारम्भो व
 रणां यज्ञ इति तत्रापि मधुपर्कान्तं ज्ञेयम् ॥ तेनाधानेऽपि शुबन्धादौ तदभावादन्ये भवं
 तीति सिद्धम् (अपवादोऽन्तरमाह याज्ञवल्क्यः) वैतानोपासनाः कार्याः क्रियाश्च शु
 त्तोदनात् ॥ तत्र त्यागमात्रेऽस्नानोत्तरं स्वयं कर्तृत्वम् ॥ श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः
 शुद्धिमवाप्नुयादिति स्मृतेः ॥ त्यागातिरिक्ते तु श्रौते स्मार्ते चान्यस्यैव कर्तृत्वम् ॥
 सूतकेऽपि सूतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्ते युहावये च तुहापयेदिति
 बृहस्पत्युक्तेः ॥ नित्यानि निवर्तेरन्वैतानवर्ज्यम् ॥ शालाग्नौ चैकेऽन्यसतानि कुर्यु
 रिति पैठीनसि स्मृतेऽर्चोति विज्ञानेश्वरः ॥ एकग्रहणं प्रजार्थं ॥ तेन स्मार्तकार्यमेवे
 ति हारलतायाम् ॥ दाक्षिणात्यास्तु विकल्पमाहुः (अपराकादिनिबन्धास्तु)
 श्रौतं सर्वस्वयं कार्यं ॥ स्मार्ते तु त्यागातिरिक्तेऽन्यस्यैव कर्तृत्वम् (त्यागमात्रे तु स्व
 स्य) कर्मवैतानिकं कार्यं स्नानोपस्पर्शवान्स्वयमिति हारो तोक्तेः ॥ दर्शचपणमा
 संच कर्मवैतानिकं च यत् । सूतकेऽपि त्यजेन्मोहात् प्रायश्चित्तोपतेर्द्विज इति मरी
 च्युक्तेः ॥ जन्महान्योर्वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते । शालाग्नौ केवलो होमः का
 र्यवान्यगोत्रजैरिति जाबालोक्तेऽप्येत्याहुः ॥ आशार्क्येऽप्येवम् ॥ याज्ञिका अप्ये
 वम् ॥ सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्तकर्म कथं भवेत् । पिण्डयज्ञं च सं होममसगोत्रेणाकार
 येदिति जातु करार्योक्तेऽप्येव ॥ चरुः स्मार्तस्यालोपाकः ॥ अवरणाकर्मादिश्चेति
 विज्ञानेश्वरः ॥ प्रारब्धं तु संपिंडेनापि कार्यम् ॥ न च तत्कर्म कुर्वाणाः सनाभ्याप्य शु
 चिर्भवेदिति मनक्तेः (छन्दोगपरिशिष्टेऽपि) होमः श्रौते तु कर्तव्यः शुठकाच्चेन फले
 न वा । अकृतं हावयेत् स्मार्तं तदभावे कृताकृतम् ॥ अकृतं वीह्यादि ॥ कृताकृतं तु दुला
 दि ॥ स्मार्तहोमादौ तु विकल्पो ज्ञेयः ॥ शालाग्नौ चैक इति प्रागुक्तेः ॥ यदा करणां
 तदान्यद्वारा ॥ अत्रेदं तत्त्वम् ॥ येषां बह्वृचादीनां द्वादशरात्रमहोमेऽपि नाग्निवि

च्छेदस्तैर्नकार्यम् ॥ तैत्तिरीयाद्यैः कार्यम् ॥ विराधमहूयमानोग्निलौकिकः संप्र
 द्यते इति सुदर्शनभाष्येवचनात् ॥ समास्तु देत्वर्गो तेनापि न कार्यम् ॥ किंतु पुनरा
 धानमेव ॥ समारोपप्रत्यवरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च ॥ अ
 न्यथा पुनराधानमपि स्यात् (यत्त्वाञ्चलायनः) सौचापिसूतकेशावपर्वणीष्टिंम
 हापदि । पुठपवत्यांचभार्यायां न कुर्यात्तां कदाचन ॥ स्मार्ताग्निः सूतकेशावेस्त्वयं
 न जुहुयात् द्विजः । श्रौताग्निस्तु सकृद्भुत्वा समाप्ते वास्त्वयं हुनेदिति तदपि समास्तु प
 रम् (तदाह सख्य) स्मार्ताग्निरात्मनो न्येयामभावे सूतकादिषु । समारोप्यतदंतेषु
 विहृत्य जुहुयात्स्वयमिति (तथाच मनुः) प्रत्युद्देशाग्निं युक्रिया इति वैश्वदेवस्त्वत्वं
 ग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः ॥ विप्रोदशाहमासीत वैश्वदेव विवर्जित इति सं
 वर्तकतेः (यद्यपि) पंचयज्ञविधानंतु न कुर्यान्मृतजन्मनो रितितेनैवोक्तेः पूर्वनि
 योधोद्वयस्तथाप्यापस्तंबादीनां वैश्वदेवस्य पंचयज्ञभिन्नत्वात् पृथङ्निषेधः ॥ हर
 दत्तस्त्वाशौचेऽपि बहुचैव वैश्वदेवः कार्यः ॥ तस्य हवनध्यायौ यदात्मा शुचिर्यद्देश
 इति ब्रह्मयज्ञस्यैवाशौचेऽपि शिष्यनिषेधात् (संध्यादीनामप्यवादमाहा परार्कपु
 लस्त्यः) संध्यामिष्टिंच संहोमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन्ना
 च्छेदो द्विजः ॥ सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मंत्रान् प्रा
 णायाममृते द्विजः (यत्तु चंद्रिकायां जालः) संध्या पंचमहायज्ञानैत्यकं स्मृ
 तिकर्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहं ते पुनः क्रियेति (यच्च संवर्तः) सूतके कर्मणां
 त्यागः संध्यादीनां विधीयते (यच्च विष्णुपुराणम्) सर्वकालमुपास्यातु संधययोः
 पार्थिवेऽयते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमात्तुरभीतित इति तत्पूरा संध्या परम् ॥ अ
 र्थ्यातामानसी संध्या कुशवारिविवर्जितेति शुद्धिदीपे च्यवनोक्तेः ॥ पैठीनसिस्त्व
 र्थ्यं संवोच्चारणमाह ॥ सूतके सावित्र्यां जलं प्रक्षिप्य सूर्यं व्यायज्ञमस्कुर्यात् (प्र
 योगपारिजाते भारद्वाजोऽपि) सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायामममंत्रकम् । तथासा
 र्जनमंत्रांस्तु मनसोच्चार्य मार्जयत् ॥ गायत्रीं सूर्यगुच्चार्य सूर्याया र्थ्यानि वेदयेत् । मा
 र्जनंतु न वा कार्यं मुपस्थानं न चैव हि (ग्रहगोत्राद्वादावप्याशौचापवादमाह व्या
 घ्रः) स्मार्तकर्मपरित्यागो राहो रन्यत्र सूतके इति (लैंगेऽपि) सूतके मृतके चैव न दोषो

राहुदर्शने । तावदेवभवेच्छुद्धिर्वाविन्मुक्तिर्नदुश्यते (प्रयोगपारिजातेबृहस्पतिः)
 कन्याविवाहेसंक्रान्तौ सतकंनक्रदाचन (वृद्धशातातपः) यदाभोजनकालेतु अ
 शुचिर्भवतिद्विजः । भर्मानिस्निप्यतंग्रासं स्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति ॥ भक्षयित्वा
 तुतंग्रासमहोरात्रेणशुद्ध्यति । अभित्त्वासर्वमेवात्र विरात्रेणविशुद्ध्यति ॥ इद
 मविशेषात्सूतकादिपरमपीतिशुद्धितत्त्वेषूलपाराशौच ॥ अथद्रव्यतः (सरीचिः)
 लवणमधुमांसं च पृथपसूलफलेषु च । शाककाष्ठतण्डुलपुष्पदधिसर्पिःपयःसुच ॥
 तिलौषधाजिनेचैवपक्वापक्वेस्वयंग्रहः ॥ पुण्येषुचैवसर्वेषुनाशौचंमृतसूतके ।
 स्वयमेवस्वास्थ्यनुयज्याग्राह्यंनतद्वस्तादित्यर्थः ॥ क्रयेतुतद्वस्तादपिनदीयः ॥
 पक्वतण्डुकादि ॥ अपक्वतण्डुलादि ॥ एतदन्नसत्रपरम ॥ अन्नसत्रेप्रवृत्तानामामस
 न्नमर्गाहितम् । भुक्त्वापक्वान्नमेतेषां विरात्रंतुव्रतीभवेदित्यंगिरसोक्तेः ॥ पक्वान्न
 मादेनादि ॥ नतुभक्ष्यम् (यद्विंशन्मते) उभाभ्यामपरिज्ञातेसतकंनैवदीयकृत
 सकेनापिपरिज्ञातेभोक्तुर्दीयमुपावहेत् ॥ विवाहेत्सवयजेयुत्वंतरामृतसूतके ।
 परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैः ॥ भुंजानेषुतुविप्रेयुत्वंतरामृतसूतके अन्य
 गेहेदकाचान्तःसर्वतेशुचयःस्मृताः (बृहस्पतिः) विवाहेत्सवेत्याद्युक्त्वापूर्वमं
 कल्पितान्नेषुनदीयःपरिकीर्तितः (यद्विंशतौ) संसर्गाद्यस्यवाशौचंयस्याति
 क्रांतकालता । तदीयस्यपदार्थस्यनाशौचंविद्यतेकचित् (शुद्धितत्त्वे) शुद्धो
 दित्यनुवृत्तौविष्णुः ॥ प्रोक्षणेनपुस्तकमिति(अथमृतदीयेहेमाद्रौयद्विंशन्मतेकौ
 र्मेच) व्यापादयेद्यआत्मानंस्वयमन्युदकादिभिः । विहितंतस्यनाशौचनापि
 कार्योदकक्रिया ॥ शवदर्शनंयावदाशौचमस्त्येव ॥ हतानांनृपगोविप्रैरन्वसंचा
 त्मघातिनामितियाज्ञवल्क्योक्तेः (शुद्धितत्त्वेकौर्मे) सद्यःशौचंसमाख्यातंशा
 पादिसरगतथा । आदिपदादभिचारहते (भविष्ये) स्वेच्छयामरणाविप्रा
 च्छं गिदंष्ट्रिसरीसृपैः । अत्यांत्यजविषोद्वैरात्मनाचैवताडनैः । पाखंडमाश्रिता
 ष्चैवमहापातकिनस्तथा ॥ स्त्रियप्रचव्यभिचारिरायआरूढपतितास्तथा ॥ नतेयां
 स्नानसंस्कारौनग्राह्यंनसपिंडनम् (गौतमः) प्रायोनाशकशस्त्राभिनविषोदको
 दंघनप्रपतनैश्चेच्छतामिति ॥ नाशौचमितिशेषः (अंगिराः) चंडालादुदका

त्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणांपापकर्मणां ॥ उदकं
 पिंडदानंचप्रेतेभ्योयत्प्रदीयते । नोपतिष्ठतितत्सर्वमंतरिक्षेविनश्यति ॥ यद्विं
 शन्मतेष्वेवम (ब्राह्मोपि) शृङ्गिदंष्ट्रिनखव्यालविषवह्निक्रियाजलैः ॥ व्यालो
 राजः ॥ सुदूरात्परिहर्तव्यः कुर्वचक्रीडामतस्तुयः । नागानांविप्रियंकुर्वचहतश्चा
 प्यथविद्युता । निगृहीतः स्वयंराज्ञाचौर्यदोषेणकुर्वचित् । परदारानहरंतश्चद्वे
 यात्तु पतिभिर्हताः ॥ असमानैश्चसंकीर्णैश्चंडालाद्यैश्चविग्रहात् ॥ कृत्वातैर्निह
 तास्तद्वचंडालादीन्समाश्रिताः ॥ शस्त्राग्निगरदाश्चैवपाखंडाः क्रूरबुद्धयः ॥ क्रो
 धात्प्रायंविषंवह्निशस्त्रमुद्वंघनंजलम् ॥ गिरिवृक्षप्रपातंचयेकुर्वन्तिनराधमाः । कु
 शल्यजीविनोयेचसूनालंकारधारिणाः ॥ मुखेभगास्तुयेकेचित्तक्तीवप्रायानपुंस
 काः ॥ ब्रह्मदंडहतायेचयेचापिब्राह्मणौर्हताः । महापातकिनोयेचपतितस्तैश्च
 कीर्तिताः ॥ पतितानांनदाहः स्यान्नांत्येष्टिर्नास्थिसंचयः । नचाश्रुपातः पिंडोवा
 कार्यश्चाद्वादिकंचचित् ॥ सतानिपतितानांतुयः करोतिविमोहितः । तप्तकृच्छ्र
 द्वयेनैवतस्यशुद्धिर्नचान्यथा ॥ सतद्बुद्धिपूर्व (सर्वेषांकरणोत्तमाधवीयेवशिष्यः)
 यत्रात्मत्यागिनांकुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां द्विजः । सतप्तकृच्छ्रसहितंचरेच्चांद्रायणा
 व्रतम् (अज्ञानेन) कृत्वाग्निमुदकंस्नानंसंस्पर्शवहनंकथाम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातं
 चतप्तकृच्छ्रेणाशुत्थ्यतीतिज्ञेयम् ॥ प्रत्येकंबुद्धिपूर्वसतदितिसदनपारिजातः ॥ प्र
 त्येकंतुस्पर्शाश्रुणोर्मिताक्षरायाम् ॥ तच्छ्रवणंकेवलंस्पृष्टमश्रुवापतितंत्यदि । पूर्वा
 क्तानामकारीचेदेकराबमभोजनम् ॥ एकरात्रंतुनाश्रीयात्त्रिरात्रंबुद्धिपूर्वकमि
 तिमाधवीयेउत्तरार्द्धम् (अन्येषुतुसंवर्तः) स्यामन्यतमंप्रेतंयोवहेतदहेतवा । क
 रोदकक्रियांकृत्वाकृच्छ्रंसांतपनंचरेत् ॥ अज्ञानेत्वर्धम् ॥ सतदनाहिताग्नेः ॥ आ
 हिताग्नेः कृच्छ्रस्येतिमाधवः (मिताक्षरायां) आत्मनस्त्यागिनांनास्तिपतिता
 नांतथाक्रिया । तेषामपितथागंगातोयेसंस्थापनंहितम् (आहिताग्नेस्तुविशे
 षोहेमाद्रौभविष्ये) वैतानंप्रक्षिपेदप्सुआवसथ्यंचतुष्टयम् । पात्राणितादुदहेदग्नौ
 सारिकेपापकर्मणि (कंदोरापरिशिष्टेपि) महापातकसंयुक्तोदौरात्म्यादग्नि
 मान्यदि । पुत्रादिः पालयेदग्नौन्युक्तआदोयसंसयात् ॥ प्रायश्चित्तंनकुर्याद्यः

कुर्वन्वाप्रियतेयदि । गृह्यनिर्वापयेच्छौतमस्वस्येतसपरिच्छदम् ॥ पात्राग्निद
द्याद्विप्रायदहेदस्वेववासिपेत् (माधवीयेपराशरः) आहिताग्निमृतोविप्रश्चं
डालेनात्मघातकः । दहेतब्राह्मणांविप्रोलोकाग्नौसंवर्जितं ॥ प्राजापत्यंचरेत्प
प्रचाद्विप्राणामनुशासनात् । दग्धवास्थीनिपुनर्गृह्यक्षीरेणाक्षालयेत्ततः ॥ स्वे
नारिग्ननास्वमंत्रेणापृथगेनंपुनर्दहेत् (हेमाद्रौतु) दाहयित्वाशवंतेषांशूद्वैरविधिप
र्वकमित्युक्तम् ॥ सतद्वर्षादिनामरगोज्ञेयम् ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनो
जनाइतिश्रुतावात्महननेखदोषोक्तेः ॥ प्रमादमरगो त्वाशौचादिसर्वभवत्येव
(तदाहांगिराः) अथकश्चित्प्रमादेनप्रियेताग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचंविधा
तव्यंकर्तव्याचोदकक्रिया (ब्राह्मेपि) प्रमादादपिनिःशंकस्त्वकस्माद्विधिचो
दितः । शृङ्गिदंष्ट्रिणखिव्यालवियविद्युज्जलादिभिः । चंडालैरथवाचोरेर्निहतो
वापिकुर्वाचत् ॥ तस्यदाहादिकंकार्यंयस्मान्नपतितस्तुमइति ॥ प्रमादमरगोत्रि
रात्रमाशौचमितिगौडाःशुद्धितत्त्वादयः ॥ दशाहादीतिदाक्षिणात्याः (अस्या
पवादेहेमाद्रौभविष्ये) प्रमादादिच्छयावापिनकुर्यात्सर्पतोमृते । नागपजांवि
नानकुर्यादित्यर्थः (बौधायनोपि) बुद्धिपूर्वमहंतृणांक्रियालोपोविधीयते ॥
क्रियान्त्यकर्म ॥ तत्रदुर्मरसानिमित्तंदानादिकार्यम् ॥ तच्चविश्वप्रकाशादौ
शातातपोयेच ॥ व्याघ्रंणानिहतेविप्रेविप्रकन्यांविवाहयेत् । सर्पदष्टेनागबलि
र्देयःसर्पश्चक्रांचनः ॥ चतुर्निष्कमितंहैमंगजंदद्याद्गजैर्हते । राज्ञाविनिहतेदद्या
त्पुरुषंतुहिरण्मयं ॥ चौरेणानिहतेधेनुर्वैरिणानिहतेवृषम् । वृषेणानिहतेदद्याद्य
थाशक्त्यातुकांचनं ॥ शय्यामृतेप्रदातव्याशय्यातुलीसमन्विता । निष्कमात्र
सुवर्गास्यविष्णुनासमधिष्ठिता ॥ शौचहीनेमृतेचैवद्विनिष्कंस्वर्गाजंहरिम् । सं
स्कारहीनेचमृतेकुमारमुपनाययेत् । निष्कत्रयंस्वर्गमितंदद्यादप्रवंहयाहते । शु
नाहतेक्षेत्रपालंस्थापयेच्चिजशक्तितः ॥ सूकरेणाहतेदद्यान्महिषंदक्षिणान्वितं ।
कर्मिभिश्चमृतेदद्याद्गोधूमान्पंचवारिकाः ॥ वृक्षंवृक्षहतेदद्यात्सौवर्गावस्त्रसंयुतं
शृङ्गिणानिहतेदद्याद्वृषभंवस्त्रसंयुतं । शकटेनहतेदद्याद्द्व्यंशोपस्करान्वितम् ॥
भृशपातमृतेचैवप्रदद्याद्धान्यपर्वतम् । अग्निनानिहतेकार्यमुदपानंस्वशक्तितः ॥

दासगानिहतेचैवकर्तव्यासदनेसभा । शस्त्रेगानिहतेदद्यान्महिषींदक्षिणान्वि
 ताम् ॥ अप्रमत्तानिहतेदद्यात्सवत्सांगांपयस्विनीं ॥ विद्येराचमृतेदद्यान्मेदिनींहे
 मनिर्मितां ॥ उद्वन्धनेनचमृतेकपिंकनकनिर्मितम् । मृतेजलेनवरुणांहेमंदद्याद्विनि
 ष्कजं ॥ विद्युचिकामृतेस्वादुभोजयेच्चशतंहिजान् । घृतधेनुःप्रदातव्याकंठान्नक
 वलेमृते ॥ कासरोगेराचमृतेअष्टहृच्छ्रुं व्रतंचरेत् । अतिसारमृतेलसगायत्र्याःप्र
 यतो जपेत् ॥ शार्किन्यादिग्रहप्रस्तेजपेद्रुद्रंयथोदितम् । विद्युत्पातेननिहतेवि
 द्यादानंसमाचरेत् । अन्तरिक्षमृतेकार्यवेदपारायणांतथा ॥ सच्छास्त्रपुस्तकंदद्या
 दस्पृश्यस्पर्शतोमृते । पतितेचमृतेकुर्यात्प्राजापत्यांस्तुषोडश ॥ मृतेचापत्यरहिते
 हृच्छ्राणांनवतिंचरेत् ॥ एवंकृतेविधानेतुविदध्यादौर्ध्वदेहिकं ॥ तथावेधमरगोपि
 नदोयः (तदाहतुर्मनुवृद्धगार्ग्यौ) वृद्धःशौचमृतेलुप्तप्रत्याख्यातभियकक्रियः ।
 आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनांबुभिः ॥ तस्यविरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थि
 संचयः । तृतीयेतदकंकृत्वाचतुर्थेयाद्विमाचरेदिति (हेमाद्रौविठ्ठाधर्मपि) न
 रस्तुव्याधिरहितोनत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः
 तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः ॥ अरिष्टैरात्मनोज्ञात्वामृत्युकाल
 मुपस्थितम् । व्याधितोभियजात्यक्तःपूर्वोवायुयिचात्मनः ॥ यथायुगानुसारेणा
 संत्यजेदात्मनस्तनुं । तस्मिन्कालेतनुत्यागाद्यथेष्टफलमाप्नुयात् ॥ आयुश्चस्तुपुरा
 दृष्टंमरणांब्रह्मणस्यच ॥ नेतिगौडानामपपाठः ॥ उत्तरार्धेअसंगतेः ॥ सत्रियस्य
 तुसंग्रासेमृतेभर्तरियोयितः (अपरार्केब्रह्मगर्गः) योजीवितुंनशक्नोतिमहाव्या
 ध्युपपीडितः । सोमन्युदकंमहायात्रां कुर्वन्नावमदुष्यति । अत्रोक्तवक्ष्यमाणावचो
 निचयात्प्रयागातिरिक्तेऽचिकित्स्यरोगाद्युपहतानामधिकारः ॥ सोऽपिजीर्णा
 वानप्रस्थस्यैवेतिविज्ञानेश्वरदेवयार्जिकादयः ॥ अतएवमिताक्षरादौभृगुपाता
 नशनादिकंवानप्रस्थस्यैवोक्तम् (मनुरपि) आसांमहर्षिचर्याणांत्यक्त्वान्यत
 मयातनुम् । वीतशोकभयेविप्रो ब्रह्मभयायकल्पतइति ॥ तेनान्यत्रापितद्विष्य
 यतैवासलैक्यादितिकेचित् ॥ तन्न ॥ वानप्रस्थमरणांआशौचनिषेधात् ॥ तेनग्रह
 स्थादिपरमेवेदं ॥ तेनयतेर्नाधिकारः ॥ काम्येऽनधिकाराच्च ॥ नैमित्तिकत्वेत्व

करोदोद्योनित्यताचस्यात् । प्रयागेत्वरोगिणांरोगिणाञ्च (यत्तु) शूद्राश्च
 क्षत्रियावैप्रयाञ्चत्यजाश्चतथाधमाः । एतेत्यजेयुः प्राणान्वैवर्जयित्वा द्विजं नृप ॥
 पतित्वा ब्राह्मणास्तत्र ब्रह्महाचात्महाभवेदितितन्निर्मूलमिति भट्टाः ॥ तत्त्वं तु हेमा
 द्रौ व्रतकांडेऽलिखन्नान्निर्मूलत्वं चिंत्यमेव ॥ प्रकसात्तु पतित्वेऽपि भृशपातमात्रपरं यु
 क्तम् ॥ ब्राह्मणास्याप्यनुज्ञातमिति वक्ष्यमाणा विरोधाच्च (यत्त्वादित्यपुराणो) अब्रा
 ह्मणो वास्वर्गादिमहाफलजिगीयसा । प्रविशेज्ज्वलनं तोयं करोत्यनशनं तथेति ॥
 तत्प्रयागातिरिक्तापरमिति कोचित् ॥ हेमाद्रौ त्वेतदग्रे प्रयागवटशाखायादित्युक्ते
 ब्राह्मणास्य प्रयागोऽपि नैति प्रतीयते (माधवीयेऽपराकैचादित्यपुराणो) दुष्चिकि
 त्स्थैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमानपि । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा ॥ अगा
 धतो यराशिं च भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तु श्वरगिरिमादरात् ॥ प्र
 यागवटशाखायाद्देहत्यागं करोति च । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ॥
 उत्तमानुप्राप्नुयात् लोकानात्मघातो भवेत्कचित् ॥ महापापसया तस्त्वर्गे दिव्यान्
 भोगानुसमप्रनुते ॥ एतेषां अधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजंतुषु ॥ नराणां मय नारीणां स
 र्ववर्गेषु सर्वदा ॥ ईदृशं मरणां येषां जीवतां कुत्रचित् भवेत् । आशौचं स्यात्तस्य हंतेषां
 वज्रानलहते तथा ॥ वाराणास्यां प्रियेद्यस्तु प्रयागव्यातमिषकुक्रियः । काशपाशा
 रामध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥ अविमुक्तोऽन्मुखस्तस्य करामलगतो हरः । प्रणा
 र्वतारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् ॥ हेमाद्रौ चैवम् ॥ अवप्राप्ते काले इत्युक्ते र
 प्राप्ते मरणा कालायाः स्त्रिया अन्वारोहसोऽसम्पूरांमेवाशौचम् ॥ पृथ्वीचन्द्रस्त्वत्रा
 पि न्यहमाह ॥ शुद्धितत्त्वादिगौडग्रन्थेऽप्येवम् ॥ एतच्च वृद्धादिमरणां कलौ नि
 यिद्धम् ॥ भृशवग्नपतनैश्चैव वृद्धादिमरणां तथेति ॥ माधवेन पृथ्वीचन्द्रेणाचकालि
 वर्ज्यक्तेः न चात्र यावदुक्तं निषेधः ॥ विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् ॥ न च कलौ वानप्र
 स्थायिनिषेधादेव सिद्धेर्मरणां निषेधोऽव्यर्थ इति वाच्यम् ॥ सर्ववर्गोऽवित्यादिभि
 स्तद्विन्नस्यापि प्राप्तेः कास्यं भवत्येव ॥ ये वै तन्वां विसृजंतीति श्रुतेः स्मृत्या संवाचा
 यो गात ॥ न च येन स्वाभाविकमृत्युप्रराधीरपदोक्तेः (मात्स्यभारतादिषु) न लोक
 वचनात्तातनवेदवचनादपि । मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणां प्रतीयुक्तेः ॥ अ

तस्यैव विष्णुधर्मरोग्यादिमरणा मुक्तोक्तम् ॥ यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनु
मिति (काश्यामप्युक्तं मात्स्ये) अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः । प्रविशं
ति सुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने (हेमाद्रौ विवस्वान्) सर्वेन्द्रियविमुक्तस्य स्वव्यापा
राक्षमस्य च । प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः ॥ धर्मार्जना समर्थस्य क
र्तुः पापांकितस्य च । ब्राह्मणास्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणा विमोक्षणम् ॥ अपरार्कै चै
वम् ॥ सहगमनं कलौ भवत्येव ॥ कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमना द्रुत इति
ब्रह्मवैवर्तम् ॥ एतेन मरणांतिक प्रायश्चित्तं काशी खण्डादौ चातुर्वार्यस्य ॥ त
नुत्यागविधयश्च युगांतरपरासव (प्रयागेऽपि विस्थली सेतौ स्कांदे) यथा कथंचि
त्तीर्थेऽस्मिन् प्राणा त्यागं करोति यः । तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादिति स्तान्यपि
(पाञ्चविष्णुः) देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम सन्निधौ । मत्तनुं प्रविशंत्येव न पुन
र्जन्मनेनराः (कौर्मै) व्याधितो यदिवादीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः । गङ्गायमुनसा
साद्य यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ॥ ईप्सितान्नलभते कामान्वदंति मुनिपुंगवाः (तथा)
यागतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणाः । सागतिस्त्यजतः प्राणान्नगंगायमुनसं
गमे (वाराहे) तत्र ये मुंचति प्राणान्न वटमूले यु सुंदरि । सर्वलोकानतिक्रम्य समलो
कं प्रपद्यते (तथा) अकामो वासकामो वा वटमूले यु सुंदरि ॥ शीघ्रं प्राणान्प्रमुंचेत्
यदीच्छेत्परमां गतिम् (तथा) पंचयोजनविस्तीर्णो प्रयागस्य तु मण्डले । न्यती
तान्पुरुषान्सप्तभविष्यांश्च चतुर्दश ॥ नरस्तारयते सर्वान्यस्तु प्राणान्परित्यजेत् ।
(ब्राह्मे) ध्यात्वा विष्णुपदान्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः । तनुं त्यजति वै साधे तस्य मु
क्तिर्न संशयः ॥ दुष्टकृतेऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी । हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं
प्रायशो मुक्तिमान्भवेत् (भविष्योत्तरे) समासहस्राणि तु सप्तवैजले दशैकमरुनौ पत
ने च षोडश । महाहवे यद्विरशीति गोश्वे अनाशके भारत चाक्षया गतिः ॥ इति
सामान्यतोऽपि फलम् ॥ सर्वमन्येऽपि विधये ज्ञेयाः ॥ यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणां
ब्राह्मणाभिन्नविषयमित्याहुस्तद्व्यापिता महचरगौः प्रयागविधौ कृतमिति ना
बोध्यते ॥ अत्र दशाहमाशौचम् ॥ विराजस्थ प्राप्तकाल गोचरत्वादिति भट्टाः ॥
युक्तं तु विराजम् ॥ दिवोदासीयेऽप्येवम् (शुद्धितत्त्वेऽपि काश्यपः) अनशनमृताना

मशानिहतानामग्निजलप्रविष्टानां भृगुसंश्रामदेशांतरमृतानां जातदन्तानां च विरा-
चमिति ॥ एवं मरणांतरप्रायश्चित्तेऽपि ॥ पूर्वोक्तप्रचात्महादेर्दाहाशौचादिनिषे-
धस्तदानीमेव ॥ वत्सरांतुसर्वमौर्ध्वदेहिकंकुर्यात् ॥ गोब्राह्मणाहतानां च पति-
तानांतथैव च । ऊर्ध्वसंवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदेहिकमिति हेमाद्रौ षट्त्रिंश-
न्मतात् ॥ एवं स्लेच्छीकृतानामपि ॥ गयाश्राद्धमपि कार्द्वयम् ॥ ब्रह्महाचकृतद्व-
प्रचगोघातीपंचपातकी । सर्वे ते निष्कृतिं यांति गयायां पिण्डपातनादित्यग्निपुरा-
णात् (एवं ब्राह्मणेऽपि) क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे कचिच्च । देशधर्मप्रमाणात्वा-
दगयाकूपेस्त्वबंधुभिः ॥ मार्तण्डपादमलेवाश्राद्धं हरिहरौ स्मरन् ॥ सूर्यपद इत्यर्थः ॥
(तत्र वयमध्वेकृत्यमुक्तमपरा कर्तव्यं पुराणैः) शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात्तथा द्वावन्तु व-
त्सरात् । द्वादशाहनिवाकुर्याच्छुक्ले च प्रथमे हनि (चारालेयः) नारायणाबलिः
कार्यो लोकगर्हभियाश्चरैः । तथा ते यां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः (व्यासः)
नारायणांसमुद्दिश्य शिवं वायत्प्रदीयते । तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्वेचैतदन्यथेति ॥
सचात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः (तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते) कृत्वा चां-
द्रायणां पूर्वक्रियाकार्या यथाविधि । नारायणाबलिः कार्यो लोकगर्हभियाश्चरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पञ्चाह्नयोत्सर्गादिकंचयत् । एकोऽद्विष्टानि कुर्वीत स पिण्डो-
करणान्तथा (दिवोदासीयेष्टद्वशातातपस्तु) पतिते च मृते शुद्धौ प्राजापत्यांस्तुष्टौ
डश । मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिश्चरेदित्याह ॥ इदंप्रायश्चित्तार्हपि त्रा-
दिविषयम् ॥ इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मुढा विद्यादितः ॥ घातयन्ति स्वमात्मानं
चारण्डालादिहताश्च ये ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिभुताः । यथाश्रा-
द्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥ तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवदिति
हेमाद्रौ तेन बोक्तेः (तत्रैव बोधायनेऽपि) नारायणाबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशास्त-
पतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणाहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा कुर्वीतेति
(गृह्यपरिशिष्टे) चारण्डालादित्याद्युक्ता ॥ दग्धवाशरीरं प्रेतस्य संस्थाप्या
स्थीनियत्नतः । प्रायश्चित्तन्तु कर्तव्यं पुनैश्चांद्रायणावयमित्युक्तम् (मदवरत्ने
ब्राह्मणे) प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः । चारण्डालैर्ब्राह्मणैश्चरै-

निहतोयत्रकुत्रचित् ॥ तस्यदाहादिकंकार्यं यस्मान्नपतितस्तुसः । चांद्रायणांतप्त
 कृच्छ्रद्वयंतस्यविशुद्धये ॥ यद्वाकृच्छ्रान्पञ्चदशकृत्वातुविधिनादहेत । बुद्धिपूर्वमृ
 तानांतुविंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम् (स्मृतिरत्नावल्ल्यान्तु) द्विगुणांप्रायश्चित्तं
 कृत्वावर्गाप्यब्दात्सर्वकार्यमित्युक्तं ॥ आत्मनोघातशुद्ध्यर्थं चरेच्चांद्रायणाद्वयं ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्टकंचविंशत्कृच्छ्राणिवापुनः ॥ अर्वाकसंवत्सरात्कुर्याद्दहनादि
 यथोदितम् । कृत्वानारायणावलिमनित्यत्वात्तदायुष इति ॥ इदञ्चात्मवधनिमित्त
 न्तज्जातिवधप्रायश्चित्तेनसमुचितंकार्यम् ॥ अतएवबोधायनेनोक्तंद्वादशवर्गाणि
 त्रीणिवेति (मदनपारिजातेस्मृत्यर्थसारेच) ब्रह्महादीनांतद्योग्यंप्रायश्चित्तंकृ
 त्वानारायणावलिः कार्य इत्युक्तम् ॥ एवंश्लेष्ठीकृतानामपि (यत्तुकश्चिदाह)
 पुत्रकृतेनप्रायश्चित्तेनपितुःपापनाशेमानाभावः ॥ आत्मघातेतुवचनादस्तु ॥ म
 हापातकेतुकथंस्यादिति ॥ सःस्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्तस्यजातिवधनिमित्तेन
 समुच्चयवदनहृदयशान्प्रसव ॥ नहिजातिवधनिमित्तम्पुत्रैःकार्यमितिवचनमस्ति ॥
 पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविज्ञवापत्तेः ॥ प्राणकृतबोधायनवचनाच्चेतिदिक् ॥
 इदंप्रायश्चित्ताहर्णामेव ॥ प्रायश्चित्तानहर्णान्तुपतितोदकभावंकार्यमिति
 केचित् ॥ मदनपारिजातादिस्वरसेाप्येवम् ॥ वस्तुतस्तु ॥ तदर्हानर्हयेत्त्वचनेनु
 पादानादिविशेषात्तत्रापिनारायणावलिर्ग्राह्याइत्युक्तम् ॥ पतितोदकवि
 धिस्तुपिवाद्यतिरिक्तविषयइत्यपरे (सयथाहेमाद्रौब्राह्मे) पतितस्यतुकासुराया
 द्यस्तृप्तिंकर्तुमिच्छति । सहिदासींममाहूयसर्वांदत्तवेतनाम् ॥ अशुद्धघटहस्तां
 तां यथावृत्तम्ब्रवीत्यपि । हेदासिगच्छमूल्येन तिलानानयसत्वरम् ॥ तोयपूर्णं
 घटञ्चेमं सतिलंदक्षिणामुखी । उपविष्टातुवामेन चरणोतततःक्षिप ॥ कीर्तयेः
 पातकीसंज्ञां त्वंपिबेतिमुहुर्वदेः । निशम्यतस्यवाक्यंसालब्धमलयाकरोतितत् ॥
 एवंकृतेभवेत्तृप्तिः पतिनाञ्जनान्यथेति ॥ इदञ्चमृताहेकार्यम् ॥ पतितस्यदासी
 मृताह्नियदाघटमपवर्जयेदेतावतायमुपचरितोभवतीति मदनरत्नेविष्णाक्तेः ॥ इदं
 चात्मत्यागिविषयम् ॥ आत्मत्यागिनःपतितास्तेनाशौचोदकभाजः स्युरित्यु
 पक्रम्यविष्णुनामस्तस्याभिधानादितिगौडाः ॥ यत्तुकश्चिदाह ॥ यःपतितोघट

स्फोटोत्पन्नान्धवैर्बर्हिहृत्कृतस्तद्विषयाणां क्रियानियेषवाक्यानि ॥ जीवत्येव तस्मिन्नंत्यकर्मणाः कृतत्वात्तत्पुनः करणाभावादिति ॥ सबन्धुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्तेर्मिताक्षरादिविरोधमपश्यन् सर्वइत्युपेक्षणीयः ॥ न च कृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नैतिवाच्यम् ॥ मनुना कृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा ॥ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णाकुम्भमपांनवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुराये जलाशये इत्युक्तेः ॥ अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रेण तत्प्रसंगात् ॥ अतो घटस्फोटोत्पन्नान्धवैर्बर्हिहृत्कृतस्यापि पित्रादेरब्दं तेनारायणाबलिः नियेषास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वम् ॥ केचित्तु नारायणाबलौ कृतेऽप्यंत्यकर्मसंपिंडनवर्जकार्यम् ॥ गोब्राह्मणाहतानां चर्पितानां तथैव च । व्युत्क्रमाच्च प्रसीतानां नैव कार्यासंपिंडतेति वचनात् ॥ ब्राह्मणादिह ते तातेर्पिते संगवर्जित इति श्राद्धप्रकारोक्ते प्रचेत्याहुस्ते हेमाद्रिस्थपूर्वाक्ताष्टत्रिंशन्मतविरोधान्निर्मूलत्वाच्छ्राद्धप्रकारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः ॥ नारायणाबलिस्तु हेमाद्याद्यनुसारेणोच्यते ॥ तत्रादौ क्रियानिवन्धेन गारुडेर्पणमुक्तम् ॥ कार्यपुरुषसूक्तेन मंत्रैर्विष्णावैरपि । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं विष्णुमिति स्मरन् ॥ अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः । अस्यः पुंडरीकाक्षः प्रेतसोऽक्षप्रदो भवेति ॥ शुक्लैकादश्यां देशकालौ संकीर्त्या मुकगोत्रस्या मुकस्य दुर्मरणात्सघातजदोषनाशार्थं और्ध्वदेहि कसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणाबलिकरिष्य इति संकल्प्य ॥ ब्रह्मणां विठगां शिवं यमं प्रेतं च पंचकुंभेषु ॥ विष्णुः स्वर्गमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा । ब्रह्मारौप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भवेत् ॥ प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पनेति गारुडेऽक्ता मुसर्वा मुहैसी युवा प्रतिमा मुषोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्य अग्नीं प्रतिष्ठाप्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा ॥ देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन्नाम गोत्राभ्यां सधुघृतं तिलयुतान् दशपिंडान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतविष्णुरूपाय तैपिंड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमन्त्र्य तेनैव शंखोदकेनाभिर्घिच्याभ्यर्च्यामुकशर्मणाममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा ॥ एकमा मां च ब्रह्मादिपिं

चभ्योदद्यात् (संवस्तु) ब्रह्मविष्णुमहादेवायमश्चैवसकिंकरः । बलिंगृहीत्वा
 कुर्वतुप्रेतस्यचशुभांगतिमिति ॥ मिताक्षरायांतुहेमबल्यादिनोक्तम् ॥ ततःप्रति
 देवतंत्रिविधंफलंशर्करामधुगुडघृतानिच निवेद्यापिंडानभ्यर्च्यनद्यांसिप्तवारात्रौ
 नवसप्तपंचवाविप्रान्निसंज्योपोयितोजागरंकृत्वा श्चोभूतेपुनर्विष्णुंयमसंपूज्यैको
 द्विष्टविधिना आह्वपंचकंकरिठ्यइत्युक्त्वाविठ्ठांयमप्रेतानस्मरन् विप्रानुपवे
 श्यप्रेतस्थानेचैकंविष्णुंस्मरन् पाद्यावाहनाध्ययुतंतृप्तिप्रश्नांतंकृत्वोल्लेखनादि
 कृत्वाचक्षेत्रेणाविष्णावेब्रह्मणो शिवाययमायसपरिवारायचतुरःपिंडानदत्त्वाप्रेत
 नामगोत्रेस्मृत्वाविष्णुनाम्ना पंचमंदत्वाभ्यर्च्यचांतेभ्यो दक्षिणांदत्त्वैकंप्रेतं
 स्मृत्वा विशेषतः संतोष्यविप्रैः प्रेतायेदंतिलोदकं मुपातिष्ठतामितिसतिलमुदकं
 दापयित्वाभुंजीतेति ॥ अत्रविशेषांतरंभट्टकृतांत्येष्टिपद्धतौज्ञेयम् सर्पहतेतुवर्ष
 पर्यंतंपूर्वेह्यैकभक्तपूर्वशुक्तपंचम्यामुपवासंनक्तंवाकृत्वा पिष्टमयंनागमनंतवा
 सुकिशंखपद्मकंबलकर्कोटकाश्चतरधृतराष्ट्र शंखपालकालियतक्षककपिलेति
 नामभिःप्रतिमासंपूज्य पायसेनविप्रान्संभोज्य वत्सरांतेहैमन्नागंगांचदत्त्वाना
 रायणाबलिंकुर्यात् ॥ एतन्मलंतुहेमाद्रौज्ञेयम् ॥ बौधायनसूत्रेसर्पमृतानांनमोस्तु
 सर्पेभ्यइतितिस्रआहुतीहु त्वौदकेमृतानां समुद्रायवयुनायहुत्वेतिक्रियांकुर्यादि
 तिशेषः (व्यासः) सौवर्गाभारनिख्यन्नंनारां कृत्वातथैवगास । व्यासायदत्त्वावि
 धिवत्पितुरानृणायमाप्तवान् (हेमाद्रौभविष्ये) पंचम्यांपन्नगंहैमंस्वर्गानैकेनकार
 येत् । क्षीराज्यपात्रमध्यस्थंपूज्यविप्रायदापयेत् ॥ प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनारा
 दुष्टस्यशंभुनेति (अपरार्केस्मृत्यंतरेपि) तदैवशुद्धयतिप्रेतानारायणाबलौकते ।
 योददातिक्रियापिंडंतस्मैप्रेतायवैसुतः ॥ तस्यैवाशौचमुद्दिश्यहमेवनसंप्रायः ।
 विष्णुआह्वसमाप्तौतुत्रयोदश्यांदिनत्रयम् ॥ आशौचंपिंडदःकुर्याच्चतुर्द्वंधुगो
 व्रजाः ॥ यस्यवैमृत्युकालेतुव्युच्छिन्नासंततिर्भवेत् ॥ सवसेन्नरकेनित्यंपंकमरनः
 करीयथेत्युपक्रम्य ॥ बलिंनारायणां कुर्यात्तस्योद्देशेनभक्तिमानितिगारुडो
 क्तेरपुत्रस्यापिपत्न्याद्यैःकार्यइत्युक्तंदेवयान्तिकेन ॥ अथविधानादाशौचाभा
 वः (यथायतिशुद्धमृतादिषु) त्रयाणामाश्रमाणांचकुर्याद्वाहादिकाःक्रियाः ।

यतेः किञ्चिन्नकर्तव्यं नचान्येषां करोति स इति ब्राह्मात (उग्रनाः) सकोद्विष्टं न
 कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणांतु विधीयते ॥ सपिण्डी
 करणांत्येन कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥ अथ तत्सं
 स्कारं वक्ष्यामः (दत्तात्रेयः) सकोद्विष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रिया । न कुर्या
 द्वार्यिकादन्यद्ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥ वार्यिकादिति पूर्वभाविमासिकादिनिये
 धो न तु दशादिः ॥ संन्यासिनोऽप्यादिदकादिपुत्रः कुर्याद्यथाविधीति वायवीयोक्तेः
 (पृथ्वीचंद्रोदये प्रजापतिः) अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणांतु विधीयते । सपिण्डी क
 रणांतस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः ॥ सयुसपिण्डनादिनिये धानुवादेन पार्वणोक्तेस्त
 दृश्यानापन्नत्वं पार्वणास्य गम्यते ॥ नगिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वो हेयमिति वत् ॥ इदं
 वार्यिकादिविधानं च त्रिदंडिनामेव ॥ सकदंडिपरमहंसादीनांतु न किमपि कार्यम् ॥
 पूर्वोक्तोऽशने वा को त्रिदंडिग्रहणादिति शूलपारायादयोगौडाः ॥ त्रिदंडिशब्देन
 मनोदंडादिदण्डत्रयोक्तेः ॥ यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदंडीति चोच्यत इति स्मृतेः
 (बौधायनः) नारायणावलिश्चास्य कर्तव्योद्वादशे हनि ॥ अस्य पार्वणो न समुच
 योज्यः (तंच स एवाह) कृत्वा विष्णोर्महापूजां पायसं विनिवेदयेत् । अग्नौ कृत्वा
 तु तच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः ॥ यतीनृहस्थान्साधून्वानिमंज्य द्वादशावरान् ।
 अभ्यर्च्य गंधपुष्पाद्यैर्मन्त्रैर्द्वादशनामभिः ॥ संभोज्य हव्येनान्येन दक्षिणां च निवे
 दयेत् । त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मजं संयतेन्द्रियम् ॥ विष्णुं यथा तथा अभ्यर्च्य पाद्याद्यै
 र्च विधानतः । दद्यात्पुरुषसूक्तेन गंधपुष्पादिकं क्रमात् ॥ वस्त्रालंकरणादीनि
 यथाशक्ति प्रदापयेत् । उच्छिष्टं सन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले ॥ भूर्भुवः स्वः स्व
 धायुक्तेस्तस्मै दद्याद्बलित्रयम् । अश्वमेधसहस्रस्य वा जपेयं शतस्य च ॥ तत्फलं ल
 भते देवयः करोति यतिं क्रियाम् (शौनकस्तु) शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि नारायणाव
 लिं परम् । चराडालादुदकात्सर्पदिब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्य
 ष्च रज्जुशस्त्रविद्याभ्यः । देशांतरमृतानां च मृतानां वान्यसाधनैः ॥ जीवच्छ्रा
 दमृतानां च कनिष्ठानां तथैव च । यतीनां योगिनां युंसामन्येषां मोक्षकांक्षिणाम् ॥
 पुरायायाधस्यार्थाय द्वादशे हनिकारयेत् ॥ द्वादश्यां श्रवणोद्वांते पंचम्यां पार्व

गोस्तुवेत्युक्त्वापूर्वोक्तं सर्वविधमुक्त्वा अतो देवेति यद्भिः पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं प्रा-
 यसंहुत्वा केशवादि द्वादशनामभिस्तद्रूपिणोऽपि त्रे द्वादशविप्रानुसंभोजयतैरेव द्वादश-
 पिंडान्दद्यादित्यधिकमाह ॥ युद्धमृते तु प्रागुक्तम् ॥ कृतजीवच्छूद्रमृते सपिंडैराशौ-
 चादिकार्यं न वा (तदुक्तं हेमाद्रौ लैंगे) मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्ताय तः स्वयम् ॥
 कालंगते द्विजे भूमौ खने द्वापि दहेत्वा ॥ पुत्रकृत्यमशेषं च कृत्वा दोषो न विद्यते ॥ जी-
 वत्यपि विशेषस्तत्रैवोक्तः ॥ नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वासं त्यजेत्वा । बांधवेऽपि मृ-
 ते तस्य नैवाशौचं विधीयते ॥ सूतकं च न संदेहः स्नानमात्रेण शुद्ध्यति ॥ सतद्योगिवि-
 द्ययम् ॥ योगमार्गं रतोऽपि चेति तस्याप्युक्तेः ॥ तथाऽहिताग्नीप्रोक्षितमृते तदस्थिदा-
 हात्पूर्वापवादीनामाशौचं संध्यादिकर्मलोपप्रचनास्ति । अनग्निमत उत्क्रांतिराशौ-
 चादि द्विज्ञातियु । दाहादग्निमतो विद्याद्विदेशस्थे मृते सतीति स्मृतेः ॥ आहिताग्ने-
 र्दाहात्प्रागपि दशाहः ॥ संस्कारांगं च भिक्षोदशाह इति धर्तस्वामी रामांडारश्च ॥
 तच्चिंत्यम् ॥ मलैक्याद्वचो विरोधाच्च ॥ सतत्प्रागुक्तम् ॥ अत्र देहस्यैव संभवे दाहः ॥ आ-
 हिताग्नीविदेशस्थे मृते सति कलेवरस्य ॥ निर्वेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यत इति
 ब्राह्मोक्तेः (तदभावे छंदोगपरिशिष्टे) विदेशमरणोस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सपिंडम् ॥
 दाहयेद्वर्हिषाच्छाद्य पावन्यासादिपर्ववत् ॥ अस्थनामलाभे पराग्निशकलान्युक्त-
 यावृता ॥ दाहयेदस्थिसंख्या निततः प्रभृति सूतकम् (हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते) कुर्या-
 द्द्वर्धमयं प्रेतं दध्मैस्त्रिंशतियष्टिभिः । पालांशभिः ससिद्धिर्वासंख्या चैव प्रकीर्तिता
 (भविष्ये) चत्वारिंशच्छिरस्थानेषो वायां च दशैव तु । बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्विंशतिं
 च तथोरसि ॥ उदरे विंशतिं दद्यात्त्रिंशतं कटिदेशयोः ॥ ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं
 जानुजंघयोः ॥ पादांगुलीयुदशवैस्यश्च प्रेतकल्पना (सदनरत्ने यज्ञपाश्वरः) शिर-
 स्यशीत्यर्धं दद्यात्तयो वायां तु दशैव तु । बाह्वोश्चैव शतं दद्याद्दशचैवांगुलीयुच ॥
 उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे दरे । द्वादशाद्वैद्यरायो रष्टार्धं शिश्नस्य तु ॥ ऊर्वो-
 श्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः । पादांगुलीयुद्धे दद्यादेतत्प्रेतस्य कल्पनम् ॥ स-
 स्तकेनारिकेरंतु अलाबुं तालुके तथा । पंचरत्नं मुखे न्यस्य जिह्वायां कदलीफलम् ॥
 चक्षुषोस्तुकपर्दादौ नासिकायां तु कालकम् । कर्णयोर्वह्मपत्राणि केशे वटप्ररोह

काः ॥ नालकंकमलानांतुअत्रस्थानेविनिक्षिपेत् । मृत्तिकातुनसाधातुर्हरितालक
गंधकौ ॥ शुक्रेतुपारदंदद्यात्पुरीयेपित्तलंतथा । संधीयुतिलपिष्टंतुमांसेस्याद्यव
पिष्टकम् ॥ मधुस्याल्लोहितस्थानेत्वचास्थानेमृगत्वचा । स्तनयोजर्जकेदेयेना
सायांशतपत्रकम् ॥ कमलं नाभिदेशेस्याद्दन्ताकेवृषणाश्रिते । लिंगेचरक्तमूलंतु
परिधानंदुकूलकम् ॥ गोमूत्रंगोमयंगंधं सर्वौषध्यादिसर्वतइति ॥ इदंनिरग्नेरपि
(तत्रैववृत्त्वमनुः) प्रोषितस्यतथाकालोगतश्चेतद्वादशाब्दिकः । प्राप्तेवयोद
शेवर्षेप्रेतकार्याणि कारयेत् (बृहस्पतिः) यस्यनश्रयतेवार्तायावत्तद्वादशवत्स
रात् । कुशपुत्रकदाहनेतस्यस्यादवधारणा (भविष्ये) पितरिप्रोषितेयस्यनवा
र्तनैवचागमः । ऊर्ध्वपंचदशाहर्षात्कृत्वातत्प्रतिरूपकम् ॥ कुर्यात्तस्यतुसंस्कारं
यथोक्तविधिनाततः । तदादीन्येवसर्वाणिप्रेतकर्माणि कारयेत् । द्वादशाब्दप्र
तीक्षापितृभिन्नविषयेतिमदनरत्नेउक्तम् (गृह्यकारिकायांतु) तस्यपूर्ववयस्क
स्यविंशत्यब्दोर्ध्वतः क्रिया । ऊर्ध्वपंचदशाब्दात्तुमध्यमेवयसिस्मृता ॥ द्वादशाह
त्सरादूर्ध्वमुत्तरेवयसिस्मृता । चांद्रायणावयंकृत्वात्रिंशत्कृच्छ्राणिवाप्तैः ॥ कु
शैः प्रतिकृतिंदग्ध्वाकार्याः शौचादिकाः क्रिया इत्युक्तम् (पराशरः) देशांतरग
तो नष्टास्तिथिर्नज्ञायते यदि ॥ कृष्णाष्टमीह्यमावास्याकृष्णाचैकादशीचया ॥ उ
दकंपिंडदानंचतत्रग्राहंचकारयेत् । इदंमासज्ञाने ॥ तत्राहिताग्नेः पूजाशौचम् ॥
अनाहिताग्नेस्तुत्रिरात्रम् ॥ अनाहिताग्नेर्देहस्तुदाह्योगृह्याग्निनास्त्रयम् । तद
भावेपलाशानांतुन्तैः कार्यः पुमानपि ॥ वेष्टितव्यस्तथायत्नात्कृष्णासारस्यचर्मणा
ऊर्णासित्रेणावत्ध्वातुप्रलेप्तव्योयवैस्तथा ॥ सुप्तिर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्चतथा
ग्निना । असौस्वर्गायलोकायस्वाहेत्युक्त्वासबांधवैः ॥ एवंपराशरंदग्ध्वात्रिरा
त्रमशुचिर्भवेदितिब्राह्मोक्तेः ॥ इदंत्रिरात्रंदशाहमध्येदाहे ॥ तत्रप्रोषितेकाल
शेषः स्यादित्युक्तेः ॥ किंतुतदूर्ध्वम् ॥ तत्रपत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीदाशौचयोर्दशा
हाद्येव ॥ गृहीताशौचयोस्तुत्रिरात्रम् ॥ पत्नीमृतौभर्तुश्चैवं ॥ सपत्न्योश्चैव
मितिस्मृत्यर्थसारे ॥ अन्यसंपिंडनांतुसर्वत्रपराशरदाहेत्रिरात्रम् (तदाहांगिराः)
देशांतरमृतंश्रुत्वानाशौचंचेतकथंचन ॥ गृहीतमितिशेषः ॥ कालात्ययेपिकुर्वीत

दाहकालेदिनत्रयमिति (स्मृत्यर्थसारेतु) गृहीताशौचानांस्नानमात्रमुक्तं बह्वच
 परिशिष्टेऽपि (अथातीतसंस्कारः) सचेदंतर्दशाहं स्यात्तत्रैव सर्वसमापयेद्बर्धमाहि
 ताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचं कुर्यादन्येषुपत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः सर्वमा
 शौचं । गृहीताशौचयोः कर्माणिमिति त्रिरात्रम् ॥ षडशीतावप्येवं ॥ विप्रवादश्च
 तुप्रतिकृतिदहनेत्वग्निदेस्यात्त्रिरात्रमित्युक्तम् ॥ द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरं दाहेतु
 पुत्रादीनां सर्वेषां त्रिरात्रमितिकल्पतरुदिवोदासादयः (अथ प्रेतसंस्कारेकालः)
 (हेमाद्रौगार्ग्यः) प्रत्यक्षशवसंस्कारेदिननैवविशोधयेत् । आशौचमध्येसंस्का
 रेदिनंशोधयंतुसंभवे ॥ आशौचविनिवृत्तौचेत्पुनः संस्क्रियतेमृतः । संशोधयेद्वदिनं
 ग्राह्यमूर्ध्वसंवत्सराद्यदि ॥ प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठतत्रोत्तरायणम् । कृत्वाप
 सप्रचतत्रापिवर्जयेत्तुदिनत्रयम् (वाराहे) चतुर्थ्याष्टमगोचंद्रे द्वादशेचविवर्जये
 त । प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौपरिधेतथा । करणोविष्टिसंज्ञेच शनैश्चरदिनेतथा
 त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रयेतथा ॥ जन्मदशमैकोनविंशानि जन्मताराः ॥
 (भारते) नक्षत्रे तु न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेत्तरः ॥ नक्षत्रपदयोः कार्यं तथारण्ये
 च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यारेचविवर्जयेत् (काश्यपः) भरण्याद्रासिघाश्ले
 षामलं द्विचरणानि च । प्रेतकृत्येति दुष्टानि धनिस्याद्यं च पंचकम् ॥ फाल्गुनी द्वित
 यं रौहिण्यनराधापनर्वसु । आश्लेष्मिन् विशाखा च भानि द्विचरणानि च (ज्योति
 र्नारदः) चतुर्दशी तिथिर्न दंभद्रां शुक्रारवासरौ । सिते ज्यथोरस्तमयं दंभद्रां वि
 यमांघ्रिभं ॥ शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमम् । वसुत्तरार्धतः पंचनक्षत्रेषु त्रिज
 न्मसु ॥ पौषा ब्रह्मर्षयोऽथ चैव दहनात्कुलनाशनम् (अस्यापवादमाहतत्रैव वैज
 वापः) प्रेतस्य साक्षाद्गन्धस्य प्राप्ते त्वेकादशे हनि । नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं
 न किंचन ॥ युगमन्वादि संक्रांतिदर्शे प्रेतक्रियायदि । दैवादापतिता तत्र नक्षत्रादि
 न शोधयेत् (विश्वप्रकाशेऽपि) गुरुभार्गवयोर्मौह्ये पौषमासे मलिम्लुचे । नातीतः
 पितृमेवः स्याद्गयां गोदावरीं विना (दानमपि तत्रैवोक्तम्) भद्रायां भूमिदानं स्या
 त्विषादक्षीरहरण्यदः । वारेयुतत्तद्गर्वा तु वा सोदानं विधीयते ॥ धनिस्या पंचकमृते
 पंचारत्नानि दापयेत् । सकाशीति पलं क्रांस्तं तर्धवातर्धकम् ॥ नवयद्द्विपलं वा

पिदद्याद्विप्रायशक्तितइत्यलंप्रसंगेन (हेमाद्रौवृद्धमनुः) अमृतंमृतमाकर्ण्यकृतंय
स्यौध्वदेहिकम् । प्रायश्चित्तमसौस्मार्तकृत्वाग्नीनादधीतच । जीवन्यादिसमा
गच्छेतघृतकुंभेनिसज्यतम् ॥ उत्पृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् । द्वाद
शाहं व्रतचर्याविरात्रमथवास्यतु ॥ स्नात्वावोदहेततांभार्यामन्यांवातदभावता । अ
ग्नीनाधायविधिवत्त्रात्यस्तोमेनवायजेत् ॥ अथेद्राग्नेनपशुनागिरिंगत्वाचतत्र
तु । इष्टिमायुधमतीकुर्यादीप्सितांप्रचकृतंस्ततः ॥ अनाहिताग्नेस्तुचरुः (मृतवा
र्ताश्रवणोत्वाश्वलायनः) सुरभयसवयस्मिन्जीबेमृतशब्दइति ॥ यस्यतुजीवतसव
मृतिवार्ताश्रुत्वास्त्रियासहगमनंकृतंतदातद्वैधमेव ॥ भर्तुर्मरणाज्ञानस्यैवनिमित्त
त्वात् ॥ प्रमात्वस्यगौरवेणायुक्तत्वाच्चेतिकेचित् ॥ तन्न ॥ मरणाज्ञानस्यनिमित्त
त्वेतीतानागतयोरपितत्त्वापत्तेः ॥ भर्तुर्वैधदाहाभावेनतस्याःसहगमनाभावाच्च ॥
तस्मादाशौचवज्ज्ञातमरणस्यैवनिमित्तत्वं ॥ नचात्रतदस्ति ॥ परंक्राम्यंमरणम
स्तु ॥ अतआत्महननदोयोस्तीतितातपादाः ॥ तथासर्पसंस्कारेकृतेविरात्रमा
शौचंतद्विधिंचाह (शौनकः) अथवक्ष्यामिसर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ॥
सिनीबाल्यांपौर्णमास्यां पञ्चम्यांवापिकारयेत् ॥ कृतसर्पवधोविप्रःपूर्वज
न्मनिवायदि । वधंप्रख्यापयेत्पापी चरेत्कच्छांप्रचतुर्दश ॥ विप्रायलोहदण्ड
ञ्च तन्मल्यंवापिदापयेत् (मूल्यमाह) निठकत्रयंद्विनिठकंवा निठकमेकंक
नोयसं ॥ अनुसत्यादिकर्तुं शांनिठकमर्धतदर्धकं॥ इदंस्वर्गाहूप्ययोःशक्याज्ञेयम्
(संस्कारमाह) प्रियंगुत्रीहिगोधूमतिलपिष्टेनवापुनः । कृत्वासर्पकृतिंशूर्पेनि
धायप्रार्थयेदहिं ॥ सहिपूर्वमृतःसर्पअस्मिन्पिष्टेसमाविश ॥ संस्कारार्थमहंभ
क्त्याप्रार्थयामिसमासतः ॥ वस्त्रोपवीतगंधाद्यैःसंपूज्यचहरेद्वहिः । कुर्यात्संस्का
रसंकल्पंप्राणायामपुरःसरं ॥ यज्ञोपवीतिनाकार्यसर्पसंस्कारकर्मतु । लौकि
कारिणंप्रतिष्ठाप्यसमिदाधानमाचरेत् ॥ ततोऽग्नेरग्निदिग्भागे भूमिसंप्रोक्ष्यवा
रिभिः । चितिकृत्वाथसंस्तीर्यकुशैराग्नेयकाग्रकैः ॥ पर्युक्ष्याग्निंपरिस्तीर्य
परिधिच्यसमर्चयेत् । कृत्वेधमाधानमाधारौचसुग्रीचयथाविधि ॥ सर्पगृही
त्वायत्नेनचितिमारोपयेत्सुधीः । सुवेराजुहुयादाज्यमरनौव्याहृतिभिस्त्रिभिः॥

सर्पास्येजुहुयादाज्यंव्याहृत्याचसमग्रया । आज्यशेषं सुवेगौवसर्पदेहेनियेचयेत् ॥
 च समस्थैर्जलैः सर्पव्याहृत्याभ्युक्ष्यपाणिना । अग्नेरक्षाण्डित्यनयासर्पायाग्निं
 प्रदापयेत् । उपतिष्ठेद्दह्यमानं नमोस्तु सर्पसंव्रतः ॥ ज्ञानतो ज्ञानतो वापि कृतः सर्प
 बधो मया । पूर्वजन्मनिवासर्पतत्सर्वसंतुमर्हसि ॥ क्षीराज्येन ततश्चाग्निं प्रोक्ष्य
 व्याहृतिभिर्जलैः । नास्ति संचयनं कुट्यातिस्नात्वा च मृगहं व्रजेत् ॥ ब्रह्मचर्या
 दिकं कार्यं विरात्रा शौचमिष्यते ॥ सचैलंतु चतुर्थे हि स्नात्वा विप्रान्समर्चयेत् ॥
 सर्पानंतस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च । कालिकः शंखपालश्च भधरश्चेति ना
 मभिः ॥ गंधपुष्पास्तैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेत् द्विजान् । घृतपायसभक्ष्यैश्च द्विजान् द्यू
 तुभोजयेत् ॥ एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ॥ सर्पहिंसा कृतात्पापान्मुच्य
 तेनात्र संशयः ॥ इति सर्पसंस्कारः ॥ क्वचित्तु जीवतोऽप्यंत्यकर्म शौचं च कार्यम्
 (यथा । प्रायश्चित्तानिच्छोः पतितस्य घटस्फोटे) पतितस्योदकं कार्यं सर्पि
 डैर्वाधवैः सह । निंदिते हनिताया ह्येजात्यृत्विगुरुसन्निधौ ॥ दासी घटमपां पूर्णा
 पर्यस्येत् प्रेतवत्तदा । अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचं वाधवैः सहेति मनक्तेः ॥ निंदिते
 रिक्तादौ (अपरार्कैर्वशिष्ठोऽपि) वेदविज्ञावकशूद्रयाजकोत्तमवर्गावर्गपतिता
 स्तेषां पात्रनिनयनमपात्रसंस्कारादकृत्स्नं पात्रमादाय दासी सवर्गा पुत्रो वा बंधुर स
 दृशो वा गुणाहीनः सव्येन पादेन प्रवृत्ताग्रा नदभानलोहितान् वोपस्तीर्यापिः पूर्णा पा
 त्रमस्मै निनयेन्निनेतारं चास्य प्रकीर्णकेशाज्जातयोन्वाले भेरन्तपसव्यं कृत्वा गृहेयु
 स्त्वेरमापद्येरन्त ऊर्ध्वं तेन तं धर्मयेयुस्तद्धर्मिणास्तं धर्मयंत इति ॥ उत्तमवर्गा ब्राह्म
 णादयः ॥ तेषां वर्गः समहस्तस्मात्पतिता ब्रह्मादयः ॥ अपात्रसंस्कारः कुत्सितपा
 त्रसमूहः ॥ प्रवृत्ताग्राः छिन्नाग्राः ॥ स्त्रैर्यथेच्छं धर्मादिकार्यं कुर्युः ॥ अस्माद्वच
 नसामिदर्यात्पात्रनिनयनात्प्राक्पतितज्ञातीनां धर्मकार्येऽवधिकारो नास्तीत्यप
 रार्कः ॥ तस्य विद्यागुरुयोनि संबंधांश्च सन्निपात्य सर्वगयुदकानि प्रेतकार्याणि कु
 र्युः ॥ पात्रं वास्य विपर्यस्येयुर्दासः कर्मकरो वाऽवकरादमेध्यं पात्रमानीय दासी
 घटात् पूरयित्वा दक्षिणामुखः पदाविपर्यस्येदमनुदकं करोमीति । नामग्राहं सर्वे
 वालभेरन् ॥ प्राचीना वीतिनो मुक्ता शिखा अप उपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुरिति गौत

मोक्तेश्च ॥ उदकादीत्युक्तेर्दाहनिवृत्तिः ॥ प्रेतकार्याण्येकादशाहश्राद्धांतानि
 दास्याहोतुंबुधरोदासीघटः ॥ तेनोदकेनामेध्यपात्रंपूरयित्वादासांदिन्युबजंवा
 सपादेनकुर्यादितिहरदत्तः ॥ अत्रनामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्येतद्वर्जनत्वार्थं ॥
 तेनतत्तुष्णींभवति ॥ सतच्चप्रायश्चित्तानिच्छोः ॥ तस्यगुरोर्वाधवानांराज्ञश्चस
 मक्षंदोधानभिख्याप्यतमनुभाष्यपुनःपुनराचारंलभस्वेति सपद्येवमप्यनवस्थि
 तमतिः स्यात्ततोऽस्यपात्रंविपर्यस्येदितिशांखोक्तेः ॥ जीवंतमेवोद्दिष्यपिंडोद
 कश्राद्धानिनाम्नादद्यादित्यपरार्कः ॥ कृतप्रायश्चित्तस्यघटस्फोटेकृतेऽपिसंग्रह
 विधिमाहगौतमः ॥ यस्तुप्रायश्चित्तेनशुद्धोत्तस्मिन्शुद्धेशातकुंभमयंपात्रंपुराय
 हृदात्पूरयित्वास्त्रवंतीभ्योवा ॥ ततस्सनमुपस्पर्शयेद्युथास्मै तत्पात्रंदद्युस्तत्सं
 प्रतिगृह्यजपेच्छांताद्यौःशांतापृथिवीशांतंविश्वमंतरिक्षं योरोचनस्तमिहगृह्णा
 मीत्येतैर्यजुर्भिःपावमानोभिस्तरत्समंदीभिःकूटमांडैश्चाज्यंजुहुयाद्विरायंदद्या
 इगांचाचार्याय ॥ यस्यतुप्राणांतिकंप्रायश्चित्तंसमृतःशुद्धोत्सर्गायेवतस्मि
 न्नुदकादीनिप्रेतकर्माणिाकुर्युरेतदेवशांत्युदकसर्वेषुपातकेऽवति ॥ घटस्फोटे
 त्तरंप्राणांतिकंप्रायश्चित्तेकृतेतुमृतमवशुद्धोन्नतवसंग्रहविधिः ॥ अतस्तेनवि
 नापिप्रेतकर्मकुर्यादित्यर्थः ॥ उतपातकेऽवपिघटस्फोटेकृतेसर्वकार्यमित्यर्थः(या
 जवल्क्यः) चरितव्रतत्रायातेनितयेरन्नबंधतः । जुगुप्सेरन्नचाप्येनंसंवसेयुश्चस
 र्वशः ॥ कृतघटस्फोटस्यैवायंपरिग्रहविधिरितिमिताक्षरायामपरार्कश्च । अ
 न्यथाप्रायश्चित्तमात्रेणतत्प्रसंगात् (मनुरपिघटस्फोटमुक्त्वा) निवर्त्तेरस्ततस्त
 स्मात्संभाषणसहासनैरित्युक्त्वा ॥ प्रायश्चित्तेतुचरितेपूर्णाकुंभमपांनवस । तेनै
 वसाईप्रास्येयुःस्नात्वापुरायेजलाशयेऽतितच्छब्दंप्रायुक्त (अपरार्कवशिष्टोपि)
 पतितानांचरितव्रतानांप्रत्युद्धारोऽथाप्युदाहरति ॥ अग्रेऽभ्युद्धरतांगच्छेत्क्रीड
 न्निवहसन्निव । पश्चात्पातयतांगच्छेच्छेच्छेच्चिन्नवरुदन्निवेत्याचार्यमाहपितृहं
 तारस्तत्प्रसादादपगतपापास्तेषांप्रत्यापत्तिः ॥ पूर्णाहृदात्प्रवृत्ताडा सकांच
 नंपात्रंमाहेयंवाद्भिः पूरयित्वापोहिष्योयाभिरेनमद्भिरभियिंचेयुः ॥ सर्वसंवा
 भियिक्तस्यप्रत्युद्धारःपुत्रजन्मनाद्याख्यातश्च ॥ प्रत्युद्धारःपरिग्रहः ॥ तत्रो

इरतांहसन्निवाशे सरः स्यात् ॥ पातयतांघटस्फोटं कुर्वतांशोचन्निवपश्चाद्ग
 च्छेत् ॥ मातापित्रादिहंतृणां परिग्रहो न कार्यः ॥ तत्प्रसादे सति चोर्गात्रतानां का
 र्यः ॥ प्रवृत्तं निर्भरः ॥ पुत्रजन्मनेत्यभिधेकोत्तरं जातकर्मदयः संस्काराः पुत्रज
 न्मवत्कार्या इत्यपरा कर्माव्याचख्यौ ॥ अतएव विज्ञानेश्वरो घटे पर्वाजिते जातिमध्य
 स्थो यवसंग्रहाम् ॥ प्रदद्यात्प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रियेत्यत्र गवां भक्षणभा
 वे पुनर्व्रतं चरेदित्येतत्प्रकृते ॥ एवं चरितव्रतविधौ विशेषो यमिति वदन् घटस्फोटो
 त्तरं परिग्रहसर्वैतन्नसर्व्ववेत्याह ॥ तस्मात्कृते पिघटस्फोटे प्रायश्चित्तं परिग्रहवि
 धिः पुनः संस्कारा भवन्तीति सिद्धम् (तथा जीवच्छ्राद्धे कृते हेमाद्रौ बौधायनः) तत्रा
 शौचं दशाहं स्यादित्यलं प्रसंगेन ॥ एवं सापवादे आशौचे उक्ते प्रतिशाखं भिक्षेप्यं
 त्यकर्मणि साधारणां किंचिदुच्यते ॥ तत्राधिकारिणाः प्रायुक्ताः ॥ सर्वाभावे धर्मपु
 त्रो वा कार्यः ॥ अपुत्रेणासुतः कार्यो यादृक्कृतादृक्प्रयत्नतः ॥ पिंडोदकक्रियाहेतो
 र्नामसंकीर्तनाय चेति व्यासवचनात् (गृह्यपरिशिष्टे) असगोत्रः सगोत्रो वा यदि
 स्त्री यदि वा पुमान् । प्रथमेऽहनि यः कुर्यात्स दशाहं समापयेत् ॥ दद्यात्पिंडमिति शे
 यः (भविष्ये) यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र सर्व्वं समापयेत् (ब्राह्मेऽपि) प्रथमेऽहनि यो
 दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अन्नं न वसुचान्येषु स एव प्रददात्यपि (विज्ञानेश्वराद
 यस्तु) केचित्तु अग्निं दद्यादिति व्याचक्षते ॥ सगोत्रो वाऽसगोत्रो वा योऽग्निं दद्या
 त्सखेनरः । सोऽपि कुर्यान्न वश्राद्धं शुद्धोत्तु दशमेऽहनोति दिवो दासीये वचनाच्च
 (तत्रैव) दृष्ट्वा स्थानस्थमासन्नधर्म्मोन्मीलितलोचनम् । भूमिं पितरं पुत्रो यदि दा
 नं प्रदापयेत् ॥ तद्विशिष्टगयायाश्चाद्धादश्वमेधशतादपि (तानियथा) मोक्षं देहिह
 स्त्रीकेशमोक्षं देहि जनार्दन । मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुंदः प्रीयतां ममेति मोक्षधेनुमंत्रः ॥
 ऐहि कामुटिमकं यच्च सप्तजन्मार्जितं ऋणम् ॥ तत्सर्व्वं शुद्धिमायातु गामेतां ददतो म
 मेति ऋणाधेनोः ॥ आजन्मोपार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः ॥ तत्सर्व्वं नाशमाया
 तु गोप्रदानेन केशवेति पापधेनोः (भारते) शुक्लपक्षे दिवा भसौ गंगायां चोत्तराय
 गो । धन्यास्ता तमरिष्यंति हृदयस्थे जनार्दने (हेमाद्रौ वाराहे) व्यतीपातोऽथ संक्रां
 तिस्तथैव ग्रहणारवेः ॥ पुरायकालास्तदा सर्व्वयदा मृत्युरुपस्थितः (व्यासः) आ

सन्नमृत्युना देया गौः सवत्सातु पूर्ववत् । तदभावे तु गोरे वनरकोत्तारणाय वै ॥ तदा
यदि न शक्नोति दातुर्वै तरिणीं तु गाम् । शक्तो न्योरुक्तदादत्वा दद्याच्छे यो मृतस्य तु
(मदनरत्ने जातकार्यः) उत्क्रांत्या दीनिदानानि दशदद्यान्मृतस्य तु । गोभूतिलहि
ररायाज्यवासौ धान्यगुडानि च ॥ रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात् ॥ एता
नि दशदानानि न रराणां मृत्युजन्मनोः ॥ कुर्यादभ्युदयार्थं तु प्रेतेऽपि हि परस्य वै (ब्रा
ह्मे) ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु ॥ सहिररायं च यो दद्याच्छृङ्गावित्ता
नुसारतः ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा लभते गतिमुत्तमां ॥ उत्क्रांतवै तरिणीं च दश
दानानि चैव हि । प्रेतेऽपि कृत्वा तं प्रेतं शवधर्मणा दाहयेत् (तत्रैव परिशिष्टे) प्रियमा
णस्य कर्णोत्तुपरायमंत्रान्जपेत्ततः (क्रियानिबन्धे गारुडे त्वष्टौ दानान्युक्तानि) तु
लसी संनिधौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा । तिललोहं हिररायं च कापसं लवणां तं
था ॥ सप्तधान्यं सितिगविषकैकं पावनं स्मृतमिति ॥ दशदानवै तरिणीं धेनुत्क्रां
तधेनुदानादिभट्टकृतांत्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयम् ॥ कृतांत्यकर्मधिकार्थं त्रीन् कृच्छ्रां च
कुर्यादिति तत्रैवोक्तम् ॥ अत्र देवयज्ञिकेन समुख्यैर्मधुपर्कदानमुक्तम् (तदुक्तं वारा
हे) दृष्ट्वा सुविह्वलं ह्येनं यममार्गानुसारिणम् । प्रयाणा काले तु नरो मंत्रेणाविधि
पूर्वकम् ॥ मधुपर्कत्वरनगृह्यइमं मंत्रमुदाहरेत् ॥ ओं गृहाणा चे मम मधुपर्कमाद्यं स
सारनाशनकरं ह्यमृतेन तुल्यम् । नारायणो नरचितं भगवत्प्रियाणां दाहे च शांति
करां सुरलोकपूज्यम् ॥ अनेनैव तु मंत्रेणादद्याच्च मधुपर्ककम् । नरस्य मृत्युकाले तु
परलोकसुखावहम् (अथ दुर्मरणादिवोदासीये) चंडालादिमृते विप्रेत्वं तरिणमृते
पि वा । कृच्छ्राति कृच्छ्रचंद्रेस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता (देवजानीये जावालिः)
शूद्रेणादग्धो यो विप्रो न लभेच्छाश्च तीर्णगतिम् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत ब्राह्मणाः पा
पशुद्धये ॥ चंद्राय सांपराकंच प्राजापत्यं विशेषधनम् (गृह्यकारिकायाम्) उद
क्यासु तिकावापि यदि प्रेतं स्पृशति हि । तस्यैव विधिरादिष्टो वात्स्येनैव महात्म
ना ॥ एवमतिकोक्तः (मदनरत्ने स्मृत्यंतरे) ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छि
ष्टेतथैव च । अस्पृश्यस्य र्शने चैव खट्वादिमरणापि च । एतद्देयानुसारेणाप्रायश्चि
त्तं समाचरेत् ॥ कृच्छ्रांस्त्रिषष्टिपंचदशांश्चंद्रयमथापि वा । शुद्धौ तदानीं संपा

द्य शवधर्मैरादाहयेत् (गृह्यकारिकायाम्) खट्वायामरणोच्चैव त्रींस्त्रींकृच्छ्रा
 नप्रकल्पयेत् । सप्तात्यजैस्तुसंपृष्टोमृतोदैवात्कथञ्चन ॥ एकत्रिंशत्कृच्छ्रै
 स्तुशुद्धिरुक्तामनीयिभिः । कुशापेस्त्वर्धदग्धेतुचित्तास्पृष्टांत्यजातिभिः । तत्स्प
 र्शनेदूयगाञ्च त्रिभिःकृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति (धर्मप्रदीपे) चाराडालसूतिकोदक्या
 स्पृष्टेप्रेतेतथैवच । तस्यपापविशुद्ध्यर्थंकृच्छ्रानपञ्चदशाचरेदित्युक्तम् (मनुः)
 अस्त्वग्याह्याहुतिः सास्याच्छुद्रसंपर्कदूयिता ॥ अत्रापिकृच्छ्रत्रयम् ॥ अस्पृश्यस्य
 र्शनेचैवेत्युक्तेः (तत्रैवधर्मप्रदीपे) रात्रौवारात्रिशेषेवाग्निंयतेचेत्तद्विजायतः ।
 दाहंकृत्वायथान्यायंदौपिराडौनिर्व्वपेत्सुतः ॥ रजस्वलागर्भिरायादिमृतौतुव
 स्यामः (निर्णयामृतेपारिजातेयसः) संध्यायांवातथारात्रौ दाहःपाथेयक
 र्मच । नवश्राद्धंचनोकुर्यात्कृतंनिष्ठफलतांब्रजेत् ॥ एतद्दिनमृतस्यरात्रिनिषेधा
 र्थम् (यत्तुस्कांदे) यदिरात्रौदहेत्तस्यसमाप्तिर्दहनस्यतु । परेऽहन्युदितेसूर्ये
 कार्यातस्योदकक्रिया ॥ दग्धस्यतुनवैकार्यारात्रौजातूदकक्रियेति ॥ तन्निर्मू
 लं (रात्रिमृतस्यतुतत्रैवसंग्रहे) रात्रौदग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपनवर्जितम् ॥ वप
 नंनेष्यतेरात्रौप्रवस्तनीवपनक्रियेति ॥ वपनंतुप्रातः ॥ तच्चसर्वैःपुत्रैःकार्यम् ॥ गं
 गायांभास्करक्षेत्रेमातापित्रोर्गुरोर्मृतौ । आधानेसामयागेचवपनंसप्तसुस्मृतमि
 त्तिमिताक्षरायांस्मृतेः ॥ मरणास्याऽनंगित्वान्नैमित्तिकमिदम् ॥ तदेवसंग्रहवच
 नेनपरेद्युस्तद्व्यत्यतेतीर्थवत् ॥ तेनकस्यचिद्दाहांगतवोक्तिश्चिंत्या (मदनरत्नेगा
 लवः) प्रथमेऽहनिकर्त्तव्यंवपनंचानुभाविनाम् । प्रेतस्यकेशश्मश्रूवादिवापयित्वा
 ऽथदाहयेत् ॥ आशौचांतेतुपुनःकार्यविधिवलात् ॥ मदनपारिजातेऽप्येवम् ॥
 तेनसर्वस्याऽस्यनिर्मूलत्वोक्तिरज्ञोक्तिरेव (स्मृतिरत्नावल्याम्) शवंरात्र्युग्रि
 तंचेतत्रीनकृच्छ्रानकृत्वादहेत्सुतः (मदनरत्नेऽगिराः) ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छि
 ष्टेह्यंतरिस्मृतेपिवा । कृच्छ्रत्रयंप्रकुर्वीतआशौचेमरणोपिच ॥ अथसाग्नेविशे
 यः (कारिकायाम्) कृष्णापक्षेप्रसीयेतयद्यह्निप्रातराहुतीः । शेषास्तुजुहुयाद्
 र्शपर्यताःपक्षहोमवत् ॥ प्रतिपत्प्रातर्होमांताइत्यर्थः ॥ यद्याहिताग्निरपरपक्षे
 प्रियेताहुतिभिरेनंपूर्वपक्षेहरेयुरित्याप्रबलायनोक्तेः ॥ तदानीमेवजुहुयात्सायंका

लाहुतीरपि । सायंप्रियेतचेत्सायमाहुतीर्जुह्यादथ । तदानीमेवजुह्यात्प्रातः
 कालाहुतीरपि । सकृदगृहीतसंज्ञेयंभिन्नतंत्रं च होमयोः ॥ दार्शचापिप्रकुर्वीतस्था
 लीपाकं तदेवतु (छंदोगपरिशिष्टे) हुतायांसायमाहुत्यांदुर्बलश्चेदगृहीभवेत् ।
 प्रातर्होमस्तदेवस्यावजीवेच्चसपुनर्जवो ॥ इदं शुक्लपक्षपरम् ॥ दुर्बलोमुसूयुः (वि
 कांडमंडनः) दर्शष्टिंचतदाकुर्यादिष्टिर्यदित्तसंभवेत् । देवतानांप्रधातानामेकैक
 स्य हुनेत्पृथक् ॥ पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यांचतुरात्तयृताहुतीः (तथा) अग्रावर
 रायोरारूढेप्रसीयेतपतिर्यदि । प्रेतंस्पृष्ट्वामथित्वाग्निं ज्ञप्त्वाचोपावरोहणम
 धृतञ्च द्वादशोपात्तंतूष्णींहुत्वाशवक्रिया ॥ विच्छिन्नश्रोतारनेमृतौतुप्रेताधानं
 तत्रैवोक्तम् ॥ प्रेतंस्वाभ्यालयेष्विष्ट्वामथितारन्यान्लेरणी । सन्निवायारणीमंथे
 तयस्येतियजुयात्ततः ॥ यस्याग्नयोजुह्वतोमांसक्रामाःसंकल्पयंत्येयजमानमांस
 म् ॥ जायंतुतेहविषेसादितायस्वर्गलोकमिमंप्रेतंनयंत्वितिमंत्रतः ॥ प्राणीयपा
 वकंतूष्णींद्वादशोपात्तसर्पिया । तूष्णींहुत्वाततःकुर्यात्प्रेतेमात्याइतिक्रिया ॥
 नष्टेष्टवरिनष्टवयाररायीनांशेस्वामीप्रियेतचेत् । आहरेदरणीद्वंद्वमनोज्ञोतिर्ह
 चाततः (यज्ञपाशवः) यजमानेचितारूढेपात्रन्यासकृतेसति । वर्षाद्यभिहतेव
 ह्नौक्रयंकुर्वीतियाजिकाः ॥ तदर्धदग्धक्रायेनसंयनंतवकारयेत् । तच्छेद्यालाभतो
 न्येनदग्धशेषेणावापुनः ॥ हुत्वाज्यंलौकिकेवह्नौहुतशेषंदहेत्तुवा । अत्राग्नियुस
 त्सुपर्णाशरैःशरीरोत्पत्तिः ॥ शरीरेवासतिप्रेताधानेनारन्युत्पत्तिः ॥ उभयाभावे
 तुप्रेताधानेनाधिकाराद्वाहादिसंस्कारलोपः ॥ उदकदानाद्येवकार्यमितिकेशवी
 कारशतद्वयीप्रमुखाः ॥ तन्न ॥ नियेकाद्याःप्रमशानांतास्तेषांबैमंत्रतःक्रियाइ
 तिविरोधात् ॥ क्रियालोपगतायेचेतिनियेधात्तदभावेपलाशानांवृतेःकार्यः ॥
 पुमानपीत्यभावेविधानस्याग्न्याभावेपिसाम्याच्च । तेनप्रेताहुत्यभावेपिस्वष्टक
 द्रव्यांतरोक्तेरुद्घात्यत्वात् ॥ प्रेताधानंदाहोपिभवत्येव ॥ प्रतिकृतेरगनीनांचप्रे
 ताधानप्रयोजकत्वाक्षतेः ॥ पत्न्याअप्येवम् ॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेणास्त्रियंत्रत
 वतींमतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेः (यत्तु) द्वितीयांचैवयोभार्या दहेद्वैतानिका
 ग्निभिः ॥ जीवंत्यांप्रथमायांतुसुरापानसर्मस्मृतमितितदाधानेसहानधिकृतावि

ययमिति विज्ञानेऽश्वरः (मदनरत्नेब्राह्मणे) आहिताग्न्योऽचदंपत्यो यस्त्वा
दौघ्रियतेभुवि । तस्यदेहःसपिराडैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ पप्रचान्मृतस्य
देहस्तुदग्धव्योलौकिकाग्निना । अनाहिताग्निदेहस्तुदाह्योगृह्याग्निनाद्विजैः
(त्रिकांडमंडनस्तुविकल्पमाह) ज्येष्ठायांविद्यमानायांद्वितीयायैस्वयोयिते ।
काम्यंनित्याग्निहोत्रंवानकथंचित्प्रयच्छति ॥ स्त्रीमात्रमविशेषेणादग्धवान्यैर्वै
दिकादिभिः । विवाह्यादधतेयद्वाधानमेवास्तिचेदध्वरिति ॥ अत्रेदंतत्त्वम् ॥ सा
ग्नेःपत्नीमृतौद्वौपक्षौ ॥ पुनर्विवाहेऽद्याप्यपुनर्वाग्निभिर्देहेदित्येकःपक्षः ॥ भार्या
यैर्पूर्वसारिरायैदत्वाग्नीनंत्यकर्मणि । पुनर्दार्क्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवचेतिम
नक्तेः ॥ दाहयित्वाग्निहोत्रेणास्त्रियंतृत्तवतींपतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेःप्रच ॥
पुनर्विवाहाशक्तौनिर्ममथ्येनतंदग्धवापुनर्वाग्निहोत्रेष्ट्यादिकार्यमित्य
र्थः ॥ आहार्येणाहिताग्निंपत्नीचैत्याश्वलायनोक्तेः (भारद्वाजोपि) निर्मथ्येन
पत्नीमिति ॥ पूर्वाग्न्येकदेशेनदेहेदितियाज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः (यानिच)
तस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदितिश्रुतिः (विष्णुःछन्दोगपरिशिष्टं) मृता
यामपिभार्यायांलौकिकाग्निनंहित्यजेत् । उपाधिनापितत्कर्मयावज्जीवंसमा
चरेत् ॥ उपाधिर्हंसकुशपत्न्यादिः ॥ अन्येकुशमयींपत्नीं कृत्वातुगृहमेधिनः ।
अग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमनुव्रताइत्यपरार्कस्मृत्यंतरात् (कात्यायनोपि) रा
मोपि कृत्वासौवर्णीं सीतांपत्नींयशस्विनीं । ईजेबहुविधैर्यज्ञैःसहभ्रातृभिरच्युतइ
त्यादीनि ॥ तानिपूर्वाग्निहोत्रेणाग्निहोत्रादिपरारिणा ॥ नत्वपत्नीकस्याधानार्था
नि ॥ ऋतुधोनामाधानांप्रयोजकत्वात् ॥ अपत्नीकस्याधानांप्रवृत्तिरितिमानव
परिशिष्टाच्च ॥ सोमो नभवत्येव ॥ अपत्नीकोप्यसोमपइतिश्रुतेः (यत्तुभरद्वाजा
पस्तंबसूत्रम्) दारकर्मणायद्यशक्तआत्मार्थमग्न्याधेयमिति ॥ अस्यार्थः ॥ पु
नर्विवाहाशक्तौयदग्न्याधेयंपूर्वकृतमस्तितदात्मार्थमेव ॥ नपत्न्यैदद्यादिति ॥
ब्राह्मणभाष्यापराकाशार्करोमाण्डारादितत्त्वमप्येवम् ॥ त्रिकाण्डमण्डनस्तुप
क्षयमाह ॥ अन्येप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयंचविष्णुः (तृह्ययाज्ञवल्क्यः)
आहिताग्निद्वयंयान्यायंदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरेकेनलौकिके

नापरोजनः (क्रतुः) सर्ववृत्तांसवर्णास्त्राँद्विजातिः पूर्वमारिणीं । दाहयेदग्निहे
 वेगायज्ञपात्रैश्चधर्मवित्त (कारिकायास) पत्नीमपि दहेदेवंभर्तुः पूर्वमृतायदि ।
 अग्निकांदहेदेवंकपालेन हविर्भुजा (आशौचप्रकाशे क्रतुः) विधुरं विधवांचैव
 कपालस्याग्निना दहेत् । ब्रह्मचारियतीचैव दहेदुत्तपनाग्निना ॥ तुयाग्निना च द
 र्धव्यः कन्यकावाल एव च । अग्निवर्णा कपालन्तु कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥ का
 रोयादिततो वह्निर्जातोयः सकपालजः । अनुपनीतेययद्यपि जाताररायग्निः कै
 श्चिदुक्तस्तथापितस्य कलौ निविद्धत्वे क्लेरयमेव ज्ञेयः (स्मृत्यन्तरे) गृहस्थो ब्रह्म
 चारी च विधुरो विधवाः स्त्रियः ॥ औपासनप्रचोत्तपनस्तु याग्निस्तु कपालजः ॥
 (उत्तपनस्तु) दर्भाग्निस्तु प्रज्वाल्य पुनर्दर्भस्तु संयुतः । पुनर्दर्भस्तु तीये ग्निरय उ
 त्तपनस्तुतः (यसः) यस्यानयति शूद्रो ग्निं तृणाकाशहवींश्च । प्रेतत्वं च सदा त
 स्य स चाधर्मो गालिप्यते (देवलः) चण्डालाग्नि रमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हि
 चित् । पतिताग्निश्च तार्निश्च न शिष्टग्रहणोचितः (मनुः) दक्षिणेन मृतं श
 पुरदारेणानिर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥ अत्र प्रातिलौ
 म्येन क्रमः ॥ पूर्वमुखस्तु नेतव्यो ब्राह्मणो बांधवैर्गृहात् । उत्तराभिमुखो राजा वै
 श्यः पश्चान्मुखस्तथा ॥ दक्षिणाभिमुखः शूद्रो निर्हर्तव्यः स्वबांधवैरित्यादिपुरा
 णादित्यपराकर्कः ॥ तेन त्रिंशच्छूलोक्त्युक्तो नुलोमक्रमो हेयः (आश्वलायनः) ज्ये
 ष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्या गच्छेयुः ॥ आधानोत्तरं द्वितीयविवाहे कृते यजमानमरणो
 औत्तस्मात्तान्योः संसगः (बौधायनसूत्रे) अथ यद्याहिताग्निर्द्वेभार्ये विंदेत प्राक्
 संयोगान् ग्रीयेतौ पासनं संपरिस्तीर्य ज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समिद्धाग्नौ
 जुहोति ॥ संमितं संकल्प्येयामिति मिंदाहुतीव्याहृतीश्च हुत्वाथैतमग्निमयं तेयो
 निऋत्विज इति समिधिसमारोप्य गार्हपत्ये समिधसभ्या दधाति भवतं नः समनसा
 विति गार्हपत्यं आज्यं विलाप्य चतुर्गृहीतं गार्हपत्ये जुहोत्यग्नां वग्निश्चरति प्र
 विष्ट इत्यपरं चतुर्गृहीत्वा चित्तिः सुगिति सग्रहं जुहोत्यथ गार्हपत्ये सुवाहुती जुहो
 ति ब्राह्मणा एकहोतेति दशभिरथ प्राचीनावीत्यन्वाहार्यपचने जुहोति ये समाना ये
 सजाता इति द्वाभ्यामथ त्रैवसुवाहुतिं जुहोत्यग्ने कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा

नमः स्वाहेत्यथयज्ञोपवीती द्वादशगृहीतेनमुचंपूरयित्वा पुरुषसूक्तेनादवनीये
 जुहोत्यथस्रवाहुतीजु होत्यग्नयेविविचयेस्वाहाग्नयेव्रतपतयेग्नयेपवमानायाग्न
 येपावकायाग्नयेषुचयेस्वाहाग्नये पथिकृतेस्वाहाग्नयेतंतुमतेग्नयेवैश्वानराये
 त्यथचतुर्गृहीतंजुहोतिसनोज्योतिरित्यत ऊर्ध्वपैतृकं कर्म प्रतिपद्यते इति ॥ आहि
 तारनीविदेशमृतेपथिकृतीष्टिमृताग्निहोत्रंतद्वाहः पात्रयोजनंचकल्पसत्रादिभ्यो
 स्मत्पितामहकृतपद्धतेष्वचज्ञेयमिति बहुवक्तव्येषु परम्यते (स्मात्तर्गिनसूत्रे मदन
 रत्ने छंदोगपरिशिष्टे च) दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुद्धचैलाभिसंवृतम् । दक्षिणाशिर
 संभूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुद्धवस्त्रोपवीतितनम् । चं
 दनोक्षितसर्वांगसु मनोभिर्विभूययेत् ॥ हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्त
 सु । मुखेऽथवापि धार्यैर्नानहरेयुः सुतादयः ॥ आसंपात्रे ग्निसादाय प्रेतमग्निपुरः
 सरम् । सकोनुगच्छेत्तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो द
 क्षिणामुखः । संव्यंजान्वाच्यशतकैः सतिलं पिंडदानवत् ॥ अथ पुत्रादिराप्नुत्य कु
 र्याद्धारुचयं महत् । तत्रोत्तानं निपात्यै नंदक्षिणाशिरसंमुखे ॥ आज्यपूर्णं सुवदद्या
 दक्षिणाग्रां नसिमुचम् । पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतराम् ॥ पार्श्वयोः शूर्प
 चमसौ सव्यदक्षिणायोः क्रमात् । सुसमेतुन्यसेन्युवजसंतस्त्वर्वां रूलखलम् ॥ चां
 क्रौविलोढमत्रैव अग्नयेरप्ययं विधिः । अपसव्येन कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः ।
 अथाग्निं सव्यमावृत्तकौदद्यादक्षिणातः शनैः ॥ अस्मात्त्वमधिजातो सित्वदयं जाय
 तां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति परिकीर्तयेत् (तथा) एवमेवाहितारणे
 च पात्रन्यासादिकं भवेत् । कृष्णाजिनादिकंचावविशेषोऽध्वर्युर्चोदितः (तत्रैव)
 अनयैवावृत्तानारीदधव्यायाव्यवस्थिता । अग्निप्रदानमंत्रोऽस्यानप्रयोज्य इति
 स्थितिः (इदं छन्दोगानामेव) पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वं साग्निपरम् ॥ निर
 ग्नस्तु पुमानधो मुखोऽस्त्रीतूत्तानादाह्या ॥ सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते श
 वः । अधोमुखो दक्षिणादिकंचरणास्तु पुसां निति । उत्तानदेहानारीतुसंपिंडैरपि बं
 धुभिरित्यादित्यपुराणादिति शुद्धितत्त्वहारलतादयः ॥ उत्तराशिरस्त्वं सामुगेतर
 परम् ॥ धारहेत्वग्निदानेऽन्येऽमंत्रः ॥ कृत्वा तु दुष्टकृतं कर्म जानता वाप्यजानता ॥

मृत्युकालवशंप्राप्यनरपंचत्वमागतम् ॥ धर्ममधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् ।
 दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यां लोकान्सगच्छतु ॥ इवलमानं महावह्निं शिरःस्थाने प्रदा-
 पयेत् ॥ चतुर्वर्गोऽयं संस्थानमेवं भवति पुत्रके (अत्र क्रियानिबन्धे गार्हपत्यं पिंडदानमु-
 क्तं) मृतस्योत्क्रांतिसमये गार्हपत्यं पिंडान्क्रमशो ददेत् । मृतिस्थाने तथा द्वारिचत्वरे ता-
 द्यकारणात् ॥ विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च यत् (तथा) आदौ देयास्तु यत् पिंडा-
 दश देया दशाहिकाः । स्थाने चार्धपथे तीर्ते चितायां शवहस्तके ॥ प्रमशानवांसिभू-
 तेभ्यः षष्ठ्यं संचयने तथा (ततः) त्वं भूतकृज्जगद्योने त्वं लोकपरिपालकः ॥ उक्तः
 संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गमृतं नयेत्यग्निं दत्त्वा ॥ तस्मात्त्वमिति संवेगात् अर्धदग्धे आज्याहु-
 तिरुक्ता (आहिताग्नीपराशरः) शम्यां शिथ्ये विनिक्षिप्य अरणीमुठकयोरपि ।
 जुह्वं च दक्षिणो हस्ते वामे तूष्णं न्यसेत् ॥ शिथ्ये तूलखलं दद्यात्पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् ॥
 उरसि क्षिप्य दृष्टं तं राहुलाज्यतिलान्मुखे । श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीं च
 चक्षुषोः ॥ कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् । अग्निहोत्रोपकरणमशो-
 यंतं विनिक्षिपेत् (प्रचेताः) स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः । नग्नदेहं दहे-
 न्नैव किंचिद्देयं परित्यजेत् (यमः) प्रेतं दहेच्छुभैर्गर्भैः स्नपितं सग्विभूयितम् (आश्व-
 लायनसूत्रे) संस्थिते प्रेतालंकारान् कुर्वति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयति न
 लदेनानुलिंपति न लदमालां प्रतिमुंचतीति (माधवीये ब्राह्मे) दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो
 नग्नः कस्यांचिदापि (तथा) निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किंचित् त्यजेन्नरः (दा-
 हकाले ॥ अग्निना शेतुमदनरत्ने यज्ञपार्श्वः) यजमाने मृते क्वापि चितादौ वा प्रवेशिते ।
 वर्याद्यभिहतेऽनौ तु कथं प्रेतविकल्पना ॥ शेषं दग्ध्वा प्रदग्धे युनिर्मथ्यैव तु कारये-
 त् (अथ पराशरादिदाहेनाग्निना शेषश्चात्तद्देहालाभे मदनरत्ने ब्राह्मे) अथ परा-
 शरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति । गतेऽवग्नियुतद्देहाय दूध्वं लभ्यते क्वचित् ॥ तदार्ध-
 दग्धकाष्ठानि तानि निर्मथ्य तं दहेत् ॥ यद्यर्धदग्धकाष्ठं तु तदयि वै न लभ्यते ॥ तदा त-
 दस्थिखंडं तु निक्षिप्य सहाजले (दंपत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहापस्तंबः) तथैव प्रे-
 ते सहैव पितृमेधो द्विवचनलिंगान् संवाचनं संधारयति ॥ पितृमेधो दाहांतं कर्म ॥ दा-
 हांतमेकतंत्रत्वमिति बोधायनोक्तेः ॥ अस्थिसंचयनमप्येवम् ॥ उदकपिण्डदा-

नादिपृथगेव ॥ सगमनेप्येवम् (तदाहमदनरत्नेभाष्यार्थसंग्रहकारः) एककाल
मृतौभार्या भर्ताचयदिचेतद्वयोः ॥ तंत्रेणादहनंकुट्यार्त्तिपराडश्राङ्गपृथक्पृथक् ॥
एककालेमृतौजायां पतीयदितदापितुः । विभज्यार्गिर्नाक्रियांकुट्यार्दितित्यत्तद
सांप्रतम् ॥ दाहान्तमेकतंत्रत्वमितियाज्ञिकसंमतम् ॥ मृतंपतिसनुव्रज्य यानारी
ज्वलनंगता । अस्थिसंचयनांतोस्या भर्तुःसंस्कारसर्वाह ॥ कीकसानान्तुसंस्का
रो न्यायसिद्धोपियोमतः । एककालेमृतेप्येवं कीकसानांविधिःस्मृतः ॥ नव
श्राङ्गसपिण्डांतं भिन्नकालमृतौयथा (कपर्दिकारिकापि) मृतेभर्तुरितदाहा
त्प्राक्पत्नीप्रियतेयदि । पत्न्यांवाप्राक्प्रमीतायांदाहादवकियातिर्मुतः ॥ तत्रतं
त्रेणादाहःस्यान्मंत्रेषुद्वित्वमूह्यते । कीकसानान्तुसंस्कारः पृथगेवतयोर्भवैत् ॥
सकाहमृत्युयुगपन्नवश्राङ्गाकरंतयोः । मृतंपतिसनुव्रज्यपत्नीचेदनलंगता ॥ तत्रा
पिदाहस्तंत्रेणा पृथगस्थिक्रियाभवेत् ॥ अस्थिसंचयनपृथक्त्वेविकल्पः (सहग
मनेसर्वत्रपाकैक्यमाहप्रचेताः) एकचित्यांसमाकूढौ प्रियेतेदम्पतीयदि । तंत्रेणा
अपरांकुट्यार्त्तिपृथक्पिण्डसमाचरेत्(अथोदकदानंवाशिष्टः) शरीरमग्नौसंयोज्या
नवेक्षमाणाअपोभ्यवयन्तिसव्योत्तराभ्यांपाशाभ्यामुदकक्रियांकुर्वन्त्ययुग्मस
(आपस्तंबः)मातुश्चयोनिसंबंधेभ्यःपितुश्चासप्तमातृपुरुषाद्यावतांवासंबंधोज्ञा
यतेतेयांप्रैतेयूदकक्रियेति (याज्ञवल्क्यः) सप्तमादशमाहापि ज्ञातयोभ्युपयंत्य
पः । अपनःशौशुचदधमनेनपितृदिङ्मुखाः ॥ सक्तप्रसिंचंत्युदकं नामगोत्रेणा
वाग्यताः । सप्तमादशमाहादिवसादातदन्तमिति विज्ञानेश्वरः ॥ कातीयास्तुस
प्तमादशमाहापुरुषादित्याहुः ॥ सप्तमादशमाहापुरुषात्समानग्रामवासे यावत्स
स्वन्धमनुस्मरेयुरितिपारस्करोक्तेः ॥ मंत्रस्नानांगमेवेतिहेमाद्रिः (प्रचेताः)
प्रेतस्यबांधवायथावृद्धमुदकमवतीर्यनेाद्वयेयुरुदकांते प्रसिंचेयुरपसव्ययज्ञोप
वीतवाससोदक्षिणामुखाब्राह्मणस्योदङ्मुखाप्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः ॥
सख नदीकूलं ततो गत्वेत्युक्त्वा ॥ सचैलस्तुततःस्नात्वा शुचिःप्रयत्तमानसः ।
पाथारान्ततत्रादाय विप्रेदद्यादशांजलीन् ॥ द्वादशस्रवियेदद्याद्वैश्येपंचदशस्मृ
ताः ॥ त्रिंशच्छूद्रायदातव्या ततस्तुप्रविशेद्गृहम् ॥ ततःस्नानंपुनःकार्यं गृहशौ

चंचकारयेत् ॥ प्रेतस्नानेविशेषः (शुद्धितत्त्वेऽदिपुराणो) आदौवस्त्रंचप्रक्षाल्य
तेनैवाच्छादितस्ततः । कर्तव्यं तैः सर्वैलन्तस्नानं सर्वमलापहम् ॥ पूर्वपरिहितं
स्त्रंचप्रक्षाल्यपुनःपरिधायस्नायादित्यर्थः ॥ अपनइतिमंत्रेणावामहस्तानामिकया
जलालोडनम् ॥ अवतरणोत्पुङ्गुपुरःसरत्वेोक्तेर्यथाबालंपुरस्कृत्येतिबोधायनीय
म् ॥ जलादुत्थानपरिमितिहारलतादयः (आश्रवलायनः) सव्यावृतोब्रजन्त्यनी
समागायत्रोदकमवहद्वर्तिततत्प्राप्यसकृदुन्मृज्यैकांजलिमुत्सृज्यतस्यगोत्रं नाम
गृहीत्वेति ॥ प्रचेतसाऽन्वहमंजलित्रयमप्युक्तं ॥ त्रिःप्रसेकंकुर्युः प्रेतस्तृप्यत्व
ति (तथा) दिनेदिनेऽजलीवूपूर्णानिप्रदद्यात्प्रेतकारणात् । तावद्वृद्धिश्चकर्तव्या
थावत्पिण्डः समाप्यते ॥ सकृद्वृद्धिश्चकृद्विर्वेत्यर्थः ॥ मदनरत्नेभरद्वाजगृह्ये
द्विकृद्विरप्युक्ता ॥ आशौचान्तेप्रदद्यात्प्रेतपुत्रस्तितांजलीन् । प्रथमेद्विसकृ
द्व्यात्पिण्डयज्ञावृतादिवा ॥ त्रींश्चदद्याद्द्वितीयेऽद्वि तृतीयेपंचसवच । चतुर्थे
सप्तसंख्यांस्तु पंचमेनवचोत्सृजेत् ॥ यद्येद्विचैकादशकाः सप्तमेतुत्रयोदश । अष्ट
मेपंचदशका नवमेदशसप्तच ॥ सकोनविंशतिंचाग्रेषतांजलिमतंस्मृतम् ॥ केचि
दृषांजलीन्प्रोचुः केचिदाहुः शतांजलीन् । पंचपंचाशतंचान्ये स्वशाखोक्तव्य
वस्थया (कुंदोऽपपरिशिष्टे) अथानवेशयेत्पापः सर्वेचैवशवस्पृशः । गोत्रनामप
दान्तेतुतर्पयामित्यनन्तरम् ॥ दक्षिणाशान्कुशान्कृत्वा सतिलन्तुपृथक् पृथक्
(विष्णुपुराणो) सर्पिण्डीकरणायावदृजुर्धैःपितृक्रिया । सर्पिण्डीकरणादूर्ध्व
द्विगुणौर्विधिवद्भवेत् (रामायणो) इदंपुरुषशार्दूल विसर्लंदिव्यमक्षयम् ॥ पितृ
लोकेषुपानीयं सहत्तमुपतिष्ठताम् ॥ दानवाक्येविकल्पः (याज्ञवल्क्यः) कामो
दकंसखिप्रत्ता स्वस्वीयश्चशुरर्त्विजाः ॥ कामइच्छा ॥ प्रेततृप्तीच्छायांदेयमन्य
थानेत्यर्थः (शांख्यपारस्करौ) आचार्येचैवम् ॥ सातामहयोप्रचस्त्रीणांचाप्रत्तानां
कुर्वीरंस्ताप्रचतेयामिति ॥ द्विवचनान्मातामह्याअपि (शांख्यलिखितौ) उदक
क्रियाकामंश्चशुरमातुलयोः शिष्येसहाध्यायिनिराजनिचेति (वृद्धमनुः) क्ली
वाद्यानोदकंकुर्युस्तेनाव्रात्याविधर्मिणाः । गर्भभर्तृद्रुहप्रचैवसुराप्यप्रचैवयोयि
तः (याज्ञवल्क्यः) नब्रह्मचारिणाः कुर्युस्तदकंपतितस्तथा (यडशीतौ) स्वीया

चारादिपभ्रष्टाः पतितायेचदूयिताः । नक्तुर्युसदकंतेवै तेभ्योप्यन्नेनचैवहि (म
 दनरत्नेहारीतः) पतितामपट्टद्वानांचरन्तीनांचकामतः । प्रत्तानांचैवकन्यानां
 निर्वर्त्यसलिलक्रिया (अपराकेशंखलिखितौ) अपपात्रितस्यरिक्थपिण्डोद
 कानिध्यावर्तते ॥ अपपात्रितःकृतघटस्फोटः ॥ तस्यापिसंग्रहविधौकृते आशौ
 चोदकादिकुर्यादेवेत्याशौचप्रकाशः (अथाशौचेनियमाः । याज्ञवल्क्यः) इति
 संश्रुत्यगच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ॥ विदश्यन्निम्बपत्राणिनियताद्वारिवेशमनः ॥
 आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयंगौरसर्यपान । प्रविशेयुःसमालभ्य कृत्वाश्वनि
 पदंशनैः ॥ प्रवेशनादिकंकर्म प्रेतसंस्पर्शनामपि । क्रीतलब्ध्वाशनाभूमी
 स्वपेयुस्तेपृथक्क्षितौ ॥ इदंचाद्येहि (वशिष्ठः) अद्यप्रस्तेरगृहमनश्रंतआसी
 रन्क्रीतोत्पन्नेनवावर्तेरन् (शुद्धितत्त्वेवैजवापः) शमीमालभन्तेशमीपापं शम
 यत्विति ॥ अश्वमानमश्वमेवस्थिरोभूयासमिति ॥ अग्निमग्निर्नःशर्मयच्छ
 त्विति ॥ ज्योतित्वंतरागामजमुपस्पृशन्तःक्रीत्वालब्ध्वावान्यगोहादेकान्नमलव
 सामेकरात्रम् ॥ दिवाभुंजीरंस्त्रिरात्रंचकर्मोपरमणम् ॥ क्रीताद्यशनमुपवासा
 शक्तस्य (आश्वलायनस्तु) नैतस्यांरात्र्यासन्नंपचेरंस्त्रिरात्रमशारालवणाशि
 नः स्युर्द्वादशरात्रंचेत्याह (अशक्तौरत्नाकरेआपस्तंबः) भार्याःपरमगुरुसंस्थायां
 चाकालभोजनानिकुर्वीरन् ॥ यदास्मृतिःपरदिनेतावत्कालमित्यर्थः (बृह
 स्पतिः) अधःशय्यासनादीनामलिनाभोगवर्जिताः । अक्षारालवणाच्चाःस्यु
 र्लब्धक्रीताशनास्तथा ॥ भोगोभ्यंगताम्बूलादिः ॥ क्षाराःपरिभाषायामुक्ताः
 (यत्तुमार्कंडेयपुराणो) तैलाभ्यंगोबान्धवानांसंगसंवाहनंचयत् । तेनचाप्या
 पतेज्जंतुर्यच्चाश्रन्तिस्त्वबान्धवाः ॥ प्रथमेह्निदृतीयेच सप्तमेनवमेतथा । वस्त्रत्यागं
 बहिःस्नानं कृत्वादद्यात्तिलोदकमिति ॥ तदन्त्यदिनपरम् ॥ आशौचान्तेतिल
 कल्कैःस्नातागृहंप्रविशेयुरिति विष्णुः ॥ विष्णुपुराणोत्वस्थिसंचयोर्ध्वभोगो
 प्युक्तः ॥ शय्यासनोपभोगस्तु सर्पिण्डानामपीष्यते । अस्थिसंचयनादूर्ध्वसंयो
 गस्तुनयोयिताम् (भारते) तिलान्ददत्तपानीयं दीपंददत्तजाग्रतः । जातिभिःसह
 भोक्तव्यमेतत्प्रेतेयुर्दुर्लभम् (मनुः) सांसाशनंचनाश्रीयुः शयीरंपृथक्क्षितौ

(देवजानीयेकारिकायाम्) लवणाक्षीरमायान्ना पपमांसानिपायसम् । वर्जये
दाहताक्षेयु बालवृद्धातुरैर्विना ॥ उपवासोऽगुरौप्रेते पत्न्याः पुत्रस्यवाभवेत् (मरी
चिः) प्रथमेऽद्वितीये च सप्तमे दशमे तथा । ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतेषु दुर्ल
भम् ॥ भोजनं च दिवैव ॥ दिवा चैव भोक्तव्यममांसमनुजयभेति विष्णुपुराणात् ॥
क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवा न्नमश्नीयुरिति पारस्करोक्तेः च (सदनरत्नेहारीतः)
पांशाद्युन्मयेषु पर्णापुटकेषु वा शीरन् (देवजानीये ब्राह्मणशुद्धितत्त्वेऽदिपुराणो)
आशौच मध्येयत्वेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् (अन्त्यादिने तु सदनरत्ने ब्राह्मे) यस्य
स्य तु वर्णास्य यद्यत्स्यात्प्राश्चित्तं त्वहः । सतत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
अन्यकर्मकालीनवस्त्रयोस्तु तत्रैवोक्तम् ॥ ग्रामाद्विहस्ततो गत्वा प्रेतपृष्ठे तु वा स
सी ॥ अन्त्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यर्थेति (शांखः) दानं प्रतिग्रहाद्वा
मः स्वाध्यायः पितृकर्म च । प्रेतपिंडक्रियावर्ज्यमाशौचे विनिवर्तते (कठकगृह्ये)
यत्र प्राणोक्तमस्तवान्वहं महाबलं कुर्व्यादिति (पारस्करः) तदानीमेव वस्त्रं तंडु
लं दीपकांस्यभाजनं प्रेताय दद्यात् (आशौचप्रकाशे भरद्वाजः) वासो न च जलं कु
म्भे प्रदीपं कांस्यभाजनम् । नरन प्रच्छादनेऽष्टाद्वे ब्राह्मणाय निवेदयेत् (भृगुः)
तिलोदकं तथा पिंडान्नं नरन प्रच्छादनादिकम् । रात्रौ न कुर्यात्संध्यायां यदिकुर्या
न्निरर्थकम् (अथ प्रेतपिंडः यद्यपि हेमाद्रौ पारस्करेण) ब्राह्मणो दशपिंडांस्तु स
त्रिये द्वादशस्मृताः । वैश्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः (इत्युक्तं तथा
पि) प्रेतेभ्यः सर्ववर्गोभ्यः पिंडान् दद्याद्दशैव त्वितितेनैवोक्तेः ॥ सर्वेषां दशैव ज्ञेया
मदनरत्नेऽप्येवम् (तथा च हेमाद्रौ ब्राह्मणपात्रयोः) जात्युक्ताशौचतुल्यांस्तु वर्णा
नां क्वचिदेव हि । देशधर्मान्पुरस्कृत्य प्रेतपिंडान्वपंत्य पीत्युक्त्वा ॥ विप्रान्नेषु दशम
पिंडोत्कर्ष उक्तः ॥ देयस्तु दशमः पिंडो राज्ञा वै द्वादशे हनि । वैश्यानां वै पंचदशे दे
यस्तु दशमस्तथा ॥ शूद्रस्य दशमः पिंडो मासे पर्णोऽद्वितीयते ॥ इति युद्धस्मृतादेः सद्यः
शौचेऽप्यहादौ च तेनैवोक्तम् ॥ सद्यः शौचे प्रदातव्यः सर्वेऽपि युगपत्तथा । ज्येष्ठाशौ
चे प्रदातव्यः प्रथमेऽहन्येकसर्व हि । द्वितीये हनि चत्वारस्तृतीये पंचचैव हि । ज्येष्णे
प्रकारांतरं प्राणुक्तम् (शातातपः) आशौचस्य च द्वासेति पिण्डान् दद्याद्दशैव तु ।

तत्रैकपात्रे सकृत्त्यक्त्वादशपिंडान्दद्यात् । उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये ।
 पर्वदत्तांजलीन्दद्यात्पर्वपिंडांस्तथैवचेति ॥ गृह्यकारिकायां पात्रविपर्ययेदोषो
 क्तः ॥ शिलाविपर्ययेघटस्फोटादेर्नावृत्तिः ॥ अक्षाभ्यंजनादिपदकर्मणा सकृद्वा
 यन्नित्यनवदप्रयोजकत्वात् ॥ तद्वचात्रालौकिकग्रहणम् (केचित्तु) नवान्या
 दायभाराडानि आसकञ्चसकन्तयेति प्रचेतसोक्तेः पात्रानेकत्वमाहुः । क्रियाक
 र्तुर्नाशेऽन्येन शेषः समापनीयः ॥ सर्वक्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते । तद्वं
 धुना क्रियाकार्या सर्वैर्वासहकारिभिरिति शुद्धितत्त्वे बृहस्पतिस्मृतेः ॥ पत्न्याः
 कर्तृत्वे रजोदर्शने च तदंते कुर्यात् ॥ शावात्तद्विगुणमार्तवमित्युक्तेः ॥ आशौचांते
 आर्तवे कर्तुरस्वास्थ्येवान्येन क्रियासर्वानि वर्तनीया कर्तुर्विपर्ययात्कालातिक्रम
 योगाच्च (वाराहे) स्थंडिले प्रेतभागां तु दद्यात्पूर्वाल्लस्यतु । कृत्वा तु पिंडं संकल्प
 नाम गोत्रेणाहुन्दरि (मरीचिः) प्रेतापराडं बहिर्दद्याद्दर्भसंघातविवर्जितम् । प्रायुदी
 च्यां च संकृत्वा स्नातः प्रयतमानसः ॥ दर्भवर्जनमनुपनीतपरम् ॥ असंस्कृतानां भूमौ
 पिंडं दद्यात्संस्कृतानां कुशेऽथिति प्रचेतसोक्तेः (मिताक्षरायां स्मृत्यन्तरे) भूमौ
 माल्यां पिंडं पानीयमुपलेवादद्युः ॥ शुनः पुच्छः ॥ फलमूलैश्च पयसा शकेन च गु
 डेन च । तिलमिश्रन्तु दर्भेषु पिंडं दक्षिणातो हरेत् ॥ तूष्णीं प्रसेकं पुरपंचधूपं दीपं तथै
 व च । शालितासकतुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथ निर्वपेत् ॥ प्रथमे हनियत्तद्रव्यं तदेव
 स्याद्दशाहिकम् (मदनरत्ने मात्स्ये) तैजसं मृन्मयं वाथ पात्रं संशोध्य तत्ततः । लौ
 किकारणावधि श्रित्यपचेदन्नं घृतप्लुतम् ॥ स्नात्वाथ तिलसंमिश्रं प्रदद्याद्दर्भसंस्तरे
 (शुद्धितत्त्वे देवजानीये च ब्राह्मे) प्रथमे हनियो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः । अ
 न्नं वसुचान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥ मृन्मयं भांडमादाय नवं स्नातः सुसंयुतः । तंडुल
 प्रसृतितत्रत्रिः प्रक्षाल्य पचेत्स्त्रयम् ॥ सपविधैस्तिलैर्मिश्रं कृमिकेशविवर्जितम् ।
 द्वारोपांते दत्तः क्षिप्त्वा शुद्धां वा गौरमृत्तिकाम् ॥ भूपृष्ठे संस्तरे दर्भान्याभ्यामग्नौ देश
 संभवाच्च । ततो वने जनं दद्यात्संस्मरन् गोत्रनामनी ॥ तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तं त
 त्तमे बहि ॥ दद्यात्प्रेताय पिंडं तु दक्षिणाभिमुखः स्थितः ॥ अर्घ्यैः पुरपैस्तथा धूपै
 दीपैस्तोयैश्च शीतलैः । ऊर्णातिंतुमयैः शुद्धैर्वा सोभिः पिंडमर्घयेत् ॥ दिवसे दिवसे

देयः पिंडसर्वक्रमेणातु । सद्यः शौचे प्रदातव्याः सर्वेऽप्युपपत्तया ॥ अथाशौचेऽपि दा-
तव्याः सद्यः पिंडाः समाहितैः ॥ द्वितीये चतुरोदद्यादस्थिसंचयनंतथा ॥ त्रींस्तु द-
द्यात्तृतीये द्विवस्त्रादिसालयेत्ततः । दशाहेऽपि च दातव्यः प्रथमे त्वेकसर्वहि ॥ एक-
स्तोयांजलिरस्त्वेवं पात्रमेकं च दीयते ॥ द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीनि त्याद्युक्त्वा सर्वस्युः पं-
चपंचाशतोयस्यांजलयः क्रमात् ॥ तोयपात्राणि तावन्तिसंयुक्तानि तिलादिभिरि-
ति ॥ पात्रं कुंभः ॥ अत्राहः पदमहोरात्रपरम् ॥ तेन रात्रावपि देय इति गौडाः ॥ दि-
वसपदाद्वात्रौ नैतिमैथिलाः ॥ ससवेत्युक्ते सऽपि पिंडेन दशपिंडे प्रक्रांतिपुत्रागमेऽपि सन-
दद्यात् असगोत्रः सगोत्रो वेति प्रागुक्तेः ॥ दाहकर्तव्यदशाहं कुट्यादिदिति मित्तसरा-
याम् (शुद्धितत्त्वे वायवीयेऽपि) असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्नाय प्रचा-
गिनदाता प्रेतस्य पिंडं दद्यात्सम्यग्हीति (तत्रैव) पूरकेणातु पिंडेन दोहो निष्पाद्यते
यतः । कृतस्य कारणायोगात् पुनर्नानिर्वर्तते क्रिया (शुद्धिप्रकाशे वायवीयेऽपि)
निर्वर्तयति यो मोहात् क्रियामन्यनिर्वर्तिताम् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहाचोप-
जायते ॥ तस्मात् प्रेतक्रियायेन केनापि च कृता यदि । न तां निर्वर्तयेत्प्राज्ञः सतां ध-
र्ममनुस्मरन्निति (आदिपुराणो) पितृशब्दं स्वधांचैव न प्रयुंजीत कर्हिचित् । अ-
नुशब्दं तथा चेह प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ उपतिष्ठतामयं पिंडः प्रेतायेति समुच्चरेत् (क्रिया
निबन्धे व्यासः) प्रेताय पिंडं दत्त्वा तु ततो श्रोयाद्दिनात्यये (भविष्ये) ओदनामियसक्त-
नां शाकमूलफलानि द्यु । प्रथमे हनि यद् दद्यात्तद्दद्यादुत्तरे हनि ॥ गृहद्वारि प्रमशाने वा
तीर्थे देवगृहेऽपि वा ॥ यत्राद्ये दीयते पिंडस्तत्र सर्वसमापयेत् (ब्राह्मे) शिरस्त्वाद्येन पिं-
डेन प्रेतस्य क्रियते सदा । द्वितीयेन तु कर्णाक्षीनासिकाप्रचसमासतः ॥ गलांसंभुजव-
क्षांसि तृतीयेन यथाक्रमम् । चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥ जानुजंघेतथा
पादौ पंचमेन तु सर्वदा । सर्वमर्माणि यद्येन सप्तमेन तु नाड्यः ॥ दंतलोमान्यष्टमेन वीर्यं
तु नवमेन च । दशमेन तु पूर्णात्वं तद्वत्तासु द्विपर्यय इति (याज्ञवल्क्येन तु) पिंडयज्ञावृ-
त्तादेयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमित्युक्तम् ॥ अत्र फलतारतम्यं ज्ञेयमिति विज्ञानेष्वरः ॥
तेन अथाशौचपरत्वं देवयाज्ञिके कर्तव्यं चिंत्यम् ॥ आशौचस्य हासेऽपि पिंडान्दद्याद्
शौचविविधवचनाच्च ॥ दिनत्रयावश्यं कृत्वा तर्प्यमिति हारलतादयः (शातातपः)

जलमेकादशाहमाकाशेस्थाप्यंक्षीरंचमृन्मये(पारस्करः) मृन्मयेतारात्रिंक्षीरो
दकेविहायसिनिदध्युः ॥ प्रेतावस्त्रायीत्युदकंपिबचेदमितिक्षीरम् ॥ इदंरात्रावे
वेतिगौडाः(गास्तुडेतु) अपक्वेमृन्मयेपात्रेदुग्धंदद्याद्द्विनत्रयमित्युक्तम् (हेमाद्रौपा
त्रेतुदशाहमुक्तम्)तस्मान्निधेयमाकाशेदशरात्रंपयो जलम् । सर्वतापोपशांत्यर्थम्
ध्वञ्चमविनाशनं(देवजानीयेकारिकायाम्) तत्रप्रेतोपकृतयेदशरात्रमखंडितम् ।
कुर्यात्प्रदीपंतैलेनवारिपात्रंचमार्तिकम् । भोज्यात्भोजनकालेतुभक्तमुष्टिंचनि
र्वपेत् ॥ नामगोत्रेणसंबुध्याधरिञ्च्यापित्वयज्ञवत् (शातातपः) भूलोकात्प्रेतलो
कंतुगंतुश्राद्धंसमाचरेत् ॥ तत्पाथेयंहिभवतिमृतस्यमनुजस्यतु (अथदशाहम
ध्येदर्शपातेनिर्णयः । भविष्ये) प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तुयदिदर्शंप्रपद्यते । समाप्य
चोदकंपिराडानस्नानमात्रंसमाचरेत् (ऋष्यशृंगः) आशौचमन्तरादर्शोयदिस्या
त्सर्ववर्णानाम् । समाप्तिंप्रेततंत्रस्य कुर्यादित्याहगौतमः (पैठीनसिः) आद्येदावे
वकर्तव्या प्रेतपिराडोदकक्रिया । द्विरेंदवेतुकुर्वाणाः पुनःशावंसमप्रनुते (माता
पित्रोस्तु । श्लोकगौतमः) अन्तर्दशाहेदर्शंप्रचेत्तत्रसर्वंसमापयेत् । पित्रोस्तुयाव
दाशौचं दद्यात्पिराडानजलाञ्जलीन् ॥ इदमपिअहमध्येदर्शपाते ॥ तदूर्ध्वदर्शं
तुपित्रोरपितंत्रंसमाप्यमेव ॥ पित्रोराशौचमध्येतु यदिदर्शःसमापतेत्तातावदेवो
त्तरंतंत्रंपर्यवस्येत्तत्र्यहात्परमितिगालवोक्तेः ॥ अन्येषान्तुअहमध्येपिसमाप्ति
रितिपराशरमाधवीयेनिर्णयामृतेचोक्तम् (कालादर्शेपि) दर्शोदशाहमध्येस्या
दूर्ध्वतंत्रंसमापयेत् । त्रिरात्रादुत्तरंपित्रोर्मृताविति विनिश्चयः ॥ मदनपारिजा
तेतुगालवीयमापदनौरसपुत्रादिविययम् ॥ अथहोर्ध्वमपिपित्रोर्नतंत्रसमाप्तिरि
त्युक्तम् ॥ मदनरत्नेप्येवम् ॥ समतुदेशाचाराद्व्यवस्थेतिप्रतिभाति (अथास्थि
संचयः) तत्राश्वलायनेनचक्षुषापक्षेसकादशीत्रयोदशीदर्शेषुआषाढी फाल्गुनी
प्रौष्ठपदीभिन्नर्सेउक्तम् ॥ तदाशौचमध्येऽसम्भवेतदूर्ध्वंचप्रागब्दात्करगोज्ञेयम्
(आशौचमध्येतुमदनरत्नेसंवर्तः) प्रथमेद्वितीयेवासप्तमेनवमेतथा । अस्थिसंचय
नंकार्यदिनेतद्गोत्रजैःसह (कुंदोगपरिशिष्टेतु) अपरेद्युस्तृतीयेवाअस्थिसंचयनं
भवेदितिद्वितीयेप्युक्तम् । विष्णुकात्यायनौसंचयनंचतुर्थ्यमिति(माधवीयेयम्)

भौमार्कसंदवारयुतिथियुरमेविवर्जयेत् वर्जयेदेकपादस्यैद्विपादस्यैस्थिसंचयस्य प्र
दाहजन्मनसत्रेविपादस्यैविशेषतः (ब्राह्मे) चतुर्थेब्राह्मणानांतुपंचमेहनिभूता
स । नवमेवैष्यजातीनांशूद्राणांदशमात्परस ॥ दशमेहनीतिवापाठः (शौनकः)
पालाशेठवस्थिदाहेचसद्यःसंचयनंभवेत् ॥ काम्यमरशोतुतस्यत्रिरात्रमाशौचस्य ॥
द्वितीयेत्वस्थिसंचयइत्युक्तस्य (अंगिराः) प्रेतोभूतंतथोद्दिष्ययःशुचिर्नकरोति
चेत् । देवतानांतुयजनंतंशपत्यथदेवताः ॥ तद्विधिःस्वस्वसूत्रेभदृक्ततौज्ञेयः (हेमा
द्रौणागरखंडे) त्रीणांसंचयनस्यार्थेतानिवैश्वर्यासांप्रतस्य । यत्रस्थानेभवेन्मृत्युस्त
त्रश्राद्धंप्रकल्पयेत् ॥ एकोद्दिष्टंततोमार्गेविश्रामोयत्रकारितः ॥ ततःसंचयनस्या
र्थेत्तीयेश्राद्धमिष्यते (अपराकर्मदनरत्नेचब्राह्मे) सद्यःशौचेतथैकाहेसद्यःसंचय
नंभवेत् । इयहाशौचेत्तीयेह्निकर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः (तत्रैव) प्रमशानदेवतायागं
चतुर्थेदिवसेचरेत् । मृन्मयेयुचभांडेयुक्तुंभेयुरुचकेयुवा ॥ सुपक्वैर्भक्ष्यभोज्यैश्चपा
यसैःपानकैस्तथा । फलैर्मूलैर्वनोत्थैश्चपुण्याःक्रव्याददेवताः ॥ धूपोदीपस्तथा
माल्यमध्यंदेयंत्वरान्वितैः । तत्रपात्राणिपूर्यानिप्रमशानाग्नेःसमततः ॥ निवेदय
द्विर्वक्तव्यंतैः सर्वैरनहंकृतैः ॥ नमःक्रव्यादमुख्येभ्योदेवेभ्य इतिसर्वदा ॥ येप्रमशा
नेदेवाःस्युर्भगवंतःसनातनाः । तेस्मत्सकाशादगृह्णंतुबलिमष्टांगमक्षयं ॥ प्रेतस्या
स्यशुभानलोकावप्रयच्छंतुचशाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यंसुखंचददतांचिर
म् ॥ एवंकृत्वाबलीन्सर्वान्क्षीरेणाभ्युक्ष्यवाग्यतः । एवंदत्त्वाबलिंचैवदद्यात्पिंडत्र
यंबुधः ॥ एकंप्रमशानवासिभ्यःप्रेतार्यैवतुमध्यमम् । तृतीयंतत्सखिभ्यश्चदक्षिणा
संस्थमादरात् ॥ ततोयज्ञियवृक्षोत्थांशाखामादायवाग्यतः ॥ प्रेतस्यास्थीनिगृ
ह्णातिप्रधानांगोद्वानिच ॥ शिरसेवक्षसोःपारायोःपार्श्वाभ्यांचैवपादतः । पंच
गव्येनसंस्त्राप्यक्षौमवस्त्रेणावेश्यच ॥ प्रक्षिप्यमृन्मयेभांडेनवेसाच्छादनेशभे ॥
अररायेवृक्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयत्यपि । गृहीत्वास्थीनितद्वस्मनोत्वातोयेर्विनि
क्षिपेत् ॥ ततःसंमार्जनंभूमेःकर्तव्यंगोमयांबुभिः । पूजांचपुठपधूपाद्यैर्बलिभिःपूर्व
वत्क्रमादिति (अथतीर्थेस्थिक्षेपविधिः (तत्रैव) तत्स्थानाच्छनकैर्नीत्वाकदा
चिज्जाल्मवीजले । कश्चित्सिपतिसत्पुत्रोदौहिषोवासहेदरः ॥ मातुःकुलंपितृ

कुलं वर्जयित्वानराधमः । अस्थीन्यन्यकुलस्थस्य नीत्वा चांद्रायणां चरेत् (तत्रैव
 ब्रह्मांडपुराणो) अस्थीनिमातापितृपूर्वजानां नयंति गंगामपियेकथंचित् । सद्वां
 धवस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि ॥ स्नात्वा ततः पंचगव्येन सि
 स्क्ता हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततस्तु मृत्पिंडपुटे निधाय पप्रयन् दिशं प्रेतग
 णोपसृढां ॥ नमोस्तु धर्माय वदेत् प्रविश्य जलं समे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वं
 तम वेक्ष्य सूर्यसदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् ॥ एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गो गतिः स्या
 तु महेन्द्रतुल्या (यमः) गंगातोयेषु यस्यास्थि क्षिप्यते शुभकर्मणाः न तस्य पुनरावृ
 त्तिर्ब्रह्मलोकात्सनातनात् (तथा) अस्तंगते शुरौ शुक्रे तथा मासे मलिम्लुचे । गं
 गायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति गौतमः ॥ दशाहं तर्जदोषः ॥ दशाहस्यांतरे यस्य
 गंगातोये स्थिमज्जति । गंगायां मरणां यादृक्तादृक् फलमवाप्नुयादिति मदनरत्ने
 वृद्धमनुव्रतेः (शौनकः) शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि अस्थिसेपविधिकं मातृ । आदौ
 ग्रामाद्वहिर्गत्वा स्नानं कुर्यात्सिचैलकं ॥ प्रोक्षयेत्पंचगव्येन भुवं मंत्रैर्विचक्षणाः ।
 गायत्र्याद्यैः पंचगव्यमंत्रैर्निखातास्थिभूमिं प्रोक्षेदित्यर्थः ॥ उपसर्पदिभिर्मंत्रैः प्रा
 र्थनं खननं तथा । मृत्तिकोद्धराणां चास्थिनां ग्रहाणां च यथाक्रमम् ॥ उससर्पेति चतुर्भि
 र्मंत्रैः क्रमेणाप्रार्थनादिज्ञेयम् ॥ स्नात्वा स्थिशुद्धिं कुर्वीत सतोन्विंद्रेति सकृततः । स्पृ
 ष्वास्पृष्टा ततः स्नानं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ दशस्नानानि कुर्वीत तत्तन्मंत्रैर्विचक्ष
 णाः । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । भस्ममृन्मधुआदीनि संव्रतस्तानि
 वैदश ॥ कुशैः संमाज्जयेदस्थीन्यतो देवेति संव्रतः । सतोन्विद्रं शुचिर्व्वेति न तमं
 हृदतीति च ॥ पावमानीर्ममाग्नेश्च रुद्रसूक्तं यथाक्रमम् ॥ सतैः कुशैर्मज्जि
 नम् ॥ हेमश्चाद्वततः कुर्यात्पितृनुद्दिश्य यत्नतः । पिण्डदानं प्रकुर्वीत ततश्च ति
 लतर्पणम् ॥ अस्थिसेपांगंचेदम् ॥ अजिनं कंबलादध्वा गोकेशाः शारामेव च ।
 भज्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतम् ॥ हेमञ्चमौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकन्तथा ।
 निसिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति तान्यथा ॥ ततो होमं प्रकुर्वीत तिलाज्येन विच
 क्षणाः । उदीरतेति सूक्तेन हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥ ततो गत्वा क्षिपेत्तोर्ये स्पर्शदोषेन
 विद्यते ॥ मूत्रपुरीषाश्च मनंकुर्व्वन्नस्थीनिधारयेत् । अत्र दशदानं वैतरणी ऋणामो

सपापधेनुदानमुक्तसदिवोदासीयेकाशीखराडे) धनंजयोपिधर्मात्मा साहभक्तिप
 रायणाः । आदायास्थोन्यथीमातुर्गामार्गस्थितोभवत् ॥ पंचगव्येनसंचाप्यत
 थापंचामृतेनवै । यस्यकर्दमलेपेनसिप्त्वापुठपैःप्रपूज्यच । आवेक्ष्यनेत्रवस्त्रेणात
 तःपट्टांबरैराच ॥ ततःसुरसवस्त्रेणाततोमांजिस्रवाससा ॥ नेपालकंबलेनाथमृदा
 चाथविशुद्धया ॥ ताम्रसंपुटकेकृत्वासातुरंगान्यथोवहेत्(व्यासः)पट्टवस्त्रंचकौशे
 यंमांजिस्रंश्चेतवस्त्रकस । कंबलंशारापट्टंचअजिनंचतथोत्तरम् ॥ स्यांविकल्पः ॥
 अन्यप्रचात्रविशेषस्त्रिस्थलीसेतौदिवोदासीयेचज्ञेयः (संचयनेत्तरंश्राद्धमाहाश्च
 लायनः) श्राद्धमस्मैदद्युरितिस्मृत्यर्थसारे ॥ संचयनेकृतेमनुष्यलोकांगच्छतःपा
 थेयश्राद्धसामेनकार्यमिति ॥ अनुपनीतस्यनसंचयनम् (अथनवश्राद्धंपृथ्वीचं
 द्रोदर्येगिराः) प्रथमेह्निततीयेचपंचमेसप्तमेतथा । नवमैकादशेचैवतत्तवश्राद्धमु
 च्यते (शिवस्वामी) नवश्राद्धानिर्पंचाहूराचलायनशाखिनः । आपस्तंबाःषडि
 त्याहुर्विभाषात्वितरेषुहि ॥ पंचमकादशाहिकंविना ॥ सरणाद्विषमेषुदिनेष्वे
 कौकनवश्राद्धंकुर्यादानवमाद्यदिनवसंवच्छिद्यतेकादशेत त्कुर्यादितिमदनरत्नेवौ
 धायनोक्तेः ॥ (भविष्ये) नवसप्तविंशाराज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् । आद्यंतयो
 र्वर्गायोस्तुषडित्याहुर्महर्षयः (हेमाद्रौष्टुहवशिष्टः)अलब्ध्वातुनवश्राद्धं प्रेतत्वा
 न्नवमुच्यते । अर्वाक्तुद्वादशाहस्यलब्ध्वातरतिदुष्टकृतम् ॥ अतःषडेव ॥ एतान्ये
 ववियमश्राद्धानीत्युच्यते (नागरखंडेतु) पंचमेसप्तमेतद्व दष्टमेनवमेतथा । दशमै
 कादशेचैवनवश्राद्धानितानिचेत्युक्तम् (कात्यायनस्तु) चतुर्थेपंचमेचैवनवमैका
 दशेतथा । यदत्रदीयतेजंतोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ प्रथमेसप्तमेचैवेत्याद्यपादेव्या
 सपाठः(बह्वृचानांतु) नवश्राद्धदशाहानि नवमिश्रंतुयडुक्कृतनित्युक्तंनारायणा
 वृत्तौ (दीपिकायास) अथतनुयादाद्येचतुर्थेदिनेश्राद्धं ॥ पंचमसप्तमाष्टनवदिग्रु
 द्रेषुयुग्मद्विजैः ॥ प्रथमेह्निततीयेह्निपंचसप्तनवस्वपि । द्वौद्वौपिंडौप्रदातव्यौशे
 षेठवेकंतुविन्यसेत् ॥ एकोवियमश्राद्धेवयर्वापिंडश्चैकईति द्वावित्यर्थः ॥ अत्र
 शाखाभेदाद्व्यवस्था (अपरार्कभविष्ये)नवश्राद्धं त्रिपलंचयणमासंमासिकानि
 च । नकरोतिसुतोयस्तुतस्याधःपितरोगताः (वाराहे) गतोसिदित्यलोकंत्वं

कृतांतविहितात्पथः । मनसावायुभूतेनविप्रेत्वाहंनियोजये । पूजयिष्यामिभो
 गैस्त्वामेवंविप्रंनिसंवयेत् (आवाहनेपितत्रैव) इहलोकंपरित्यज्यगतोसिपरसां
 गतिम् । मनसावायुभूतेनविप्रेत्वाहंनियोजयइति(तत्रैवबह्वृचपरिशिष्टे) अनू
 दकमधूपंचगंधमाल्यविवर्जितम् ॥ नवश्राद्धमसंवञ्चपिण्डोदकविवर्जितम् ॥
 उदकमर्घ्यः ॥ पिण्डोदकंशुभंतांपितरइत्यवनेजनादि ॥ एकोद्दिष्टेषुसर्वेषु
 नस्त्वधानाभिरम्यताम् । नाग्नौकरणमंत्रपूच सकंवाव्रतिलोदकम् ॥ अनपत्ये
 सुसर्वेषु नस्त्वधानाभिरम्यताम् । स्वस्त्यस्तुविसृजेदेवं सकृत्प्रणाववर्जितम् ॥
 एकोद्दिष्टस्यपिण्डेतु अनुशब्दोन्विद्यते । पितृशब्दंनकुर्वीत पितृहाचोपजा
 यते ॥ सपिण्डनात्प्रागितिहेमाद्रिः ॥ तेनस्वधांप्रयुंजीत प्रेतश्राद्धेदशाहिके ॥
 इति ऋष्यशृङ्गोक्तौदशाहिकोक्तेरेकादशाहेस्वधांप्रयोगसवेति हारलतापरा
 स्ता (रत्नावल्याम्) आशिषोद्दिष्टादर्भाजयाशीःस्वस्तिवाचनम् । पितृ
 शब्दःस्वसंबद्धःशर्मशब्दस्तथैवच ॥ पात्रालंभोवगाहपूचउल्मुकोल्लेखनादि
 कम् । तृप्तिप्रश्नपूचविकिरःशेषप्रश्नस्तथैवच ॥ प्रदक्षिणाविसर्गपूचसीमांत
 गमनंतथा । अष्टादशपदार्थापूचप्रेतश्राद्धेविवर्जयेत् ॥ अत्रस्वधांपितृतमःशब्दा
 नांतिलोमीतिमंत्रेप्रेतशब्दोहेनतृतीयांवातिलावनम् ॥ तृतीमर्घ्यदानम् ॥ अमु
 ष्मैस्त्वादेतिप्रेतनाम्नापाणिहोमः ॥ नाम्नासकःपिण्डः ॥ निनयनमंत्रेऊहः ॥
 अनुसंवर्णादित्वमंत्रकम् ॥ अभिरम्यतामिति विसर्जितम् ॥ एवंनवश्राद्धवर्जं
 कोद्दिष्टेषु ॥ नवश्राद्धेत्वमंत्रकंसर्वमिति नारायणवृत्तिः (क्रियानिबन्धे) उत्तानं
 स्थापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टेसदाबुधः । न्युञ्जंतुपार्वणोक्त्वातिस्थोपरिकुशान्यसेत् ॥
 नवश्राद्धंगृहेकुर्याद्धार्यायत्राग्नयोपिवा । सपिंडीकरणांतानिप्रेतश्राद्धानित्यानि
 वै ॥ तानिस्थूलौकिकेवद्वावित्याहत्वाश्रलायनः ॥ इदंसंभवेच्चेनकार्यम् ॥ नव
 श्राद्धेषुयच्छिष्टंगृहपर्युयितञ्चयत् । दंपत्योर्भुक्तशेषञ्चनतद्वंजीतकर्हिचिदित्यं
 गिरोवचनलिङ्गात् ॥ द्वाभ्यांतदातुक्कच्छूभ्यांशुद्धिः स्यात्तुर्विवेकिनामितिब्राह्मे
 उक्तम् (विघ्नेतुनिर्णयामृतेकरावः) नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् । तत्तदु
 त्तरसातंज्यादनुष्ठेयंप्रचक्षते (हेमाद्रीगालवः) श्रावेतुसूतकंचेस्यात्निशायांचमृ

तौ तथा । नवश्राद्धानि देयानियथा कालं यथाक्रमम् ॥ निशाया माशौचांते द्वयह
 वृद्धौ (अन्वारोहगतौ) नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणां पृथक् । एकस्य वृद्धो
 तस्यर्गो गौरेका तत्र दीयते (आशौचांत्यदिने कार्यमुक्तं ब्राह्मे) यस्य यस्य तु वर्णास्य
 यद्यत्स्यात्पश्चिमं त्वहः । स तत्र वस्त्रशुद्धिं च गृहशुद्धिं करोत्यपि ॥ समाप्य दशमं
 पिंडं प्रेतस्पृष्टे तु वा ससी । अंत्यानामाश्रितानां च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ॥ प्रमथ्य
 लोमनखानां च यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि । गौरस्य पकल्लेन तिलकल्लेन संयुतम् ॥
 शिरः स्नानं ततः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः । वृषभंगां सुवर्गां च स्पृष्ट्वा शुद्धो भवेत्त
 रः (क्रियानिवंधे गृह्यकारिकायां) अत्र पिंडत्रयं दद्यात्सखिभ्यस्तथादिमम् ॥
 प्रेताय मध्यमं तद्वत्तृतीयं च यमाय वै (तथा) कर्त्रा विप्रार्थिताः संतो ज्ञाति संबंधि बांध
 वाः । द्यू रभ्यंगतः पूर्ववीं स्त्रीन्धर्मोदकाञ्जलीम् ॥ पूर्ववन्नाम गोत्राभ्यां नियमो
 नेह कश्चन (मदनरत्ने विष्णुहारीतौ) आशौचांते कृत्स्नं शुक्रमणिं स्तिलकल्लैः
 सूर्यपकल्लैर्वा स्नाताः शुक्लवाससो गृहं प्रविशेयुस्तत्र शांतिकं कृत्वा ब्राह्मणा पूजनं क
 र्युरिति (देवतः) दशमेह नि संप्राप्ते स्नानं ग्रामादुर्वाहं भवेत् । तत्र त्याज्यानि वासां
 सिकेशप्रमथ्य नखानि च (अपरा कर्त्रहस्पतिः) नवमेवासंत्यागो नखरोम्णां त
 थांतिमे (तत्रैव व्यासः) आशौचांत्यदिने सौरं जनन्यां च शरीरं मृते ॥ स तत्प्रेता रूप
 वयसामित्याहापस्तंबः ॥ अनुभाविनां च परिवापनमिति ॥ अनुभाविनः कनि
 ष्ठा इति विज्ञाने च रत्नाकरादयः ॥ आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुंडनम् ॥
 आज्ञयानरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म मृतसूतकेषु च । बंधमोक्षमखदीक्षगोष्ठ्यापि
 सौरमिष्टमखिलेषु चोड्युः ॥ इति रत्नमालोक्तेर्जननाशौचे पीतिशुद्धितत्त्वादयः ॥
 अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥ परं शिखावर्ज्यम् ॥ केशप्रमथ्य नखलोमानि वापयी
 त शिखावर्ज्यमिति गोभिलोक्तेः (यत्त्वापस्तंबः) न समावृत्तावपेयुरन्यत्र विहा
 रादित्येके ॥ विहारोदशादिधाराः ॥ तेन विना समावृत्ता गृहस्थानवपेयुरित्यर्थः
 (यच्च) वृथा छिनत्ति यः केशान् तमाहुर्ब्रह्मघातिनमिति तत् ॥ केशप्रमथ्य धारयता
 मग्र्या भवति संततिरिति दानधर्मोक्तं काश्यपरम् ॥ अनुभाविनः पुत्रादय इत्येके ॥
 पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्यादित्येयथाविधि । पिंडदानोचितो न्योपि कुर्यादित्यसमा

हितइत्यपराकंव्यासोक्तेः (यत्तुमितासुरायाम्) द्वितीयेहनिर्कर्तव्यं सूरकर्मप्र
यत्नतः । तृतीयेपंचमेवापि दशमेवाप्रदानतइति ॥ आप्रदानतइतिचतुर्थादीनि ॥
तत्प्रथमदिनेसम्भवेज्ञेयम् ॥ अलुप्तकेशोयःपूर्वं सौत्रकेशान्प्रवापयेत् । द्वितीये
द्वितृतीयेद्विपञ्चमेसप्तमेपिवा ॥ यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत् तावदित्यपरं सतमितिमा
धवीयेमदनरत्नेचबौधायनोक्तेः ॥ मदनपारिजातेतुदशमेप्रथमेचसमुच्चयउक्तः
(यत्तु) दशमं पिण्डमुत्सृज्य रात्रिशेषेषु चर्चवेदिति ॥ तदेकादशाहश्राद्धं
गविप्रनिमंत्रणात्त्यजेयम् (अथैकादशाहःमनुः) विप्रः शुध्यत्यपःस्पृष्ट्वाक्षत्रियो
वाहनायुधैः । वैश्यः प्रतोदं रस्मीन्वायष्टिंशूद्रः कृतक्रियः (शुद्धितत्त्वेदेवलः)
आद्याहः सुनिवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमंगलाः । आशौचात्तद्विजमुच्यन्ते ब्राह्मणा
न्स्त्रिस्तवाच्यच (याज्ञवल्क्यः) आद्यमेकादशेहनिक्षत्रियाद्यैराशौचेप्येकाद
शेद्विप्रादंकार्यम् ॥ आद्यं श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनि ॥ कर्तुं स्तात्का
लिकीशुद्धिरशुद्धिः पुनरेव सइति हेमाद्रौ शंखोक्तेः (पैनीनसिः) सकादशेद्वि
यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सतकं तु पृथक् पृथक् (यत्तु
मरीचिः) आशौचांतेततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते । ततः श्राद्धं प्रदातव्यं स
र्ववर्णोऽथ विधिरिति ॥ तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरम् (यत्तुविष्णुः) अ
थाशौचापगमइति (यच्चगौडग्रंथेहारीतः) अर्च्योभूतेसकोद्विष्टंकुर्यात् (यच्चवै
जवापः) ऊर्ध्वदशम्याअपरेद्युरितितद्विप्रविद्ययम् ॥ एतेन दशमपिण्डापकर्षपक्षे
अवयवपिण्डासमाप्तौ कथमेकादशाहेश्राद्धमिति मूर्खोक्तिः परास्ता ॥ वचनादा
शौचमध्ये इव तत्राप्यविरोधात् (भविष्ये) सकादशभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशे
हनि । भोजनंतत्र वैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने (यत्तुमातस्ये) सकादशेहनि तथा
विप्रानेकादशैव तु । सत्रादिः सतकांते तु भोजयेद्युजोद्विजानिति ॥ तदुद्वगाराश्रा
द्धपरिमितमदनपारिजातः ॥ गौडास्त्वस्माद्वचनात्क्षत्रियादीनामाशौचान्तस
वेत्याहुः (रामायणोपि) समतीते दशाहेतु कृतशौचोयथाविधि । चक्रेद्वादशि
कं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च । द्वादशिकं द्वादशाहेन निवर्त्य त्रयोदशाहश्राद्धं त्रयोद
शिकं चतुर्दशाहविधेयं सपिण्डनपायेयादि ॥ क्षत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोद

शेसहैकोद्विष्टचतुर्दशेसपिण्डनम ॥ द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचांतयोर्चि
कल्पइत्येके ॥ सद्यःशौचादौयुद्धहतादेरेकादशाहः ॥ अन्येयांश्चाशौचांतइति
वयस (कौर्म) एकादशेद्विकुर्वातप्रेतमुद्दिश्यभावतः । द्वादशेवाह्निकर्तव्यम
निंद्येय्यवाहनि ॥ निंद्यप्रेतक्रियाकालयुक्तम् ॥ एकादशेतुननियेधइत्युक्तं
प्राक् (रुहस्पतिः) वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्यद्वाहनादिकम् ॥ ग्रंधमाल्यैःस
मभ्यर्च्यश्राद्धभोक्तेतदर्पयेत् ॥ श्रोत्रिणाभोजनीयास्तुनवसप्तत्रयोदश । जातयो
बांधवानिःस्वास्तथाचातिथयोपरे (देवयान्निकनिबन्धे) एकादशसुविप्रेयुप्रे
तमावाह्यभोजयेत् ॥ तत्राद्यायचशय्यादिदद्यादाद्यमितिस्मृतम् (विष्णुः) एकव
न्मंत्रानूहेनैकोद्विष्टबहुवचनांतानेकवचनांतान्वदेदित्यर्थः ॥ सततदृष्टार्थत्वे (अस्य
विधनेगौणाकालमाहहेमाद्रौबोधायनः) एकोद्विष्टंस्वसवस्यातद्वादशेहनिवापु
नः ॥ अत ऊर्ध्वमयुग्मेयुक्कुर्वीताहःस्वशक्तितः ॥ अर्धमासेयवामासिचतुर्तीसंवत्स
रेपिवेति (तत्रैवलघुहारीतः) एकोद्विष्टंतुक्कुर्वीतपाकेनैवसदास्वयम् । अभावे
पाकपात्राणांतदहःसमुपोषणम् (गोभिलः) ब्राह्मणांभोजयेदाद्येहेतव्यमनलेय
वा । पुनश्चभोजयेदेकाद्विराट्तिर्भवेदिति ॥ सतदाद्यमासिकाद्याद्विकयोःसि
त्थ्यर्थमितिभट्टाः । तेनसहैकोद्विष्टोदशश्राद्धाद्विज्ञमेव ॥ अतएवाद्यंसर्वैको
द्विष्टप्रकृतिभूतमेकादशइतिविज्ञानेप्रवरः ॥ अन्येत्वाद्यमासिकाद्विकयोराद्य
मेकादशेहनीतिनियमादभेदमाहुः ॥ द्वयोस्तंत्रत्वबाधार्थं गालवीयमित्यन्ये (यु
द्धहतादौतुहेमाद्रौपृथ्वी चंद्रोदयेपैठीनसिः) सद्यःशौचेपिदातव्यंप्रेतस्यैकादशे
हनि । सएवादिवसस्तस्यश्राद्धशय्यासनादियु ॥ सवमेकादशाहादौ ॥ अतोत्रद्वि
तीयेह्यैकादशाहंवदन्ढौहूःशूलपाणिःस्मार्तगौडप्रचपरास्तः ॥ सतेनाद्यमेकाद
शेहनीत्याशौचानंतरदिनेपरमिति विष्णुव्रतेः ॥ प्रागुक्तशंखादिवचनानांचाना
करत्वादिति वदंतः कल्पतरुवाचस्पतिप्रमुखाः सर्वमहानिबन्धविरोधादुपेक्ष्याः
(उशनाः) इयहाशौचेपि कर्तव्यमाद्यमेकादशेहनि । अतीतविययेसद्यस्त्र्यहोर्ध्व
वातदिष्यते (याज्ञवल्क्यः) एकोद्विष्टंदैवहीनमेकाद्व्यैकपवित्रकम् । आवाहना
न्तौकरणारहितंत्वपसव्यवत् ॥ उपतिष्ठतामित्यसद्यस्थानेः विप्रविसर्जनेअभि

रम्यतामिति वदेयुस्तेभिरताः स्महे इति । अग्नौ करणानियेधोन्यपरः ॥ बह्वृचा
नांसर्वे को हि ष्येयुत इव त्वेवेत्युक्तं प्राक् ॥ स्वदिति मिति त्विप्रश्न इति कात्यायनः ॥
प्रथमे पात्रे संस्त्रवानित्यस्य तृतीयेनापि धानस्य च बाधान्नपात्रन्युद्भजतेति गूलपा
गाः (प्रचेताः) नात्र पात्रालंभो नाशियः प्रार्थयेत् (अत्र विशेषो हेमाद्रौ वाराहे) अम
शु कर्म तु कर्तव्यं न खच्छेदंस्तथैव च । स्रपनाभ्यंजनं दद्याद्विप्राय विधिपूर्वकम् ॥
(तथा) उपवेश्यासने भद्रे छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् । पश्चादुपानहौ दद्यात्सर्वाग्याभर
णानि च (विठ्ठाः) दक्षिणां तं श्राद्धमुक्त्वा दत्तासद्योदके युचतुरंगुलपृथ्वीस्ता
वदंतरालस्तावदधः स्वातावितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् ॥ कर्षूणां समीपे ऽग्नि
माधाय परिस्तीर्यैकैकस्मिन्नाहुतिवयं जुहुयात् ॥ सोमाय पितृमते स्वधानमोग्न
ये कव्यवाहनाय यमायां गिरस्वते इति । स्थानत्रये प्राग्वापिंडनिर्वपणां दधिमधुघृ
तमांसैः कर्षूवयं पूरयित्वैतत्तदिति जपेत् ॥ शेषं नवश्राद्धवत् ॥ अत्र साग्नेरप्यंतैवे
प्रवदेव इत्युक्तं प्राक् ॥ इदं दशाहकर्वा पुत्रेणावाकार्यमित्युक्तं क्रियानिबन्धे (गृह्य
कारिकायां) तिलोसिप्रेतदेवत्यः प्रेतलोकाह्निनोत्तकम् । संवमुक्त्वा तिलानि
वंप्रक्षिपेदध्यपात्रतः ॥ दक्षिणामुदकं भंचसानंदत्वा तथैव गान् । तस्मै दद्याद्भुक्त
शेषं तद्वा गडान्यपि भाजनम् ॥ विप्राभावे गनावेको हि ष्य ॥ अग्नौ पायसं ग्रपयि
त्वा ज्यभागां तैतदग्रे श्राद्धप्रयोगं कृत्वा ग्नौ प्रेतमावाह्यगंधार्घ्यैः संपूज्य पृथिवीते
पात्रमित्यादिना च संकल्प्योदीरतामवर इत्यष्टाभिश्चतुरावृत्ताभिर्द्वाविंशदाहु
तीर्हुत्वा पिंडदानादि श्राद्धं समापयेदिति (याज्ञवल्क्यः) स तत्सपिंडीकरसामे
को हि ष्यं स्त्रियां अपि (अथ बृहोत्सर्गः) स च नित्यः कान्यः ॥ न करोति वृथोत्स
र्गं सुतीर्थे वा जलांजलिम् ॥ न ददाति सुतोयस्तु पितुरुच्चारणवसः ॥ उच्चारः पुरोयं ॥
सष्टन्या बहवः पुत्राय च कोपि गयां व्रजेत् । यजेत वा श्वमेधेन नीलं वा बृहस्पतिं सृजेद
ति मत्स्यकौर्मोक्तेः ॥ एकादशे हि प्रेतस्य यस्य नेत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं सुस्थिरं
तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपीति यद्विंशन्मते निंदाश्रुतेः ॥ एवं कृत्वा ह्यसाप्नोति फलं
वाजिमखोदितम् । यमुहिप्रयोत्सृजेत् नीलं सलभेत् परांगतिम् ॥ वृथोत्सृष्टः पुना
त्येव दशतीतान्दशापरानिति देवीपुराणे भविष्यादौ फलश्रुतेः च (अयं द्वादशाहे

उक्तोभविष्ये) चैत्र्यांवापितृतीयायां वैशाखां द्वादशे ह्येति ॥ विष्णुधर्मसूत्रे मृताहे
 प्युक्तः ॥ विष्णुवद्विषये चैव मृताहेवांधवस्य चेति ॥ अयंगृहे न कार्यः ॥ न गृहे मोचये
 नीलं कामयन्पुष्पकलं फलमिति कार्लिकापुराणात् (कामधेनौ) वत्सराभ्यन्तरेपि
 चोर्त्य स्योत्सर्गकर्मणि । वृद्धिश्चाद्वनकुर्वीत तदन्यत्र समारभेत् (तल्लसरांतुवा
 ह्ये) लोहितोयस्तु वर्णो न मुखे पुच्छे च पांडुरः । प्रवेतः गुरविषाणाभ्यां सनीलो वृ
 य उच्यते ॥ प्रवेतवर्णस्य मुखादीनि प्र्यामानि प्र्यामस्य वा प्रवेतानि यस्य सोपि नी
 ल उक्तो मात्स्यादौ (देवीपुराणे) च तस्मै वत्सिकाभद्रा द्वे मासं भवतोपि वा ॥ य
 तु पठंति ॥ वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथंचन । मृद्धिः पिष्टैश्च दभैर्वृषं ह
 त्वा विमोचयेत् ॥ न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेदिति तन्निर्मूलम् ॥ तद्वि
 धिर्हमाद्रौ भद्रकृतौ च ज्ञेयः ॥ अत्र देवयाज्ञिकेन वृषोत्सर्गात् पूर्वपुस्त्यसूक्तेन विष्णु
 रूपि प्रेतोद्देशेन विष्णुतर्पणमुक्तम् ॥ तत्र मूलं चिंत्य (पारस्करः) सव्येन पाणि
 ना पुच्छं समालंब्य वृषस्य तु । दक्षिणेनापि आदाय सतिलाः सकृशास्ततः ॥ प्रेतगोत्रं
 समुच्चार्य अमुकस्मै इति ब्रुवन् । वृषस्य वमयादत्त स्तं तारयतु सर्वदा ॥ सहेमसतिलं भू
 मावित्युच्चार्य विनिक्षिपेत् (तथा) विधारयेन्न तं कश्चित् न च कश्चन वाहयेत् ।
 न दोहयेच्च ताधेनून् च कश्चन बंधयेत् (स्त्रीषु विशेषः संग्रहे) पतिपुत्रवती नारी भ
 तुरप्रेमृतायदि । वृषोत्सर्गं कुर्वीत गां दद्याच्च प्रयस्विनीम् ॥ पतिपुत्रयोः साहित्यं
 विवक्षितम् ॥ अन्वारोहणोपि गोदानमेवेत्युक्तं प्राक् ॥ आशौचांतरेपि वृषोत्स
 र्गाद्यमासिकशय्यादि दद्यादेवेत्युक्तम् (क्रियानिवंधे स्मृत्यन्तरे) मृतके मृतके चै
 व द्वितीयं मृतकं यदि । पिंडदानं प्रकुर्वीत वृषोत्सर्गतथैव च ॥ न हन्यात् मृतके कर्म द्वा
 दशैकादशाहिकमाशुद्धोवायदि वा शुद्धः कुर्यादेवा विचारयन्निति (अत्र पददान
 मुक्तदेवजानीये गारुडे । एकादशाहं प्रक्रम्य) तद्विदीयते सर्वे द्वादशाहे विशेषतः
 पदानि सर्ववस्तुनि विरिञ्चानि त्रयोदशे ॥ यो ददाति मृतस्येह जीवतोप्यात्महेतवे । सु
 खी भूत्वा महामार्गे वै न तेयस गच्छति (तथा) आसनोपानहौ च मुद्रिकाचक्रमंड
 लः । भाजनं भाजनाधारो वस्त्राण्यष्टविधं पदम् (तथा) भाजनासनदानेन मुद्रिका
 भोजनेन च । आङ्गय्यशोपवीतेन पदं संपूर्णा तां व्रजेत् ॥ सहिषीरथ गोदानात् सुखी भ

वर्तिनिप्रिचतम् । सर्वोपस्करयुक्तानिपदान्यत्रयोदश ॥ योददातिमृतस्येहजीव
 न्नप्यात्महेतवे । सगच्छतिपरंस्थानंमहाकष्टविवर्जितः ॥ त्रयोदशपदानीत्यंप्रेता
 यैकादशेहनि । दातव्यानि यथाशक्तितेनाशौ प्रीणातो भवेत् ॥ अन्नं चैवोदकं चैवो
 पानहौ चकमंडलुः । छत्रं वस्त्रं तथा यष्टिं लोहदंडं तथा घृतम् ॥ अग्नीष्टिकां च दीपं च
 तिलां स्तांबलमेव च । चंदनं पुष्टपदानं चोपदानानि चतुर्दश ॥ योऽष्टवर्णं गजं वा पित्रा
 ह्यगो प्रतिपादयेत् । स्वमहिम्नोनुसारेणातत्तत्सुखमवाप्नुयादिति ॥ अवमूलं चिं
 त्यम् (अथ शय्यादानम् ॥ हेमाद्रौ भविष्ये) तस्माच्छय्यां समासाद्य सारदारुमयीं
 दृढाम् । दंतपत्रचितां रम्यां हेमपदैरलंकृताम् ॥ हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभदंडोपधा
 निकासम् ॥ प्रच्छादनपटीयुक्तां गन्धधूपानिवासिताम् । तस्यां संस्थापयेद्देमं हरि
 लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ अत्र हरिस्थाने प्रेतम् ॥ उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्प
 येत् ॥ ताम्बूलं कुंकुमसौद कर्पूरागरुचन्दनम् ॥ दीपिकोपानहौ छत्रं चामरासन
 भाजनम् । पार्श्वे युस्यापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥ शयनस्थस्य भवति य
 दन्यदुपकारकम् । भृङ्गारकरकाद्यंतु पंचवर्णावितानकम् (मंत्रस्तु) यथानकृशा
 शयनं शून्यं सागरजातया ॥ शय्यामसाध्य शून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥ य
 स्माद शून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च । अर्धतदेव ॥ दत्तवैवंतस्य सकलं प्रणिपत्य
 विसर्जयेत् । एकादशाहेपितथा विधिरेयः प्रकीर्तितः ॥ विशेषं चात्र राजेन्द्र क
 थ्यमानं निशामय । तेनोपभुक्तं यत्किंचिद्वस्त्रवाहनभाजनम् ॥ यद्यदिष्टं तस्या
 शीतत्सर्वं परिकल्पयेत् । तमेव पुरुषं हेमं तस्यां संस्थापयेत्तदा ॥ पूजयित्वा प्रदा
 तव्या मृतशय्यायथोदिता (पात्रे) मृतकांते द्वितीये द्विशय्यां दद्यात्सलक्षणां ॥
 कांचनं पुरुषं तद्वत्फलवस्त्रसमन्वितम् । संपूजयद्द्विजदांपत्यं नानामृगाविभक्षितम्
 उपवेश्य तु शय्यायां सधुपकर्ततो वदेत् ॥ रजतस्य तु पात्रेणादधिदुग्धसमन्वितम् ।
 अस्थिलालाटिकं गृह्य सुक्ष्मं कृत्वा सपायसम् ॥ भोजयेत्तद्विजदांपत्यं विधिरेयः स
 नातनः ॥ एष सर्वविधिर्दृष्टः पार्श्वतीर्थैर्द्विजोत्तमैः (एतत्प्रतिगृहेतयैवोक्तम्)
 गृहीतायां तु तस्यां वै पुनः संस्कारमर्हति ॥ (शय्यादानफलं भविष्ये) स्वर्गोऽपुनरु
 रपुरे सूर्यपुत्रालये तथा । सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः ॥ आभूतसंस्तवं

यावत्तिष्ठत्यातंकवर्जित इति (अथोदकुम्भः । हेमाद्रौस्मृतिसमुच्चये) एकाद
 शाहात्प्रभृतिद्यदस्तोयान्नसंयुतः । दिनेदिनेप्रदातव्यो यावत्संवत्सरंभुतेः (लौ
 गाक्षिः) यस्यसंवत्सरादवाक् सपिण्डीकराण्यभवेत् । मासिकंचोदकुम्भच दे
 यंतस्यापि वत्सरस (उत्तरार्धे) तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजे इति या
 ज्ञवल्क्यपाठः ॥ सपिण्डनापकर्षेऽस्यापकर्षप्राप्तेबाधकमिदमिति शूलपाणिः
 तन्न ॥ प्रकृतिविकाराभावेनतदन्तन्यायविषयत्वात् (मात्स्ये) यावदब्दञ्चयो
 दद्यादुदकुम्भंविमत्सरः । प्रेतायान्नसमायुक्तं सोश्चमेधफलंलभेत् ॥ केचित्तयो
 दशाहमारभ्याहुस्तन्निर्मलम् (देवयज्ञिकः) सपिण्डनापकर्षेसंवत्सरंयावदुद
 कुम्भंअर्वागेवदद्यान्नो ध्वं प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छतेतिगोविन्दराज
 धृतविष्णुवक्तेः ॥ अन्नंचैवस्वशक्त्यातुसंख्यांकृत्वाद्धिकावधि । दातव्यं ब्राह्मणो
 रकन्द घटादौ निटक्रयन्तुवा ॥ अपिश्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुम्भंविनानराः । दग्नि
 दुःखिनस्तात भ्रमन्तिचभवारवि ॥ तेनापकृत्यदातव्यं प्रेतस्याप्युदकुम्भकमिति
 गोभिलभाट्येस्कांदाच्चसपिण्डनात्प्रागेवतस्यविधानादूर्ध्वनियेधादित्याह ॥ तन्न ॥
 उदकुम्भेपार्वणाविधिनानुपपत्तेरेवंव्याख्यायांमानाभावान्मिताक्षरादि विरोधा
 च ॥ वचनञ्चयदिसमूलंतदावृद्धावपकर्षेविधत्ते ॥ प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि सपिण्डी
 करणान्तथेतिहेमाद्रौशाह्यायनेवक्तेः ॥ तस्याप्यन्नं सोदकुम्भमिति याज्ञवल्क्य
 विरोधाच्च (मदनरत्नेगौतमः) अर्धेवंपार्वणांश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् । कुर्यात्प्र
 त्याद्धिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहम् ॥ अधर्मकंब्रह्मचर्यादिनियमहीनम् ॥
 एतन्मासिकवदेकोद्विष्टपार्वणांकार्यम् ॥ अपरार्कस्तुसपिण्डीकरणोत्तेपृथक्त्वे
 नेपपद्यते । पृथक्त्वेतुक्तेपश्चात्पुनःकार्यासपिण्डनेति (लघुहारीतोक्तावपि)
 तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं देयंसंवत्सरं द्विजेइति ॥ याज्ञवल्कीयेतस्येत्येकत्वावक्तेः स
 पिण्डनोत्तरमप्येकोद्विष्टमेवेत्याह ॥ अत्रपिण्डदानंकृताकृतम् ॥ अहरहरन्नम
 स्मैब्राह्मणायोदकुम्भञ्चदद्यात्पिण्डमप्येकेनिपृणांतीतिहेमाद्रौपारस्करोक्तेः ॥
 श्राद्धाशक्तोपिण्डमात्रमितिगौडाः ॥ तन्न ॥ अपिशब्दबाधापत्तेः (हारीतः)
 मृतेपितरिवैपुत्रः पिण्डसद्वत्समाचरेत् । अन्नंकुम्भंविप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः

प्रेतशब्दोच्चारणेतिहंलायुधः ॥ यद्वाप्रेतस्यनिर्देशायवतदेके।द्विष्टं तद्वर्त्मकमि
 त्यर्थः ॥ अत्राशौचादिनाद्यब्दांत्यावद्वत्सरापत्तैः शौचनाधिकारोविशेषणम् ॥
 तेनमृतदिनमारभ्यैतत्कार्यमितिर्कोचत ॥ तन्न ॥ हेमाद्रिधृतवचोविरोधात् ॥
 मध्येआशौचादिनावाधेतुलोपगवदार्शवत् ॥ तथाप्रथमाब्देदोषदानमुक्तम् (देव
 जानीयेगारुडे) प्रत्यहंदीपकोदेयो मार्गेतुविश्रमेनरैः । यावत्संवत्सरंवापिप्रेत
 स्यसुखंलिप्सया ॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखंदीपंदेवागारेद्विजालये । कुर्याद्यान्यमुखं
 पित्र्ये अद्भिःसंकल्प्यसुस्थितम् (अथमासिकानि) तानिचक्रत्वैवसपिण्डनं
 कार्यम् ॥ तथागोभिललौगाक्षि ॥ आद्यानियोडशादत्वानैवकुर्व्यात्सपिंडनम् ।
 आद्यानियोडशाप्याथ विदधीतसपिण्डनम् (तानित्वाहजानकार्यः) द्वादश
 प्रतिमास्यानि आद्ययारामासिकन्तथा । त्रैपक्षिकाद्विकेचेति आद्यान्येतानि
 योडश ॥ आद्ययारामासिकाद्विकशब्दा ऊनमासिकेनयष्टेनाद्विकपरः ॥
 हेमाद्रौतुसपिण्डीकरणं चैवइत्येतत्तथाद्योडशमित्युत्तरार्द्धेपाठः ॥ तदाआद्यसू
 नमासिकंद्वादशाहे ॥ यारामासिकंऊनयष्टेनाद्विकेइत्यर्थः ॥ कात्यायनस्त्व
 न्यथाह ॥ द्वादशप्रतिमास्यानि आद्ययारामासिकेतथा । सपिण्डीकरणाच्चैव
 इत्येतच्छाद्योडशम् ॥ एकाहेनतुयारामासायदास्युरपिवात्रिभिः । न्यनाः सं
 वत्सराप्रचैव स्यातांयारामासिकेतदा ॥ द्विवचनादूनयष्टेनाद्विकेइत्यर्थमाहपृ
 थ्वीचन्द्रः ॥ व्यासस्त्वन्यथाह ॥ द्वादशाहेत्रिपक्षेचयारामासेमासिकाद्विके ॥
 आद्यानियोडशैतानि संस्मृतानिमनीयिभिः ॥ द्वादशाहपदमूनमासिकपरम् ॥
 तस्यद्वादशाहेष्युक्ते रितिकालादर्शः ॥ सदनरत्नेब्राह्मेत्वन्यथोक्तम् ॥ नृणां
 न्तुत्यक्तदेहानां आद्याःयोडशसर्वदा । चतुर्थेपञ्चमेचैव नवमैकादशेतथा ॥
 ततोद्वादशभिर्मसैः आद्याद्वादशसंख्ययेति ॥ चतुर्थ्यादीनिदिनानि ॥ भविष्ये
 त्वन्यथोक्तम् ॥ अस्थिसञ्चयनंआद्यंत्रिपक्षेमासिकानितु । रित्तयोषचतथाति
 ष्योः प्रेतथाद्यानियोडशेति ॥ रित्तयोस्तिथ्योरितिन्यूनयष्टेनाद्विकपरमि
 तिहेमाद्रिः ॥ अत्रदेशकुलशाखाभेदाद्व्यवस्थेतिस्त्वन्निबन्धाः (गालवः) ऊ
 नयारामासिकंयष्टे मासेवान्यूनमासिकम् ॥ त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेस्या दूनाद्वद्वादशे

तथा (ऊनमासिकेतुगोभिलः) सरगातद्वादशाहेस्या न्मास्यनेचोनमासिकम्
 (सदनरत्नेकालादर्शेचप्रलोकगौतमः) एकद्विविदिनेरूने त्रिभागेनोनसववा ।
 आद्यान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याहगौतमः (क्रियानिवन्धेकतुस्तु) सार्द्धं
 कादशेमासे सार्द्धेवैपञ्चमेतथा । ऊनान्दमूनयगमास भवेतांश्राद्धकर्मणी
 त्युक्तम् ॥ तत्रमूलं चिन्त्यम् (ऊनेयुवज्यान्याहमरीचिः) द्विपुष्टकरेचनंदासुसि
 नीवाल्यांभूगोर्दिने । चतुर्दश्यांचनोनानिक्वत्तिकासुत्रिपुष्टकरे (ज्योतिषे) त्रिपा
 दर्शतिथिर्भद्राभौमेज्यरविभिः सह । तदात्रिपुष्टकरोयोगो द्वयोर्योगोद्विपुष्टकरः
 (गालवः) त्रिभिर्वादिवसैरूनेत्वेकेनद्वितयेनवा ॥ आद्यादियुचमासेयुकुर्या दूना
 न्दिकादिकम् ॥ एकन्यूनपक्षेपंचम्यामृतस्यतृतीयायांत्रिभिर्न्यूनेप्रतिपदिद्यूने
 द्वितीयायामितिकेचित्त (साधवस्तु) यारामासिकान्दिकेआद्वेस्यातांपूर्वेद्युरे व
 ते । मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेद्वादशेपिचेतिपैठीनसिवाकोऊतयगमासिकं स
 प्तममासगतमृताहात्पूर्वेद्युः कार्यम् ॥ ऊनान्दिकंतुद्वितीयान्देमृताहदिनात्पूर्वेद्युः
 कार्यमित्यर्थमाह ॥ मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेदित्युक्तेः ॥ इदमेवयुक्तम् ॥ स
 दनरत्नेष्वेवम् (याज्ञवल्क्यः) मृतेहनितुकर्तव्यं प्रतिमासंतुवत्सरम् । प्रतिसंवत्स
 रंचैवमाद्यमेकादशेहनि ॥ अत्राद्यमासिकमान्दिकंचैकादशेहोतिनिर्णयामृता
 दयः ॥ ब्राह्मरांभोजयेदाद्येहातव्यमनलेयवा ॥ पुनश्चभोजयेद्विप्रंद्विरावृत्ति
 भवेद्वितीतिगोभिलीयंचतद्विषयमाहुः ॥ अन्येतुमासपक्षतिथिस्पृष्टेत्यादिवि
 रोधादान्दिकंवर्षातमेव ॥ मासिकंतुमासादौ ॥ द्विरावृत्तिस्तुसकादशाहिका
 द्यमासिकपरा ॥ देवयाज्ञिकौप्येवमाह (लौगाक्षिरपि) मासादौमासिकंका
 र्यमान्दिकंवत्सरेगते ॥ आद्यमेकादशेकार्यमधिकेत्वधिकंभवेत् (दीपिकायांतु)
 आद्यंरुद्रमितेर्कसंमतिदिनेवास्यादित्युक्तम् ॥ गौडास्तुमृतातिष्ठप्रवधिकेएकदि
 नाधिकेमाससंवत्सरपदंगौशां ॥ पूर्णोद्वेदइतिइयदसमाप्तपरत्वमितिशूलपाणिः ॥
 तेनद्वितीय मासादावाद्यमासिकादीनितमौख्यकृतं (अशक्तौतुहारीतः) मुख्यं
 आद्यंमासिमासिअपर्याप्तावृतुंप्रति । द्वादशाहेनवाभोज्याएकाहेद्वादशापिवा ॥
 ऋतुंप्रतिद्वेद्वेइत्यर्थः ॥ यदापितुसरगात्त्रयोविंशतितमेदिनेदर्शोवृद्धिर्वास्यात्त

दाद्वादशदिनेषु द्वादशमासिकानि कार्याणीत्यर्थः ॥ त्रैपक्षिकं तु त्रिपक्षेऽतीते मृता
 हे कार्यम् ॥ त्रैपक्षिकं भवेद्भूते त्रिपक्षे तदनन्तरं मिति भविष्योक्तेरिति मदनरत्ने उ-
 क्तम् (पृथ्वीचन्द्रकालादर्शानिर्णयामृतादयस्तु) ऊनान्यूनेषु मासेषु विद्यमाना हेम-
 मेपि वा । त्रैपक्षिकं त्रिपक्षेऽस्या न्मृताहेति त्वतराणि त्वितिकायां जि निस्मृतेः ॥
 पूर्ववृत्ते प्रवृत्ते इत्यर्थमाहुस्ते तदनन्तरशब्दविरोधात् त्रैपक्षिकं द्वितीयमासिक-
 योः संकरापत्तेरिव व्याख्यायां मानाभावाच्चोपेक्षयाः ॥ त्रिपक्षस्य पिण्डने त्वेवं श-
 द्दाभावाद् अधिकरणात् त्वमेव ज्ञेयम् (यत्तु-- क्रियानिबन्धे गारुडे) त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे तु
 प्रवृत्ते विद्यमाने दिने । मासिकान्यपि चो नानि अष्टाविंशतिमे दिने इति तन्निर्मूलम्
 (स्मृतिरत्नावल्याम्) द्वादशाहेयदा कुर्यात्पितुः पुत्रः स पिण्डनम् । स कादशे हि
 कुर्वीत प्रेतश्चाद्यानि योऽष्टश (पैठीनसिः) स पिण्डीकरणादूर्ध्वं कुर्वन् अष्टादिनि
 योऽष्टश । स कोऽष्टविधानेन कुर्वीत सर्वाणि तानि तु ॥ स पिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा
 कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि (मदनरत्ने कात्याय-
 नः) आह्वमग्निमतः कार्यं द्वादशे कादशे हनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीता हनि
 सर्वशः ॥ ध्रुवाणि त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि (क्रियानिबन्धे गारुडे) त्रिपक्षात् पूर्वतः सारणे
 भवेत्संस्कारवासरे । ऊर्ध्वमृतदिनेऽनग्नेः सर्वाण्येव मृताहतः ॥ एतानि च यदा स
 पिण्डनात् पूर्वयुः पत्तु कुर्यात्तदा देशकालकर्त्रेण तन्त्रत्वादेकः पाक इति केचित् ॥ पा-
 कभेद इति भट्टचरणाः ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ देशकालदैवतैक्ये तन्त्रत्वात् आह्वका-
 लातिक्रमापत्तेः ॥ द्वादशाहेयसर्वाणामसंक्षेपेण समापयेत् । तान्येव तु पुनः कुर्यात्
 त्रेतशब्दं नकारयेदिति कात्यायनोक्तेः ॥ नैव आह्वयं कुर्यात्समानेर्हानि कुर्वन् चि-
 दयस्य दैवतैक्यपरत्वेऽप्यत्र तत्सत्त्वात् ॥ आह्वं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आह्वं नकारयेदि-
 ति जात्राल्लुक्तेः ॥ योऽष्टश संख्यायां प्रचवाजपेये प्राजापत्ययागसप्तदशत्ववत्सा-
 न्नाययागादित्ववच्च दर्शापातसंक्रांतिश्चाह्वयगपदनुष्ठाने प्युपत्तेराद्यमासि-
 काद्यनादिक्रान्तेषु योऽष्टश आह्वेषु च सणाः क्रियतामित्येवं प्रयोगेणैकोविप्रः पिं-
 डोर्ध्वं चेति ॥ विरुद्धविधिविध्वंसेऽप्येवं तन्मंदम् ॥ द्वादशाहेन वा भोऽयागकाहे
 द्वादशार्धपवेति हेमाद्रौ हारीतवचे विरोधात्तेन विप्रभेदात् पिण्डादयश्चिपिभिन्न

मिति सिद्धम् ॥ यतानि द्वादशाहादौ सपिण्डनात्पूर्वकृतान्यपि बृद्धिं विनापकर्ष्य
 पुनः स्वकाले कार्याणि ॥ यस्य संवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणांकृतम् । मासिकं
 चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सर्मिति मदनरत्ने गिरसोक्तेः ॥ न चेदं मासिकानामपि
 कार्यविधत्ते किन्तु सपिण्डनोर्ध्वस्वकालेनुष्ठानमेवेति वाच्यम् ॥ आद्यानि योडशा
 दत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डतामिति विरोधात् ॥ यस्य संवत्सरादर्वाक् विहिता तु सपि
 ण्डता । विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः आद्यानि योडशेति माधवीये गोभिलोक्तेः च ॥
 अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणांकृतम् । योडशानां द्विरावृत्तिं कुर्यादित्याह
 गौतम इति तत्रैव गालोक्तेः ॥ योडशत्वचैकादशाहासपिण्डनपक्षे ॥ तत्राद्यमा
 सिकस्य कालसत्त्वादन्यपक्षे युयथासंभवं ज्ञेयम् (यत्तु दीपिकायाम्) अनुमासि
 कानि तु चरेत्तान्येव सापिण्ड्यतः पश्चात् । द्वादशेत्युक्ते स्वनानां न पुनः कृतिरित्युक्तं
 तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यम् (यत्तु गौडाः) सपिण्डीकरणां तातु ज्ञेयाप्रेतक्रियाबुधै र्
 ति शातातपोक्तेर्मासिकानां प्रेतत्वं विमोक्षार्थत्वात् सपिण्डनापकर्ष्यं तदंतन्यायेन
 तेषामपकर्ष्यमासिकानां न पुनः कृतिः ॥ यत्तु मासिकं चोदकुम्भं चेति लौगास्थ्यादि
 वचनं तन्निर्मूलम् ॥ समूलत्वेऽपि दार्शपरं चेत्याहुः ॥ ते उक्तवक्ष्यमाणावचोतिबंध
 विरोधान्मूर्खा इत्युपेक्ष्याः ॥ यत्तु मितक्षरायां सपिण्डनोर्ध्वं स्वकालेऽप्यकार्या
 णि अपकर्ष्यस्त्वनुकल्प इत्युक्तं तदपि पूर्वविरोधाच्चिन्त्यम् ॥ तेन बृद्धिं विनापकर्ष्यं
 पुनः कृतिः । अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणां भवेत् ॥ प्रेतत्वं मिहतस्यापि ज्ञेयं
 संवत्सरं नृपेत्यग्निपुराणात् ॥ बृद्धिनिमित्तापकर्ष्यत्वस्त्येव तन्निवृत्तिः ॥ अन्यथा
 वृद्धावसंभवादि तिशूलपाणिः (कायार्जिनिः) सपिण्डीकरणादर्वागपक्ष्यकृ
 तान्यपि । पुनरप्यपक्ष्यते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् (निषेधं चाह कात्यायनः) नि
 र्वर्त्य बृद्धितंत्रं तु मासिकानि न तंत्रयेत् ॥ अथातया संवत्सरांत भवेत् पुनरस्य त्विति ॥
 द्विरनुष्ठानं चोत्तरेयामेव न पूर्वेषां स्वस्वकालकृतानाम् (तदाह माधवीये कायार्जि
 निः) अर्वागब्दाद्यत्रयस्य सपिण्डीकरणांकृतम् । तदूर्ध्वमासिकानां स्याद्यथाकाल
 मनुष्ठितिः (हेमाद्रौ शाक्यायनिः) प्रेत आद्यानि शिष्टानि सपिण्डीकरणांतथा ।
 अपक्ष्यापि कुर्वीत कर्तुं नादौ मुखं द्विजः (वृद्धिं विनापकर्ष्यं दोषमाहोशनाः) वृद्धि

आह्वयिहीनस्तु प्रेतश्चाह्वयिश्चरेत् सश्चाह्वीनरकेधोरे पितृभिः सह मज्जतीति
 (आधानेपकर्ममाह्वेसाद्रावुशनाः) पितुः सपिण्डीकरणां वार्यिके मृतिवासरे ।
 आधानाद्युपसंप्राप्ता वेतत्प्रागपिवत्सरात् (विशेषस्तूक्तो विवाहनिर्णयेकरावः)
 नवश्चाह्वमासिकं च यद्यदंतरितं भवेत् ॥ तत्तदुत्तरसातञ्या दनुष्येयं प्रचक्षते (गारु
 डेपि) आपदाद्यकृतं यत्तु कुर्याद्दूर्ध्वमृताहनि ॥ अथ सपिण्डीकरणम् (माध
 वोयेहारीतः) यातुपूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ॥ सपिण्डीकरणांतस्यां
 कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ॥ मृताहादूर्ध्वदशमी सकादशीत्यर्थः ॥ सपिण्डीकरणां
 कुर्यात्पिपूर्ववच्चाग्निमान्भुतः । परतोदशरात्राच्चेत्कुहूरब्दे परेतर इति काष्ठा
 जिनिस्मृतैः ॥ आहिताग्नेस्तेन विनाशौतपिंडपितृयज्ञासिद्धेः (तदाह गालवः)
 सपिंडीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते । आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रव
 र्त्तते (मदनरत्ने प्रजापतिः) नासपिंड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् (अपरा
 र्ककात्यायनः) एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वदशाद्यथाविधि । प्रकुर्वीतोऽग्निमान् विप्रो
 मातापित्रोः सपिंडताम् । आशौचांतप्रथमदर्शयोर्मध्ये कश्चिद्विप्रश्चिदह्नीत्यर्थः ॥
 पित्रादीनां सपत्नीकानां देवतात्वेन मातुरपि प्राग्दशत्सपिंडनं युक्तमित्यपरा र्कः ॥
 सर्वपितामहादेरपि सपिंडनं प्राक्दशत्कार्यम् ॥ तेन विना पार्दगा यो गातद्वादशा
 हेवाकार्यम् ॥ साग्निनस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे भवेत्का
 र्यं सपिंडीकरणां सुतैरिति गोभिलोक्तेः ॥ साग्नेः प्रेतस्य तु त्रिपक्षे ॥ प्रेतश्चेदाहिता
 ग्निः स्यात्कर्त्तानग्निन्यदा भवेत् । सपिंडीकरणांतस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयक इति सुमंत
 क्तैः (मदनरत्ने लघुहारीतोपि) अनाग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ॥ प्रेत
 श्चेदग्निमांस्तु स्यात्त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ॥ द्वयोः साग्निनत्वे द्वादशाहस्य साग्नि
 नस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाप्यग्निमान् भवेत् ॥ द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणां पितु
 रितितेनैवोक्तेः (द्वयोरनाग्निनत्वे तु भविष्ये) सपिंडीकरणां कुर्याद्यजमानस्त्वन
 ग्निमान् ॥ अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पक्षे द्वादशमहर्तयम् ॥ द्वादशाहं नियमासे त्रिपक्षे
 वा त्रिमासि वा ॥ एकादशेऽपि वामासि मंगलस्याप्युपस्थितौ (कात्यायनगोभिलौ)
 यदहर्वाचिद्विरापद्यतेति वाचस्पतिः ॥ तन्न ॥ प्रातर्बृद्धिनिमित्तकमिति नियमात्

सपिंडनस्य घ्रापराक्तकालीनत्वेन पूर्वत्वबाधापत्तेः ॥ वृद्धिदिनेतत्पूर्वदिनेचेति
 श्रीदत्तः (स्मार्तगौडास्तु) वृद्धिपूर्ववर्षात्प्रचक्षणाः सपिंडनस्य प्रेतत्वनाशसह
 कारी ॥ तेन परेद्युर्विघ्नादृत्त्यभावेऽपि तत्कर्तव्यतानि प्रचयसहितमेव कालांतर
 क्रियमाणा वृद्धिपूर्वक्षणासहकृतं प्रेतत्वनाशकमित्याह ॥ तन्न ॥ अकाले कृतस्य फला
 जनकत्वात् ॥ एतेन निमित्तनिप्रचयवतस्त्वाधिकारादृत्त्यभावेऽपि न क्षतिरिति सि
 श्रोक्तिः परास्ता ॥ वृद्धिपूर्वदिनस्य च कालस्यांगत्वेन निमित्तत्वाभावात्तेन पुनः
 कार्यमित्यन्ये (मदनरत्ने पुलस्त्यः) निरग्निकः सपिंडत्वं पितुर्मतिप्रचयवर्ततः ॥
 पूर्णसंवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वायदहर्भवेत् (चतुर्विंशतिमते) सपिण्डीकरणां
 चाब्दे संपूर्णभ्युदयेऽपि वा । द्वादशाहेतुकेषां चिन्मतं चैकादशे तथा (पृथ्वीच
 न्द्रोदये बौधायनः) अथ सपिण्डीकरणां त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि यद्येकैकादशे
 वा द्वादशे वा द्वादशाहे चेति (एतत्प्रक्रमे विष्णुः) मासिकार्थं द्वादशाहं आहं
 कृत्वा त्रयोदशे हि वा कुर्यान्मंत्रवर्ज्यं हि शुद्राणां ॥ द्वादशे हि संवत्सराभ्यन्तरे य
 द्यधिमासे भवेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकैव धेयेदिति ॥ आशौचोत्तरं द्वादश
 स्वहस्तु मासिकानितेऽवेवाद्य यद्यद्वादशादिने युमासिकादीनि कृत्वा त्रयोदशे हि स
 पिण्डनं कुर्यात् ॥ अधिमासे तु चतुर्दशे हि कुर्यात् ॥ शुद्धस्त्रयोदशे द्वादशे ह्येत्य
 स्य मासिकां त्यदिनपरत्वादिति पृथ्वीचन्द्रः (पैठीनसिः) संवत्सरांते संसर्जनं
 नवमे मासीत्येके ॥ अत्र सागनेरनगनेर्वोक्तकालाभावे त्रिपक्षादिसंवत्सरांतामनुक
 ल्पाज्ञेयाः ॥ कल्पतरुस्त्वग्रे वृद्धिनिप्रचयस्य सर्वेष्वप्येकप्रकारा इत्याह ॥ तन्न ॥
 यदहर्चैति स्वातंत्र्यश्रुतेः ॥ यद्यपि वृद्धिनिमित्तोप कर्ष्यानिरगनेरेवोक्तस्तथापि
 सागनावपि ज्ञेयः ॥ उक्तकालासंभवे वर्षातादिगौणाकालवद्द्वेऽपि प्राप्तेः ॥ व
 ह्यमाणा गोभिलवचनात् ॥ अथातया संसरां न भवेत्पुनरस्य त्वितदोयश्रुत्य विशेषे
 याच्च ॥ अपरार्कपृथ्वीचंद्रादिस्त्वरसोप्येवम् ॥ अत्र वृद्धिपदं चूडोपनयनविवाह
 मात्रपरम् ॥ सीमंतादौ तु वृद्धिश्चाद्वलोपसवेत्याचार्यचूडामणिः ॥ पुंसवनाद्यन्न
 प्राशनांतेऽवावश्यकैवप्येकैति आह विवेकः (श्रुतिसागरेऽपि बृहस्पतिः) प्र
 त्यवाये भवेद्यस्मिन्नकृते वृद्धिकर्मणि । तन्निमित्तं समाह्वय्यपि त्रयोः कुर्यात्सपिंड

नम ॥ गर्भाधानस्यत्वंतरेपिसंभवात् ॥ अन्यथाद्वंपराञ्चगंधमाल्यंचमैथुनमि
तिदेवलेनप्रथमाब्देमैथुननियेधाच्चनत्रापकर्षइतिश्राद्धकौमुद्यादयस्तच्च ॥ ऋ
तुस्नातांतुयोभार्यामितिनियेधाद्व्रह्मचार्येवपर्वारियाद्यश्चतस्रश्च वर्जयेदिति
मैथुनेदोषाभावाच्चपितामहमरणोपौत्रस्यवृद्धौनापकर्षः ॥ तस्यमहागुरुत्वाभावा
त् ॥ तत्रतदूर्ध्वेभ्योवृद्धिश्राद्धमितिश्राद्धचंद्रिका ॥ तन्न ॥ भ्राताचेत्यादौतदभावे
प्यपकर्षोक्तेः ॥ तेननिर्देशोप्युपलक्षणात् (व्याघ्रः) आनंत्यात्कुलधर्माणांपुं
सांचैवायुयःक्षयात् । अस्थितेष्वशरीरस्यद्वादशाहःप्रशस्यते ॥ एतदशौचांतो
पलक्षणात् ॥ सर्वेयामेववर्णानामाशौचांतिसंपिंडनमितिनिर्गायामृतेकात्यायनो
क्तेः ॥ सर्वेयामितित्रैवर्णाकपरम् ॥ शूद्राणांत्वाशौचमध्ये ॥ संवज्र्याहशूद्रा
णांद्वादशेहनिर्कीर्तितमितिबिठ्ठलोक्तेः ॥ एतद्वर्णश्राद्धकारिशूद्रविश्रयमित्य
परार्केकल्पतरौच (वृद्धमनुः) द्वादशेहनिर्विप्राणामाशौचांतितुभुजात् । वै
श्यानांतुविपक्षादावथवास्यात्सपिण्डनम् (निर्गायामृतेगोभिलः) द्वादशाहा
दिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम् । सपिण्डीकरणांकुर्यात् कालेषुत्तरभाविष्यु ॥ इदं
साग्नेरक्तकालासम्भवेगौणाकालाविधानार्थमितिमदनपारिजातः ॥ मदनरत्ने
प्येवम् (ऋष्यशृङ्गः) सपिण्डीकरणांश्राद्ध मुक्तकालेनचेत्कृतम् । रौद्रेहस्तेचरो
हिगायां मैत्रमेवासमाचरेत् (कालादर्शेपि) सकादशेद्वादशेह्नि विपक्षेवाविमा
सिवा । यद्येचैकादशेवाब्दे सम्पूर्णावाशुभागमे ॥ सपिण्डीकरणास्येत्यमष्टौका
लाःप्रकीर्तिताः । साग्नौकर्तयुभावाद्यौ प्रेतेसाग्नौतृतीयकः ॥ अनग्नेस्तुद्विती
याद्यः सप्तकालामुनोरिताः । रोहिणीरौद्रहस्तेषु मैत्रमेवापितचरेत् (नारदसं
हितायांतु) सपिण्डीकरणांकार्यं वत्सरेवार्धवत्सरे । विमासेवाविपक्षेवासासि
वाद्वादशेह्वेत्युक्तम् ॥ वत्सरेतीतेपिज्ञेयम् ॥ ततःसपिण्डीकरणांवत्सरात्पर
तःस्थितमितिभविष्योक्तेः ॥ पितुःसपिण्डीकरणांवत्सरादूर्ध्वतःस्थितमितिना
गरखण्डोक्तेः ॥ पितुःसपिण्डीकरणांवार्धिकेमृतवासरेइत्युपानसोक्तेश्च ॥
पूर्वोसंवत्सरेपिण्डः षोडशःपरिकीर्तितः । तेनैवचसपिण्डत्वं तेनैवादिदकमि
ष्यतइतिहेमाद्रौवचनाच्च ॥ अस्यानाकरत्वोक्तिर्मूर्खोक्तिरेव (यत्तु) पूर्वोसंवत्सरे

कुर्यात् सपिण्डीकरणांतुतः । एकोद्विंशतत्रैव मृताहनिममापयेदिति धवलनि
बन्धेजाबाल्युक्तेः ॥ पुत्रः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्स्नानं सचैलकम् । एकोद्विंशततः
कुर्यात् कुतपनविचारयेदिति स्वल्पमात्स्योक्ते प्रचाब्दिकंतद्दिने पुनः कार्यमि
तिकोचित ॥ तेनिर्मूलत्वाच्चेमाद्रिविरोधाचोपेक्षयाः ॥ योडशत्वञ्च सपिण्डन
स्य योडश आद्यान्तर्भाविपक्षे ॥ स्मृत्यर्थसारे तु वर्यात्यदिने संवत्सरविमोक्ष आद्यं स
पिण्डनं च कृत्वा परेद्युर्मृता हे वार्यिकं कार्यमित्युक्तम् ॥ गौडाग्रयेवमाहुः ॥ तत्पू
र्वविरोधाच्चिन्त्यम् ॥ तच्च पुत्रे सति नान्यः कुर्यात् ॥ आद्यानियोडशादत्वा न तु कु
र्यात्सपिण्डताम् । प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपीति वायवीयोक्तेः ॥
योडश आद्यानां वर्यादूर्ध्वकालाभावेऽपि तान्यदत्वान् कुट्यात् ॥ किन्तु दत्तवैव ॥
नित्यादिकानि सुभ्रात्रादिना कृतानि तदा सपिण्डनमेव कुर्यादित्यपराकः ॥ सपि
ण्डने तु कनिष्ठानां नैवाधिकार इत्यर्थः (तत्रैव) अज्ञानादयवामोहान्न कृता चेत् स
पिण्डता । तत्रापि विधिवत् कार्या कालादपि चिरादपि ॥ तेऽपि ज्येष्ठस्यैवा
धिकारः ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानव इति मनुक्तेः (अपराकं प्रचेता
अपि) एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्तु विधिवत् क्रियाः । कुर्यान्नैकैकशः आद्यमा
ब्दिकं तु पृथक् पृथक् (मरीचिः) सर्वेषां तु मत्तं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् । द्रव्ये
णावा विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥ यत्तु वाचस्पतिशूलपाणिभ्यामुक्तं द्रव्यदा
नानुसृत्य भावे कनिष्ठैः पृथक् कार्यमिति ॥ तन्न ॥ एवकारस्य तदभावेऽपि पृथक्करणा
भावात्त्यत्वात् ॥ अन्धादेरिव ज्येष्ठे सति कनिष्ठानामनाधिकाराच्च ॥ अतस्तेषां प्र
त्यवायमात्रम् ॥ आहिताग्निः कनिष्ठस्तु कुट्यादेव ॥ अन्यथापि त्रयज्ञासिद्धेः ॥
एवमावश्यकवृद्धावपि कनिष्ठोऽन्यः सपिण्डो वा कुर्यात् ॥ भ्रातावाभ्रातृपुत्रो वा स
पिण्डः शिष्य एव च ॥ सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः । तथैव काम्यं
यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् ॥ वृत्त्यनन्तरं प्रथ
मादृदमध्योपि काम्यं कुर्यात् ॥ वृत्त्यभावे तु प्रथमादृदादूर्ध्वमेवेत्यर्थः ॥ काम्योक्ते
रनावश्यक इष्टापत्तौ नापकर्षः ॥ एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे प्राप्ताधिकारस्य नां
दी आद्याधिकार इत्यर्थः ॥ अभ्युदयपदं च नां दी आद्यानिमित्तकर्ममात्रपरमिति हे

माद्रिः ॥ तेन ज्येष्ठे देशांतरस्थे कनिष्ठः सपिण्डनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसंस्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः परास्ता ॥ भ्रातृशिष्याद्युक्तेनान्दीयाद्वेज्यदेवतामात्रपरा प्रकर्ष इत्यपास्तम् ॥ अस्यक्रममात्रपरत्वाद् वृद्धिकर्त्रेव सपिण्डनं कुर्यादिति न नियम इति गौडाः ॥ अतएव कन्याया मातृमरणो भ्रात्रा सपिण्डने कृते पितुर्नाधिकारः (शल पाणिस्तु) महाशरौ प्रेतभते वृद्धिकर्म न युज्यत इति नियेधात् ॥ मृतस्य भ्रात्रादिः सपिण्डनं कृत्वा तत्पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्कारे संस्कार्यपि तु सपिण्डनं विना वृद्धौ देवतात्वाभावादित्याह ॥ तन्न ॥ विदेशस्थेन ज्येष्ठेन पुनः कार्यम् ॥ यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु । तज्याय सापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणां पुनरिति स्मृतेः ॥ ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिण्डीकरणो कृते । आद्यपादे सा तापित्रोः कनिष्ठेनेति वा पाठः ॥ देशान्तरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् । श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहान्तं तिलोदकम् ॥ ततः सपिण्डीकरणां कुर्यादेकादशेर्हनि । द्वादशाहेन कर्तव्यमिति शातातपो ब्रवीदिति वचनाच्चेति भट्टाः ॥ सिंगाभट्टीयेऽप्येवं ॥ पूर्ववचने च सलं चिन्त्यम् ॥ स्मृत्यर्थसारे तु विभक्ता ऋद्धिकामाश्चेत्पुत्राः पृथक् सपिण्डीकरणां कुर्युरित्युक्तम् ॥ अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां विशेषः प्राशक्तः ॥ केचित्तु वृद्धिं विनापि कनिष्ठस्य सपिण्डनमाहुः ॥ मातापित्रोर्मृते काले ज्येष्ठे देशांतरस्थिते । कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिण्डीकरणांतर्धेतिकाणां जिनि स्मृतेः ॥ गते वारो धिते ज्येष्ठे पित्रा वा प्रेषिते सति । यरा मासा न निवर्तेत तदा कार्यं कनीयसा (संवर्तः) पुनः सपिण्डीकरणां आद्यं पार्वणावचरेत् । अर्ध्यसंयोजनं नैव पिण्डसंयोजनं नर्चेति ॥ तेषां वचसां निर्मूलत्वात् ॥ प्रोषिता वसिते पुत्र इत्यादि विरोधाच्चोपेक्ष्याः (व्युत्क्रममृती तु हेमाद्रौ ब्राह्मणे) मृते पितरियस्याथ विद्यन्ते च पितामहाः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥ तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् । मातर्यथ मृतायां च विद्यते च पितामही ॥ प्रपितामही पूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥ एवं प्रपितामहजीवने तत्पित्रादिभिर्ज्ञेयम् (तदा ह्यमुमन्तुः) प्रयाणां सपिण्डानां मेकेनापि सपिण्डने । पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मोऽन्यथा स्थितः (यत्तु) व्युत्क्रमात्तु प्रमीतानां नैव कार्यं सपिण्डनेति तन्मोतापितृ

भर्तृभिन्नविषयस्य ॥ व्युत्क्रमेणामृतानांनसपिंडीकृतिरिदृश्यते । यदिमातायादि
पिताभतनैयविधिः स्मृत इतिमाधवीयेस्कांदोक्तेः ॥ मदनरत्नादौचैवस्य ॥
अत्रप्रपितामहादिभिः पितुःसपिंडनेकृतेपितामहेमृतेतत्सपिंडनेसतिपुनस्तेनस
हपितुःसपिंडनकार्यमितिहेमाद्रिमतमाह ॥ अन्येनैवतन्मन्यंते ॥ तत्त्वंतुपितुः
सपिंडनाभावेपितामहेनसहपुनःकार्यंनतत्सत्त्वे ॥ त्रयाणांसपिपिंडानामेकेनापि
सपिंडने । पितृत्वमश्रुतेप्रेतइतिधर्मोव्यवस्थितइतिविष्णुधर्मोक्तेः ॥ पितामहे
प्रपितामहेवापुत्रांतरैरसंस्कृतेष्यसंस्कृताभ्यामेवपितुःसपिंडनंकुर्यात् ॥ असंस्कृ
तौनसंस्कार्यौपूर्वौपौत्रप्रपौत्रकौ ॥ पितरंतत्रसंस्कुर्यादितिकात्यायनोब्रवीदि
तिछंदोगपरिशिष्टात् ॥ असंस्कृतौदाहाद्येतिरितिकेचित् ॥ असपिंडीकृतावितितु
तत्त्वं ॥ अतएवोक्तंतत्रैव ॥ पापिष्ठमपिशुद्धेनशुद्धंपापकृतापिवा । पितामहेन
पितरंसंस्कुर्यादितिनिश्चयः ॥ पापिष्ठमकृतसपिंडनंतुपतितादि । अभिशस्त
पतितभूराद्यन । स्त्रियश्चातिचारिणीनसंसृजेदितिबैजवापोक्तेः ॥ पापकर्मि
णोनसंसृजेरन्नितिगौतमोक्तेश्चेत्युक्तंनिरायासमृते ॥ पूर्वयोःपुत्रभावेतुपौत्रः
कुर्यादेव ॥ पितामहःपितुःपश्चात्पंचत्वंयदिगच्छति । पौत्रैरौकादशाहादिक
तव्यंश्राद्धयोडशम ॥ नैतत्पौत्रेणकर्तव्यंपुत्रवांश्चेत्पितामहः । पितुःसपिण्डतां
कृत्वाकुर्यान्मासानुमासिकमितिकात्यायनोक्तेः ॥ अपरार्केशूलपाणौचैवस्य ॥
तेनसपिण्डनस्यानित्यत्वादकृतसपिण्डनयोरेवपार्वणानुप्रवेशइतिसर्वोक्तिः प
रास्ता ॥ कृतेसपिण्डीकरणेप्रेतःपार्वणभागभवेदितिहारीतविरोधीच ॥ केचि
त्पुत्रांतराभावेपितामहवार्षिकमप्याहुस्तन्न ॥ श्राद्धयोडशमितिनियमात् ॥ इ
च्छयाभवत्येव ॥ पितामहस्यचेदद्यादे कोद्विष्टंनपार्वणमितिवाचस्पतिधृतराज्ञौ
क्तेः ॥ त्रयाणांयौगपद्येतुप्राधान्यात्पितुःसपिण्डनंकृत्वापूर्वयोःकुर्यात् ॥ पि
तामहेमृतेदशाहंतःपितुर्मृतौपितुःसंस्कारंकृत्वापितामहस्यपुनःसर्वमावर्तयेत् ।
वृत्तेदशाहेनैव ॥ अशक्त्यापित्रानुज्ञातेनपौत्रेणपितामह श्राद्धेप्रक्रांतेपितृमृतौत
दाशौचंवहन्नेवपौत्रःपितामहकर्मकुर्यात्प्रक्रांतत्वादितिमदनपारिजातपृथ्वीचं
द्रौ (यत्तु)उत्तरात्रितयरौद्ररोहिणीयान्यसर्पपितृभेषुचारिणभे । प्रमशुकर्मसक

लंचवर्जयेत्प्रेतकार्यमपिबुद्धिमाचरति सपिण्डनप्रकरणोपाठान्मुख्यकालेनि
 यिद्धर्सेसपिण्डनापकरणः ॥ सर्वकालेषुतद्वत्वेतद्वर्ज्यान्येव ॥ पूर्वोक्तब्राह्मोक्ता
 नियोडशआद्यानिकार्याणीतिवाचस्पतिमिश्रास्तन्न ॥ अस्यपरिभाषात्वेनवा
 क्वात्सावकाशकर्मपरत्वात् ॥ अस्यप्रेतमात्रदेवत्यभावाच्च (अथस्त्रीयचते । हेमा
 द्रौबृहस्पतिः) भर्तृगोत्रेणानाम्नाचमातुःकुर्यात्सपिण्डनम् (यत्तुभविष्ये)पितृगो
 त्रंसमुत्सृज्यनकुर्याद्वर्तृगोत्रतद्वत्तदासुरादिविवाहोपापरम् ॥ आसुरादिविवाहे
 युपितृगोत्रेणाधर्मविदितिवृद्धशातातपोक्तेः ॥ तच्चानेकवचनेयुपितामह्यापत्या
 मातामहेनवासहोक्तम् (तत्रव्यवस्थोक्ताभविष्ये) जीवत्पितापितामह्यामातुःकु
 र्यात्सपिण्डनम् । प्रसीतपितृकःपित्रातत्पित्रापुत्रिकासुतः ॥ तत्पित्रामातुःपित्रा
 (लौगाक्षिः) पितामह्यादिभिःसार्द्धमातरंतुसपिण्डयेत् । पितरिधियमागोतुते
 नैवोपरतेसति (शंखः)मातुःसपिण्डीकरणांकथंकार्यंभवेत्सतैः । पितामह्यादि
 भिःसार्द्धसपिण्डीकरणांस्मृतमयेनकेनापिमातुःसपिण्डयेत् ॥ यत्रान्वष्टकादौमा
 तुःआद्यंपृथगुक्तंतत्रापितामह्यासहकार्यम् ॥ नांदीमुखेऽष्टकायाद्वेगयायांचमृते
 २हनि ॥ पितामह्यादिभिःसार्द्धमातुःआद्यंसमाचरेदितिशातातपोक्तेः (अपुत्रा
 यांतुपैठीनसिः)अपुत्रायांमृतायांतुपतिःकुर्यात्सपिण्डनम् । अथादिभिःसहैवा
 स्याःसपिण्डीकरणांभवेत्(यत्तुलघुहारीतः)पुत्रैर्गौवतुकर्तव्यंसपिण्डीकरणांस्त्रि
 याः । पुरुषस्यपुत्ररत्वन्येभ्रातृपुत्रादयोऽपिप्रे इति(यच्चमार्कंडेयपुराणे)सपिण्डी
 करणांस्त्रीणांपुत्राभावेनविद्यतइति ॥ तत्पुत्रपत्यभावेज्ञेयम् ॥ अत्रसपत्नीपुत्रोपि
 ज्ञेयः ॥ बह्वीनामेकपत्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेनपुत्रेणाप्राहपुत्र
 वतीर्मनुरितिमनकतेरेतत्परत्वात् (यत्तु शातातपः) मृतेपितरिमातुस्तुनकार्यासि
 हपिंडता । पितुरेवसपिंडत्वेतस्याअपिपुत्रतंभवेदितितदशक्तपरम् ॥ केयांचिद्वा
 मर्तमितिहेमार्द्रः ॥ अन्वारोहगोतुभवेत्सपिण्डयम् ॥ मृतायानुगतानाथंसातेन
 सहपिंडताम् । अर्हतिस्वर्गवासंचयावदाभूतसंज्ञवमितिशातातपोक्तेः ॥ पत्याचै
 केनकर्तव्यंसपिण्डीकरणांस्त्रियाः । सामृतापिहितेनैक्यंगतामंत्राहुतिव्रतैरितिय
 मोक्तेष्वच ॥ अत्रैकशब्दःपितामह्यादिपञ्चनिवृत्त्यर्थः ॥ पतिपदवर्गपरम् ॥

संपिंडनस्य पार्वणौ को द्विष्टरूपत्वादिति साधवकल्पतरुमदनरत्नादयः ॥ अन्येतु
भवे वैकेनाहुः ॥ स्वेन भवसि हैवास्या संपिंडीकरणां भवेदित्येवकारश्च वगात् ॥ पृ
थ्वीचंद्रोदयोपिविकल्पउक्तः ॥ इदंतु तत्त्वम् ॥ यदा हेमाद्यादि सते द्वयोरेकः पिंड
स्तदा वर्गो ग्रासहः ॥ यदा साधवपृथ्वीचंद्रादि सते पृथक् पिंडस्तदैकेन पत्यैकवचना
चैकेनापि ॥ अतो मातृपिंडमसंपिंडीकृते नैव पतिपिंडेन संयोज्यैकीकृतं पिंडद्वयं त
त्पित्रादिभिः संयोजयेत् ॥ अंत्यपक्षसंबन्धुः (स्मृत्यर्थसारे तु) अन्वारो हरो नैक
दिनमरगोस्त्रियाः पृथक् संपिंडनं नास्ति ॥ भर्तुः कृते स्त्रिया अपि कृतं भवतीत्युक्तम् ॥
तन्मतांतरमस्तु ॥ इदं ब्रह्मादिविवाहे युज्येत (आसुरादियुतुशातातपः) तन्मा
त्रातत्पितामह्यातच्छ्वसश्च पिंडनम् । आसुरादिविवाहेषु विज्ञानां योयितां
भवेत् ॥ मातामह्यामातुः पितामह्यातत्प्रपितामह्याचेत्यर्थः (सुमंतुः) पिता
पितामहे योज्यः पूर्णो संवत्सरे सुतैः । मातामातामहेतद्वदित्याह भगवान् शिवः ॥ इ
दमासुरादिपरं पुत्रिकापुत्रपरं चोक्तं प्राक् ॥ हेमाद्रिस्तु ब्राह्मादिष्वपि सर्वत्र देश
भेदाद्विकल्पमाह । अतो गुर्जरे युको किलमतानुसारिणां मातृमातामहप्रमाताम
हा इति आह प्रयोगसंपिंडनं च दृश्यते (हेमाद्रावापस्तंबोपि) को किलस्य यथा
पुत्रा अन्यसंचयजीविनः । पुष्टास्ते स्वकुलं यांति एवं नारीमृतासती ॥ यदपि विज्ञा
नेश्वरो मातामहेन मातुः सांपिंड्येन पितृश्राद्धवन्मातृश्राद्धं नित्यमित्याह (यच्च वृ
द्धिश्राद्धे छंदोगपरिशिष्टम्) यद्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदिति तदेतद्वि
ययमेव ॥ मातुः पृथक् श्राद्धाभावात् (अतएव हेमाद्रौ भविष्ये ॥ मातुः संपिंडनं प्र
क्रम्य) उदितेनुदिते चैव हेमभेदो यथा भवेत् । तथा कुलक्रमायातमाचारं च चरे
हुध इत्युक्तम् ॥ अस्य वृद्धावपवादमाह तत्रैव व्याघ्रपातः ॥ कुर्यान्मातामहश्राद्धं सर्व
दामातृपूर्वकम् । विधित्तो विधिमास्थाय वृद्धो मातामहादिवत् ॥ केचिदेतत्पुत्रि
कापुत्रपरमाहुः (पत्युः सांपिंड्यमाह लौगाक्षिः) सर्वाभावे स्त्रयं पत्न्यः स्वभर्तु
गामसं व्रकम् । संपिंडीकरणां कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेति (यत्तु वचनं) अपुत्रस्य परेत
स्य नैव कुर्यात्संपिंडतामिति (यच्चापस्तंबः) अपुत्रायेमृता केचित्तपुरुषावास्त्रि
योपिवा । तेषां संपिंडनाभावादेको द्विष्टं पार्वणां मिति ॥ तत्पुत्रोत्पादनविधिप्र

शंसार्थमितिमाधवः ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते । अपुत्राणां च स
 र्वेषां सपत्नीनां तथैव चेति हेमाद्रौ प्रचेतसेवतेषु च ॥ अन्येतु द्विविधवाक्यदर्शना
 द्विकल्पमाहुः (स्मृत्यर्थसारेपि) ब्रह्मचारिणामनपत्यानां च सपिंडनं नास्ति ते
 यांसदैकोद्दिष्टमेव ॥ व्युत्क्रममृतानां सापिंड्यं कार्यं न वा ॥ केचित्सर्वत्र सपिंडनमाहु
 रिति ॥ अपुत्रे व्युत्क्रममृते विशेषो रेणुकारिकायाम् ॥ भ्रातावाभ्रातृपुत्रो वा स
 पिंडः शिष्यसववा ॥ सपिंडीकरणां कुर्यात्पुत्रहीने मृते सति ॥ सर्वबंधुविहीनस्य प
 त्नी कुर्यात्सपिंडताम् ॥ ऋत्विजं कारयेद्वापि पुरोहितमथापि वा । वसुरुद्रादिति
 सुतैः कार्याति यां सपिंडता । व्युत्क्रमाच्च प्रसीतायेतद्विना प्रेततां ध्रुवम् ॥ पुनः सपि
 ङनं ते यां कुर्यात्प्रेते पितामह इति ॥ अत्र मलं मृगयम् ॥ यतीनां सपिंडनं नास्ति किंत्वे
 कादशे द्विपार्वणां कार्यम् ॥ तदपि त्रिदंडिनः ॥ एकदंड्यादीनां तदपि नेत्युक्तं प्राक्
 दंडग्रहणात्पूर्वमृते तु दाहादिसपिंडनांतं सर्वकार्यमिति भट्टचरणाः (सपिंडनवि
 धिमाह वैजवापः) समाप्ते संवत्सरे च त्वार्युदपात्राणि प्रयुनक्त्येकं प्रेतायत्रीणापि
 त्भ्यः प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्ठवासिंचतिये समाना इति ॥ द्वाभ्यामेवं पिंडो याभिर्मृश
 ति ॥ स्यवोनुगतः प्रेतः पितरस्तंददामिवः । शिवं भवतु शेषाणां जायंतां चिरजी
 विनः ॥ समानीवः संगच्छध्वं संवदध्वमिति (यद्यपि) तच्चापि देवरहितमेका
 ध्यैकप्रवित्रकम् । नैवारनौकरणांतत्र तच्चावाहनवर्जितमिति मार्कंडेयेनोक्तं तथा
 पिसपिंडीकरणां ग्राह्यं देवपूर्वनियोजयेदित्यादिविरोधाद्विकल्पः प्रेतांशे वा ज्ञेयं ॥
 अत्र कामकालौ वैश्वदेवावपीत्युक्तं प्राक् (मैत्रायणीयपरिशिष्टे) पिड्यविप्र
 करेहोमः सारनेरपि भवेदिह (यत्तु गोभिलः) अनुक्तकालेऽपि तु व्युत्क्रमेण मृ
 तावपि । अमेनवापिसापिड्यं हेम्नावापि प्रकल्पयेदिति तदायदिमाता
 पितृभिन्नपरम् ॥ आपन्नोपिन कुर्वीत ग्राह्यमा मेन कर्हि चिदितिते नैवोक्तेः ॥
 (शुद्धितत्त्वकाम धेनौ चलघुहारीतः) सपिण्डीकरणां यावत्प्रेतग्राह्यं तु यो
 ङशम् । पक्वान्नेनैव कर्तव्यं सामिषेणाद्विजातिभिः (विप्रवप्रकाशे) प्रेतः सपि
 ण्डतादूर्ध्वपितृलोके नुगच्छति । कुर्यात्तस्य तु पाथेयं द्वितीये द्विसपिण्डनात् ॥
 स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् ॥ ततो वृद्धिग्राह्यं कुर्यात् ॥ सतन्मलमासेऽपि कार्यम् ॥ अधि

मासेनकर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयंतथातथैवकाम्यंयत्कर्मवत्सरात्प्रथमादृतइतिहेमा
द्रौहारीतोक्तेः ॥

इति भट्टकमलाकरकृतेनिर्णयसिन्धौसपिंडीकरणम् ॥

(अथप्रथमाब्देनिर्णयिद्धानिहेमाद्रौ) स्नानंचैवमहादानंस्वाध्यायंचाग्नितर्पणा
म् । प्रथमेब्देनकुर्वीतमहाशुरुनिपातने ॥ अग्नितर्पणालक्षणेमादि ॥ नत्वाधान
म् ॥ तत्तुप्रथमाब्देभवत्येव (तदाहहेमाद्रावुशनाः) पितुःसपिंडीकरणांवार्षि
केमृतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्रागपिवत्सरात् ॥ अन्यतर्पणमितिशु
द्धितत्त्वेपाठः ॥ आदिपदं वृद्धिनिमित्तनित्यकर्मपरम् (दिवोदासीये) महा
तीर्थस्यगमनमुपवासव्रतानिच । संवत्सरनकुर्वीतमहाशुरुनिपातने ॥ इदंश्राद्धकौ
मुद्यांदेवीपुराणास्थमुक्तम् (गौडनिबंधेमात्स्ये) सपिण्डीकरणादूर्ध्वप्रेतःपार्व
णभुम्भवेत् । वृद्धोष्टापूर्तयोग्यश्चगृहस्थश्चसदाभवेत् ॥ वर्धातसपिण्डनाभावेना
धिकारीत्यर्थः ॥ गृहस्थःसपिण्डीपीत्यर्थःअतएवप्रेतकर्मागयनिर्वर्त्यचरेन्नाभ्यु
दयक्रियाम् । आचतुर्थततःपुंसिपञ्चमेशुभदंभवेदितिज्योतिषेउक्तम् (माधवी
येदेवलः) प्रसीतौपितरौयस्यदेहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नदैवंनापिवापिज्यंयाव
त्पूर्णांनवत्सरः ॥ इदंवर्धातसपिण्डनपरम् ॥ तथैवकाम्यंयत्कर्मवत्सरात्प्रथमादृ
तइतिधुहारीताद्येकवाक्यत्वात् ॥ वृद्धिनिमित्तापकर्षेतुकाम्यादिभवत्येवेतिगौ
डाः ॥ पित्र्यंसपिण्डनम् (अतएवलौगाक्षिः) अन्येषांप्रेतकार्याणिमहाशुरुनि
पातने । कुर्यात्संवत्सरादूर्वाक्श्राद्धमेकंतुवर्जयेत् । दाहाद्येकादशाहंतंकार्यम्
तत्राशौचांतरस्याप्रतिबंधकत्वात् ॥ आद्यंश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेहनीत्यु
क्तेश्च । एकंसपिण्डनम् (पत्न्यादौत्वपवादमाहमाधवीयेऋष्यशृङ्गः) पत्न्याः
पुत्रस्तत्पुत्रश्चात्रोस्तत्तनयेषुच । स्नुषांस्वस्रोश्चपित्रोश्च संघातमरणांयदि ॥
अर्वागिद्वान्माहपितृपुत्रसपिण्डयमाचरेत् (लौगाक्षिः) पत्नीपुत्रस्तथापौत्रोभ्रा
तातत्पुत्रकाअपि । पितरौचयदैकस्मिन्नग्निरेरन्वासरेतदा ॥ आद्यमेकादशेकु
र्याद्विप्रसेतुसपिण्डनम् (धवलनिबंधे) महाशुरुनिपातेतुप्रेतकार्यंयथाविधि ।

कुर्यात्संवत्सरादवर्गिकोद्दिष्टं न पार्वणम् (भृगुः) माता चैव तथा भ्राता भार्या पुत्र
 स्तथा स्नुषा । स्यामृतौ चरेच्छाद्वमन्यस्य न पुनः पितुः ॥ एतदपि संपिंडनपरम्
 पितुर्मृतावन्यस्य आद्वनचरेदित्यर्थः (शुद्धितत्त्वे देवलः) अन्यथा द्वंपरान्नं च
 गंधमाल्यं च मैथुनम् । वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूजां न वत्सरः (पारस्करभाष्ये वृह
 स्पतिः) पितर्युपरते पुत्रो मातुः आद्वान्निवर्तते । मातर्यपि च वृत्तायां पितृ आद्व
 दृते समम् ॥ समपितरं विना अन्यथा द्वनित्यर्थः (शुद्धितत्त्वे देवलः) महागुरुनिपा
 ते तु काम्यं किंचिन्न चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्म चर्यं च आद्वं देवक्रियां तथा ॥ एतत्स
 पिंडनात्प्रागितिकेचित् ॥ तदुत्तरमपीत्यन्ये (आद्वकौमुद्यां कालिकापुराणोप
 वर्धि) विशेषतः शिवपूजां प्रसीतपितृको नरः । यावद्वत्सरपर्यंतं मनसा पिनचा
 चरेत् (केचित्तु) पित्रोरब्दमशौचं स्यात्त्यसमासं मातुरेव च । त्रैमासिकं तु भा
 र्यायास्तदध्वं मातृपुत्रयोरिति स्मृतेः ॥ सपत्नमातुरब्दार्धमाहुः (आद्वकौमुदीकार
 स्तु) इयोरैव महागुरोरब्दमेकमशौचकम् । नान्येषामधिकाशौचं स्वजातिवि
 हितात्कलेतिसमूलजातकार्यविरोधाच्चिर्मूलमाह (हेमाद्रौ भविष्ये) गयाया
 द्वं मृतानां तु पूर्णोत्सवप्रशस्यते (त्रिस्थलीसेतौ गुरुदे) तीर्थयाद्वंगया आद्वं आद्व
 मन्यच्चैतद्वकम् । अद्दमध्येन कुर्वीत महागुरुविपत्तियु ॥ इदं वृत्त्यर्थं संपिंडनाभा
 वे ॥ ब्रह्मो संपिंडनापकर्षेऽद्दमध्ये पिदशादिकार्यमेव ॥ पितुः संपिंडनां कृत्वा
 कुर्यान्मासानुमासिकमिति छंदोगपरिशिष्टात् ॥ संपिंडीकरणादूर्ध्वप्रेतः पार्व
 णाभुवभवेदिति मात्स्यात् ॥ ततः प्रभृतिवैप्रेतः पितृसामान्यमप्नुते । विंदते पितृ
 लोकं च ततः आद्वं प्रवर्तते इति हारीतश्चेति श्रुत्वा परिणामः (यत्तु कातीयं) संपिंडी
 करणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् । एकौद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकादिति
 तत्रैकोद्दिष्टविधानात्तदद्यादित्यन्वयः ॥ तुर्यप्रादेजपार्वणो विकल्परुक्तः (ब्रह्म
 वैवर्त्ते) उद्वाहश्चोपनयनं प्रथमेऽद्दमेही प्रते । कृते संपिंडनेऽप्यध्वमस्थानां चोद्वाहं
 त्यजेत् ॥ तथापि कर्तुमिच्छंति त्रीणि शिष्टानि वैसुताः । मासिकान्यवशिष्टानि चा
 पक्वयचरेत्पुनः ॥ अत्रेदं तत्त्वम् ॥ ब्रह्मि विना वर्गापि संपिंडनापकर्षे पितृत्वप्राप्ति
 र्यथा तस्य ॥ कृते संपिंडी करणोत्तरं संवत्सरात्परं प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत

इतिविष्णुधर्मोक्तेः ॥ अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसंपिंडीकरणांभवेत् । प्रेतत्वमपि त
 स्यापि विज्ञेयंवत्सरं नृपेत्यग्निपुराणाच्च ॥ तेनतत्सत्त्वेपितृद्विदैवपित्र्येष्टवनधिका
 रः ॥ बृद्धिनिमित्तेत्वनंतरमेव ॥ अर्वाक्संवत्सराद्ब्रह्मपूरांसंवत्सरेपिवा । येस
 पिंडीकृताः प्रेतानतेषांतु पृथक्क्रियेतिशातातपोक्तेः ॥ तथैवक्राम्यमितिहेमा
 द्विभृतहारीतादिवशाच्चैवमिति (तथा) अस्थिसेपंगयाश्चाद्वंश्चाद्वंचापरपक्षि
 कस । प्रथमेन्द्रेपिकुर्वीतयदिस्याद्वक्तिमान्भुतः ॥ भक्त्यारव्यंश्चाद्वंतद्वानितिस
 दनपारिजातादयः ॥ अन्येयथाश्रुतमाहुः (तत्त्वंतु) यदीदंसमलंतदाबृद्धिंवि
 नापकर्षेपूर्ववृद्धयर्थेतुपरमिति योज्यम् (पतितानांगयायांविशेषोब्राह्म) क्रि
 यतेपतितानां चगतेसंवत्सरेकचित् । देशधर्मप्रमाणात्वाद्गयाश्चाद्वंस्त्वबंधुभिः ॥
 अथविधानानानि (तत्रपंचकमृतेमदनरत्नेगास्तडे) आदौकृत्वाधनिसाध्व मेत
 चक्षत्रपंचकम् । रेवत्यंतंसदादूय्यमशुभंदाहकर्मणि ॥ शवस्यतुसमीपेतुक्षेत्रव्या
 पुत्तलास्तदा । दभमयथास्तुचत्वारश्चक्षमंत्राभिसंविताः ॥ ततोदाहःप्रकर्तव्य
 स्तैश्चपुत्तलकैःसह । सूतकांतिततःपुनैःकार्यशांतिकपौष्टिकम् । पंचकेषुमृतो
 योवैनगांतिलभतेनरः ॥ तिलांश्चैवहिरण्यंच तमुद्दिश्यधृतंदहेत् (क्रियानिवंधे)
 भाजनोपानहौह्रवंहैममुद्रांचवासमी । दक्षिणादीयतेविप्रेसर्वपातकमोचनी (म
 दनरत्नेगार्ग्यः) यदिभद्रातिथीनांस्याद्भानुभौमशनैश्चरैः । विषादक्षैश्चसंयोगो
 द्वयोयोगोद्विपुठकरः ॥ द्विविपुठकरयोगेतुमृतिमृत्यंतरावहा । दहनेमरणोचै
 वत्रिगुणांस्यात्त्रिपुठकरे ॥ खलनेप्येवमेवस्यादेतद्वयोपशांतये । तिलपिष्टैर्यवैर्वा
 पिशरीरंकारयेत्ततः ॥ शूर्पेनिवायालंकृत्य दाहयेत्पैतृकोपरि (तद्दाहेसंवत्सा
 ह्नौब्राह्मणः) अस्मात्त्वमितिमंत्रेणा तिलपिष्टंप्रदाहयेत् । द्विविपुठकरयोर्दोष
 स्त्रिभिःकृद्धैर्व्यपोहति ॥ वासवेसरसांचेत्स्यात्तृदेवापिपुनर्मृतिः । सुवर्गाद
 क्षिणांदद्यात्क्षणावस्त्रसंयापिवा ॥ वासवंधनिसा (ब्राह्मे) कुंभमीनस्थितेचंद्रे
 सरसांयस्यजायते । नतस्योर्ध्वगतिर्दृष्टासंततौतशुभंभवेत् ॥ नतस्यदाहःकर्तव्यो
 विनाशास्त्रेयुजंतुषु । अथवातद्दिनेकार्योदाहस्तुविधिपूर्वकम् ॥ धनिसापंचके
 जीवोमृतोयदिकथंचन । त्रिपुठकरेयाम्यभेवाकलजान्मारयेत्तद्भुवम् ॥ तत्रानि

ध्वनिनाशार्थं विधानं समुदीर्यते । दर्भाणां प्रतिमाः कार्याः पञ्चोर्गासूत्रवेष्टिताः ॥ य
 वपिष्टेनानुलिप्तास्ताभिः सह शवं दहेत् ॥ प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः । प्रेत
 हर्ता पञ्चमस्तु नामान्येतानि च क्रमात् ॥ अत्र प्रतिमागंधपठपैः पूजयित्वा ॥ प्रथ
 मां शिरसि । द्वितीयां नेत्रयोः । तृतीयां वामकुक्षौ । चतुर्थीं नाभौ । पञ्चमीं पादयो
 र्न्यस्य तदुपरि नामभिर्घृतं हुत्वा । यमाय सोमं ज्यं वक्रमिति मंत्राभ्यां प्रत्येकं तां स्वा
 ज्यं हुनेदिति भट्टाः ॥ सूतकांते ततः पुनः कुर्याच्छांतिकपौष्टिकम् । कांस्यपात्रस्थ
 तं तैलं वीक्ष्यादद्याद्द्विजन्मने ॥ ब्रह्मविष्णुसहेशं देवसुराप्रोतयेततः । मायमुद्गायव
 ब्रीहिप्रियंगवादिप्रयच्छति ॥ स्वर्गादानं रुद्रजाप्यं लक्षहोमो द्विजार्चनम् । गोभू
 दानं यडं शोकुर्याद्द्वयोपशांतये (अपरार्कं) धनिष्ठा पञ्चकमृते पञ्चरत्नानि तन्मुखे ।
 प्राप्रयाहुतित्रयं तत्र हुनेत्तद्वहवपांसि ॥ ततो निर्हरां कुर्याद्द्वयोपशांतये विधिः स्मृ
 तः । इतरं निखने देवजले वा प्रतिपादयेत् ॥ त्रिपादसंमृते तद्वद्विराजशकलं मुखे ।
 तस्य पिष्टमयं कुर्यात्पुरुषत्रितयं ततः । होमः प्रतिमुखं कुर्यात्तथा वहवपांसि ॥
 काशीयसंचकापसिं कुसुमं प्रतिपाद्य च । निर्यात्य सागिनं संस्कुर्याद्भुव्यरनौवान्य
 मुत्सजेत् (तथैव) कनकं हीरकं नीलं पञ्चरागं च मौक्तिकम् । पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तमृ
 धिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥ रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्गाकर्षार्धमेव च । सुवर्गास्याप्य
 भावे तु आज्यं ज्ञेयं विचक्षणाः ॥ मदनरत्नेप्येवम् (तथा) एकाशीतिपलं कांस्यं तद
 र्धं वा तदर्धकम् । नवग्रहं त्रिपलं वापि दद्याद्द्विप्राय शक्तितः (तथान्यत्र) स्वगृह्यो
 क्तविधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनं ततः । अन्वाधानं निर्वपणां देवतानां तथाहुतिः यमा
 यधर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुंब
 राय दक्षाय नीलाय परमेष्ठिने । रुद्रोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् ॥ विधि
 नाश्रपणां कृत्वा एकैका माहुतिं हुनेत् । कृष्णां गां कृष्णावस्त्रां च हैमनिष्ठकसमन्वि
 तान् ॥ दद्याद्द्विप्राय शांताय प्रीते भवतु मेयमः ॥ त्रिपादसंमृते देव (अपरार्कं) पुन
 र्वसूत्तराया द्वाहृत्तिकोत्तरफाणुनी । पर्वभाद्रा विशाखा च ज्ञेयमेतत्त्रिपादभं (मयूर
 चित्रगर्गाः) मृतः स्मशानं यो नीत उपजीवति मानवः । गृहे यस्य प्रविश्यो मौक्तिके दैत्य
 कदाचन ॥ अचिरान्मृत्युमायातिहतदारपरिग्रहः । तत्र शांतिप्रवक्ष्यामि धर्मराज

सतं यथा ॥ ससीरासांघृताक्ताना मग्नेर्हुत्वासुखेबुधः ॥ औदुम्बरीणां विधिवत्
ततः शांति कृता भवेत् ॥ सावित्र्यष्टमहस्त्रेणासीरशांति चकारयेत् । कपिलांतिल
कांस्यञ्च हुतान्तेभूरिदक्षिणोति (अथ ब्रह्मचारि मृतौ शौनकः) ब्रह्मचारि मृतौ
रीतिं कथयामि समासतः । तत्रावकीर्णादेषस्य प्रायश्चित्तप्रशान्तये ॥ द्वाद
शाब्दं यडब्दं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवाचरेत् । स्नातको ब्रह्मचारी च निधनं प्राप्नुयाद्य
दि ॥ संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यौतौ ततः परम् ॥ देशकालौ स्मृत्वा २ मुकगो
वा २ मुकनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचारिणां ब्रतविमर्गं करिष्य इत्युक्त्वा हेम्नानां दीप्राह्णं
कृत्वा २ ग्निं प्रतिष्ठाप्या धारान्ते च हस्तभिव्याहति भिरग्नये ब्रतपतये ब्रतानुष्ठानम
स्पादनाय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चाज्यं हुत्वा स्विष्टकृदादिसमाप्य पुनर्देशकालौ स्मृ
त्वा र्कविवाहं करिष्य इत्युक्त्वा हेम्नानां दीप्राह्णं कृत्वा र्कशाखां शवञ्च हरिद्रया लि
प्त्वा पीतसूत्रेणावस्त्रं युग्मेन चावेष्ट्या ग्निं प्रतिष्ठाप्या धारां तेन ये बृहस्पतये विवा
हविधियोजका यच्च यस्मै त्वं कामं कामायेति कामाय व्याहतिं भिश्चाज्यं हुत्वा
स्विष्टकृदादिसमाप्य र्कशाखां शवञ्च दहेत् (विधानमालायां) येषां कुले ब्रह्म
चारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि । तत्कुलं सयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् । मृतस्य
प्रियमाणास्य यडब्दं व्रतमादिशेत् ॥ त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपीनकान्
वान् हस्तमात्राः कर्णमात्रादद्यात्कृष्णांजिनानि च । पादुकाश्च स्यान्निगोपी
चंदनमेव च ॥ सर्गाप्रवालमालाश्च भूयणादिसमर्पयेत् । एवं कृते विधाने च विघ्नः
कोऽपि न जायते ॥ अत्र मूलं मृग्यम् (कुष्ठिमृतौ तु यमः) मृतस्य कुष्ठिनो देहं निखने
दुर्गोष्मभूमिषु । वासरत्रितयं पञ्चादुत्पृथ्वा न्यव्रतं दहेत् ॥ नगं गाल्वनं कार्यं निक्षेपे
विधिरुच्यते । यडब्दव्रतपूर्णे न विधिनांत्यं क्रतुं चरेत् ॥ ततोऽस्थिसंचयं तस्य गंगा
यां प्रक्षिपेत्सुधीः । मांसि मांसिततः कुर्यान्मांसि श्राद्धानि पार्वणात् ॥ इत्येतत्कुष्ठि
मरणे कथितं शास्त्रकोविदैः (शुद्धितत्त्वे भविष्ये) शृणुकुष्टगाणां विप्रउत्तरोत्तरतो
युक्तम् । विचर्चिका तु दुष्टचर्मचर्चरीयस्तृतीयकः । विकर्चव्रणाताम्रौ च कृष्णाश्च
ते तथाष्टकमित्युक्त्वा मृते तु प्रापयेत्तीर्थमथवा तस्मै लक्ष्म । नपिंडं नोदकं कार्यं
न च दानक्रियां चरेत् ॥ यगमासीय त्रिमासीय मृतः कुष्टी कदाचन । यदि स्नेहाच्चरे

हाहंयतिप्रचांद्रायणांचरत् ॥ अकृतप्रायश्चित्तकुश्यादिदाहेइदंप्रायश्चित्तम् ॥
 अतएवकुश्यादिवत्कुशिनोपिद्वादशरात्रंशूलपाणिनोक्तम् ॥ अतएवान्यदीयं
 कुशिनोमरणांतमाशौचमुक्तं(कौर्मै)क्रियाहीनस्यसूखस्यमहारोगिणाएवच ।
 यथेष्टाचरणास्याहुर्मरणांतमशौचकम् (महारोगास्तु) वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमे
 होदरभगंदराः ॥ अर्शासिग्रहातीत्यष्टौमहारोगाःप्रकीर्तिताइति (रजस्वलाया
 स्तुवृद्धशातातपः) रजस्वलायाःप्रेतायाःसंस्कारादीनिनाचरेत् । ऊर्ध्वत्रिरात्रा
 तस्नातांतांशवधर्मैरादाहयेत्॥अतःप्रक्षाल्यकायवदध्वव्यहीनंदहेत् (संकटेतुम
 दनरत्नेस्मृत्यंतरे) उदक्यासूतिकावापिमृतास्याद्यदितांतदा । आशौचेत्वनति
 क्रांतेदाहयेदंतरायदि ॥ उद्धृतेनतुतोयेनस्नापयित्वातुमंत्रतः । आपोहिष्येति
 सृभिर्हिरण्यवर्णाश्चित्तसृभिः ॥ पवमानानुवाकेनयदंतीतिचसप्तभिः । ततोयज्ञ
 पवित्रेणागोमूत्रेणाथतेद्विजाः ॥ स्नापयित्वान्यवसनेनाच्छाद्यशवधर्मतः । दाहा
 दिकंततःकुर्यात्प्रजापतिवचोयथा ॥ यज्ञपवित्रमापो अस्मानितिमिताक्षराया
 म् ॥ पंचभिःस्नापयित्वातुगव्यैःप्रेतारजस्वलां । वस्त्रांतरातृतंकृत्वादाहयेद्विधि
 पूर्वकम् (गृह्यकारिकायां) अंतरिक्षमृतायेचवह्नावपुःप्रसादतः ॥ उदक्यासूति
 कानारीचरेचांद्रायणावयम् ॥ ततोयवपिष्येनानुलिप्याद्येत्तरशतंशर्षोदकैः सं
 स्नाप्यभस्मगोमयमृत्कुशोदकपंचगव्यशुद्धोदकैरापोहिष्यापावमानोभिःसंस्ना
 प्यान्यवस्त्रेधृतेदहेदितिभट्टाः (अत्रप्रायश्चित्तमाहबौधायनः) उदक्यासूतिका
 मृत्यौचरेचांद्रायणावयमिति (सूतिकायास्तुमिताक्षरायाम्) सूतिकायामृत्यां
 तुकथंकुर्वतियाज्ञिकाः । कुंभेसलिलमादायपंचगव्यंक्षिपेत्ततः ॥ पुरायान्भिरमं
 ज्याथोवाचाशुद्धिलभेत्ततः ॥ तेनैवस्नापयित्वातुदाहंकुर्याद्यथाविधि॥ अब्लिं
 गाभिर्मंत्रिताभिर्वामिदेव्याभिरेवच ॥ अन्यैश्चवास्तुगौर्मत्रैःसंस्नाप्यविधिनादहे
 त् (गृह्यकारिकायाम्) सूतिकासरणोप्राप्ते सर्वोयध्यनुलेपनम् । असूतकीतुसंपृ
 ष्ठाशूर्पाणांतुशतंक्षिपेत् (प्रायश्चित्तेविशेषस्तत्रैव) सूतिकातुयदासाध्वीविस्त्रा
 तांमरणांगता । त्रिवर्षपूर्णापर्यंतंशुत्थेत्कृच्छ्रेणसर्वदा ॥ इदंचाद्यज्यहे ॥ सति
 कातुयदानारीरजसातुपरिष्नुता । त्रियेतचेत्तुसानारीद्विवर्षकृच्छ्रमाचरेत् ॥ इ

द्वितीयञ्यहे ॥ सूतिकातुयदासाध्वीविस्नातामरणांगता । अब्दकृच्छ्रे राशु
 लब्धे त्वयासस्यवचनंयथा ॥ इदंतीयञ्यहे (अत्राशक्तौपसांतरमुक्तंतत्रैव) सूति
 कातुयदानारीविस्नातामरणांगता । त्रिग्रणावदिनादवागोकाब्देनविशुद्ध्यति(ऊ
 र्वतु) सूतिकातुयदानारीप्राणाश्चैवपरित्यजेत् । मासमेकावधिंयावत्त्रिभिःकृ
 च्छे विशुद्ध्यति (गर्भिणीमृतौतुमदनरत्नेशौनकः) गर्भायुदक्यासंस्कारंशिशु
 संस्कारमेवच । प्रवक्ष्यामिसमासेनशौनकोहं द्विजन्मनाम् ॥ गर्भिणीमरणोप्राप्ते
 गोमूत्रेणजलैःसह । आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैःप्रोक्ष्यभर्तृसमास्थितः ॥ प्रेतंश्मशाने
 नीत्वाथो लिख्यसव्योदरन्ततः । पुत्रमादायजीवंश्चेत्स्तनंदत्वासुतायतु ॥ य
 स्तेस्तनःशशयइत्युच्चाग्रामेनिधायच । उदरंचात्रांकुर्यात्पृथदाज्येनपर्यच ॥ मृ
 द्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः । स्नाप्यचाच्छाद्यवासेभिः शैवधर्मैरा
 दाहयेत् ॥ तत्रैवग्रहशीतिमतेगद्यानि ॥ गर्भिरायामृतायांदक्षिणांशिरसंनिधा
 यतस्यानाभिरंध्रात्सव्यमुदरंचतुरंगुलंहिररायगर्भः समधर्ततेतिछित्वा गर्भश्चेद
 प्राणास्तंप्रक्षाल्यनिखनेत्सयदिजीवन् जीवत्वंसमपुत्रकेत्युक्त्वाक्षेत्रियेत्वेतिपंच
 भिः स्नापयित्वाहिररायसंतर्धाय भूमौनिधायव्याहृतिभरिभिमंत्रययस्तेस्तनः
 शशयइतिस्तनंपाययित्वाशिशुंग्रामंप्रापयेत् ॥ गर्भच्छेदस्थले शतायुत्रायेतिपंचाहु
 तीर्हुत्वाप्राणायस्वाहापूठोस्वाहेत्यनुवाकाभ्यांव्याहृत्यावाज्यंहुत्वाभिन्नमुदरं
 सूत्रेणसंग्रथयधूतेनानुलिप्यब्राह्मणायतिलान् गांभिमंसुवर्गादद्यादययथोक्तेन
 कल्पनेनदहेत्वौघायनेनतुशतांयुधायेतिपंचहोमानंतरं प्रयासायायासायविया
 सायसंयासायोद्यासायशुचेशोकायतप्यतेतपत्यै ब्रह्महत्यायैसर्वस्मैइतिस्वाहां
 तैराहुतयोप्याधिकाउक्ताः(गृह्यकारिकायाम्) यदागर्भवतीनारीसशल्यासंस्थि
 ताभवेत् । कुक्षिंभित्वाततःशल्यंनिर्हरेद्यदिजीवति ॥ प्रसीतंनिखनेत्तंतुप्रायश्चित्त
 त्तमतःपरम् । सात्रयस्त्रिंशतांकृच्छ्रैःशुद्ध्यतेशल्यदोयतः ॥ सगर्भदहनेतस्याव
 र्गाजंवधपातकं । प्रायश्चित्तंचरित्वातुशुद्ध्यतिपापकारिणाः ॥ दग्ध्वातुगर्भसंयु
 क्तांत्रिरब्दकृच्छ्रमाचरेत् ॥ अथान्वारोहणंस्त्रीणामात्मनोभर्तुरेवच ॥ सर्वपापक्षय
 करंनिरयोत्तारणायच ॥ अनेकस्वर्गफलदंमुक्तिदंचतथैवच ॥ जन्मांतरेचसौभाग्य

धनपुत्रादिवृद्धिदम् ॥ देशकालौस्मृत्वा २ संवतीसमाचरत्वस्वर्गलोकमहीयमान
 त्वमनुख्यलोमसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितचतुर्दशेंद्रा वच्छिन्नकालि
 कक्रीडमानत्वमाहृपितृश्वशुरकुलत्रयपतत्वब्रह्मघनमिवघनकृतघन पतिपतत्वप
 त्यवियोगकामाभर्तृज्वलच्चितारोहरांकरिष्ये ॥ अनुगमनेतुफलमुल्लिख्योन्वारो
 हरांकरिष्यइत्युक्त्वाहरिद्राकुंकुमांजना दियुतशूर्पांगिसुवासिनीभ्योदद्यात् (सं
 वस्तु) लक्ष्मीनारायणोदेवोबलसत्त्वगुणाश्रयः । गाढसत्त्वंचमेदेयाहाराकैःपरि
 तोषितः ॥ सोपस्करांगिशूर्पांगि वाराकैःसंयुतानिच । लक्ष्मीनारायणाप्रीत्यै
 सत्त्वकामाददाम्यहम् ॥ अग्नेःसमीपमागत्यपंचरत्नानिपल्लवे । नीलांजनंतथा
 बध्वामुखेमुक्ताफलंन्यसेत् ॥ ततोऽग्निप्रार्थनं कृत्वासंवेगानेनमिश्रितम् । स्वाहा
 संप्लेयनिर्विरागासर्वगोब्रहुताशन ॥ सत्त्वमार्गप्रदानेननयमांभर्तुरंतिकम् ॥ ततो
 र्नावाज्येनाग्नयेतेजोधिपतयेविषावेसत्त्वधिपतयेकालायधर्माधिपतयेपृथिव्यै
 लोकाधिपतयेद्भ्योरसाधिसात्रीभ्यः । वायवेबलाधिपतयेआकाशायसर्वाधि
 पतयेकालायधर्माधिसात्रीभ्यः । ब्रह्मणेवेदाधिपतयेरुद्रायशम
 शानाधिपतयेचहुत्वाग्निं प्रदक्षिणी कृत्यद्वयमुपलांचसंपूज्यपुठपांजलिगृहीत्वा
 ग्निं प्रार्थयेत् ॥ त्वमग्नेसर्वभूतानांसंतप्रचरसिसाक्षिवत् । त्वमेवदेवजानीयेनवि
 दुर्यानिमानुषाः ॥ अनुगच्छामिभर्तारिवैधव्यभयपीडिता । सत्त्वमार्गप्रदानेन
 नयमांभर्तुरंतिकम् ॥ मंत्रमुच्चार्यशनकैःप्रविशेच्चहुताशनम् (गौडास्तु) इमाना
 रीरविधवाइति ॥ ओं इमाःप्रतिव्रतापरायाःस्त्रियोयायाःसुशोभनाः । सहभर्तुः
 शरीरेणसंविसंतुविभावमुर्मितिचविप्रःपठेदित्याहुः (कातरांतु) प्रेतोत्तरेसुप्तां
 देवरःशिष्योवाउदीर्येतिद्वाभ्यामुत्थापयेत् ॥ एतन्महिमासिताक्षरादौज्ञेयः
 (पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे) अनुब्रजतिभर्तारिगृहात्पितृवतंसुदा । पदेपदेप्रवमेधस्य
 फलंप्राप्नोत्यनुत्तमम् (यस्त्वंगिराः) यास्त्रीब्राह्मणाजातीयामृतंपतिसनुब्रजेत् ।
 सास्वर्गमात्मघातेननात्मानंनपतिंनयेदिति (यच्चव्याघ्रपात) नम्रियेतसमंभर्ता
 ब्राह्मणशोककर्षिता । तब्रह्मगतिमाप्नोतिमरणादात्मघातिनीतिपृथक्चि
 तिपरम् ॥ पृथक्चिंतितिसमारुह्यनविप्रागंतुमर्हति । अन्यासांचैवनारीणांस्त्री

धर्मायंपरः स्मृतस्त्युशनसोक्तेः ॥ पृथक्चित्तस्तुष्टात्रियादिपरा (तद्विविधो)
 देशांतरे मृते पत्योसाध्वीतत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसिसंशुद्धाप्रविशेज्जातवेद
 सम ॥ ऋग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीनभवेदात्मधातिनी । अथाशौचेनितृतेतुश्राद्धं प्रा
 प्रोतिशास्त्रवत् ॥ इमानारोरविधवाइति ऋग्वेदवादः ॥ अथाशौचमन्वारोहणा
 परमिति स्मार्ताः ॥ नियेधवाक्यानि प्रायश्चित्तार्थमृतेन पतितेन वा सहमरणानिये
 धपराणीत्याहुः ॥ अस्थिदाहे पलाशदाहे वा न पृथक्चित्तिदोषः ॥ अंगत्वेन स्था
 नापत्यावाशरीरतुल्यत्वात् (यत्तु) ब्रह्मघ्नो वा ह्यघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः ।
 पुनात्यविधवानारीतमादाय मृता तु येति हारीतीयं तत्पतितदाहादिनियेधेन सह
 मनस्यदूरतोपास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वीचंद्रः ॥ जन्मांतरो यपापवता सह
 मरणो नोद्धारइति स्मार्तगौडाः (शुद्धितत्त्वे व्यासः) दिनैकगम्य देशस्था साध्वी चे
 त्कृतनिश्चया । नदहेत्स्वामिनंतस्यायावदागमनं भवेत् (तत्रैव भविष्ये) तृतीये हि
 उदक्यायामृते भर्तरि वैद्विजाः । तस्यानुमरणार्थं विस्थापयेदेकरात्रकम् ॥ एकां
 चितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति । तद्वर्तुः क्रियाकर्ता स तस्याप्रचक्रियांचरेत् ॥
 सप्तदशाहंतरम् ॥ यश्चाग्निदाताप्रेतस्य पिंडं दद्यात्स एव हीति वायवीयोक्तेः
 (आपस्तंबः) चितिं भ्रष्टा तु यानारीमोहादिचलिता भवेत् ॥ प्राजापत्येन शुद्धो तत्
 स्माद्वै पापकर्मणाः (तथा) अन्वारो हेतुनारीणां पत्युश्चैकोदकक्रिया । पिण्डदान
 क्रिया तद्वच्छास्त्रप्रत्यादिदकं तथा ॥ अन्वारो हेतुते पत्न्याः पृथक् पिंडांस्तिलांजली
 च । पृथक् शिलेन कुर्वीत दद्यादेकशिलेतथा ॥ अन्यत्प्रागुक्तम् । इदं गर्भिणी बालाप
 त्यासूतिकारजस्वलाव्यभिचारिणीभिर्नकार्यं ॥ स्त्रीरिणीनां गर्भिणीनां पतिता
 नांचयोयिताम् । नास्ति पत्याग्नि संवेशः पतितौ हितथा उभाविति मदनरत्ने स्मृति
 संग्रहे कतेः (मदनरत्ने बृहस्पतिः) बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति । ब्र
 तोपवासनियतारक्षेद्गर्भं च गर्भिणी ॥ तृतीयपादे रजस्वलासूतिकार्चेति पृथिवी
 चंद्रोदये गौडीयशुद्धितत्त्वे च पाठः (तत्रैव बृहचारदीयेषु) बालापत्या च गर्भिणीयो
 ह्यदृष्टं न तवस्तथा । रजस्वलाराजसुतेनारोहंति चितां तुताइति (अत्र) पतिव्रतासा
 संदीप्तं प्रविशेद्याहुताशनमिति भारतादृग्वेदवादात्साध्वीस्त्रीति ब्राह्मणम् ॥ पतिव्र

तानामेवाधिकारो न दुर्वृत्तानाम् (यत्तु) अवसत्यचयाः पूर्वपतिंदुष्टेन चेतसा । व
र्ततेयाप्रचसततंभर्तृणांप्रतिकूलतः ॥ तत्रानुमरणांकालेयाः कुर्वन्ति तथाविधाः ।
कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूता भवंत्युतेति भारतं ॥ तत्तकैमुत्तिकन्यायेन स्ता
वकमिति पृथ्वीचंद्रः ॥ ब्राह्मराया एकचित्तिरेव न पृथक्चित्तिः ॥ सत्रियादीनां
पृथगेकावेतिकल्पतरुत्नाकरमदनपारिजातादयः ॥ शुद्धिचिंतामणौ चैवम् ॥
तत्रान्वारोहणोभर्तृशौचमध्ये ॥ तदूर्ध्ववाकृतेत्रिरात्रमध्ये एव दशपिंडाः ॥ सह
गमने तु भर्तुराशौचतुल्यमाशौचं पिंडदानं च ॥ अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिण्डा
स्त्यहेरातु । स्वाभ्याशौचेन्यतीते तु तस्याः श्राद्धं प्रदीयत इति शुद्धितत्त्वेशूलपा
शौचपैठीनसिस्मृतेः ॥ संस्थितं पतिमालिङ्ग्य प्रविशेद्याहुताशनम् । तस्यापि
ण्डादिकं देयं क्रमशः पतिपिण्डवदिति शूलपाशाशुद्धितत्त्वधृतव्यासेकतेः ॥
अन्यत्प्रागुक्तम् ॥ यदा तुरजस्वलापि पत्नी मृते पत्यौ देशकालवशात्तदैवानुग
च्छतिन शुद्धिं प्रतीक्षते तत्र विधिः (देवयाज्ञिकनिबन्धे) यदा स्त्रियामुदकयायां
पतिः प्राणान्समुत्सृजेत् । द्रोणमेकं तण्डुलानामवहन्याद्विशुद्धये । मुसलाघातैस्त
दस्तृक् स्रवते योनिमण्डलात् । विरजस्कामन्यमाना स्त्री चित्ते तदस्तृक् क्षयम् ॥ इ
द्वाशौचं प्रकुर्वीत पंचमृत्तिकया पृथक् । त्रिंशद्विंशतिर्दशचगवां दत्त्वा त्वहः क्रमा
त् ॥ विप्राणां वचनाच्छुद्धासमारोहेद्भुताशनम् । नारीणां सरजस्काणामियं शु
द्धिरुदाहता ॥ अवश्याद्वा दौर्निर्णयः पूर्वमुक्तः ॥

इति श्रीभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धावन्त्यकर्मनिर्णयः ॥

(अग्निप्रवेशाशक्तौ तु विष्णुः) मृते भर्तुरिब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणांचेति (ब्र
ह्मवैवर्ते) सहानुगमनं शस्तं वैधव्यस्याथपालनम् (यत्तु तत्रैव) कलौ नान्या गतिः
स्त्रीणां सहानुगमनाद्भवति इति ब्रह्मचर्याशक्यत्वपरम् (तथाचमनुः) ब्रह्मचर्यचरे
द्वापि प्रविशेद्याहुताशनम् (काशीखण्डेऽपि) पत्यौ मृते पियायो विद्वैधव्यं पाल
येत् क्वचित् । सा पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकं समप्नुते ॥ अनुयाति न भर्तारं यदि दै
वात् क्रयं च न । तत्रापि शीलं संरक्षेच्छीलभंगात्पतत्यधः ॥ तद्वैगुरायादपि स्वर्गा

त्पतिःपततिनान्यथा । तस्याःपिताचमाताच भ्रातृवर्गस्तथैवच (अथविधवा
धर्माः मदन्तरत्नेस्कांदे) विधवाकवरीबन्धोभर्तृबन्धायजायते । शिरसोवपनं
तस्मात्कार्यविधवयासदा ॥ एकाहारःसदाकार्यनद्वितीयःकदाचन । मासोप
वासंवाकुर्याच्चांद्रायणमयापिवा ॥ पर्यंकशायिनीनारीविधवापातयेत्पतिम् ।
नैवांगोद्वर्तनंकार्यस्त्रियाविधवयाक्वचित् ॥ गन्धद्रव्यस्यसंभोगोनैवकार्यस्तथा
पुनः । तर्पणंप्रयहंकार्यभर्तुस्तिलकुशोदकैः ॥ तत्पितुस्तत्पितृचापिनामगो
त्रादि पूर्वकम् ॥ इदमपुत्रापरमितिमदनपारिजातः ॥ नाधिरोहेदनडवाहंप्राणैः
कंडुगैरपि । कंचुकंनपरीदध्याद्वासेनविहृतंनसेत् ॥ वैशाखेकार्तिकेमाघेवि
शेप्रनियमंचरेत् (प्रचेताः) तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यत्तिष्ठ
ब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् (आद्यादौतुविशेषःप्रागुक्तः । यत्तुबौधायनः)
संवत्सरंप्रेतपत्नीमधुमांसंविवर्जयेत् । अधःशयीतयगमासानितिमौद्गल्यभा
षितमितितदसत्रणापरमित्यपरार्कः(अथसंन्यासः । याज्ञवल्क्यः) वनाद्गृहा
द्वाह्मत्वेसिंसार्ववेदसदसिणां । प्राजापत्यांतदंतेतानरनीनारोप्यचात्मनि ॥ अ
थोतवेदोजग्रहृतपुत्रदानन्नदोगिनमान् । शक्याचयज्ञहन्मोक्षेनःकुर्यात्तुनान्य
था ॥ सतदाश्रमसमुच्चयपक्षे ॥ जाबालश्रुतौत्वन्येपिपक्षाउक्ताः ॥ यदिचेतरथा
ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा ॥ अथपुनरव्रतीवास्नातकोवास्नातकोवात्सन्ना
गितकोवायदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति (अंगिराः) प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वा
प्रव्रजेद्वागृहादपि । वनाद्वाप्रव्रजेद्विद्वानातुरोवायदुःखितः ॥ आतुरोमुमर्युः ॥
दुःखितश्चौरव्याघ्रादिभीतः (भारते) आतुराणांचसंन्यासे नविधिर्नैवच
क्रिया । प्रेयसात्रंसमुच्चार्यसंन्यासंतत्रपूरयेत् (जाबालश्रुतावपि) यद्यातुरः
स्यान्मनसावाचावासंन्यसेदिति ॥ अत्रविप्रस्यैवाधिकारः ॥ ब्राह्मणाःप्रव्रजं
तीतिजाबालश्रुतेः ॥ आत्मन्यरनीन्समारोप्यब्राह्मणाःप्रव्रजेतगृहादितिमनूक्ते
प्रचेतिविज्ञानेश्वरादयः (वृद्धयाज्ञवल्क्योपि) चत्वारोब्राह्मणास्योक्ताआश्र
माःश्रुतिचोदिताः । सत्रियस्यत्रयःप्रोक्ताद्वावेकोवैश्यशूद्रयोरिति (साधव
स्तु) ब्राह्मणाःसत्रियोवाथवैश्योवाप्रव्रजेद्गृहादितिकौर्माद्युक्तेर्वर्णात्रयस्या

प्यधिकारः ॥ पूर्ववाक्यंतुकायायदण्डादिनियेधार्थं ॥ सुखजानामयंधर्मोय
द्विषोर्लिङ्गधारणम् । राजन्यवैश्ययोर्नेतिदत्तात्रेयमुनेर्वचइतिबोधायनोक्तेरि
तिपक्षांतरमाह ॥ तत्त्वंतुकुटीचकादिपरमेतदिति ॥ योपिसंन्यासंपलपैतृक
मितिकलौनियेधःसोपिबिदण्डादिपरइत्युक्तंप्राक् ॥ सचसंन्यासश्चतुर्थेत्याह
(हारीतः) कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैवतृतीयकः । चतुर्थःपरमोहंसोयोयः
पञ्चात्सउत्तमः ॥ आद्यःपुत्रादिनाकुटींकारयित्वातत्रगृहेवावसनकायायवा
साःशिखोपवीतविदण्डवान्बन्धुसुखगृहेवाभुंजानआत्मज्ञोभवेत् ॥ सतदत्यंता
शक्तपरम् ॥ द्वितीयस्तुबन्धून्निहत्वासप्तागाराणिभैसंचरन्पूर्वाक्तवेषःस्यात् ॥
हंसस्तुपूर्वाक्तवेषोप्येवदण्डः ॥ एकन्तुवैशावंदण्डंधारयेन्नित्यमादरादितिस्कां
दात्(विष्णुरपि) यज्ञोपवीतंदण्डं च वस्त्रंजन्तुनिवारणम् । तावानपरिग्रहः
प्रोक्तोनान्योहंसपरिग्रहः (चतुर्थोपिस्कांदे) परहंसस्त्रिदंडंचरज्जुगोवालनिर्मि
ताम् । शिखांयज्ञोपवीतंचनित्यंकर्मपरित्यजेत् ॥ अयमप्येकदंडस्य ॥ येतुशि
खोपवीतादित्यागनियेधास्तेकुटीचकादिपराः (यत्तुमेधातिथिः) यावन्नस्युच्च
योदंडास्तावदेकेनवर्तयेदिति ॥ तदपितत्परमेव (यच्चात्रिः) चतुर्धाभिन्नवःप्रो
क्ताःसर्वेचैवविदांडिनइति ॥ तद्वदण्डादिपरम् ॥ नयाष्टिपरम् ॥ वागदंडोयम
नोदंडःकर्मदंडस्तथैवच । यस्यैतेनियतादंडाःसत्रिदंडीतिचोच्यतेइतिमनक्तेः ॥
तस्मात्परमहंसस्यैकदंडस्य ॥ सोप्यविदुषः ॥ विदुषस्तुसोपिनास्ति ॥ नदंडं
शिखांनाच्छादनंचरतिपरमहंसइतिमहोपनिषदुक्तेः ॥ ज्ञानमेवास्यदंडइतिवा
क्यशेषाच्च (यत्तुयमः) काष्ठदंडोधृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः । सयातिनरकान्
घोरान्महारौरवसंज्ञितानितितद्वैराग्यंविनाजीवनार्थसंन्यासपरम् ॥ एकदंडं
समाश्रित्यजीवंतिबहवोनराः । नरकैरौरवेधोरेकर्मत्यागात्पतंतितइतिस्मृतेः
(यच्चाश्चमेधिके) एकदंडोत्रिदंडोवाशिखासुंडितसववा । कायायमात्रसारोपि
यतिःपूज्योयुधिष्ठिरेतितस्यापिपूर्वाक्तव्यवस्थान्नेया (अथतद्विधिःबोधायनः)
कृत्वाश्राद्धानिसर्वाणिपित्रादिभ्योऽष्टकंपृथक् ॥ वापयित्वाचकेशादीन्मार्जये
न्मातृकामाः ॥ सर्वाणीतिस्वस्यनवश्राद्धयोडशश्राद्धादिकृत्वेत्यर्थः (स्मृत्यर्थ

सारेपि) एकौद्विष्टविधानेन कुर्याच्छाब्दानियोडश । अग्निमान्पार्वगोनैवविधि
नानिर्वेत्स्वयमिति (कात्यायनः) कृच्छ्रांस्तुचतुरःकृत्वापावनात्यमनाश्रमी
आश्रमीचेत्तप्तकृच्छं तेनासौयोग्यतां व्रजेत् (बौधायनः) सदैवमार्यिकंदिव्यं पि
च्यं मातृकमानुषे । भौतिकं चात्मन प्रचांते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् (अत्रक्रममाह
हेमाद्रौ शौनकः) देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा देवताः ॥ आर्यदेवार्थि ब्रह्मार्थि सत्र
र्ययः ॥ देवार्थि सत्रार्थि मनुष्यार्थयोवा ॥ मरीच्यादि ऋषय इति संन्यासपद्धतौ त
च्चिंत्यम् ॥ दिव्ये वसुस्तद्रादित्याः ॥ मानुषे सनकसनंदनसनातनाः ॥ भूतश्राद्धे पृथि
व्यादिभूतानि च सुरादिकरणानि चतुर्विधे भूतग्रामश्चेति तिस्रः ॥ पित्र्ये पित्रा
दित्रये मातामहाश्च ॥ मातृक्रेमात्रादयस्त्रिस्तस्रः ॥ आत्मश्राद्धे आत्मपितृपिता
महादेवताः ॥ आत्मश्राद्धं परमात्मदेवत्यमितिसंन्यासपद्धतौ तच्चिंत्यम् ॥ सर्व
व्रतादीमुखत्वं विशेषराज्ञेयम् ॥ सर्वव्रतपिंडदानम् ॥ युग्माविप्राः ॥ दक्षकृतसत्य
वसूवाविप्रवेदेवौ ॥ अन्यक्षादीश्राद्धवदिति हेमाद्रिः (स्मृत्यर्थसारे) केशप्सशु
लोमनखं वापयित्वोपकल्पयेत् । दंडं जलं पवित्रं च शिष्यं पात्रं कंसं डलुम् ॥ आस
नं कौपीनमाच्छादनं कथां पादुके इति दशपंचवा ॥ एतच्च पूर्वैर्द्युनादीमुखं कृत्वा परे
द्युः पुरायाहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकः (बौधायनः) श्रीन्दंडानंगुलीरथुला
वैगावानुसूर्ध्वसंमितान् । एकादशनवद्विचित्रचतुःसप्तान्यपर्वकान् । वैष्टिता मूक
ष्णा गोवात्तरज्ज्वातुचतुरंगुलान् । एकोवातादृशोदंडो गोवात्तसदृशो भवेत् ॥ अ
नग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन विधिना ततः । पृष्टे दिवि विधानेनेत्यर्थः ॥ स्वाग्नावे
वाग्निमान् कुर्यादपवर्गोक्तमादितः । आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिवृद्धाजलमेव वा ॥
ओं भूरित्यादिना प्राश्रयरात्रिं चोपवसेत्ततः । अथादित्यास्तमयात्पूर्वमग्नीन् विह
त्यसः ॥ आज्यमग्नीगार्हपत्ये संस्कृत्यैतेन च सुचा ॥ पूर्यायाहवनीये तु जुहुया
त्प्रणावेन ततः । ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यादग्निहोत्रे हुनेत्ततः ॥ संस्तीर्य गार्हपत्यस्या
दर्भानुत्तरतो वतु । पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतनमवतु ॥ जागृयाद्रात्रिमेतांतु
यावद्ब्राह्मो मुहूर्तकः । अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्तनंततः ॥ इष्टिर्वैश्रवा
नरीं कुर्यात्प्राजापत्यमथापि वा (जावालश्रुतौ) तद्वै के प्राजापत्यमेवेष्टिं कुर्वन्ति त

दुतथानकुर्यादग्नेयीमेवकुर्यात्पश्चात्तत्रैधातवीयामेवकुर्यादित्युक्तम् ॥ तेनात्रवि
 कल्पः (अत्राहुः) त्रेताग्नेः प्राजापत्या तद्वाक्येशे प्राग्नीनि तित्वहुत्वयुतेः ॥ अकाराने
 स्त्वाग्नेयीति ॥ अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने दैवानरआग्नेयोवाचसरिति साधवः
 (कात्यायनः) आत्मन्यग्नीन्समारोप्यवेदिसधस्थितो हरिम् । ध्यात्वा हृदित्वनु
 ज्ञातो गुरुणा प्रैथमीरयेत् (कपिलः) विधिवत्प्रैथमुक्त्वाथ त्रिरुपांशु त्रिरुचक्रैः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यथोभुवि ॥ निनीय दंडशिक्यादि गृहीत्वाथ बहिर्ब्र
 जेत (बौधायनः) सखेमेत्यादिना दराड्येन देवाः पवित्रकम् । यदस्य पारे शिक्यं
 तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा ॥ युवा सुवासाः कौपीनं गृहीत्वा वांधवांस्त्यजेत् (अथ
 क्रमः) तत्र संन्यासे विकारसिद्धयर्थं स्वस्य नवश्राद्धयोः दशश्राद्धसपिण्डनानि सा
 रितः पार्वणान्यज्जगत्स्त्वेकोऽिष्टविधिना कृत्वा ८ नाश्रमी चेत्कृच्छ्रचतुष्टयसंन्य
 स्तु तप्तकृच्छ्रं कृत्वा दगयने सकादश्यां द्वादश्यां वा सारितरमावास्यायां पौर्णमा
 स्यां चतुर्दश्यां वा यथापर्वणि प्राजापत्यं स्यात् । तत्र देशकालौ स्मृत्वा परमहंसादि
 संन्यासग्रहणां करिष्येति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुरांयाहंवाचं यित्वा मातृकापू
 जां च द्विश्राद्धं च कृत्वा ८ स्तमयात् प्रागौपासनं समिध्या हिताग्निस्तु गार्हपत्ये ॥
 विधुरोऽग्निहेत्री तु विकाराडमण्डनोक्तदिशा कुशप्रतन्यासह पवसानेष्ट्यन्तं पूजां
 हुत्यंतं वाधानं कुर्यात् ॥ ब्रह्मचारी चेलौकिके विधुरश्चेद्व्याहृतिभिः प्रणावेन चा
 ग्निसादायान्त्रिग्निरुग्रसामित्यानीय पृष्टोदिवीति निधाय तेनैव समिधयस्तत्सवितु
 स्तां सवितुर्विश्वा निनर्इति तिस्रः समिधोभ्यादद्यात् ॥ सवसर्गनौ सिद्धे कसोपस्थव
 ज्यं वपनं कृत्वा पयोदधियुतमाज्यमपोवा ॥ ओम्भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितु
 र्वरेण्यमिति प्राश्या चम्य पुनरादाय ॥ ओम्भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देव
 स्य धीमहीति द्वितीयम् ॥ ओम्स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादि
 तितृतीयं ॥ समस्तया चतुर्थं ॥ ओम्भर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि ० तत्सवितु
 यात इति ॥ संन्यासपद्धतौ तु त्रिवृदसीति प्रथमं प्रवृदसीति द्वितीयं विवृदसीति तृ
 तीयं प्राश्यापः पुनं त्विति जलं प्राश्या सावित्री प्रवेश उक्तः ॥ तत आहवनीयं विहृत्य ब्र
 ह्माणामुपवेश्याज्यं संस्कृत्य चतुर्द्वादशवागृहीत्वा समित्पूर्वा मां स्वाहा परमात्मन

इदमितिहुत्वोपवसेत् ॥ ततःसायंहोमं वैश्वदेवं चकृत्वा अग्नेरुदक्कुशानास्तीर्यदंडा
दीनिदशपंचवासाद्यब्रह्मासनेकृष्याजिनोपविष्टोरात्रौ जागरंकृत्वा प्रातर्होमानंत
रंप्राजापत्यावैश्वानरींवाहृत्वा ऋत्विग्भ्यः सुर्वरवं ब्रह्मणोचमधुपर्णांतेजसपात्रंद
त्वादारुपात्रारायाहवनीयेप्रसमृन्मयानिचजलेक्षिपेत् ॥ कृष्याजिनंत्वाददीत् ॥
अनाहितारिग्नस्तु वैश्वानरमाग्नेयंवाचसंहृत्वा पात्रारायग्नौक्षिप्त्वा भूर्भुवःस्वरि
त्यपःस्पृष्ट्वातरत्समंदीतिजप्त्वा विप्रान्संभोज्यपुरायाहंवाचयित्वा अववावपनंक
त्वाहैमरूप्यकुशजलैःस्नात्वा पुरुषायचसंहृत्वा प्राणायस्वाहेतिपंचाहुतीहुत्वा
पुरुषसक्तेन प्रत्यृचमाज्यचसंचजुहुयात् ॥ अत्रविरजाहोमंकेचिदाहुः (यथोक्तं
शिवगीतासु) जुहुयाद्विरजामंत्रैः प्राणापानादिभिस्ततः । अनुवाकांतमेकाग्नःस
मिदाज्यचसंस्पृथक् ॥ आत्तन्यग्रनीन्समारोप्ययाते अग्नेतिमन्वतः । भस्मादा
यारिग्निरित्याद्यैर्विमृज्यांगानिसंस्पृशेत् ॥ पापैर्विमृच्यते सत्यंमुच्यतेनावसंशयः
(तथा) प्राणापानव्यानोदानसमानामेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योतिरहंविरजाविपाप्माभू
यासंस्वाहा ॥ सर्वत्रलिंगोक्तदेवताभ्य इदमितित्यागः ॥ वाङ्मनश्चसुश्रोत्रजिह्वा
घ्राणारेतोबुद्ध्याकूर्तिः संकल्पामेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योति० त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदो
मज्जास्नायवोस्थीनिमेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योति० शिरःपाणिपादपाश्र्वपृष्ठोक्ष्मदरजंघ
शिष्णोपस्थपायवामेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योतिरहं० उत्तिष्ठपुरुषहरितपिङ्गललोहि
तासिदेहिदेहिददापइतामेशुत्थ्यताम् ॥ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमेशुत्थ्यता
म् ॥ ज्योतिरहं० शब्दस्पर्शरूपरसगंधामेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योति० मनोवाक्कायक
र्मागिमेशुत्थ्यतां ज्योतिः अव्यक्तभावैरहंकारैर्ज्योतिः ॥ आत्मा मेशुत्थ्यताम् ॥
सुवेस्वाहा । क्षुत्पिपासायस्वाहा विवित्थ्यैस्वाहा । ऋग्विधानायस्वाहा । क
योत्कायस्वाहा ॥ क्षुत्पिपासामलंज्येष्टामलस्मीनां शिष्याभ्यहम् । अभूतिसममृ
द्धिंचसर्वान्निर्गुदमेपाप्मानरवंस्वाहा ॥ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयान
न्दमयमात्मा मेशुत्थ्यताम् ॥ ज्योति० ॥ ततःस्त्रिष्टकदादिहुत्वा ब्रह्मणोहिरण्य
माज्यपात्रंवेनुंचदत्वासमासिंचत्वित्युपतिष्ठेत् ॥ अत्रकेचिदनग्नेःसावित्रीप्रवेशं
पूर्णाहुतिंचाहुः ॥ ततोयाते अग्नेयज्ञियातनूरिति त्रिस्तुभिरेकैकांजिघ्रन्नात्मन्य

३ नो न समारोध्य गुरवे सर्वस्वदत्त्वा ॥ यो ब्रह्मणा विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्र
 हिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इत्युपस्थाय ॥
 दक्षिणां जान्वाद्य पादावुपसंगृह्याधीहि भगवो ब्रह्मेति वदेत् ॥ ततो गुरुरात्मानं
 ब्रह्मरूपं ध्यात्वा शंखं द्वादशप्रणवैरभिसंध्यते न शिष्यमभिधाय शन्नो मित्र इति
 शान्तिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्त्वा पुरुषसूक्तं जप्त्वा ॥ समव्रजे हृदयं ते दधामी
 ति च जप्त्वा दंडमुखः प्रणवार्थमनुसंदधद्दक्षिणोत्तरीं प्रणवमुपदिश्य तदर्थं च पंची
 करणाद्यवबोधय अथ मात्मा ब्रह्मतत्त्वमसि प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्युपदिशेत् ॥ तदर्थं च व
 देत् ॥ ततो नाम दद्यात् । ततः शिष्यस्तेनोपदिष्टो हरिं स्मरन्नुर्ध्वबाहुस्तिष्ठन् देवा
 न्साक्षिणाः कृत्वा ॥ ओम् भूर्भुवः स्वः स न्यस्तं मयेति त्रिरुपांशु त्रिरुच्चैस्त्रिरत्युच्चै
 ष्चोक्त्वा वाजलसमीपं गत्वा स्नात्वा ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेति त्रिरंजली
 नृक्षिप्त्वा युवा सुवासा इति कायायं कौपीनं वासश्च परिधाय स खामे गोपायेति सु
 खयवैरावंपाला शंबैस्त्वमौदुंबरं वा दंडं गृह्णीयात् ॥ अत्र पुत्रकामो गृहस्थः शंखेन
 पुरुषसूक्तेन दंडमभिधाय दद्यादित्याचारः ॥ ततः शिखामुत्पाद्य ॥ ओम् भूः
 स्वाहेत्यग्नौ जले बाहुत्वा तथैवोपवीतं हुत्वा ॥ येन देवाः पवित्रेणोति जले पवित्रं यदो
 स्य पार इति शिष्यं सा विद्या कमंडलुं सप्तव्याहृतिभिर्भोजनपात्रमिदं विठ्णुरित्या
 स नंबृसां वा गृहोत्वा ॥ ओम् भूस्तर्पयामीति व्यस्तसमस्ताभिर्महर्नम इति तर्पयि
 त्वा ॥ भूः स्वर्वाः भुवस्वर्वाः स्वः स्वर्वाः भूर्भुवः स्वर्म्महर्नमः स्वधेति पितृस्तर्पयि
 त्वोदुत्यं चित्रं तच्च सुहंसः शुचि यज्ञमो मित्रस्येति स्नात्वा हुरभिसतीभिरापोहि
 ष्ठेति हरिणयवगार्भिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिश्च मार्जयित्वा षोत्तरशतवारम
 घमर्यगां प्राणायामांश्च कृत्वा ॥ ओम् भूर्भुवः सुवरिति च पठित्वा ॥ नमः सवित्र
 इति सूर्यचोपस्थाय पुनः स्नात्वा जंघेक्षालयित्वा ॥ ओम् सिति ब्रह्मो मिति दंसर्वमो
 मिति ब्रह्मवा सयज्योतिर्यस्य वेदो यस्य तपति वेद्यमेवैतद्यस्य वेदो यदवनमस्ती
 ति जपित्वा षष्ठं संगायत्रीं जपेदिति (अथ यतिधर्माः) प्रातस्तुत्याय ब्रह्मणस्प
 ते इति जपित्वा दंडादीनि मृदं च निधाय सूत्रपुरीषयो गृहस्थचतुर्गुणां शौचं कृत्वा
 ८ चम्यपर्वं द्वादशी विज्यं प्रणावेन दंतधावनं कृत्वा तेनैव मुदा बहिः कटिं प्रक्षालय जल

तर्पणावर्ज्यस्नात्वा पुनर्जघे प्रसात्यवस्त्रादीनि गृहीत्वा मार्जनांतं कृत्वा केशवादि न
मोतनाभिस्तर्पयित्वा ॥ ओं भूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्ज
नस्तर्पयामीतितर्पयेत् ॥ ओं भूः स्वाहेति स्वाहाशब्दांतैः स्वधाशब्दांतैश्चेभिरेव
पुनस्तर्पयेदितिकेचित् ॥ ततश्चाचम्यांजलिना प्रणावेन जलमादाय व्याहृतिभिरु
द्धृत्य गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा गायत्रीं जपेत् ॥ उदिते सूर्ये प्रणावेन व्याहृतिभिर्वर्ध्या
विंदत्वा मित्रस्य चर्या गीत्याद्यैः पूर्वोक्त सौरीभिरिदं विष्णुस्त्रिदेवो ब्रह्मजज्ञानमि
ति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणां समावर्तते ॥ ततो नत्वा ॥ आदित्याय
विष्णवे सहस्राक्षाय धीमहि ॥ तन्नः सूर्यः प्रचोदयादिति त्रिजपेत् ॥ सर्वत्रिकालं
विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् (अर्थाभिसा) विधुमे सन्नमुसले व्यंगारे भुक्तवर्ज
ने । काले पराङ्मुखो भूयिष्ये नित्यं भिक्षां यतिप्रचरो दित्युक्तकाले ॥ उदयमिति चत
सृभिरादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा ॥ आकृष्योनेति प्रदक्षिणां कृत्वा येते पंथान
इति जप्त्वा ॥ यो सो विठरावाख्य आदित्ये पुरुषो तर्ह दिस्थितः । सो हं नाराय
णो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥ त्रिदण्डं दक्षिणोत्तं गेततः संधाय बाहुना ॥ पात्रं
वामकरे क्षिप्त्वा प्रलेषयेद्दक्षिणो नस्त्विति बौधायनोक्तदिशा त्रीं पंचसप्तवागृहान्
गत्वा भवत्पूर्वां भिक्षां याचित्वा ॥ पूर्णमसि पूर्णमेभूया इत्यागत्य शुचिरन्नं प्रोक्ष्य ।
ओं भूः स्वधानम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिदेवेभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ
क्षिप्त्वा भुक्त्वा प्रणावेन योऽङ्गश प्राणायामान् कुर्यादिति संक्षेपः (गौतमव्याख्या
यां भृगुः) यतिहस्ते जलं दत्वा भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जर्जलम् । भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात्तज्जलं
सागरोपमम् ॥ अत्र सर्वत्र मूलं माधवा परार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थं सारादौ ज्ञेयम् (क
रावः) सकरात्रं वसेत्तग्रामे नगरे पंचरात्रकम् । वर्याभ्योन्यववर्यासु मासांस्तु चतु
रो वसेत् (जाबालश्रुतौ) शून्यागारे देवगृहद्वारा कुटीवलमोक्तवृक्षमूलकृत्वा ल
शालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्भर स्थंडिलेऽवनि केतन इति (सा
हस्ये) अष्टौ मासान्विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम् । सकत्र चतुरो मासान् वा
र्यिकांश्चि वसेत् पुनः ॥ अविमुक्तप्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते (अत्रिः) भिक्षा
दनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं मुरार्चनम् । कर्तव्यानि यदेतानि सर्वं थानृपदण्डवत् ॥

मंचकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च । दिवा स्वापंचयानं च यतीनां पतनानि
 यत् ॥ आसनं पात्रलोभप्रचमंचयः शिठयसंग्रहः । दिवा स्वापो वृथा जल्पो यतेर्बध
 करारिणो यत् (दक्षः) नाध्येत व्यंजनवस्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन । यतिपात्राणि मृदे
 गुदारवलांबुमयानि च (मदनरत्ने अत्रिः) पित्रर्थं कल्पितं पर्व मन्त्रं देवादिकारणा
 त् । वज्रं येत्तादृशीं भिषां परवाधा करीन्तथा (वृहस्पतिः) नतीर्त्यवासी नित्यं
 स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ स तद्दे
 दार्थं भिन्नपरम (अत्रिः) स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः । भिषातनं
 जपः संध्या त्यागः कर्मफलस्य च ॥ स ते यतिधर्मा इत्यर्थः ॥ अन्येऽपि माधवमि
 ताक्षरादौ ज्ञेयाः (यतिधर्मसमुच्चये) न स्नानमाचरेद्भिषुः पुत्रादिनिधने शुते ।
 न पितृमातृसंयुत्वा स्नात्वा शुद्ध्या तिसां वरः (अथ यति संस्कारः । स्मृत्यर्थ
 सारे) सर्वसंगतिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं माशौचं नो
 दकं क्रिया (तथा) कुटीचकं तु प्रदहेत् पूरयेत्तु बहुदक्षम् । हंसे जले तु निक्षेप्यः
 परहंसं प्रपूरयेत् ॥ पालाशमूलेन दीतीरे न्यत्र वा गन्धपुठपालं कृतं शवं वाद्यघोषे
 रानीत्वा दण्डमात्रं व्याहृतिभिः स्नात्वा सप्तव्याहृतिभिः स्त्रिः प्रोक्ष्य दक्षभानास्ती
 र्य नवघटे पंचरत्नोदकं क्षिप्त्वा नारायणाः परंब्रह्मेत्यभिमंज्य तेनैव संस्नाप्याष्टा
 क्षरेणा वस्त्रं गन्धपुठप धूपदीपादीन् दत्त्वा विष्णोर्हृदयं रक्षस्वेति शवं गर्ते निधा
 येदं विष्णुरिति दक्षिणा हस्ते दण्डं दक्ष्य पारे इति सव्ये शिष्यं येन देवाः पवित्रेणो
 तिसुखे जलपवित्रं सावित्र्योदरे पात्रं भूमिः च भ्रूतिगुह्ये कमण्डलुं निधाय चित्तिः
 स्तुतिगतिदशाहोत्राभिर्मन्त्रयेदिति विश्वादर्शटीकायां स्मृत्यर्थसारे च (बृहच्छ्रौ
 न कस्तु) यतिपुरुषसूक्तेन स्नापयित्वा वतंततः । प्रणावेनाष्टवारं तं प्रोक्षयेदथ स-
 र्वतः ॥ विष्णोर्हृदयं रक्षस्वेति यजुषा प्रणावेन च । गर्ते प्रेतं विनिक्षिप्य चेदं विष्णु
 र्विचक्रमे ॥ इति मंत्रेणादंडं तु दद्याद्दक्षिणा हस्तकोमूर्धनि भूभुवः स्वप्चेत्युक्त्वा शं
 खेन भेदयेत् ॥ गर्तपुरुषसूक्तेन लवणो न प्रपूरयेत् । सृगालप्रवादिरक्षार्थं सम्यग् गर्तं
 प्रपूरयेदिति ॥ कुटीचकस्य तु दाहः कार्यः ॥ यथा सर्वं प्राग्वत् कृत्वा गिनं प्रज्वाल्य
 साग्नेर्दक्षिणा करेऽपावरो हेत्यवरोह्य निर्मथ्य वा गर्तं चित्तिं कृत्वा गिननाग्निः समि

अत इत्यग्निदत्त्वासावित्र्याप्रणावेनवादहेतुः ॥ ततोऽष्टशतं प्रणावं नारायणाः परं ब्रह्मेति
जप्त्वा साशिरः प्रणावदग्राह्या गायत्र्या तदस्मास्थो नितीर्थे सिप्त्वा स्नानात् शुचिः
नास्य न्यदौर्ध्वदेहिकम् ॥ त्रिदशग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति उग्रानसः स्मृते
एकादशे ह्येवार्वां तदपि त्रिदं दिनः ॥ हंसपरमहंसादीनां पार्वणादिकमपि न का
र्यमिति शूलपाणिः (आश्चिंतामणौ दत्तात्रेयः) एको द्विष्टं जलं पिंडमाशौचं प्रेत
सत्क्रियाम् ॥ न कुर्याद्दार्ष्टिक्यं दान्यद्वह्नीभूताय भिक्षवे ॥ प्रेतक्रिययैको द्विष्टं नि
घेधे सिद्धे पुनस्तदग्रहणमादिकपरम् ॥ तेन तत्पार्वणमेवं त्रिदं दिनां द्वादशे नाराय
णार्वाः ॥ तद्विधिरन्यश्च विशेषः प्रागुक्तः ॥ इत्यलंबहुना ॥ एवं निरूपितं मिदं ग
हनंतु धर्मतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक् । तद्दोषदृष्टिं पहाय विवेचनीयं
विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणातोऽस्मि ते यु ॥ १ ॥ मया सहायदिह गदितं मंदमतिना किमे
तच्छ्रव्यं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना । तदेवं किंचिद्भदितमिह विख्यातम
हिमाप्रतापोऽयं सर्वो विकसितं तु पित्रोश्चरणा योः ॥ २ ॥ यो भावतं व्रगणानां विक
र्णधारः शास्त्रांतरेषु निखिलेष्वापि मर्मभेत्ता । दोषश्चमः किल कृतः कमलाकरेण
प्रीतो मुनास्तु कृती बुधरा मकृष्णाः ॥ ३ ॥ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनु श्रीभट्टनारा
यणसूरिसूनुः ॥ श्रीरामकृष्णस्य सुतः कृती मन्व्यधान्निबन्धकमलाकराख्यः ॥ ४ ॥
नाना निर्णयवत्त्वान्निर्णयसिन्धुः प्रोच्यतां विबुधाः । निर्णयसरोजवत्त्वान्निर्णय
कमलाकरोऽप्यस्तु ॥ ५ ॥ वसुधैव कुटुम्भमिति गतेऽदेन रपति विक्रमतोऽथ याति रौ
द्रे । तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेर्पितश्च ॥ जगति सकल
विद्यां सिन्धुमुष्टिं ध्यानां परभरिणातिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् । तदिह मनिबन्धे
दूषणां भूषणां वायदि भवति विदग्धैस्तद्व्यवस्थं विमृश्यम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण श्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनु नारायणभट्टसुतविद्वन्मुकुटहोरांकुर
श्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

इस पुस्तक को पंडित रामबिहारी और पंडित रामेश्वर ने शुद्ध किया है ।

मुंशीनवलकिशोर प्रेस लखनऊ में छपी अगस्त सन् १८८८ ई० ॥

मार्कण्डेयपुराण, तर्जुमानागरी और उर्दू सफे १६६६ जुज १०६ क्रीमत ३॥

जिसका उल्था श्रीबाबू देवनन्दनसिंह रईस खानदान राजशिवहर और जमींदार परगनात जिले तिरहुतवचम्पारनने कराया श्लोककेनीचे श्लोकके अनुसार भाषा टोका है और उर्दूटोका भी संयुक्तकर दोनों टोकाओंमें श्लोकवारअंक लगाकर भूषित किया है पैमाना ११+०^१/_४ छपी सन् १८८४ ई० ॥

दुर्गास्तोत्र मूलसफे २६४ जुज १६ वर्क ८ क्रीमत ॥ पुस्तक

इसको क्रीमत पहले १) थी अब कम करदीगई जैसी कि लिखी है इसमें नीचेलिखेहुये स्तोत्र भी संयुक्त हैं कात्यायनी तंत्रोक्त प्रयोग विधि, शतचण्डी पिधान, कवच, कोलक, नवार्थ मंत्रविधि, राजि मूल, न्यासध्यानयुक्त तेरहों अध्याय, देवीसूक्त, उत्तरन्यास, सप्तशती रहस्यत्रय, और भी कई स्तोत्र संयुक्त हैं कागज बहुतमोटा गुन्दा अक्षर टैपके बहुतमुष्ट बहुतशुद्ध पैमाना ०+४^१/_४ छपीहुई सन् १८८१ ई० पत्रानुमा है ॥

दुर्गापाठ संस्कृत टीकासहित सफे १७६ जुज ११ क्रीमत ॥

पैमाना १०+६ छपी सन् १८८१ ई० सनाभि है ॥

श्रीविष्णुभागवत सफेबड़े २५१६ जुज १५९ वर्क २ क्रीमत ७ पुस्तक

श्रीधरजीकी टीकासहित यह पुस्तक महाराजा टंगला की आज्ञानुसार धर्मभरदार के निमित्त छापीगई थी बहुत मोटे अक्षर कि बालक और बूढ़भी पढ़सकें पत्थरका छापा और बहुतही शुद्धकीगई पत्रानुमा अर्थात् सनाभि मध्यमें मूल और ऊपर नीचे टोका है पैमाना १३+६ छपी सन् १८७६ ई० ॥

तथा श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध सफे ६४४ जुज ४० वर्क २ क्री ०४ पुस्तक

इसके सब अलंकारों सनेत है अर्थात् उसोका यह दशमस्कन्ध है ॥

तथा श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धभाषाटीकासहितसफे ८१६ जुज ५१ क्री ० ४)

इसका उल्था साधारण मनुष्योंके समझनेकेलिये ठेठव्रजकी बोलीमें है और सनाभि अर्थात् बीच में मूल और ऊपर नीचे अर्थ है श्लोकार्थ जाननेके निमित्त अंकभी लगादिये यह पुस्तक मुख्य करके कथा बांचने और पाठ करनेकेलियेभी बहुत उपयोगी है पैमाना ११+६ छपीहुई सन् १८८५ ई० छापा पत्थर कागज गुन्दा ॥

अपराधभंजनस्तोत्र सफे ६ वर्क ३ क्रीमत ॥

जिसके पाठहोमात्रसे मनुष्यके सब पाप दूरहोते हैं पैमाना ६+५^१/_४ छपाहुआ सन् १८८४ ई० छापा मोटेअक्षर टैप ॥

कायस्थकुलभास्कर सफे १०८ जुज ६ वर्क ६ क्रीमत ॥

लक्ष्मीनारायण रचित जिसमें सर्वपुराणों और अनेक प्रमाणोंसे कायस्थोंका चर्चयत्व प्रति पादन है पैमाना १०+६^१/_४ छपीहुई सन् १८७७ ई० ॥

कायस्थविनोद सफे १२ वर्क ६ क्रीमत-

भविष्यत्पुत्रादिपुराणांतर्गत कायस्थ जाति निर्णय है कागज़ चिकना सफेद पैमाना ११×७ १/२ छपी सन् १८८२ ई० ॥

कर्मविपाकसंहिता सफे १४२ जुज़ ८ वर्क ७ क्रीमत ।

उमामहेश्वर सम्बाद जो ब्रह्मपुराण से ली गई है जिसमें पूर्वजन्म के पापोंसे जो मनुष्योंपर दुःख होते हैं उनका प्रायश्चित्त नक्षत्रोंके चरणोंसे है जिनसे मनुष्यों को बहुतकारके कल्याणप्राप्त होसकता है पैमाना १०+६ १/२ छपी सन् १८८४ ई० छापा टैप ॥

—*—

इश्रितहार

—*—

माह मार्च सन् १८८६ ई० से मुमालिक मगरबी व शिमाली का बुकडिपो इलाहाबाद क्यूं बुकडिपो से मतवा मुंशीनवलकिशोर मुकाम लखनऊ में आगया है इस बुकडिपो में मगरबी व शिमाली गजकेशनल बुकडिपो के सिवाय और भी हर एक बिद्या की किताबें मौजूद हैं इन हर एक किताबों की खरीदारी जो कुल शर्त क्रीमत के सहित इस छापेखानेकी छपी हुई फ़ेहरिस्त में दर्ज हैं जो दरखास्त करनेपर हर एक चाहने वालों को बिला क्रीमत मिलसकती है जिन साहबों को इन किताबों का खरीद करना होवे इसे खरीद करें और फ़ेहरिस्त तलब करें ॥

द० मनेजर अवध अखबार
लखनऊ मुहल्ला हज़रतगंज

—*—